

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 109.

(Nyāya Section, No. 16.)

THE
SABDA SAKTI PRAKĀSIKĀ

28639 By

M. M. S'RĪ JAGADĪS'A TARKĀLANKĀRA

WITH TWO COMMENTARIES

The Kṛishṇakānti by Kṛishṇakānta Vidyāvāgis'a
and

The Prabodhini by Rāmabhadra Siddhānta Vāgis'a

Edited with foot-notes

By

PANDIT DHUNDHĪRĀJ S'ĀSTRĪ

Nyāyopādhyāya Kāvya-tirtha

Principal, Nityānanda Veda Vidyālaya, Benares.

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1934.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 28639
Date 23/8/60
Cat. No. Sa 4V/ Jag. / Dhruv

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

[Registered According to Act XXV of 1867.]

All Rights Reserved by the Publisher.]

1934.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य—
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१०६

न्यायविभागे (१६) षोडशं पुष्पम् ।

शब्दशक्तिप्रकाशिका

महामहोपाध्याय—

श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचिता ।

पण्डितधुरीणश्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशविनिर्मितया कृष्णकान्तीटीकया

नवद्वीपीय नैयायिकश्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया

बहुव्रीहिसमासान्तया प्रबोधिन्न्यायव्याख्यया

न्यायोपाध्याय पण्डितदुण्डिराजशास्त्रिणा कृतया

विषमस्थलटिप्पण्या च समकङ्कता,

तेनैव संशोधिता च ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

बौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९६१

अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी
३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज"
"हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थमालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों
के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा
अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ
विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, बनारस सिटी ।

शब्दशक्तिप्रकाशिकाया उपोद्घातः ।

अथेयं प्रकाश्यते सटिप्पणटीकाद्वयोपेता शब्दशक्तिप्रकाशिका । एतस्याः खलु नि-
माताऽऽन्वीक्षिक्याभ्यन्तरविषयनिमग्नकर्कषप्रज्ञाप्रभावविरचितानेकन्यायदर्शननिबन्धो
बङ्गदेशीयान्तिमवर्णाविहितपादपीठपूजस्तार्किककुलनिकरवैरवकलाकरोऽतिमेधावी तर्का-
लङ्कारबिरुदावलीसमलङ्कृतः श्रीमान् महामहोपाध्यायो जगदीशभट्टाचार्यः । (१)त-
त्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाश (२)चिन्तामणिमयूख (३)न्यायादर्श (४)पदार्थतत्त्वनिर्ण-
यादिटीकानिबन्धान् विरचयताऽमुना तार्किकप्रवरेण 'तर्कामृतम्' 'शब्दशक्तिप्रकाशिका'
चेति मूलग्रन्थद्वयमपि निर्माय या तार्किकश्रुवने प्रख्यातिरधिगता सा नैव तिरोहिता
नैयायिकानां वैयाकरणानां च विदुषाम् । यतोऽयं जगदीशसर्वस्वभूतो शब्दशक्तिप्रका-
शिकाख्यो महानिबन्ध उभयेषामपि शब्दखण्डेऽद्भुतां व्युत्पत्तिमादधातुं क्षम इति तद-
ध्येतुभिः स्वयमेवावधारयिष्यते ।

विषयसमालोचना ।

तत्र च प्रारम्भ एव प्रथमे नामप्रकरणे जातिशक्तिवादिनां भट्टानां लक्ष्यया जाति-
विशिष्टव्यक्तियोगे स्वीकुर्वतां मण्डनमिश्राणां प्राभाकराणां च मतानि निबन्धका-
रेणाऽगाधप्रौढपाण्डित्यप्रबोधकलेखशैल्यो खण्डितानि । एवमेवात्रालङ्कारिकाभिमत-
व्यञ्जनावृत्तिखण्डनं, पङ्कजादियोगरूढनामविचारे मीमांसकवैयाकरणमतयोनिरसनं चि-
न्तामणिक्लृप्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनं चातीवचमत्कारमावहति । यद्यपि भवानन्दसिद्धा-
न्तवागीशजयरामपञ्चाननादिभिः समासवादे षट्कारकविवेचनादौ च समासनि-
रूपणं कारकविवेचनं च यथावद्विहितन्तथापि समासशक्तिवादिवैयाकरणमतखण्डना-
दिपुरस्सरमुदाहरणविवेचनपूर्वकं प्राचीनार्वाचीनमतप्रदर्शनं विदधता जगदीशतर्काल-
ङ्कारेण सविस्तरमुभयनिरूपणे यत्सामर्थ्यं न्यायव्याकरणयोरगाधपाण्डित्यं च प्रद-
र्शितन्तदन्यत्र दुर्लभमिति भूमः । समासकारकप्रकरणयोर्मध्ये सुविवेकप्रकरणं च
व्याकरणानुशासनप्रदर्शनद्वारा छान्नाणामुपकाराय संक्षेपतो यथाऽत्र निबद्धं न तथाऽ-
न्यत्रेति तर्कयामः । जगदीशतर्कालङ्कारविरचितश्रुतार्थः कारकप्रकरणमहासागरस्तु सर्वा-
न्यवैयाकरणमहानिबन्धान्यतिशेते इत्यत्र न कश्चित्सन्देहः । तत्र चोदाहरणनिकरवि-
वेचनसहितप्रथममपादानादिभेदेन षड्विधकारकषड्विभक्तिनिरूपणम् (१) उक्तानु-
क्तनियामकप्रदर्शनपूर्वकसुकानुक्तकारकवर्णनम् (२) विशेषविधिवर्णनपुरस्सरं भर्तृह-
यादिप्राचीनसंवादेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयाऽन्वयबोधोपयुक्तविभक्तिकथनम् (३)
निष्ठादिविवरणम् (४) उपपदविभक्तिवर्णनम् (५) चोदाहरणनिकुरुम्बविवेचनपूर्वकं म-

हताऽऽहम्बरेण जगदीशभट्टाचार्येण विहितम् । एवमेवाख्यातप्रकरणे लडादिदशविधिति-
द्वलक्षणानि भीमांसकवैयाकरणमतखण्डनपूर्वकमाख्यातार्थविवेचनम् रत्नकोषकारादि-
मतविवेचनपूर्वकं विषयार्थविचारश्च यथा प्रौढविद्वत्तासूचकलेखशैल्या निबद्धः स नान्य-
त्र कुत्रचिदुपलभ्यते एकत्र वैयाकरणादिमहानिबन्धेषु । उदाहरणविवेचनसहितस्सवि-
भागो धात्वन्धाप्रत्यय(नामधातु)विचारश्चास्य प्रकरणस्यान्ते भागुरिप्रणीतानुशासन-
कारिकोलेखपूर्वकं सम्यङ्निरूपितः ।

अन्ते चातिविस्तृततद्धितप्रकरणस्थापत्याधिकारीयाणां चतुरर्थिकानां शैषिकाणां
च प्रत्ययानामुदाहरणवैशद्यनिबन्धनपूर्वकं सङ्ग्रहो विहितस्तद्धिताख्ये प्रकरणे । एव-
ञ्चायं निबन्धस्सर्वेषां व्याकरणपदार्थानां व्युत्पत्तिमादधानस्सर्वयोभयत्र शास्त्रेऽनुराग-
वज्जिविद्वद्भिरवश्यमप्येतुमर्हं इति जगदीशभट्टाचार्येण महता श्रमेण निबद्ध इत्यत्र
नास्ति संशयः ।

जगदीशतर्कालङ्कारजीवनवृत्तम् ।

सोऽयं जगदीशभट्टाचार्यः जगद्विख्यातस्य चैतन्यमहाप्रभोः श्वशुराणां सनातनमि-
श्राणामात्मजस्य प्रपौत्रो मैथिलमिश्रवंशे यादवचन्द्रविद्यावागीशात्मजनि । यादवच-
न्द्रविद्यावागीशस्य तु पञ्च पुत्रा अभूवन्तेषु जगदीशस्तृतीयः । यदा जगदीशः पञ्चवर्षे-
शीय आसीत्तदैवास्य पिता स्वर्गमारुढो येनाग्रजपृष्ठीदासस्यैव लालनपोषणादिप्रबन्धे
स्थितस्य जगदीशस्यातिमात्रं दुर्लालित्यं दौर्बृत्त्यं च पराकाष्ठामासरोह । एवं गच्छता
कालेन कदाचिदष्टादशवर्षेदशोऽसौ पक्षिशावकानाहृतं दुरारुढं तालतरुं यावदारुह्य
कुलाये हस्तं निवेशयति तावद्दैववशात्पक्षिशावकानहृतं दुर्विषहेन तत्रत्येन विषधरे-
णैकेनात्युग्रहालाहलज्वालाजालकरालकालकवलेन कृष्णसर्पेण फणामातस्य दृष्टमुपक्रा-
न्तम्, दृष्ट्वैव तमुत्पन्नप्रतीकारबुद्धिर्निर्भीको जगदीशो द्रागेव दृष्टमुष्टया सर्पशीवामा-
क्रम्य क्रकचायमानार्थां तालदण्डधारायां निवृण्व्य छित्वा च छदूरं चिक्षेपेति वदन्ति
वज्रदेवीयेतिवृत्तज्ञाः । एतदेवास्य भाविमङ्गलवर्धकं बभूव यतस्तत्र समासन्नेन केन-
चित् यतिनोक्तसर्पमारणकृत्याग्निर्भीकर्तव्यं प्रत्युत्पन्नमतिं चावलोक्य तरोरवारुहस्य जग-
दीशस्य तथोपदिष्टम् यथोज्झितसकलदुर्वृत्तव्यवहारेण जगदीशेन तत्कालमारभ्य तस्मा-
देव संन्यासिनोऽप्येतुं प्रारम्भे । पञ्चाशद्वर्णलिपिमात्रसंस्तवोऽप्यसौ सततं केवलं विद्या-
भ्यास एव तत्परोऽभूत् । किमधिकं रात्रावध्ययनान्तरायां निद्रां विद्रावयितुं कुटार-
स्तम्भे शिखानिबद्धरज्जुको यदैवायं निद्रयाभिभूतः शिखाविकर्षमपतत तदव विहाय
निद्रां तारस्वरेण पठितपाठमावर्तयत् । निर्धनतया तैलं क्रेतुमनीशेनानेन शुष्कवंशप-
त्राणां दिने पुत्रीकृतानामेकैकेन प्रज्वालितोऽनलः पुस्तकवाचनप्रदीपार्थमकल्पयत ।
हत्थं द्वित्रैरेव हायनैर्व्याकरणं काव्यं कोशं च समापयता दुर्वृत्तदशार्थां नवद्वीपवासि-
स्थापितनिकर्षसूचकाऽपभ्रष्ट'जगाजगा' इति नामधारिणा जगदीशेनाचिरादेव विद्याव्य-

सन्तियोत्कर्षसूचकं प्रेम्णा सादरसंभाषितं 'जगु जगु' इति नाम प्रतिपेदे । अथ न्या-
यशास्त्रमध्ये तु स तदानीमस्तप्रतिपक्षस्य विद्वत्तिलक्षयमानस्य भवानन्दसिद्धान्तवागी-
शस्य चतुष्पाठ्यां प्रविश्य न्यायशास्त्रमधीतवान् । यद्यपि छात्रबाहुल्यात् सर्वान्स्वय-
मध्यापयितुमनर्हण भवानन्देनावस्तनपाठा विद्यार्थिनस्समुच्चतरपाठैः शिष्यौरध्यापिता
अभूवन्, येन जगदीशो द्रुतं नातिपरिचितोऽभूत्तथापि स्वकीयया तर्कशक्त्यैवाहोमिः
कैश्चित्सन्यक् संस्तुतोऽभूजगदीशमद्वाचार्यो भवानन्दसिद्धान्तवागीशेन । कदाचिदन्त-
र्वाटिकायामस्मिन्दे संशयोपासनायामासीनेन सिद्धान्तवागीशमहोदयेन मिथः शास्त्रार्थ
प्रकुर्वतां छात्राणां मध्ये पूर्वपक्षवादिन एकमात्रस्य जगदीशस्योच्चैस्तरं स्वरमाकर्ण्य
भार्यां प्रति पृष्ठम्—'कल्यायं कलगम्भीरः कण्ठराव' इति । यः खलु वैदिकपोतकः पूर्वं
नवद्वीपे 'जगा' इति अधुना च 'जगु' इत्याहुयते तस्यैवाऽयं स्वर इति भार्ययोत्तरिते
आनन्दनिर्भरेण भवानन्देनोक्तम्—धन्योऽहं, यस्य समान्तेवासी—

आदौ जगा जगुः पश्चात् जगाजगुरतः परम् ।

अधुना ज्ञानसम्पत्त्या जगदीशायते जगा ॥ इति ।

तत्राल्पदिनेनैव पाठं समाप्य गुरोर्लब्धतर्कालङ्कारोपाधिकदृष्टान्नध्यापयितुमारंभे ।
अध्यापनागुणमणाकृष्टेभ्यश्च भूरिशिष्यकृष्टेभ्यः पाठयन् रघुनाथशिरोमणिकृतस्य दीधितिप्र-
स्थस्यान्वैतैयार्थिकैर्निबद्धा अपि व्याख्या अपव्याख्या इत्योक्तव्यान्तःपरिवृत्तमान-
सस्तद्दीक्षां विरचयितुमारब्धदीप्स्तर्कालङ्कारमहोदयः । यतस्तेनैवोक्तं व्याख्यादौ—

प्राच्यैस्तुचितविधिविक्षोदैः कलुषोक्तोऽप्यधुना ।

दीधितियुतमणिरेव श्रीजगदीशकृतः स्फुरत् ॥ इति चादुर्वङ्गीयाः ।

यद्यप्यनेन भवानन्दसिद्धान्तवागीशश्चतुष्पाठ्यामधीतं किन्तु—

श्रीसार्धभौमस्य गुरोः पदाब्जं विद्यार्थिनां कल्पतरोः प्रणम्य ।

विनिमित्तः श्रीजगदीशज्ञैर्विर्विद्योत्तमाद्यमणेर्यूखः ॥

इत्याद्युक्त्या सार्धभौमान्तेवासिनमेवात्मानं मन्यते स्म जगदीश इति च केषा-
ञ्चिद्विदुषां मतम् ।

ग्रन्थविरचने प्रवृत्तोऽप्यपौ गार्हस्थ्यवृत्तेरसम्भक्त्या निराकुलं न तन्निष्पादयितुमश-
क्यदा तदाऽऽन्यगत्या विद्याव्यसनेन चाभिभूयमानो शूद्रान्धनिकान् तांत्रिकीं शिक्षां
उपदिश्यतेभ्यः प्राप्तसमुचितधनो गार्हस्थ्यमनाकुलं साधयन्नपेतान्तरायो निरन्तरं ग्रन्थ-
रचनातत्परः क्रमेण शिरोमणिकृतचिन्तामणिव्याख्यानस्य दीधितेरनुमित्यादिबाधान्त-
प्रकरणानां जागदीश्याख्यां टिप्पणीं चिन्तामणिमयूखादिकं च विरचयाद्भुतविचार-
शक्त्या विद्वन्मण्डलं मोहयन् स्वसर्वस्वभूतां शब्दशक्तिप्रकाशिकामपि व्यरधयत् ।
अत एवाऽऽभाषिका—'जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिके'ति । तदीयसर्वनिब-
न्धेषु शब्दसंक्षेपेऽपि यदर्थगाम्भीर्यं तन्नाव्यक्तं नव्यनैयायिकनाम् । ई. पञ्चत्रिंशवि-
कशोडशेऽब्दे शब्दशक्तिप्रकाशिकां निबद्धवान् स इत्यैतिह्यविदां निर्णयः ।

(टीकाकर्तृपरिचयः)

अद्यावत् शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कृष्णकान्तविद्यावागीशकृता टीकैकैवौपलब्धा बभूव, यस्या विद्वद्वरेण काशीवास्तव्येन भूतपूर्वजयचन्द्रसिद्धान्तभूषणमहोदयेन ई. १९०७ वर्षे प्रकाशनं विहितम् । कृष्णकान्तविद्यावागीशः खलु रामनारायणतर्कपञ्चाननस्यान्तेवासी वैदिका ब्राह्मणः । अद्याप्येतद्दृशीया नवद्वीपगंगापरपारे पूर्वस्थल्यां निवसन्तीति श्रूयते । द्वात्रिंशदधिकसप्तदशशकेऽब्दे शब्दशक्तिटीकां व्यरचयत्साविति तट्टीकाशेषभागस्थेन—

शाके रामाक्षिबौलक्षितिपरिगणिते (१७३२) कर्कटे याति भानौ
विंशाहे विश्वनाथार्चितपदयुगलं द्रयामलं मोक्षबीजम् ।

व्यायज्ञध्यापकानां निखिलपदपदार्थादिविन्तापहन्त्री

तेने श्रीकृष्णकान्ताह्वय इह सङ्कती टिप्पणीं गूढभावाम् ॥ (पृ० ४६१)

इति श्लोकेन जुष्यते । पण्डितप्रवरोऽयं शब्दशक्तिटीकायाः (१) शिरोमणिकृतपदा-
र्थतत्त्वटीकाया (२) न्यायरत्नावल्या (३) जीमूतवाहनकृतदायभागटीकाया (४) श्र विरच-
यिता न्यायशास्त्रे स्मृतिशास्त्रे चासाधारणः पण्डितोऽभूत् इति कतिपयवंगीयविदुषां
निर्णयः । न्यायसूत्राणां सौत्रसन्दीपन्याख्या व्याख्यैकाऽस्मत्सन्निधौ कृष्णकान्तकृतैव व-
र्तते, यत्र विलक्षणसूत्रार्थकरणेनासाधारणं पाण्डित्यं प्रकाशितं कर्ता । तदन्ते समुल्लिखितेन

शाके नभोवेदमुनीन्दु (१७४०) माने पक्षेऽवलक्षे शुचिसंज्ञमासे ।

टीकाकृता गौतमसूत्रसन्दी-पनी मया धीरहितेन काचित् ॥

इति पद्येनोभयोर्निबन्धयोस्समसमयत्वात्कृष्णकान्तविदुषा पञ्चमी न्यायसूत्राटी-
कापि विरचितेति निदर्शयते । आशास्यते यदियं सौत्रसन्दीपन्यपि नैयायिकानामग्रे-
ऽचिरादेव मुद्रयित्वापस्थापयिष्यत इति ।

काव्येपि 'गोपाललीलामृतम्' 'चैतन्यचंद्रामृतं' 'कामिनीकौतुकं' चेति त्रीणि
काव्यानि रचयताऽनेन तत्कालीनवंगीयबुधेषु पाण्डित्यप्रकर्षो लेभे इति तत्का-
व्यपठनेनैवाभ्येतृणां विदितं भविष्यति । एवं सत्यपि यत्र कुत्रचिद् व्याख्या-
स्थलविशेषेषु मान्द्यमवलोक्य भूतपूर्वैराधुनिकनव्यनैयायिकशिरोमणिभी राखालदास-
न्यायरत्नमहोदयैः कृष्णकान्तः 'देवी'—अतिमन्दबुद्धिर्न टीकाकरणयोग्य इति प्रतिक्षि-
प्यते स्म, किन्तु तस्येदृशं छात्रोपकारकमायासं दृष्ट्वा नास्माभिस्तत्र किंचिदपि वक्तुं
पार्थत इति महत्स तृष्णीभाव एव श्रेयान् । पाण्डित्यविरुद्धमहयुत्वमस्य बभूवेति
वदन्तो जयचन्द्रसिद्धान्तभूषणा अपि स्वकृतभूमिकायां साधारणव्याकरणप्रयो-
गाशुद्धिं विदधतः कथं न व्रीडिता इति महदाश्चर्यम् ।

अपराप्यस्याः प्राचीना व्याख्या नवद्वीपीयरामभद्रसिद्धान्तवागीशकृताऽस्माभि-
र्महता श्रमेणाऽऽसादिता, यामादौ रामभद्रसादृभौमकृतेति मत्तैतत्संस्करणप्रारंभे 'रा-

मभद्रसार्वभौमकृता रामभद्री टीका' इति प्रमादात् प्रथमं प्रतीकं सुद्रापितम्, अनन्तरं महामहोपाध्यायफणिभूषणतर्कवागीशमहोदयैर्गुरुकल्पेनैवमिति प्रवोचितोऽहं व्याख्यान्तिमभागख्या 'रामभद्रसिद्धान्तवागीशकृता सुबोधिनीव्याख्या समासे'ति पंक्तिमबलाक्य पश्चात्तापयुतोऽन्ते तथैव न्यवेक्ष्यम् । टीकाद्वयोः का पराचीना इति विप्रतिपत्तौ च रामभद्रकृतामतिसंक्षिप्तव्याख्यामवलम्ब्यैव सर्वत्र पल्लवितं श्रीकृष्णकान्तेन, 'केचित्' इत्यादिना च तस्यैव मतं प्रदर्श्य कुत्रचिन्निरस्तमित्यपि स्वयमवधारयिष्यन्त्यधेतारः । एवं च सप्तदशशकशताब्द्यामासन् रामभद्रसिद्धान्तवागीशमहोदया इत्यत्र न कश्चिद्विवादः ।

कृतज्ञताप्रकाशनम् ।

तदेवं टीकाद्वयसमर्लकृतशब्दशक्तिप्रकाशिकायाः प्रथमेऽस्मिन् संस्करणे फणिभूषणतर्कवागीशमहोदयैः वैयाकरणप्रवरेणास्मन्मित्रवरेण काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकेन द्वारानचंद्रशास्त्रिणा च बहुमूल्यं समर्थं दत्त्वा विषमस्थलेषु व्याकरणानभिज्ञस्य मम ग्रंथसंयोजनादिना यत्प्राहाय्यं विदधे तदनया कृतज्ञतया छचिरं निबद्धोऽस्मि तेषामहम् । अपि च न्यायाचार्यपं० हरिरामशुक्लमहोदयेन यद् रामभद्रीटीकायाः द्वितीयादर्शलिपिप्रदानेनोपकृतं, प्रदर्शितं च सौहार्दं यत् भूतपूर्वं पं० हरिहरशास्त्रिमहोदयानां कनिष्ठभ्रातृभिः छपेन्द्रकविराजमहोदयैः स्थलविशेषे रामभद्रीटीकावास्तुद्वितपाठपुरगार्थमादर्शपुस्तकप्रदर्शनेन, तेन चोभयोरपि कृतज्ञोऽहम् ।

उपसंहारः ।

एवमेतत्प्रकाशकस्य चौखम्बा-बनारस-काशी-हरिदास-संस्कृतग्रन्थमालानां सम्पादकस्य विद्याविलासग्रंथप्रध्यक्षश्रेष्ठिकुलावतंस-जयकृष्णदासगुप्त महोदयस्य साहाय्येन सम्पादिते काशीस्थराजकीयपरीक्षास्वाचार्यपरीक्षायां तीर्थाद्यन्यप्रसिद्धपरीक्षासु च संस्थापितस्योत्कटकौटेर्विद्वन्निकषायमाणस्याऽस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकाख्यनिबन्धस्य सुदृगे दुरुद्धतया मन्मतिमान्धात्प्रमादादिना ग्रन्थालयदोषाद्वा जाता अशुद्धीः शुद्धिपत्रेण स्वयं संशोभयाऽध्येष्यन्ति विद्वांसवञ्जानाश्चेति सम्प्रार्थयन् कृतमेतद्विषयश्रमं सफल्यन्तु अध्यापकाद्विज्ञानादचेति भूयो भूयः परमात्मानं प्रार्थयते—

अगस्त्याश्रमः

नागपञ्चमी

१९९१

त्रिकुषां विषेयः

दुण्डिराजशास्त्री ।

सटीकशब्दशक्तिप्रकाशिकायाः

विषयसूचीपत्रम् ।

(१) नामप्रकरणे—

विषय	पृष्ठात्	पृष्ठान्तं
प्रतिज्ञासहितं मङ्गलाचरणम् ।	१	४
शब्दप्रामाण्यनिरूपणम् ।	५	२९
सार्थकशब्दनिरूपणम् ।	२९	३२
प्रकृतिलक्षणम् ।	३३	४२
प्रत्ययलक्षणविभागौ ।	४३	५२
निपातलक्षणम् ।	५२	६३
वाक्यनिरूपणम् ।	६४	६७
नामनिरूपणम् ।	६८	७१
नामविभागः ।	७२	७५
रूढनामलक्षणविभागौ ।	७६	७८
नैमित्तिकसंज्ञालक्षणम् ।	७९	८०
जातिशक्तिवादः ।	८१	८४
जातिशक्तिवादखण्डनम् ।	८५	८६
मण्डनमिश्रमतं तत्त्वखण्डनं च ।	८७	८९
जातिशक्तिवादिप्राभाकरमतम् ।	९०	९८
तन्मतखण्डनम् ।	९९	१०२
शक्तिग्राहकवर्णनम् ।	१०३	११४
अन्विताभिधानखण्डनम् ।	११५	११७
पारिभाषिक्यादिसंज्ञावर्णनम् ।	११८	१३२
लक्षकनामकथनम् ।	१३३	१५३
ल कनामविभागः ।	१५४	१५५
लक्षकनाम्नोऽनुभावकत्वस्थापनम् ।	१५६	१५९
योगरूढनामवर्णनम् ।	१६०	१८६
यौगिकनामलक्षणविभागकथनम् ।	१८७	२८८

(२) समासप्रकरणे—

विषय	पृष्ठ	पृष्ठान्त
समासलक्षणम् ।	१८६	१९२
समासविभागः ।	१९२	२००
कर्मधारयसमासः ।	२०१	२१६
द्विगुसमासः ।	२१७	२२४
तत्पुरुषसमासः ।	२२५	२३८
अव्ययीभावसमासः ।	२३९	२४३
बहुव्रीहिसमासः ।	२४४	२६०
द्वन्द्वसमासः ।	२६०	२७१
उपपदसमासलक्षणविभागौ ।	२७२	२७३

(३) सुबिभक्तिप्रकरणे

तद्धिताक्तनामलक्षणम्	२७३	२७४
कृदन्तनामलक्षणम् ।	२७४	२७५
नामभेदनिरूपणम् ।	२७५	२८१
धातुविधात्रयकथनम् ।	२७१	२८३
द्वितीयादिविभक्तिनिरूपणम् ।	२८४	२९३

(४) कारकप्रकरणे

कारकनिरूपणम् ।	२९४	२९६
अपादानकारकलक्षणम् ।	२९७	३०५
सम्प्रदानकारकलक्षणम् ।	३०६	३११
करणकारकलक्षणम् ।	३११	३१४
अधिकरणकारकलक्षणम् ।	३१४	३१७
कर्मकारकलक्षणम् ।	३१७	३२१
प्रकारान्तरेण कर्मकारकलक्षणम् ।	३२६	३३७
कर्तृत्वकारकलक्षणम् ।	३३७	३३८
उक्तानुक्तादिकारकभेदविधानम् ।	३३८	३४४
द्विकारकवर्णनम् ।	३४५	३५१
उपपदविभक्तिनिरूपणम् ।	३५२	३६०

(५) आख्यातप्रकरणे

विषय	पृष्ठत्	पृष्ठान्त
तिङ्लक्षणम् ।	३६०	३६४
आख्यातार्थविचारः ।	३६५	४०२
लङ्लक्षणविभागौ ।	४०३	४०७
लोट्लक्षणम् ।	४०८	४१०
लिट्थविधिनिरूपणम् ।	४१०	४२५
लिट्थविशेषवर्णनम् ।	४२६	४३१
लङ्लक्षणम् ।	४३२	४३३
लुङ्लक्षणम् ।	४३३	४३४
लिट्लक्षणम् ।	४३४	४३६
लुङाशीर्लिङोर्लक्षणम् ।	४३६	४३८
लृङ्लृङोर्लक्षणम् ।	४३९	४४०
धात्वंशप्रत्ययलक्षणविभागौ ।	४४०	४५०

(६) तद्धितप्रकरणे—

तद्धितप्रत्ययलक्षणम् ।	४५१	४५२
अपत्यार्थकतद्धितप्रत्ययकथनम् ।	४५२	४५७
चानुरर्थिकतद्धितप्रत्ययवर्णनम् ।	४५८	४६२
शेषिकतद्धितप्रत्ययकथनम् ।	४६३	४६२

॥ श्रीश्रीगणेशायनमः ॥
श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता
शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

(१) तर्कं तन्त्रञ्च विदुषा विदुषां तोषकारिका ।
क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ १ ॥

श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृता कृष्णकान्तरीटीका ।

योगेश ! क गतं चिरं हिमगिरेः शृङ्गे कुटीरे प्रिये !
योगार्थं किमुतास्ति कोञ्चरमणी तत्रेति सम्भाषणम् ।
श्रुत्वा हाससमन्वितं गिरिहृता-गौरीशयोमेंनका
तत्रास्तीति वदन् सलज्जहृदयो माम्पातु लम्बोदरः ॥ १ ॥
न्यायालङ्कारयुक्तं त्रिभुवनजनकं श्रीपतीशेन जुष्टं,
जुष्टं धीरेषु रुष्टं सततमविदुषां श्यामलं सामगीतम् ।
ख्यातं तातं नितान्तं सद्यमसदृशं मादृशां साधुसंज्ञं,
श्रीयुक्तं चात्र कालीचरणमरचयं ग्रन्थमादौ प्रणम्य ॥ २ ॥

श्रीमद्रामभद्रसार्वभौमविरचिता रामभद्रीटीका ।

विश्वतात ! जगन्मातरेवं गौरीगिरीशयोः ।
मिथःसंभाषया स्मारं हेरम्बं समुपास्महे ॥ १ ॥
गुरुमिव गुरुमिह नत्वा तत्कृतशब्दशक्तिप्रकाशिकायाः ।
श्रीरामभद्रकृती कुरुते टीकां मुदे सुर्धियः ॥ २ ॥

(१) नत्वा गुरुंश्च पितरौ । वदामि यथामति ।

छात्राणामुपकारार्थं टिप्पणीं कारिकासु च ॥

तर्कमिति । न्यायशास्त्रं कातन्त्रव्याकरणादिकं च जानता न्यायव्याकरणशास्त्रयोर्व्युत्पन्नेन जग-
दीशेन, विदुषासुक्तशास्त्रद्वये व्युत्पन्नानां पंडितानां शब्दखण्डे व्युत्पत्तिपटुताहेतुत्वात्सेतोषजनिका,
शब्दशक्तेर्बोधसामर्थ्यस्य प्रकाशकत्वात् शब्दशक्तिप्रकाशिका--तदाख्यग्रन्थो विरच्यते इति कारि-
कार्थः । आसां पठनाच्छिष्याणां विदुषां च शब्दखण्डे व्युत्पत्तिलाभः प्रयोजनं, शब्दशक्तिरूपमभिधेयं,
शब्दशक्तिग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः सम्बन्धः, व्याकरणन्याययोः प्रविष्टरत्नावलीश्रद्धा-
शीति अनुबन्धचतुष्टयप्रदर्शनं प्रेक्षावत्पवृत्त्यङ्गमनया कारिकया प्रदर्शितं जगदीशतर्कालङ्कारेण ।

कृष्णकान्तीटीका ।

ब्रह्म-श्रीकृष्णकान्तात्मकसुतयजन-प्रोक्षस्तपादपद्मा,
सामन्दानन्दमन्दस्मितमिलितवचोभाषणा ध्वस्तपापा ।
किञ्चित्क्रोधोत्थतापाहतरिपुकलितानिष्टचेष्टादिदोषा,
शिष्टा खर्वा विशिष्टा प्रभवतु जननी तारिणी मे नमस्त्या ॥ ३ ॥
न्यायार्थ-स्थितिसृष्टिसंहतिविधेर्हेतुं स्वकृत्या युतान्,
धीरानुच्चपदं नयन्तमयुतान् दुर्बुद्धिकान् सूचताम् ।
वेदाख्यानसमुद्भूताखिलधरादित्यं महान्तं मुदा,
श्रीलश्रीजगदीशमत्र कमलाधीनं नमस्याम्यहम् ॥ ४ ॥
न्यायसंसारपाथोधिमग्नोपासकतारकम् ।
रामनारायणं वन्दे तर्कपञ्चाननं गुरुम् ॥ ५ ॥
धीरश्रीकृष्णकान्तेन विद्यावागीशसंज्ञिना ।
व्याख्यायते सतां तुष्टयै शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ ६ ॥
प्रणम्य भूयो विनयेन मान्यान् धीरान् समस्तानिति वेदयामि ।
अशेषमात्सर्यमिदं विहाय प्रदर्शनीयं छविभाव्य दूष्यम् ॥ ७ ॥

मंगलाचरणपूर्विका निजकृतकारिकावलीव्याख्यातुं प्रेक्षावत्-प्रवृत्तये शिष्यशिक्षायै
च प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादकं पद्यमादौ निबध्नाति तर्कमित्यादि । तर्को वितर्क
आपत्तिरिति यावत्, तन्त्रं सिद्धान्तः, तथा च पूर्वपक्षं सिद्धान्तञ्च जानता इत्यर्थः ।
अथवा तर्कं तर्कशास्त्रं व्याकरणादिकातन्त्रं वा जानता इत्यर्थः । केचित्तु तर्कमि-
त्यस्य तर्कसम्बन्धीत्यर्थः वृद्धेरनित्यत्वात्, तथाच तर्कशास्त्रसम्बन्धिनं सिद्धान्तं
जानता इत्यर्थ इत्याहुः । तन्मन्दम्, तथा सति समुच्चायकचकारासंगतेः वृद्धयभा-
वस्य महाजनप्रयोगानुसारित्वाच्च । इदमपि स्वकर्तव्यग्रन्थप्रामाण्यसूचकतया परम्परया
ग्रन्थाध्ययने शिष्यप्रवृत्त्युपयोगि, अन्यथा ग्रन्थकर्तुर्वैदुष्यसन्देहे तद्ग्रन्थेऽपि अप्रामा-
ण्यसंशयात्तदध्ययने शिष्याणां प्रवृत्तिरेव नोत्पद्यत इति भावः । ग्रन्थविशेषणमाह
विदुषामिति । विदुषां मुमुक्षूणां तोषकारिका तत्त्वज्ञानप्रयोजिका । एतेन प्रयोजनमभि-
हितम् । यथाश्रुतन्तु न संगच्छते, तथा सति प्रयोजनानभिधाने ग्रन्थकर्तुर्न्यूनतापत्तेः ।
सन्तोषविशेषस्य प्रयोजनत्वसम्भवेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुद्देश्यत्वात्, “न तत् शास्त्रं,
यस्य पाठे प्रेक्षान् न प्रवर्तत” इति निन्दाश्रुतेः शिष्यप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च, सम्वादि-
प्रवृत्तौ इष्टसाधनत्वनिश्चयस्यैव हेतुत्वात् । शब्दशक्तिप्रकाशिकेति । शब्दस्य या शक्ति-
बोधसामर्थ्यं, तत्प्रकाशिकेत्यर्थः । तेनैतद्ग्रन्थस्य लक्षणादिप्रकाशकत्वेऽपि न क्षतिः ।

रामभट्टीटीका ।

शब्दशक्तीति । शब्दस्य शक्तिबोधसामर्थ्यं तत्प्रकाशिकेत्यर्थः । तेन ग्रन्थस्य

ग्रन्थारम्भे विज्ञविघाताय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थ-
कृत् स्मरति स्म—

(१) अनुभवहेतुः सकले सद्यः समुपासिता मनुजे ।
साक्षात्साक्षात्सन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥२॥

कृष्णकान्तीटीका ।

एतेन शब्दशक्तेरभिप्रेयत्वं शब्दशक्तिग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्ध-
वत्त्वञ्चाभिहितम् ॥ १ ॥

ग्रन्थारम्भ इति । वाक्यसमूहस्य आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नस्य वा ग्रन्थस्याद्यकृति-
दशायामित्यर्थः । विज्ञविघातायेति । ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरदृष्टनाशायेत्यर्थः । ए-
तेन विज्ञध्वंस एव मङ्गलस्य फलं, न तु समाप्तिरिति व्यञ्जितम् । न च समाप्तिरेव तत्-
फलमिति किं नोपेत्यते ? मङ्गलं विनापि नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तिदर्शनात्, कृतमङ्गला-
चरणस्यापि ग्रन्थस्य क्वचित् समाप्त्यदर्शनात् व्यभिचारात् समाप्तिं प्रति तस्य हेतु-
त्वासम्भव इति चेन्न, यत्र हि कृतेऽपि मङ्गले न समाप्तिस्तत्रागत्या विज्ञप्राप्त्यर्थं कल्प्यते,
यत्र च मङ्गलं विनापि समाप्तिस्तत्र जन्मान्तरीयमेव मङ्गलं कल्प्यत इति वाच्यम् ।
विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य विजातीयविघ्नध्वंसं प्रत्येव
तस्य हेतुत्वकल्पनाया लाघवादावश्यकत्वात् न्याय्यत्वाच्च । यत्र दुरदृष्टमेव नास्ति
तत्र मङ्गलस्यादृष्टजनकस्यैव स्वीकारात् । भवन्मतेऽपि विघ्नध्वंसद्वारा तत्र तस्य हेतु-
त्वासम्भवाच्च । आशुविनाशिनो मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति साक्षाद्हेतुत्वासम्भवेन विनि-
गमनाविरहस्यासम्भवाच्च । कृतमङ्गलस्य ग्रन्थस्य क्वचिदसमाप्तिश्च बुद्धिप्रतिभादिरूप-
कारणान्तरविरहादेव । नास्तिकादीनाञ्च समाप्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टमेव न कल्प्यत
इति सर्वं सुस्थमधिकमन्यत्रासन्धेयम् । समुचितशब्दोपस्थितिं विना शब्दविवेचनैव
न सम्भवतीति भावः ॥

रामभट्टीटीका ।

लक्षणादिप्रकाशकत्वेपि न क्षतिः ॥ १ ॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थस्यारंभदशायां वाक्यसमूहो ग्रन्थः, आनुपूर्वीविशेषो वा । वि-
ज्ञविघातायेति । समाप्तौ मंगलस्य व्यभिचारादिति भावः । समुचितामिति ।
शब्दविवेचने देवतान्तरमपेक्ष्य शब्दस्य प्रथमोपदिष्टत्वादभ्यर्हितत्वाच्चेति भावः ।
स्मरति स्मेति । स्मारेत्यर्थः । स्मेनातीति इति अतीति लट्बिधानात् ।

(१) अनुभवहेतुरिति । यथा सम्यगाराधिता वाङ्मयाधिष्ठात्री सरस्वती देवी उपासितुर्मनो-
रथप्रपूरणं कर्तुमभिलषन्ती तत्र समर्था च सती सन्निहिता भूत्वा सकलोपासकेभ्यो कलप्रदाने वैषम्य-
बुद्धिं परिहरन्ती सती प्रत्यक्षा जायते, तथा वाक्यरूपापि साक्षात्साक्षात्प्रचियोग्यताविशिष्टा गृहीता
ज्ञाता सती शब्दखण्डे न्यायव्याकरणोभयमतेन व्युत्पत्तिद्वारा प्रवेशमिच्छति सर्वस्मिन् उपासके पाठके
सद्यप्यनुभवं शब्दबोधात्मकं जनयतीत्यर्थः । एवं चात्र देवतान्तरापेक्षया वाग्देव्या उत्कर्षप्रतिपादनाद्वा-
तिरेकालंकारध्वनिर्बोध्यः ॥ १ ॥

इतरा तावदेवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाक्षा, साकाक्षापि वा नाऽऽसन्ना, आसन्नापि वा न स्वस्योपासितुरभिलषितार्थे योग्या, योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिका, जनिकापि वा न सद्यः किन्तु कालक्रमेणैव, सरस्वती तु देवी सकलमनुज एव साकाक्षा आसन्ना

कृष्णकान्तीटीका ।

देवीपक्षे तु देवतान्तरापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वादुत्कर्षवत्त्वाच्च समुचितत्वं बोध्यमित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । पुरुषान्तरीयमङ्गलस्य ग्रन्थकर्तृविघ्नध्वंसोद्देष्टुत्वादिति । केचित्तु ग्रन्थ-कृदित्यनेनाभ्रान्तत्वं सूचितमित्याहुः । तन्न । तर्कं तन्नन्नञ्च विदुषा इत्यनेनैव तल्लभात् । स्मरतिस्मेति । सस्मारेत्यर्थः । स्मेनातीत इत्यनेनातीतकाले लटो विधानात् ॥

स्मरणप्रकारमाह—अनुभवेत्यादिना । सरस्वती वाक्यरूपा, वाक्ये देवोत्वकथना-देव देवतान्तरापेक्षया उत्कर्षो वाक्यस्य प्रतीयते, तदेव स्फुटीकरोति—इतरा तावदि-ति । सम्यगिति संज्ञाब्दस्य विवरणं, सम्यगाराधितापीत्यर्थः । न साकाक्षा नार्द्रहृदया, नासन्ना न निकटवर्तिनी । स्वस्येति । स्वपदमात्मीयात्सोभयपरमिति भावः । अभि-लषितार्थ इति । इच्छाविषयीभूतमांशरूप इत्यर्थः । तथाचार्थपदमप्युभयतात्पर्यक-मिति भावः । योग्या समर्था, उपासकाभिलषितार्थ इत्यनुषज्यते । न समस्तोपासके-ऽनुभवस्य जनिकेति । स्वीयसमस्तोपासकवृत्तिस्वविषयकदर्शनजनिकेत्यर्थः । सद्यः-पदस्य व्यतिरेकार्थमाह—जनिकापि वेति । अनुभवस्येत्यनुषज्यते । न सद्यस्तत्क्षणात् । एकविशेषनिषेधस्य विशेषान्तरविधायकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमतस्तदाह किन्त्विति । मनुज इत्यस्य उपासके इत्यादिः । उपासिता गृहीता इत्यर्थः । आकांक्षादिवैशिष्ट्यञ्च

रामभट्टीटीका ।

स्मरणाकारमाहानुभवेत्यादिना । सरस्वती वाग्वरूपा ।

देव्यादिपदसादृश्येन लब्धस्य देवतान्तरे व्यतिरेकालङ्कारस्य व्यंग्यत्वं स्फुटीकरोति इतरा तावदिति । इतरा सरस्वतीभिन्ना, न साकाक्षा नार्द्रहृदया, नासन्ना न निकटव-र्तिनी । स्वार्थे योग्या इत्यत्र स्वपदस्य स्वकीयस्यार्थे योग्या इत्यर्थमनुरूप्य स्वकीयत्वं विवृणोति स्वस्योपासितुरिति । स्वस्योपासकस्येत्यर्थः । अर्थेन समं स्वकीयस्य सम्बन्धं स्फुटीकुर्वन्नाह अभिलषितेति । योग्या समर्था, स्वोपासितुरभिलषितार्थ इत्यनुषज्यते । सकलपदस्य व्यतिरेकार्थमाह न समस्तोपासके इति । अनुभवस्य-स्वगोचरदर्शनादिरूपस्य । सद्यःपदस्य व्यतिरेकार्थमाह जनिकाऽपि वेति । अनु-भवस्येत्यनुषज्यते, न सद्यो—न तत्क्षणात् । एकविशेषनिषेधस्य विशेषान्तरविधायकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमतस्तदाह किन्त्विति । मनुज इत्यस्य उपासक इत्यादिः । साकां-

योग्या चोपासिता सती सद्य एवानुभवं तनुते, अतो देवतान्तरमपेक्ष्यो-
त्कर्षवतीयमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्यम् ॥ २ ॥

अथ शब्दो यदि स्वार्थानुभवे भवेद्धेतुः प्रात्यक्षिक एवौपना-

कृष्णकान्तीटीका ।

स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन, शाब्दबोधे स्वरूपसदाकांक्षाया अनुपयो-
गित्वात् । यद्यप्यव्यवधानेनोपस्थितिरूपासत्तेः स्वरूपसत्या एव हेतुत्वात् तज्ज्ञानं
तत्र नोपयोगि, तथापि विषयतासम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यं बोध्यम् । अथवा आसन्ना वृत्ति-
मती, वृत्तिज्ञानस्यावश्यकत्वात् । आकांक्षासत्तियोग्यत्वैर्गृहीतेति-समुदितार्थ इत्यपि
कश्चित् । ननु ग्रन्थकृता सरस्वती स्मर्यतां, तथापि तत्स्मरणात्मकस्योपासनस्य ग्रन्था-
दौ उपनिबन्धो व्यर्थ इत्यत आह आह इति । उपास्या शिष्टैरिति शेषः । अनुभवः स्मृ-
त्यन्यज्ञानम्, ज्ञानसामान्यपरत्वे “न चासौ स्मृतिरित्यु”दीच्यवितर्कासङ्गतेः स्मृति-
रूपत्वेऽपि पूर्वकारिकायां बाधात् ॥ २ ॥

पूर्वकारिकोपोद्धातसङ्गत्या कारिकान्तरमवतारयति-शब्दो यदीति । स्वार्थेत्यस्य
वृत्त्या स्वोपस्थाप्यस्वार्थस्यानुभवे स्मृत्यन्यज्ञाने हेतुरित्यर्थः । साकांक्षादिशब्दश्रवणो-
त्तरं तदर्थोपसर्गाग्रहसहितं तदर्थोपस्थितिमात्रं न तु विशिष्टानुभवः । न च तदुत्तरमस्ति-
त्वेन गां शृणोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र तस्यैव विवादास्पदत्वादि-
त्याशयेन यदीत्युक्तम् । प्रात्यक्षिक एवौपनायिक इति । तत्रेत्यादिः । एवमग्रेऽपि ।
लौकिकप्रत्यक्षे शब्दस्यानुपयोगित्वात्, अतीन्द्रियस्थले तदसम्भवाच्च । औपनायिक
इति । उपनयात्मकसन्निकर्षजन्य इत्यर्थः । शाब्दबोधात् पूर्वं पदज्ञानजन्यपदार्थोप-
स्थितेरावश्यकतया तस्या एवोपनयसन्निकर्षत्वेन तत्रोपनीतभानस्वीकारे बाधकाभावा-

रामभट्टीटीका ।

क्षेत्यादि । शाब्दबोधानुकूलैः साकांक्षत्वासन्नत्वयोग्यत्वैरुपासिता गृहीतेत्यर्थः । अत्रा
सन्नत्वं वृत्तिमत्त्वमेकवाक्यतापन्नत्वं वा । वृत्त्या पदार्थस्मृतिरूपासत्तेः स्वरूपसत्या
एवान्वयानुभवं प्रति हेतुताया अग्रे वक्तव्यत्वात् इति ध्येयम् । अनुभवं-स्मृत्यन्य-
ज्ञानम् । ननु ग्रन्थकृता सरस्वती स्मर्यतां, तथापि तत्स्मरणात्मकस्योपासनस्य ग्रन्था-
दानुपनिबन्धो व्यर्थ इत्यत आह अत इति । उपास्या शिष्टैरिति शेषः ॥ २ ॥

पूर्वकारिकोपोद्धातसङ्गत्या कारिकान्तरमवतारयति शब्दो यदीति । स्वार्थस्य स्ववृ-
त्त्या स्वोपस्थाप्यस्य (१) । साकांक्षशब्दानां श्रवणोत्तरं तदुपस्थाप्यानामर्थानामसंसर्गाग्रहमात्रं
न तु विशिष्टानुभव इत्याशयेनोक्तं यदीति । प्रात्यक्षिक एवेति । तदेत्यादिः ।
स्वार्थस्य लौकिकप्रत्यक्षे शब्दानामनुपयुक्तत्वादाह औपनायिक इति । ननु स्वार्थस्यौ

यिके, तत्र नाकांक्षाद्युपयोगः, तद्विज्ञेऽपि चेदानुमानिक एव, न च तत्र सद्यः साकांक्षत्वादिधीसामग्रीमात्रेण, व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिकस्यापेक्षणात्, इत्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति—

(१) साकांक्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

दिति भावः । नन्येतावता शब्दप्रमितिखण्डनेऽपि न पूर्वकारिकार्थयोग्यत्वं, पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दस्योपनीतप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वसत्त्वेऽपि उक्तकारिकार्थसङ्गतेरित्यत उक्तकारिकार्थयोग्यत्वं व्यञ्जयति तत्र नेति । तत्र उपनीतप्रत्यक्षे, नाकांक्षयोग्यतासत्तोनामुपयोगः, तथाचाकांक्षादिमच्छब्दस्य स्वार्थानुभवं प्रति हेतुत्वाभिधानमसङ्गतमिति भावः । ननु तस्य प्रत्यक्षत्वे गौरस्तितवानितिवत् अस्तित्वं गवीयमित्यपि प्रत्यक्षं स्यात्, उपनीतयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादित्यत आह—तद्विज्ञेऽपि चेदिति । ननु तत्रत्यबोधस्यानुमितित्वेऽपि न पूर्वकारिकार्थसङ्गतिः, तत्राकांक्षादिमत्पदज्ञानस्य हेतुज्ञानविधयैव हेतुत्वसम्भवादतः पूर्वकारिकार्थयोग्यत्वं व्यञ्जयति—न च तत्रेति । तत्रानुमितौ । सद्य इत्यस्य विवरणमाह—साकांक्षत्वादीति । मात्रार्थासत्त्वे हेतुमाह व्याप्तिबुद्ध्यादेरधिकस्येति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानादेर्हेतुत्वादिति भावः । अन्वयबोधनामकमिति । उपमितेरप्रामाणिकत्वात्, तथात्वेऽपि तत्र शब्दस्य हेतुत्वसम्भवादन्वयबोधासत्त्वे पूर्वोक्तकारिकार्थस्य बाधितत्वादिति भावः ।

साकांक्षशब्दैरिति । आकांक्षादिमत्पदप्रयोज्यतत्तदर्थसंसर्गावगाही यो बोधः स रामभद्रीटीका ।

पनायिकप्रत्यक्षमादायैवानुभवहेतुत्वस्य शब्दे संभवार नोक्तकारिकार्थस्यायोग्यत्वमत आह न च तत्रेति (२) । स्वार्थस्योपनीतप्रत्यक्षे स्वार्थोपस्थितिद्वारा शब्दस्य हेतुतायां मानाभावादन्वयासिद्धेश्चाह तद्विज्ञेऽपि चेदिति । प्रत्यक्षमिज्ञेऽपि यदीत्यर्थः । स्वार्थस्यानुभवे भवेदेतुरित्युपजुज्यते । न च तत्रेति । तत्र स्वार्थस्यानुमाने सद्यो न हेतुरित्यर्थः । सद्य इत्यस्य विवरणं साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेणेति । व्याप्तिबुद्ध्यादेरिति । व्याप्त्यादिवुद्धेरनुमितिहेतुत्वादिति भावः । तथा च सरस्वती साकाङ्क्षत्वादिप्रकारेणोपासिता सद्योऽनुभवे तनुत इति प्रागुक्तकारिकार्थस्य बाध इति भावः । उपमित्यात्मकस्यानुभवान्तरस्य हेतुत्वं शब्दे बाधितमत उक्तमन्वयबोधनामकमिति ।

तदर्थान्वयगोचर इति । साकाङ्क्षशब्दोपस्थाप्यार्थस्यान्वयग्राहीत्यर्थः ।

(१) प्रत्यक्षानुमानमिज्ञे शब्दाख्ये तृतीयं प्रमाणं साधयेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं प्रमेयमाह साकांक्षशब्दैरिति । आकांक्षासत्तियोग्यताविशिष्टपदप्रयोज्यः यः तत्तदर्थसंसर्गावगाही बोधोऽनुभवो जायते, स चायं बोधस्तद्विशेषोपस्थाप्यस्यैवाधिस्यावगाहित्वात् प्रत्यक्षानुमित्योरन्तर्भावितुमर्हतीति कारिकार्थः ।

(२) अत्र 'न च तत्राकांक्षे'त्यादितन्मतेन प्र० पाठो बोध्यः ।

सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमा ॥ ३ ॥

अस्ति तावद्वैरस्ति गामानयेत्यादिसाक्षाक्षशब्देभ्यः स्वस्ववृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही विलक्षणो बोधो, यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकांक्षादिमत्तया शब्दस्यावगमो हेतुः, न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमतेरानुभविकत्वादन्वयाऽनुमितेरप्यपलापापतेः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

नियन्त्रितार्थकत्वात् तादृशपदोपस्थाप्यस्यैवार्थस्यावगाहित्वात् न प्रत्यक्षो नानुमिति-
रित्यर्थः । न प्रत्यक्षमिति पाठः प्रामादिकः प्रत्यक्षशब्दस्य वाच्यलिङ्गत्वात् । प्रत्यक्षं
ज्ञानमित्यपि कश्चित् । यत्तु प्रत्यक्षशब्दस्य ज्ञानविशेषबोधने वाच्यलिङ्गत्वं ज्ञानमात्र-
बोधने नपुंसकत्वमिति मतम् । तन्न,

प्रत्यक्षा मितिरेवात्र, नानुमा न च शब्दजा ।

योग्यसम्बन्धवत्त्वाच्च, बलवत्त्वाच्च सर्वतः ॥

इति लीलावतीप्रयोगदर्शनात् ।

साक्षाक्षपदजन्यपदार्थोपस्थित्युत्तरं विशिष्टबोधं व्यवस्थापयन् प्रत्यक्षत्वादिविरुद्धं
शब्दत्वं व्यवस्थापयितुं भूमिकामारचयन्नाह—अस्ति तावदिति । अर्थवादस्याप्रामा-
ण्यवादигुरुमते गौरस्तीत्यादितो नान्वयबोधोऽतो गामित्यादिना आनयेत्युपग्रहः ।
विलक्षणः पदानुपस्थाप्यार्थानवगाहीत्यर्थः । ननु तदानीं तादृशबोधस्य प्रामाणिकत्वे-
ऽपि यादृशबोधे शब्दस्य हेतुत्वं भवतोक्तं, तादृशबोधो न प्रामाणिक इत्यत आह—
यत्रेति । तथाच तादृशबोध एव शब्दस्य हेतुत्वं मयोक्तमिति भावः । न त्विति ।
असंसर्गाग्रहसहितमित्यर्थः । विशिष्टमतेरानुभविकत्वात्—अस्तित्वेन गां जानामीत्य-
नुव्यवसायसाक्षिकत्वादित्यर्थः । अन्यथा—विशिष्टज्ञानानुभवस्यास्वीकारे । अनुमिते-
रपीति । तथाच पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिस्थलेऽपि वह्निं जानामि पर्वतं जानामीत्येवा-
रामभट्टीटीका ।

सोऽयं—बोधः नियन्त्रितार्थस्यैवावगाहित्वात् न प्रत्यक्षं, ज्ञानमिति शेषः । न प्रत्यक्षो न
चानुमेत्येव वा पाठः ।

अर्थवादस्याप्रमाणत्ववादिनां गुरुणां मते गौरस्तीत्यादितो नान्वयबोधः इत्यतः
स्थलान्तरमाह गामिति । आदिना गामानयेदित्यादेः परिग्रहः । विलक्षणः—शब्दत्वा-
ख्यवैजात्यवान् । कार्यमात्रवृत्तिशब्दत्वजातेरतिप्रसक्तिवारणाय अन्यतावच्छेदकत्वमुपपा-
दयन्नाह यत्रेति । विलक्षणबोध इत्यर्थः । उपस्थितिमात्रमित्यस्यागृहीतासंसर्गकमित्या-
दिः । आनुभविकत्वादिति । गामस्तित्वेन शृणोमि—इत्यनुव्यवसायस्य सत्त्वादिति
भावः । ननु कानुभवो विवादप्रस्त इत्यत आह अन्यथेति । तत्रापि पर्वतं वह्निमत-

न चासौ स्मृतिः, समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् । नापि साक्षात्कारः, साक्षाक्षपदेनैव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमग्न्यादयावगाहितापत्तेः । न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, तदुत्तरं तथाविधानुव्यवसायापत्तेश्च । तत्तदर्थविषयकशाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाक्षाक्षपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्वकरूपनायामतिगौरवात् । इतरबाधलब्धस्य छिद्रेतरत्वादेरपदार्थस्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायमानत्वात्,

कृष्णकान्तोटीका ।

नुभवो न तु बद्धिमत्तया पर्वतं जानामीत्याद्यनुभव इत्यस्यापि सुवचत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टमतेरानुभविक्तत्वेऽपि तत्र शब्दत्वजातौ किं मानं ? स्मृतित्वमेव तत्रोपगम्यते, नच शृणोमीत्यनुव्यवसायस्तत्र मानं, तस्य विवादग्रस्तत्वात्, अतः पारिशेष्यात् तत्र शाब्दत्वं साधयितुं स्मृतित्वादिसिद्धौ बाधकमभिधातुमाकांक्षते—नचेति । समानेति । तद्धर्मिकतद्वात्तास्मरणं प्रति तद्धर्मिकतद्वात्तासंस्कारस्य हेतुत्वात्, तस्य च तादृशबोधात् पूर्वं नियमतोऽसत्त्वादिति भावः ।

नन्वौपनायिकप्रत्यक्षत्वमेव तत्रोपगम्यते, तथा सत्यपि न पूर्वोक्तकारिकार्थबाध इत्यत आह नापीति । साक्षात्कार इति । औपनायिक इत्यादिः । प्रकारान्तरेणानुमित्यादिना । अनुभवविरोधादिति । पदोपस्थाप्यार्थावगाहिताया एवानुभवसिद्धत्वादिति भावः । अनुभवविरोधे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—तदुत्तरमिति । इदञ्च वस्तुगतिमनुरूप्योक्तम्, अन्यथा तत्पूर्वमनुव्यवसायसामग्रीविरोधादेव सतरां तदुत्तरमित्यस्य लाभात्तत्कथनवैयर्थ्यापत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षविषययोः कार्यकारणभावसंकोचेन तदनुव्यवसायं वारयन्नाह—तत्तदर्थविषयकत्वेनेति । गौरवादिति । ननु फलमुखगौरवं न दोषायेत्यत आह—इतरबाधलभ्यस्येति । जलाहरणं न सच्छिद्रघटकरणकं इतीतररामभट्टीटीका ।

यानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यापह्नोतुं शक्यत्वादिति भावः ।

ननु साक्षाक्षशब्देभ्यस्तदर्थानां विशिष्टबुद्धिर्भवत्येव परन्तु सा स्मृतिरित्यतः स्वार्थानुभवेहेतुत्वं शब्दस्य बाधितमित्याशङ्कते न चासादिति । असावन्वयबोधः । निराचष्टे समानेति । यद्धर्मिकतद्वात्तासंस्कारः पूर्वं नास्ति तद्धर्मिकतद्वात्तान्वयबोधस्य कारणबाधेन स्मृतित्वासम्भवादिति भावः । नापीति । असावित्यनुषज्यते । प्रकारान्तरेणानुमानादिना । ननु प्रकारान्तरेणोपस्थितस्यार्थस्य शाब्दधीविषयत्वेऽपि न तदर्थविषयकत्वेन शाब्दबोधस्यानुव्यवसायस्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दबोधस्यानुव्यवसायं प्रति तदर्थपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन हेतुत्वान्तरस्य वाच्यत्वादत आह तत्तदिति । ननु प्रामाणिकत्वाद्योक्तगौरवं दूषणमतो व्यभिचारेण प्रामाणिकत्वं खण्डयति इतरबाधेति । जलाहरणं न सच्छिद्रघटकरणकमित्ये-

गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च ।
अत एवासौ नानुमितिरपि, पूर्वपरामृष्टस्य वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शा-
ब्दधीविषयतापत्तेः । न च तत्तदर्थगोचरशाब्दधियं प्रति साकांक्षपदजन्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

बाधलब्धस्येत्यर्थः, तथाच व्यभिचारात् शोक्तकार्यकारणभावो वक्तुं शक्यत इति भावः ।
ननुक्तस्थले छिद्रेतरत्वज्ञानं विवादप्रस्तं, प्राचीनैः पदोपस्थाप्यस्यैव शाब्दधीवि-
षयत्वोपगमात्, परन्तु इतरबाधवशात् घटत्वेन वस्तुगत्या छिद्रेतरघट एव भास्ते, अतो
दूषणान्तरमाह—गवादाविति । तावतापीति । तद्विषयकत्वेन शाब्दानुव्यवसायं
प्रति तदर्थकपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन हेतुत्वोपगमेऽपीत्यर्थः । उपनीतयोः प्रत्यक्षे
विशेषणतया भानस्य बाधादिप्रतिबन्धकाभावमात्रनियम्यत्वादिति भावः । अतएव—
नियन्त्रितविषयत्वादेव । असौ—उक्तलक्षणो बोधः । पूर्वैति । तादृशबोधात् पूर्वं स्व-
व्याप्यवत्पक्षकत्वेन निश्चयविषयस्य वस्तुसामान्यस्येत्यर्थः । बाधकसत्त्वे तत एव प्र-
तिबन्धकात्तादृशस्य वस्त्वन्तरस्य तत्र भानं न सम्भवतीत्यत आह—असतीति ।
बाधके प्रतिबन्धके परामर्शातिरिक्तकारणाभावे चेत्यर्थः । अतः पक्षताद्यसत्त्वदशा-
यां तदापत्त्यसम्भवेऽपि न क्षतिः । शाब्दधीति । यद्यपि वैशेषिकैस्तत्र शाब्दत्वान-
भ्युपगमात् तन्मतदूषणस्य तन्मतानुसारेणैव दातुमुचितत्वाच्छाब्देत्यसङ्गतम्, तथापि
वस्तुगतिमनुरुद्धयैव तत्कीर्तनात् । न चानुमितित्वव्याप्यमेव शाब्दत्वमिति शाब्देति
यथाश्रुतमेव सङ्गच्छत इति वाच्यम् । तथा सति न चेत्यादिना पदार्थोपस्थितिकारणतासं-
कोचेन तद्धारणप्रयासस्यात्यन्तासङ्गतेः । न चेति । नैष दोष इति, परेणान्वयः । ताव-
तापि तादृशहेतुतास्वीकारेणापीत्यर्थः ।

रामभट्टीटीका ।

वमितरबाधदशायाम् घटेन जलमाहरेदित्यादिवाक्यजन्यस्य छिद्रान्यघटेन जलाहरणं का-
र्यमित्यन्वयबोधस्य छिद्रेतरत्वार्थकपदाजन्यत्वेऽपि छिद्रेतरत्वावगाहित्वेन तदनुव्यवसायो-
त्पत्त्या कथितहेतुतायां व्यभिचारादित्यर्थः । ननु प्राच्यैः पदोपस्थाप्यस्यैव शाब्दधीप्रका-
रत्वोपगमादुक्तक्रमेण छिद्रेतरत्वज्ञानं विवादप्रस्तम्, इतरबाधवशाद्वस्तुगत्या यः छिद्रेतरो
घटस्तस्यैव घटत्वेन भानोपगमात् अत आह—गवादाविति । तावतापी-
ति । तद्विषयकत्वेन शाब्दस्यानुव्यवसायं प्रति तदर्थकपदजन्यतद्गोचरशाब्द-
त्वेन हेतुत्वोपगमेऽपीत्यर्थः । उपनीतयोः प्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावस्य काम-
चारादिति भावः । अतएव—नियन्त्रितविषयत्वादेव । असौ—गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधः ।
पूर्वैति । पूर्वं स्वव्याप्यवत्पक्षकत्वेन निश्चितस्येत्यर्थः । बाधकसत्त्वे तत एव परामृष्टस्य
स्त्वन्तरस्य तत्राभानसम्भवात् आह—असतीति । नचेति । नैष दोष इत्यपे-
यः । घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्षपदेनोपस्थाप्यस्यापि न शाब्दधीरत उक्तं साकाङ्क्षे-

यास्तत्तदर्थगोचरस्मृतेः कारणत्वकरूपनात्रैष दोषः, तावतापि पदार्थाना-
मन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वस्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षानुमित्योरन्यतर-
प्रसङ्गस्य दुर्बारातापत्तेः । शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामा-
न्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्व-
वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकरूपनायामेव
लाघवान्मानाभावाच्च ॥ ३ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

शाब्दत्वस्य प्रत्यक्षत्वादिब्याप्यत्वे पदोपस्थाप्याथवाग्राहिप्रत्यक्षादाविष्टापत्ति-
सम्भवादपदार्थानामिति आपादकमाह स्वस्वसामग्रीति । प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीत्यर्थः ।
उक्तमतयोः प्रत्येकमते प्रत्येकापत्तिरित्यावेदनायान्यतरेत्युक्तम् । ननु शाब्दबोधसाम-
ग्र्याः प्रत्यक्षानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्याभ्युपेयत्वान्न शाब्ददशायां प्रत्यक्षाप-
त्तिरित्यत आह—शाब्दधिय इति । न च तादृशबोधे शाब्दत्वमेव न मन्यत इति
वाच्यम् । तदुत्तरं शृणोमीत्यनुव्यवसायस्य सर्वसिद्धत्वात्, अन्यथाऽनुमित्यादेरप्यपला-
पापत्तेः, तथाच तत्र शाब्दत्वजातिस्वीकारे तस्याश्च प्रत्यक्षत्वादिजातिविरुद्धत्वे जितं
नैयायिकैरतः प्रत्यक्षत्वब्याप्यमेव शाब्दत्वमिति वक्तव्यमिति तादृशप्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनं न सम्भवतीति गूढाभिप्रायः ।

ननु शब्दाप्रयोज्यविषयताशालिप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वा-
च्यमतो नोक्तदोष इत्याशङ्कते शाब्दान्येति । लाघवादिति । प्रतिबन्धयतावच्छेद-
कस्य गुरुशरीरत्वात्, पदार्थस्मृतेः स्वतन्त्रहेतुत्वकल्पनाच्चेति भावः । ननु प्रामाणि-
कं गौरवं न दोषायेत्यत आह मानाभावादिति । न च तत्प्रकारकप्रत्यक्षहेतुरूपनय एव
मानं, तस्य विशिष्टानुभवं प्रत्येव हेतुत्वात् ॥ ३ ॥

रामभट्टटीका ।

ति । प्रत्यक्षानुमित्योरित्यत्र प्रत्यक्षपदं पूर्वमतानुसारेण द्रष्टव्यम् । स्वस्वसामग्रीति ।
स्वोपनयस्वब्याप्यवत्ताज्ञानादिसत्त्वेनेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षत्वानुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
शाब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह—शाब्दमते(१)रि-
ति । असम्भवादिति । शाब्दस्यापि प्रत्यक्षत्वेन स्वं प्रति स्वसामग्र्याः प्रतिबन्धक-
त्वायोगादिति भावः । ननु शाब्दान्यप्रत्यक्षात्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वं वाच्यमतो नोक्तदोष इत्यत आह—शाब्दान्येति । तस्याः—शाब्दसामग्र्याः ।
प्रत्यक्षादिभिन्नत्वेति । न चास्तित्वादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्यास्तित्वाद्युपनयत्वेन हेतु-
त्वात् प्रत्यक्षसामग्र्येव शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वे मानमिति वाच्यम् । तत्प्रकारकानुभवत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्येव तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

अथ लिङ्गजत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या शब्दा-
न्यानुमितौ तत्सामग्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शा-
ब्दधियः स्वण्डयति—

(१) योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाषिका ।

प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ॥ ४ ॥

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविरहित्वरूपं योग्य-
तामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्याऽनावश्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

कारिकान्तरस्यावतरणिकामाह—अथेति । अनायत्येति । तथा चान्यथा-
नुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् प्रामाणिकतया गौरवस्याप्यदोषत्वमिति भावः ।

अर्थगता इति । अनुभाषिकेति परेणान्वयः । एते योग्यताकाङ्क्षे ।

गौरवस्तित्वादावस्तित्वयोग्यत्ववत्त्वादित्यनुमाने यद्येकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वरूप-
योग्यत्वं हेतुः क्रियते तदा साध्याविशेषः, तथासति नियमतः सिद्धिसत्त्वेन विनाऽनुमि-
त्सामनुमित्यसम्भव इत्यन्यविधां योग्यतां निरूप्यासिद्धिं सम्पादयति बाधविरहित्व-
रूपमिति । तथावास्तित्वाभावाभाव एव तत्र हेतुरिति भावः । बाधनिश्चयाभावेने-
ति । बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधवारणाय योग्यतानिश्चयस्य हेतुत्वं स्वीक्रियते, निरुक्तयो-
ग्यतानिश्चयस्य बाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् बाधनिश्चय एव शाब्दसामग्रीकाले न सम्भव-
तीति तादृशयोग्यतानिश्चयहेतुत्ववादिनामाशयः । स च न सङ्गच्छते, विशिष्टबुद्धिसा-
मान्यं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदभावरूपकारणविरहादेव तदानीं शाब्द-
वारणसम्भवात्, योग्यतानिश्चयस्य हेतुताकल्पने प्रयोजनाभावादिति भावः ।

ननु इच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति बाधनिश्चयः प्रति-
बन्धकः परोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्वनियमेन तत्रेच्छाया अनुत्तेजकत्वात्, तथाच नानाप्र-
रामभद्रीटीका ।

अर्थगतेति । अनुभाषिकेत्यग्रेऽन्वयः । एते—योग्यताकाङ्क्षे ।

एकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वं यदि योग्यता तदा साध्याविशेषापत्तिः, अतोऽन्यविधां योग्य-
तामाह—अस्तित्वादेर्बाधविरहित्वरूपमिति । ननु योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वेऽ-
प्याचार्यमते ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वात् योग्यतामात्रं लिङ्गमस्तीत्यत आह योग्य-

(१) ननु योग्यताकाङ्क्षयोः शाब्दबोधसामग्र्योर्लिङ्गत्वसम्भवेन शाब्दबुद्धेरनुमितित्वमेवास्ता-
मेत्याशङ्क्युत्तरयाति योग्यतेति । अर्थगता बाधाभावरूपा योग्यता तथा शब्दनिष्ठाऽन्वयबोधानुकूला-
पूर्वोरूपाऽऽकाङ्क्षा च शाब्दबोधजनिका भवति, किन्तु प्रत्येकमेकैकशो मिलित्वा सम्भूय वैते योग्य-
ताकाङ्क्ष स्वयमसिद्धत्वाद्धेतोर्न लिङ्गं भवितुमर्हत इति कारिकार्थः ।

कत्वात् । योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्व-
मित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वापातात्, योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्य-
न्वयबुद्धेरानुभक्तत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यव-
सिता त्वाकङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयबोधं साधयेत् ? अत

कृष्णकान्तीटीका ।

तिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वे शब्दं प्रति तस्य प्रतिबन्धकत्वमेव न क-
ल्प्यत इति बाधनिश्चयाभावेन न तदन्यथासिद्धिरित्यत आह—योग्यतामात्रेति ।
केचित्तु योग्यतानिश्चयस्य शब्दाहेतुत्वेऽपि ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्वस्वीकारे योग्यता-
हेतुकानुमितिसम्भव इत्यतो दोषान्तरमाह—योग्यतामात्रेत्याहुः । तन्न । लिङ्गस्य करण-
त्वपक्षेऽपि परामर्शस्य हेतुताया आवश्यकतया योग्यताया अनिश्चयस्थले परामर्शविरहेणैव
योग्यतालिङ्गकानुमित्यसम्भवात् । तस्य—योग्यतालिङ्गकसंसर्गानुमानस्य । तथात्वापा-
तादन्यबुद्धित्वापातादित्यर्थः । यद्यपि अनुमितित्वस्य शब्दस्वरव्यापकत्वादुक्ता-
पत्तिर्न सम्भवति, न हि व्यापकसत्त्वेन व्याप्यापत्तिसम्भवः व्यभिचारात्, तथापि व-
स्तुगतमनुरुध्य इदमुक्तमेवमग्रेऽपि ।

केचित्तु स्वरूपसद्व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वादेकविधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि अन्य-
विधव्याप्तिज्ञानसम्भवाच्च तेन हेतुना तदापत्तिसम्भव इत्याहुः । तन्न । तथासति
अनुमानस्येत्यपहाय योग्यतालिङ्गकसंसर्गानुमानस्येत्युक्तेः सन्दर्भविरुद्धत्वापत्तेः, अ-
स्माकन्तु अनुमितित्वस्य शब्दत्वाव्याप्यत्वेऽपि योग्यतालिङ्गकसंसर्गानुमानस्य तद-
व्याप्यत्वात्सङ्गतिरिति ध्येयम् ।

ननु तद्विषयकानुमितौ निराकाङ्क्षतद्बोधकपदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वातन्त्र्येण प्र-
तिबन्धकत्वकल्पनात् नैष दोष इत्यत आह—योग्यतायाः संशयस्थल इति । तथाच
शब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादनुमितौ तु हेतुमत्तानिश्चयैव हेतुत्वाद्योग्यतासं-
शयस्थलीयान्वयबुद्धौ अनुमितित्वकल्पनासम्भवादिति भावः ।

नन्वाकाङ्क्षेव तत्र हेतुरस्तु, तथा च गौरस्तितावान् तत्रतद्बोधकानुकूलकाङ्क्षावत्त्वा-
दिति प्रयोगः, अतस्तस्य पक्षासत्त्वमाह—गवादावस्तित्वादेरिति । आकाङ्क्षाया अ-
न्यविधत्वे कदाचित् पक्षसत्त्वं सम्भावनाविषय इत्यत आनुपूर्वीपर्यवसिता त्विति ।

रामभट्टीटीका ।

तेति । तस्य—संसर्गानुमानस्य । तथात्वापातात्—अन्वयबुद्धित्वापातात् । ननु अन्वयबुद्धौ
निराकाङ्क्षपदत्वेनापि स्वातन्त्र्येण विरोधित्वं वाच्यम्, अत आह योग्यताया इति । तथाच
योग्यतायाः संशयसाधारणज्ञानसत्त्वेऽपि शब्दबुद्धेरुदयात् तस्याश्चानुमितित्वे निश्चयत्वेनैव
हेतुत्वं वाच्यं, योग्यताया न तथेत्यतोऽपि योग्यता नानुमापिकेति भावः । नन्वाकाङ्क्षा-
हेतुनैव तत् साधनीयमत आह—गवादाविति । तथाच गौरस्तितावान् आकाङ्क्षावत्त्वा-

एवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं गवादौ न तदन्वयस्यानु-
मापकमप्रसिद्धेः ।

(१) अथ गौरस्तित्वावान् स्वधर्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रय-

कृष्णकान्तीटीका ।

तथाचाकांक्षा न हेतुः, स्वरूपासिद्धत्वादिति भावः । अत एव केवलयोग्यताकाङ्क्ष-
योरेहेतुत्वादेव । आकाङ्क्षावत्त्वमिति । इदमुपलक्षणम्, आकाङ्क्षाविशिष्टयोग्यत्वमपि
बोध्यम्, असिद्धे हेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य हेतोः पक्षेऽसत्त्वादित्यर्थः । विशेष्यस्य पक्षे-
ऽसत्त्वात्तदुभयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाच्चेति भावः । एतेन योग्यताविशिष्टाका-
ङ्क्षाहेतुत्वासम्भवेऽपि आकाङ्क्षाविशिष्टयोग्यताया हेतुत्वानिराकरणे ग्रन्थकृतोन्यूनत्वमि-
त्यपि प्रत्युक्तम् ।

हेत्वन्तरवादिनव्यवैशिष्ट्यमप्यतमाशङ्क्य निषेधति-अथेति । स्मारितत्वहेतो-
र्व्यभिचारात् पदान्तमुक्तम् । आकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वस्यापि हेतुत्वे तद्वेषताद्व-
स्थ्यात् अनुकूलत्वमाकाङ्क्षाविशेषणम् । अत्रापि स्वधर्मिकत्वानिवेशे अतीतघटादौ
व्यभिचारः, अतःस्वधर्मिकेति बोधविशेषणम् । यद्यपि तदुपादानेऽपि अमात्मकबोध-
मादाय तद्वेषताद्वस्थ्यम्, तथापि तद्वेषस्य स्वयमाशङ्कनीयत्वात् । वस्तुतः पदस्मा-
रितत्वमेव हेतुरन्यत् परिचायकम्, अतएव पदस्मारितत्वाद्यभावग्रहदशायामिति
दूषणग्रन्थोऽपि यथाश्रुत एव सङ्गच्छते, व्यभिचारस्य तु स्वयमाशङ्कनीयत्वात् ।
अत एव तादृशबोधानुकूलपदस्मारितत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवादाकाङ्क्षाश्रयत्वमनतिप्रयो-

रामभट्टीटीका ।

त इत्यनुमाने तत्तदानुपूर्वपर्यवसितस्य आकाङ्क्षावत्त्वहेतोः पदार्थपक्षे स्वरूपासिद्धत्वा-
न्नानुमापकत्वमिति भावः । अतएव-आकाङ्क्षावत्त्वहेतोः स्वरूपासिद्धत्वादेव । अप्रसिद्धे-
रिति । तथाच विशेष्यविशेषणोभयस्वरूपस्य विशिष्टस्य विशेष्याद्यसत्त्वेऽसत्त्वात् विशेष-
णविशेष्ययोः सामानाधिकरण्याभावाच्चेति भावः ।

आसिद्धिं परिहरन्वैशेषिकः शङ्कते अथेति । पदस्मारितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वादाह

(१) “अथेत्यादि, नव्यवैशेषिका” इत्यन्तमनुमाने एव शब्दस्यान्तर्भावमङ्गीकुर्वतां व्योमशिवा-
चार्यातिरिक्तानां नवीनानां भाष्यकारादीनां च सर्वेषां मतं प्रदर्शितम् । तेषामयमाभिप्रायः । यथा हि
गुह्यतिसम्बन्धस्य लिङ्गदर्शनानन्तरं व्याख्येतुस्मरणस्याभ्यामतीन्द्रियेऽर्थेऽनुमानं (परामर्शज्ञानं) जायते,
तथा शब्दश्रवणात्समयातुस्मरणे सति परामर्शज्ञानं तस्मात्परोक्षार्थप्रतिपादितिरिति । तथाचार्यं गौरित्या-
द्यर्थपक्षकानुमानेनैवान्वयधियः सम्भवे किं शब्दाख्यप्रमाणेनातिरिक्तेनेति । एतच्च व्योमशिवाचार्यवैशे-
षिकभाष्यं टीकयद्भिरपि खण्डितम् । तेषामयमाशयः । धूमवच्छब्दोऽर्थज्ञाने न स्वाभाविकं सम्बन्धम-
पेक्षते किन्तु पुरुषेच्छासम्पादितसमयापेक्ष एवार्थप्रतिपादकः, स्वाभाविकसम्बन्धे हि विनापि सङ्केते
म्लेच्छादिशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्तिरिति स्यात् । संकेतापेक्षस्य त्वर्थप्रतिपादकत्वे स एवास्त्वेवं नित्यसम्ब-
न्धेन, तथाच शब्दानां समयवशेनार्थप्रतिपादकत्वादुपपन्नमनुमानादर्थान्तरत्वमिति संक्षेपः ।

पदस्मारितत्वात् घटवत्, अस्तिपदसमभिव्याहृतगौःपदस्मारितत्वाद्वा,
चक्षुर्वदित्याद्यनुमानत एवास्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः । पदानामेकवाक्य-
तापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्प-
त्त्या पूर्वं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च विनष्टे भाविनि वा घटे चक्षुरादौ
व्यभिचारः, स्वार्थानुमाने स्वरूपसतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात्, एकविधव्य-
भिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवाच्च, समानाकारस्यैव
व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः ।

कृष्णकान्तोदाका ।

जनकमित्यपि प्रत्युक्तम् । तथा च यः स्वधर्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलपदस्मारितः
सोऽस्तितावान्, इतिसामान्यव्याप्तिमुक्त्वा विशेषव्याप्तिमप्याह—अस्तीति ।
एतद्विशेषव्याप्तौ दृष्टान्तसम्भवात् न सामान्यव्याप्त्यपेक्षया जघन्यत्वमिति भावः ।
अत्रापि गौःपदस्मारितत्वमेव हेतुरन्यत् परिचायकम् । तथा च गौरस्तितावान् अस्ति-
पदसमभिव्याहृतगौःपदस्मारितत्वात् चक्षुर्वदिति प्रयोगः । “दिङ्नेत्रघृणिभृजल”
इतिकोषतश्चक्षुषोऽपि गोपदस्मारितत्वादिति भावः । अन्वयधियः—शाब्दबोधस्य ।
अन्यथासिद्धिरिति । इदञ्च प्रमितिलिखण्डनाभिप्रायेणोक्तम् । शाब्दत्वस्यानुमितित्व-
व्याप्यहेत्वन्वयधिय इत्यस्यानुमितित्वविरुद्धशाब्दत्ववतो ज्ञानस्य इत्यर्थो द्रष्टव्यः

ननु यत्र समभिव्याहृतत्वज्ञानम् नास्ति, तत्रापि शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्रानुमिति-
त्वकल्पनासम्भवात् कुतः प्रमितिलिखण्डनम्, शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वम् वा
इत्यत आह—पदानामिति । न च समभिव्याहृतान्तस्य परिचायकतया नैतद्विषयसम्भव
इति वाच्यम् । समभिव्याहृतत्वस्य विनष्टत्वेऽपि नैतद्विषयः सम्भवतीत्यभिप्रायेणैतदु-
क्तिरिति भावः । अत एव एकवाक्यतापन्नत्वज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसम्मतत्वाभावेऽपि न
क्षतिः । वस्तुतः समभिव्याहृतत्वस्यैवान्विशेसादिति ध्येयम् ।

रामभट्टटीका ।

स्वधर्मिकेत्यादि । स्वपदस्य पक्षपरत्वे दृष्टान्तासिद्धिरत आह अस्तिपदेति । अत्रा-
पि गौःपदस्मारितत्वं गौर्गच्छतीत्यादौ व्यभिचारीत्यतोऽस्तिपदेत्यादि । घटस्य गौः-
पदस्मारितत्वाभावात् दृष्टान्तान्तरमाह—चक्षुर्वदिति । “दिङ्नेत्रघृणिभृजले”
इत्यादिकोषतस्तस्यापि गोपदस्मारितत्वादिति भावः । अन्वयधियः—शाब्दबुद्धेः ।
नन्वन्वयबोधस्यानुमितित्वेऽपि समभिव्याहृतत्वज्ञानं न कारणं, तथाच हेतुविशेषणासिद्धि-
रत आह पदानामिति । तस्य—समभिव्याहृतत्वानिश्चयस्य । अस्तित्वं विद्यमानत्व
मित्यभिप्रेत्य शङ्कते नचेति । तस्य—व्यभिचारस्य । माभूत् स्वार्थानुमाने व्यभिचारो-
दोषस्तदग्रहदशायामेव व्याप्तिनिश्चयात् परार्थानुमाने तु स्यादत आह—एकविधेति ।
नन्वेकविधव्याभिचारज्ञानसत्त्वे व्याप्तिनिश्चयाभावात् कथमेवमत आह—समानेत्यादि ।

(१) तत्र, गवादेः पदस्मारितत्वाद्यभावग्रहदशायामुत्पन्नस्य गौरस्ती-
त्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतुनाप्यनिष्पत्तेः, पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्ये-
वान्वयबुद्ध्यावुपयुज्यते, न तु ज्ञाता, प्रमाणाभावात्, पदैरस्मारितस्यापि तत्-

कृष्णकान्तीटीका ।

उक्तव्यासिद्धये व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति—नच्चेति । पूर्वव्याप्तौ घटेऽपि व्य-
चारसम्भवे तदपहाय चक्षुः पर्यन्तानुसरणे न्यूनता स्यादतः प्रथमव्याप्त्यभिप्रायेण
घट इत्युक्तम् । उभयव्याप्त्यभिप्रायेण चक्षुरादाविति । आदिना स्वर्गादिपरिग्रहः ।
व्यभिचारोऽस्तित्वस्य वर्तमानकालसम्बन्धित्वरूपत्वादिति भावः । नञर्थे हेतुमाह—
स्वार्थानुमान इति । परार्थानुमानस्थले व्यभिचारसत्त्वे तदुद्भावनेन मध्यस्थानुमिति-
प्रतिरोधः स्यादतः स्वार्थेत्युक्तम्, ज्ञायमानस्य व्यभिचारस्य तत्रापि प्रतिरोधकत्वात् ।
स्वरूपसत्तु इति । अज्ञातस्येत्यर्थः । तस्य व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वात् व्याप्ति-
ग्रहप्रतिरोधाक्षमत्वात् । ननु व्यभिचारस्य सत्त्वे कदाचित्तज्ज्ञानस्यापि सम्भवात्
व्यभिचारज्ञानकालीनान्वयबुद्धौ अनुमितित्वकल्पनमसम्भवि, इत्यत आह—एकवि-
धेति । सर्वत्रैवैकविधव्यभिचारग्रहकालेऽन्यविधव्यभिचारग्रहकल्पने मानाभावादिति
भावः । नव्यवैशेषिका वदन्तीति शेषः ।

उक्तहेतुना पदस्मारितत्वादिहेतुनेत्यर्थः । अनिष्पत्तेरिति । तथाच प्रकृतहेतोः
पक्षधर्मत्वाभावनिश्रयदशायां परामर्शानुत्पादेन तदानीमुत्पन्नस्यान्वयबोधस्यानुमि-
तित्वं दुर्घटमिति भावः । ननु शाब्दबुद्धौ पदजन्यपदार्थोपस्थितिज्ञानमेव हेतुरिति पद-
जन्यस्मृतिविषयत्वरूपस्य पदस्मारितत्वस्याज्ञानदशायां शाब्द एव न जायते इत्यत
आह—पदजन्या हीति । स्वरूपसत्येवाज्ञायमानैव । ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदा-
र्थोपस्थितिज्ञानं हेतुर्भविष्यतीत्यत आह—प्रमाणाभावाद्दति । तथाच तादृशान्व-
यव्यतिरेकयोरेवासिद्धिरिति भावः । तत्र साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह—पदै-
रामभेदीटीका ।

उक्तहेतुना—अस्ति—पदसममिव्याहृतगौःपदस्मारितत्वहेतुना । अनिष्पत्तेरिति ।
तथाच प्रकृतहेतोः पक्षवृत्तित्वाभावग्रहदशायां परामर्शानुत्पादेन तदानीमुत्पन्नस्यान्वय-
बोधस्यानुमितित्वं दुर्घटमिति भावः । ननु गवादेः पदस्मारितत्वाभावग्रहदशायां शाब्द-
बुद्धिरसिद्धेत्यत आह—पदजन्येति । ननु ज्ञाता, अनुमितौ व्याप्यवृत्तानिश्रयस्यैव
हेतुत्वादिति भावः । नन्वेवं बाधकाभाव एव तत्र मानं भविष्यतीत्यत आह—पदैरिति ।

(१) तत्रेति । पदस्मारितत्वाभावग्रहकालेऽपि अस्ति गौरिति शाब्दजन्यस्यास्तित्वावती गौरिति
शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादुक्तहेतुपरामर्शसंभवेन कुतोऽनुमानेऽन्तर्भाव इति भावः । पदजन्यपदार्थ-
स्मृतिज्ञानस्य हेतुत्वे दोषमप्याह पदैरिति । तथाच परमार्थतः पदैरस्मारितस्यापि पदस्मृतोपमर्थ इति
भ्रमज्ञानविषयस्याप्यस्य शाब्दबोधः स्यादिति भावः ।

स्मारितत्वग्रह(१)दशायामन्वयधीप्रसङ्गाच्च । एतेन गौःपदमस्तिस्त्वद्गो-
चरज्ञानपूर्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथाऽऽ-
काशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभक्षपक्षानुसारिणाम्(२) अपास्तम् ।
गवादिपदानां ज्ञानपूर्वकत्वाद्यभावनिश्रयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्मि-
कास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य सर्वजनानुभवसिद्धस्योक्तलिङ्गादप्यनिष्पत्तेः, वा-
क्यार्थस्यापूर्वत्वेन तद्गर्भसाध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्याऽनुमानायोगाच्च ।

कृष्णकान्तीटीका ।

रिति । वशेषिकस्यानुमानान्तरमपि दूषयति-एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः ।
अपास्तमित्यन्वयः । अन्वयदृष्टान्तासम्भवात् यन्नैवमिति । जन्यवस्तुनः साध्यत्वं
कदाचित्सम्भावनाविषय इत्याकाशमिति । ज्ञानपूर्वकत्वाद्यभावनिश्रयेति ।
तस्य सामान्याभावावगाहित्वेन साध्यवत्त्वाज्ञानविरोधित्वं बोध्यम् ॥

ननु तदानीं शाब्द एव न जायत इत्यत आह-सर्वजनानुभवेति । क्वचित्सा-
र्वजनीनेतिपाठः, स च समानार्थकः । ननु तस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वमेवासिद्धमित्यतो
दोषान्तरमाह-वाक्यार्थस्येति । अपूर्वत्वेन-पूर्वागृहीतत्वेन, तद्गर्भासाध्यस्य-तद्वदि-
तसाध्यस्य । अनुवादकस्थले वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाभावात्, प्रायश इत्युक्तम् ।
केचित्तु प्रायश इत्यस्यानुमानायोगादित्यन्वयः, तथाचानुमितेः पूर्व वाक्यार्थ-
स्यानुपस्थित्यापि, प्रत्येकपदार्थोपस्थित्या इतरबाधस्थल इव विशेष्ये विशेषणमिति-
न्यायेनैवानुमितिसम्भवादित्याहुः ॥

यद्येकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वं योग्यता, तदाऽपूर्ववाक्यार्थस्थले नैयायिकैरपि शाब्दबो-
धानभ्युपगमात् दोषान्तरमाह-वस्तुत इति । ननु योग्यतासंशयोऽपि शाब्दहेतुरिति
रामभट्टीटीका ।

तत्स्मृतत्वग्रहादिति । पदजन्यपदार्थस्मृतत्वग्रहादित्यर्थः । एतेनेति । वक्ष्यमा-
णदोषेणेत्यर्थः । परास्तमित्यन्वयः । अन्वये दृष्टान्ताभावादाह-यन्नैवमिति । ज्ञान
पूर्वकेति । अस्तिस्त्वद्गोविषयकेत्यादिः । सार्वजनीनं-सार्ववादिस्मिन् । उक्तलिङ्गात्-
अस्तिपदसाकाङ्क्षगोपदत्वलिङ्गज्ञानात् । अनिष्पत्तेरिति । तथाच बाधनिश्चयादनुमि-
त्यसिद्धिरिति भावः । ननु तादृशज्ञानपूर्वकत्वाद्यभावनिश्रयदशार्थं गोविशेष्यकास्तित्वप्र-
कारकान्वयबोधस्य सार्वजनीनत्वमेवासिद्धमत आह-वाक्यार्थेति । प्रागनुपस्थित्या-
प्रकृतानुमितेः पूर्वमनुपस्थित्या, वाक्यार्थस्यानुपस्थितावपि प्रत्येकपदार्थोपस्थित्या इत-
रबाधस्थलवत् विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनैवानुमितिसम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् ।

ननु व्यतिरेकज्ञानादेव यत्रानुमितिर्भविता तत्र च न साध्यज्ञानाद्युपयोग इत्यत

(१) अत्र तत्स्मृतत्वग्रहादन्वय-इति पाठान्तरं रामभट्टस्याभिमतं बोध्यम् ।

(२) साध्यतावच्छेदकषट्कविधया गवादावस्तित्वानुमाने पर्यवसानं कणादमतानुसारिणामित्यर्थः ।

(१) वस्तुतो वाक्यार्थबोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदत्वादिलिङ्गकत्वं कल्प्यं, तदेव त्वासिद्धं प्रमाणाभावात्, अस्तित्वेन गामनुमिनो-मीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रासत्त्वात्, प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्यादस्तित्वेन गौः श्रुतो न त्वनुमित इत्यनुभवाच्च, “श्रोतव्यो मन्तव्य” इत्यादिप्रयोगह-प्या शाब्दत्वस्यापि श्रृणोतेः शक्यतावच्छेदकत्वात् । न चासौ आन्तिः, बाधकाभावात् । (अन्यथा) न चेदेवमनुमितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रक-

कृष्णकान्तीटीका ।

चेत्, योग्यतानिश्चय एव हेतुरिति यदि ब्रूते, तदा नैतद्वोषः सम्भवतीत्यभिप्रायेण वस्तुत-इत्यादिना दोषान्तरदानम् । अनुमित्वे सत्येवेति । अयमाशयः । अयं बोधः किञ्चि-ङ्गजन्योऽनुमितित्वादित्यनुमानालिङ्गजन्यत्वं साधनीयम् । तथाच लाघवज्ञानादिवशात् पदस्मारितत्वादिलिङ्गजन्यत्वं सेत्स्यति, तच्च न सम्भवति अनुमितित्वहेतोः स्वरू-पासिद्धत्वादिति । नन्वस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय एव तत्र प्रमाणं भविष्य-तीत्यत आह—अस्तित्वेनेति । तत्रासत्त्वात्तत्र सत्त्वत्यैवाप्रामाणिकत्वात् । साधका-भावमुक्त्वा बाधकमप्याह—अस्तित्वेन गौः श्रुतो न त्वनुमित इति ।

ननु मुख्यप्रयोगाभावात् शाब्दत्वस्य शुधातोः शक्यतानवच्छेदकत्वात्तादृशानुव्य-वसाय एवासिद्ध इत्यत आह—श्रोतव्य इति । शाब्दविषयः कर्तव्य इति तदर्थः । असौ उक्तानुव्यवसायः, आन्तिरिति शाब्दत्वांशे भ्रम इत्यर्थः । बाधकाभावात् प्रमात्व-बाधकाभावादित्यर्थः । केचित्तु बाध एव बाधकः, स्वार्थे कप्रत्ययः, तथाच शाब्दत्व-स्य तत्राबाधादित्यर्थः । भ्रमत्वस्य तदभावविशेष्यकत्वघटितत्वेन बाधनिश्चयत्वादिति भावः । एतेन साधकाभावसम्भवे तदपहाय बाधकाभावकथने ग्रन्थकृतो न्यूनत्वमित्यपि प्रत्युक्तमित्याहुः । ननुक्तानुव्यवसाय एव विवादग्रस्त इत्यत आह—अन्यथेति । तादृशा-नुव्यवसायस्यापलाप इत्यर्थः । अनुमितिमात्रस्येति । वक्ष्याद्यनुमितेरपि वक्ष्याद्यनु-

रामभट्टीटीका ।

आह—वस्तुत इति । वस्तुतो वस्तुगत्या इत्यर्थः । निरुक्तानुव्यवसायासत्त्वमुक्त्वा विरुद्धानुव्यवसायमप्याह—प्रत्युतेति । तथाच विपरीतं उत स्मृतमिति (?) शेषः । ननु मुख्यप्रयोगाभावेन शुधातोः शाब्दत्वस्य शक्यतानवच्छेदकत्वात् उक्तानुव्यवसाय एवा-सिद्ध इत्यत आह—श्रोतव्य इति । असौ—गौरस्तीतिवाक्यात् अस्तित्वेन गौः श्रुतो न

(१) ज्ञानज्ञानस्यैव व्यवहारविषयसाधकत्वमभिप्रेत्याह वस्तुत इति । अयमभिप्रायः । पर्वते बाह्निमनुमिनोतीतिवगौरस्तीतिवाक्यादस्तित्वेन श्रुतो गौरित्यनुव्यवसायसत्त्वाच्छब्दस्यापि अनुमानवत्त्वा-माण्यमेगीकृतव्यम्, अन्यथाऽनुमितिमात्रे परार्थानुमानवत्स्वार्थानुमानेऽपि पदजन्यत्वं प्रकल्प्य शाब्दबो-धत्वमेव किं न स्यात् शब्दस्थले व्याख्यादिवदनुमानस्थले आकाङ्क्षादिकल्पनायुक्तैस्तौल्यात् इति ।

इत्यान्वयबोधत्वं किमिति न रोचयेः! अनुमिताविवान्वयमतावपि स-
मानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्रतिबन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य
दुष्करत्वात्, पटादिपदैरर्थस्य पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्तेरिव दह-
नाद्यर्थैस्तदर्थकवह्यादिपदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षाद्यवगमस्य सुवच-
त्वात्, वाच्यतावद्वाचकत्वस्यापि सम्बन्धस्य स्मारकतायामविशिष्टत्वात् ।

कृष्णकान्तोटीका ।

मितिः वह्नयादिपदजन्या वह्नयाद्यनुमितित्वात् इत्यनुमानेन पदजन्यत्वं प्रसाध्य तेनैव
हेतुनान्वयबोधत्वं तत्र किं नेच्छाविषय इति समुदितार्थः । नन्वनुमितौ समानविषयकप्र-
त्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात्तदभावजन्यत्वेन तत्र शाब्दान्यत्वं साधनीयमित्यत आह-
अनुमिताविवेति । भिन्नविषये अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् समानेति । दुष्क-
रत्वादिति । तथाच तदभावजन्यत्वेन शाब्देऽप्यनुमित्यन्यत्वसाधने बाधकाभावादिति
भावः । के चित्तु तदभावजन्यत्वेन शाब्दान्यत्वसाधने व्यभिचारमाहानुमिताविवेति ।
तथाच शाब्दे व्यभिचार इत्याहुः । ननु पदज्ञानजन्यत्वेन शाब्दत्वसाधने निराकाङ्क्षा-
व्यस्यलीयपदार्थोपस्थितिमूलकोपनीतभावे व्यभिचार इत्याकाङ्क्षादिमत्पदज्ञानजन्यत्वमेव
हेतुः कार्यस्तथाच वह्नयाद्यनुमितौ पूर्वमाकाङ्क्षाज्ञानासम्भवात् तेन तत्र तत्साधना-
सम्भव इत्यतस्तत्रापि आकाङ्क्षाज्ञानं सम्पादयति-पटादिपदैरिति । अन्येतु ननु
आकाङ्क्षाज्ञानस्य शाब्दे हेतुत्वादाकाङ्क्षाज्ञानानुत्तरत्वेन तत्र शाब्दान्यत्वं साधनीयमि-
त्यतस्तत्राप्याकाङ्क्षाज्ञानं सम्पादयति पटादिपदैरित्याहुः । पटादेः स्मरणे सतीति ।
न चानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानं पदज्ञानकाल एव सम्भवतीति वाच्यम् । पदज्ञानस्य पदार्थोप-
स्थितिद्वारैव शाब्दं प्रति हेतुतया शाब्दान्वयवहितपूर्वं तज्ज्ञानस्य नियमतोऽसत्त्वेना-
काङ्क्षाज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वादेकपदस्मारितधर्मिकापरपदस्मारितसंसर्गबोधेच्छा-
रूपाकाङ्क्षायाश्च पदज्ञानकालेऽसम्भवाच्च । नन्वर्थज्ञानात् पदस्मरणमसम्भवोत्यत

रामभट्टोटीका ।

त्वनुमित इत्यनुभवः, भ्रान्तिभ्रमः । न रोचयेरिति । तत्रापि वह्नयाद्यनुमितिवह्नयादि-
पदज्ञानजन्याऽनुमितित्वादित्यनुमानानन्तरं पदज्ञानजन्यत्वहेतुनाऽनुमितेः शाब्दत्वानुमान-
सम्भवात् इत्याशयः । ननु प्रत्यक्षसामग्र्यभावजन्यत्वेनैवानुमितेः शाब्दान्यत्वं साधनीय-
मत आह-अनुमिताविवेति । भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्याः बलवत्त्वात्प्रतिबन्धक-
त्वासम्भवात् समानेति । दुष्करत्वादिति । तथाच शाब्दस्य प्रत्यक्षसामग्र्य-
भावजन्यत्वहेतुनाऽनुमित्यन्यत्वसाधने बाधकाभावः । नन्वनुमितेः पदजन्यत्वं प्रकल्प्या-
ऽन्वयबोधत्वस्वीकारो दुर्घटः शाब्दबुद्ध्यावपि आकाङ्क्षाद्यवगमस्य हेतुत्वात्, अन्यथा नि-
राकाङ्क्षावक्यादपि शाब्दापत्तेरत आकाङ्क्षादिज्ञानं तत्र सम्पादयति पटादीत्यादिना ।

न च हृदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्थले पूर्वं साध्यस्यानु-
पस्थित्या तेन साध्यवाचकपदस्य स्मरणसम्भव इति वाच्यम् । तत्र सा-
ध्यज्ञानविरहेऽपि उद्बोधकान्तरात् साध्यवाचकपदस्मरणसम्भवात् ।

किञ्च घटान्य इत्यादिवाक्याद्धटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण
निरवाच्छन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्धः, स चाऽस्माकं
तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते, परेषा-
न्तु भेदो घटप्रतियोगिताकस्तत्साकाङ्क्षान्यपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या अ-
नुमित्या न तन्निर्वाहः, पक्षविधयाऽन्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारेणान्यस्य
तत्राभानात् । न च तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकम्,

कृष्णकान्तीटीका ।

आह—वाच्यतावदिति । तथाच सम्बन्धप्रकारकज्ञानमात्रस्योद्बोधकतया, निरूपक-
तासम्बन्धेन पदधर्मिकशक्तिरूपसम्बन्धप्रकारकज्ञानस्येव विशेष्यतासम्बन्धेन तत्प्रकार-
कज्ञानस्यापि उद्बोधकताया अविशेषादिति भावः । सम्बन्धनिष्ठस्मारकत्वन्तु स्मृति-
जनकतावच्छेदकप्रकारकताश्रयत्वं, तादृशजनकताव्याप्यविषयिताकत्वमित्यन्यदेतत् ।

प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह—किञ्चेति । परेतु ननु हृदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसा-
ध्यकानुमितेः पूर्वं धूमव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्न्याद्यभाववान् हृद इति परास-
र्गस्य साध्यज्ञानं विनैव सम्भवात्तादृशानुमितावन्वयबुद्धिकल्पनासम्भव इत्यत
आह—किञ्चेतीत्याहुः । (१)तत्तुच्छं, तथापि वह्न्याद्यनुमितावन्वयबुद्धित्वापत्ते-
रवारणात् नह्यापत्तेरसर्वत्रिकत्वेन; न वादिनिग्रह इति ध्येयम् ।

ननु तादृशबोधो नैयायिकैरप्युपपादयितुं नैव शक्यत इत्यत आह—स चेति ।
अस्माकं नैयायिकानां, परेषां वैशेषिकाणाम् । तत्साकांक्षेति । घटादिसाकांक्षेत्यर्थः ।
तत्राऽभानादिति । निर्धर्मितावच्छेदककानुमितेरनभ्युपगमात्, अन्यपक्षकानुसि-
तेरसम्भवादिति भावः । नन्वेतादृशबोधः स्मरणरूपोऽन्यपदमेव तादृशभेदाश्रयलक्षक-
मिति नोक्त दोष इत्यत आह—नचेति । ननु घटादिति लक्षणासूचकमेवेति न वैयर्थ्य-
रामभट्टटीका ।

ननु हृदे धूमाभाव इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्थले पूर्वं साध्यस्यानुपस्थित्या तेन
साध्यवाचकपदस्य स्मरणसम्भवोऽत आह किञ्चेति । अस्माकं—नैयायिकानाम् ।
तथाविधान्वयेति । घटप्रतियोगिताको भेद इत्यन्वयेत्यर्थः । अभानादिविषयीकरणात्,
विशेष्यत्वेनैवान्यत्वस्य तत्र भानादिति भावः । ननु घटादित्यस्यान्यपदस्य घटान्यता-

घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः, अन्यथा घटोऽस्तीत्यादावपि घटादिपदस्यै-
वास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात्, तत्राप्यस्तित्वघटयोरन्वयबो-
धापलापपत्तेरित्यास्तां विस्तरः ॥ ४ ॥

साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्याप्तोक्त-
त्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधर्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वयबो-
धोऽनुमितिः, सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात्, परन्त्वनुमितेरन्य
एव, किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमा, यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन

कृष्णकान्तीटीका ।

मित्यत आहान्यथेति । लक्षणासूचकतया तस्याऽवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वैशेषिकमतं स्वयं संदूष्य प्रकारान्तरेण तन्मतं दूषयतां जरन्मीमांसकानां मतमुपन्य-
स्य निरस्यति—साकाङ्क्षत्वादिधीरिवेति । आदिना योग्यतादिपरिग्रहः । वाक्यार्थ-
त्येकपदार्थविशिष्टापरपदार्थत्यर्थः । नच भ्रमसाधारण्याय निरूप्यनिरूपकभावापन्नवि-
षयतानिवेशस्यावश्यकत्वात् कुतस्तत्र वाक्यार्थप्रवेश इति वाच्यम् । गृहीतग्राहित्वेन
शाब्दस्याप्रमात्ववादिना वाक्यार्थोक्ते प्रमात्मकज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकारात् । नन्वेता-
वतानुमितित्वे किं बाधकमित्यत आह—सिद्धिसत्त्वं इति । विनानुमित्सामिति ।
सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तथाचानुमित्सास-
म्बधानकालीनान्वयबुद्धावनुमितित्वसम्भवेऽपि तदसम्बधानकालीनान्वयबुद्धौ तदस-
म्भवात् । प्रमित्तिखण्डनं शाब्दत्वेऽनुमितित्वव्याप्यत्वं वा न सम्भवतीति भावः ।
तर्हि जितं नैयायिकैरित्यत आह—किन्त्विति । असावन्वयबोधः ।

ननु किं नाम गृहीतग्राहित्वं, तस्याप्रामाण्यसाधकत्वं वा कुत ? इत्याकांक्षा-
रामभट्टटीका ।

स्पर्धग्राहकत्वात् न वैयर्थ्यमत आह—अन्यथेति । घटादित्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वे
इत्यर्थः । तत्रापि—घटोऽस्तीत्यादावपि । अपलापपत्तेरिति । तथाच पदार्थद्वययोरन्व-
यबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

जरन्मीमांसकं निरसितुं तन्मतेनावतारणिकामाह—साकाङ्क्षत्वादिधीरित्यादिना ।
आदिना योग्यतादेः परिग्रहः । वाक्यार्थगोचर(१)ज्ञानेति । एकपदार्थविशिष्टा-
परपदार्थगोचरज्ञानैत्यर्थस्तथैवाग्रिमग्रन्थसंगतेः । ननु शाब्दबोधस्यानुमितित्वे किं बाधकम्,
अत आह—सिद्धिसत्त्वं इति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टाध्यनिश्चयस्य प्रतिबन्धक-
तया विनानुमित्सां तत्राप्यन्वयबोधो न स्यादिति भावः । तर्हि जितं नैयायिकैरत आह
किन्त्विति । भ्रमात्मकप्रत्यक्षस्यापि तज्जातीयान्यज्ञानत्वात् प्रमात्वापत्तिरतो विशिष्टे-

समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्र-
मात्वात्, अत एव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्तित्वे-

कृष्णकान्तीटीका ।

यां गृहीतग्राहित्वमभिधान एव तन्नाप्रामाण्यव्यभिचाराशङ्कानिवर्तकतर्कोपयो-
गि आपाद्यव्यतिरेकनिश्चायकं तद्विन्नयथार्थज्ञानत्वस्य प्रमात्वव्याप्यत्वमाह—
यज्जातीयेत्यादि । तथाच यज्जातीययथार्थज्ञानत्वव्यापकं समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं
तज्जातीयत्वमेव गृहीतग्राहित्वमित्यर्थः । धारावाहिकप्रत्यक्षस्थले द्वितीयादिप्रत्य-
क्षाणां गृहीतग्राहित्वापत्तिरतो यज्ज्ञानत्वव्यापकत्वमुपेक्ष्य यज्जातीयेत्युक्तम् । तद्विशे-
ष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्व इत्यर्थः । गृहीतग्राहित्वस्य अमसाधारण्ये प्रयोजनाभावः, या-
थार्थ्याभावादेव तत्र प्रमात्वापत्यसम्भवादित्याशयेनाह—विशिष्टेति । निर्विकल्पका-
दिरूपनिश्चयोत्तरत्वमादाय प्रत्यक्षस्यापि गृहीतग्राहित्वापत्तिवारणाय समानाकारेति ।
अथ समानाकारत्वं नान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं; घटवद्भूतलमिति निश्चयोत्तरं भूतला-
नुद्बुद्धसंस्काराधीनघटमात्रस्मृतेरगृहीतग्राहित्वप्रसंगात्, किन्तु स्वान्यूनविषयकत्व-
मिति निर्विकल्पकाद्युत्तरत्वमादायोक्तदोषताद्वयस्थमिति चेन्न । स्वविषयताव्यापक-
संसर्गावच्छिन्नविषयताकत्वस्य स्वप्रकारताव्यापकप्रकारताकत्वस्य वा स्वसमानाका-
रत्वरूपत्वात् ।

ननूक्तानुमानमप्रयोजकमित्यत आह—तज्जातीयान्येति । तथाच गृहीतग्रा-
हित्वं यद्यप्रामाण्यव्यभिचारि स्यात्, तदा प्रमाबुद्ध्यन्यन्न स्यादिति तर्क एव व्यभि-
चाराशङ्कानिवर्तक इति भावः । गृहीतग्राहिभिन्नमात्रस्य प्रमात्वव्यभिचारित्वात् यथा-
र्थेति । केचित्तु नन्वप्रामाण्यापरिचये तदभावानुमानमसम्भवीत्यतः प्रामाण्यमेव
निर्वक्ति—यज्जातीयेति । एतद्व्यावृत्तिस्तु पूर्ववत् । न चाग्रिमयथार्थपदेनैव अमवार-
णाद्विशिष्टेति व्यर्थं, अमभेदनिवेशे प्रयोजनाभावादौरवाच । एवञ्च अमस्य वारणाय
यथायति । तद्वति तत्प्रकारकेत्यर्थः । अन्यत् स्वयमुक्तमित्याहुः ॥

क्वचिदत्रापि विशिष्टेति पाठः, स चैतदर्थक एव । उत्तरत्वं कथञ्चिदनुगतं निर्वर्च्य,
तेन सम्बन्धेन वा निरुक्तनिश्चय एव व्यापकत्वं विदेशनीयमन्यथा तस्य नानात्वेन तद्विशे-
ष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वव्यभिचारितयोक्तलक्षणासम्भवः स्यात् । इदमन्नावधेयम्, तादृशज्ञा-
नोत्तरत्वे तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने वा व्यापकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ निश्चयत्वनिवेशो व्यर्थ इति
नच व्यापकत्वशरीरे पर्याप्तनिवेशस्यावश्यकतया तस्याश्च भिन्नभिन्नत्वेनाखण्डाभावघट-
कतया सार्थक्यमिति वाच्यम् । तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वस्यावारणादिति । सामानाधि-

रामभट्टीटीका ।

ति । तद्वति तदवगाहीति तदर्थः । ननु यज्जातीयज्ञानस्य समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं त-

ऽपि न तासां प्रमात्वहानिः, हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृ-
तीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति—

(१) नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।

वाक्यार्थानामपूर्वत्वात्संज्ञयेऽप्यन्वयोदयात् ॥ ५ ॥

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरू-
पाया आप्तोक्तताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात्, स्यादपि तेनैव
रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अपरपदार्थानुमितेर-
नुत्पादो, न चैवं, शाब्दधियः पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भ-
स्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात्, अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकता-

कृष्णकान्तीटीका ।

करण्यमात्रमपहाय व्यापकत्वनिवेशप्रयोजनमाह—अत एवेति । व्यापकत्वनिवेशादेव ।
न तासां प्रमात्वहानिरिति । प्राथमिकप्रत्यक्ष एव व्यभिचारादिति भावः । यथा-
श्रुतप्रमात्वमुपेक्ष्यैतादृशप्रमात्वनिर्वचनस्य विशेषप्रयोजनमाह—हानिस्त्विति । प्रमा
त्वस्येत्यनुषज्यते । अनुभवसमुत्थानामनुभवप्रयोज्यानाम् ।

ज्ञाता निश्चिता । अपूर्वत्वात् शाब्दप्रागज्ञातत्वादियर्थः ।

नचैवमिति विच्छेदः । अत्र तत् कारणमेव नेत्यर्थः । उपस्थित्यनियमेनेति ।
कदाचिदुपस्थितिसम्भवेऽपि शाब्दे तन्निश्चयस्य व्यभिचाराद्धेतुत्वासम्भव इति भावः ।
ननु पूर्ववाक्यार्थविषयकशाब्द एव न प्रामाणिक इति कुतो व्यभिचारः ? इत्य-
तमाहा—अन्यथेति । सर्वत्रैव शाब्दबोधात् प्राक् तन्मतेरावश्यकत्व इत्यर्थः । तथाच
रामभट्टीटीका ।

ज्ञातीयान्यज्ञानस्यैव प्रमात्वमुचितं किमवच्छेदान्तभागेनेत्यत आह—अत एवेति ।
अवच्छेदेनेत्यस्य प्रवशादेवेत्यर्थः । तासाम्—अयं घट इत्यादिप्रत्यक्षव्यक्तीनाम् । अनु-
भवसमुत्थानाम्—अनुभवप्रयोज्यानाम् ।

ज्ञाता निश्चिता, अपूर्वत्वात्—शाब्दबोधात् पूर्वमप्रतीतत्वात् ।

तेनैव—आप्तोक्तत्वनिश्चयात्मकेनैव, नचैवमिति छेदः । तद्गर्भस्य—वाक्यार्थगर्भस्य ।
अन्यथा—शाब्दधियः पूर्वं वाक्यार्थगर्भाप्तोक्तत्वस्याऽऽवश्यकत्वे । ननु लौकिकवाक्य-

(१) वाक्यार्थविषयकयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्याप्तोक्तत्वनिश्चयस्यापि आकांक्षादिज्ञानवच्छाब्दबोधे
हेतुत्वान्नैकपदार्थेऽपरपदार्थप्रकारकबोधोऽनुमितिरुक्तप्रोक्तत्वरूपसिद्धिज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वाकिन्तु
तद्विरोऽपि गृहीतग्राहित्वादसौ स्मृतिवन्न प्रमेति जरन्मीमांसकाशयं निरस्यन्माह नाप्तोक्ततेति । सर्वत्र
वाक्यार्थानां शाब्दबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वाद्धेतोः वाक्यार्थघटिनोक्तत्वरूपोऽप्राकृता निश्चिता सती शाब्दबोधे
नोपयुज्यते, तथा उक्तविधाप्तोक्तत्वस्य संज्ञयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादादपि तस्याः शाब्दबोधे नोपयोग इति
कारिकार्थः ॥

पक्षेः, (न हि लौकिके(न) तत्त्वेन ज्ञातवाक्येन जनित एवान्वयबोधे तस्य हेतुत्वं गौरवात्,) (१) एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शाब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च । अत एवाऽऽसोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वाऽन्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम्, असिद्धेः ।

कुष्णकान्तीटीका ।

वेदस्याप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । लौकिके लौकिकशब्दप्रयोज्यबोधे, आसोक्तत्वनिश्चयः कारणमिति शेषः । गौरवात् कार्यतावच्छेदकगौरवात् । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय इत्यत आह—एकपदार्थ इति । नहि लौकिके—गौरवादिति पाठः क्वाचित्कः । यत्रैतत्पाठो नास्ति तत्र 'यदि चैकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वं योग्यता, तदा न्यायमतेऽपि नापूर्ववाक्यार्थस्य शाब्दबोधः । एवमनुवादकत्वमपि न वेदस्य, श्रुतार्थविषयकशाब्दजनकत्वस्थैवानुवादकत्वरूपत्वात्, वेदे प्रामाण्यव्यवहारस्तु यथार्थज्ञानजनकत्वेनैवेत्यत आह—एकेति' इत्यवतारणिका बोध्या । शाब्दमतेरुत्पादाच्चेति । तथाच व्यभिचारात्तन्निश्चयस्य हेतुत्वसम्भव इति भावः । नचासोक्तत्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यमहो न व्यभिचार इति वाच्यम् । अस्तित्वतदभाववतगोचरज्ञानवदुक्तत्वज्ञानदशायां गौरवस्ततावानितिशाब्दबोधोत्पत्त्या तथापि व्यभिचारात् । तदंशेऽपि निश्चयत्वं न निवेशनीयं, तथासत्यपि यत्र तन्निश्चयोत्तरं शाब्दबोधस्तत्रैव सिद्धिसत्त्वे अनुमितित्वकल्पनासम्भवात् । प्रमितिलण्डनं शाब्दत्वेऽनुमितित्वव्याप्यत्वं वा न सम्भवतीति जलन्मीमांसकमतं सत्यमित्याशङ्कन्तु गृहीतग्राहित्वेन शाब्दप्रामाण्यवादिनामसम्भवि, तथासति शाब्दस्य प्रमात्वापत्तेरिति ध्येयम् । अत एवेति । आसोक्तत्वसंशयोत्तरं शाब्दमतेरुत्पादादेवेत्यर्थः । तन्निश्चय आसोक्तत्वनिश्चयः । तत्रान्वयबोधे । हेतुरिति । यो यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धः स तन्निश्चयजन्य इति व्याप्तेरिति भावः । असिद्धेस्तादृशप्रतिबन्धत्वासिद्ध्या स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः ।

रामभट्टीटीका ।

जन्यशाब्दं प्रति निरुक्तासोक्तत्वनिश्चयत्वेन कारणत्वं वाच्यमतोऽपि वेदो नानुवादक इत्यतो दोषान्तरमाह—एकपदार्थ इति । तथा चाऽऽसोक्तत्वनिश्चयस्य व्यभिचारेण हेतुत्वं नेति भावः । अत एवेति । तत्र—शाब्दे । हेतुरिति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकौ ततन्निश्चयजन्यमिति व्याप्तेः प्रामाणिकत्वादिति भावः । असिद्धेरिति । आसोक्तत्वसंशयादपि शाब्दोत्पादेन व्यभिचारात्तन्निश्चयस्य हेतुत्वासिद्धेः ।

(१) ननु माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्यस्य तु स्यात्, तन्निश्चयस्याऽन्वयधीहेतुत्वात्, अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभा-
वस्य घटकर्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं
घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेत् । न(२), कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयधी-
परत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्मत्वादिपरत्वस्य निश्च-
येऽपि, घटीयं कर्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटान्वयबोध-

कृष्णकान्तीटीका ।

मीमांसकः शङ्कते नन्विति । सिद्धसाधनमिति शाब्दाप्रमात्वं वेति शेषः । तात्-
पर्यस्य त्विति । निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनमित्यनुषज्यते । ननु तात्पर्यनिश्चयानु-
रोधः कुत इत्यत आह-तन्निश्चयस्येति । अन्यथा-तत्र तस्याहेतुत्वे । घटकर्मत्वा-
दिपरत्वाभावस्येति । घटमिति वाक्यधर्मिकेत्यादिः । तथा च घटमितिवाक्यं कर्म-
ताधर्मिकघटप्रकारकान्वयबोधेच्छयानुच्चरितमिति निश्चयेऽपीत्यर्थः । ननु तद्विषयका-
न्वयबुद्धौ तत्परत्वज्ञानं हेतुरित्युक्तनिश्चयदशायां न शाब्दापत्तिः कारणाभावात्, घट-
विषयकर्मत्वविषयकबोधेच्छयोच्चरितत्वनिश्चयस्य तदानीं सत्त्वे इष्टापत्तिरित्यत आह-
घटकर्मत्वाद्यन्यमात्रेति । कर्मत्वं घटीयान्यदिति बोधेच्छयोच्चरितत्वनिश्चयेऽपीत्य-
र्थः । तथाच तादृशनिश्चयस्याप्युक्तकारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादापत्तिसम्भव इति
भावः । तथाच तद्विशेष्यकतत्प्रकारकान्वयबुद्धौ तत्पदार्थविशिष्टज्ञानेच्छयोच्चरि-
तत्वज्ञानं हेतुर्वाच्यमिति मीमांसकाभिप्रायः । प्रमेयत्वादिप्रकारेणेति । प्रमेयं
घटीयं, कर्मत्वं प्रमेयीयमित्यादिबोधेच्छयोच्चरितत्वनिश्चयेऽपीत्यर्थः । कर्मताधर्मि-

रामभट्टीटीका ।

शङ्कते नन्विति । सिद्धसाधनं गृहीतप्राहित्वेनाप्रमात्वम् । तात्पर्यस्य त्विति ।
निश्चयानुरोधेनेति प्राप्तनेनान्वयः । अन्यथा-तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वे । घटकर्मत्वादिमिति ।
घटमिति वाक्यधर्मिकेत्यादिः । कर्मताधर्मिकघटान्वयबोधेच्छयाऽनुच्चरितत्वस्येत्यर्थः ।
घटकर्मत्वाद्यन्येति । घटीयकर्मत्वान्वयबोधेच्छया उच्चरितत्वस्येत्यर्थः । तस्यां-शाब्दबुद्धौ ।

(१) घटमिति वाक्यं कर्मताधर्मिकाधेयतासम्बन्धेन घटप्रकाटकप्रतीतिजनकत्वेनाभिप्रेत-
मित्यादितात्पर्यज्ञानस्य तादृशतात्पर्यभावनिश्चयदशायां तद्व्याख्याकर्मत्वं घटीयमिति शाब्दबोधवार-
णायाऽप्यर्थं हेतुत्वं वाच्यतथा च तत्रैव वाक्यार्थस्य प्रवेशाच्छब्देऽनुवादक इत्यत्र मीमांसकशङ्काभि-
प्रायो बोध्यः ।

(२) नेति । तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वस्वीकारेऽपि तत्रैकपदार्थविशिष्टपरपदार्थवत्त्वं-
रूपवाक्यार्थस्य न निवेशः किन्तु निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया एवेति नैयायिकसमाधानार्थः ।

परत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यधियस्तस्यां कारणत्वं वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात् ।

(१) वस्तुतः (स्तु) समानानुपूर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा, घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादि(२)-

कृष्णकान्तीटीका ।

केति । कर्मतात्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्यवच्छिन्नप्रकारताशालिबोधप्रयोज्योच्चारणविषयत्वनिश्चयत्वेनैवेत्यर्थः । तत्रानिवेशादिति । तत्र तात्पर्यघटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच तात्पर्यघटकतथैकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थज्ञानस्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशादित्यर्थः । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया एव निवेशादिति भावः ।

ननु यत्र विषयविशेषे रूपान्तरेण तादृशज्ञानं न जायते, तत्र रूपनिवेशो व्यर्थ इति निरूप्यनिरूपकभावस्यापि तत्रानिवेशेन वाक्यार्थप्रवेशघ्नौघे, तत्रैव सिद्धिसत्त्वेनानुमितित्वस्वीकारो दुर्घट इति प्रमितिलण्डनादिकं न सम्भवति, सम्भवति च शाब्दसामान्यस्याप्रमात्वमित्यत आह—वस्तुतस्त्विति । वाक्यान्तरस्य—अश्रूयमाणवाक्यस्य, घटीयकर्मत्वपरत्वनिश्चयेऽपि श्रूयमाणायां वाक्यव्यक्तौ तत्परत्वस्यानिश्चये, इत्येका योजना । ननु तद्वाक्यजन्यतदर्थविषयकशाब्दबोधे तद्वाक्यधर्मिकतत्परत्वज्ञानस्य हेतुत्वाच्चैव दोष इत्यत आह—तस्यैव चेति । श्रूयमाणवाक्यस्येत्यर्थः । कालान्तरमतर्भावेति । कालान्तरीयघटमिति वाक्यं घटीयकर्मत्वपरमिति निश्चयेऽपीत्यर्थः । इदानीमन्तर्भावेणेति । इदानीं घटमिति वाक्यं घटीयकर्मत्वपरमिति निश्चयेऽपीत्यर्थः । विशिष्यैव तत्तत्कालमन्तर्भाव्यैव ।

रामभट्टीटीका ।

वाक्यार्थस्य—कर्मत्वमाधेयतासम्बन्धेन घटवत् इत्याकारकस्य । तत्र—तात्पर्ये ।

ननु घटमिति वाक्यं कर्मताधर्मिकाधेयतासम्बन्धेन घटप्रकारकप्रतीतिजनकत्वेनाभिप्रेतमित्यादितात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम्, अन्यथा तादृशतात्पर्याभावनिश्चयदशाया मपि कर्मत्वमाधेयतया घटीयमित्यादिशाब्दधीप्रसंगात्तथाच तत्र वाक्यार्थस्य निवेशावश्यकतया शब्देऽनुवादकः स्यादत आह—वस्तुत इति । वाक्यान्तरस्याश्रूयमाणस्य । ननु तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकतत्परत्वनिश्चयस्य हेतुत्वं वाच्यमत आह तस्यैवेति । लाघवादाह

(१) तात्पर्यग्राहकप्रकरणादिनैवावधारितविशेषबोधकत्वसम्भवात् तत्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं सर्वत्र शाब्दबोधे नैयायिकैरङ्गीक्रियते इत्याशयेनाह वस्तुत इति । (२) कर्मतादीति पाठः रामभट्टस्येष्टः ।

परत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयम्, तथाच तत्तद्वेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनां तथात्वमुचितम् अवश्यकलसपूर्ववर्ति.

कुष्णकान्तीटीका ।

उपेयमिति । तथाच तत्कालीनतद्वाक्यजन्यतत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धौ तत्कालीनतद्वाक्यधर्मिकतत्तदर्थपरत्वज्ञानं हेतुरिति भावः । एतेन घटमित्यादिवाक्यधर्मिकनिरुक्ततात्पर्यनिश्चयत्वेन न तादृशान्वयबोधहेतुत्वं, कलसमित्यादिवाक्यजन्यतादृशबोधे व्यभिचारात् । नापि तद्वाक्यजन्यतादृशान्वयबोधे तद्वाक्यधर्मिकनिरुक्ततात्पर्यनिश्चयत्वेन, कालान्तरमन्तर्भाव्य तथाविधनिश्चयेऽपि तादृशबोधापत्तेरित्यादिकं समाहितम् । तथाच विशिष्य कार्यकारणभावस्वीकारे च इत्यर्थः । तत्तद्वेतुभूतानां-तात्पर्यहेतुभूतानां, प्रकरणज्ञानाभिधानां-प्रकरणज्ञानरूपाणां, तथात्वं-तादृशान्वयबुद्धिहेतुत्वम् । तथाच-तत्प्रकरणज्ञानोत्तरतादृशशाब्दबुद्धौ तत्प्रकरणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । उचितमिति । कार्यकारणभावानन्त्यस्योभयत्रैव तुल्यत्वादिति भावः । ननु विनिगमनाविरहात्तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्थास्यतीत्यत आहावश्येति । तथाचान्यथासिद्धत्वस्योभयत्रैव कल्प्यत्वेऽपि नियतपूर्ववर्तितायाः कलसत्वेन कल्पनालाघवमेव विनिगमकमिति भावः । एवं तद्वेतोरेव तत्सिद्धौ किमन्तर्गुणेति न्यायो-
रामभट्टीटीका ।

अभावनिश्चय इति । घटकर्मतादिपरत्वनिश्चयस्येति । तदानीन्तनस्येति शेषः । अन्यथा व्यभिचारादवस्थादिति भावः । हेतुत्वमुपेयमिति । अत्र यद्यपि कर्मताधर्मिकघटप्रकारकशाब्दबुद्धौ घटमित्यादिवाक्यधर्मिकनिरुक्ततात्पर्यनिश्चयत्वेन न हेतुत्वं कलसमित्यादिवाक्यजन्ये तादृशबोधे व्यभिचारात्, न च घटमित्यादिवाक्यजन्यतादृशान्वयबोधं प्रत्येव तादृशवाक्यधर्मिकनिरुक्ततात्पर्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्, घटमित्याकारकवाक्यान्तरं तादृशप्रतीतिपरम्, इदं तु घटमित्याकारकवाक्यं न तथेति ग्रहेऽपि घटमित्यादिवाक्यात्तादृशधीप्रसङ्गात्, तथापि घटमित्यादितत्तद्वाक्यजन्यकर्मताधर्मिकघटान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति घटमित्याकारकतत्तद्वाक्यधर्मिकतादृशप्रतीतिपरत्वनिश्चयत्वेनैव तथात्वम् । नचैवं घटमित्यतः कर्मत्वे घटान्वयबोधदशायां घटपदलक्षणया पटस्यापि कर्मतायामन्वधीप्रसङ्गस्तद्वाक्यव्यक्तिजन्यघटान्वयबोधाप्रसिद्ध्या तादृशबोधं प्रति तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकघटान्वयप्रतीतिपरतानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्यासम्भवादिति वाच्यम् । कर्मताधर्मिकपटप्रकारकान्वयबोधस्य वाक्यान्तरजन्यस्यैव पारमार्थिकतया तादृशबोधे वाक्यान्तरधर्मिकपटान्वयप्रतीतिपरतानिश्चयस्य हेतुतया तदभावदेव तदानीं पटकर्मत्वप्रतीत्यसम्भवात् इति दिक् । तद्वेतुभूतानां-तात्पर्यहेतुभूतानां, प्रकरणज्ञानाभिधानां-प्रकरणज्ञानात्मकानां, विज्ञानं-विलक्षणज्ञानम् । तात्पर्यज्ञानापेक्षया लाघवासम्भवादाह—अवश्येति । तद्वेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्यायादिति भावः । तदज्ज्ञत्वेन-तात्पर्य-

ताकत्वात् । अत एव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्ववीर्न लवणा-
द्यन्वयबुद्धौ हेतुः, किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रति-
सन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः ।

एवञ्च—वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्यस्य ज्ञा-
नमवश्यं शाब्दसाधन्ये हेतुः, तस्य संशये व्यतिरेकानिश्चये च तदनुत्पा-

कृष्णकान्तीटीका ।

ऽपि तत्साधक इत्यपि बोध्यम् । नच यत्र कारणान्तरविलम्बेन तात्पर्यज्ञानस्य द्विती-
यक्षणे न शाब्दबोधः किन्तु तृतीयक्षणे, तत्र निरुक्तकारणविरहाच्छाब्दबोधानुपपत्ति-
रिति पूर्ववर्तित्वमपि भवतां कल्प्यमिति वाच्यम् । तत्रापि तात्पर्यानुमितिद्वितीयक्षणे
विशेष्यतया प्रकरणज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावाद्दुपनयसन्निकर्षस्य च नियमतः पूर्वं सत्त्वा-
त्, लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानस्वीकारे तात्पर्यानुमितेर्नियमतः प्रकरणरूपहेतुविषयकत्वेनो-
क्तानुपपत्त्यसम्भवाच्च । नन्विदं सिद्धान्तविरुद्धमित्यत आह—अत एवेति । तात्पर्य-
ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वादेवेत्यर्थः । तदर्जकत्वेन—तात्पर्यानुमापकत्वेन ।

एवञ्चेति । प्रभाकरमतमप्यनादेयमित्यन्वयि, प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वे
चेत्यर्थः । नन्वसाधुत्वज्ञानप्रतिबध्ये साधुत्वज्ञानजन्यशाब्दे व्यभिचारात् निरु-

रामभट्टीटीका ।

नुमापकत्वेन । न्यायसिद्धान्त इति । तथाच सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदजन्य-
लवणान्वयबुद्धौ तात्पर्यानुमापकतयाऽभिमततत्तत्प्रकरणज्ञानत्वेनैव विशेषतो हेतुत्व-
मिति भावः ।

नचैवं कार्यकारणाभावानन्त्यम्, तात्पर्यज्ञानस्यापि तत्तद्वाक्यव्यक्तिधार्मिकत्वतदानी-
न्तनत्वादिनिवेशेन चास्य समानत्वात् । नचैवं दानदशोच्चरितसैन्धवपदजन्यलवणान्वय-
बुद्धौ व्यभिचारः, भोजनदशोच्चरितस्वरूपतत्तत्प्रकरणज्ञानस्य तदानीमसत्त्वादिति वाच्यम् ।
अव्यवहितोत्तरत्वान्तर्भावेण कार्यकारणभावस्य वक्तव्यत्वादिति ध्येयम् । यत्तु लवणाद्य-
न्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति लवणादितात्पर्यव्याप्यविषयकज्ञानत्वेनानुगतरूपेण हेतुत्वमिति ।
तत्तुच्छम् । लवणतात्पर्यव्याप्यस्यापि लवणप्रकरणत्वभ्रमदशायां सैन्धवमानयेत्यादितो
लवणस्यान्वयबोधे व्यभिचारात्, तदीयतात्पर्यव्याप्यस्यैव सामान्यतः प्रमेयेत्वादिना
प्रहेऽपि तदन्वयबोधप्रसङ्गाच्च । नच तदन्वयबोधे तद्गोचरतात्पर्यव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानत्वे-
नैव हेतुत्वमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रथमं गृहीतुमशक्यत्वात् इत्युक्तदोषतादव-
स्थ्यात्, तात्पर्यव्याप्यत्वेनागृहीतस्यापि भोजनादिप्रकरणस्य विशिष्योपस्थितौ लवणाद्यन्व-
यबोधस्यानुभविक्तवाच्च, तथासति लाघवेन तात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वौचित्याच्चेति दिक् ।

एवञ्चेति । प्रकरणज्ञानस्यैव हेतुत्वे चेत्यर्थः । अनादेयमिति परेणान्वयः । तस्य-

दात्, तन्निश्चयस्यैव युगपदनेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगम-
कत्वात्, लक्षणाकल्पकत्वात् मुख्यार्थबाधस्य सर्वत्र लक्षणाया अस-
म्भवात्, तथा च तात्पर्यावच्छेदकतयैव सर्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः
प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि शब्दो गृहीतग्राहित्वेनानुवाद-

कृष्णकान्तीटीका ।

कप्रतिबन्धकत्वासिद्ध्या स्वरूपासिद्धेश्च नोक्तानुमानं सम्भवतीत्यत आह—
तन्निश्चयस्येति । तात्पर्यनिश्चयस्येत्यर्थः । विनिगमकत्वादिति । अन्यथा
ह्यादिपदाद्विष्णुसिंहादीनां नियमत एवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । नचै-
ष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, विष्णुं शृणोमि न तु सिंहमित्यनुव्यवसायसम्भवाच्चेति
भावः । ननु तत्प्रकरणज्ञानादिव तत्र विनिगमक इत्यत आह लक्षणेति । तथाच
तीराशक्यगङ्गादिपदस्य तीरलक्षकत्वं विना तीरतात्पर्यकत्वमनुपपन्नमित्यन्यथानुपप-
त्तेरेव तत्कल्पकत्वादिति भावः । एतदशक्तमेतत्पदमेतल्लक्षकमेतत्प्रकरणोक्तत्वादित्य-
नुमानात् प्रकरणादिवैव स्वमते तत्कल्पकः । अथवा लक्षणानुमितिस्तु तद्व्यक्तित्वेनैव
हेतुना भविष्यतीति हृदयमिति बोध्यम् । ननु मुख्यार्थबाध एव तत्कल्पक इत्यत आह—
मुख्यार्थेति । असम्भवादिति । यष्टीः प्रवेश इत्यादौ मुख्यार्थस्य यष्ट्यादेर्बा-
धाभावाद्यष्टिधरान्वयबोधो न स्यादिति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमिति भावः ।
स्वमते तु प्रकरणादेरेव तत्कल्पकत्वाद्भोजनप्रकरणमेव तत्र तत्प्रयोजकमिति नानुपपत्तिः ।
उपसंहरति—तथाचेति । तात्पर्यावच्छेदकतयैवेति । तात्पर्यविषयीभूतज्ञानवि-
षयतयेत्यर्थः । वाक्यार्थसिद्धेरिति पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं, तच्चानुवादकत्वप्रयोजकगृही-
तग्राहित्वेऽन्वेति । प्रत्यक्षानुमितिभ्यामित्यभेदे तृतीया, भावयन्—जनयन्, अपिशब्दो-
वार्थे, तथाच प्रत्यक्षात्मकमनुमित्यात्मकं वाऽनुभवं जनयन् शब्द इत्यर्थः । तादृश-
बोधस्य प्रत्यक्षत्वे पूर्वोक्तदोषाणां जागरूकत्वादनुमित्यात्मकत्वमुक्तम् । नच 'तथाचे'-
त्यादिग्रन्थेन स्वयमेव सिद्धसाधनस्य दर्शितत्वात्तादत्मकत्वकथनमसङ्गतामिति वाच्यम् ।

रामभट्टटीका ।

तात्पर्यस्य, तदनुत्पादात्—शाब्दबुद्ध्यनुत्पादात् । तन्निश्चयस्य—तात्पर्यानिश्चयस्य । ननु
साधुत्वसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे साधुत्वज्ञानजन्ये शाब्दबोधे उक्तव्याप्तेर्व्याभिचारा-
दाह—युगपदिति । अनेकार्थोपस्थितौ—सैन्धवादिपदेन लवणघोटकादेः उपस्थितौ,
एकार्थमात्रान्वये—लवणार्थमात्रान्वये । ननु प्रकरणादिवैव तत्र विनिगमकं वाच्यमत
आह—लक्षणेति । तात्पर्यान्यथानुपपत्तेरेव लक्षणाकल्पकत्वादिति भावः । मुख्यार्थ-
बाधवत्त्वेनैव सा कल्पनीयेत्यत आह मुख्येति । सर्वत्रेति । तथाच यष्टीः प्रवेशेत्यत्र
मुख्यार्थे यष्ट्यादौ तात्पर्यज्ञानाभावादेवास्मन्मते न तस्यान्वयबोधस्वन्मते लक्ष्यार्थस्य य-
ष्टिधरादेरिव मुख्यार्थस्यापि यष्ट्यादेरन्वयबोधः स्यात् लक्षणाकल्पकस्य मुख्यार्थबाधस्या-

क—इति प्रभाकरमतमप्यनादेयम्, कविवाक्यनामन्यार्थमात्रपरत्वस्य शु-
कादिवाक्यानाञ्च स्वार्थपरत्वाभावस्य निश्चयेऽपि ततः सामाजिकादेरन्वया
नुभावात्पत्त्या व्यभिचारादित्यास्तां विस्तरः ॥ ५ ॥

ननु स्वार्थान्वयगोचरो बोधः साकाङ्क्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः सम्पादनी-
यो, न तु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्च इत्याकाङ्क्षायामाह—

(१) शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकृत् ।

प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥ ६ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

तत्कथने प्रभाकराणां न निर्भरः, किन्त्वनुवादकत्व एवेत्यनास्थया तुल्यतु दुर्जनन्यायेन
तस्योक्तेः । केचित्तु विशेषणे तृतीया, अनुभवमनुव्यवसायं, तथाच प्रत्यक्षविषयक-
मनुमिति विषयकं वाऽनुभवं जनयन् शब्द इत्यर्थः । अन्यत्सर्वं पूर्ववदित्याहुः । प्रत्य-
क्षानुमितिभ्यां भिन्नमिति क्वचित् पाठः, स च यथाश्रुत एव सम्भक् । कविकाव्यादी
नामित्यादिकः पाठस्तु काचित्कः, तत्र च सव्यङ्ग्यकाव्यादीनामन्यार्थपरत्वनिश्चयेऽपि
सामाजिकान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । ननु प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्युक्त-
दोषसंपादनुभवापलापस्य तुल्यत्वाच्च स्थलान्तरमाह—शुकादिवाक्यानामिति ।
प्रकरणज्ञानस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः ॥ इति शब्दप्रामाण्यव्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

साकाङ्क्षशब्दैर्बोध इतिकारिकया पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दबोधप्रयोजकत्वं
साकाङ्क्षशब्दे उक्तं, तथाच सार्थकशब्द एव तत्प्रयोजक इति, स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूप-
प्रसङ्गसङ्गत्या कारिकान्तरमवतारयति—नन्विति । ननु निरर्थकैरिति, बोधः सम्पादनीय
इति पूर्वणान्वयः ।

रामभट्टीटीका ।

सत्त्वात्, अतो यद्विधरान्वयबोधार्थं तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमवश्यं वाच्यमिति गुरुणा-
माशयः । स्वमते तु मुख्यार्थबोधानुकूलप्रकरणविरहादेव न तस्याऽन्वयः भोजनोपयुक्त-
त्वरूपप्रकरणात् मुख्यार्थयष्ट्यन्वयबोधानुपपत्तेरिति भावः । वस्तुतो लक्षणाकल्पकत्वमनु-
मापकत्वं, तच्च व्यभिचारहेतुना तत्तद्व्यक्तिवहेतुनापि सम्भवतीति हृदयम् ॥ ५ ॥

साक्षात्शब्दैर्बोध इति प्रागुक्तकारिकोपरि आशङ्कया कारिकान्तरम-
वतारयति नन्विति । न तु निरर्थकैरिति । बोधः सम्पादनीय इति पूर्वणान्वयः ।

(१) सार्थकशब्दस्य स्वरूपभेदश्चाह शब्दान्तरमिति । यः शब्दान्तरसहकारेण स्वस्वघटकान्यतरवृ-
त्त्युपस्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधजनकः स शब्दः सार्थकः, स च प्रकृतिप्रत्ययनिपातभेदेन त्रिविध इति
कारिकार्थः ।

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा वृ-
त्त्युपस्थाप्ययादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः, स तथाविधार्थे सार्थकः ।
पटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुमिड्डाद्याः प्रत्ययाश्चादयो निपाताश्च स्वो-
पस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः (१) शब्दान्तरं सहकृत्य जनयन्ति, वाक्या-
नि पुनरसहकृत्यापि । शशविषाणादिकः शब्दोऽपि शशीयत्वादिना विषा-

कृष्णकान्तोदीका ।

सहकृत्यैवेति अपेक्ष्यैवेत्यस्य विवरणम् । ननु स्वार्थपदस्य स्ववृत्त्युपस्थाप्या-
र्थपरत्वे वाचकादिशब्देऽतिव्याप्तिस्तस्य वृत्त्यप्रसिद्धेः, वृत्तिमनिवेश्य स्वोपस्थाप्या-
र्थपरत्वे घटपदादेरप्याकाशाद्युपस्थापकतया तद्बोधने तस्य सार्थकत्वापत्तेः, स्वघटक-
वृत्त्युपस्थाप्यार्थपरत्वे पाचकशब्दस्य पाकबोधने तथात्वापत्तिरतोऽस्य शब्दस्य स्ववि-
षयिताव्यापकविषयिताकशब्दस्वरूपेणाजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरत्वमाह—स्वस्य
स्वघटकस्य वेति । फलोपधायकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्चेत्यत आह-
नुकूल इति । तथाच यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नः स्वेतरशब्दाप्रयोज्ययादृशार्थनिष्ठ-
विषयत्वप्रयोजकत्वे सति यादृशार्थबोधस्वरूपयोग्यस्तादृशानुपूर्वीमान् शब्दस्तादृ-
शार्थे सार्थक इति पर्यवसितार्थः । लक्ष्यं प्रदर्शयन् तत्र लक्षणं सङ्गमयति—पटेति ।
एवकारलभ्यसत्यन्तव्यावृत्तिमाह—वाक्यानीति । घटमित्यादिवाक्यानि आन-
येत्यादिशब्दं सहकृत्य, क्वचिदसहकृत्यापि स्वोपस्थाप्यघटीयकर्मत्वादिबोधं जन-
यन्तीति सत्यन्ताभावान्न तत्र प्रसङ्ग इति भावः । ननु स्वार्थैत्यत्र स्वपदस्य निरु-
क्तार्थकत्वे शशविषाणादिशब्दस्यापि घटकार्थप्रसिद्ध्या सार्थकत्वापत्तिरतस्त-

रामभट्टोदीका ।

योगिकस्य पाचकादिसार्थकशब्दस्य स्ववृत्त्युपस्थाप्याप्रसिद्धिराह स्वघटकस्य
वेति । तथाच कारिकायां स्वार्थपदं स्वविषयताव्यापकविषयिताकशब्दस्य वृत्त्युपस्थाप्य-
परमिति भावः । अतुकूलो-विषयविषयता जनकतावच्छेदकः । पाचकाद्या इत्याद्यपदेन भू-
प्रभृतिधातोः परिग्रहः । सुबाद्या इत्याद्यपदेन कृतद्धिताख्यातप्रत्ययानां परिग्रहः । चा-
दय इत्यादिपदेन वतुप्रभृतः परिग्रहः । अपेक्ष्यैत्यस्य विवरणं सहकृत्येति । असहकृ-
त्यापीति । शब्दान्तरमसहकृत्यापि स्वार्थस्यान्वयबोधं जनयन्तीति पूर्वोक्तान्वयः ।
घटमित्यादिवाक्यस्यानय इत्यादिसहकारेणैव तदसहकारेणापि स्वार्थस्य घटीयकर्मत्वादे-
र्बोधकत्वात्, तथाच स्वेतरशब्दानपेक्ष्यस्वार्थान्वयबोधजनकशब्दत्वमेव सार्थकशब्द-
त्वमिति भावः । ननु शशविषाणादिशब्दस्यार्थाप्रसिद्ध्या तदन्वयबोधकत्वगर्भलक्षणं तत्रा-

(१) घटमित्यादिवाक्यस्यानयनादिसहकारेणापि स्वार्थस्य घटकर्मत्वादेर्बोधकत्वात्त्रातिप्रसङ्ग-
कारणार्थं नियमत इत्युक्तम् । तथाच तदसहकारेणापि स्वार्थबोधकत्वान्न दोषः ।

पादेरन्वयबोधमादधानस्तादृशविषयताकबोधने सार्थक एव, परन्त्वयोग्यः ।

स चायं त्रिविध एव—प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति । शब्दय-

कृष्णकान्तीटीका ।

त्रेष्टापत्तिमाह शशविषाणादिक इति । नच शशीयविषाणादिरूपविशिष्टार्थाप्र-
सिद्धया यादृशार्थेत्यनेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात्तादृशार्थबोधने कुतस्तस्य सार्थकत्व-
मितिवाच्यम् । वक्षिमान् हद इत्यादावव्यासिम्भिया यादृश विषयताशालिबो-
धानुकूलत्वस्यैव निवेद्यत्वात्, अत एव विवरणे यदर्थवगाहीत्यपहाय यादृशार्थाव-
गाहीत्युक्तम् ।

केचित्तु लक्षणे विशिष्टार्थनिवेशे शशविषाणादिशब्देऽतिव्या- सिरित्यत आह—
शशविषाणादिक इति । तथाच विशिष्टार्थाप्रसिद्धावपि निरूप्यनिरूपक-
भावापन्नविषयताशालिबोधानुकूलत्वस्यैव निवेशाज्ञातिव्यतिरिति भाव इत्याहुः ।
अन्येतु ननु विवरणे यदर्थवगाहीत्यपहाय यादृशार्थावगाहीति कथमुक्तमित्यत
आह—शशविषाणादिक इति । तथाचान्यथा तत्रैवाव्यासेरित्याहुः । एतन्मतद्वये
सार्थक एव इत्येवकारसम्बलितलिखनासङ्गतेरेव नादरणीये । नच पाककर्तृरूपविशि-
ष्टार्थे पचादेरपि सार्थकत्वापत्तिः, पाककर्तृविषयतायाः स्वेतरशब्दप्रयोजनत्वेन सत्यन्त
स्यापि सत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशविषयताशालिबोधं प्रति पचेत्यस्याजनकत्वात्,
पाचक इत्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यैव तत्र हेतुत्वात्, अन्यथा पचेतिशब्दात् पाककर्तुः
प्रत्ययापत्तेः । नचोक्ताथ पाचकशब्दस्यापि सार्थकत्वं न स्यात् निर्धर्मितावच्छेदक
शाब्दानभ्युपगमात्, शब्दान्तरसम्बलिततादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यैव तादृशविषय-
ताशालिबोधहेतुत्वेन तत्रास्यायोग्यत्वादिति वाच्यम् । स्वघटकप्रत्येकपदार्थोपस्थिति-
द्वारा पाचकशब्दज्ञानस्य पदज्ञानविधया हेतुत्वसत्त्वात्, तदादायैव तत्र लक्षणसम-
न्वयात् । वस्तुतस्तु तादृशार्थकः प्रकृत्याद्यन्यतम एव तादृशार्थे सार्थकः विभाग-
ग्रन्थस्य तत्रापि तात्पर्यादित्युक्तौ न कोऽपि दोष इति युक्तमुत्पश्यामः । ननु तस्य
सार्थकत्वे प्रामाण्यं स्यादित्यत आह—परन्त्विति । तथाच तज्जन्यबोधस्य भ्रमत्वेन
तस्य तथात्वासम्भवादिति भावः ।

परप्रतीकार्यमाह—स चायमिति । ननु त्रिधा विभागोऽनुपपन्नो विकरणागमा-

रामभट्टीटीका ।

व्याप्तमत आह—शशविषाणादीति । तथाच शब्दान्तरसहकारेण स्वोपस्थाप्यार्थानां
यादृशविषयिताकबोधजनकत्वं यस्य तस्य तादृशविषयिताकान्वयबोधने सार्थकत्वमिति
भावः । नन्वेवं राजपुरुषादिशब्दतः शशविषाणादिशब्दस्य को भेदः सार्थकत्वस्याविशि-
ष्टत्वादत आह परन्त्विति ।

प्रकृतिः प्रत्ययश्चेत्यादि विभागं व्याचष्टे स चायमिति । कारिकास्थस्वार्थ-

नादिविकरणो नुमाद्यागमश्चाऽन्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थितिद्वारा, येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः स्यात् । 'पुत्रो व' इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः, किन्तु तदादेशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य, अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थे प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निमनीकाशादिशब्देष्वतिप्रसङ्गस्तु समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वा-

कृष्णकान्तीटीका ।

देरप्यधिकस्य सत्त्वादित्यत आह—शृण्वनादीति । प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि प्रकृत्यादिकं सहकृत्यैव, देवदत्तो भरतीत्यादौ उत्पत्त्याश्रयो देवदत्त इत्यादिबोधं प्रति स्वरूपयोग्योऽपीत्यर्थः । न स्वार्थोपस्थितिद्वारेति । तथाचोक्तलक्षणे स्वार्थोपस्थितिद्वारा जनकत्वस्य निवेष्टात् तस्य सार्थकत्वाभावेन न त्रिधाविभागव्याघात इति भावः । एतदभिप्रायेणैव कारिकायां स्वार्थपदमिति बोध्यम् । ननु तेषां सार्थकत्वाभावेऽपि युष्मदस्मदादिसम्बन्धार्थकवसाद्यादेशस्यैवाधिकस्य सत्त्वेन तद्वोषतादवध्यम्, अतस्तस्यापि सार्थकत्वं नास्तीत्याह—पुत्रो व इत्यादिना । युष्माकमित्यादिवाक्यस्येति । युष्मदादिसम्बन्धोऽर्थ इत्यनुपपज्यते, अनुकूल इत्यन्तमतिव्याप्तिरसम्पादकम्, तत्र—वसादौ, न प्रसङ्गः—नातिव्याप्तिः । ननु सदृशाद्यर्थकनिभादिशब्देष्वतिव्याप्तिरित्यत आह—सदृशाद्यर्थ इति । प्रकृत्याद्यन्यतमस्यैव लक्ष्यत्वात्तेषां लक्ष्यत्वस्वीकारासम्भव इति सूचनाय प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेष्विति । अतिप्रसङ्गस्त्विति । तैः शब्दान्तरं सहकृत्यैवान्वयबोधजननात् ।

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यं सदृशः सदृक् ।

साधारणः समानश्च, स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥

निभसङ्काश-नीकाश-प्रतीकाशोपमादयः ॥

इत्यमरसिंहेन तथैव नियमितत्वादिति भावः । समासान्तर्गतत्वे सति स्ववदित-समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकं यद्यत् स्वं, तदन्यत्वं सामानाधिकरण्यसम्भ-

रासभट्टीटीका ।

पदं सफलीकुर्वन्नेवकारव्यवच्छेद्यमाह—शृण्वनादीति । पचतीत्यादौ शप् दिव्यतीत्यादौ श्यन्, आदिना पच्यत इत्यादौ यकारादिप्राह्यः । ननु 'पुत्रो व' इत्यादौ पुत्रशब्दसहकारेणैव युष्मदादिसम्बन्धस्य बोधके वसादौ अतिव्याप्तिरत आह—पुत्रो व इति । न प्रसङ्गो—नातिव्याप्तिः, तथाच तस्य स्वार्थाप्रसिद्ध्या तदनन्तर्भावादिति भावः । नन्वेवं चन्द्रनिमोयमित्यादौ निभादेः सदृशार्थकत्वात्त्रातिव्याप्तिदुर्भरित्यत आह—

सदृशाद्यर्थ इति । समासान्तर्गतनिभादिभिन्नशब्दानां सार्थकत्वरक्षणाय नियते-

रणीयः ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति—

(१)स्वेतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने ।

यच्छब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥ ७ ॥

स्वेतरशब्दार्थविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्याऽन्वयबोधं प्रति स्वाव्य-
वहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुस्तादृशशब्द-

कृष्णकान्तीटीका ।

न्धेन लक्षणविशेषणमिति भावः । सामानाधिकरण्यमात्रनिवेशे चन्द्रनिभोऽयमित्यत्र
चन्द्रादिशब्दस्यापि सार्थकत्वानुपपत्तिरित्यतो नियतेत्युक्तम् । चन्द्रस्य निभ इत्याद्य-
प्रयोगात् तेषु निरुक्तभेदासत्त्वेनातिव्याप्त्यसम्भवादिति भावः । नच प्रत्ययलक्षण-
वन्निभाद्यन्यत्वमेव किं न निवेश्यत इति वाच्यम् । अनुगतभेदनिवेशे गौरवात्, तत्रा-
प्यनेन रूपेण निभादिभेदनिवेशे तात्पर्यान्न तत्र गौरवमिति भावः ॥ ६ ॥

तत्र—तेषु प्रकृत्यादिषु मध्ये ।

अत्र स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभि-
न्नयादृशार्थनिष्ठविषयताशालिनाब्दबोधं प्रति अव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गावच्छिन्नया-
दृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चय एव हेतुः, तादृशानुपूर्वमत्त्वं तथाविधार्थ-
प्रकृतिवमिति पर्यवसितम् । पङ्कजादिशब्दस्य तादृशनिश्चयः स्वोपस्थाप्यपक्षत्वा-
वच्छिन्ने स्वोपस्थाप्यपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकान्वयबोधं प्रत्येव हेतुरिति तत्राव्याप्तिवार-
णाय स्वेतरपदं लक्ष्यत्वेनाभिमतमिन्नपरम् । पङ्कजनिकर्तुरपि कदाचित् स्वेतरार्थत्व-
सम्भवात् स्वेतरार्थत्वमपहाय प्रयोज्यान्तं प्रकारताविशेषणम् । नच पङ्कजपदभेदस्य
पङ्कजादिपदे सत्त्वात् उक्तदोषतादवस्थमिति वाच्यम् । पाचकादिपदेऽव्याप्तिवारणाय
स्वपदस्य स्व-स्वघटकोभयपरत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च समुदायभेदस्यैकदेशे
सत्त्वेऽपि स्वभेदस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात्, स्वमते अन्तरा भासमानपदार्थयोः प्रकारता-
विशेष्यतयोरैक्यात् प्रत्ययादौ नातिव्याप्तिरिति । शशविषाणादिशब्दस्य विशि-
ष्टार्थाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणाय यदर्थ इत्यपहाय यादृशार्थ इति । तथाच
स्ववृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्ययादृशधर्मावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रतीत्यर्थः ।

रामभट्टीटीका ।

त्युक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र—प्रकृत्यादिषु मध्ये ।

(१) प्रकृतिलक्षणमाह स्वेतेरिति । यच्छब्दस्य निश्चयो स्वभिन्नार्थासम्बद्धस्य स्वकीयार्थस्य बोधं
प्रति कारणं स शब्दस्तदर्थे प्रकृतिरिति कारिकार्थः ।

स्तथाविधार्थे प्रकृतिः । पट-भूप्रभृतयो हि शब्दाः स्वोत्तरविभक्त्याद्यंशे
निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे कर्मत्व-कर्तृ-

कृष्णकान्तीटीका ।

यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिश्चयवृत्तिविषयताव्यापकं
यादृशनिरुक्तविषयताज्ञाल्यन्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वं तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशविष-
यताकबोधं प्रति प्रकृतित्वमिति समुदितवाक्यार्थः । शप्यनादावतिप्रसङ्गवारणाय
प्रयोजनान्तं विषयताविशेषणम् । सम्बन्धान्तरेण रूपान्तरेण वा स्वनिश्चयस्य हेतुत्वात्
अवच्छिन्नत्वद्वयं विषयताविशेषणम् । स्वविषयकसंशयस्याहेतुत्वात् निश्चयवृत्तित्वमपि
तथा । फलानुपधायके व्यभिचारवारणाय स्वरूपयोग्यत्वनिवेशः । एकार्थबोधकशब्द-
स्यान्यार्थे प्रकृतित्ववारणाय तादृशविषयताकबोधं प्रतीति । तादृशबोधनिष्ठजन्यता-
निरूपितजनकतैव निविष्टा, जन्यतावच्छेदकरूपनिवेशे प्रयोजनाभावादसम्भवाद्वा इति
तु नार्थः, तथा सति प्रत्ययातिव्याप्तिवारणासम्भवात्, किन्तु तादृशजनकताव्यापकं
तथाविधनिश्चयत्वमित्येव वक्तव्यमिति । नचावच्छिन्नान्तद्वयोपादानं व्यर्थम्, अनति-
प्रयोजकं वेति वाच्यम् । विशेष्यविधया सुवादिनिश्चयत्वस्य एकत्ववान् घट इत्यादि-
बोधजनकताव्यापकत्वात् प्रत्ययातिव्याप्तिवारणाय सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशात् ।
विषयितामनिवेश्य प्रकारतानिवेशे प्रयोजनाभावात्, घट इतिशब्दत्वेन पदार्थान्तराव-
गाहिज्ञानस्यापि तादृशबोधजनकतया व्यभिचारात् रूपनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च ।

नामधातुभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यात् उभयत्रैव लक्षणं सङ्गमयति-पटभूप्रभृतय इ-
त्यादिना । विभक्त्यादीत्यादिना शप्यनादिपरिग्रहः । वसनजननादेरिति ।
पटमित्यादौ पटादिशब्दः सुबर्थकर्माद्यंशे स्वार्थस्य वज्रादेः, भवतीत्यादौ भूप्रभृतिस्ति-
बाद्यार्थाश्रयत्वादौ स्वार्थस्य जननादेरन्वयबोधजनक इति तत्र तत्र लक्षणं सङ्गच्छत
इति भावः । अन्यथा-विभक्त्याद्यंशेऽनिश्चिता इत्यर्थः । नचैवं यादृशानुपूर्व्यवच्छि-
न्नोत्तरं कदाचिदमादिकं न जातं तत्रोक्तलक्षणमव्याप्तमिति वाच्यम् । तादृशवस्तुनि
मानाभावात् ॥

नन्वत्र व्याप्यदिशि जन्यतायास्तादृशबोधनिष्ठत्वेन, तादृशबोधत्वावच्छिन्नत्वेन
वा निवेशः ? आद्येऽसंभवः, घटीयं कर्मत्वमिति बोधजनकताया योरगताज्ञानादौ
निरुक्तनिश्चयत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयेऽपि तथा, अमूर्धमिकनिश्चयजन्यतावच्छेदक-
कौटौ इतरार्थानवच्छिन्नत्वादेरनिवेशेन उक्तान्वयबोधत्वस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।

रामभट्टीटीका ।

नामधातुभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यात् तत्र लक्षणं ग्राहयति पटभूप्रभृतय इति ।
विभक्त्यादिना प्रत्ययान्तरस्योपग्रहः । कर्मत्वकर्तृत्वादाविति । पटमित्यादौ पटा-
दिशब्दः सुबर्थकर्मत्वाद्यंशे स्वार्थस्य वज्रादेर्बोधजनकः, भवतीत्यादौ भूप्रभृतिधातुः

त्वादौ बोधयन्ति न त्वन्यथा । प्रत्ययास्तु पदार्थान्तरानवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य सङ्ख्याकालेष्टसाधनत्वादेरन्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते; चैत्रः पचति यजेतेत्यादौ शब्दान्तरधार्मिकसुवादिनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि तदर्थ-स्यैकत्ववर्तमानत्वेष्टसाधनत्वादेश्चैत्र-पाक-यागादावन्वयात् । स्वाव्यवहि-

कृष्णकान्तीटीका ।

न च कर्मत्वनिष्ठविशेष्यत्वनिरूपित-घटत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन इतरार्थानवच्छिन्न-प्रकारताया अपि जन्यतावच्छेदकत्वासम्भव इति वाच्यम् । तथासति तादृशविशेष-णस्याव्यावर्तकत्वापत्तेरुक्तरूपेण सम्भवापत्तेश्च । एतेन तादृशबोधत्वव्याप्यजन्यतानि-वेशो निरस्तः, योग्यताज्ञानजन्यताया अपि तथात्वे नासम्भवापत्तेरिति चेन्न । किञ्चिदानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयनिरूपिततादृशबोधत्वव्यापकजन्यताया एव निवेद्यत्वात् । यद्यपि त्वामित्यादौ त्वदीयकर्मत्वमित्यन्वयबुद्धौ अमूर्धमिकनिश्चयस्यैव हेतुत्वात् युष्मदादिप्रकृतिलक्षणमव्यासम्, त्वदादेः सार्थकत्वे तत्रातिव्यासमपि, तथापि युवां युष्मानित्याद्यनुरोधेन लाघवाद् द्वितीयाधार्मिकयुष्मतत्प्रकारकनिश्चयस्यैव अमूर्धमि-कयुष्मतत्प्रकारकान्वयबुद्धौ हेतुत्वकल्पनात्, तथाच त्वामित्याद्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञान-स्याहेतुत्वात् नाव्याप्यतिव्याप्ति इत्यलमधिकेन ।

एवकारान्तर्भावफलमाह—प्रत्ययास्त्विति । स्वादीत्यादिना तिबादिपरिग्रहः । वर्तमानत्वादेरित्यादिना दृष्टसाधनत्वपरिग्रहः । तथा च चैत्र इत्यादौ इतरार्थानवच्छि-न्नस्यैकत्वस्य, पचतीत्यादौ तादृशवर्तमानत्वस्य, यजेत इत्यादौ तादृशेष्टसाधनत्वस्य, चैत्र-पाकयागादावन्वयादित्यर्थः । ननु स्ववृत्तिज्ञानजन्य इत्यत्र स्वपदार्थस्य प्रकृते स्वत्वेन निवेशे आत्माश्रयः, एवं पाकादिशब्दस्य वृत्त्यप्रसिद्ध्या तत्राव्यासिश्च इत्यत आह-स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनेति । तथाच लक्षणं यत्र सङ्गमनीयं

रामभट्टीटीका ।

कर्तृत्वादौ स्वार्थस्य जननादेर्बोधक इत्यर्थः । न त्वन्यथेति । ननु विभक्त्याद्यंशेऽनि-श्चिताः सन्तः स्वार्थस्यान्वयबोधका इत्यर्थः । निश्चिता एवेत्येवकारान्तर्भावेण व्याख्यायाः फलमाह प्रत्ययास्त्विति । तदर्थेति । संख्याकालेष्टसाधनत्वादिसुबाद्यर्थेत्यर्थः । चैत्र इत्यत्र सुपो निश्चयविरहेऽपि तदर्थैकत्वस्य चैत्रः पचतीत्यत्र तिङो निर्णयविरहेऽपि तदर्थवर्तमानत्वस्य पाके तदनुकूलकृतौ वा यजेतेत्यत्र लिङो निश्चयसत्त्वेऽपि तदर्थेष्ट-साधनत्वस्य यागेऽन्वयबोधादित्यर्थः । तथाच प्रत्ययकारणार्थमेव यादृशशब्दवताया निश्चय एवेत्युक्तमिति भावः । ननु स्वार्थस्यान्वयबोधन इत्यत्र स्वार्थपदं यदि स्वशक्या-र्थपरं तदा गङ्गादिपदं तीराद्यर्थे प्रकृतिर्न स्यात्, यदि च स्ववृत्त्युपस्थाप्यपरं तदा पाकादिशब्दः पचनार्थे प्रकृतिर्न स्यात् तादृशभागस्य वृत्तिविरहादतः स्वार्थपदं व्याचष्टे

तोत्तरत्वसंसर्गेण(१) यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप्यया-
दृशार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव शब्दस्य प्रकृते तथाविधः
स्वार्थः, स च पाकेत्यादेः शक्यादिविरहेऽपि पचनादिरूपः सुवच एव,
पचनादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्यमादिधर्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्च-
यस्यैव हेतुत्वात् (२) ।

बहुगुडो द्राक्षेत्यादावीषदसमाप्तत्वादिरूपस्य स्वार्थस्य द्राक्षादाव-
न्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्मिकः स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन बहुजादिप्रत्ययस्य
निश्चय एव हेतुरपि न पदार्थान्तरानवाच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य द्राक्षा-

कृष्णकान्तोदीका ।

तस्य तद्व्यक्तित्वेन निवेश इति भावः । तदुपस्थाप्येति । स्वस्य स्वघटकस्य वा
वृत्त्युपस्थाप्येत्यर्थः, तथा च स्ववृत्तीत्यस्य स्वविषयताव्यापकविषयताकशब्दवृत्ती-
त्यर्थः । स च-तादृशार्थश्च । पाकेत्यादेरिति । आदिपदात् पाचकादिपरिग्रहः, पच-
नोदीत्यादिपदात् पाककर्तृपरिग्रहः, पचनादिरूप इति पाकं करोतीत्यादावित्यादिः ।
हेतुत्वादित्यनेन लक्षणगमनप्रकारोऽपि दर्शितः ।

अनवच्छिन्नान्तव्यावृत्तिमाह-बहुगुडो द्राक्षेति । ईषदसमाप्तत्वादिरूपस्येति ।
“ईषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहु” इत्यनुशासनादिति भावः । अन्वयबोधं प्रतीति । तथा
च गुडाल्पन्यूना द्राक्षा इत्यन्वयबोधजनकताव्यापकत्वस्य गुडधर्मिकबहुवृत्त्युपस्थाप्यनिश्च-
यत्वे सत्त्वात् तन्नातिव्याप्तिः स्यात् यदि स्वार्थविषयतायां भिन्नान्तविशेषणं न दीय-
त इति भावः । ननु, बहुगुडो द्राक्षा इत्यादौ गुडादिपदार्थावच्छिन्नस्यैव स्वार्थस्या-

रामभद्रोदीका ।

स्वाव्यवहितेत्वादिना । तदुपस्थाप्येति । यादृशशब्दोपस्थाप्येत्यर्थः । उपस्था-
प्यत्वं तु स्वस्य स्वघटकस्य वा वृत्त्येति पूर्वकारिकायामेवोक्तमिति भावः । स चेति ।
तथाविधस्वार्थेत्यर्थः । पाकेत्यादेः शब्दस्येत्यनुषज्यते ।

स्वेतरार्थानवाच्छिन्नपदस्य व्यावृत्तिमाह बहुगुड इत्यादिना । ईषदसमाप्तत्वम्-
अल्पन्यूनत्वं, स्वार्थस्य-बहुवृत्त्यर्थस्य, ‘ईषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग् बहुच’ इति सूत्रेण
तादृशार्थे बहुचो विधानात् इति भावः । तादृशस्वार्थस्य-ईषदसमाप्तत्वादिरूपस्वार्थस्य ।

(१) सम्बन्धेनेति पाठः कृष्णकान्तस्याभिमतो बोध्यः ।

(२) सर्वपदार्थप्रधानस्य घटपटेत्यादिद्वन्द्वस्य कलशवसनदि, पूर्वपदार्थप्रधानस्योपकुम्भाव्ययी-
माणस्य कुम्भसमीपादि, तथाऽघटेत्यादिन्यसमाप्तस्य घटामिश्रत्वादि, प्राप्तजायान्तेपित्यादितत्पुरुषस्य
पुरुषस्येतित्यादिकर्मधारयस्य यथायथं जायामाश्रयापेक्ष्यत्वादिर्लक्षणान्तरादिरुद्धवानर इत्यादि
बहुव्रीहिः स्वकर्मकारोहणकत्वान्नरसम्बन्ध्यादि विशेषतः प्राज्ञः । इत्येवं वाचित्पुस्तकेऽतिरिक्तः पाठः ।

दाबन्वयबोधकः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थ-
स्य (१) कर्तृकृदादाबन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः, अतो नाम्नः प्राग्विहिते बहु-
चि न प्रसङ्गः, न वा चन्द्रानिमोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्ता-
द्यर्थके निभकारादौ, पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायास्तत्र
व्युत्पन्नत्वात् ।

न चैवमेवकारादेरन्ययोगव्यवच्छेदाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात्, पार्थ एव
धनुर्धर इत्यादौ पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्यबोधं प्रति

कृष्णकान्तीटीका ।

न्वयबोधकत्वं बहुचप्रत्ययस्य इत्यत्र किं मानम् ? इत्यत आह—प्रत्ययानामिति ।
षट् इत्यादौ एकत्ववान् षट् इति बोधस्य, हेचैत्र ! इत्यादौ, सम्बोध्यतावांश्चैत्र इति
बोधस्य सर्वसम्मतत्वान्नाक्तव्युत्पत्तिसंभव इत्यत आह संख्यादिभिन्नोक्ति । आ-
दिना सम्बोध्यत्वपरिग्रहः । ननु बहुगुड इत्यस्य प्रकृत्यन्तरत्वस्वीकारे नैष दोष इत्य-
त आह—कर्तृकृदादाविति । स्वोत्तरवर्तिषुवादिधर्मिकस्वप्रकारकनिश्चयस्यैव तादृ-
शबोधहेतुत्वादिति भावः । कृदादावित्येव पाठः, कर्तृकृदादावितिपाठः प्रामादिकः
क्वाचित्क उक्तरात्या भावकर्मविहितकृतप्रत्ययेऽपि तत्सम्भवात् । केचित्तु आदिप-
दात् भावकर्मविहितकृतप्रत्ययपरिग्रह इति वदन्ति । तन्न । सन्दर्भविरोधाप- । ननु
प्रत्ययान्यत्वमेव निवेद्यतां किमनवच्छिन्नान्तेन, एवकारान्तभावेण वा इत्यत आह—
नवेति । निभकारादाविति । प्रसङ्ग इत्यनुषज्यते । पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यै-
वेति । तथाचानवच्छिन्नान्तेनैव तद्वारणसम्भवादिति भावः ।

सङ्गते नचैवमिति । वायुर्वात्येव इत्ययोगव्यवच्छेदस्थले, नीलं सरोजं भवत्येव
इत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्थलेऽपि वायुत्वावच्छेदेन गतेः सरोजत्वसामानाधिकर-
ण्येन नीलादेरन्त्ये तात्पर्यग्राहक एव एवकारो, नत्वयोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थक
इति तादृशाद्यर्थे तस्य प्रकृतित्वं कैरपि न स्वीक्रियते अतोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थमात्र-
मुक्तम् । कथं न स्यादित्याकांक्षायामाह—पार्थ एवेति । तादृशस्वार्थस्येति । अन्य-
योगव्यवच्छेदार्थरूपस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदव्यवहृतस्य भेदारिरूपस्येत्य-
र्थः, तादृशविशिष्टार्थाप्रसिद्धया खण्डशक्तेरेव दीधितिकृतप्रभृतिभिः स्वीकारात् । इष्ट-

रामभट्टीटीका ।

चैत्र इत्यादौ प्रकृत्यर्थानवच्छिन्नस्याप्येकत्वादित्यर्थस्य चैत्रादौ सुवादिना बोधात् संख्या-
दिभिन्नेत्युक्तम् । आदिना चैत्र ! गच्छ इत्यादौ सुबर्थसम्बोध्यत्वाद्युपग्रहः । बहुगुड इत्यस्य
प्रकृत्यन्तरत्वस्वीकारेऽपि दोषमाह कर्तृकृदादिति ।

हेतुत्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । प्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाक्षाक्षसजातीय-
यत्वनियमात् , एवकारादेश्च सविभक्तिकत्वे एव प्रमाणाभावात् ।

ये तु मन्यन्ते—पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैवकारा-
र्थत्वं तादृशार्थबोधने तात्पर्यग्राहकत्वेन शवादिवदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव

कृष्णकान्तीटीका ।

त्वादिति । तथाचैवकारादेः प्रकृतित्वं नेष्यत एवेति भावः । एवकारादेः प्रकृतित्वे बा-
धकमप्याह—स्वोत्तरविभक्तीति । तथा चैवकारादिर्द्यदि प्रकृतिः स्यात् तदा
स्वोत्तरविभक्तिसाक्षाक्षजातीयः स्यात् घटादिप्रकृतिवदिति नियमादित्यर्थः । दाक्षिः
पाचक इत्यादौ दक्षपचदेरपि दक्षपाकाद्यर्थे प्रकृतित्वात् तदुत्तरं विभक्तेरभावात् व्य-
भिचारवारणाय सजातीयत्वानुसरणं तच्च स्वोत्तरविभक्तिसाक्षाक्षवृत्त्यानुपूर्वीमन्त्ररूपं,
तथाच दक्षः पचति इत्यादिस्थलीयतत्तदानुपूर्वीमन्त्रस्य तत्रत्यदक्षपचादौ सत्त्वान्न
व्यभिचार इति भावः । इष्टापत्तिं निरस्यति—एवकारादेश्चेति । प्रमाणाभावा-
दिति । सविभक्तिकस्य कालादिवदितत्वेनावीन्द्रियत्वात् । सार्थकत्वादिहेतोरपि
नञादौ व्यभिचारित्वात् तद्वोधकशब्दस्य प्रामाण्यसन्देहाक्रान्तत्वादिति भावः ।

एवकारादेः प्रकृतित्ववादिनां शाब्दिकानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति ये त्विति ।
एवकारेण पार्थविशेषितान्ययोगव्यवच्छेदः । तत्र—पार्थ एव धनुर्धर इतिस्थले । एव-
कारार्थत्वम्—एवकारशक्यत्वम् । तात्पर्यग्राहकत्वेनेति । तात्पर्यानुमापकत्वेनेत्यर्थः ।

अथायमेवकारः पार्थान्ययोगव्यवच्छेदपरः पार्थपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात्
इत्यनुमापकहेतुवदकतथा पार्थपदस्योपयोगित्वं वाच्यं, तच्च न सम्भवति पार्थपदस्य
लक्षणास्थल एव व्यभिचारात् । न च पार्थार्थकपार्थपदसमभिव्याहृतेति वक्तव्यमिति
वाच्यम् । तत्र पार्थपदस्य पार्थार्थकत्वाव्याघातात्, तत्तात्पर्यकत्वोक्तौ च स्वरूपा-
सिद्धेः प्रकृतपार्थपदस्यापि तात्पर्यग्राहकतया तन्मतेत तात्पर्यकत्वाभावात्, एतत्पार्थ-

रामभट्टीटीका ।

पार्थोऽणुनः । एवकारादेः प्रकृतित्वे बाधकमाह—प्रकृतेरिति । एवकारादिर्द्यदि
प्रकृतिः स्यात् स्वोत्तरविभक्तिसाक्षाक्षस्य सजातीयः स्यात् घटादिप्रकृतिवदित्यर्थः ।
“दाक्षिः पाचक” इत्यादौ दक्षपचादिस्वरूपप्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाक्षाक्षत्वाभावान्मूल-
शैथिल्यवारणाय सजातीयत्वानुसरणम् । तच्च समानानुपूर्वीकत्वेन ग्राह्यम् । इष्टापत्तिं
निरस्यति एवकारादेश्चेति । सविभक्तिकत्वं एवेति । तथाच सुतरां तत्साक्षा-
क्षत्वाभाव इति भावः ।

एवकारादेः प्रकृतित्ववादिनां शाब्दिकानां मतं निरसितुमुपन्यस्यति—ये त्विति ।
तत्र—पार्थ एवेत्यादौ । ननु पार्थान्ययोगव्यवच्छेदस्यैवकारेण बोधने पार्थादिपदवैयर्थ्य-
मत आह तादृशार्थेति । तात्पर्येति । पार्थपदसमभिव्याहृतैवकारत्वेनैव हेतुना

वा पार्थादिशब्दस्योपयोगादेवकारादिनिपातः प्रकृतिरेव, तस्य च लुप्त-
विभक्तिकत्वेन तादृशविभक्त्यंश एव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छि-
न्नव्यवच्छेदरूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वम्—इति ।

तेषां मते पार्थ एवेत्यत्र पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभाविकस्यान्वयबोध-
स्यापलापप्रसङ्गः, प्रसङ्गश्च तयोरर्भेदेनान्वयस्य, तथा व्यवच्छेद एवेत्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

पदसमभिव्याहृतेत्युक्तौ च एतदेवकारत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवे समभिव्याहृतान्तवैयर्थ्या-
पत्तेः, तन्मात्रोक्तौ च तात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तेः पार्थपदस्य हेत्ववयवकत्वात् इत्यत आह-
शबादीति । आकाङ्क्षाऽऽनुपूर्वी, तत्त्वसम्पादकत्वं—तद्वयवकत्वं, तथाच भवतीत्या-
दौ शबादिघटितानुपूर्व्या एव प्रकारतया शाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्ववत् अत्रापि
तादृशानुपूर्व्या एव शाब्दजनकतावच्छेदकत्वादिति भावः । तन्मते उपसंहारमाह—
प्रकृतिरेवेति । ननु अनवच्छिन्नान्तविशेषणस्य सत्त्वेऽपि तत्र प्रकृतिलक्षणमव्यास-
मित्यत आह—तस्येति । एवकारस्येत्यर्थः । तन्निश्चयस्य—एवकारनिश्चयस्यैव । हेतु-
त्वमिति । तथाच शाब्दिकमते तत्र नाव्याप्तिरिति भावः ।

दूषयति—तेषामिति । शाब्दिकानामित्यर्थः । अपलापप्रसङ्ग इति । एवका-
रस्यैव पार्थोपस्थापकतया पार्थपदार्थस्य तत्राभानादित्यर्थः । ननु पार्थपदं न तात्पर्य-
ग्राहकं, किन्तु अर्जुनार्थकं, तस्य च यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन एवकारार्थतादृशव्यवच्छेदे-
ऽन्वयबोधस्वीकारे नानुभवापलाप इत्यत आह—प्रसङ्गश्चेति । केचित्तु तादृशानुभवे
विवादादाह—प्रसङ्गश्चेतीत्याहुः । तन्न । तथासति पार्थपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वे तद-
र्थपार्थस्यैवकारार्थभेदान्वयबोधप्रसङ्गासम्भवात् तादृशग्रन्थस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः ।

नव्यास्तु धनुर्धरादिपदासमभिव्याहारस्थले पार्थ एवेत्यादौ पार्थपदस्यार्थाविव-
क्षार्था शाब्दबोधानुपपत्तिः निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दानभ्युपगमात्, अतस्तस्यार्जु-
नार्थकत्वमवश्यं वाच्यम् इत्याशयेनाह—प्रसङ्गश्चेति प्राहुः । ननु तादृशबोध इष्ट एव
भवतापि वक्षिना सिञ्चतीत्यादौ योग्यताभ्रमात् शाब्दभ्रमस्वीकारादित्यत आह—त-
थेति । अन्येतु योग्यताभ्रमस्यासार्वत्रिकत्वात् आह—तथेतीत्याहुः । तन्मन्दम् ।

रामभट्टीटीका ।

पार्थान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वस्यैवकारेऽनुमानादिति भावः । घटादिलक्षकपार्थपदस्य सम-
भिव्याहृतैवकारे कथितक्रमेण तात्पर्यानुमाने व्यभिचारादाह शबादिवदिति । पव-
तीत्यादौ निरर्थकशबादिविकरणवदित्यर्थः । ननु तथापि एवकारस्य कुतः प्रकृतित्वं पार्थ
इत्यादावनिश्चितस्याप्येवकारस्य तादृशान्वयबोधकत्वादत आह तस्येति । एवकारस्ये-
त्यर्थः । लुप्तेति । अव्ययाच्चेति सूत्रेण ततो विभक्तिलोपादिति भावः । तादृशेति ।
लुप्तेत्यर्थः । अनिश्चयिमानैवकारस्य तादृशस्वार्थबोधकत्वाभावादिति भावः ।

दावपि, प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्व-
स्यानपायादिति ।

यत्तु-उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि न प्रकृतित्वं निरर्थ-
कत्वात्, परन्तु समभिव्याहृतपार्थादिपदानां तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिल-
क्षणायां निरुद्धत्वसम्पादकत्वमात्रम्-इति मतम् । तच्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

भापत्तेरसार्धत्रिकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । तथा-तयोरभेदान्वयबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः, तस्य
व्यवच्छेदे एवेत्यादावपीत्यन्तान्वयः । तथाच व्यवच्छेदे व्यवच्छेदान्वययोगव्यवच्छेदाभे-
दस्य सत्त्वात् तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वास्त्वादिति भावः । अभेदान्वयबोध-
नियामकत्वमाह-प्रातिपदिकार्थयोरिति । नामार्थयोरित्यर्थः । अभेदान्वये-ता-
दाम्त्यसम्बन्धेनान्वयबोधे । तन्त्रस्य-प्रयोजकस्य, अनपायात्-सत्त्वादित्यर्थः । तथा
च तत्तद्विभक्त्यन्तनामोपस्थाप्यार्थधर्मिकाभेदान्वयबोधप्रकारतायाः प्रयोजकस्य तत्त-
त्सजातीयविभक्त्यन्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ।

एवकारादेः सविभक्तिकत्वेऽपि प्रकारान्तरेण प्रकृतित्वं वारयतां मतमाह-यत्त्वि-
ति । निरर्थकत्वादिति । एतेन स्वार्थवदितप्रकृतिलक्षणस्य तत्रागमनं व्यञ्जितम् ।
ननु तेषां निरर्थकत्वे कथं तत्प्रयोगः जिज्ञासुं प्रति लोकानामित्यत आह-पर-
न्त्विति । निरुद्धतासम्पादकतामात्रमित्यत्र एवकारनिपातानामित्यनुषज्यते । निरु-
द्धत्वम्-अनादितात्पर्यमूलकत्वम् । तच्चिन्त्यमिति । अत्रेदं चिन्ताबीजम्-एवकारादे-
र्व्यवच्छेदादिवाचित्वस्याव्ययवर्गेऽमरसिंहैरभिहितत्वात् तत्र निरर्थकं कोषादेः
शक्तिग्राहकत्वात्, अन्यथा घटादिशब्दस्यापि निरर्थकत्वापत्तेः तत्समभिव्याहृत-
प्रत्ययादेरेव लक्षणासम्भवात् ॥ ७ ॥

रामभट्टीटीका ।

अपलापप्रसङ्ग इति । एवकारस्यैव तादृशविशिष्टार्थस्मारकत्वादिति भावः ।
तत्रान्वयबोध्यस्यानुभवमिदमेव । विवादादाह प्रसङ्गश्चेति । तयोः-पार्थैवकारार्थयोः ।
बहिना सिञ्चति इत्यादाविव योग्यताभ्रमसंभवादिति भावः । पार्थ एवेत्यादावयोग्यताज्ञा-
नदशायां तादृशान्वयबोधाप्रसंगादाह तथा व्यवच्छेद एवेति । तथा-ऽभेदान्वय-
बोधप्रसंगादित्यर्थः ।

तच्चिन्त्यमिति । तत्रेदं चिन्ताबीजम्-अमरकोशादिनैवकारादेर्व्यवच्छे-
दादिवाचित्वस्याव्ययवर्गे विधानाच्च तेषां निरर्थकत्वम्, अन्यथा घटादिप्रकृतेरपि
निरर्थकत्वापत्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रत्ययानामेव तदर्थगर्भस्यार्थलक्षकत्वसंभवात्, “पाचक
एवेत्यादौ” पाचक इत्यस्य वाक्यत्वेन लक्षणाऽप्यसंभवाच्चिति ॥ ७ ॥

लाघवादन्वया निर्वक्ति—

(१) स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः ।

तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥ ८ ॥

तत्त्वेन—यन्निश्चयत्वेन, स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः । बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ

कृष्णकान्तीटीका ।

ननु उक्तलक्षणे पञ्चतत्त्वमिति तत्र कल्पभागेऽतिव्याप्तिः, पाकधर्मिकेष्वसमा-
सत्त्वबोधजनकताव्यापकत्वस्य सुबादिधर्मिककल्पनिश्चयत्वे सत्त्वात् । न च यादृ-
शानुपूर्वीपर्याप्त्यवच्छेदकताप्रकारत्वशालिनिश्चयत्वे तादृशजनकताव्यापकत्वं निवे-
द्यम् । अतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथापि सरसिजं पुष्पमित्यादौ सरसीतिभागे
ऽतिव्याप्तिः, जनधात्वशे सरसीतिभागनिश्चयत्वस्य तादृशजनकताव्यापकत्वात्, तादृ-
शजनकतावच्छेदकत्वस्यापि उक्तनिश्चयत्वे निवेशेऽनवच्छिन्नान्तविशेषणस्य व्यापकत्व-
निवेशस्य च वैयर्थ्यं गौरवञ्चेति तदुभयविशेषणद्वयशून्यलक्षणान्तरस्यावतारणिका-
माह—लाघवादिति ।

यदर्थस्य इत्यत्र यच्छब्दप्रतिपाद्यायाः प्रकृतेः तत्त्वेनेत्यत्र तच्छब्देन प्रतिपादनेऽस-
म्भवस्तं प्रति तादृशशब्दत्वेन तस्या अहेतुत्वात् अतस्तत्त्वेनेत्यस्य विवरणमाह—त-
त्त्वेनेति । निर्गलितार्थमाह स्वोपस्थाप्येति । उत्तरत्वसम्बन्धादेः शब्दालम्ब्यत्वाद्वा-
ह—फलितार्थ इति । तथाच किञ्चिद्मीवच्छिन्नविशेष्यकाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वं स्वोपस्थाप्ययादृशार्थविषयक-
रामभट्टीटीका ।

ननु सरसिजं पुष्पमित्यादौ शब्दान्तरार्थानवच्छिन्नस्य सरोवृत्तित्वादिरूपस्वार्थस्या-
न्वयबोधने सरसित्यादिभागस्य जनधात्वशे निश्चीयमानस्यैव हेतुत्वात्तस्यापि प्रकृतित्वा-
पत्तिरतः स्वोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधने यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृशशब्द-
स्यैव प्रकृतित्वं वाच्यं, तथाच उन्तजनधात्वर्थे सरोवृत्तित्वान्वयबोधं प्रति विभक्त्यंशे
सरसिजशब्दनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात् यदि न तत्रातिव्याप्तिस्तदा “बहुगुडो द्राक्ष” इत्यादौ
बहुजादिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वात् न तत्राप्यतिव्याप्तिः, अतस्तद्वारणार्थमुपात्तं स्वेतरा-
र्थानवच्छिन्नत्वदलं व्यर्थमत आह लाघवादिति । केवलात्—विभक्तिशून्यात् ॥ ८ ॥

(१) स्वेतरार्थानवच्छिन्नत्वनिवेशाभावप्रयुक्तलाघवेन लक्षणान्तरमाह स्वोपस्थाप्येति । प्रकृत्यु-
पस्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधं प्रति अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन यादृशशब्दवत्तानिश्चयः तत्त्वेन—निश्चयत्वेन
कारणं तादृश एव शब्दस्तत्रार्थे प्रकृतिरित्यर्थः । अमादिधर्मिकघटादिनिश्चयः घटीयं कर्मत्वमित्यन्वयबोधं
प्रति कारणमिति घटार्थे घटशब्दः प्रकृतिरिति लक्षणसम्बन्ध इति कारिकार्थः ।

बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति न गुडादिपदधर्मिकबहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्व-
मपि तु सुबादिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन, अन्यथा केवलादपि बहु-
गुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः ॥८॥

कृष्णकान्तीटीका ।

ताकान्वयबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तादृशानुपूर्वीमच्छब्द एव तथावि-
धार्थं प्रकृतिरिति पर्यवसितम् । अमादिधर्मिकघटादिनिश्चयत्वस्य घटाद्यं कर्मत्वमि-
त्याद्यन्वयबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात् घटाद्यर्थे घटादेः प्रकृतित्वम् ।
कर्मताद्यन्वयबोधे तु अमादिनिश्चयत्वस्यातथात्वात् नाऽमादिप्रत्ययेऽतिव्याप्तिः ।

अथ तादृशशब्दनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकता इत्यत्र तादृशशब्दनिष्ठजन्यता,
तादृशशब्दत्वावच्छिन्नजन्यता वा निवेश्यते ? आद्ये समूहालम्बनबोधजन्यतामादाय
घटादेरपि पटाद्यर्थे प्रकृतित्वं स्यात् । द्वितीये नीलवट इत्यादेरपि घटाद्यर्थे प्रकृतित्वं
स्यात् । नापि स्वोपस्थाप्यार्थविषयकशब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिवेशस-
म्भवः, प्रत्येकं पर्याप्तिसत्त्वेन तद्विषयादवस्थ्यात्, कल्पपदनिश्चयोत्तरतादृशशब्दे
व्यभिचारवारणायव्यवहितोत्तरत्वस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकत्वेन तथा विवक्षाया अ-
सम्भवाच्चेति चेन्न । तादृशशब्दत्वव्यापकजन्यताया एव निवेश्यत्वात् । पवतिक-
ल्पमित्यादौ कल्पप्रत्ययेऽतिव्याप्तिवारणाय जनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशः, ता-
दृशज्ञानत्वस्यातथात्वान्निश्चयत्वनिवेशः, स्वनिष्ठविशेष्यताया जनकतानवच्छेदकत्वात्
प्रकारतानिवेशः, प्रमेयत्वादिना घटादिनिश्चयत्वस्यातथात्वात् अवच्छिन्नत्वं प्रकारता-
विशेषणम् । अनयैव दिशा सम्बन्धनिवेशस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेश-
स्य च व्यावृत्तिः स्वयमूह्या । निरुक्तशब्दानुपधायकेऽपि शब्दे तादृशानुपूर्वीमस्वरूप-
स्वरूपयोर्यतासत्त्वान्नाव्याप्तिः । अन्यत् सर्वं पूर्वदिशाऽवसेयम् । इदं पुनरिहावधेय-
म् । तिबादिधर्मिकशब्दादिनिश्चयत्वस्यातथात्वात् तत्रातिव्याप्त्यसम्भवात् स्वोप-
स्थाप्यत्वस्य यादृशार्थविशेषणत्वमनुचितम् । नच पर्याप्तिरेव न निवेश्यते, तथाच
तिबादिधर्मिकशब्दादिनिश्चयत्वस्यापि तादृशजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तत्राति-
व्याप्तिसम्भव इति तद्वारणायैव तादृशविशेषणं सार्थकं भविष्यतीति वाच्यम् । पवति-
कल्पमित्यादौ कल्पप्रत्ययेऽतिव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिरावश्य कृत्वादिति । जनकतावच्छेद-
कतापर्याप्तिनिवेशं व्यञ्जयन् बहुगुडो द्राक्षेत्यादावतिव्याप्तिमुद्धरति-बहुगुड इति ।
ननु गुडालपन्यूनत्वप्रकारकशब्दबोधे गुडधर्मिकबहुप्रत्ययनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् ता-
दृशनिश्चयत्वे तत्पर्याप्तिरावश्यकीत्यत आह—अन्यथेति । गुडधर्मिकबहुप्रत्यय-
निश्चयत्वेन तत्रादेतत् इत्यर्थः । केवलात्-सुबाद्यसमभिव्याहृतात् । तत्र-बहुप्रत्यये,
प्रसङ्गो-ऽतिप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च—

(१) यादृशार्थे प्रकृत्यन्यो निपातान्यश्च वृत्तिमान् ।

स तादृशार्थे शब्दः स्यात्प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥९॥

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति (२), तेन यादृशार्थकप्रकृतिनिपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरुद्धलक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः, स तादृशार्थकप्रत्ययः, प्रशंसायां मनुषो विधानात् । शक्त्या निरुद्धलक्षणया च गुण-गुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि

कृष्णकान्तीटीका ।

प्रत्ययमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः ।

परस्मैपदादेः कर्मताद्यर्थे प्रत्ययत्ववारणाय यादृशार्थ इतीति । यादृशार्थक इत्यर्थः, वृत्त्यर्थेऽपि अन्वेतीत्यर्थः । तेन शब्दस्य शब्दान्वयासम्भवेऽपि न क्षतिः । निर्गलितार्थमाह-तेनेति । ननु वृत्तिशब्दस्य शक्तिलक्षणान्यतरवाचित्वात् कुतो निरुद्धलक्षणाप्राप्तिः ? आधुनिकलक्षणया वृत्तिपदात् तल्लाभे तु उदक्षरत्वापत्तिरित्यत आह-प्रशंसायामिति ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयेन ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां मनुबाद्या भवन्त्यमी ॥

इत्यनुशासनादिति भावः । यादृशार्थकप्रकृत्यन्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमभिधान एव शुक्लादेः प्रशस्तवृत्तिमत्वमतिव्याप्तिरित्यर्थमादावाह-शक्त्येति । नामधातुभेदेन रामभद्रीटीका ।

प्रत्ययमित्यस्य क्रमप्राप्तमित्यादिः ।

परस्मैपदादेः कर्मताद्यर्थे प्रत्ययत्ववारणार्थं व्याचष्टे यादृशार्थ इति । दाक्षिण्यस्य शक्तिलक्षणान्यतरवाचिनः शक्तिनिरुद्धलक्षणान्यतरबोधकतायामुदक्षरत्वापत्तेराह—प्रशंसायामिति । “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशयेन । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां मनुबाद्या भवन्त्यमी” इत्यनुशासनादिति भावः । प्रकृत्यन्यदलस्य व्यावृत्तिमाह शक्त्येत्यादिना । शुक्लं पदं शुक्लं रूपमित्यत्र शक्त्या गुणस्य शुक्लो घट इत्यत्र निरुद्धलक्ष-

(१) लक्षणविभागाभ्यां प्रत्ययं निरूपयति यादृशार्थे इति । यादृशार्थकप्रकृतिनिपातभिन्नयादृशार्थे प्रशस्तशक्तिनिरुद्धलक्षणात्मकवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थबोधकः प्रत्ययो चतुर्विध इत्यर्थः ।

(२) स्वपरतायां सेः प्रकृत्यन्यत्वं नास्तीति यादृश इति प्रकृत्यन्याशे, स्मृतमनुभूतश्चेत्यत्र चकारस्य समुच्चयार्थे प्रकृत्यन्यत्वं स्वपरतायां निपातान्यत्वमस्तीति निपातान्याशे, एकत्वाद्यर्थे घटशब्दस्य घटरूपार्थे च सेः प्रकृत्यन्यत्वञ्चास्तीत्यातिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमानित्यशे च विशेषणं बोध्यम् ।

शुक्ल-स्थाप्रभृतयः प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः, तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रति-
पादका अपि चादयो न निपातेभ्यः, सुबाद्यस्तु स्वपरतायामेव प्रकृ-

कृष्णकान्तीटीका ।

प्रकृतेर्द्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् उक्तविशेषणादाने उभयत्रैवातिव्याप्तिः सम्भवतीति,
सा च नामान्यत्वधात्वन्यत्वयोः प्रत्येकमात्रनिवेशेन वारयितुमशक्या(१), भेदद्वयनि-
वेशे च गौरवम्, इत्यावेदनायैवोभयोरुपादानम् । शुक्लादिशब्दाः शक्त्या गुणस्य नि-
रुद्धलक्षणया च गुणिनो बोधकाः, स्थाधातुश्च शक्त्या स्थितेनिरुद्धलक्षणया च प्रस्थान-
स्य बोधकः, गणकोशादीनां प्रशस्तवृत्तैरेव ग्राहकत्वात् इति तत्र तत्रातिव्याप्तिः
स्यात् यदि प्रकृत्यन्यत्वनिवेशो न स्यात् इति भावः । शक्त्यसत्त्वे लक्षणाया अस-
म्भवः शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् इति शुक्लादेः शक्तिरूपम् । नच केवलशक्तिस-
त्त्वेऽपि अतिव्याप्तिसम्भवात् लक्षणाभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् । लक्षणाया असत्त्वे
तादृशान्यतररूपप्रशस्तवृत्तिमत्ताप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तेरवासम्भवात् । तदुपादानेऽति-
व्याप्तिर्नास्तीत्याह—प्रकृतिभ्य इति । वस्तुतस्तत्तादृशवृत्तिद्वयस्य नान्यतरत्वेन निवे-
शस्तथासति चादिनिपातानां निरुद्धलक्षणायाः कोशादावप्राप्तत्वात् तादृशान्यतराप्र-
सिद्ध्यातिव्याप्त्यसम्भवात् तद्वारणाय निपातान्यत्वनिवेशस्यासङ्गत्यापत्तेः ।

नच यस्य निपातस्य निरुद्धलक्षणाप्रसिद्धिस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय तदुपादानमिति
वाच्यम् । तथासति शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यो
भिन्ना इत्यत्र चोपादानस्य शक्तिमात्राभिधानस्य च उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । परन्तु
प्रशस्तत्वेनैव तयोर्निवेशः, तत्त्वज्ञायमस्मात् प्रशस्त इति साम्प्रदायिकव्यावहारिक-
विषयत्वम्, तथाच वृत्तिप्रतियोगिकप्रशस्तत्वेन तयोर्निवेशात् अशोकवनिकान्या-
येनैव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिद्वयोपादानमिति पूर्वोपरग्रन्थसङ्गतिः । एतेनान्यतरत्वेन
तयोर्निवेशे यत्प्रत्ययस्य निरुद्धलक्षणाप्रसिद्धिस्तत्रातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तमिति सूक्ष्म-
मीक्ष्यमाहे । निपातान्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—तथेति । प्रतिपादका इत्यन्तमति-
व्याप्तिसम्पादकम् । केवलं प्रकृत्यन्यत्वमपह्नाय यादृशार्थकप्रकृत्यन्यत्वं यन्निवेशितं
तस्य व्यावृत्तिमाह—सुबाद्यस्त्विति । स्वपरतायां—स्वात्मकवर्णपरतायां, तथाच
रामभट्टीटीका ।

गया गुणिनो बोधकः, स्थाधातुस्तिष्ठतीत्यत्र शक्त्या स्थितेः प्रतिष्ठते इत्यत्र च निरुद्ध-
लक्षणया प्रस्थानस्य बोधकोपि न तदर्थकप्रकृतिभ्यो भिन्न इत्यर्थः । प्रकृतेर्नामधातु-
भेदेन द्वैविध्यात् उभयोपादानम् । निपातान्य इत्यस्य व्यावृत्तिमाह तथेति । न निपा-
तेभ्य इति भिन्ना इति पूर्वोक्तान्वयः । यादृशार्थकप्रकृत्यन्य इत्यत्र यादृशार्थकपदस्य
व्यावृत्तिमाह सुबाद्यस्त्विति । तथा च “सुसमुच्चरति सुवेदेत्या”दौ स्वपरतायां

(१) प्रत्येकभेदस्यैकैकत्र सत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः ।

तयो न त्वेकत्वाद्यर्थे । तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा न निरूढा,
प्रायशः प्रयोगविरहात् । अत एव यत्रास्ति प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि
कर्मत्वादेरवगमः, यथा 'पशुना रुद्रं यजत' इत्यादौ । अत एव चान्वर्थ-

कृष्णकान्तीटीका ।

सुबादीनां सामान्यतः प्रकृत्यन्यत्वाभावेऽपि एकत्वाद्यर्थे प्रकृत्यन्यत्वसत्त्वात् एकत्वा-
द्यर्थे प्रत्ययत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । निपातस्य कस्मिन्नप्यर्थे प्रत्ययत्वासम्भवात्
तत्र तादृशार्थकत्वं न निविष्टं प्रयोजनाभावादित्यवधेयम् । निरूढलक्षणेत्यस्य व्यावृ-
त्तिमाह—तृतीयादाविति । सत्यपि—विद्यमानापीत्यर्थः । तृतीयादिशक्यस्य करण-
त्वादेर्यथाकथञ्चित्सम्बन्धस्य कर्मत्वादावनपायादिति भावः । न निरूढा—अनादि-
तात्पर्यमुल्लिखति । तस्या अनादितात्पर्यमुल्लिखित्वनियामकभूरिप्रयोगस्याभावमाह—प्रा-
यश इति । न चाधुनिकलक्षणया यत्र तृतीयादिकं कर्मत्वाद्यवगमः तत्र प्रकृतिनि-
पातभिन्ने तस्मिन् सार्थके प्रत्ययत्वमवश्यं स्वीकार्यमिति तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
प्रत्ययानामानुशासनिकातिरिक्तलक्षणयाऽबोधकत्वनियमात्, तस्य तादृशार्थकत्वाभा-
वात् । आनुशासनिकी च लक्षणा निरूढैव कोषव्याकल्पमादीनां प्रशस्तवृत्तिप्राप्तकत्वा-
दिति भावः । अत एव—भूरिप्रयोगस्य तन्नियामकत्वादेवेत्यर्थः । तृतीयादित इति ।
निरूढलक्षणया इति शेषः । पशुना रुद्रं यजत इति । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
'सम्प्रदानं भवेत् कर्म, कर्म स्यात् करणं यजेः' इत्यनुशासनस्य निरूढलक्षणाप्राह-
कत्वादिति भावः ।

ननु पशुना इत्यादौ आधुनिकलक्षणया तृतीयादितः कर्मत्वबोधो ननु निरूढल-
क्षणया, प्रत्ययानां शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरवृत्त्या बोधकत्वनियमस्याप्रामाणिकत्वादिति
लक्षणे प्रशस्तवृत्तिनिवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च इति तादृशनियमं ब्रूयति—अत
रामभट्टटीका ।

सुप्रसूतः प्रकृतित्वेऽप्येकत्वाद्यर्थकप्रकृतिभिन्नत्वान्न तादृशार्थकप्रक्षयलक्षणस्यासंभव इति
भावः । निरूढलक्षणापर्यन्तानुसरणस्य व्यावृत्तिमाह सत्यपीति । तृतीयादि-
शक्यं यत्करणदिकं तत्सम्बन्धस्य कर्मत्वादावनपायादिति भावः । न निरूढा—न प्रासिद्धा,
न कालव्यव्यापकस्वोपस्थाप्यतादृशार्थबोधजनिकेति यावत् । प्रयोगविरहात्—इत्यस्य
कर्मत्वादौ तृतीयादेरित्यर्थः । प्रायश इत्यस्य व्यावृत्तिमाह अत एवेति । "पशुना
रुद्रं यजत" इत्यस्य पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । "सम्प्रदानं भवेत् कर्म कर्म स्यात्करणं
यजेरि"त्यनुशासनात् । तत्र कर्मत्वादावेव तृतीयादिप्रयोगादिति भावः । यत एव प्रत्य-
यानां निरूढयैव लक्षणया बोधकत्वं न तु लक्षणमात्रेणात एव फणिभाष्यमपि संगच्छते
इत्याह—अत एवेति । अन्वर्थबलादिति । एकमर्थं वक्तव्यादि व्युत्पत्तिबलादित्यर्थः ।

बलादेवैकवचनादेरेकत्वादिवोधकत्वप्राप्तौ “द्विकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनमिति” यत् पाणिनिः प्राह, तदिदं द्वित्वैकत्वादेव द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः, तेन द्वित्वादावपि नैकवचनादिप्रयोगः प्रमाणम् ।

तद्धिताख्यातकृतोऽप्येतेन व्याख्याताः । तत्रापि शक्तिवन्निरुद्धलक्षणाया एव प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात्, नहि भक्षको दाक्षिः पक्ष्यतीत्यादौ भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृदादितः कस्यापि । स्वार्थिकप्रत्यय-

कृष्णकान्तीटीका ।

एवेति । प्रत्ययानां प्रशस्तवृत्त्यैव बोधकत्वनियमस्य प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः । अन्वर्थबलात्-एकमर्थं वक्ष्यति योगबलात् । द्वयेकयोर्द्वित्वैकत्वयोर्भावप्रधाननिर्देशादिति भावः । एवमग्रेऽपि । नियमार्थमिति । तथा च तादृशनियमानभ्युपगमे द्विवचनादितोऽपि कदाचिदेकत्वादिवोधसम्भवेन तादृशनियमानुपपत्त्या भाष्यकृतां विवरणग्रन्थासङ्गतिरित्युपपद्यमानसङ्गतिरिति भावः ।

चातुर्विध्यं व्यञ्जयंस्तत्रापि लक्षणं सङ्गमयति-तद्धितेति । एतेन-प्रशस्तवृत्त्यैव बोधकत्वेनेत्यर्थः । एवकारेणाधुनिकलक्षणाया व्यवच्छेदः । ननु सुप्रत्यये तथानियमसम्भवेऽपि तद्धितादिप्रत्ययादिषु तथानियमासम्भव इत्यत आह-नहीति । भक्षक इत्यत्र कृता भोजनकर्ता प्रतीयते नतु तदधिकरणीभूतदेशः, दाक्षिरित्यादौ दक्षापत्यमेव नतु धनादिकं तद्धितेन, पक्ष्यतीत्यादौ पाकादिनिष्ठमविष्यत्वं नतु वर्तमानत्वं आख्यातेन प्रतीयत इति भावः । ननु सनादिस्वार्थिकप्रत्ययेऽव्याप्तिस्तेषां निरर्थकत्वात्, जुगुप्सत इत्यादौ धात्वर्थमान्नस्यैव(१) बोधात् धातुनैव तत्प्रत्ययानात् प्रत्ययस्याकांक्षासम्पादकत्वादित्यत आह-स्वार्थिकेति । जुगुप्सत इत्यादौ सनि, देवता इत्यादौ तलि नाव्याप्तिरित्यर्थः । आहार इत्यादौ कर्मविहितवचनः सार्थकत्वा-

रामभट्टीटीका ।

एतेन-सुपां निरुद्धयैव लक्षणया बोधकत्वेन, व्याख्याताः-निरुढान्यलक्षणया बोधाजनकत्वेन व्याख्याता इत्यर्थः । तत्रापीति । तेष्वपीत्यर्थः । प्रत्ययत्वसंपादकत्वात्-प्रत्ययलक्षणघटकत्वात् । भक्षक इत्यत्र भोजनस्य कर्तैव कृदर्थो नतु लक्षणया देशः, दाक्षिः इत्यत्र दक्षस्यापत्यमेव, तद्धितार्थो न त्वाधुनिकवृत्त्या देशो धनादिकं वा, पक्ष्यतीत्यत्र पाकस्य भविष्यत्वादिकमेवाख्यातस्यार्थो न तु वर्तमानत्वादिकं देशादिर्वा तत्र शक्तिनिरुद्धलक्षणयोरन्यतराभावात् । ननु जुगुप्सत इत्यादौ कुत्साद्यर्थस्य गुप्धातुप्रकृतेः पश्चाद्विहितस्य सनादिप्रत्ययस्य निरर्थकत्वात् तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिरत आह स्वा-

(१) कुत्सादेरित्यर्थः ।

मात्रस्य च स्वरूपमर्थः, तेन 'जुगुप्सते देवते'त्यादौ सन्तलादौ नाव्याप्तिः । भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव गतिः, तत्रापि भाव-पदार्थस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात्, अन्यथा 'पाकं पश्ये'त्यादौ धात्वर्थस्य पच-नादेः कर्मत्वादावन्वयानुपपत्तेः(१), सुबर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । इत्थमेव च 'स्तोकः पाक' इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम्,

कृष्णकान्तीटीका ।

आह—भावाविहितानामिति । उक्तैव गतिरिति । स्वरूपार्थकत्वमेव प्रत्ययत्व-सम्पादकम्, तत्र "भावे घञ" इति सूत्रे भावपदस्य स्वरूपपरत्वात् समभिव्याहृतधा-त्वर्थवृत्त्यसाधारणधर्मपरत्वादित्यर्थः । अन्यथा—घञादेर्निरुक्तार्थकत्वाभावे । अनन्वये बीजमाह—सुबर्थ इति । प्रकारतया इत्यादिः, तेन कर्मत्वादौ धात्वर्थस्य विशेष्य-तयाऽन्वयेऽपि न क्षतिः । न च 'अपचमि'त्यत्र अमरुपाख्यातप्रत्ययेन अमात्मकसु-पोऽपि स्वरूपयोग्यत्वाद्वयमिचार इति वाच्यम् । सृजन्वयार्थोपस्थितिसहकारेण इत्य-स्यापि वक्तव्यत्वात्, तादृशनियमास्वीकारे "ऽपच"मित्यादितोऽपि तादृशबोधः स्यादिति भावः । ननु फलानुरोधान्निरर्थककृदसमभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यार्थप्रकारक-सुबर्थविशेष्यकान्वयबोधस्यैवाव्युत्पन्नत्वान्नापस्यनुपपत्ती इत्यत आह—इत्थमेव चेति । घञादेः स्वरूपार्थकत्वेनैव चेत्यर्थः । अस्य प्रामाण्यमित्यग्रेऽन्वयः । तादृश-प्रयोगेऽप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमाह—परिशिष्टाद्युक्तस्येति । ननु घञो निरर्थकत्वेऽ-
रामभट्टीटीका ।

र्थिकेति । स्वार्थे विहितप्रत्ययमात्रस्यैव चेत्यर्थः । नाव्याप्तिरिति । जुगुप्सत इत्यत्र निन्दास्वरूपकर्तृत्वस्य देवतेत्यत्र च देवतास्वरूपस्य क्रमेण सन्तलाभ्यां बोधना-दिति भावः । स्वरूपत्वं चेह उभयावृत्तिधर्मवत्त्वमेव सनाद्यर्थावच्छेदकं बोध्यम् । स्वा-र्थिकानामाख्यातताद्धितानां प्रत्ययत्वमुपपाद्य तथाविधकृतानामपि तदुपपादयति भावेति । आहोरत्यादावकर्तरि कर्मादिकारकीविहितघञादेः सार्थकत्वात्तत्राग्याप्तेरयोगात् भाव-विहितानामित्युक्तम् । उक्तैव गतिरिति । स्वरूपार्थकत्वमेव प्रत्ययत्वसंपादकमि-त्यर्थः । तत्रापीति । भावे धनित्यादिविधवित्यर्थः । अन्यथा—घञादेः स्वरूपार्थकत्वा-भावे । अनन्वयापत्तेरिति । सुबर्थे धात्वर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादन्वया पाकमित्यादि-तोपि पचनकर्मत्वानुभवापत्तेरिति भावः । ननु सुबर्थकर्मत्वादौ धात्वर्थान्वये निरर्थककृदन्त-धातृत्तरमुपस्तन्त्रत्वाच्चोक्तातिप्रसंग इत्यत आह इत्थमेव चेति । घञादेः स्वरूपार्थ-कतायामेव चेत्यर्थः । प्रामाण्यमिति । कृदन्तलभ्ये पाकस्वरूप एव स्तोत्रपदार्थस्या-भेदेनान्वयात्, नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः ।

अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थविशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः, अत एव
 “सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतम्” इत्यादिकं काव्यम् (१),
 “आगमो निष्कलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” इत्यादिस्मृतिश्च
 (याज्ञ० स्मृ० व्यव० २७) सङ्गच्छत इति नव्याः ।

स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तद-

कृष्णकान्तीटीका ।

पि कथं न तादृशप्रयोग इत्यत आहान्यथेति । घञादीनां निरर्थकत्व इत्यर्थः ।
 कदाचिद्द्वितीयादिसम्बलिततादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यात् नियमत इति । द्वितीया-
 पत्तेरिति । अभेदेन धात्वर्थान्वितविशेषणबोधकपदस्य द्वितीयान्तत्वनियमात्,
 “क्रियाविशेषणानामेकत्वं कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्चे”त्यनुशासनादिति भावः । अस्मन्मते
 स्तोकादीनां यदा धात्वर्थविशेषणत्वे तात्पर्यं तदा स्तोकं पाक इत्येव प्रमाणं, यदा
 तु घञर्थविशेषणत्वे तात्पर्यं तदा स्तोकः पाक इत्येव प्रमाणमिति पर्यवसितम् । ता-
 त्पर्यभेदेन प्रयोगद्वैविध्ये साधकमाह—अत एवेति । उक्तरीत्या तादृशप्रयोगद्वै-
 विध्यादेवेत्यर्थः, अस्य च सङ्गच्छत इत्यत्रान्वयः ।

सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं

हास्यञ्चाधस्पर्शवावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितम् ।

चेतः कान्तसमीहितावधि महामानोऽपि मौनावधिः

सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवं प्रेम्णः परं केवलम् ॥

इतिसमुदितकाव्यमित्यस्य सङ्गच्छत इत्यत्रान्वयः । साधकान्तरमाह—आगम
 इति । अन्यथा अवधिशब्दोत्तरं यथा द्वितीया तथा स्तोकादिपदोत्तरमपि स्यात् क्रि-
 याविशेषणत्वाविशेषादिति भावः ।

प्राचीनशाब्दिकानां मतमाह—स्वोत्तरेति । स्वं धातुः, तथाच स्वार्थसाकांक्षत्व-
 रामभद्रीटीका ।

द्वितीयापत्तेरिति । “क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमेकत्वं नपुंसकत्वं च” इत्यनुशास-
 नात्, तथा च स्तोकं पाकः इत्येव नियमतः प्रयोगः स्यात् न तु स्तोकः पाक इत्यपीति
 भावः । यद्यपि पाचकं पश्येत्यादौ कृदन्तस्य पाककर्त्राद्यात्मकतया तदर्थे विशेषणत्वेन
 धात्वर्थपाकादेरन्यत्रान्वयायोगः इतरविशेषणत्वेन उपस्थितस्यान्यत्रान्वये निराकांक्ष-

(१) तथाच ‘सञ्चारो रतिमन्दिरावधी’त्यत्रावधिशब्दस्य घञप्रत्ययान्तचरधात्वर्थविशेषणत्वात्
 धात्वर्थविशेषणस्य कर्मत्वमेकत्वनपुंसकत्वञ्चेति नियमात्नपुंसकलिङ्गैकवचनमेकत्वञ्च सङ्गच्छते । एवं
 ‘भुक्तिः स्तोकापी’त्यत्र स्तोकशब्दस्य प्रत्ययार्थविशेषणतया प्रथमापि सङ्गच्छत इति प्रत्ययार्थविशेषणस्य
 प्रथमान्तत्वं धात्वर्थोपशङ्कास्यैकत्वं कर्मत्वं नपुंसकत्वमिति नियमस्य सर्वसम्मतत्वमिति तत्त्वम् ।

र्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य, तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकं पाक इत्यादिः, 'अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मे'त्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्यात् । अत एव 'स्तोकं स्वीयते, साधु गतं, चकितं द्रष्टव्यमि'त्यादौ धात्वर्थस्य तिङ्ङाद्यर्थकालादिसाकङ्क्षत्वान्न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।

यत्तु वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं—

यः स्वेतरस्य यस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने ।

कृष्णकान्तोटीका ।

स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसम्बन्धेन किञ्चित्प्रत्ययविशिष्टस्य धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधे तादृशविशेषणार्थकनामोत्तरं द्वितीया तन्त्रं, न तु धातुमात्रस्य । किञ्चित्प्रत्ययाविशेषितस्य धातोरर्थे इत्यादिकमनुषज्यते, तथाच स्तोकं पचतीत्यादौ पचधातोर्निरुक्तोभयसम्बन्धेनाख्यातविशिष्टत्वात् स्तोकादिशब्दोत्तरं द्वितीयापत्तिः । उपसंहरति—तथा चेति । एवकारव्यवच्छेदं स्वयमाह नत्त्विति । घनादीनामर्थाप्रसिद्ध्या तत्पूर्ववर्तिनः पचादिधातोर्निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टत्वाभावादिति भावः । ननु "अपृथग्रूपक्रियाविशेषणं कर्मे" इत्यनुशासने अपृथग्रूपक्रियेत्यस्य भावविहितप्रत्ययान्तभिन्नधात्वर्थपरत्वेन तत् एव स्तोकं पाक इति प्रयोगवारणसम्भवे कथं निरुक्तबोधं प्रति तादृशद्वितीयाया अपेक्षितत्वमुच्यते इत्यत आह—अपृथग्रूपेति । तथाच तादृशानुशासनबलादेव एतादृशापेक्ष्यापेक्षकभावलाभादिति भावः । अपृथग्रूपक्रियेत्यस्य निरुक्तार्थकत्वे दोषमाह—अत एवेति । निरुक्तानुशासनस्य स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षधात्वर्थविशेषणं कर्मेत्यर्थे तात्पर्यादिवेत्यर्थः । तिङ्ङाद्यर्थे इत्यादिना क्त-तव्यादिभावविहितप्रत्ययान्तरपरिग्रहः, कालपदं वर्तमानकालपरम्, आदिनाऽतीतभविष्यत्कालपरिग्रहः, यथाश्रुते आदिपदासङ्गतेः, तथाच स्थीयत इत्यत्राख्यातेन, गतमित्यत्र क्तप्रत्ययेन, द्रष्टव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययेन, यथायथं वर्तमानातीतभविष्यत्कालानां प्रत्यायनादिति भावः । न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति । आदिना तादृशप्रयोगजन्यबोधपरिग्रहः । अन्यथा अपृथग्रूपक्रियेत्यस्य निरुक्तार्थकत्वे उक्तस्थानत्रये स्था-गमि-दृशीनां भावप्रत्ययान्तत्वात् तदर्थविशेषणबोधकस्तोकादिपदोत्तरं द्वितीयया तादृशवाक्यजन्यबोधोऽपि न स्यादिति भावः ।

भर्तृहरिमतं दूषयति—यत्त्विति । य इति । यः शब्दः स्वभिन्नयच्छब्दस्य यादृरामभट्टोटीका ।

त्वात् । तथापि विभक्त्यर्थएकत्वादेरेव तत्र विशेषणतयाऽन्वयापत्तिरेवं पाकद्वयकर्तृरि एकस्मिन् चैत्रपाचकौ पर्येत्यादिप्रयोगापत्तिश्च पाकद्वित्वस्याबाधितत्वादिति भावः ।

यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः, प्रत्ययः परः ॥

इति, तद्बहुजादावव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् ।

यदपि—

स्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने ।

योऽसमर्थः सैष शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

शार्थधर्मिक-यादृशार्थप्रकारकान्वयबोधे यादृशशब्दसाक्षांशः तयोर्मध्ये पूर्वशब्दः तादृशार्थे प्रकृतिः, परशब्दः प्रत्यय इत्यर्थः । प्रथमं यत्पदं स्वपदञ्च प्रकृतित्वेनाभिमत-परम्, द्वितीयं यत्पदं प्रत्ययत्वेनाभिमतपरम्, तृतीयं यत्पदं प्रत्ययपरम् । केचित्तु एत-द्वैपरीत्यमित्याहुः । घट इत्यादिवाक्यजन्यमेकत्ववान् घट इतिबोधमादाय लक्षणमपि सङ्गमयन्ति । तेषां धातौ लक्षणसङ्गमप्रकारः पुनः पर्यालोचनीय इति । बहुजादा-विति । लक्षणे पूर्वत्व-परत्वयोरनिवेशे बहुजादावतिव्याप्तेरसम्भवादादिपदमुपात्तम् । आदिना पचतिकल्पमित्यादित्यलीयकल्पादिपरिग्रहः, तत्रापि कल्पार्थे पचतीत्यस्य प्रकारतयाऽभानात् प्रत्यये प्रत्ययलक्षणस्य प्रकृतौ प्रकृतिलक्षणस्य चाव्याप्तिरसम्भवात् । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । इदमुपलक्षणम्, बहुचि कल्पप्रत्यये च प्रकृतिलक्षणस्याति-व्याप्तिरपि बोध्या । केचित्तु गुडादौ प्रत्ययलक्षणातिव्याप्तेः प्रकृतिलक्षणस्य चाव्याप्तेः, बहुचि प्रकृतिलक्षणस्यातिव्याप्तेः पलक्षकतया तादृशग्रन्थं वर्णयन्ति । तन्मन्दम् । प्र-कृतिलक्षणे प्रकारताया निवेशितत्वात् तादृशदोषाणामसम्भवात् पूर्वत्वपरत्वनिवेशे गौ-रवमिति भावः । विषयतामात्रनिवेशे सर्वत्रैव प्रकृतिलक्षणस्य प्रत्यये प्रकृतौ च प्रत्य-यलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

उमापतिसेनमतमुपन्यस्य निरस्यति—यदपीति । स्वेतरार्थानवच्छिन्नेति । तथाच यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्यस्वार्थान्योपस्थित्यप्र-योज्ययादृशस्वार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिशब्दत्वव्या-पकजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थकप्रत्यय-त्वमिति । प्रत्येकपदव्यावृत्तिस्तु पूर्ववदवसेया । चतुर्विध इति । छप्-तिङ्-रामभट्टीटीका ।

य इत्यादि । यः शब्दः स्वभिनस्य यत्शब्दस्यार्थे धर्मिणि स्वार्थस्यान्वयबोधने कर्तव्ये स्वेतरयत्शब्दसापेक्षस्तयोः शब्दयोर्मध्ये पूर्वः शब्दः प्रकृतिः, परः शब्दः प्रत्यय इत्यर्थः । बहुजादाविति । 'बहुगुडो द्राक्षे'त्यादौ बहुचि प्रत्ययलक्षणस्याव्या-प्तिरतिव्याप्तिश्च गुडादौ, एवं तत्रत्यगुडपदे प्रकृतिलक्षणस्याव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च बहुचीत्यर्थः ।

शाब्दिकस्योमापतिसेनस्य मतमुपन्यस्यति यदपीति । शब्दान्तरार्थाविशिष्टस्य स्वार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबोधं प्रति य शब्दः स्वरूपायाग्नयः स प्रत्ययः, एष च सुप्-

इत्युमापत्युक्तम् । तदप्ययुक्तम्, सुसिद्धोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तयोस्तव्यादौ चाव्याप्तेः । 'सैष' इत्यत्र लुप्तविभक्तिकस्यापि सस्य पाद(१)पूरणे पुनः सन्धिः, 'सैष दाशरथी राम' इत्यादिवत् ॥ ९ ॥

लाघवादन्यथा निर्वक्ति—

(१) इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः ।

तिङ्ङर्थस्य निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ॥१०॥

यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि तिङ्ङर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः, स वा निभादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे

कृष्णकान्तीटीका ।

कृत्तद्धितभेदादित्यादिः । सुसिद्धोरिति । बोधसमर्थत्वेनेति परेणान्वयः । संख्यादीत्यादिना वर्तमानभविष्यत्वादिपरिग्रहः । तव्यादीत्यादिना क्त-प्रकर्षार्थकतरतमादिपरिग्रहः । ननु "न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः" इतिसन्धिनिषेधात् कथं सैषेति प्रयोगः इत्यत आह—सैषेति । पुनः सन्धिरिति । "सस्य पादपूरणे" इतिपरिग्रहादनुशासनादिति भावः । दाढ्यार्थं प्रयोगान्तरमपि दर्शयति सैषेति ॥ ९ ॥

उक्तलक्षणे प्रकृतिभेदस्य निवेशात् प्रकृतित्वस्यातिगुरुत्वाच्चातो लाघवस्यैव लक्षणान्तरानुसरणबीजत्वमाह—लाघवादिति ।

इतरेति । तथाच यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्यावच्छेदकत्वानिरूपक-यादृशस्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततिङ्ङर्थप्रकारताशालि शब्दत्वव्यापकजन्यतानवच्छेदकं निभादिनिपातभिन्नत्वे सति तादृशानुपूर्वीमर्थं तादृशार्थकप्रत्ययत्वमिति पर्यवसितार्थः, स्वोक्तविवरणस्य एतादृशार्थ एव तात्पर्यात् । एतल्लक्षणे प्रकृत्यन्यत्वानिवेशात् प्रकृतावतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय विशेषणान्तरदाने क लाघवम् ? इत्याशङ्क्या प्रथमत एव रामभद्रीटीका ।

तिङ्ङकृत्तद्धितभेदाच्चतुर्विध इत्यर्थः । तयोः—सुसिद्धोः । इदमुपलक्षणम्—पटुतर इत्यादौ तरप्रस्थितितद्धितेऽप्यव्यतिषेवीच्या । स एष इत्यत्र विसर्जनीयलोपे पुनः संयोगादाह सैष इतीति । पादस्य—इत्येकचरणस्य । पुनरिति । 'सस्य पाद पूरण' इत्यनुशासनादिति भावः । इत्यादीत्यादिपदेन 'सैष राजा युधिष्ठिर' इत्याद्युपग्रहः ॥ ९ ॥

(१) अत्र 'पादस्य' इति रामभद्राभिमतः पाठो दृश्यः ।

(२) स्वेतरार्थाविशेषितस्वार्थबोधजनकस्वरूपयोग्यत्वाभाववाञ्छीपातावतिरिक्तः शब्दः प्रत्यय इति कारिकार्थः ।

प्रत्यय इत्यर्थः । 'चैत्रोऽस्ती'त्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्ना तिङ्-
र्थान्वयबोधकत्वम् । एवं 'यजेत स्थायते'इत्यादौ यजादिधातुनाम् । 'पच-

कृष्णकान्तीटीका ।

तत्रातिव्याप्तिं निराकरोति-चैत्र इति । नाम्नामिति बोधकत्वमित्यत्रान्वयि ।
नामधातुभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यात् नाम्नि अतिव्याप्तिं निरस्य धातौ तां निरस्यति-एव-
मिति । यजादिधातुनामिति । अर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे तिङ्र्थान्वयबोधकत्व-
मित्यनुषज्यते, इति नातिप्रसङ्ग इत्यन्ते पूरणीयम् । तथाच चैत्रोऽस्तीत्यादितः वर्त-
मानकालसम्बन्धाश्रयतावाञ्चैत्र इति बोधोदयात् आश्रयत्वरूपतिङ्र्थस्यार्थान्तरा-
नवच्छिन्ने चैत्रे भानात्, यजेतेत्यादौ तिङ्र्थेष्टसाधनत्वादेस्तादृशि स्वार्थे यागादौ
भानात्, स्थायते इत्यादौ तिङ्र्थवर्तमानत्वादेस्तादृशि स्वार्थे स्थित्यादौ भानात्,
तादृशतादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वस्य तादृशतादृशबोधजनकतावच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्ग
इति भावः । इष्टसाधनत्ववर्तमानत्वभेदेन तिङ्र्थस्य द्वैविध्येन स्थलद्वयोपादानम् ।
सकर्मकाकर्मकभेदेन धातोर्द्वैविध्यात् स्थलद्वयोपादानमित्यप्याहुः । नच तिष्ठतीत्या-
दावपि तादृशस्थितौ वर्तमानत्वभानात् भावविहितपर्यन्तानुधावनं व्यर्थं, तत्राख्या-
ताश्रयत्वे तदन्वयस्वीकारे अतीतस्थितितात्पर्येणापि तिष्ठतीति प्रयोगापत्तेः आश्रय-
त्वस्याधिकरणरूपस्य समवायरूपस्य वर्तमानत्वादिति वाच्यम् । तत्र हि वर्तमान-
त्वादेः कर्तृवैवान्वयेन धात्वर्थे तिङ्र्थान्वयबोधजनकत्वस्यासम्भवादिति तत्स्थ-
स्थलमुपेक्षितम् । अन्यथा कपाले घटस्तत्स्थौ इत्यत्र तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तेः, समवाय-
स्यैव तत्र स्थाधात्वर्थतया वर्तमानत्वाक्षतेः । एवमतीतकालवृत्ति-नाशतात्पर्येणापि
नश्यतीति प्रयोगापत्तेः, अतीतकालवृत्तिनाशस्यापि वर्तमानकालवृत्तित्वात् । स्थायत
इत्यादौ च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः आख्यातार्थनामार्थ-
योरन्वये प्रथमान्तपदजन्यनामोपस्थितेस्तन्त्रत्वाच्च वर्तमानत्वस्य स्थितावेवान्वयात्,
अतीतकालवृत्तिस्थितितात्पर्येणापि कपाले स्थायते इत्यप्रयोगस्येष्टत्वात् युक्तेस्तौ-
ल्यात्, अतीतघटतात्पर्येण कपाले घटेन स्थायत इति प्रयोगस्य तादृशवृत्तित्ववि-
शिष्टस्थितौ वर्तमानवृत्तित्वबोधेनाप्रामाण्यात् । न च 'स्थायत' इत्यादौ घटेनेत्य-
ध्याहारात् घटाद्यवच्छिन्नयामेव स्थितौ वर्तमानत्वान्वयात् कुतस्तादृशबोधजनक-
त्वमाद्यातिव्याप्तिवारणमिति वाच्यम् । अध्याहारस्य शाब्दानुपपत्तिप्रयोज्यत्वात्,
तत्र स्थितिर्वर्तमाना इत्यन्वयबोधने बाधकभावात् । अत एव स्थायत इत्येवोक्तम्,
इत्यलमधिकेन ॥ अनवच्छिन्नान्तव्यावृत्तिमभिधान एव लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति-

रामभट्टीटीका ।

नाम्नामिति । नामधातुभेदेन प्रकृतिर्द्वैविध्यादाह-एवमिति । यजेतेत्यत्र
याग इष्टसाधनमिति भावः । धातुनामिति । न प्रसङ्ग इति पूर्वोक्तान्वयः । लक्ष्ये

ती'त्यादौ तिङा 'पाचकोऽस्ती'त्यादौ कृता 'काश्यपिरि'त्यादौ च तद्धिता-
नाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङ्ङर्थस्य वर्तमानत्वादेर्बो-
धकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति तेषु नाप्रसङ्गः । निभनिपातादिकस्तु
शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादिस्वार्थे तिङ्ङर्थस्यान्वयबोधं
प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः ॥ १० ॥

निपातं लक्षयति—

(१) स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयाक्षमः ।
सुबाद्यन्यो निपातोऽसौ विविधश्चादिभेदतः ॥११॥

कृष्णकान्तोटीका ।

पचतीत्यादिविति । षष्ठ्यन्तपदोपस्थाप्यानां त्रयाणां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नेत्यादिग्रन्थ-
प्रतिपाद्यतादृशबोधकत्वेऽन्वयः । कृत्यादावित्यादिपदात् कर्त्रपत्ययोः परिग्रहः, तथाच
पचतीत्यादौ तिङां पाकावच्छिन्न एव स्वार्थे यत्ने, पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां पाका-
वच्छिन्न एव स्वार्थे कर्तरि, काश्यपिरस्तीत्यादौ कश्यपावच्छिन्न एव स्वार्थेऽपत्ये
तिङ्ङर्थस्य वर्तमानत्वाश्रयत्वादेर्बोधकत्वमित्यर्थः । नाप्रसङ्गो—नाव्यासिः । सुबादि-
प्रत्ययश्च इतरार्थविशेषितेऽपि स्वार्थे तिङ्ङर्थान्वयबोधाक्षम एवेति तत्र तद्व्यावृत्त्य-
सम्भवात् तन्नोक्तमिति । निभाद्यन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह—निभेति ॥ निभादि-
रेवेति । ननु निभादिनो भिन्न इत्यर्थः । तादृशबोधे तिङ्ङर्थप्रकारत्वानिवेशे द्विती-
यादिविभक्तेः स्वार्थधर्मिकवृत्तान्वयबोधकत्वेनाव्यासिः, प्रत्ययार्थानिवेशे आत्माश्रया-
पत्तिः, प्रकृत्यन्यस्वार्थकत्वेन तन्निवेशे गौरवं, पाचकोऽस्तीत्यादौ कृदर्थे स्वार्थबोध-
कारुष्याते अव्याप्तिरिति तिङ्ङर्थनिवेशः ॥ १० ॥

निपातमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः ।

रामभट्टोटीका ।

लक्षणं योजयन् इतरार्थाऽनवच्छिन्न इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—पचतीत्यादावित्यादिना ।
तत्र पाकानुकूलकृतौ वर्तमानत्वस्य तिङ्ङर्थस्यान्वयादिति भावः । कृतीत्यादिना कर्त्रा-
देरुपग्रहः । वर्तमानत्वादिना आश्रयत्वादेः परिग्रहः । तदनवच्छिन्ने—प्रकृत्यर्थानवच्छिन्ने
स्वार्थे । नाप्रसङ्गो—नाव्यासिः । निभाद्यन्यत्वस्य फलमाह—निभेत्यादिना । निभादि-
रेवेति । तथाच तदन्यत्वविरहादेव तत्र निभादौ न प्रसङ्गो नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥
अन्वयः—सम्बन्धः ।

(१) यादृशार्थे शब्दान्तरार्थस्याभेदेनान्वयबोधजननायोग्यः सुबादिभिन्नो निपातश्चादिभेदेनैक-
विध इति कारिकार्थः ।

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्य-
समर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थे निपातः । चादयो नि-
पाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामाद्यर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः, नहि स्मृ-
तमनुभूतश्चेत्यादितः कस्यापि स्मृतः समुच्चय इत्यादिरनुभवः, किन्तु स्मृ-
तानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव । स्तोकं पचतीत्यादौ घातुरपि स्वार्थे नामार्थ-

कृष्णकान्तीटीका ।

तात्पर्यार्थमाह—यः शब्द इति । केवले—इतरार्थानवच्छिन्ने, यादृशस्वार्थ इत्यस्य
स्वोपस्थाप्य इत्यादिः, तथाच यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं स्वेतरशब्दवृत्तिज्ञानजन्यो-
पस्थितिप्रयोज्यावच्छेदकत्वानिरूपितस्ववृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्ययादृशार्थविशे-
ष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतान्नालिशाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकमेवंभूतं यद्व्यत् स्वं, तादृशार्थकतत्तदन्यत्वे सति सुबादिभिन्नत्वे सति
तदर्थसार्थकत्वं तादृशार्थकनिपातत्वम् इति पर्यवसितम् । अतः शपूश्यनादीनां तादृश-
भेदवत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवंभूतं स्वं स्मृतः समुच्चय इत्यादिस्थलीयसमुच्चयेत्यानुप-
वीक्षिणिष्टादिकं, तत्तदन्यत्वस्य चकारादौ सत्त्वाल्लक्षणसत्त्वम् । अन्यैव दिशा
योग्यतावृत्तिलक्षणं परिष्कार्यम् । प्रत्ययलक्षणे निपातान्यत्वस्य निविष्टत्वात् नि-
पातलक्षणे प्रत्ययत्वावच्छिन्नभेदनिवेशेऽन्योन्याश्रय इति वृत्तिवृत्तादिप्रत्येकधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदान् निवेशयति—प्रत्येकमिति । फलमुखगौरवस्यादोषत्वा-
दिति भावः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—चादय इति । नामाद्यर्थस्येति । आ-
दिना सार्थकान्तरपरिग्रहः । अग्रयोग्या इति । तेषु लक्षणसमन्वय इति शेषः । तेषां
तादृशबोधजनकत्वमेवानुभवेन द्रव्यति-नहीति । अनुभव इत्यस्य लोकानामिति शेषः ।
इत्यादिरेवेति । अनुभव इत्यनुषज्यते । प्रकृत्यादावलक्ष्ये लक्षणागमनं व्यञ्जयति-
स्तोकमिति । आदिपदात् नोलो घट, इत्यादिस्थलपरिग्रहः । अपिकारात् घटादिनामप-
रिग्रहः, तेन घातोरिव नाम्नोऽप्यलक्ष्यत्वाविशेषात् तदनुक्त्या न्यूनत्वेऽपि न क्षतिः ।

रामभट्टीटीका ।

तदक्षमत्वं प्रकृत्यादेरपीत्यत उक्तम्—अन्वयबोधं प्रतीति । सुबादीत्या-
दिपदार्थं विवृणोति प्रत्ययेभ्यः इति । प्रकृतिनिपातान्यप्रसक्तवृत्तिमत्त्वलक्षण-
प्रागुक्तप्रत्ययत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशेऽन्योन्याश्रयः स्यात् अत उक्तं प्रत्येकमिति ।
मुक्तिस्त्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नभिन्न इत्यर्थः । लक्ष्येषु लक्षणं योजयति चादयो ही-
ति । नामादीत्यादिना घातुनामप्रत्ययानामुपग्रहः । इत्यादिरेवेति । अनुभव इति
पूर्वोक्तान्वयः । आदिना स्मृतमनुभूतं समुचितमित्याकारकस्योपग्रहः । नन्विदं स्वार्थं
तादात्म्येनार्थान्तरबोधाग्रमर्थं घातौ गतमत आह—स्तोकमित्यादि । सुबाद्यन्य इत्य-

स्य तादात्म्यं बोधयस्तत्समर्थ एव । प्रत्ययस्तु सुबादिरेव । चःशब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाक्षात्कारादिः स्वपरतायां न निपातः किन्तु नामैव (तथा सुबादिरपीति) । पुरन्दरप्रभृतौ तु नाम्नि निपातव्यपदेशः सूत्रानि-

कृष्णकान्तीटीका ।

स्वार्थे-पाकषटादौ, नामार्थस्य-स्तोकनीलादेः । इदं वस्तुगतमनुरुद्धयोक्तं लक्षणे नामार्थस्यानिवेशात् । तादात्म्यमिति । संसर्गतयेत्यादिः । सुबादिरेवेति । तथाच द्वितीयसत्यन्ताभावात् न तत्र लक्षणसमन्वय इति भावः । स्वार्थशब्दस्य यादृशस्वार्थपरतया व्याख्यानप्रयोजनमाह-चःशब्द इति । स्वपरतायां-स्वात्मकवर्णपरतायाम् । न निपातो-न निपातलक्षणलक्ष्यः । तथाच यादृश इत्यस्यानिवेशे उक्तरीत्या निपातमात्रेऽसम्भवः, तन्निवेशे च लक्ष्यलक्षणयोरर्थविशेषघटितत्वात् तादृशार्थे तेषामलक्ष्यत्वान्नासम्भवः, एकत्वार्थनिवेशस्याव्यावर्तकत्वादिति भावः । ननु किञ्चकारादिस्तादृशार्थे सार्थक एव न तदवान्तरधर्माभावात्, अत आह-किन्त्विति । ननु छप्शब्द इत्यादौ, सुबादेरपि तादृशबोधजनकत्वात् कुतस्तद्वारणाय सुबादिभेदनिवेश इत्यत आह-तथेति । स्वपरतायां न निपात इति तदर्थः । तथाचैकत्वादिरसुबादिवारणार्थमेव तन्निवेश इति भावः । अयं पाठः क्वाचित्कः सन्दर्भविरुद्धश्च, निपातशब्दस्य निपातलक्षणलक्ष्यपरतया तदुत्तरतयाशब्देनापि तद्वोधस्यानुभविक्त्वात् अतिव्याप्तेरलक्ष्यतया वारणस्यात्यन्तासम्भावितत्वाच्च तथेत्यस्य 'अमच्छिपातलक्षणक' इत्यर्थपरतायाः सन्दर्भविरुद्धत्वादिति ध्येयम् । तादृशबोधजनके पुरन्दरादिनिपातेऽव्याप्तिमलक्ष्यतया परिहरति-पुरन्दरेति । प्रभृतिपदात् वाच्यम् इत्याद्युपग्रहः । नामत्वज्ञापनाय नाम्नीत्युक्तम् । निपातव्यपदेशो-निपातपदप्रयोगः । सूत्रानिष्पाद्यत्वे प्रयोगप्रयोजकत्वं ज्ञानद्वारा बोध्यम् । वाक्यप्रयोगे दाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । तथाच निपातशब्दस्य सूत्रानिष्पाद्यत्वे लक्षणा । इदञ्च दुर्गसिंह-जुमरनन्दिमताभिप्रायेण, अन्यमते तेषां सूत्रनिष्पाद्यत्वात् । केवल इत्यस्य व्यावृत्तिमाह-रामभट्टीटीका ।

स्य व्यावृत्तिमाह-प्रत्ययस्त्विति । सुबादिरेवेति । तथाच तदन्यत्वविरहान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । स्वार्थशब्दस्य यादृशस्वार्थपर्यन्तपरतयाः प्रयोजनमाह चःशब्दः इत्यादाविति । ननु सुर्विमफिरित्यादौ स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधक्षमत्वादेव प्रत्ययेऽतिव्याप्तिवारणात् सुबाद्यन्यत्वदलं व्यर्थमत आह तथा सुबादिरपीति । अयं पाठः क्वाचित्कः । सुबादेरपि स्वपरतायां न निपात इत्यर्थः । तथा चैकत्वादिरतायामेव सुबादेर्निपातत्ववारणार्थं सुबाद्यन्यत्वमिति भावः । ननु पुरन्दरो देव इत्यादौ पुरन्दरादिशब्दस्य स्वार्थे देवतादेस्तादात्म्येनान्वयक्षमत्वात्तत्राव्याप्तिरतस्तस्य लक्ष्यतया निराकृते पुरन्दरप्रभृताविति । प्रभृतिपदाद्वाच्यमेत्याद्युप-

ष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः(१) । “कार्तिक्यादौ यत्र दानं तदत्यन्तविनिन्दित”-
मित्यादौ न केवले नजर्ये यदर्थस्य तादात्म्येनाऽन्वयः, किन्तु दानाद्यवच्छि-
न्ने । स्वर्दिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव न तु निपातः, शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थं
नामार्थस्य तादात्म्येनान्वयात् । प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः, सार्थकाश्चेन्नि-

कृष्णकान्तीटीका ।

कार्तिक्यादाविति । नजर्येऽभावे, यदर्थस्य-दानाभावस्य । तादात्म्येनान्वय
इति । कार्तिकीवृत्तिदानाभावरूपो यो दानाभावः सोऽत्यन्तविनिन्दित इत्यन्वय
बोधादिति भावः । दानाद्यवच्छिन्न इति । नजर्ये इत्यनुषज्यते । इदमत्रावधेयम् ।
उद्देश्यविधेयभावे वैपरीत्ये न कोऽपि दोषः, यो यो ध्रुमवान् इत्यादौ सर्वत्र यदर्थस्यै-
वोद्देश्यत्वात् । एवं यदर्थस्य विधेयत्वे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात् तत्र
न तथाविधशब्दबोधोऽपि इति कुतस्तत्र तद्व्यावृत्तिः । न च लक्षणे स्वार्थनिष्ठविशे-
ष्यता न विवेक्ष्यते किन्तु विशेष्यतामात्रं, तथाचोक्तस्यले यदर्थे नजर्यस्यान्वयसम्भवः
नवर्येविधेयांशेऽधिकावगाहिनो दण्डवान् रक्तदण्डवानितिबोधस्य स्वीकारादिति तत्र
तद्व्यावृत्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् । तथासति नजर्ये यदर्थस्येति लिखनासङ्गतेः, एवं
विशेष्यतानिवेशेनैव दोषवारणसम्भवे गुरुतरतादृशविशेषणस्य यथासन्निवेशेनावयवार्थे-
ऽपि अनतिप्रयोजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्चेति । ननु शोभनं स्वरित्यादौ स्वरादिशब्दस्य
तादृशान्वयबोधजनकत्वात्, तत्राव्याप्तिमलक्ष्यतया परिहरति-स्वर्दिवेत्यादि ।
ननु निपातलक्ष्यमित्यर्थः । तेषामलक्ष्यत्वे बीजमाह-शोभनमिति । अन्वया-
दिति । तथाच निरुक्तबोधाक्षमस्यैव तल्लक्षणलक्ष्यत्वमिति भावः । विशेष्यदलव्या-
वृत्तिमाह-प्रादयस्त्विति । न सार्थका इति । तथाच तत्र नातिव्याप्तिरिति
भावः । यदि च प्रणमतीत्यादौ प्रादिशब्देनैव प्रकर्षादिप्रतीतिव्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च
नामार्थधात्वर्थयोभेदान्वयसम्भव इति मन्यते तदाऽप्याह-सार्थकाश्चेदिति ।
रामभट्टीटीका ।

प्रहः । इदन्तु दुर्गमते, लुमरनन्दिमते तेषां सूत्रानिष्पाद्यत्वाभावात् इति ध्येयम्(२) । केवले
इत्यस्य व्यावृत्तिमाह कार्तिक्यादाविति । ननु शोभनं स्वरित्यादौ स्वार्थे स्वर्गादौ
शोभनदेस्तादात्म्येनान्वयक्षमत्वात् स्वःप्रभृतिनिपाताव्याप्तिरतस्तस्याप्यलक्ष्यत्वमाह
स्वर्दिवेत्यादिना । नन्विदं प्राद्युपसर्गेऽतिव्याप्तं तदर्थं तादात्म्येन कस्याप्यनन्व-
यात् अत आह प्रादयस्त्विति । न सार्थका इति । तथाच तदर्थप्रसिद्धौ न
तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । ननु प्रबलमधिज्यामित्यादौ प्रादितः प्रकर्षार्थबोधादवश्यं
प्रादेः सार्थकत्वम् अत आह सार्थकाश्चेदिति । प्रादय इत्यनुषज्यते । तथाच प्रक-

(१) भाक्त इति । तथा च ‘पुरन्दरः शक्र’ इत्यादौ पुरन्दरार्थे शब्दान्तरार्थेऽस्याभेदान्वयस्वी-
कारेपि तस्य निपातत्वाभावाज्जात्याप्तिरित्यर्थः ।

(२) एतद्व्याख्यानमेव साधु न कृष्णकान्तस्य लुमरनन्दिमतेपि सूत्रोपलभ्येति ।

पाता अपि । जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्तायां जातिवृत्तित्व-
स्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनात्यन्ताभावो नञा प्रत्याख्यते, न
तु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे तत्रास्तित्वादिक्रि-
यान्वयस्यायोगात्, जातौ जाती न स्त इत्यत्र जातिद्वयत्वावच्छिन्ना-
भावस्यैकत्वेन तत्र तिङ्ङर्थद्वित्वस्य पर्याप्तिबाधेनान्वयासम्भवाच्च । सत्ता

कृष्णकान्तीटीका ।

तथाच तेषां निपातत्वमिष्टमेवेति भावः । ये तु एतल्लक्षणे स्वत्वमनुयोगिनि निवेश-
यन्ति एतद्ग्रन्थमपि स्वार्थनिवेशव्यावृत्तिपरतया वर्णयन्ति । तेषां मते विज्ञेयदला-
निवेशप्रयुक्तलाघवस्य स्वत्वघटितत्वनिवेशनिबन्धनगौरवेण दूरीकृतत्वान्मदुक्तगतिरेव
सम्यक्पदमादधातीति । ननु स्वरादिशब्दवत् नञादिनामैव, कथमन्यथा जातौ सत्ता
नास्तीत्यादौ सत्ताभावे जातिवृत्तित्वाश्रयताबोधः नाम्नि आख्यातार्थद्वारा क्रिया-
न्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रकृते सप्तम्यर्थनिरूपितत्वान्वितथा-
स्वर्थवृत्तित्वान्विताख्यातार्थस्य नञर्थेऽन्वयासम्भव इति नञादेरलक्ष्यतया तत्राव्या-
प्तिवारणायोपात्तस्य केवले इत्यस्य वयर्थमित्यत आह—जाताविति । एकार्थसम-
वायसम्बन्धेन जातिवृत्तित्ववतां जातौ जातिवृत्तित्वसामान्यभावस्य सत्त्वात् तत्र
तदवगाहने भ्रमत्वापत्तिरतः समवेतत्वेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियो-
गिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । नत्विति । समवायेने-
त्वादितः, नञा प्रत्याख्यते इत्यनुषज्यते । तत्र—सत्ताभावे । क्रियान्वयस्यायोगा-
दिति । आख्यातार्थद्वारा इत्यादिः । तत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वा-
दिति भावः । एतादृशबोधेऽनुभवदाढ्यार्थं विपरीतबोधे बाधकमाह—जाताविति ।
एकत्वेनेति । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्ततया मणिकृतैव व्यवस्थापितत्वात्, अ-

रामभट्टीटीका ।

षाधर्थे प्रादेर्निपातत्वमिष्टमेवेति भावः । ननु नञादिनिपातानां प्रकृत्यन्यत्वे विभक्त्यन्त-
त्वाभावात् जातौ सत्ता नास्ति इति वाक्यात् सत्ताभावो जातिनिरूपिताधेयताश्रयतावान्
इत्यन्वयबोधो न स्यात् नञः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे तिङ्ङर्थश्रयत्वलक्षणभावनाया
अन्वयायोगात् आह जातौ सत्तेत्यादि । जातिवृत्तित्वस्य—जातिनिरूपिताधेयताश्रय-
त्वस्य । एकार्थसमवायादिसम्बन्धेन जातिवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वादाह समवेतत्व-
निरूपितेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । न तु
सत्त्वस्याभाव इति । नञा प्रत्याख्यत इत्यनुषज्यते । तत्र—सत्ताभावे, क्रियान्वयस्य—
क्रियापदोपस्थाप्यार्थान्वयस्य । भावनासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैव नामार्थेऽन्वय इति मतेनेद-
म् । ननुक्तवाक्यात् सत्त्वाभावो जातिवृत्तिताश्रयतावानित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् तदनु-
रोधेनावश्यं नञः प्रथमान्तत्वं वाच्यम्, अतस्तादृशानुभवे बाधकान्तरमाह—जाता-

(१) समवायेन जातौ नास्तीत्यादौ तु समवेतत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायशब्दस्य लक्षणा(२), परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नत्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया

कृष्णकान्तोदीका ।

भावद्वयावगाहने प्रत्येकवति तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वापत्तिरिति भावः । तथाच प्रथमाद्विवचनप्रतिपाद्यद्वित्वस्यावच्छेदकतया भाने वर्तमानद्विवचनप्रतिपाद्यद्वित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन भानासम्भवात्, सम्बन्धान्तरेण तदन्वयस्वीकारे चातिप्रसङ्गादिति भावः । अस्माकन्तु प्रथमाद्विवचनान्तपदोपस्थाप्ये जातिद्वये निरुक्तसम्बन्धेन जातिवृत्तित्वाभावस्य तिङ्कर्तृद्वित्वस्य चान्वयबोधकत्वादिति भावः । इदं पुनरिहावधेयम् । एतन्मतेऽपि द्वित्वविशिष्टे द्वित्वभानासम्भवात् “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्य”(३)मिति न्यायेन द्वित्वस्यैकदैव भानस्वीकारात् तन्मतेऽप्याख्यातार्थद्वित्वस्य तत्र भाने क्षतिविरह इति । ननु समवायेन जातौ सत्ता नास्तीत्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या भवदुक्तबोधानुपपत्तिः, अस्मन्मते च तत्र समवायावच्छिन्नसत्ताभावे जातिवृत्तित्वावगाहे नान्वयानुपपत्तिरत आह—सत्ता समवायेनेति । लक्षणेति । तथाच व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजातिवृत्तित्वाभावावगाहितया तादृशबोधस्य प्रमात्येन न तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यमिति भावः । ननु समवायपदस्य लक्षणाया अग्रहकालेऽपि शाब्दस्यानुभक्तित्वादिदमसङ्गतमित्यतो लक्षणाग्रहस्यावश्यकत्वमाह—परेषामिति । असम्भवेनेति । विशेषणे तृतीयया दैशिष्ट्यमात्रस्य बोधनात्, अवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतिपादने तृतीयाया असामर्थ्यात्, सूत्रविभक्ते-
रामभद्रीदीका ।

वित्यादिना । अन्वयासम्भवाच्चेति । अस्माकन्तु प्रथमाद्विवचनान्तजातिपदोपस्थाप्ये जातिवृत्तित्वस्य निरुक्तसम्बन्धेनाभावस्य तिङ्कर्तृद्वित्वस्य चान्वये बाधकाभावेन तदन्वयसम्भवादिति भावः ।

ननु समवायेन जातौ सत्ता नास्तीति अत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या कथमुक्तक्रमेण नवाभावः प्रत्याख्यतामत आह—सत्तेति । स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेन सत्तायां जातिवृत्तित्वस्य सत्त्वादाह—समवेतत्वेति, प्रागुक्तार्थकम् । नन्वेवं तन्मते समवायशब्दलक्षणापत्तेरत आह—परेषामिति । अभावमात्रस्यैव विशेषण-

(१) अत्र तृतीयायांऽवच्छिन्नत्वं, तेनायमर्थः—समवेतत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टजातिवृत्तिर्नान्वाभाववती अस्तितावती च सत्तेति ॥

(२) तथाच जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या समवायशब्दस्य तादृशप्रतियोगिताकत्वे लक्षणाया समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजातिनिरूपितवृत्तित्वाभाववती सत्ता इत्यन्वयबोध इति भावः ॥

(३) सम्भेदे एकार्थकपदद्वयसमवधाने अन्यतरस्य न वैयर्थ्यमिति न्यायार्थः ।

आवश्यकत्वात् । (१) प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति तु साहसम्, प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य कचिदप्यकल्पनात् । विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो यदि प्रमाणं, तदाधेयत्वस्या-
व्याप्यवृत्तित्वेन (२) द्रव्यवृत्तितावच्छेदेन तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वाद् ।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् ।

कृष्णकान्तोटीका ।

रानुशासनिकातिरिक्ते लक्षणाभावादिति भावः । तल्लक्षणायाः—समवायपदलक्षणायाः ।
आवश्यकत्वादिति । भवन्मतेऽपीत्यादिः । शङ्कते प्रथमार्थ इति । तत्र—निरुक्त-
स्थले । शङ्कां निरस्यति—साहसमिति । सहसा उक्तमिति, अनवधानतया उक्तमिति
यावत् । पञ्चम्यादेः कदाचित् तदर्थकत्वसम्भवात् प्रथमाया इति । ननु विशिष्टसत्ता-
याः सत्तानतिरेकात् तत्र गुणवृत्तित्वाभावासत्त्वाद्गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीतिप्रमाणं न
स्यादित्यत आह—विशिष्टसत्तेति । स्वमते विशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरितिवत् गुणे
विशिष्टसत्ता नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यमेव, परन्तु विशिष्टसत्ताभाववान् गुण इत्या-
दिरेव प्रमाणमित्याशयेन यदीत्युक्तम् । केचित्तु विशिष्टसत्तेति शुद्धसमवायेनेत्यादिः ।
तथाच तादृशसम्बन्धेन विशिष्टसत्तान् गुणवृत्तिरितिवत् गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादे-
रप्यप्रामाण्यं, किन्तु विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धेनैव तत्प्रमाण-
मित्याशयेन यदीत्युक्तमित्याहुः । आधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति । सत्तायां
सत्तात्वेन गुणवृत्तित्वं, ननु विशिष्टसत्तात्वेनेत्यनुभवादिति भावः । अवच्छेदकभे-
देनेति । विशिष्टसत्तात्वावच्छेदेनेत्यर्थः । तस्यां—सत्तायाम् । गुणवृत्तित्वाभावस-
त्त्वादिति । तथाचाधिकरणभेदेन अधिकरणताया भिन्नत्वात् सत्तात्वे गुणनिष्ठाधिकर-
णतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य गुणो विशिष्टसत्तावानितिबुद्धेरप्रमात्वरक्षार्थं स्वीकारात्
प्रतियोगिमत्यपि अवच्छेदकभेदेनाव्याप्यवृत्तेरभावसत्त्वे बाधकाभावादिति भावः ।
विशिष्टसत्तात्वरस्यावच्छेदकत्वाप्रतिसन्धानदृशायां तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यमिष्टमेव,
भवतामपि विशिष्टसत्तात्वोपलक्षिताभावावगाहने तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यमिष्टत्वात् ।
सार्धभौममतमाह—विशिष्टस्येति । तथाच तन्मते विशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरितिवत्
रामभद्रोटीका ।

तथानान्वयनियमादिति भावः । सत्ताभावो जातिवृत्तिताश्रयतावानित्यर्थस्वीकर्तृणामित्य-
र्थः । आवश्यकत्वादिति । तथा च तुल्योऽयमनुयोग इति भावः । शङ्कते प्रथमा-
र्थेति । निराचष्टे प्रथमाया इति । विशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादेरप्रमाणत्वात्

(१) यदि च प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्यान्वयाज परेषां लक्षणा तदाह प्रथमार्थेति ।

(२) व्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकभेदेनेति पाठः कृष्णकान्तसमेतः ।

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

इत्यादावनेकनजामानर्थक्यप्रसङ्गस्तु —

न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः ।

दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन यः ॥

कृष्णकान्तटीका ।

गुणे विशिष्टसत्ता नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यं सहजत एव स्थास्यतीति भावः । कश्चिदित्यस्वरसूचनाय । स च उक्तरीत्यैवातिप्रसङ्गभङ्गे किमतिरिक्तस्वीकारेणेति । एवं विशिष्टस्यानतिरिक्तप्रतिपादकग्रन्थस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति ।

ननु 'न क्रोधो न च मात्सर्यमि'त्यादौ क्रोधाभावो मात्सर्याभावोऽशुभमत्यभावश्च पुरुषोत्तमभक्तानां भवतीत्यन्वयबोधे नञां प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं आख्यातार्थद्वारा भदनक्रियान्वयायोगात् अवश्यं नञादिनिपातानां प्रकृतित्वं स्वीकार्यमित्याशङ्कां प्रतिबन्दिमुखेनोत्तरयति—न क्रोध इति । आनर्थक्यमिति । एकेनैव नञा क्रोधादौ भवनकर्तृत्वव्यवच्छेदबोधसम्भवादिति भावः । प्रसङ्गस्त्विति । समानः समानसमाधानश्चेति परेणान्वयः । समानमुदाहरति—न तमिति । विष्णोराराधनेन यो विभवो भवति तं विभवं विरिञ्चिर्ब्रह्मा भवः शिवः श्रीलक्ष्मीः धनाधिपः कुबेरः, एते दातुं नार्हन्ति इत्यन्वयबोधस्यैकेनैव नञा सम्भवात्, अनेकनञां वैयर्थ्यं नञर्थं तिङ्ङर्थान्वयवादिमतेऽपि संभवतीति भावः । नहि विरिञ्चयादीनां प्रत्येकाभावे विभवनयोर्यत्त्वान्वयः सम्भवति, अयोग्यत्वात् । ननु 'संभेदे नान्यतरदैयर्थमि'तिन्यायेनानेकनञां प्रयोगोऽपि साधु-

रामभट्टटीका ।

यदित्युक्तम् । प्रत्येकनिरूपिताधिकरणतयैवातिप्रसङ्गनिराससम्भवे व्यर्थं तदतिरिक्तत्वस्वीकारेण इत्याशयेन कश्चिदित्युक्तम् ।

ननु 'न क्रोधो न च मात्सर्यमि'त्यादौ क्रोधाभावो मात्सर्याभावो लोभाभावोऽशुभमत्यभावश्च पुरुषोत्तमभक्तानां भवतीत्यन्वयबोधे नञां प्रथमान्तत्वं विना तदर्थं भवन्तीति क्रियापदार्थस्यान्वयायोगादवश्यं नञादिनिपातस्य प्रकृतित्वम्, अन्यथा क्रोधो मात्सर्यं लोभोऽशुभमतिश्च न भवन्तीत्येवं क्रोधादौ भवनकर्तृत्वस्याभावबोधनेऽनेकनञां व्यर्थतापत्तेरिति दूषणं प्रतिबन्दिमुखेनोद्धरति न क्रोध इत्यादिना । अनेकेति । एकेनैव नञा क्रोधादौ भवनकर्तृत्वव्यवच्छेदसम्भवादिति भावः । प्रसङ्गस्त्विति । प्रकारान्तरवादिनामपि समान इत्यग्रेऽन्वयः । नञर्थं भावनान्वयवादिनामपि समान इति तदर्थः । यत्र साम्यं तदुदाहरति न तमित्यादिना । विष्णोराराधनेन यस्तं विभवं विरिञ्चिः श्रीधनाधिपश्च दातुं नार्हन्तीत्यन्वयबोधस्य एकेनैव नञा सम्भवाद्नेकनञां

इत्यादाविव प्रकारान्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । प-
दात् परस्य युष्मदोदस्तेप्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

रित्यत आह—समानसमाधानश्चेति । तथाच मयापि न क्रोध इत्यादौ तादृ-
शसमाधानस्य वक्तुं शक्यत्वान्न किञ्चिदेतदिति भावः । ननु नञादिनिपातानां विभ-
क्त्यन्तत्वाभावेन “पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदमि”त्यनुशासनोपदिष्टपदत्वासम्भवाद्भुत्तर-
योर्युष्मदस्मदोस्ते मे प्रभृत्यादेशो न स्यादिति कथं ‘न ते धनं धर्म्यमि’त्यादिप्रयोग
इत्याशङ्क्या ते मे प्रभृत्यादेशविधायकसूत्रस्थपदपदस्य साकाङ्क्षनिपातस्याप्युपलक्ष-
कपरतया “न ते धनमि”त्यादिप्रयोगमुपपादयति—पदात् परस्येति । आदेशविधौ
विधायकसूत्र इत्यर्थः, आदेशस्य विधिर्यत्रेतिव्युत्पत्तेः । विधिशब्दस्यापि सूत्रवा-
चित्वात् यथाश्रुतमेव सम्यगित्यप्याहुः । आदेशविधौ आदेशविधानस्थल इत्यर्थं इत्य-
न्ये । ससम्यर्थो घटकत्वं, तच्च पदेऽन्वेति, तथाच तादृशसूत्रघटकपदशब्द इत्यर्थः ।
साकाङ्क्षनिपातस्यापीति । तथाच तत्रत्यषड्पदं साक्षात्परम्परया वा युष्मदस्म-
दर्थसाकाङ्क्षशब्दमात्रपरम् । भिन्नवाक्यस्थपदवारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः, अन्यथा
‘भूतले घटोऽस्ति, तुभ्यं धनं ददामी’त्यादावपि तदादेशापत्तेः, नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्,
सर्वत्रैव युष्मदस्मदोः पदात् पूर्वमन्यपुरुषप्रयुक्तपदसम्भवात्, सूत्रे पदादित्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तेश्च। केचित्तु साकाङ्क्षेति सम्पातायातमित्याहुः। तच्चिन्त्यम् । निपातसामान्यस्योप-
लक्षकत्वे ‘भूतले घटो न, तुभ्यं धनं ददामी’त्यादावपि तदादेशापत्तेः, इष्टापत्तौ तदुपा-
दानवैयर्थ्यापत्तेरित्युक्तमेव । तेन—तस्य तदुपलक्षकत्वेन, तस्य—ते मे प्रभृत्यादेशस्या नञ्

रामभट्टीटीका ।

व्यर्थत्वं तत्र दुर्वारम् । नहि विरिश्चिविरहः श्रीविरहः घनाधिपविरहश्च तं विभवं दातुम-
र्हन्तीत्याकारक एवान्वयबोधः, तत्र विरिश्चिविरहादेर्विभवदानस्वरूपायोग्यत्वेन उक्तवा-
क्यस्य बाधितार्थकत्वापत्तेः । नन्वेकेनेवानेकनञाप्युपस्थाप्यस्य तादृशविभवदानयोग्यत्वा-
भावस्य विरिश्चिप्रभृत्यावन्वयः ‘सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्य’मिति न्यायेनानेकनञमवैयर्थ्यात्,
‘विषादे निस्मये हर्षे पौनरुक्त्यं न दुष्यती’त्यादिप्राचीनसिद्धान्ताच्चेत्यत आह समान-
समाधानश्चेति । अनेकनञामानर्थक्यप्रसङ्गश्चेत्यनुषज्यते । तथा क्रोधो मात्सर्यं लो-
भोऽशुभमतिश्च न न न न भवन्तीत्यत्राप्येकेनैव नञा भवनकर्तृत्वे व्यवच्छेदबोधसम्भ-
वेऽपि सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमित्यादिकं तुल्यमिति भावः । ननु नञादिनिपातस्य विभक्त्य-
न्तत्वाभावे ‘न ते धनं धर्म्यमि’त्यादौ युष्मदस्मदोः स्थाने तेमेप्रभृत्यादेशो न स्यात्, पदा-
त्परयोरेव तयोस्तदनुशासनात्, पदशब्दस्य विभक्त्यन्तपरत्वात्, अन्यथा शब्दमात्र-
परत्वे ते धनम् इत्याद्यपि प्रयोगापत्तेरत आह पदात्परयोरिति(१) । तेप्रभृतीति ।

प्युपलक्षकस्तेन “न ते धनं धर्म्य”मित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः । सदृशा-
द्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः ।

स चायं निपातश्चतुर्नञ्पुनरिवैवमास्मादिभेदाद्बहुविधः ॥ ११ ॥

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययो निपातो वा स्वार्थोपस्थितिद्वाराऽन्वयबोधं
कुर्यात्, प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं वा किञ्च कुर्यात्, मिलि-
तानामेव तेषां तथात्वन्तु सर्वत्राऽसम्भवीत्यत आह—

कृष्णकान्तीटीका ।

निभादिशब्दानां स्वार्थे सदृशादौ शब्दान्तरार्थस्याभेदान्वयबोधाक्षमत्वात्तेष्वतिव्या-
सिरित्यत आह—सदृशाद्यर्थकनिभादेरिति । प्रागुक्तेति । तथाच प्रत्ययलक्षण-
वदत्रापि निभादिभिन्नत्वं निवेशनीयमिति न तत्रातिव्यासिरिति भावः । विविधश्चा-
दिभेदत इति व्याकृते—स चायमिति ॥ ११ ॥

कारिकान्तरस्यावतारणिकामाह—नन्विति । प्रत्येकमात्रं किं न कुर्यादित्यत्रा-
न्विम् । ननु शब्दान्तरापेक्षयैव सार्थकस्य शब्दजनकत्वादितदमसङ्गतमित्यत आह—
निराकाङ्क्षेति । घटः कर्मत्वमित्यादितोऽपि घटनिष्ठकर्मताबोधः स्यादिति भावः ।
ननु स्वोत्तरप्रत्ययसाकाङ्क्षशब्द एव हेतुरित्यत आह—मिलितानामिति । स्वोत्तर-
प्रत्ययार्थसाकाङ्क्षाणामित्यर्थः । तेषां—प्रकृतिप्रत्ययनिपातानाम् । तथात्वं—शाब्दबोधज-
नकत्वम् । सर्वत्रेति । प्रकृतेस्तथात्वसम्भवेऽपि प्रत्ययनिपातयोस्तत्सम्भवायोगात्
तदुत्तरं प्रत्ययाभावादिति भावः । केचित्तु ननु प्रकृतिप्रत्ययनिपातानां मिलनमेवा-
न्वयबोधकं वाच्यमत आह—मिलितानामिति । सर्वत्रेति । प्रकृतिप्रत्यययोर्मि-
लनस्य सर्वत्रासम्भवादिति भाव इत्याहुः । तत्र, तथासति मिलितानां तथात्वोक्ता-

रामभट्टीटीका ।

प्रभृतिपदान्मेवांनौवसूनसां परिग्रहः । विधौ—सूत्रे । साकाङ्क्षनिपातस्येत्यत्र साकाङ्क्षत्वं सं-
पातायातम् । तस्य—तेप्रभृत्यादेशस्य । ननु निभादिशब्दानां स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य
तादात्म्येनान्वयबोधनात्तत्रातिव्याप्तिरत आह सदृशाद्यर्थ इति । प्रागुक्तेति । तथाच
निभाद्यन्त्यत्वमिति लक्षणे निवेद्यमिति भावः ।

विविधश्चादिभेदत इत्यत्र निपातस्य यन्नानाविधत्वमुक्तं तद्विवृणोति स चाय-
मिति । चत्वित्यादि । एतेषामर्थभेदो वाक्याधिकारे वक्ष्यते ॥ ११ ॥

प्रत्येकमात्रं किञ्च कुर्यादित्यन्वयः । ननु शब्दान्तरमपेक्षयैव सार्थकस्य स्वार्थबोध-
कत्वस्योक्तत्वात् नेदं युक्तमत आह—निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं वेति । ननु प्रकृति-
प्रत्ययनिपातानां मिलनमेवान्वयबोधकं वाच्यमत आह मिलितानामिति । तथात्वं—
अन्वयबोधकत्वम् । सर्वत्रेति । सर्वत्र वाक्ये निपातमिलनस्यासम्भवादिति भावः ।

(१) वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।

सम्पद्यते शाब्दबोधो न तन्मात्रस्य बोधतः ॥ १२ ॥

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिद्वाराऽन्वयबोध-
कत्वं, न तु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा ॥ १३ ॥

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथो निराकाङ्क्षस्यापि तस्याऽन्वयबो-
धकत्वापत्तिरतो वाक्यं लक्षयति—

(२) मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहो वाक्यं चतुर्विधम् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

वपि निराकाङ्क्षशब्दसहकृतानां तेषां तथात्वापत्तिवारणासम्भवात् पूर्वोक्तदोषावारक-
कोऽन्यन्तरोद्भावनस्य सन्दर्भविस्तृत्वात् । अन्ये तु मिलितानामित्यस्य साकाङ्क्षाणा-
मित्यादिः, तथाच निराकाङ्क्षव्युदासः, अन्यत् सर्वं पूर्ववदित्याहुः । तन्न, तथासति
साकाङ्क्षाणामित्यनेनैव निराकाङ्क्षवारणसम्भवे मिलितमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न तन्मात्रस्य—वाक्यतानापन्नस्य सार्थकस्येत्यर्थः । न केवलस्य सार्थकस्य इति
तु नार्थः, तथासति निराकाङ्क्षसहितस्य वेति तद्विवरणसङ्गतेः । केचित्तु न्यूनताप-
रिहाराय निराकाङ्क्षसहितस्येति पूरितमित्यभिप्रायेण विवरणग्रन्थं सङ्गमयन्ति ।
तन्न, तथासति मिलितस्येत्यस्यापि वक्तव्यतापत्तेरन्यथा तदनुक्त्यापि न्यूनताताद-
वस्थ्यात् ।

प्रकृत्यादेरित्यादिना प्रत्ययनिपातपरिग्रहः । एवकारेण तदनापन्नव्यवच्छेदः । वि-
शेषेण एवकारव्यवच्छेद्यान् तदनापन्नानाह—नत्विति । वाकारस्य मिलितस्यापि समु-
च्चायकत्वं बोध्यम् । निराकाङ्क्षसहितस्य वेत्यनन्तरमिति तात्पर्यार्थ इति पूर-
णीयम् ॥ १२ ॥

कारिकान्तरस्यावतारणिकामाह—वाक्यं यदीति । तथा च वाक्यस्यैवान्वय-
बोधकत्वोक्त्यापि न निराकाङ्क्षवारणसम्भवः, शब्दसमूहस्वरूपस्य तस्य तन्नाक्षते-
रिति, भावः । तस्य—शब्दसमूहस्य ।

रामभट्टीटीका ।

तन्मात्रस्य—सार्थकशब्दमात्रस्य ।

न्यूनतां परिहरति—निराकाङ्क्षेति ॥ १२ ॥

(१) वाक्येति । विशेषणविशेष्यभावैकवाक्यताप्राप्तस्यैव सार्थकस्य प्रकृतिप्रत्ययादेर्ज्ञानाच्छा-
ब्दबोधो जायते न केवलादिति कारिकार्थः ।

(२) मिथ इति । परस्पराकाङ्क्षाविशिष्टशब्दसमुदायो वाक्यं तच्चतुर्विधम् । प्रत्येकसमुदाया-
भ्यामतिव्याप्त्यादिदोषास्तु वन्ततिङन्तचयो वाक्यं न भवितुमर्हमित्यर्थः ।

सुसिद्धन्तचयो नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः(१) ॥ १३ ॥

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकान्वयबोधं प्रत्यनुकूला परस्परा-
भाक्त्वा तादृशशब्दस्तोम एव तथाविधार्थे वाक्यम् । तच्च चतुर्विधं, चत-
स्रश्च विधा वक्ष्यन्ते । वहिना सेक इत्याद्यपि वाक्यमेव, परन्तु बाधितार्थ-

कृष्णकान्तीटीका ।

कारिकाविवरणमाह—यादृशेति । षड्यन्तत्याकाङ्क्षेत्यन्तान्वयः । स्तोम इति
उद्ग्रह इत्यस्य विवरणम्, तथाच यादृशानुपूर्वीमरवं साक्षात्परस्परासाधारणनिरूप्यनि-
रूपकभावापन्नयद्वसोवच्छिन्नविषयताशालिशब्दत्वव्यापकयत्किञ्चिज्जन्यतानिरूपित-
जनकताया विषयतयावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणं तादृशानुपूर्वीमरवं तद्वर्मावच्छि-
न्नायादृशविषयताक्रबोधने वाक्यत्वमिति पर्थवसितम् । तेन ह्यदो वह्निमानित्यादौ वा-
क्ये विशिष्टार्थाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः, एवं परस्परत्वस्य दुर्बलत्वेऽपि न क्षतिः, न
वा भूतलं घटवत् पटवच्च इति समुदायेऽतिव्याप्तिः । अत्र प्रत्येकविषयतानां निरूप्य-
निरूपकभावानापन्नत्वात् तादृशशब्दत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहाद्व्यापक-
त्वनिवेशः । स्वोत्तरशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेन ता-
दृशविषयतानां कार्यतानवच्छेदकत्वात् । एवं तत्तदानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयः । घटवत्त-
कमिति बोधेऽव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण पूर्वपूर्ववर्णविशिष्टचरमवर्णत्वरूपानुपूर्व्या इव ता-
दृशपूर्वत्वसंसर्गेण परपरवर्णविशिष्टपूर्वपूर्ववर्णत्वरूपानुपूर्व्यादीनामपि जनकतावच्छेद-
कतया कस्या अपि आनुपूर्व्यास्तादृशशब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेद-
कतायाः पर्याप्त्यधिकरणत्वासम्भवात् यत्किञ्चिदिति जन्यताविशेषणम् । घटवत् भूत
कमिति बोधे घटवदिति भागस्य वाक्यत्ववारणाय पर्याप्तिनिवेशः । नच तन्निवेशे-
ऽपि तादृशशब्दत्वव्यापकयत्किञ्चिज्जन्यता इत्यनेनैकदेशजन्यतामादाय तद्दोषताद-
वस्थयमिति वाच्यम् । व्यापकेत्यनेन तादृशशब्दत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य
विवक्षितत्वात् ।

वस्तुतः स्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टजन्यताकान्यतादृशशब्दत्वकजन्यताया एव निवेदयत्वात्, न कोऽपि
दोष, इति युक्तमुत्पश्यामः । अन्यत् स्वयमुहनीयम् । वक्ष्यन्ते इति ।

रामभट्टटीका ।

तस्य-शब्दसमूहस्य । नैवं-न वाक्यम् । मिथ इत्याद्य विवरणं परस्परेति ।

वक्ष्यन्त इति ।

सुबन्तं च तिङन्तं च सुबन्तैकसमन्वितम् ।

सुप्तिङन्तद्वयगर्भं वाक्यमेवं चतुर्विधम् ॥

(१) अतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि वक्ष्यते ।

कत्वादयोग्यम् । शाब्दमतेराहार्यत्वोपगमे 'निर्वह्निर्वह्निमान्' 'पचन्न पचती' -
स्यादिकमपि वाक्यमेव, नो चेदपार्थक्यमेव, यादृशबोधत्वावच्छेदेनाहार्यत्वं

कृष्णकान्तीटीका ।

सुबन्तं च तिङन्तं च सुबन्तैकसमन्विताम् ।

सुसिङन्तद्वयीगर्भं वाक्यमेतच्चतुर्विधम् ॥

इति पश्चाद्वक्ष्यते इत्यर्थः । यादृशार्थविषयकबोधं प्रतीति विवरणग्रन्थे यादृशत्वं
विषयताविशेषणं न त्वर्थविशेषणम् । अर्थेति—स्वरूपकीर्तनम्, अन्यथा अयोग्यवा-
क्यासंग्रहापत्तेरिति व्यञ्जितुमयोग्यवाक्यस्य लक्षणमाह—वह्निना सेक इति ॥
आदिना करकया सेको हृदो वह्निमानित्यादेः संग्रहः । वाक्यमेवेति । वाक्यलक्षण-
लक्ष्यमेवेत्यर्थः । तादृशानुपूर्व्या अपि निरुक्तजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वा-
पायादिति भावः । नन्वेवं पयसा सेक इत्यतो वह्निना सेक इत्यस्य को भेदो वाक्य-
त्वस्याविशेषादित्यत आह—परन्त्विति । नन्वयोग्यवाक्येनापि योग्यताभ्रमदशयां
शाब्दबोधजनकत्वात् तस्य लक्ष्यत्वे निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादेरपि लक्ष्यत्वापत्तिरयोग्य-
त्वाविशेषादित्यत आह शाब्दमतेरिति । परोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्वनिश्चयत्वनियमे-
नाहार्यत्वोपगमे इत्युक्तम् । तदनुपगमे तादृशवाक्यस्य शाब्दबोधस्वरूपयोग्यत्वस्या-
प्यसम्भवात् वाक्यत्वसम्भवीत्युपष्टम्भसङ्कतिः । स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकत्व-
प्रकारकज्ञानत्वात्माहार्यत्वम् । तत्र विरोधित्वं च स्वप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कविषयितानिरूपकत्वमिति स्वाभावे स्वस्य विरोधित्वं स्वस्मिन्नपि स्वाभावविरोधि-
त्वमित्यभावधर्मितावच्छेदकप्रतियोगिज्ञानमुक्त्वा, प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकभा-
वज्ञानमाह—पचन्न पचतीति । आदिना वह्निमान् निर्वह्निरित्याद्युपग्रहः । उक्त-
नियममनुव्याह—नोचेदिति । अपार्थक्यं—शाब्दस्वरूपायोग्यम् । एवकारेण तत्स्व-
रूपयोग्यत्वव्यवच्छेदः । ननु शाब्दस्वरूपायोग्यत्वं यद्यपार्थक्यत्वं तदा घटः कर्मत्वमिति
वाक्यस्यापि तथात्वापत्तिः, नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, न चाहार्यशाब्दजनकवाक्य-
त्वं तत्, तदनुपगमेऽसम्भवात्, तदनुपगमे तु पर्वतो वह्निमानित्वाक्यजन्यबोधस्यापि
कदाचिदाहार्यत्वस्य सम्भवात् वाक्यमात्रस्य प्रायशस्तथात्वापत्तेः, नापि आहार्य-
शाब्देच्छयोच्चरितत्वम्, इच्छा च विसंवादिन्यपि सम्भवतीति नाप्रसिद्धिः, अन्याथै-
तथात्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यतोऽपार्थक्यत्वं निर्दकि—यादृशेति । तथाच यद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यकयद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वव्यापकमाहार्थत्वं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मा-
वच्छिन्नप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितं यद्यत्पदं तादृशबोधं प्रति तत्पदमपार्थक्यमिति पर्यवसि-
तम् । पर्वतो वह्निमानित्वाक्यजन्यबोधस्यापि कदाचिदाहार्यत्वसम्भवात् तथाविधे-
च्छबोधोच्चरितपदानां तथात्ववारणाय व्यापकत्वनिवेशः । निर्दकिर्वह्निमानित्यादिवा-
क्यस्यापि आहार्यबोधेच्छयोच्चरितत्वेनापार्थक्यत्वमित्युच्चरितान्तं पदविशेषणम् । तादृ-

तादृशबुद्धयर्थं प्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थकत्वात् ।

यत्तु 'सुप्तिङ्ङन्तचयो वाक्यमि' (१) त्यमरसिंहैरुक्तम्, तन्न युक्तम्, सुब-
न्तादेः प्रत्येकसमुदायविकल्पेनातिव्याप्त्यव्याप्तयोः प्रसङ्गात्, (२) न हि घटं
पटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्विको वा शब्दसमूहो वाक्यं, न वा
घटः पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यम् । क्रियारहितञ्च वाक्यमस्तस्यादि-
कस्तु प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः ॥ १३ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

शबोधतात्पर्यकमपि पदमन्यविधबोधं प्रति न तथेति तथाविधार्थबोधं प्रतीति ।
आहार्यत्वं चात्र साक्षात्कारित्वानिरूपकविषयताशालिज्ञानाविरोधित्वम् ।

अमरसिंहोक्तं वाक्यलक्षणं दूषयन् कारिकापराद्धं व्याक्रियते—यत्त्विति । प्रत्ये-
कसमुदायविकल्पेनेति । किं सुबन्तचयस्तिङ्ङन्तचयो वा वाक्यं, किं वा सुबन्त-
तिङ्ङन्तचयस्तथेति ? वितर्केणेत्यर्थः । अतिव्याप्त्यव्याप्त्योरिति कारिकास्थादिपदात्
अव्याप्तिप्राप्तिरिति भावः । ननु प्रत्येकचयत्वस्य लक्षणत्वे कुत्रातिव्याप्तिः ? उभयच-
यत्वस्य लक्षणत्वे कुत्र वाऽव्याप्तिरित्याकाङ्क्षायां घटं पटमिति भागस्य, गच्छति पच-
तीति भागस्य चालक्ष्यत्वं, घटः पचतीत्येतयोः प्रत्येकस्य च लक्ष्यत्वमाह—नहीति ।
हेहेतुत्वमर्थः, स च प्रसङ्गान्वितः । अनैव च वाचोभंग्याऽतिव्याप्तिश्चाव्याप्तिश्चाव-
हिता । उभयत्रैव वाक्यपदस्य वाक्यलक्षणलक्ष्यत्वमित्यर्थः । सङ्गतवाक्यलक्षणकमि-
त्यर्थः स्यादिति शेष इत्यप्याहुः । ननु घट इति भागे कथमव्याप्तिस्तस्यालक्ष्यत्वात्,
अन्यथा क्रियारहितं न वाक्यमिति प्राचीनप्रवादासङ्गतेरित्यत आह—क्रियारहित-
मिति । निर्युक्तिकत्वादिति । व्यवहारस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः । इदमत्राव-
धेयम् । तिङ्ङन्तचयो वाक्यमित्यस्य तिङ्ङन्तचयः सुबन्तचयश्च वाक्यमिति तु
नार्थः, निराकाङ्क्षे घटं घटमित्यादौ अतिव्याप्तेः, किन्तु “समर्थः पदसमूहो वाक्यमि”-

रामभट्टीटीका ।

इति पश्चात् वक्ष्यत इत्यर्थः । अयोग्यस्यालक्ष्यत्वमाशङ्क्य निषेधति बह्विना सेक
इत्यादीति । आदिना शशविषाणमित्याद्युपग्रहः । अपार्थक्यं—मिथोनिराकाङ्क्षम् ।

सुप्तिङ्ङन्तचयो नैवमित्यस्य विवरणमाह—पचति गच्छतीति । आदिपदलब्धाम-
व्याप्तिमाह नवेति । सुबन्तचयस्याव्याप्तिस्थानं घटमिति, तिङ्ङन्तचयस्याव्याप्तिस्थानं
पचतीति । ननु घटमित्येतावन्मात्रस्य क्रियापदरहितत्वेनावश्यकत्वात् कथं तत्राव्याप्तिरत
आह क्रियारहितमिति । निर्युक्तिकत्वादिति । क्रियासहितादिव क्रिया-

(१) क्रिया वा कारिकान्वितेति द्वितीयपादः ।

(२) सुबन्ततिङ्ङन्तभेदेन प्रत्येकसमुदायेऽतिव्याप्तिं दर्शयति नहीति ।

कुष्णकान्तीटीका ।

ति परिशिष्टकृतोक्तम् । तत्र समर्थ इत्यस्य परस्परसाकाङ्क्ष इत्यर्थः, विशिष्टैकार्थप्रति-
पादक इति यावत् । पदं विभक्त्यन्तम् । समुहत्वं चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वम् । तथा
च साक्षात्परस्परासाधारणनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिबोधजनकविभक्त्यन्त-
पर्यासापेक्षाबुद्धिविशेषविशेष्यत्वमिति पर्यवसितं सामान्यतो वाक्यलक्षणम् । तस्यैव
लक्ष्यद्वैविध्यमभिधान एव—तत्र पदपदस्य न्यायमतसिद्धः शक्तिमत्स्वरूपो नार्थः, अपि
तु विभक्त्यन्तरूपः, सर्वत्र वैयाकरणैस्तथोक्तेः, अन्यथा शब्दत्वेनैवोल्लेखौचित्याप-
त्तेरित्यमरसिंहो व्यञ्जयति—“तिङ्खवन्तचय” इति । साकाङ्क्ष इत्यादिः, सामान्यस्य
विशेषपरत्वाद्वा तथालाभः । नच घट इत्यादिखवन्तमात्रेऽन्यासिस्तस्यालक्ष्यत्वात्,
अत एव “नहि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति” वैयाकरणा वदन्ति । नच तस्यावाक्यत्वे
एकत्ववान् घट इत्यन्वयानुभावकत्वानुपपत्तिः, वाक्यस्यैव तथात्वनियमादिति वाच्यम् ।
तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे तु तादृशशब्दात् पदार्थोपस्थितिरेव
जायते, न त्वन्वयबोध इत्यस्यापि खवचत्वाच्च । नच साकाङ्क्षखवन्तचयस्तादृशानि-
ङ्खन्तचयश्चाप्रसिद्धः, घटं पटमिति भागस्य पचति गच्छतीति भागस्य च निराका-
ङ्क्षत्वादिति वाच्यम् । “ओदनं तेमनान्वितं” (१) इत्यस्य भुङ्क्ष्व इत्यादिक्रियाध्याहा-
रेण शाब्दबोधजनकतया साकाङ्क्षत्वेन लक्ष्यत्वसम्भवात्, घटः कार्य इत्यादेरपि छल-
भत्वाच्च । एवं जानाति पचतीत्यादेरपि साकाङ्क्षतिङ्खन्तचयत्वेन लक्ष्यत्वसम्भवात् ।
कृत्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिप्रकारकान्वयबोधं प्रति तिङ्खन्तपदजन्यकृत्युपस्थितेस्तन्त्र-
त्वेन पचति गच्छतीत्यादेरेव निराकाङ्क्षत्वात् आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकान्वयबोध-
स्याव्युत्पन्नत्वमिति तु नाशङ्कनीयम् । चिन्तामणिकृताऽपि यो यः पचति स दैत्र
इति बोधस्य स्वीकृतत्वात् । यो यः शुद्रस्यान्नं पचति सोऽतिनिन्दित इति प्रयोगस्य
स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात्, कुरु कुरु इत्यादेरिति छलभत्वाच्च । ननु तादृशग्रन्थस्य ल-
क्ष्यप्रदर्शनपरत्वे तिङ्खन्तपदसमभिव्याहृतखवन्तपदस्यापि लक्ष्यत्वादिति तदनुक्तौ अ-
मरसिंहस्य न्यूनत्वम्, नच यावन्तो लक्ष्याः प्रदर्शयितव्या इति नियमः, तथासति खव-
न्तचयतिङ्खन्तचययोरेकतरोपादानस्यैव सम्यक्त्वे उभयोरुपादानस्य वैयर्थ्योपपत्ति-
रित्यत उक्तं—क्रिया वा कारकान्वितेति । तत्र क्रियापदं धात्वर्थान्वितस्वार्थबो-
धकविभक्त्यन्तपदपरं, तिङ्खन्तपरमिति यावत्, कारकपदं च छविविभक्त्यन्तपदपरं,
तथाच खवन्तपदसमभिव्याहृततिङ्खन्तपदमित्यर्थः । यथाश्रुतं न सङ्गच्छते, क्रि-
यया वाक्यत्वासम्भवात्, कर्मत्वादिरूपकारकान्वितक्रियावाचकपदस्य तथात्वे घटं जा-
नाति घटोऽस्तीत्यादेरसंग्रहापत्तेः, प्रत्युत ओदनं पचतीत्यादौ ओदनं पच इति भाग-
स्यापि तथात्वापत्तेः, तादृशभागस्यैव तादृशक्रियाबोधकत्वात् इत्यमरसिंहानामाशय
इति । लक्ष्यप्रदर्शकग्रन्थस्य लक्षणाभिधानपरत्वाभिधानदूषणं हास्यास्पदं । नहि शा-

प्रकृतिं विभजते—

(१) निरुक्ता प्रकृतिर्द्वैधा नाम-धातुप्रभेदतः ।

यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते ॥ १३ ॥

निरुक्ता, न तु सांख्यानानामिव जगदुपादानभूता(२) ।

यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं, तदपि नाम्नो

कृष्णकान्तीटीका ।

क्यामिधानप्रस्तावे लक्षणमभिधत्ते इति कैश्चित् श्रुतम् । इत्यलमधिकेन ग्रन्थगौरवम-
यस्य हृदये जागरूकत्वात् इति ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तप्रकृतिविभागं प्रतिजानीते—प्रकृतिमिति । निरुक्ता निरुक्तलक्षणाक्रा-
न्ता, प्रकृतिः प्रकृतिपदप्रतिपाद्याऽतो न पुनरुक्तिः । निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमाह निरु-
क्तेति । नत्विति । जगदुपादानभूता जन्यसामान्यप्रयोजिका । तथाच प्रकृतिपद-
प्रतिपाद्यत्वस्य सांख्यमतसिद्धप्रकृतावपि सत्त्वात् तद्व्यावर्तनाय निरुक्तेत्युक्तमिति
भावः । अत्र यद्यपि “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि एका-
दशेन्द्रियाणि च षोडशविकाराः, पञ्चतन्मात्रेभ्यश्च पृथिव्यादीनि पञ्च इति चतुर्विंशति-
तत्त्वानि” इति सांख्यानानामेव सिद्धान्तः, न्यायमते च तादृशप्रकृतेरलीकत्वात् कथं
तद्व्यावर्तनाय निरुक्तेत्युक्तम् । तथापि तैः प्रकृतिपदेन यदुच्यते तच्च अस्माभिरदृष्टप-
देनाभिधीयते इति तद्वारणायैव तदुपादानम् । अत एवेवपदमपि सार्थकम्, अन्यथा
“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः” इत्यादीश्वरवाक्यस्य न्यायमतेऽप्रामाण्या-
पत्तेरिति । इदन्तु बोध्यम् । सार्थकप्रस्तावेऽन्यविधप्रकृतेरनुपस्थितत्वात् तादृशप्रकृ-
तिविषयकप्रकृतिः कतिविधा इति शिष्यजिज्ञासानुभवात् अवसरसङ्कत्या तद्विभागमभि-
धानासङ्कतेः, प्रकृतिर्द्वैधा इत्युक्तेरेवार्थतो निरुक्ता प्रकृतिर्लभ्यत इति निरुक्तेति सम्पा-
तायातमिति ।

कारिकापराद्धं व्याकुरुते—यच्चेति । पाणिनिप्रभृतिभिः प्रकृतिस्त्रिविधा लाक्षणिक-
क-प्रातिपदिक-धातुभेदात् इत्युच्यते । दाक्षिः पाचक इत्यादिकं लाक्षणिकं, घटा-
दिकं प्रातिपदिकं, धातुश्च भू-पचादि । अस्माभिश्च नामत्वसामान्यधर्मेण विभज-

रामभट्टीटीका ।

रहितादपि घट इत्यादिशब्दात् घटादावेकत्वाद्यन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् तस्यापि बा-
क्यत्वे क्षत्यभावादिति भावः ॥ १३ ॥

निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमाह नातिरिच्यते । जगदुपादानभूता प्रकृतिर्न द्वेधेत्यर्थः । वि-

(१) स्वेतराथानवच्छिन्नान्यादिना लक्षिता प्रकृतिर्नामधातुभेदेन द्विधेत्यर्थः । पाणिन्यादभियत्या-
दिपादिकं प्रकृतिरित्युक्तमपि नाम्नो न भिन्नमिति न विभक्त्याद्यात इति परार्थः ।

(२) जगत्कारणीभूता प्रकृतिर्न विन्यर्थः ।

नातिरिच्यते, नातो विभाग(स्य)न्यूनता ॥ १४ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति—

(१) येन स्वाययदर्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने ।

स्वोत्तरप्रथमापेक्षया तन्नाम स्यात्तदर्थकम् ॥ १५ ॥

यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्र-
थमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम । घटादयो हि

कृष्णकान्ताटीका ।

नाम द्विधाविभागव्याघातः, अन्यथा तेषामपि त्रिधाविभागानुपपत्तेः, नाम्नां चातु-
र्विध्याद्धातूनामनेकरूपत्वात् तेन रूपेणापि प्रकृतिविभागौचित्यापत्तेरित्याशयः ।
केचित्तु सार्थकस्य कथं त्रैविध्यमुक्तं प्रातिपदिकस्यैवाधिकस्य सत्त्वादित्याशङ्कानिराक-
रणपरतया कारिकापराद्धं व्याकुर्वते—यच्चेति । तदपि—प्रातिपादि ऋमपि । नाम्नो
नातिरिच्यत इति । तथाच तस्य नामतया प्रकृतित्वरूपसामान्यधर्मेणैव विभज-
नात् न सार्थकानां त्रैविध्यविभागव्याघात इति भाव इति व्याचक्षते । तन्न । प्रकृति-
विभागप्रस्तावे तत्कथनानौचित्यापत्तेश्च सार्थकविभागसमय एव तदभिधानस्यौ-
चित्यात्, एवं विवरणं प्रातिपदिकं सार्थकमित्युक्तमित्यपह्वाय प्रकृतिरित्युक्तमित्युक्तेर-
सङ्गत्यापत्तेश्चेति ॥ १४ ॥

तत्र—नामधात्वोर्मध्ये । प्रथमोद्दिष्टमिति । एतेन धातुलक्षणात् प्राक् नामल-
क्षणकरणे किं नाम इति शिष्यजिज्ञासाप्राथम्यमेव बीजं, तद्बीजन्तु प्रथमोपस्थितत्व-
मिति व्यञ्जितम् ।

विवृणोति—यादृशशब्देनेति । तथा च प्रथमाविभक्तिधर्मिकाव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धेन यादृशानुपपत्त्येव चिह्नप्रकारकनिश्चयत्वं स्ववृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्र-
योज्ययादृशार्थमुख्यविशेष्यताशालिशब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकताविशेषव्या-
पकं तादृशानुपूर्वीमत्वं तादृशार्थकनामत्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं
सङ्गमयन् व्यापकत्वान्तर्भावं व्यञ्जयति—घटादयो हीति । स्वार्थमुख्यविशेष्यकं
सुबर्थसंख्यादिप्रकारकमित्यस्यादिः, अत एवाग्रे सुबर्थसंख्यादेरवगम इत्यपि सङ्गच्छते ।

रामभट्टटीका ।

भागस्य—सार्थकशब्दानां त्रैविध्यविभागस्य ॥ १४ ॥

तत्र—नामधात्वोर्मध्ये ।

मुख्यतो—मुख्यविशेष्यविधया ।

(१) यन् स्वकीयार्थस्य विशेष्यतयाऽन्वयबोधने स्वोत्तरप्रथमादिविभक्तिसापेक्षं तत्तदर्थकं ना-
मेत्यर्थः ।

शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा, (१) न हि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपट इत्यादिकः समासोऽपि स्वोत्तरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्मिकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः, अत एव “नापदं प्रयुज्जीतेति” वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तम् । पीत-

कृष्णकान्तीटीका ।

नत्वन्यथा—ननु प्रथमांशेऽनिश्चिता इत्यर्थः । विभक्त्यन्तपहाय प्रथमापर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिमाह—नहीति । तत्र एकघटनिष्ठा हेतुता इति बोधस्यैव जननात् तादृशनिश्चयत्वस्य निरुक्तजनकताव्यभिचारित्वेनासम्भवापत्तेरिति भावः । अत एव मुख्यविशेष्यतानिवेशोऽपि । ननु विभक्तिं विनापि पीतपट इत्यादिसमासेन मुख्यविशेष्यकबोधजननात् निरुक्तजनकत्वस्य तादृशनिश्चयत्वव्यभिचारित्वादसम्भव इत्यत आह—पीतपट इत्यादिक इति । अन्वयबोधस्य जनक इति । न तु तदप्रतिसन्धानदशायामित्यर्थः । अत एव—तदप्रतिसन्धानदशायां तस्याबोधकत्वादेवेत्यर्थः । अपदमिति । समासादिकमित्यादिः । अतोऽपदस्य चादेः प्रयोगेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु चादेरपि वैयाकरणैर्दिभक्त्यन्ततास्वीकारात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति । प्रयुज्जीत—तज्जन्यशब्देच्छया उच्चरेदित्यर्थः । वृद्धाः—पण्डिताः, वैयाकरणा इति तु परमार्थः । ननु पदत्वं यदि शक्तिमत्त्वं, तदा समासस्यातथात्वात् विभक्तिसहकारेणापि कथं तत्प्रयोग इत्यत आह—पदमिति । तथाचापदं विभक्त्यन्तमिन्नमित्यर्थः । ननु तथापि पीतपटरूपमित्यादौ पीतपटवृत्तिरूपमिति महावाक्यार्थबोधजनकस्य पीतः पट इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य जनकतायास्तादृशनिश्चयत्वव्यभिचारित्वादुक्तलक्षणमसम्भवीत्यतो मरामभद्रीटीका ।

प्रथमान्तत्वेनेति, प्रथमांशे इत्येव वा पाठः । नत्वन्यथेति । ननु प्रथमांशे अनिश्चिता घटादिशब्दाः स्वार्थमुख्यविशेष्यकबोधमुत्पादयन्तीत्यर्थः । नहीति । एकघटनिष्ठा हेतुता इत्याकारकस्य हेतुतामुख्यविशेष्यकबोधस्यैव घटादिति वाक्यात् उत्पत्तेरिति भावः । अत एव—विभक्त्यन्तं विना समासस्याबोधकत्वादेव । अपदमित्यस्य समासादिकमित्यादिः । ननु पदत्वं यदि वृत्तिमत्त्वं तदा समासस्यातथात्वात् विभक्तिसहकारेणापि कथं स प्रयुज्यते इत्यत आह विभक्त्यन्तमिति । तथा च विभक्त्यन्तमिन्नं समासादिकं नान्वयबोधाय प्रयुज्जीतेति वृद्धवचनस्यार्थ इति भावः । ननु पीतपटरूपमित्यादाववान्तरवाक्यार्थधीर्बोको महावाक्यार्थबोधो न स्यात् पटधर्मिकपीतान्वयबाधरूपस्यावान्तरबोधस्य पटमुख्यविशेष्यकस्यैव वाच्यत्वात् तद्धे-

(१) मुख्यस्य व्यावृत्तिमाह नहीति ।

पटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोधः, पटा-
दिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयवियः पूर्वमसम्भवात्, वि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः प्रमाणान्तरेण पटधर्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र
सम्भवात् । न चान्योन्यपरस्परदिनामस्वव्याप्तिः, 'एभ्यः प्रथमा नाभिधीयत'
इति वृद्धस्मरणादिति वाच्यम् । मल्लाभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ मल्लयोः
परस्परकर्तृक—हननकर्मत्वान्वयानुरोधेन (१) तेषामपि प्रथमान्तत्वात्, अन्यथा

कृष्णकान्तीटीका ।

हावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्य हेतुतामेव खंडयति—पीतपटेत्यादिना ।
नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकः—नावान्तरवाक्यार्थबोधजन्य इत्यर्थः, तथाच तादृशबोधे
न तस्य हेतुत्वमिति भावः । कुतो न हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—पटादिनाम्न इति।
तदर्थे—पटपदार्थे पट इति यावत् । पूर्वमिति । महावाक्यार्थबोधादित्यादिः । अ-
सम्भवादिति । तथाच व्यभिचारान्न तादृशकार्यकारणभाव इति भावः । ननु विशि-
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुतया उक्तबोधस्य तथा-
त्वरक्षार्थमेव तत्पूर्वमवान्तरवाक्यार्थबोधोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः इत्यत आह—विशिष्ट-
वैशिष्ट्येति । अवगाहिताया इति । तत्र सम्भवादिति परेणान्वयः । प्रमाणा-
न्तरेणेति । शाब्दभिन्नप्रामाणेन प्रत्यक्षादिनेत्यर्थः । इदमग्रेतननिश्चयान्वयि, तत्पूर्वं
पदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वेनोपनीतभानसामग्रयाश्च नियमतः सत्त्वादिति भावः । नन्व-
लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्रया बलवत्त्वेन शाब्द एव तत्र भविष्यतीति
नाशङ्क्यम्, प्रथमान्तपटनिश्चयरूपकारणविरहेण शाब्दसामग्र्यास्तत्रासम्भवात् । तत्र-
पीतपटमित्यादिबोधे । एभ्योऽन्योन्यादिनामभ्यः । वृद्धस्मरणादिति । तथाच प्र-
थमांशे तन्निश्चयस्य अमात्मकस्य सम्भवेऽपि अन्योन्यादिपदार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दा-
प्रसिद्धया तत्रोक्तलक्षणगमनादिति भावः । अव्याप्तिं निरस्यति मल्लाभ्यामिति ।
मल्लयोरिति । सप्तम्यन्तस्य बोधने इत्यत्रान्वयः । परस्परकर्तृकेति । एतन्म-
रामभट्टीटीका ।

तुभूतस्य पटादिपदानां प्रथमान्तत्वस्याभावादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—पीतपटेत्यादि ।
ननु तत्रावान्तरवाक्यार्थबोधस्यानुत्पत्तौ पीतविशिष्टपटस्य रूपादौ वैशिष्ट्यावगाहिबोधो
न स्यात् तत्र विशेषणतावच्छेदकाविशिष्टतया विशेषणनिश्चयस्य हेतुत्वादत आह—वि-
शिष्टेति । प्रमाणान्तरेण—प्रत्यक्षादिना, तत्र—पीतपटरूपमित्यादौ । एभ्यः—अन्योन्यादि-
नामभ्यः । सर्वत्र वृद्धवचो न ग्राह्यमित्याशयेनाह—मल्लाभ्यामिति । कर्मत्वा-
न्वयानुरोधेनेति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव धात्वर्थावच्छिन्नाख्यातार्थस्य भावनादेः

सकर्मकस्य हन्तेर्भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुपपत्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् १५

निरुक्तं नाम विभजते—

(१) रूढश्च लक्षकश्चैव योगरूढश्च यौगिकम् ।

तच्चतुर्धा, परै रूढयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ॥ १६ ॥

तन्नाम । च-त्रयमवधारणार्थम् । तेन किञ्चिन्नाम कविदर्थे रूढमेव,

कृष्णकान्तोटाका ।

लुक्कर्तृकहननकर्मकत्वस्यापरमल्ले, एवमपरमल्लकर्तृकहननकर्मत्वस्यैतन्मल्लेऽन्वयबोधने इत्यर्थः । तेषामपि-अन्योन्यादिनाम्नामपि । प्रथमान्तत्वादिति । तथाच प्रथमा-
न्तपदोपस्थाप्य एव धात्वर्थवच्छिन्नाख्यातार्थस्यान्वयादिति भावः । ननु भाववाच्य
एव तथाप्रयोगः, तथाच परस्परमल्लकर्तृकपरस्परमल्लकर्मकहननमित्यन्वयबोधस्तत्र
इति कुतः प्रथमान्तत्वापेक्षेत्यत आह—अन्यथेति । अनुपपत्तौ हेतुमाह—अकर्म-
करयैवेति । एवकारेण सकर्मकव्यवच्छेदः । तथात्वात्-भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वात् ।
“भावाख्यातं ध्रौव्यादि”ति नियमसूत्रादिति भावः ॥ १५ ॥

निरुक्तं नामेति । क्रमप्राप्तमित्यादिः ।

तच्चतुर्थेति । तन्निरुक्तं नाम, चतुर्धा भिद्यत इति शेषः । परैरन्यैः पण्डितै-
रिति शेषः । रूढयौगिकमप्यधिकं नाम मन्यते स्वीक्रियत इत्यर्थः ।

तच्चतुर्धा इत्यत्र तत्पदार्थमाह—तन्नामेति । ननु मिथो विरुद्धधर्माणामेव
विभाजकत्वे रूढत्वयौगिकत्वयोश्चैकस्मिन्नेव पङ्कजादिशब्दे समावेशात् ताभ्यां
विभागानुपपत्तिरिति यौगिकत्वादितत्तद्धर्माणां प्रत्येकं स्वेतरधर्माभावविशिष्टत-
त्तद्धर्माणां विभाजकत्वं निर्वक्तुं भूमिकामारव्यन्नाह—चत्रयमिति । एवकार-
रामभट्टीटीका ।

साकाङ्क्षत्वादिति भावः । ननु मल्लद्वयकर्तृकं परस्परकर्मकं हननमित्याकारक एवान्वयबोधः
इत्यन्योन्यपदस्य प्रथमान्तत्वविरहेऽपि न क्षतिस्तत्राख्यातस्य भावविहितत्वेन कर्मत्वा-
बोधकत्वादत आह—अन्यथेति । तथात्वात्-भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वात्, ‘भावाख्यातं
ध्रौव्यादेवे’ति नियमसूत्रादिति भावः ॥ १५ ॥

तच्चतुर्थेति । तन्निरुक्तं नाम चतुर्धा भिद्यत इति शेषः । परैः-पण्डितैः, रूढयौ-
गिकमप्यधिकं नाम मन्यते स्वीक्रियते इत्यर्थः ।

ननु योगरूढस्य पङ्कजादेः रूढत्वयौगिकत्वयोर्नियमात् न रूढत्वादिकं नामविभा-
जकं विरुद्धधर्माणामेव तथात्वात् अत आह चत्रयमिति । ‘गोप्रभृती’ अर्थ

(१) तन्नाम १-रूढ २-लक्षक ३-योगरूढ ४-यौगिकमेवादृष्टतुर्विधं स्वमतं न च
५-रूढयौगिकमपि पञ्चममधिकमिति बोध्यमिति कारिकार्थः ।

यथा गोप्रभृतौ गवादि “गमेडोर्दाभाभ्यां नुबेट इच्च”त्यादेरौणादिक(स्य)प्रत्य-
यस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वायोगात् । किञ्चिरलक्षकमेव, यथा तीरादौ

कृष्णकान्तीटीका ।

स्यावधारणार्थकतायाः प्रसिद्धत्वात्तस्य तादृशार्थो नोक्तः । एवकारस्य योगरूढमित्य-
नेन सम्बन्धः, तदुत्तरवर्त्तिककारस्य च यौगिकमित्यनेन सम्बन्धः, इत्यवधारणचतुष्टय-
लाभ इति हृदयम् । नच रूढत्वयौगिकत्वयोरेव योगरूढे पङ्कजादौ नाम्नि समावेश-
सम्भवेन तयोर्विरोधार्थं रूढपदयौगिकपदान्यतरोत्तरावधारणार्थकपदोपादानौचित्येऽपि
पदान्तरोत्तरतादृशार्थकस्य चकारद्वयस्यैवकारस्य च दैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यौगिका-
न्यशब्दानां सर्वेषां किञ्चिदर्थे लक्षकत्वस्यापि सम्भवात्, यौगिकत्वस्य च योगरूढेऽपि
सम्भवादवधारणचतुष्टयस्योक्तत्वात् । तेन चकाराणामवधारणार्थकत्वेन नाममात्रस्यै-
वैकार्ये रूढत्वादेरप्यर्थे लक्षकत्वादेः सम्भवेन तेषां रूढत्वादेरवधारणार्थकत्वासम्भवा-
दर्थविशेषान्तर्भावेनावधारणार्थकत्वमावेदयितुं क्वचिदर्थं इत्युक्तम्, इदञ्च सर्वत्रान्वि-
तम्, तथाच किञ्चिदर्थकलक्षकत्वाद्यभावविशिष्टं रूढत्वमेकं विभाजकम् । एवं किञ्चि-
दर्थकरूढत्वाद्यभावविशिष्टं लक्षकत्वमेकं विभाजकमिति रीत्या निर्वाच्यमिति भावः ।
नच किञ्चिदर्थलक्षकत्वाद्यभावविशिष्टरूढत्वस्य किञ्चिदर्थरूढत्वाद्यभावविशिष्टलक्षकत्व-
स्य चैकत्रैव घटादिपदे समावेशात्तादृशविशेषणाक्रान्ततया तयोर्न विरोध इति वा-
च्यम् । तदर्थलक्षकत्वाद्यभावविशिष्टतदर्थरूढत्वतदर्थरूढत्वाद्यभावविशिष्टतदर्थलक्षकत्वादेरेव
विभाजकत्वात् । एतेन तदर्थरूढत्वादेरेव विभाजकत्वसम्भवेनाभावत्रयस्य तद्विशेषण-
त्वमनर्थकमिति परास्तम् । तत्पदार्थस्यानियन्त्रिततया तदर्थरूढत्वतदर्थलक्षकत्वयोरे-
कत्र समावेशात्तदोपतादवस्थ्यात् । गोप्रभृताविति । अर्थे इत्यनुषज्यते । गोशब्दा-
दिति पूरणीयम् । प्रभृतिपदाद्दानुभानुपरिग्रहः । ननु गमादिधात्वर्थान्वितस्वार्थबो-
धकभावादिप्रत्ययगर्भत्वेन गो-दानु-भानु-धेन्वादिशब्दानां यौगिकत्वमेवेत्यत आ-
ह-गमेडोरिति । तदर्थश्च गमधातूत्तरं डोर्भवति, दाधातुभाधातूत्तरञ्च नुर्भवति,
धेट्धातूत्तरं नुरिकारागमश्च भवतीति । शक्तिविरहेणेति । शक्तिग्राहकस्य व्याकरण-
स्य कोषादेर्वा तत्र शक्त्यग्राहकत्वात् किञ्चिदर्थे प्रत्ययादिविधायकव्याकरणस्यैव तथा-
त्वादिति भावः । यौगिकत्वायोगादिति । अवयववृत्त्यप्रसिद्धेरिति भावः । तीरा-
दाविति । अर्थे इति शेषः । एवमग्रेऽपि । ननु गङ्गायां व्रज इत्यादिप्रयोजकबुद्ध्या-

रामभट्टटीका ।

इति अनुषज्यते । ननु गोशब्दस्य दानुभानुधेन्वादिशब्दस्य च धात्वर्थान्वित-
स्वार्थबोधकौणादिकप्रत्ययगर्भत्वात् योगरूढत्वमेव न तु केवलरूढत्वमत आह
गमेडोरित्यादि । इत्यादेरित्यादिसूत्रलभ्यस्य, औणादिकस्य—उणादिगणा-
न्तर्गतस्य । शक्तिविरहेणेति । व्याकरणस्य कोशादेर्वा तत्र शक्त्य-

गङ्गादि, आद्यव्युत्पत्त्या पूर्वत्तीरे शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्र-
योगापत्त्या तदप्रामाण्यकरूपनात्, शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात् । कि-
ञ्चिद्योगरूढमेव, यथा पङ्कजाते(१) पद्मादौ पङ्कजादि । किञ्चिद्यौगिकमेव,
यथा पाककर्त्रादौ पाचकादि ।

रूढयौगिकमप्यधिकं नाम, यथा मण्डप(२)महारजतादि, तद्धि कदा-

कृष्णकान्तीटीका ।

कथतः प्रयोज्यवृद्धस्य तीरगमनदर्शनाद्बालकस्य प्रथमतस्तरीरेऽपि गङ्गापदशक्तिग्रहात्तत्र
तस्य लाक्षणिकत्वमयुक्तमित्यत आह—आद्यव्युत्पत्त्येति । आद्यबोधानुरोधेनेत्य-
र्थः । पूर्ववद्गरीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहवदित्यर्थः । केचित्तु नीरवदित्यर्थ इत्यप्या-
हुः । क्वचित् पूर्ववदित्यपि पाठः, तत्राप्युक्त एवार्थः । पूर्वपूर्वप्रयोगविषयत्वेन पूर्वत्वं बो-
ध्यम् । शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽपीति । भ्रमप्रमासाधारणशक्तिनिश्चयत्वस्यैव शाब्द-
जनकतावच्छेदकत्वादिति भावः । आज्ञानिकेति । गङ्गापदं यदि तीरशक्तं स्यात् तदा
सृष्टिकालत्वव्यापकतीरानुभावकताकं स्यात् तीरपदवदित्यादिविपर्ययानुमानेन गङ्गापदे
तीरशक्तत्वनिश्चयात्ततो बालकस्य निरुक्तादृशशक्तिज्ञाने इदं ज्ञानं भ्रमः बाधिताथं-
कत्वादित्यनुमानसम्भवादिति भावः । आपाद्याभावस्यापादकाभावव्यभिचारित्वं
नास्तीत्याह—शक्तेरिति । पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात् सृष्टिकालत्वव्यापकान्वयानुभाव-
कत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । पङ्कजाते पङ्कजनिकर्तरीत्यर्थः ।

अपरैरित्यादिपदार्थं व्याकुरुते रूढयौगिकमपीति । मण्डपेति । मण्डं
पिबतीति व्युत्पत्त्या कदाचित् मण्डपानकर्तारं कदाचिच्च रूढया गृहं तदभिधत्ते इति तद्
रूढयौगिकमिति भावः । नन्वेतन्मते मण्डपशब्दस्य योगरूढत्वापत्तिः, न चेष्टा पत्तिः,
तथासति तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः मिथो विरुद्धानामेव तथात्वात् इति चेन्न । रु-

रामभट्टटीका ।

प्राहकत्वादिति भावः । किञ्चिदिति । नाम क्वचिदर्थे इत्यनुषज्यते । एवमप्रेऽपि ।
ननु गङ्गायां ब्रजेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यतः प्रयोज्यवृद्धस्य तीरे गमनदर्शनाद्बालकस्य
प्रथमतस्तरीरेऽपि गङ्गापदस्य शक्तिग्रहात् तत्र तस्य लाक्षणिकत्वमयुक्तमत आह—
आद्यव्युत्पत्त्येति । आद्यबोधानुरोधेनेत्यर्थः । पूर्ववत्—नीरवत् । आज्ञानिकेति ।
गङ्गापदं यदि तीरशक्तं सृष्टिकालत्वव्यापकतीरानुभावकताकं स्यात् तीरपदवत्, न चेदं
तथा तस्मान्न तीरशक्तम् अतः प्राथमिकशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ।

पदैरित्यादेरर्थं विवृणोति—रूढयौगिकमित्यादिना । मण्डपेति । मण्डं

(१) स्थलपद्मव्यावर्तनार्थं पङ्कजात इत्युक्तम् ।

(२) मण्ड-पा-कृत्ययानां प्रत्येकशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधकमेवेत्यर्थः । एवं महारजतशब्दे
रूढ्या काञ्चनबोधकः अवयवशक्त्या महद्भजनं बोधयतीत्यर्थः ।

चिदवयववृत्त्या योगार्थमेव, कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्त
इत्यपरेषाम् मतम् । गौर्वाहिक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावाच्छिन्नबोध-
क्त्या गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु ततो भिद्यते ॥१६॥

कृष्णकान्तीटीका ।

व्यर्थेऽभेदेन यौगिकार्थबोधकत्वमेव योगरूढत्वम्, यौगिकार्थमात्रविषयबोधजनकत्वे सति
रूढ्यर्थमात्रविषयकबोधजनकत्वं रूढयौगिकत्वमिति वाच्यं, तथाच मण्डं पाति रक्षती-
ति व्युत्पत्त्या मण्डपशब्दोऽपि रथकारादिशब्दवत् योगरूढ एव तन्मते भविष्यति । न
चोक्तलक्षणाक्रान्तरूढयोगिकत्वमपि तत्र स्थास्यतीति वाच्यम् । तस्य विभाजकत्वर-
क्षार्थं तल्लक्षणे योगरूढभिन्नत्वस्य रूढ्यर्थेऽभेदेन यौगिकार्थप्रकारकबोधजनकान्यत्वपर्यव-
सितस्य निवेशादिति । तन्मते उदाहरणान्तरमाह-महारजतेति । तच्च कदाचित् म-
हच्च तद्रजतञ्चेति व्युत्पत्त्या बृहद्रजतम्, कदाचित् रूढ्या काञ्चनमभिधत्ते, न तु जात्वपि
रजताभिन्नकाञ्चनमयोग्यत्वादिति भावः । ये तु मण्डं पातीति व्युत्पत्त्या योगरूढत्वं
तस्येति यथाश्रुतेऽवतारणिकामाहुः । तेषां वैदग्ध्यं पुनरन्यैव दिशा प्रत्येतव्यं ह्यधीमि-
रिति । आदिना व्योमकेश-भवादिपरिग्रहः । हरे आकाशकेशस्योत्पत्तेश्चाभेदस्य
बाधितत्वात्तस्य योगरूढत्वासम्भवात् । केचित्तु आदिना यक्षकर्ममादिपरिग्रहः “कु-
ङ्कुमाङ्गुर-कस्तूरी-कङ्कालैर्यक्षकर्मम्” इति कोषदर्शनात् कदाचित् रूढ्यर्थं कदाचित्
यक्षाणां कर्म इति व्युत्पत्त्या योगार्थं बोधयन्तीत्याहुः । तन्न, तेषां योगरूढत्वस्वीकारे
क्षत्यभावादिति । अपरेषामित्यस्वरससूचनाय, स च तुल्ययुक्त्या रूढलक्षकत्वमप्यधिकं
स्यात् । अस्मन्मते तु महारजतादिशब्दो बृहद्रजतबोधने यौगिकः, काञ्चनबोधने रूढ
एव तयोर्विशेषसम्पादनप्रकारस्तु पूर्वमेव दर्शित इति भावः । ननु रूढयौगिकस्य
तदन्तर्भावेऽपि गौणस्याधिकत्वं दुर्वारमित्यतस्तदपि लक्षकान्तर्भूतमित्याह-गौर्वाहि-

रामभट्टीटीका ।

पिबतीति व्युत्पत्त्या कदाचिन्मण्डपानकर्तारमेव तद्वोधयति कदाचिच्च रूढ्या गृहमेवेति
भावः । मण्डं पाति रक्षतीति व्युत्पत्त्या मण्डपपदं मण्डरक्षकगृहत्वप्रकारेण गृहं बोधयत्
यदि योगरूढं कुर्यात्तदा यौगिकरूढस्य स्थलान्तरमुदाहरति—महारजतेति । महच्च
तत् रजतं चेति व्युत्पत्त्या महारजतपदं कदाचित् महद्रजतमेव योगार्थं बोधयति कदाचिच्च
रूढ्या सुवर्णत्वप्रकारेण सुवर्णमेव बोधयति ननु रूढ्यर्थं धर्मिणि योगार्थमयोग्यत्वादिति
भावः । महारजतादेरित्यादिना यक्षकर्मपदस्योपग्रहस्तस्य रूढ्या ‘कुङ्कुमाङ्गुरकस्तूरीकक्को-
लैर्यक्षकर्मम्’ इत्यमरकोशबलेनानुलेपनप्रभेदस्य यक्षाणां कर्म इति व्युत्पत्त्या यक्षी-
यकर्मस्य च बोधनादिति ध्येयम् । रूढलक्षकमपि एवमधिकं स्यादित्याशयेन उक्तं
(१)परेषामिति ॥ १६ ॥

रूढं नाम लक्षयति विभजते च—

(१)रूढं सङ्केतवन्नाम, सैव संज्ञेति कीर्त्यते ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकयौपाधिक्यपि तद्विदा ॥ १७॥

यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्रूढम्, योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा । रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते, न तु रूढादि-

कृष्णकान्तीटीका ।

क इत्यादाविति । शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नेति । गोसहस्रत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । ततस्तस्माल्लक्षकादिति यावत् । तथाच नाम्नां न चतुर्धा विभागव्याघात इति भावः । केचित्तु मतान्तरमभिधाय न्यूनताभङ्गाय तन्मतेऽस्वरसं प्रतिबन्धमुखेन व्यञ्जयति— गौर्वाहिक इति । भवन्मते इत्यादिः । तथाच रूढयौगिकस्याधिकस्यैव गौणस्याप्यधिकस्य सत्त्वेन भवन्मते पञ्चधा विभागोऽप्यनुपपन्न इति गौणस्य तदन्तर्भावे रूढयौगिकस्यापि तदन्तर्भावः सुवचः युक्तेस्तौल्यादिति भावः इत्याहुः । अन्ये तु तत्र तादृशपाठो न ग्रन्थकृतसम्मतः लक्षणाविचारस्थले एतत्पाठस्य वक्ष्यमाणत्वात् तथैव सन्दर्भसङ्गतेः । अन्यथा नामविभागप्रस्तावे लक्षकत्वावान्तरधर्मावच्छिन्नस्यातिरिक्त-तादृशशङ्कायाऽनुत्थितेः ॥ १६ ॥

रूढमिति । तल्लक्षणं तद्विभागं च प्रतिजानीते इत्यर्थः । तद्विदेति । तस्याः संज्ञाया भेद इत्यर्थः ।

विवृणोति—यन्नामेति । सङ्केतितमेवेति । तथाच कारिकास्थं सङ्केतवदिति सङ्केतवदेवेति सावधारणार्थकमिति भावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—नस्त्विति । यद्यपि यौगिकनाम्नः सङ्केतशून्यत्वादेव व्युदाससम्भवे एवकारव्यवच्छेद्यत्वकथनमसङ्गतं, तथापि यौगिकपदस्यावयवशक्त्या बोधजनकपरतया योगरूढस्यैव तद्व्यवच्छेद्यत्वं बोध्यम् । तथाच यादृशानुपूर्वी इदं पदं अमुकं बोधयतु इति यादृशार्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयतावच्छेदिका योगरूढभिन्नत्वे सति तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थे रूढत्वमिति पर्यवसितम् । योगरूढेऽतिव्याप्तिमुद्धरति—योगरूढन्त्विति । न तथा—न तादृशार्थकयोगरूढभिन्नमिति, तत्र नातिप्रसङ्ग इति शेषः । सैव संज्ञेति कीर्त्यत इत्युक्तयोः सार्थक्यमाह—रूढनामैव चेति । स्यादिति । तथाच ना-
रामभट्टीटीका ।

तद्विदेति । तस्याः संज्ञाया भिदा भेद इत्यर्थः ।

सङ्केतितमेवेति । तथाच कारिकास्थं सङ्केतवत्पदं सङ्केतमात्रवदर्थकमिति भावः । एवकारार्थं विवृणोति न तु यौगिकमपीति । एवार्थनिवेशस्य प्रयोजनमाह

(१) यादृशार्थविशेषबोधने व्यवहारादिना यत्संकेतितमात्रं तन्नाम संज्ञेत्युच्यते । सा च संज्ञा १ नैमित्तिकी २ पारिभाषिकी ३ औपाधिकी चेति विविधेति कारिकार्थः ।

वत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात् ।

संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः—नैमित्तिकी परिभाषिकी औपाधिकी चेति ।

पाचक-पाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते ॥ १७ ॥

ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति—

(१) जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया ।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥ १८ ॥

कृष्णकान्तटीका ।

मन्श्चतुर्धाविभागव्याघातवारणाय तदुपादानमिति भावः ।

पराद्धं व्याकुरुते—संज्ञायाश्चेति । तथाच तद्विदेत्यत्र तस्याः संज्ञाया इत्यर्थः, निदा इत्यस्य भेदोऽर्थः इति व्यञ्जितम् । ननु गुणप्रकाशे पाचकपाठकादिशब्दानामौ-पलक्षणिकसंज्ञात्वोपगमात्तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह—पाचकेत्यादि । वक्ष्यते इति । कृदन्तनाम्नो विचार इति शेषः ॥ १७ ॥

शाब्दिकमतस्यावतारणिकामाह—ये त्विति । तन्मतं—तेषां मतम् ।

जातिशब्दादीत्यादिना द्रव्यशब्द-गुणशब्द-कर्मशब्दपरिग्रहः । यद्यपि जात्यादिभेदानामेव तद्वेदकत्वं न तु जातिशब्दादिभेदानामिति शब्दशब्दोपादाने प्रयोजनवि-रहोऽसङ्गतिश्च, तथापि जातिशब्द इत्यस्य जातिरित्याकारकशब्दो जातिवाचकशब्दो वा नार्थः, किन्तु जात्यात्मकवाच्यादिभेदेनेत्यर्थः । शब्द इत्यस्य कर्मविहितप्रत्य-यनिष्पन्नत्वात् जातिरिति शब्दो वाचको यस्येति बहुव्रीहिणा वा तादृशार्थलाभात् । नच किं जात्यादिनेति नोक्तम्, स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । केचित्तु शब्दपदं गुणपरं तथाच जातिगुणभेदेनेत्यर्थं इत्याहुः । परे—शाब्दिकाः, जगुराहुः ।

रामभट्टटीका ।

योगरूढं त्विति । न तथा—न संकेतितमेव । रूढनाम चेत्यादिकं सैव संज्ञेत्यादे-र्दिवरणम् । तदभिधानस्य प्रयोजनमाह नत्विति । विभागव्याघातः स्यादिति । रूढादेरिव संज्ञाया अपि नामविशेषत्वे 'रूढं च लक्षकं चैव योगरूढं चेत्यादि चतुर्धा' विभागस्य व्याघातापातिरित्यर्थः ।

नैमित्तिकी त्यादिकं विवृणोति संज्ञायाश्चेति । ननु गुणप्रकाशे पाचकपाठकादि-शब्दानामौपलक्षणिकसंज्ञात्वोपगमात् तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह पाचकेत्यादि । वक्ष्यत इति । कृदन्तरूढस्य यौगिकनाम्नो विचार इति शेषः ॥ १७ ॥

जातिशब्दादीत्यादिना द्रव्यशब्दगुणशब्दकर्मशब्दानामुपग्रहः । परे—शाब्दिकाः, जगुरुः ।

(१) जाति-व्यक्ति-गुण-क्रियारूपोपाधिषु गृहीतसङ्केतिततया (१) जातिशब्द (२) व्यक्तिशब्द-
(३) गुणशब्द (४) क्रियाशब्देति भेदान्नामश्चातुर्विधमिति वैयाकरणाः प्राहुस्त्यर्थः ।

गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या पशवाद्यादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण
धन्यपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणाव-
च्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढानामिति । यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः—

शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।

चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥ इति,

तदेतज्जडमूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या

कृष्णकान्तीटीका ।

गोगवयादीनामिति । शब्दानामिति परेणान्वयः । गोत्वादीत्यादिना गव-
यत्वादिपरिग्रहः । जात्येति । अवच्छिन्नशक्तिमत्त्वादिति परेणान्वयः । एवमग्रेऽपि
षष्ठ्यन्तानां शब्दानामित्यत्रान्वयः, तृतीयान्तानां चावच्छिन्नशक्तिमत्त्वादित्यत्रान्वयो
बोद्धव्यः । लाङ्गूलोति लोम्नोऽप्युपलक्षणम्, लोमलाङ्गूलविशिष्ट एव पशुपदस्य
शक्तः । शाब्दिकमतदाढ्यार्थं प्राचीनसम्वादमाह—यदुक्तमिति । प्रतीयन्त इति ।
प्रकारतया इत्यादिः । अमीषां-जात्यादीनाम् । चातुर्विध्यात्-मिथोविरुद्धधर्मचतुष्टय-
वत्त्वात् । शब्द इति । रूढ इत्यादिः, चतुर्विधो—मिथोविरुद्धधर्मचतुष्टयवान् । परे
जगुरित्यत्र परे इत्यस्वरससूचनाय, तमेवात्स्वरसमाह तदेतदिति । जडपदं चेष्टा-
रहिते, मूकपदं वाग्विधुरे, मूर्खपदं विद्यारहिते शक्तं, तत्र न जात्यवच्छिन्ना शक्तिः
किन्त्वभावावच्छिन्नेति तेषामनुपग्रहाद्विभागन्यूनतेति भावः । ननु जडादिपदं न
चेष्टादिरहितमात्रे शक्तं तथासतीष्टकादेरपि जडत्वप्रसङ्गात्, किन्तु चेष्टारहितप्रा-
ण्यादावेव, तथा च पशवादिवत् तदपि द्रव्यावच्छिन्नशक्तिकमिति अत आह—अ-
न्यशून्यादीनाञ्चेति । अन्यपदस्य भेदवति शून्यपदस्यात्यन्ताभाववति शक्तेस्ते-

रामभट्टीटीका ।

गोगवयादीनामिति । शब्दानामिति परेणान्वयः । गोत्वादीत्यादिना गव-
यादिजात्युपग्रहः । द्रव्येणेति । अवच्छिन्नशक्तिमत्त्वादिति परेणान्वयः । पशुपदस्य
लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वादिप्रकारेण आढ्यपदस्य च धनवत्त्वप्रकारेण बोधकत्वादिति भावः ।
पिशुनादीत्यादिना गगनादीनामुपग्रहः, तेषां शब्दादिगुणवत्तया बोधकत्वात् ।
पुण्येति । धन्यपदस्य पुण्यवत्त्वेन पिशुनपदस्य द्वेषवत्त्वेन बोधकत्वादिति भावः ।
प्रतीयन्ते इति । प्रकारीभूय इत्यादिः । अमीषां जात्यादीनां, चातुर्विध्यात्-जातित्वादि-
धर्मचतुष्टयवत्त्वात् । परे जगुरित्यस्वरसबीजमाह तदेतदिति । जडपदं चेष्टारहिते
मूकपदं वाग्विधुरं मूर्खपदं विद्यारहिते शक्तं, तत्र च न जातिद्रव्याद्यवच्छिन्नं शक्तिमत्त्वं
किन्तु अभावावच्छिन्नमेवेति तेषामनुपग्रहात् विभागन्यूनत्वमिति भावः । ननु जडादिपदं
न चेष्टारहितादिमात्रे शक्तं तथासतीष्टकादेरपि जडत्वादिप्रसङ्गात् किन्तु चेष्टारहितप्राण्या-

परित्यक्तमस्माभिः ॥ १८ ॥

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति --

(१) जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।

जातिमात्रे हि सङ्केताद्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् ॥ १९ ॥

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा, यथा गोचै-
त्रादिः । सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु

कृष्णकान्तीटीका ।

षामनुपग्रहस्तदवस्थ इति भावः । आदिना करणाधिकरणसामान्यविशेषादिपरिग्रहः ।
तेषामपि द्रव्यगुणजातिरूपन्दान्यतमत्वावच्छिन्नशक्तिकान्यत्वात् । अपरेषां पूर्वोक्ता-
नामादिपदानां षण्णां यदर्थग्राहकत्वं तत् स्वयमेवोद्यम् ॥ १८ ॥

नैमित्तिकेति । नैमित्तिकसंज्ञालक्षणं प्रतिजानीते इत्यर्थः । जात्यवच्छिन्नसङ्केत-
वतीत्यत्र वतुप्रत्ययान्तत्वेन सप्तमीतत्पुरुषः, न तु कर्मधारयोत्तरं वतुप्रत्ययो “न कर्म-
धारयान्मत्वर्थयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर” इत्यनेन तन्निषेधात् ।

विवृणोति—यन्नामेति । नैमित्तिको संज्ञेति । क्वचित्तैमित्तिकेत्येव पाठः,
तत्र संज्ञेति पूरणोद्यम् । उदाहरति—गोचैत्रादिरिति । सङ्केतस्य नित्यानित्यभेदा-
द्वयोरुपादानम् । सा—गोचैत्रादिरूपा संज्ञा । हि हेतौ, तच्चाभिधत्ते इत्यन्वान्वयि ।
जातेः सङ्केतावच्छेदकत्वं च शब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्केतविषयत्वम् । सङ्के-
तश्च पदविशेष्यकोऽर्थविशेष्यको वा इत्यन्यदेतत् । नच चैत्रत्वस्यानेकवृत्तित्वाभा-
वात् कुतो जातित्वमिति वाच्यम् । चत्रत्वस्य शरीरमात्रवृत्तेः शरीरस्य च बाल्या-
दिभेदेन नानात्वात् जातित्वाक्षतेः । अभिधत्ते वक्तृत्यर्थः । गोत्वावच्छिन्नशक्तेति
यावत् । कारिकापराद्धं व्याकुर्वन् मीमांसकमतं दूषयितुमारभते नत्विति । गोत्वा-
रामभद्रीटीका ।

दावेव, तथाच पदवादिपदवत्तदपि द्रव्यशब्द एव स्यादत आह—अन्यशून्यादीनां
चेति । शून्यपदमत्यन्ताभाववत्त्वे, अन्यपदं भेदवत्त्वे शक्तिमत् न तु जात्यादिमत्त्वेनेति
तेषामनुपग्रहस्तदवस्थ इति भावः । आदिना अधिकरणादिशब्दस्योपग्रहः, तत्र स्वरूप-
सम्बन्धस्य पदार्थान्तरस्यैव वाऽधिकरणत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

नैमित्तिकीत्यस्य संज्ञेति शेषः । क्वचित्तथैव पाठः । गोचैत्रादिरिति सङ्केतस्य नित्या-
नित्यभेदात् गोचैत्रयोरुपादानम् । सा गवादि संज्ञा, अभिधत्ते—बोधयति । नरिवति । अ-
भिधत्ते इति पूर्वोक्तान्वयः ।

(१) स्वमतेनोक्ता नैमित्तिकी संज्ञा लक्षयति जातीति । जातिविशिष्टव्यक्तौ गृहीतसङ्केता संज्ञा
नैमित्तिकीत्यर्थः । मीमांसकमतानुसरणेन जातिमात्रे यदि संज्ञायाः सङ्केतो गृह्यते तदा व्यक्तिभानं
संज्ञया न स्यादिति परार्थार्थो बोध्यः ।

गोत्वादिजातिमात्रम्, गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुभवानुपपत्तेः; एकशक्तत्वग्रहस्यान्यान्यनुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।

(१) ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवाननयनादेरन्वयवर्गित्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात्, (२) सुबर्थक

कृष्णकान्तीदीका ।

दीत्यादिना चैत्रत्वादपिप्रग्रहः । जातिमात्रमिति अभिधत्ते इति पूर्वणान्वयः । मात्रपदेन व्यक्तेर्व्यवच्छेदः । मीमांसकैरर्थवादानां शाब्दबोधजनकत्वस्वीकारात् गामानय इतिस्थलानुधावनम् । ननु सङ्केतविषयीभूतशाब्दबोधविषयत्वमिव सङ्केतग्रहविषयत्वमपि तज्ज्ञानप्रयोजकम् इति गोत्वशाब्दत्वज्ञानमपि गवान्वयबोधहेतुर्भविष्यतीत्यत आहैकशक्तत्वग्रहस्येति । प्रसङ्गादिति । तादृशज्ञानात् घटादेरपि ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः । सङ्केतग्रहाविषयत्वस्याविशेषादिति भावः ॥

अद्वयमते दूषयितुमुपपन्नस्यति नन्विति । आनयेत्यादिना आनयेदित्यादेः परिग्रहः । एतादृशस्थलानुधावनबीजन्तु पूर्वमुक्तमेव । गोत्वकर्मताकत्वेनैवेति एवकारेण गवादिकर्मताकत्वव्यवच्छेदः । हेतुत्वादिति । गोत्वशक्तत्वेन पदज्ञानोत्तरगोत्वान्वयबुद्धिं प्रति गोत्वशक्तत्वेन पदज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः । ननु आनयनकर्मत्वादौ गोत्वाधेयत्वस्य बाधात्कथं तत्र गोत्वान्वय इत्यत आह—सुबर्थकर्मत्वारामभद्रीदीका ।

अद्यानां मतमुत्थापयति नन्विति । आनयनादिकर्मत्वस्य गोत्वादिजातौ साक्षात्सम्बन्धेनासत्त्वात् आह—सुबर्थेति । द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादावित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।

(१) जातिमात्रे पदस्य शक्तिरिति वादिनां तैत्तितातानां भाट्टानां मते दूषयितुं तन्मतमुपपन्नस्यति नन्विति । तेषामयमाशयः—वाक्यार्थप्रतिपत्त्यनुकूलपदार्थस्मरणजनकपदपदार्थयोस्सम्बन्धस्तावत् वाचकत्वं नाम सकलवादिसिद्धम् । तच्च सङ्केतो वा पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत् । न च सम्बन्धः कुत्र कल्प्यतां जातिमात्रे वा जातिव्यक्त्योर्वैति विमर्शे जायमानेपि जातवैव तत्कल्पना ज्यायसी 'नागृहीतविशेषण' न्ययेन, न तु व्यक्तौ अनन्ताभिर्यत्किमिः सह सम्बन्धग्रहणस्याशक्यत्वात्, सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः प्रमाणाभावेनानङ्गीकारात्, तथात्वे वा व्यक्तेरन्यथालाभसम्भवेन तत्र शक्तिकल्पनस्य गौरवपराहतत्वात्, अत एवोक्तं 'विशेष्ये नामिधा गच्छेत् क्षणिशक्तिर्विशेषणे' इति । व्यक्तेः कथं लाभ इति चेत् ? कर्मत्वे गदीयं गोत्वनिष्ठकर्मतात्वादित्याद्यनुमानरूपाक्षेपेणैव तल्लाभसम्भवात् । ननु व्यक्तं विना किमुपपत्तेः, न तावज्जातिः, व्यक्तं विना जातिस्वरूपावस्थानादिति । मैवम् । जातिर्हि व्यक्तिकृत्ता नियतेति कथमाक्षेपानुपपत्तिः । न च जातिव्यक्त्योर्गुणपत्प्रतीतिदर्शनात्कथमाक्षेप्याक्षेपकभावा इति वाच्यम् । गौरवप्रसंगाभावाक्षेपेन गुणपत्प्रतीतिभ्रान्तत्वकल्पनस्योचितत्वात् । तस्माज्जातावैव शक्तिरिति । (२) ननु गोत्वादावाननयनकर्मत्वाभावात् कथं कर्मत्वे गोत्वादेशधेयतयाऽन्वयबोधो योग्यताविरहादित्यत आह सुबर्थेति ।

मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात्, गवादिर्मताकत्वेन बोधस्तुत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गवीयं गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा(१)दित्याद्यनु-

कृष्णकान्तीटीका ।

दाविति । तथाच स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य तत्र बाधेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य तत्राबाधेन तेन सम्बन्धेन तत्र तदन्वये बाधकाभावः । स्वं-गोत्वम् । साकाङ्क्षत्वादिति । इदमुपलक्षणम्, स्वार्थसंख्यादेरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणसमेतत्वसम्बन्धेन गोत्वादावन्वयो बोध्यः, तेन गोत्वस्यैकत्वेऽपि द्विवचनबहुवचनयोर्नानुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । वस्तुतः कर्मत्वादावित्यादिपदात् करणत्वादेरिव गोत्वादेरित्यादिपदात् स्वार्थसंख्यादेरपि परिग्रहः, साकाङ्क्षत्वादित्यस्य आश्रयतया प्रकारतया वा साकाङ्क्षत्वादित्यर्थं इति नानुपपत्तिर्न वा ग्रन्थकर्तुर्न्यूनत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु गवादिर्मताकत्वेनानयनादेस्तत्र बोधोऽनुभवसिद्ध इति तदपलापे सिद्धान्तविरोध इत्यत आह—गवादिर्मताकत्वेनेति । आक्षेपादनुमानात् । अनुमानप्रकारमाह—कर्मत्वमिति । गवीयमिति । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतया गोसम्बन्धीत्यर्थः । क्वचिद् गोवृत्तीत्येव पाठः, तत्र स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिः । गोत्वनिष्ठेति । स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनेत्यादिः, अन्यथा गोत्वं पश्यतीत्यादौ प्रकारतारूपकर्मत्वे व्यभिचारापत्तेः । उक्तानुमानेऽन्वयेन दृष्टान्तसम्भवेऽपि व्यतिरेकेण घटादिरेव दृष्टान्त इति बोध्यम् । अथवा यत् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन यद्वृत्तिजातिवृत्ति तत्तद्वृत्ति घटविषयवदिति सामान्यव्याप्त्या तत्र तदनुमानम् । ननु उक्तानुमानात् कर्मत्वादौ गोनिष्ठत्वसिद्धावपि तादृशकर्मतानिरूपकत्वस्थानयनादावसिद्ध्या नोक्तबोधनिर्वाह इत्यतोऽनुमानान्तरमाह—आनयनमिति । केचित्तु अनुमानमिदमग्रिमानुमाने साध्यप्रसिद्धयर्थमित्याहुः । तन्न समीचीनं, तदनुमाने साध्यतावच्छेदकविषयैव कर्मत्वादौ गोवृत्तित्वसिद्धिसम्भवात् पूर्वानुमानवैयर्थ्यापत्तेरिति । अत्र गोदानादिकं दृष्टान्तो बोध्यः । अन्ये तु अन्वयदृष्टान्तसम्भवासम्भवाभ्यामे-

रामभट्टीटीका ।

सुवार्थबहुत्वादेरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणसमेतत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे गोत्वादावन्वयो बोध्यः । स्तेन गोत्वस्यैकत्वेऽपि गावौ गाव इत्यादौ द्विवचनादेर्नानुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वेवं गामानयेत्यादिवाक्यश्राविणः पुरुषस्य गोनिष्ठकर्मताकबोधः कथं स्यात् अत आह—गवादीति । बोधस्त्वानयनादेरित्यादिः । उत्तरकालं—गोत्वकर्मताकत्वबोधानन्तरम्, आक्षेपादनुमानात् । तदेवानुमानमाह कर्मत्वमित्यादिना । गवीयमिति । आधेयतासम्बन्धेन गोमदित्यर्थः । गोत्वकर्मतात्वादिति । स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गोत्व

(१) रामभट्टमते 'गोत्वकर्मतात्वात्, गोत्वकर्मताकत्वात्' इति हेतुद्वयस्य पाठो द्रष्टव्यः ।

मानसाम्राज्यात् । न च वस्तुगत्या यद्वात्त्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तिमित्येवं गोपदज्ञानादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः, गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम् । गोपदं गोत्वशक्तमित्यकारकज्ञानत्वेनैव हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यासम्भवात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वानियमो मानाभावात्, अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारके तस्य

कृष्णकान्तोदीका ।

वानुमानद्वयोपादानमिति प्राहुः । अत्रापि यद्यद्वृत्तिजातिवृत्तिकर्मतानिरूपकं भवति तत्तद्वृत्तिकर्मतानिरूपकं भवति ग्रामगमनवदिति सामान्यव्याप्तेरपि सम्भवो बोध्यः । अनुमानसाम्राज्यात्—अनुमानप्राप्त्यात् । नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वस्तुगत्या इति । गोत्वत्वाद्यप्रवेशेनेत्यर्थः । हेतुत्वे इति । स्वोत्तरनिरवच्छिन्नगोत्वान्वयबोधं प्रतीत्यादिः । अन्वयबोधापत्तिरिति । तज्ज्ञाने जातिवत्त्वेन गोत्वस्यैव भातत्वात् इति भावः । तथात्वे—निरुक्तबोधं प्रति हेतुत्वे । चत्त्वर्थे । लाघवादिति । गुरुशरीरगोत्वत्वाद्यप्रवेशेनेत्यादिः । हेतुत्वमित्यस्योचितमिति शेषः ॥ लाघवमेव स्वयं व्यञ्जयति गोत्वत्वेति । गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपस्य तस्यातिगुरुत्वादिति भावः । समवायान्यसम्बन्धेन गोत्वादेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वे बाधकं निरस्यति—नहीति । हिहंतौ, यस्मात्तादृशनियमो नेत्यर्थः । नियमाभावे हेतुमाह—मानाभावादिति । साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह—अयं गौरिति । गोत्ववानितिज्ञानानुव्यवसायस्य प्रकारित्वांशे स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वाभावात् अनुव्यवसाये एतादृशव्यवसायजन्यत्वपर्यवसितव्यवसायोत्तरत्वाभिधानम् । गोत्वेनेमं जानामीत्याकारक इत्यनुमाने इत्यन्नेवानुव्यवसाये इत्यत्राप्यन्वितम् । न च प्राकृत्यापरनामातिरिक्तपदार्थरूपज्ञातताल्लिङ्गकानुमानस्य गवादिविशेष्यकतया कथं तदामभद्रीदीका ।

निष्ठकर्मतात्वादित्यर्थः । अनुमानमिदमभिमानुमानस्य साध्यप्रसिद्धर्थम् । गोत्वकर्मतात्वादिति । गोत्वनिष्ठफलजनकत्वादित्यर्थः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । हेतुत्व इत्यस्य निरवच्छिन्नगोत्वान्वयबोधं प्रतीत्यादिः । शुद्धेति । निरवच्छिन्नत्वार्थः । तथात्वे—गोत्वान्वयबोधकत्वे । शक्त्यंशे गोत्वादेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वे बाधकं निरस्यति नहीति । गौरित्यादिप्रत्यक्षस्य प्रकारतायां व्यभिचारापत्तेः समवायान्येति । ननु बाधकाभाव एव निरुक्तव्याप्तौ मानमत आह अयमिति । तस्य व्यवसायस्य, ज्ञातताल्लिङ्गकानुमान

ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा(१) व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् । एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात्, केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्मत्वांशे(२) च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तस्थल एव व्यभिचारात् । (३) न चैवं 'कालो गौः पदं गौ' रित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात्, कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति कालिकादिसम्बन्धेन

कृष्णकान्तीटीका ।

कारतेति वाच्यम् । भट्टमते तदनुमानेनैव प्रामाण्यस्यात्मनश्च विषयीकरणात्, अन्यथा तद्विशेष्यकत्वस्याभावेन प्रामाण्यविषयकत्वानुपपत्तेश्च । तस्य व्यवसायस्येदमप्युभयत्रान्वितम् । तादृशनियमो भवन्मतेऽपि न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाहानुव्यवसाये चेति । ननु तत्र गोत्वत्वेनैव गोत्वं भासत इति न व्यभिचार इत्यत आह—प्रागनुपस्थित्येति । तत्र-प्रकारित्वप्रकारीभूतगोत्वे । अयोगादिति । तदलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानहेतुत्वस्य भवद्भिः स्वीकारादिति भावः । एतेनेति । प्रत्युक्तमिति परेणान्वयः । केवलस्य—निरवच्छिन्नस्य । शक्त्यंशे विषयतयेति । प्रकारत्वायोग इति परेणान्वयः । तथाच भवन्मते कारणीभूतज्ञानानुपपत्तिरिति भावः । कार्याभूतज्ञानानुपपत्तिमप्याह—कर्मत्वांशे इति । परम्परयेति । स्वाश्रयवृत्तित्वरूप इत्यादिः । स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतया भागोपगमे गौरवादिति भावः । उक्तस्थल इति । अयं गौरितिज्ञानानुव्यवसायस्थले इत्यर्थः ॥ शङ्कते नचैवमिति । एवं—उक्तनियमासत्त्वे इत्यर्थः । प्रमा स्यादिति । प्रमाजनकः स्यादित्यर्थः । कालिकादीत्यादिना शक्त्यादिपरिग्रहः । तत्प्रकारकत्वात्—गो-

रामभट्टीटीका ।

इति भट्टमतेन । व्यभिचारादिति । तत्र प्रकारत्वांशे निरवच्छिन्नस्यैव गोत्वस्याधेयतासम्बन्धेन प्रकारत्वादिति भावः । ननुक्तस्थले गोत्वत्वेनैव गोत्वस्य भानान्न व्यभिचार इत्यत आह प्रागिति । तत्र—अनुमानेऽनुव्यवसाये वा, अयं गौरिति व्यवसायेन गोत्वत्त्वस्याभानादिति भावः । एतेनेति । परास्तमित्यन्वयः । विषयतया—विषयतासम्बन्धेन, प्रकारत्वायोग इत्यग्रेसम्बन्धः । कारणे बाधकमुक्त्वा फले तदाह सुबर्थकर्मत्वादाविति । परम्परया—स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन । उक्तस्थले—गोत्वेनेमं जानामास्याकारबाध । नचैवमिति । समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मानवच्छिन्नत्वे

(१) ज्ञाततालिङ्गकात्मपक्षकार्यं गौरितिज्ञानस्यानुमान इत्यर्थः । अत्र ज्ञातताया हेतुत्वं स्वजनकज्ञानसमवायित्वसम्बन्धेन बोध्यम्, एतज्ज्ञानस्य भट्टमतेऽनुमानत्वं, नैयायिकमतेऽनुव्यवसायत्वमतेऽनुव्यवसाये वेति ।

(२) कर्मत्वादाविति रामभट्टसम्मतः पाठः । (३) जातिशक्तिवादिमते दोषमाह नचैवमिति ।

तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यम् । कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् , अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः, शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालो गौरित्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

तत्प्रकारकत्वात् । तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वादिति भावः । प्रकारतागर्भत्वेन—प्रकारताघटितत्वेन । तथाच गोत्ववति गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वं तादृशज्ञानप्रामाण्यमिति, तादृशमतेः—समवायान्यसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकज्ञानस्य, प्रमात्वायोगादिति । तथाच कालो गोत्ववानित्यादिकमेव प्रमाणमिति भावः । स्वोक्तं द्रव्यति अन्यथेति । तत्सम्बन्धेन तद्वति तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानसामान्यस्य प्रामाण्यपदार्थत्वे इत्यर्थः । संस्थानमारम्भकावयवसंयोगः तत्समवेतत्वं तन्मात्रसमवेतत्वम् । समवायेन प्रमात्वस्य—समवायावच्छिन्नप्रकारतागर्भप्रमात्वस्य । दुर्वारतापत्तरिति । तथाच तन्मते समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानप्रामाण्यस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वनियमः, स्वाश्रयारभ्यत्वसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य तु न तन्नियम इति वक्तव्यमिति भावः । अतएव मात्रपदं सार्थकम्, अन्यथा तस्योभयवृत्तित्वे उक्तनियमानुपपत्तेरिति । ननुक्तज्ञानयोस्तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्याप्यसम्भवान्महदसमञ्जसं भ्रमप्रमाभिन्नस्य विशिष्टज्ञानस्यालीकत्वादित्यतः आह—शाब्दस्येति । शाब्दस्य भ्रमत्वव्यवस्थापनेऽपि तथाविधप्रत्यक्षस्य तथात्वानुपपत्तिरित्यालोच्य ग्रन्थगौरवभागेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तभावेन प्रत्यक्षस्यापि तथात्वं व्यवस्थापयन्नाह—प्रत्यक्षस्यापीति । आदिपदात् पदं गौरित्यादेः परिग्रहः । कदाचिद्भेदानवगाहिनः तादृशबोधस्य तथात्वानुपपत्तिरतो निय-

शमभट्टोटीका ।

जातेर्निर्वच्छिन्नप्रकारत्वे समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमे चेत्यर्थः । कालो गौरित्यत्र कालिकेन, पदं गौरित्यत्र स्वशक्तिवसम्बन्धेन गोत्वं प्रकार इति सम्बन्धभेदादुदाहरणद्वयम् । तादृशमतेरिति । कालो गौरित्यादिभेदेरित्यर्थः । प्रमात्वायोगादिति । कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिगर्भप्रमात्वायोगादित्यर्थः । अन्यथेति । येन सम्बन्धेन यत्र यद्वर्तते तत्रैव तेन सम्बन्धेन तस्य तदवच्छिन्नस्य वा प्रमोपगम इत्यर्थः । दुर्वारतेति । तन्मते स्वाश्रयारभ्यत्वसम्बन्धेनैव शुद्धघटत्वस्य प्रमाया निर्वाच्यत्वादिति भावः । ननु विशिष्टबुद्धेर्भ्रमप्रमान्यतरत्वनियमेन भ्रमभिन्नाया कालो गौरितिबुद्धेः प्रमाभिन्नत्वानुपपत्तिरत आह शाब्दस्येत्यादि । यद्वा ननु कर्मत्वं गौरितिज्ञानस्याप्रमात्वानुपपत्तेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गोत्वप्रामाण्यशरीरे तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नप्रकारत्वं निवेद्यम्, तथाच स्वरूपतो गोत्वविषयकस्य गामानयेत्यादिशाब्दबोधस्य

दिवोषस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टम-
तानुवर्तिनः ।

(१) तन्मन्दम्, विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादिकर्मताकत्वेना-
नयनादेरन्वयबोधस्याऽऽनुभविकत्वात्, गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिम-
त्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शात्, गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्या-
द्यनुभवस्यासम्भवात्, स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशक्यत्वाच्च ।

कृष्णकान्तोदाका ।

मत इत्युक्तम् । गवाद्यभेदेति । गोपदार्थाभेदेत्यर्थः । गोत्वाभेदेति यावत् । अप्र-
मात्वेति । अमत्वेत्यर्थः ।

दूषयति—तन्मन्दमिति । यद्यपि नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वे मानाभाव
इत्येव दोषः सम्भवति, तथापि स्फुटतया स उपेक्षितः । आनुभविकत्वात्—अनुभव-
सिद्धत्वात् । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—गौर्गच्छतीति । अस्पृशाद्विषयीकर-
णात् । निर्धर्मितावच्छेदककशाब्दानभ्युपगमादिति भावः । ननु गोत्वत्वधर्मिताव-
च्छेदक एव तादृशबोधो भविष्यति इत्यत आह—गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति ।
ननु गौर्गतिमान् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादित्याक्षेपात् गवि गतिमत्त्वबोधो
भविष्यतीत्यत आह—स्वाश्रयवृत्तित्वेति । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धि-
परिग्रहः ।

शमभद्रीटीका ।

प्रमात्वानुपपत्तिरतः समाधानान्तरमाह शाब्दस्येति ।

विनापीति । अन्यथा गोत्वकर्मकत्वेनानयनाद्यनुभवस्यानुमितित्वं किमिति न
रोचयेरिति भावः । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह गौर्गच्छतीत्यादाविति । गतिम-
त्त्वादित्यादिना सुबर्थकत्वान्वयस्योपग्रहः । अस्पृशाद्विषयीकरणात् । ननूक्तस्थले
गोत्वत्वविशिष्ट एव गोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयो भविता इत्यत आह गोत्वत्त्वाते ।
ननु गामानयेत्यादौ शुद्धगोत्वानुभावकस्य गोपदस्य गौर्गच्छतीत्यादौ गोत्वत्वावच्छि-
न्ने लक्षणा वाच्या, तेन गोत्वं गच्छतीत्याकारक अन्वयबोधो नानुपपन्न इत्यत आह

(१) उक्तमते दूषयति तन्मन्दमिति । अयमत्र नैयायिकानामभिप्रायः—गामा नयति वाक्यश्रव-
णानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिर्इत्यते, सा च गवानयनज्ञानसाध्या, तच्च ज्ञानं गामानयेति
वाक्यजन्यम्, वाक्यजे ज्ञाने पदोपस्थापित एवार्थोऽन्वयप्रतियोगितया भासते इति सिद्धान्तात् । तथा
च गोपदाङ्गेभ्योक्तेरनुपासितौ कथमन्वयप्रत्ययः । आक्षेपोपस्थितस्य च वाक्यजप्रत्ययान्वयमति-
त्वाभावात्, अन्यथा घटमानयेति वाक्यं रूपसंख्यापरिमाणोदिकमाक्षिप्यान्वयबोधं विदध्यात्, न चैवं,
तथानुभवाभावात् । किं चाक्षेपे व्यक्तेः प्राधान्येन मानं न स्यात् इत्यन्यत्र विस्तरः ।

एतेन--कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोवृत्तित्वं विना गोत्ववृत्तित्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिर्घातसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्तिबोध-इति श्रीकरमतमध्यनादेयम् । मिथो विरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तिर्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च ।

कृष्णकान्तीटीका ।

एतेनेति । विनाप्यर्थापत्तिं गामित्यादिवाक्यात् कर्मत्वादौ गोरन्वयानुभवेनेत्यर्थः । मतमनादेयमिति परेणान्वयः । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रति दूषणान्तरमाह—मिथो विरुद्धाभ्यामिति । शाब्दत्वार्थापत्तिवयोः समानाधिकरणत्वे साङ्ख्यप्रसङ्गादिति भावः । सम्भूय-मिलित्वा । तथाविधेति । कर्मत्वं गवीयमित्याकरकेत्यर्थः । जननायोगाच्चेति । तथाच शाब्दत्वार्थापत्तिवयोर्विरोधरक्षार्थमेव तत्तदवच्छिन्नबोधसामग्र्योरन्यतरस्य शाब्दत्वार्थापत्तिवान्यतरत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वमित्यभिप्राय इति कश्चित् । दस्तुतः स्वमते शाब्दं प्रति अनुमितिसामग्र्या इव आपत्तिसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमित्यभिप्रायः । नच श्रुतार्थापत्तिस्वरूपवैजात्यमेव तत्र स्वीकार्यमिति वाच्यम् । मानाभावात्, प्रत्युत आपत्तिवत्त्वस्यैव तत्रानुभवात् । अधिकन्तु प्राक् प्रपञ्चितमस्माभिः ।

रामभट्टीटीका ।

स्वाश्रयेति । व्यभिचारादीति । गौः समवायेन गतिमान् स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादित्यत्र सत्ताद्रव्यत्वादौ व्यभिचारः पक्षे स्वरूपासिद्धिश्चेत्येवं दोषेण दुःशक्यत्वादित्यर्थः । तथाच तत्रैव गोर्धर्मिकगतिमत्त्वबोधसंपत्त्यर्थं भट्टेनापि जातिविशिष्टे वा किरूपेया । न च तत्र लाघवेन गोत्वे शक्तस्य गोपदस्य तत्र गवि लक्षणा कर्तव्येति वाच्यम् । परेषां मते लक्ष्यार्थस्य तादृस्थेन प्रकारतयैवान्वयबुद्धौ भानस्वीकारेण तद्विशेष्यकान्वयबोधानुपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

एतेनेति । विनाप्यर्थापत्तिं गामित्यादिवाक्यात् कर्मत्वादौ गवाद्यनुभवेनेत्यर्थः । श्रीकरमतमनादेयमित्यप्रेऽन्वयः । दूषणान्तरमाह मिथो विरुद्धाभ्यामिति । न च शाब्दत्वादिविरुद्धं श्रुतार्थापत्तिवत्तामकं वैजात्यान्तरमव तादृशबोधे श्रीकरैरूपेयमिति वाच्यम् । तादृशवैजात्ये सानाभावात् । प्रत्युत गवाद्यवगाहिबोधे शाब्दत्वस्यैवानुभवादिति भावः ।

(१)यत्तु-गौडजार्यते गौर्नश्यति इत्यादौ सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्ते-
नैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्वोधयते, व्यक्तीनां बहु-
त्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणायां
बीजत्वात् । यदाहुर्मण्डनाचार्याः—

जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति ।

नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥—इति,

तदपि तुच्छम्, व्यक्तिं विनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य सु-

कृष्णकान्तीटीका ।

मण्डनाचार्यमतं निरक्षितुमाह—यत्त्विति । इत्यादावित्यादिपदेन गामानय
अश्वो जायते इत्यादेरुपग्रहः । गोत्वादीत्यादिनाऽश्वत्वपरिग्रहः । ननु विनिगमनावि-
रहाद्व्यक्तावपि शक्तिरास्तामित्यत आह—व्यक्तीनामिति । बहुत्वेनेति । तथाच
लाघवमेव विनिगमकमिति भावः । ननु व्यक्तीनामशक्यत्वे शाब्दानुपपत्त्या गौरवम-
किञ्चित्करमित्यत आह—अन्यलभ्यत्वेनेति । तथाच व्यक्तीनामाक्षेपादपि भानस-
म्भवात् तत्र शक्तिरनुचिता, ‘अनन्यलभ्ये’ हि शक्तिरिति प्राचीनसिद्धान्तादिति भावः ।
नच जातेरपि आक्षेपलभ्यत्वसम्भवे तत्र कथं शक्तिरिति वाच्यम् । जातिभानं विनापि
व्यक्तिभानसम्भवादन्नाक्षेपस्यासम्भवात् । ननु गां पश्यतीत्यादौ कथं गोपदस्य गवि
लक्षणा, मुख्यार्थगोत्वान्वयानुपपत्तिरूपतद्बीजासत्त्वादित्यत आह—तात्पर्येति ।
बीजत्वादिति । अन्यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणानुपपत्तेरिति भावः । मण्डनाचा-
र्यसम्वादमप्याह—यदाहुरित्यादिना । अस्तित्वनास्तित्वे—उत्पादविनाशौ । अविव-
क्षणे हेतुमाह—नित्यत्वादिति । ते—अस्तित्वनास्तित्वे, तथाच व्यक्तौ लक्षणेति भावः
दूषयति—तदपि तुच्छमिति । गोविषयत्वानिरूपितगोत्वविषयताशालि-

रामभट्टीटीका ।

मण्डनाचार्यमतं निरक्षितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । इत्यादावित्यादिपदेन गामा-
नय गौर्गच्छतीत्यादिवाक्यस्योपग्रहः । ननु जातिव्यक्त्योर्मध्ये जातावेव शक्तौ विनि-
गमकाभाव इत्यत आह—व्यक्तीनामिति । बहुत्वेनेति । ननु प्रत्येकव्यक्त्या
समं जातिशक्तौ विनिगमनाविरह एव इत्यत आह अन्यलभ्यत्वेन चेति । तत्र-
जातिविशिष्टव्यक्तौ । नन्वेवं गां पश्यतीत्यादौ मुख्यार्थस्य गोत्वस्यान्वयानुपपत्तेरभावात्
गोपदस्य गवि लक्षणा न स्यात् अत आह—तात्पर्येति । अस्तित्वनास्तित्वे उत्पाद-
विनाशौ न अस्तित्वनास्तित्वे ।

(१) व्यक्तेः प्रधान्यानुभवाल्लक्षणा व्यक्तौ, आक्षेपे तूपसर्जनता स्यादिति भट्टकदेशिमण्डनमिश्र-
मतमाह यत्त्विति ।

रूपप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुम-
शक्यत्वात्, शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न 'च गोरन्यो महिष' इत्या-
दौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गो-
त्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः, तत्र पञ्चम्याः स्वा-
र्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबो-
धकत्वात्, अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वयस्य

कृष्णकान्तीटीका ।

बोधौपयिकशक्तिमत्पदवृत्तिप्रयोगासम्भवेनेति तृतीयान्तार्थः । तस्य चाशक्य-
त्वे हेतुतयान्वयः, स्वारसिकप्रयोगस्यैव शक्तिकल्पकत्वादिति भावः । तन्मात्रस्य-
गोत्वमात्रस्य, तद्वति—गोत्ववति । ननु शक्याप्रसिद्धावपि लक्षणा सम्भवत्ये-
त्यत आह—शक्यसम्बन्धस्यैवेति । लक्षणात्वात्—लक्षणास्वरूपत्वात् । शङ्कते
नचेति । जातौ मुख्यप्रयोग इति परेणान्वयः । उक्तस्थलेऽवधित्वस्यापि
प्रतियोगितारूपत्वात्, तदेवाह—प्रतियोगित्वे वेति । स्वावच्छेद्यत्वसम्ब-
न्धेनेति । शुद्धस्य—गवादिविनाकृतस्य, गोत्वादेरित्यादिनाऽकत्वत्वादिपरिग्रहः, अन्व-
यात्—अन्वयस्यावश्यं स्वीकार्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा आधेयतया तत्र गवादेर-
न्वये गोरन्यो महिष इतिवत् गोरन्यो गौरित्यपि प्रतीत्यापत्तेः तथाविधभेदस्य तत्रा-
प्यबाधादिति भावः । शङ्कां निरस्यति—तत्रेति । गोरन्यो महिष इत्यादिस्थले
इत्यर्थः । स्वनिष्ठेति । तथाच गवि निरुक्तसम्बन्धेन गोविशिष्टभेदासत्त्वात् नोक्ता-
पत्तिसम्भवः । अन्वयबोधकत्वात्—पञ्चम्या अन्वयबोधकत्वे बाधकाभावादित्यर्थः ।
ननु गोत्वादेरपि तत्रान्वये बाधकाभाव इत्यत आह—अन्यथेति । तत्रोभयान्वय-
स्वीकारे इत्यर्थः । भक्तिर्लक्षणा । तथाच शक्त्या गोत्वस्य, भक्त्या च गोगौ-
पदेन बोधने इत्यर्थः । ननु तात्पर्यसत्त्वे शक्यलक्ष्ययोरेकदान्वयबोधस्तु नव्यैः
स्वीक्रियते- कथमन्यथा गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रोभयान्वयबोधः । न च
युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति प्रवादासङ्गतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्नवृत्ति-
भ्यामन्वयबोधास्वीकार एव तस्य तात्पर्यात् । एवमेवाकाङ्क्षाग्रन्थे मणिकृदप्याह—

रामभट्टीटीका ।

तद्वति—गोत्वादिति । शक्येति । शक्या भासते योऽर्थस्तत्सम्बन्ध-
स्यैव लक्षणात्वादित्यर्थः । नचेति । प्रयोग इत्यपेक्षान्वितम्, शुद्धस्य—निरवच्छि-
न्नस्य । तथाविधेति । गोरन्यो महिष इत्यादिस्थले एवेत्यर्थः । स्वनिष्ठेति ।
गोनिष्ठेत्यर्थः । नन्वत्र पञ्चम्यर्थावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन गोत्वादेरन्वये बाधका-
भाव इत्यत आह अन्यथेति । भक्तिर्लक्षणा । ननु गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः इत्यादा-

यौगपद्यापत्तेः(१) । वस्तुतस्तु शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घट एव, द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः(२) समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्वटत्वादिजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

कृष्णकान्तीटीका ।

वस्तुतस्त्विति । कालो गोत्ववानितिशाब्दे व्यभिचारात् शुद्धस्येति । निरवच्छिन्नस्येत्यर्थः । गोत्वेनेमं जानामीत्यनुव्यवसाये व्यभिचारात् शाब्दधीति । तस्य-गोत्वादेः, अन्वयो दुर्घट इति परेणान्वयः । ननु जातेः प्रकारत्वस्य समवायावच्छिन्नत्वे किं मानमित्यत आह—द्रव्यमिति । ननु द्रव्यत्वं जातिरेव न गगनादौ तस्याप्रत्यक्षत्वात्, अत एव 'पृथिवीत्वमपि न जातिः, घृतजतुपञ्चतौ तदप्रत्यक्षादि'त्याचार्या इत्यत आह—घट इति । प्रमात्वानुरोधादिति । अन्यथा समवायेन द्रव्यत्वादिति द्रव्यत्वादिप्रकारकत्वरूपप्रमात्वमेव न स्यादिति भावः । केचित्तु निर्धर्मितावच्छेदकशब्दबोधोपासम्भवाद्द्रव्यमित्यस्योपादानम् । प्रमात्वानुरोधादिति । अन्यथा तेन सम्बन्धेन घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वेन अमत्त्वं स्यादित्याहुः । तत्तुच्छम्, घट इति ज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्ने एतत्त्वस्यैव विधेयतया भानात्, प्रत्यक्षाद्यात्मकज्ञानमादायापि प्रकृतनिर्वाहसम्भवाच्च, तावतापि जातेः समवायेन द्रव्यादिवृत्तित्वसिद्धावपि तन्निष्ठप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वमसिद्धमेवेति दूषणमपि तन्मतेऽवसेयम् । ननु घटत्वं न जातिः पाषाणमयत्वादिना साङ्ख्येयात् तत्प्रकारतायां समवायावच्छिन्नत्वासिद्धौ किं नविच्छिन्नमित्यत आह—घटत्वादिजातेरिति । नाना-

रामभट्टीटीका ।

विव प्रकृते युगपत् वृत्तिद्वयस्वीकारो न क्षतिकर इत्यत आह वस्तुत इति । सामान्यतो जातेः प्रकृते प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमस्य कालो गोत्ववानित्यादिबोधे व्यभिचारात् उक्तं-शुद्धस्येति । निरवच्छिन्नस्येत्यर्थः । तथापि गोत्वेनेमं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये व्यभिचारादुक्तं-शाब्दधीति । तस्य-गोत्वादेः, जातेः प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वे किं मानमत आह द्रव्यमिति । अन्यथा तादृशप्रतीतेः समवायेन घटत्वाप्रकारकत्वात् अप्रमात्वापत्तिरिति भावः । ननु घटत्वादिः संस्थानगतो जातिविशेषः, द्रव्यगतत्वे सृत्वादिना साङ्ख्येयात्, तथाच द्रव्यं घट इत्यादौ स्वाश्रयसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वरूपतः शाब्दधीप्रकारतया व्यभिचार इत्यत आह द्रव्यमिति । अन्यथा तादृशप्रतीतेः परंपरया प्रमात्वेऽपि समवायेनाप्रमात्वापत्तिरिति भावः । ननु स्वर्णत्वे पाषाणत्वाभावात् तादृशनियमे मानाभाव इत्यत आह घटत्वादिजातेरिति । तथाच

(१) एकपदेन शब्दार्थलक्ष्यार्थयुगपदन्वयबोधापत्तेरित्यर्थः ।

(२) द्रव्यमित्याकारिकाया घट इत्याकारिकायाश्च प्रतीतेरित्यर्थः ।

(१) प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुः, अतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

त्वेति । तथाच पाषाणमयत्वव्याप्यैका घटत्वजातिः अपरा स्वर्णत्वव्याप्या इति पाषाणमयत्वाद्यभावसमानाधिकरणघटत्वस्य पाषाणमयत्वव्याप्यत्वाभावात् न साङ्कर्यमिति भावः । वस्तुतो ननु घटत्वजातेः संस्थावसमवेतत्वमते तादृशनियमो व्यभिचारी, स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन घटत्वजातेस्तत्र प्रकारत्वादित्याह—द्रव्यमिति । तत्र घटविशेष्यकत्वज्ञापनाय द्रव्येति । ननु घटत्वस्य द्रव्यगतत्वे उक्तरूपेण साङ्कर्यमित्याङ्कार्था समाधत्ते—नानात्वोपगमादिति । तथाच साङ्कर्याभावात् कुतो व्यभिचारशङ्केति परमार्थः ।

प्राभाकरमतमुपदर्शयति—प्राभाकरास्त्विति । ताद्रूप्येण—गोत्वरूपेण । गोशब्देति । गोविषयकशब्देत्यर्थः, एवकारेण गोत्वमात्रविषयताया जन्यतावच्छेदकत्वव्युदासः । तथाच गोत्वप्रकारतानिरूपितगोविशेष्यताशालिशब्दं प्रति पदधर्मिकगोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वमिति पर्यवसितम्, अतो न रूपान्तरेण गोविषयकान्यांशे गोत्वप्रकारकसमूहालम्बनशब्दे च व्यभिचारः । तथाविधप्रकारताविशेष्यतयोनिवेशस्य क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अत इति । गवयादेरित्यस्यान्वयधियोऽतिप्रसङ्ग इति परेणान्वयः । इदमुपलक्षणम्, निरूप्यनिरूपकभावानिवेशे गो—गोत्वयोः समरामभट्टाटीका ।

स्वर्णत्वादिव्याप्या एव घटत्वजातय इति क साङ्कर्यं येन तादृशनियमे मानाभावः स्यादिति भावः ।

ताद्रूप्येणेति । गोत्वेनेत्यर्थः । ताद्रूप्येणेत्यादेर्व्यावृत्तिमाह न गोत्वेनेति । गवयादेरन्वयधियोऽतिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । नन्वेवं तन्मते गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात् लाघवाच्च गोशब्दबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तावतैव गवयादेर्भानव्युदाससंभवादत् आह नवेति । अतिप्रसङ्ग इति । तथाचावश्यं गोत्वरूपेण गोशब्दबुद्धित्वं

(१) गामानयेत्यादिवाक्यस्थले विभक्त्युपनीतकर्मत्वदिव्यकस्यानुपपत्त्या कल्पिता जरत्प्राभाकराणामर्धजरतीमुपस्पन्दयति प्राभाकरास्त्विति । वस्तुतस्तत्त्वस्यादिना तन्मते विशिष्ट शक्तिरिति प्रदर्शयितुं ताद्रूप्यपदमेव । अतश्चायमेतेषामभिप्रायः—शक्तिर्हि शक्यकार्यपेक्षया, कार्यं चात्र विशिष्टज्ञानमेकमेवेत्येकैव सा, तस्याश्च विशिष्टगोचरता विशिष्टज्ञानविषयतयैवेति विशिष्टगोचरा एकैव शक्तिः, किन्तु जातिनिष्ठतया ज्ञातोपयुज्यते व्यक्तौ तु स्वरूपसती, अन्यथा गौरवात्, समानसंवेत्सवेद्यतया च व्यक्तेरपि भानमिति तत्त्वताम इति । व्यक्तेरन्वयप्रकारतया भानमिति च गुरुमतैकदेशिनः । केवलजातेराव्यनयनययोऽप्यतया तयोऽन्यताघटकत्वेन घटपदे चिद्वैतस्वरूपशक्तिः प्रतीयत इति तेषां तात्पर्यम् । अत्र च तन्मतेन गोव्यक्त्याकृती न गोशब्दवाच्ये गोत्वभिन्नत्वात्पदवदित्यनुमानप्रयोगो दृश्यः ।

त्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्व-
मावश्यकम् , न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीवि-
षयत्वं , तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यम् । गवादिपदधर्मिक-
स्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादिजातेरेव
गवादिपदशक्यत्वात् , गोत्वशक्तत्वापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञा-

कृष्णकान्तीटीका ।

हालम्बनबोधप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ननु मीमांसकैर्मानङ्गीकारात् गोत्वेन गवयादि-
बोधस्य तन्मतेऽलीकतया गोत्वप्रकारकशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वक्तुमुचितमिति
चेन्न । गोपदाद् गोत्वमुख्यविशेष्यकबोधवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यता-
निवेशस्यावश्यकत्वात् । नच विशेष्यतानिषेधेऽपि तादृशबोधस्योक्तरीत्या गवि
गोत्वप्रकारकतया तद्गोपतादवस्थमिति वाच्यम् । किञ्चिन्निष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपि-
तगोत्वप्रकारताशालिशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे तात्पर्यात् , गोशाब्दत्वेत्युक्तः
फलातुरोऽपि । शङ्कते—न चैवमिति । एवमुक्तरूपेण कार्यकारणभावस्वीकारे ।
व्यक्तेरपीति । न केवलं जातिमात्रस्य व्यक्तेरपीत्यर्थः । आवश्यकत्वे हेतुमाह—न
हीति । हि यस्मात् , जन्यत्वं जन्यत्वस्वरूपं , जातेर्नित्यत्वेन तत्र तद्वाधादिति शेषः ।
जन्येति । गवादिपदस्येति पूर्वणान्वयः । तथाच गवादिपदजन्यशाब्दधीविषयत्वं ग-
वादिपदशक्यत्वमित्यर्थः । अथादौ गवादिपदशक्यत्ववारणाय जन्यान्तं शाब्दविशेषणम् ।
गोपदं गोत्वं बोधयत्वितीश्वरेच्छायाः प्रामाणिकत्वेऽपि लाघवादावश्यकत्वाच्च शाब्द-
धीविषयत्वस्यैव तथात्वौचित्यात् , ईश्वरस्य सकलमीमांसाऽसिद्धत्वाच्चेति भावः ।
तच्च—तादृशशाब्दधीविषयत्वरूपशक्यत्वं च । अविशिष्टमिति । न च गोपदजन्यशाब्द-
धीप्रकारकत्वं तथेति वाच्यम् । गामानयेत्यादौ गोरपि तथात्वात् । नापि समवाया-
वच्छिन्नप्रकारकत्वम् , शृङ्गं गवीयमित्यादौ च तस्या अपि तथात्वात् । गवादिपदध-
र्मिकेति । तथाच शाब्दबोधनिरूपिता या गोत्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नजनकता
तन्निरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वमेव गोपदशक्यत्वम् । आकाङ्क्षादिघटकपदार्था-
दावतिप्रसङ्गवारणयावच्छिन्नान्तं जनकताविशेषणम् । पदधर्मिकस्येव गोत्वजर्मिकस्यापि
शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरेहेण शाब्दं प्रति हेतुतया पदादावतिप्रसङ्गवारणाय पदध-
र्मिकेति शक्तिज्ञानविशेषणम् । गोत्वादिजातेरेवेति । एवकारेण व्यक्तिव्यवच्छेदः ।
ननु विनिगमनाविरेहाद् गोत्वशक्तत्वज्ञानत्वेनेव गोशक्तताज्ञानत्वेनापि हेतुतया गोरपि
तथाविधजनकतावच्छेदकतया शक्यत्वं दुर्वारमित्यत आह—गोत्वशक्तत्वापेक्षया

रामभट्टटीका ।

कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् इति लाघवमकिञ्चित्करमिति भावः । एवमुक्तरूपेण हेतुहेतुमद्भावे ।
जन्यत्वमिति । बाधादिति शेषः । ननु गोशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकता-

नत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अत एवान्वयबुद्धेरात्म-
स्वात्माद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् । अस्तु वा गोत्वादि-

कृष्णकान्तीटीका ।

ति । गोशक्तत्वस्य-गोत्वविशिष्टशक्तत्वस्य गुरुतयेति । व्यक्तिघटितत्वादिति भावः ।
तज्ज्ञानत्वस्य-गोत्वविशिष्टशक्तताज्ञानत्वस्य । जनकतावच्छेदकत्वादिति ।
तथाच लाघवमेव विनिगमकमिति भावः । अवच्छेदकताविशेषनिवेशव्यावृत्तिमाह-
अतएवेति । अवच्छेदकताविशेषनिवेशादेवेत्यर्थः । आत्मस्वात्मेति । स्-शा-
ब्दबोधः, प्रथमात्मशब्दो जीवबोधकः, द्वितीयः स्वरूपबोधकः, तथाचान्वयबुद्धेर्जीव-
शाब्दस्वरूपादिविषयत्वेऽपि जनकतावच्छेदककोटौ गौरवेण तदप्रवेशान्न तेषां शक्यत्व-
मिति भावः । ननु अवच्छेदकतामात्रनिवेशादेवैतद्विशेषवारणसम्भवात् कथं तद्विशेषनिवेश-
इति वाच्यम् । पदादेरपि तथात्वापत्तेः तस्यापि शक्तताज्ञानविषयत्वाक्षतेः । न चात्म-
स्वात्मादीनामन्वयबोधविषयत्वकथनमनर्थकं कारणीभूतज्ञानविषयत्वकथनस्यैवोचितत्वा-
दिति वाच्यम् । यो यच्छाब्दविषयः सोऽवश्यं तज्जनकतावच्छेदक इतिनियमे
व्यभिचारप्रदर्शनार्थं तथोक्तेरिति केचित् । वस्तुतो यो यच्छाब्दविषयः सोऽवश्यं
तज्जनकतावच्छेदक इति नियमाद्गोत्वस्येव गोरपि शाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वमव्या-
हृतमेवेति गोत्वविशिष्टशक्तताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमवश्यं वाच्यमित्यवच्छेदकताविशेषनि-
वेशेऽपि गोः शक्यत्वं दुर्वारमित्यत आह-अत एवेति । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति
भावः । तथाच तादृशनियमस्यात्मस्वात्मादौ व्यभिचारात् किञ्चिदेतदिति भाव इति
परमार्थः । ननु गोधर्मिकगोत्वप्रकारकशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्रकारताविशेष्यत-
योर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभावद्वयापत्तिरतो लाघवादाह-
अस्तु वेति । गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । हेतुहेतुतावच्छेदकं, तथाच
विशेष्यतासम्बन्धेन गोत्वप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गोपदधर्मिकगोत्वशक्तताज्ञा-

रामभट्टटीका ।

च्छेदकत्वेनाविशिष्टत्वात् व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकमत आह गोत्वेत्यादि । गोशक्तत्व-
स्य-गोत्वविशिष्टशक्तत्वस्य । नन्वेवं गवादीनां पदजन्यशाब्दज्ञानावगाहितया तेषां शक्य-
तावच्छेदकत्वकल्पने बाधकाभाव-इत्यत आह त एवेति । स्वात्मादीति । स्वप्रकाशा-
त्मकज्ञानादीत्यर्थः । आदिना विषयस्य घटादेः परिग्रहः । तेषामात्मादीनाम् । न पदश-
क्यत्वमिति । तथाच यो यच्छाब्दज्ञानावगाही सोऽवश्यं तच्छाब्दत्वावच्छिन्नजनक-
वच्छेदक इति व्याप्ती व्यभिचारात् गवादेः शक्यतानवच्छेदकत्वमिति भावः । अथ गो-
त्वप्रकारकगोधर्मिकशाब्दत्वमिव गोत्वधर्मिकगोप्रकारकशाब्दत्वमपि गोत्वशक्तिज्ञानस्य
कार्यतावच्छेदकं विनिगमनाविरहात् तथाच गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तिरतो लाघ-
वादाह अस्तुवेति । अथ गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे

शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया ता-
दृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकरुपनाच्च(१) नातिप्र-
सङ्गः । गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनाऽन्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि
विनिगमकाभावेन(२) गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वा-
वच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव
लाघवात् । (३) वस्तुतस्तु गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु

कृष्णकान्तोदाका ।

नत्वेन सविषयपदप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन हेतुत्वमिति पर्यसितम् । अथवा हेतुपदं
यथाश्रुतार्थकमेव, तादृशशाब्दं प्रति गोत्वशक्तताज्ञानविशेष्यीभूतपदत्वेन प्रतिपाद्य-
तासम्बन्धेन हेतुत्वम् । नन्वेवं गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातपदात् पदज्ञानाद्वा गोत्वेन गोरिव
महिषस्यापि शाब्दबोधविषयतापत्तिः । न च महिषधर्मिकत्वस्य तत्कार्यतानवच्छेद-
कत्वात् कुतस्तदापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । तस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वेऽप्यनुत्पाद-
प्रयोजकविरहेण तद्धर्मावच्छिन्नापत्तिसम्भवात्, सामान्यरूपेण विशेषापत्तो बाधका-
भावश्चेत्यतो हेत्वन्तरमाह-विशेष्यतयेति । विशेष्यतासम्बन्धेन नियामकत्वं
हेतुत्वम् । नातिप्रसङ्गः—न गोत्वेन महिषबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि मीमांसकैरन्य-
थाख्यात्यनङ्गीकारात् गोत्वेन महिषादिबोधस्तन्मतेऽस्तीक एवेति कुतस्तदापत्तिः,
तथापि एतदस्वरसेनैव वस्तुत इत्यादिकल्पान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ननु भवन्मतेऽपि
गोत्वस्य हेतुताधिक्येन क्व लाघवमित्यत आह—गोत्वादिनेत्यादि । गोत्वादिना
गवादेरिव गोत्वादिप्रकारकगवादिविशेष्यकमिव गवादिविशेष्यकगोत्वादिप्रकारकमित्यर्थः ।
तच्च उक्तत्वज्ञानस्य—गोत्वशक्तत्वज्ञानस्य । लाघवादिति । तथाच विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहात् भवन्मते कार्यकारणभावद्वयं गुह्यतरम्, अस्मन्मते तु तल्लघ्विति
विशेष इति भावः । ननु भवन्मते एकस्य शक्तिज्ञानादपरस्य पुंसः शाब्दवारणाय शाब्दे
रामभट्टोदीका ।

गोत्वशक्तिज्ञानात् गवयादेरन्वयबुद्ध्यापत्तिरत आह विशेष्यतयेति । तादृश-
शाब्दं प्रतीति । गोत्वशाब्दं प्रतियर्थः । नियामकत्वं—हेतुत्वम् । पूर्वकल्पापेक्षया लाघवं
व्याकरोति गोत्वादिनेत्यादिना । तच्छक्तत्वज्ञानस्य—गोत्वशक्तत्वज्ञानस्य । ननु गु-
रुणामन्यथाख्यात्यनङ्गीकारेण गोत्वेन गवयादेर्भानस्यालीकतया तथापादनं दुर्घटमिति

(१) तादृशनियामकत्वञ्च, समवायेन गोत्वस्य हेतुत्वेनैव निर्वहतीति तस्य हेतुत्वं कल्पनीय-
मिति पर्यसितम् ।

(२) गोत्वप्रकारगोविशेष्यकशाब्दत्वं, किं वा गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छे-
दकमित्यत्रैकतरसाधकप्रमाणाभावेनेत्यर्थः ।

(३) भाषिभूतगवादेरप्यन्वयबोधत्वाच्च गोत्वस्यासत्त्वाद्यभिप्राय इत्यत आह—वस्तुत इति ।

गोत्वमपि, जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनां तद्विषय-
त्वसिद्धेः, प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रासिद्धेश्च ।
यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति न व्याप्तिः,
गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानित्यादिबोधे च व्याभिचारात्, नापि जाते-
र्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः, गोरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गो-

कृष्णकान्तीटीका ।

शक्तिज्ञाने च तत्पुरुषीयत्वनिवेशनमावश्यकमिति गोत्वप्रकारकत्वतत्पुरुषीयत्वशाब्दत्व-
योर्मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कार्यमादाय षण्णां तत्पुरुषीयत्वज्ञा-
नत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कारणमादाय द्वयोरित्यष्टानां
कार्यकारणभावानां भवन्मते आपत्तिरतो लाघवादाह—वस्तुतस्त्विति । गोत्वशा-
ब्दमिति । गोत्वप्रकारकशाब्दमित्यर्थः । न तु गोत्वमपीति । हेतुरिति पूर्वणा-
न्वयः । ननु कथं व्यक्तिभानं तज्ज्ञासकसामग्रीविरहादित्यत आह—जातिव्यक्त्यो-
रिति । तद्विषयत्वसिद्धेः—गोत्वप्रकारकशाब्दधीविषयत्वसिद्धेरित्यर्थः । तथा च व्यक्ति-
भानं विना अनुपपद्यमानमेव गोत्वप्रकारकत्वं शाब्दे व्यक्तिभानप्रयोजकमिति भावः ।
ननु क्तातिप्रसङ्गतादवस्थमित्यत आह—प्रमाणविरहादिति । तथाच तैरन्यथाख्या-
त्यनङ्गीकारात्, तन्मते गोत्वशाब्दे गवयादिधर्मिकत्वसिद्धेः प्रत्यक्षादिप्रमाणेनासम्भ-
वादिति भावः । शङ्कते—यद्यपीति । आलोचने—निर्विकल्पके, व्यभिचारादिति परे-
णान्वयः । विषयतायां संसर्गावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि दोषमाह—काल इति । न च सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशान्नैष दोष इति वाच्यम् । तत्र तस्य सन्दिग्धत्वादित्यग्रे
व्यक्तीभवित्यति । पुनः शङ्कते—नापीति । तथात्वात्—व्यभिचारादित्यर्थः । तथा-

रामभट्टीटीका ।

तदनुरोधेन गोत्वस्य हेतुत्वकल्पनं निष्फलमित्याशयेनाह—वस्तुत इति । ननु
विशेष्यतया गोत्वशाब्दबुद्धौ समवायेन गोत्वस्य हेतुत्वे गोव्यक्तेः शाब्दबुद्धौ विष-
यत्वं न स्यात् अत आह जातीत्यादि । तद्विषयकत्वसिद्धेः—जातिविषयकत्वसिद्धेः ।
जातिव्यक्त्योरित्यादिनियमे व्यक्तीनामिवान्यव्यक्तीनां तद्विषयकत्वे किं बाधकमत आह-
प्रमाणेति । तत्र—शाब्दबुद्धौ । असिद्धेः—गुरुणामन्यथाख्यातिविरहे गवयादिविषय-
कशाब्दस्यालीकृतया आपादनाप्रसिद्धेः । शङ्कते यद्यपीति । तत्समवायीति ।
जातिसमवायीत्यर्थः । गोत्वाद्यालोचने—गोत्वनिर्विकल्पके । ननु जातेः संसर्गावच्छिन्न-
विषयतायां तत्समवायीति नियमो वाच्यः, निर्विकल्पकस्य संसर्गानवच्छिन्नविषयतया
गुरुणा निर्विकल्पकानङ्गीकाराच्च न व्यभिचार इत्यत आह—काल इति । अत्र जातेः
समवायसंसर्गावच्छिन्नविषयतायां तथात्वमित्युक्तौ नैव दोष इति ध्येयम् । तथाश्च
जातिसमवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितत्वम्, तथाच निर्विकल्पके जातेः प्रकारत्वाभावात्

त्वेनेमं जानामत्याकारके तथात्वात् । तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वा-
दिप्रकारकत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेतिव्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं वि-
ना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात्, गुरुणा गोत्वेन गवयादिबोध
स्यालीकत्वात् । अत एव 'गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारको बोधः समवायेनेव
सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभा(१)
नं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् । शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां
गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि

कृष्णकान्तीटीका ।

पीति । तथाच शाब्दबोधनिरूपितं गोत्वादिप्रकारकत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितं
तादृशप्रकारतात्वादित्यादिप्रयोगलभ्या व्याप्तिरित्यर्थः । उक्तव्याप्तावन्वयेन दृष्टान्ता-
भावाच्चतिरेकेण दृष्टान्तस्य च व्यतिरेकव्याप्तावेवोपयुक्तत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तिमाह—ता-
दृशेति । तथा च गोविशेष्यत्वाभावे निरवच्छिन्नगोत्वप्रकारकत्वाभावव्याप्त्या ताद-
ृशशब्दे तत्सिद्धिर्भविष्यतीति भावः । ननु गोत्वेन गवयादिबोधे व्यभिचार इत्यत
आह—गुरुणामिति । अलीकत्वादिति । तैरन्यथाख्यात्यनङ्गीकारादिति भावः ।
अत एवेति । कार्यतानवच्छेदकस्यापि व्याप्तिबलेन तत्र सिद्धिसम्भवादेवेत्यर्थः ।
इति प्रत्युक्तमिति परेणान्वयः । उदासीनत्वात्—अप्रयोजकत्वात्, गोविशेष्यता-
कत्वस्य—गोविशेष्यतानिरूपितत्वस्य । व्याप्तिबलेनेति । शाब्दबोधस्य शुद्धजाति-
प्रकारत्वं समवायावच्छिन्नं तादृशप्रकारतात्वादित्यनुमानात् । अत्र समवायावच्छिन्नत्वं
साधनीयं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य साध्यत्वे व्यभिचारादिति भावः । उपसंहरति—
रामभट्टीटीका ।

कालो गोत्ववानित्यत्र सावच्छिन्नत्वाच्च व्यभिचार इति भावः । तथात्वात्—व्यभिचारि-
त्वात् । तादृशेति । गवादिविशेष्यताकत्वमित्यर्थः । अस्पृष्टादनुभवेनाविषयकरणत्वात् ।
ननु गोत्वरूपेण गवयादिबुद्धौ व्यभिचारादुक्तनियमाभाव इत्यत आह गुरुणामिति ।
तथाच तादृशबुद्धेरलीकतया आपादनासंभवात् कुत्र व्यभिचार इति भावः । अत एव
गोत्वेन गवयादिबोधस्येव समवायान्यसंबन्धेनापि गोत्वशब्दबुद्धेरलीकत्वादेव, तत्प्रका-
रकः—गोत्वादिप्रकारकः । तदीयेति । गोत्वीयेत्यर्थः । उदासीनत्वादजनकत्वात् । व्याप्ति
बलेनेति । शाब्दबोधस्य निरवच्छिन्नजातिप्रकारत्वं समवायसंसर्गावच्छिन्नमिति व्याप्तिव

(१) विशिष्टशक्तिमते यत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टस्य शक्त्यंशे विषयतासम्बन्धेन विशेषणत्वं,
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताक एव शाब्द इति गोशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धविशेषभावं प्रति नौदा-
सीन्यमिति भावः । जातिशक्तिवादिमते तु जातेर्विषयतयैव शक्त्यंशे विशेषणत्वं नतु, तस्य सम्बन्धवि-
शेषस्यापि विषयत्वमिति भावः ।

तस्याः सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः, गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्ताप्रयुक्तो गौणः(१) । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्याद्भूतित्वादिजातिशक्तिज्ञानादेव ताद्रूप्येण गत्यादेर्गम्यादिधातुतो बोधसम्भवादिति वाच्यम् । गुरुणां गतित्वादेः संस्थानाव्यक्त्यत्वेन जातित्वासम्भवात्, उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात्, सखण्डस्य

कृष्णकान्ताटीका ।

एवञ्चेति । निरुक्तकार्यकारणभावस्य निर्दोषत्वे चेति तदर्थः । विषयतयेति । शक्यंवे इत्यादिः । गवादिपदस्यार्थ इति । शक्तिज्ञानजनकतावच्छेदकताविशेषस्यैव शक्यतारूपतोक्तेरिति भावः । ननु गोत्वस्यैव गोपदशक्यत्वेन गौर्गोपदशक्येति कथं व्यवहार इत्यत आह—गवादाविति । भक्तिप्रयोजकमप्याह—तादृशेति । गोत्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकताश्रयरूपशक्यसंबन्धप्रयुक्त इत्यर्थः । शङ्कते नचैवमिति । ताद्रूप्येण गतित्वादिरूपेणेत्यर्थः । गुरुणामिति । तन्मते जातिमात्रस्यैव संस्थानव्यङ्गत्वम्, अन्यथा गुणगतजातिस्वीकारे ज्ञानादीनामप्रकाशत्वहान्यापत्तेरिति भावः । ननु स्वरूपतः प्रकारतागर्भ एव तादृशनियमः, न तु जातिगर्भः, तथाच गतित्वस्य जातित्वाभावेऽपि अखण्डधर्मतया स्वरूपतः प्रकाशत्वसम्भव इति तस्याखण्डत्वमपि खण्डयति—संयोगेति । संयोगाद्यनुकूलक्रियेत्यर्थः । तत्र—गतित्वादौ । स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगे हेतुमाह—सखण्डस्ये-
रामभट्टटीका ।

लेनेत्यर्थः । सिद्धौ—समवायावच्छिन्नत्वसिद्धौ । असिद्धेरिति । शाब्दज्ञानीयजातेः प्रकारतायाः समवायान्यसंबन्धानवच्छिन्नतया तत्संबन्धेनापादनाप्रसिद्धेरित्यर्थः । उपसंहरति एवं चेति । अर्थः—शक्यः । अथ जातेरेव शक्यत्वे व्यक्तौ तद्व्यवहारो न स्यादत आह गवादीति । तादृशेति । गोत्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनतावच्छेदकगोत्वादिधर्मवत्त्वप्रयुक्तो भाक्त इत्यर्थः । एवं—जातेरेव शक्यत्वे । गत्यादौ—गतित्वविशिष्टगत्यादौ । ताद्रूप्येण—गतित्वादिना । सम्भवादिति । जातिव्याकृत्येरित्यादिव्याप्तेर्जागृकत्वात् इति भावः । आकृतिग्रहणा जातिरिति तत्प्रसिद्धान्तानुसारेण समाचत गुरुणामिति । जातित्वासम्भवादित्यन्वितम्, तथाच गतित्वादिजातित्वाभावेन तादृशनियमबलादपि गत्यादेर्बोधो न स्यात्, अतस्तत्र शक्तिरिति भावः । गतित्वजातेरसत्त्वेऽपि गतित्वमुपाधिर्वाच्य इति तत्रैव कथं न शक्तिः कल्प्यते इत्यत आह संयोगेति ।

(१) शक्यसम्बन्धस्य लक्षणाप्रयोजकत्वाद्गौण इति भावः ।

निरवच्छिन्नप्रकारकत्वाभावात्, निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथा-
त्वौचित्यात्, गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डोपाधित्वे पत्यादिधातूनां

कृष्णकान्तीटीका ।

ति । प्रकारकत्वाभावादिति । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थानां स्वरूपतो भाना-
नङ्गीकारादिति भावः । ननु समवायावच्छिन्नविषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानि-
रूपितमित्येव व्याप्तिः स्वीकार्या, तथाच गतित्वस्य खण्डत्वेऽपि न क्षतिः समवाया-
वच्छिन्नप्रकारकत्वस्य तत्राप्यनपायादित्यत आह—निरुक्तेति । तथात्वेति । हेतु-
त्वेत्यर्थः । औचित्यादिति । तथा च क्रियात्वस्य स्वरूपतो भानासम्भवेऽपि क्रि-
यात्वत्वस्य जनकतावच्छेदकेऽप्रवेशादेव लाघवम् । अमानुरोधेनैव तन्निवेश इति तु न
वाच्यम् । तैर्भ्रमानङ्गीकारादिति भावः । न च प्रमेयत्वादिना क्रियात्वावगाहिनः श-
क्तिज्ञानस्य हेतुतावारणाय क्रियात्वत्वनिवेश आवश्यक इति वाच्यम् । शक्त्यवच्छेदक-
तया क्रियात्वत्वस्याप्रवेशादेव निरुक्तहेतुतामपेक्ष्य लाघवसम्भवादिति तु विभावनीयम् ।
ननु उत्तरसंयोगानुकूलक्रियात्वरूपगतित्वादौ गम्यादिधातोः शक्त्यस्वीकारे तुल्ययु-
क्त्याऽधःसंयोगानुकूलक्रियात्वरूपपतनत्वादावपि पत्यादिधातोः शक्तिर्न स्यात्, त-
स्याखण्डत्वे गतित्वस्याप्यखण्डत्वसम्भवात्, तत्रापि गम्यादिधातोः शक्तिस्वीकारे
बाधाभाव इत्यत आह—गुरुत्वादीति । अथवा पतनत्वस्याखण्डोपाधित्वमवश्यं
स्वीकार्यम्, अन्यथा गुरुत्वस्य कार्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः, तथाच तत्र शक्तिस्वीकारे
जातावेव शक्तिरिति तेषां सिद्धान्तव्याधात इत्यत आह—गुरुत्वादीति । तथाच
जातावेवेत्येवकारस्य व्यक्तिव्यवच्छेदमात्रफलकत्वात् अखण्डधर्मे शक्तिस्वीकारेऽपि
तादृशसिद्धान्तव्याधाताभावादिति भावः । नन्वेवं पश्चादिपदाद्वयक्तेर्भानासम्भवः प-
शुत्वादेस्तेजस्त्वादिना साङ्ख्येण जातित्वाभावादिति लोमवल्गाङ्गूलादिरूपपशुत्वादि-
रामभद्रीटीका ।

उत्तरेत्यादिः । तत्र—गतित्वादौ । प्रकारकत्वाभावादिति । तथाचोक्तनियमे जातेः
प्रकारत्वमित्यत्र धर्मस्य प्रकारत्वमित्यादि नियमस्वीकारेऽपि निरवच्छिन्नप्रकारताया व्य-
क्तिविषयकत्वनियमात् उपाधेद्वयं सावच्छिन्नत्वनियमात् गत्यास्तत्र बोधो न स्यादतो गतौ
शक्तिः कल्प्यते इति भावः । ननु धर्मस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नप्रकारत्वं तत्समवायि-
विषयतानिरूपितमिति व्याप्तिः स्वीकार्येति, तथाच गत्यादेर्भाने न बाधकमत आह
निरुक्तेति । उत्तरसंयोगावच्छिन्नत्वार्थः । तथात्वौचित्यात्—हेतुत्वौचित्यात् । नन्वेवं
पत्यादिधातूनामपि पतनत्वादौ शक्तिर्न स्यात् अधःसंयोगावच्छिन्नक्रियात्वस्वरूपत्वात्
पतनत्वादेरत आह गुरुत्वादिप्रयोज्येति । तत्र । पतनत्वादौ । नन्वेवं पश्चादिपदात्
व्यक्तेर्भानासम्भवः पशुत्वादेस्तेजस्त्वादिना सांख्येण जातित्वाभावात् किन्तु लोमवल्गाङ्गू-

तत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादि-
पर्यवसिते पशुत्वादिमात्रे शक्तिः, तस्य तत्र वृत्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवा-
नुभवेन तदाश्रयस्यालोमात्, लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवैद्यत्वस्य
लोमवल्लाङ्गूलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राहुः ।

कुष्णकान्तीटीका ।

विशिष्टे पशुपदस्य शक्तिरावश्यकतीत्याह—पश्वादीति । ननु तस्य जातित्वाभावेऽपि
तत्र शक्तिर्लाघवात्, लोमलङ्गूलविषयत्वं स्वाश्रयव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति व्या-
सिबलादेव व्यक्तिभानसम्भवादत्त आह—लोमादीनामिति । स्वाश्रयेत्यस्य सम-
वायेनेत्यादिः, तुल्यवित्तिवैद्यत्वस्य—स्वाश्रयविषयतानिरूपितत्वस्य । अनुभव इति ।
अनुभवनिरूपिते लाङ्गूलादिविषयत्व इत्यर्थः, अन्वयेन दृष्टान्तासम्भवेऽपि व्यतिरे-
केण घटादावेव दृष्टान्तत्वसम्भवात् तदसिद्धिनोक्तेति भावः । नच व्यभिचारसंशय-
स्याप्रतिबन्धकत्वात् पक्षे व्यभिचारोऽकिञ्चित्करः, अत एव 'नहि पक्षे पक्षसमे वा व्य-
भिचार' इति साधारणदीधितिरेपि सङ्गच्छत इति वाच्यम् । प्राच्यैः साध्याभावांशे
संज्ञायात्मकव्यभिचारज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । नच समवायित्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नलोमादिविषयतात्वस्य हेतुत्वे न व्यभिचारः, तैर्भ्रमानङ्गीकारादिति वाच्यम् ।
तत्र तादृशसम्बन्धत्वस्यापि सन्दिग्धतया तद्विशिष्टस्य हेतुत्वासम्भवात्, मीमांसकै-
र्व्यक्ताविव सम्बन्धेऽपि शक्त्यस्वीकारात्, हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोः पक्षतानिश्चय-
स्यैवानुमितिहेतुत्वात् ॥

केचित्तु लोमादिविषयकं ज्ञानं स्वाश्रयविषयकमिति व्यासिबलादेव तत्र व्यक्ति-
भानम्, अनुभवे इत्यस्यानुभवान्तर्भावेनेत्यर्थः, शेषस्तु पूर्ववदवसेय इति, यथाश्रुत-
मेव वर्णयन्ति । तदसत्, तादृशव्यासिबलालोमादिविषयतायां स्वाश्रयविषयतानिरू-
पितत्वसिद्धावर्थान्तरापत्तेरिति ।

रामभट्टीटीका ।

लादिविशिष्टे शक्तिः पशुपदस्यानायत्ना कल्प्यते इत्याह—पश्वादीति । तत्र—लोमादौ,
तन्मात्रस्य—लोमादिमात्रस्य । ननु जातेरिवात्रापि स्वाश्रयतुल्यवित्तिवैद्यत्वनियमादेव तद्वि-
शिष्टाया व्यक्तेर्लाभ इत्यत आह—लोमादीनामिति । नन्वेवं जातेरेव शक्त्यत्वे गौर्ग-
च्छतैत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यं स्यात्, स्याच्च गौर्नित्या इत्यादिवाक्यानां जातेर्गमन-
कर्तृत्वाभावात् नित्यत्वाच्चेति वाच्यम् । स्वाश्रयवृत्तिस्वरूपपरंपरासम्बन्धेन तत्र गवादा-
वेव गतिमत्त्वादेरन्वयात्तादृशवाक्यानां प्रामाण्यानुपपत्तेः, न्यायमतेऽपि तादृशवाक्यस्य
जातेरपदार्थतया तत्र नित्यत्वादेरन्वयाऽन्युत्पन्नतयाऽप्रामाण्यामिति भावः ।

(१) तत्र ब्रूमः—शाब्दमतेर्गवादिव्यक्त्यवगाहि (२) त्वमवश्यकारण-
प्रयोज्यं जन्यधीविषयितायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्मिकसा-

कृष्णकान्तीटीका ।

आहुरिति सूचितास्वरसं स्वयमेव व्यञ्जयन् तन्मते बाधकमाह—तत्रेति ।
निर्व्युद्धे प्रभाकरमते इत्यर्थः । ब्रूम इति । बाधकमिति शेषः । शाब्दमतेरिति ।
षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, तथाच शाब्दज्ञाननिष्ठं गवादिनिरूपितविषयित्वं किञ्चित्स्वकार-
णप्रयोज्यं जन्यज्ञानविषयतात्वादिति प्रयोगपर्यवसानम् । विषयिताया ज्ञानस्वरूप-
त्वेन नित्यज्ञानविषयिताया अपि नित्यत्वाद् भागासिद्धिर्बाधश्चातः शाब्दज्ञाननिष्ठत्वं
पक्षविशेषणम् । प्रागभावघटितजन्यत्वस्य गुस्त्वादिति भावः । जातिविषयितायां
सिद्धसाधनवारणाय च गवादिनिरूपितत्वं तथा । कारणजन्यत्वसिद्धावपि न व्यक्तौ
शक्तिः सिध्यति, शक्तिज्ञानस्य तज्जनकत्वाभावात्, शाब्दकारणजन्यत्वस्य तत्र बाधा-
च्च स्वकारणप्रयोज्यत्वमेव साधनीकृतम् । अनैकान्तिकत्वशंकां निराकुर्वन् ज्ञानविषयि-
तात्वस्य हेतुत्वं व्यञ्जयति—जन्यधीत्यादि । विषयिताया इत्येव पाठः, विषय-
रामभट्टीटीका ।

तत्र—जातेरेव शक्यत्वे, ब्रूमो बाधकमिति शेषः । प्रयोज्यान्तं जन्यतावच्छेदके वाच्य-
मिति शेषः । कुत इत्याकांक्षायामाह जन्यधीति । तत्प्रयोज्यत्वनियमादिति ।
किञ्चिद्वर्माविच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थः । तथाच गोत्वश-

(१) उक्तप्रभाकरमते निरस्यब्राह्म तत्र ब्रूम इति । अयमत्र नैयायिकानामाशयः—गामानयेत्यादि वाक्या-
दिव्यक्तिबोधात्तत्रापि गोपदशक्तिः स्वीकार्या । न च जातिप्रत्ययानन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरत्र, येन विशिष्टे
शक्तिप्रहः स्याद्विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानात्पूर्वं नियमेन सत्त्वस्यावश्यकत्वात्, किन्तु युगपदेव । न च
तदुपपादकं युगपद्वृत्तिद्वयं सम्भवति । क्वचित्सुखं हि क्वचिल्लाक्षणिकं भवति, न च जातौ क्वचिन्मु-
ख्यः प्रयोगो व्यक्तिसमादाय क्वचिदपि पदाज्जातिर्गोवहासमात्रात्तथाच गोबोधार्थं तत्रापि शक्तिरावश्य-
की । एवं जातौ निर्विकल्पकोपस्थितायां न शक्तिप्रहः, किन्तु सविकल्पकोपस्थितायां, जातौ, विशेषणं
व्यक्तिरेव तथाच जातेः स्मरणमपि सविकल्पकतया विशेषणसापेक्षम्, विशेषणं च व्यक्तिरेवेति समान-
ध्वितिसम्बन्धतया कथमाक्षेपः । न चावश्यप्रकारतयापि व्यक्तेशानं किन्तु प्राधान्येन । किञ्च पदार्थोप-
स्थितावश्यकप्रकारता स्याद व्यक्त्या विना जात्युपस्थितिरेव नास्तीति कस्यान्वये व्यक्तिः प्रकारः
स्यात् । तस्मात् पदशक्तेः कार्योपेक्षतयोभयविषयकज्ञानस्यैव कार्यस्यानुभवासिद्धत्वादुभयत्रैकैव श-
क्तिः । किञ्च न्यायमते पदानां शक्तिः सङ्केतो न तु पदार्थान्तरम्, स च व्यवहारवलेन जातिवद् व्यक्ता-
वपि गृह्येत न हि गोपदाज्जातिमात्रं गृह्येत न च व्यक्तिरिति युक्तिमत्, तस्मात्सङ्केतप्रादिकस्य जाति-
व्यक्तिसाधारणस्य प्रमाणसिद्धत्वादुभयत्रापि सङ्केतरूपा शक्तिरिति न काप्यनुपपत्तिः । एतेन युक्त्याम-
र्षजरीति निरस्ता, स्वरूपशक्तेः पदार्थोपस्थित्यनुद्भवात् तदर्थमेव तस्याः कल्पनात्, अन्यथा जातावपि
स्वरूपस्यैवास्तामित्यपि वस्तु शक्यत्वात्तस्माज्जातिरेव व्याक्तिरपि यथासम्भवमाकृतिरपि पदार्थ-
इत्यवधार्यैवोक्तमक्षपादेन जात्याकृतव्यक्त्यः पदार्थ इति तदेव युक्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।

(२) गवादिव्यक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयत्वमित्यर्थः ॥

ध्याद्यवगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमितिसामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात्(१), पक्षतादिसहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकाशस्यैव वा(२) पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमि-

कृष्णकान्तादीका ।

ताया इति पाठे तु विषयतानिरूपकताया इत्यर्थो बोध्यः । तथा चोक्तानुमानाद् व्य-
क्तिविषयितायां शक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वसिद्धौ तेनैव हेतुना पश्चात् कार्यतावच्छेदकत्वं
तत्र साधनीयं, कार्यतावच्छेदकविषयिताया एव कारणप्रयोज्यत्वनियमादिति । तत्र
तत्सिद्धौ प्रागुक्तयुक्त्या कारणतावच्छेदकत्वमपि तस्यावश्यकमित्यभिप्रायः । अन्य-
था—एतादृशव्याप्यस्वीकारे इत्यर्थः । न स्यादिति । ननु तत्र पक्षविषयित्वाद्य-
मन्तर्भाव्य कार्यकारणभावान्तासंभवाद्गत्या तत्र तत्स्वीकार आवश्यक इत्यत आ-
ह—अनुमितिसामान्यमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नमित्यर्थः । औचित्यादिति ।
मन्वेवं घटादिज्ञानोत्तरमपि पक्षे वक्ष्याद्यनुमितिः स्यादित्यत आह—पक्षतादीति ।
आदिना बाधाभावादपिग्रहः । ज्ञानस्येत्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादि-
त्यत्रान्वयः, तथाच यद्यज्ज्ञानं पक्षतादिसमानकालीनयद्धर्मावच्छिन्नध्यावगाहि-
ज्ञानोत्तरं तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नावगाहि, यथा घटे रूपानुमितिरिति नियमा-
देव तत्र पक्षे साध्यावगाहित्वसिद्धिरिति भावः । यदि चापत्यनुमित्यौर्गम्यं पक्षं स्वी-
क्रियते, तदा बन्धिव्याप्यवत्तापरामर्शाव्यवहितोत्तरायां वक्ष्यनुमित्यनात्मकघटाद्या-
पत्तौ व्यभिचारः, तदङ्गीकारे तु यत्र विनश्यद्वस्थाऽसमानविषयकालौकिकप्रत्यक्षसा-
मग्रीसमवहितानुमितिसामग्री तदुत्तरम् अविरलक्रमेण घटानुमितिपटप्रत्यक्षे तत्र पटप्र-
त्यक्षस्यापि तादृशपरामर्शानन्तरत्वेन तत्र व्यभिचारः । द्वितीयक्षणमाश्रय्युत्तरत्वनि-
वेद्ये च यत्र प्रत्यक्षेच्छासमवहितविनश्यद्वस्थाप्रत्यक्षसामग्रीसहितमिन्नविषयकानुमिति-
सामग्री तदुत्तरं प्रत्यक्षं ततोऽनुमितिः, तत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारः, अत आह—तत्प्र-
काशस्यैव वेति । पक्षतादिसहकृतपरामर्शोत्तरज्ञानानुव्यवसायस्यैव वेत्यर्थः । तथाच
रामभद्रीदीका ।

किज्ञानस्यैव गोत्वादिशाब्दबुद्धेर्हेतुत्वे तत्र गवादिव्यक्त्यवगाहितान स्यात् कारणाभा-
वात् अतो गोत्वविशिष्टस्य गवादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् इति भावः । अन्यथा—
जन्यज्ञानीयविषयतायाः कारणप्रयोज्यत्वानियमे, साध्यावगाहितादेः, साध्यविषयकत्वादेः ।
ननु पक्षधर्मिकसाध्यावगाह्यनुमितौ तत्तत्परामर्शस्याहेतुत्वे घटादिज्ञानोत्तरमपि पक्षे वक्ष्या-
द्यवगाह्यनुमितिः स्यादत आह पक्षतादीति । आदिना बाधाभावस्य संग्रहः । अर्था-

(१) तत्पक्ष—तत्साध्यव्याप्यवत्तावगाहिनश्चयत्वरूपपरामर्शत्वापेक्षया ज्ञानत्वस्य लघुत्वादिति भावः॥

(२) गुरुमते त्वाह—तत्प्रकाशस्यैवेति । तत्पक्षस्यैवेत्यर्थः । पटपदस्य क्वचिन्नोत्वानुभवजनकत्वेऽपि
गोत्वानुभवसामान्यजनकत्वाभातिप्रसङ्ग इति भावः ।

त्यादेः प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वासिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्वसम-
र्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् । नापि तद्गोचरमभिधानामकं प-
दार्थान्तरं, तत्र मानाभावात् । न वा गोत्वानुभवजनकत्वं, पटादिपदस्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

इदं ज्ञानं पक्षे साध्यावगाहि तत्त्वेनानुव्यवसीयमानत्वात्, इत्यत्र तत्सिद्धिरिति भावः ।
प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह—किञ्चेति । यद्यपि जातेरेव शक्यत्वे गौर्गच्छतीत्यादिवाक्य-
स्याप्रामाण्यं न, प्रत्युत गौर्नित्या इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्यपि दोषः सम्भ-
वति, तथापि स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन गोत्वे गतिमत्त्वस्य स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन गवि
नित्यत्वस्यान्वयेनोपपत्तिः, अन्यथा न्यायमतेऽपि गोत्वस्य पदार्थतावच्छेदकतया तत्र
नित्यत्वान्वयासम्भवात् । इयंस्तु विशेषः—न्यायमते गौर्नित्या इत्यादिज्ञानस्य
परम्परया प्रामाण्यम्, अस्मन्मते तु साक्षात्सम्बन्धेनापि, गौर्गच्छतीत्यादौ च तद्वै-
परीत्यमिति । समर्थत्वमव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन गोत्वान्वयबोधविशिष्टत्वम् । जनक-
त्वमित्यपि कश्चित् । ननु तदनिर्वचने का क्षतिरस्माकमित्यत आह—यस्य धीरिति ।
तथाच तदनिर्वाच्यतज्ज्ञानस्य हेतुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । नचैवं हेतु-
माह—अप्रसिद्धत्वादिति । शाब्दबोधात् प्राक् तज्ज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । अस-
म्भवादित्यपि कश्चित् पाठः । पुनः शङ्कते—नापीति । तद्गोचरमिति । गोत्व-
गोचरमित्यर्थः । न चाभिधापदार्थः शब्दसमवेतः शब्दजन्यः शब्दजनकः, तस्य नि-
विषयकत्वेन तद्गोचरमित्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् । तज्जन्यशब्दविषयतामादा-
यैव तस्य सविषयकत्वोल्लेखात् । तत्राभिधायाम् । मानाभावादिति । शब्दप्रत्यक्षा-
दिना तस्याविषयीकरणात् । अभिधया शब्दं शृणोमीत्यनुव्यवसायस्यालीकत्वादिति
भावः । न च शब्दत्वादेरिवाभिधायामपि सन्निकर्षसत्त्वात् कथं न तेन रूपेण तत्प्रत्य-
क्षमिति वाच्यम् । तस्या अलीकत्वेन तदन्तर्भावेण सन्निकर्षस्थ कार्यकारणभावस्य
वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा शब्दे द्रव्यत्वादेरपि सत्त्वप्रसङ्गात् । न च यत् स्वभिन्नस-
मवेतं यत्कार्यं प्रति कारणं भवति तत्तत्कार्यानुकूलस्वनिष्ठव्यापारजनकं भवति, यथा
चक्रमित्तुलुविह्वित्यादिजनकं तज्जनकस्पन्दवन्त्यादिसंयोगरूपव्यापाराहण्डकाष्ठा-
दिकमित्याद्यनुमानमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् ।

रामभद्राटीका ।

पश्यनुमित्येयौगपक्षोपगमेऽर्थापत्तौ व्यभिचारादत आह तत्प्रकाशस्येति । तादृशप-
रामर्शानुत्तरज्ञानसाक्षात्कारस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि पूर्वकल्पद्वये व्यक्तिविषयकत्वस्य शक्ति-
धीप्रयोज्यत्वस्वीकारात् तत्र दोष इत्यत आह किञ्चेति । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह
किञ्चेति, इत्यपि कश्चित् । अन्वयधीहेतुर्गोत्वान्वयधीहेतुः । अप्रसिद्धत्वात्—गोत्वान्वयबो-
धात् पूर्वमप्रतीतत्वात् । तत्रेति । अभिधानामके पदार्थान्तरे इत्यर्थः । मानाभा-

पि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभव-
जनकत्वात् । न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वं तथा, गवादिपदे-
ऽप्यसत्त्वात् । नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशस-
ङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतम् । गोपदं गोत्वेन गवानुभ-
वस्य जनकतया न सङ्केतितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गोरन्वयघो-
षसङ्गात्, किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा, तथा

कृष्णकान्तीटीका ।

न च शब्दात्तत्सिद्धिरयोरव्यक्त्वात्, अन्यथा गगनकुसुमादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । पुनः
शङ्कते—न वेति । तस्यापि—पटादिपदस्यापि, साचिव्येन—आकाङ्क्षादिसहकारेण । ज-
नकत्वादिति । गौर्द्रव्यं पटश्च रूपवानिति वाक्येन समूहालम्बनगोत्वानुभवजननादि-
ति भावः । गोत्वानुभवसामान्यं प्रति—गोत्वविषयकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः ।
तथा—गोत्वशक्तत्वम् । असत्त्वादिति । गोत्वस्य प्रत्यक्षादौ प्रमेयत्वादिना शब्दे
च व्यभिचारात्, स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वस्य गोत्ववानितित्ज्ञानसाधारण्येन गोपदज-
न्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः । नित्यसङ्केतवत्त्वं नित्यसङ्केतविशेष्यत्वमित्यर्थः । नदी-
वृद्ध्यादिशब्दस्य सङ्केतितत्ववारणाय नित्यत्वं सङ्केतविशेषणम् । नन्वेवं चैत्रादिपदे श-
क्तिर्न स्यात् तस्य पितृसङ्केतितत्वेन नित्यसङ्केतवत्त्वे मानाभावात्, 'द्वादशेऽहनि पिता
नाम कुर्यात्' इत्यादेः पितृकर्तव्यतामात्रविधायकत्वादित्यत आह—तादृशेति । गोत्वा-
नुभवजनकत्वप्रकारकेत्यर्थः । मात्रपदेन नित्यत्वव्यवच्छेदः । न च वृद्ध्यादिपदस्य शक्त-
त्वापत्तिरिष्टत्वात् । तस्य ग्रहात् तादृशसङ्केतस्य ग्रहसम्भवादित्यर्थः । विशेषाभावन-
श्चस्य सामान्यग्रहाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रसङ्गादिति । न चेष्टापत्तिरनुभव-
विरोधादिति भावः । अपसंहरति—किञ्चित् । तथा—गोत्वशक्तत्वम् । ननु तादृश-

रामभट्टीटीका ।

वात् इति । नित्यसंकेतस्यैवाभिधापदार्थत्वादिति भावः । तस्यापि—पटादिपदस्यापि ।
आकाङ्क्षादिसाचिव्येन—आकाङ्क्षादिसहकृतेन । जनकत्वादिति । गौर्द्रव्यं पटश्च रूपवान्
इत्यादिवाक्यादिपि गोत्वानुभवजनने बाधकाभावादिति भावः । हेतुत्वमिति । तथाच
पटादिपदस्य गोत्वानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति अजनकत्वात् न तस्य गोत्वशक्तत्वापत्तिरिति
भावः । असत्त्वादिति । प्रमेयत्वादिप्रकारेण गोत्वानुभवे गवादिपदस्याहेतुत्वेन तस्य
गोत्वानुभवसामान्याजनकत्वादिति भावः । ननु चैत्रादिपदे शक्तिर्न स्यात् तस्य पित्रादि-
संकेतितत्वेन नित्यसंकेतवत्त्वे मानाभावात्, 'द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति' श्रुतेः
पितृकर्तव्यसंकेतमात्रविधायकत्वादत आह तादृशेति । गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारकसं-
केतवत्त्वमित्यर्थः । तस्य—निरुक्तशक्तस्य । तथा—गोत्वशक्तत्वं, तज्ज्ञानत्वेन—गोत्वेन गवा-

च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषयविषयाऽवच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो ग-
वादिर्गवादिपदस्यार्थः ॥ १९ ॥

स्यादेतत्, निरुक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः, नोपमानान्न
कोषान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यान्नापि वाक्यशेषादमीषां
शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्वं पृथुकस्य कस्यापि तदसत्त्वादत् आह—

(१) सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

सङ्केतस्य गोत्वशक्तिरूपत्वेऽपि गवादिपदधर्मिकशक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नशब्दधीजनकता-
वच्छेदकत्वविशेषस्यैव गोपदार्थत्वस्य न गवि सम्भव इत्यतस्तदपि सङ्गमयति—तथा
चेति ॥ १९ ॥

नैयायिकदत्तदूषणेन व्यस्तचित्तो न्यायमतदूषणोत्कटरागेण मीमांसकः स्वमतसा-
धारणदोषं भोत्या जिज्ञासाभावेनोद्गाथयति इत्यवतरणिकया कारिकान्तरमुत्थापयति-
स्यादेतदिति ; उक्तसङ्केतस्यैव गोत्वशक्तिरूपत्वं गवि गोपदार्थत्वञ्च स्यादित्यर्थः ।
निरुक्तस्य गोत्वादिकप्रकारकगोविशेष्यकशब्दबोधजनकत्वप्रकारकस्येत्यर्थः । प्रथमतः
शक्तिग्राहकोपमानादेः प्रागित्यर्थः । ननूपमानादिरेव शक्तिग्राहकत्वेन वृद्धैरुक्तः । यथा—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तथा च तदन्यतमस्मात् प्राक् एतदन्यतमस्मादेव शक्तिग्रहो भविष्यतीति तेषां
प्रथमतः शक्तिग्राहकत्वं सम्भवतीत्याह—नोपमानादित्यादिना । अमीषामुपमाना-
दीनां, पृथुकस्य बालकस्य, अज्ञातशक्तिकस्येति यावत् । तदसत्त्वादुपमानाद्यसत्त्वात् ।

रामभट्टीटीका ।

नुभवजनकतया संकेतितत्वज्ञानेन ॥ १९ ॥

स्यादेतत् इति । एतद्दूषणं स्यादित्यर्थः । वाक्यशेषादिति । यद्यपि पित्राबु-
पदेशस्यापि शक्तिग्राहकत्वेन वाक्यस्पतिमिश्रादिसंमतत्वात्तददर्शने न्यूनत्वम् । तथापि
स्वमते विवरण एव तस्यान्तर्भावात् न न्यूनतेति । तदुक्तं—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

कोषादेशोक्तत्वेपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुपन्यासः । अमीषां—उपमानादीनां,
पृथुको—बालकः । असौ—संकेतस्य ग्रहः ।

(१) बालकस्य प्रथमं वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसङ्केतग्रहो पदे जायते तदनन्तरमुपमानादिभिः श-
क्तिज्ञानपूर्वकसङ्केतग्रहो भवतीति कारिकार्थः ।

पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ ॥ २० ॥

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानाम्, तथा हि—गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति, तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवादित्यनुमाय, सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वाभिजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य, गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्येवमनुमिन्वानः प्रथममुपस्थित-

कृष्णकान्तीटीका ।

पूर्व—उपमानादेः पूर्व, वृद्धस्य व्यवहारतः सङ्केतस्य ग्रहः । पश्चात् शक्तिधीपूर्व-कैरुपमानाद्यैरसौ सङ्केतस्य ग्रहो भवतीति शेषः ।

ननु वृद्धस्य कुतः प्रथमतः शक्तिग्रह इत्यत आह—तथाहोति । निपुणेन शक्तिग्रहवता, व्युत्पन्नः शक्तिं जानन्, तद्व्यक्यतः—गामानय इतिवाक्यतः । तद्गवानयनं, बाल इत्यस्यावधारयतीत्यग्रेऽन्वयः, एवं—गवानयनम् । चेष्टात्वादिति । न च चेष्टात्वस्य शरीरक्रियामात्रप्रवृत्तित्वेनानयनादौ स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । गमनानुकूलव्यापारस्यैवानयनपदार्थत्वेन तेन रूपेणानेतुशरीरक्रियाया एव पक्षत्वात् । दृष्टान्तमाह—स्तनपानेति । ननु द्रवद्रव्यस्य गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारः पानं, तच्च स्तनस्यासम्भवि, इति उक्तदृष्टान्ताप्रसिद्धिरिति चेन्न । स्तनपदस्य स्तन्यपरत्वेन स्तनपानस्यैव दृष्टान्तत्वात् । इहयनुमायेति । एतदनुमानं चाग्रिमानुमानोपयुक्तपक्षतावच्छेदकप्रकारज्ञानसम्पादनायोक्तम् । स्वविषयधर्मिकेति । प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेत्यर्थः । कार्यता—कृतिसाध्यता, निजप्रवृत्तिवत् अस्मत्स्तनपानादिगोचरप्रवृत्तिवदित्यर्थः । इत्येवंक्रमेण । प्रवृत्तेरिति षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, तच्च कार्यताज्ञानजन्यत्वान्वितम्, प्रसाध्य—अनुमाय, इदमपि अग्रिमानुमानोपयुक्तपक्षतावच्छेदकप्रकारज्ञानसम्पत्त्यर्थम् । तज्ज्ञानं—कार्यताज्ञानम्, असाधारणहेतुकं गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानमात्रप्रवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताश्रयकिञ्चिन्निरूपितकार्यताकमित्यर्थः । प्रथमोपस्थितत्वं तादृशवाक्यस्याप्यनुमान्यस्यापि सम्भवति, नियमतः प्रथमोपस्थितत्वञ्च तादृशवाक्यस्याप्यसम्भवि, योग्यतादेरपि कदाचित् प्रथमतो ज्ञानसम्भवात्, पदस्मृतेश्च सर्वत्र शाब्दबोधात् प्रागनपेक्षणात्

रामभट्टीटीका ।

निपुणेन—शक्तिग्रहवता, तद्वाक्यतः—गामानयेत्यादिवाक्यतः । तत्—गवानयनम् । स्वविषयेति । प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेत्यर्थः । इतिप्रवृत्तेरित्येवंक्रमेण प्रवृत्तेः । तज्ज्ञानं-

त्वाल्लाघवाच्च श्रुतं बृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति । तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्घापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति ।

पश्चात्तु कचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो, यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने

कृष्णकान्तीटीका ।

आह—ल्लाघवाच्चेति । शाब्दबोधप्राग्वृत्तित्वेनावश्यकबृद्धवाक्यातिरिक्तस्य तदसाधारणकारणताकल्पने गौरवादिति भावः । अज्ञातवाक्ये तद्वधारणासङ्गतेः श्रुतमिति । ज्ञातमित्यर्थः । एतच्च ज्ञायमानवाक्यस्य हेतुतामताभिप्रायेण, इतरथा तु तज्ज्ञाने तद्वधारणं बोध्यम् । तदनन्तरं—तादृशवधारणानन्तरम् । गवादीत्यादिना आ—नीपद—हिपद—परिग्रहः । गवादिबुद्धौ समुदायवाक्यस्यावापोद्घापासम्भवात् प्रत्येकमिति । तत्तत्पदत्वेनेत्यर्थः । आवापोद्घापो—अन्वयव्यतिरेकौ । गवादीत्यादिना नयनादिपरिग्रहः । अनतिप्रसक्तये इति । तद्वाक्यघटकान्यपदस्यान्वयबोधजनकत्वनिरासायेत्यर्थः, इति कश्चित् । तन्मन्दम्, गवादिसङ्केतस्य गवादिबोधानुकूलत्वकल्पनेऽपि तादृश्यातिप्रसक्तिनिराकरणासम्भवेन उपपन्नसङ्गतेः, एवं गवादिपदानां गवादिबोधजनकत्वमवगम्य प्रागसत्त्वेऽपि संकेतस्य तथात्वकल्पनसम्भवात् 'जनकत्वमवगत्ये'ति क्त्वान्तपदप्रयोगानर्थक्यापत्तेश्च । वस्तुतस्तु एतादृशजनकत्वावगमानन्तरं गवादिपदस्य गवाद्यन्वयबोधजनकत्वं साक्षात् पदार्थोपस्थित्यन्यद्वारा वाऽसम्भवीति पदार्थोपस्थितिद्वारैव तत्र तस्य हेतुत्वं, द्वारत्वघटकस्य पदार्थोपस्थितौ तद्धेतुत्वस्य सम्बन्धिज्ञानमुद्रया एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वनियमात् । तादृशसम्बन्धश्च यथाकथंचित्तरूप इति गवादिपदस्य गवाद्यन्वयबुद्धाविव गगनाद्यन्वयबुद्धावपि हेतुत्वप्रसक्तिरिति विभाव्य तन्निराकरणाय गवादिसङ्केत एव शाब्दबोधानुकूलो नान्यः सम्बन्धः, तथासत्यतिप्रसङ्गादिति कल्पयतीत्यन्तग्रन्थाभिप्रायः ।

कारिकापराद्धं व्याकुरुते—पश्चादिति । क्वचित्—किञ्चिद्दमर्वावच्छिन्ने । शक्तिग्रहप्रकारमाह—यथेति । साचिव्येन सहकारेण, अतिदेशवाक्यघटकप्रत्येकपदशक्त्यग्रहे अतिदेशवाक्यार्थबोधो दुर्घट इति भावः । गोसादृश्यातिदेशवाक्यात्—गोसदृशो गवयपदशक्तिबोधकवाक्यात्, गोसदृशो गवयपदवाच्य इति वाक्यादिति यावत् । गोसारामभट्टीटीका ।

कार्यताज्ञानं, प्रथमोपस्थितत्वस्य शक्तिग्राहकतायामतिप्रसंगादाह ल्लाघवाच्चेति । तदानीं बृद्धवाक्यादन्यस्य कार्यताज्ञानासाधारणकारणत्वकल्पनायां गौरवादिति भावः । तदनन्तरं—कार्यताज्ञानस्यासाधारणकारणत्वावधारणानन्तरम् । आवापोद्घापोऽन्वयव्यतिरेकः ।

कारिकाद्धं व्याकुरुते पश्चादिति । अतिदेशवाक्यादिति । गोसदृशो गवय

गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः । कचिच्च व्याकरणात् ,
यथा 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्त्तरि परस्मैपदमि'त्याद्यनुशासनात् कर्मत्वादौ
द्वितीयादेः । कचिच्च कोषादपि, यथा

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ।

शीतं गुणे तद्वदर्थः सुशीमः शिशिरो जडः ॥

चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

कृष्णकान्तोटीका ।

दृश्यग्रहाद्गवयो गोसदृश इति प्रत्यक्षादित्यर्थः । इत्याकार इति । शक्तिग्रह इति
पूर्वेणान्वयः, एवमग्रेऽपि बोध्यम् । व्याकरणाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह—व्याकरणा-
दिति । अनुशासनादित्यर्थः । कर्मत्वादित्यादिपदात् कर्तृत्वादिपरिग्रहः । द्वितीया-
देरित्यादिपदात् परस्मैपदादेः परिग्रहः । कोषाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह—कचित् को-
षादपीति । शक्तिग्रह इति पूर्वेणान्वयः । तत्सम्बन्धतपदद्वयोत्तरं वाच्य इति पूरणी-
यम् । ननु अत्र गुण इति व्यर्थं 'शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः' इत्यादयुक्तत्वा 'शुक्ला-
दयः पुंसि, गुणवति गुणिलिङ्गा' इत्युक्तेरेवार्थात् गुणे वाच्ये पुंलिङ्गत्वप्रतीतेरिति चे-
न्न । गुण इति कथनाद् गुणत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्थल एव तेषां पुंस्त्वमिति ज्ञाप-
नात् । अत एव 'रक्तो रूपमि'ति प्रत्यक्षमणिः । तत्र रूपत्वस्यैवोद्देश्यतानवच्छेदक-
त्वात् । अत एव च 'रक्तं रूपं नास्ती'ति दीधितिद्विषयं सङ्गच्छते तत्र रक्तत्वस्यैवोद्दे-
श्यतानवच्छेदकत्वात्, तदपवादं दर्शयति—शीतं गुण इति । अत्रापि गुण इत्यस्य
किञ्चिद्विशेष्योभूतगुण इत्यर्थः, 'तेन शुक्लमधुरशीता रूपरसस्पर्शा' इत्यत्र शीतश-
ब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । यद्वा 'शीतं गुणे' इत्यत्र गुणशब्दो गुणविशेषपरः, अत एव
'श्वेतसे बहुवारे'ना, शीतं हिमगुणे त्रिषु" इति रभसः । तद्वदर्थः—शीतवदर्थः, ससीम
रामभट्टोटीका ।

पदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादित्यर्थः । इत्याकार इति । शक्तिग्रह इति पूर्वेणान्वयः ।
गुणे-गुणे वाच्ये । तद्वतीति । गुणवति वाच्ये इत्यर्थः । अत्र पुंसीत्यनेनैव प्रकृतनि-
र्वाहे गुणे इति नियमार्थं, तेन यदा गुणपुरस्कारेणैव वर्तते तदैव पुंस्त्वम्, अत एव
'रक्तो रूपम्' इति प्रत्यक्षमणिः । अत एव च 'रक्तं रूपं नास्तीति' दीधितिद्विषयमपि सं-
गच्छते तत्र रूपपुरस्कारेणैव नपुंसकत्वाभिधानात् । यद्वा गुणे विशेष्योभूतगुणे इत्यर्थः । तद-
पवादं दर्शयति शीतमिति । अन्यत्राविशेषितगुणे वाच्ये शीतमित्यर्थः । तेन 'शुक्ल-
मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा' इत्यत्र शीतशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । यद्वा गुणे विशेष्ये (१)
क्लृबम् । अतएव 'श्वेतसे बहुवारे'ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु" इति रभसः । तद्वदर्थः—शीतव-

इत्यादिकोषेभ्यः श्वेत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य । कचिद्विवरणादपि, यथा 'पचति, पाकं करोती'ति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः । कचित् प्र-
सिद्धार्थकशब्दसामानाधिकरण्यादपि, यथा "नीरूपस्पर्शवान् वायुर्नि-
स्पर्शं मूर्तिमन्मनः" इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाग्वादिपदस्य वायु-
त्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्ति-

कृष्णकान्तोटीका ।

इत्यादयो भवन्तीत्यर्थः । शुक्लादिशब्दस्येति । शक्तिग्रह इति पूर्वणान्वयः । विवरणा-
धीनशक्तिग्रहस्थलमाह—कचिद्विवरणादपीति । प्रकृतवाक्यार्थस्य स्फुटतया कथनं
विवरणम् । तुल्यार्थकवाक्यादिति । एतेन तुल्यार्थकवाक्यमेव विवरणमिति प्रती-
यते । तन्न सन्नच्छते, पाकं करोतीत्यस्य पचतीत्यादिना विवरणत्वमिव पचतीत्यस्य
पाकं करोतीत्यादेरपि विवरणत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । तुल्यार्थकवा-
क्यादित्यस्य तुल्यार्थकस्फुटवाक्यादित्यर्थ इत्यपि कश्चित् । तिङादेरिति । शक्ति-
ग्रह इति पूर्वणान्वयः । प्रसिद्धार्थकशब्दसामानाधिकरण्याधीनशक्तिग्रहस्थलमाह—
कचित् प्रसिद्धार्थकेति । सामानाधिकरण्यादिति । स्वाव्यवहितपूर्वोत्तरान्य-
कालावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ननु यत्र प्रकारान्तरेण शक्तिग्रहो न सम्भव-
ति तत्रैव पदसान्निध्यस्य तथात्वं कल्प्यते, अत्र तु प्रत्यक्षतोऽपि शक्तिग्रहः सम्भवति,
प्राक्त्यैवाधोरपि प्रत्यक्षस्वीकारादित्यत आह—निस्पर्शमिति । स्पर्शवदादीत्या-
दिपदात् स्पर्शशून्यमूर्तिमत्परिग्रहः । वाग्वादीत्यादिपदान्मनःपरिग्रहः । ननु वायु-
पदसान्निध्यादपि वायुपदशक्तिग्रहो भवितुमर्हति तत्पदस्यापि प्रसिद्धार्थत्वादिति कथं
प्रसिद्धपदानुसरणम्, इत्याशङ्क्य वायुपदस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव नास्तीति व्यावृत्तिव्या-
जेनाह—वायुत्वादिजातेरिति । अतोन्द्रियत्वेनेति । अत्रातीन्द्रियत्वं प्रत्यक्ष-
जनकसन्निकर्षानाश्रयत्वं, तथा च वायुपदस्य प्रसिद्धार्थकत्वमेव नास्ति प्रत्यक्षविषया-
र्थकत्वस्यैव तथात्वादिति भावः । अतोन्द्रियस्यापि प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्य-
क्षसम्भवात् स्वरूपत इति । तदवच्छिन्नस्य-वायुत्वाद्यवच्छिन्नस्य, तत्र-स्वरूपतो
वायुत्वाद्यवच्छिन्ने । शक्तिग्रहायोगादिति । तथा च स्वरूपतः प्रकारतायां स्वरूपतः
शक्तिग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य प्रयोजकतया वायुपदस्य प्रसिद्धार्थकत्वेऽपि तत्तत्सन्नि-
ध्यं न स्वरूपतो वायुत्वप्रकारकज्ञानोपयुक्तशक्तिग्रहोपयोगीति भावः । नव्यमते म-

रामभद्राटीका ।

दर्शाः, सुषीम इत्यादयो भवन्तीत्यर्थः । शुक्लादिशब्दस्येति । शक्तिग्रह इति पूर्वणा-
न्वयः । ननु गुरुमते वायोरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् वायुत्वविशिष्ट एव प्रत्यक्षत एव शक्तिग्र-
हसम्भवानेदं प्रसिद्धशब्दसामानाधिकरण्येन शक्तिग्रहस्योदाहरणमत आह निस्पर्श-
मिति । वाग्वादीत्यादिना मनःपरिग्रहः । तदवच्छिन्नस्य—वायुत्वाद्यवच्छिन्नस्य ।

महायोगात् । यथा वा “सतकृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कूकुदः स्मृत”
इत्यादावुक्तीत्या कन्यादानादिषु कूकुदादिपदस्य । “इह सहकारतरौ
मधुरं रौति पिक” इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं,
तिष्ठर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, प्रत्यक्षासिद्धकोकिल-

कृष्णकान्तीटीका ।

नसोऽभावात् श्रुतेरेव विश्रामात् श्रुटित्वविशिष्टे प्रत्यक्षत एव शक्तिग्रहसम्भव इत्यत
आह—यथा वेति । अत्र निरुक्तकन्यादातृत्वस्यैव कूकुदपदशक्त्यतावच्छेदकतया
तस्यातीन्द्रियकालादिवदितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाच्च प्रत्यक्षतः शक्तिग्रहसम्भव इति भावः ।
मणिकारोक्तमुदाहरणं दूषयति—इह सहकारतराविति । यः सहकारवृक्षाधिकर-
णकमधुररवणकर्ता स पिकपदवाच्य इत्यर्थः । इत्यादिकन्तु शक्तिग्रहस्योदाहरणं न
युक्तमिति योजना । उक्तक्रमेण—प्रसिद्धार्थपदसान्निध्येनेत्यर्थः । इदञ्च शक्तिग्रहान्वयि ।
नञर्थे हेतुमाह—तिष्ठर्थ इति । वैयाकरणमतेनेदं तैरेव कृतिमत्याख्यातशक्तिस्वी-
कारात् । न्यायमते तु तिष्ठर्थकृत्यवच्छिन्नधर्मिणीति तदर्थो बोध्यः । अभेदेनेति ना-
मार्थान्वयस्येति च प्रकृताभिप्रायम् । अव्युत्पन्नत्वादिति । कृत्यवच्छिन्नविशेष्यका-
न्वयबोधं प्रति नामजन्यायाः तिष्ठन्यपदजन्याया वा कृत्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात्, अन्य-
था पक्ता गच्छतीत्यत्रेव पचति गच्छतीत्यत्रापि पाककृत्यवच्छिन्ने गमनानुकूलकृतिम-
त्त्वस्यान्वयापत्तेरिति भावः । ननु मणिक्कन्मते चैत्रः पचति चैत्रत्वादित्यादिन्याया-
मुपोधेन तत्तत्स्वीकार आदयकः, यद्यपि उक्तस्थले प्रत्येकावयवजन्यबुद्धौ कृतेर्नोद्देश्यता-
वच्छेदकत्वम्, तथापि न्यायजन्यविशिष्टबुद्धौ तस्यास्तदावश्यकत्वमिति न्यायजन्यवि-
शिष्टबोधास्वीकारेऽपि “यो यः शूद्रस्याऽन्नं पचति सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ तादृश-
बोधस्य स्वयं स्वीकर्तव्यत्वाच्च तादृशव्युत्पत्तिर्न सर्वसिद्धेत्यत आह—प्रत्यक्षेति ।
कोकिलत्वजातेरप्रत्यक्षत्वे प्रकारान्तरेण शक्तिग्रहासम्भवात् उत्तरां प्रसिद्धार्थपदसान्नि-

रामभट्टटीका ।

तत्र-वाद्यादौ । ननु नव्यमते मनस एवाभावात् श्रुटावेव विश्रामात् श्रुटित्वविशिष्ट एव
प्रत्यक्षत एव शक्तिग्रहसम्भवात् नेदं युक्तम्, अतः स्थलान्तरमाह यथा वेति । मणि-
क्कुत्तोदाहरणं न सम्यगित्याह सहकारेति । यः सहकारतर्वधिकरणकमधुरतररव-
णकर्ता स पिकपदवाच्य इत्यर्थः । अव्युत्पन्नत्वादिति । कृत्यवच्छिन्नधर्मिकशब्द-
बोधं प्रति नामजन्यायास्तित्थन्यपदजन्याया वा कृत्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात्, अन्यथा पक्ता
चैत्रो गच्छतीत्यत्रेव पचति चैत्रो गच्छतीत्यादावपि पाककर्तृत्वावच्छिन्ने गतिमत्त्वस्या-
न्वयापत्तेरिति भावः । ननु मणिक्कन्मते चैत्रः पचति चैत्रत्वादित्यादिन्यायजन्यान्वयबो-
धजनकवाक्यस्य न निराकाङ्क्षत्वम्, अत एव “यो यः शूद्रस्यान्नं पचति सोऽतिनिन्दित”
इत्यादिरप्यग्रे वक्ष्यतीत्यत आह—प्रत्यक्षासिद्धेति । ननु “यवमयश्चरुर्भवती”ति श्रुतौ

त्वजात्यवाच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्यवच्छेदाच्च । कचिद्वा-
क्यशेषादपि, यथा यवपदस्य कङ्कुप्रभृतौ म्लेच्छानां, दीर्घशूके च शिष्टा-
नाम्, व्यवहारादेकमात्रे शक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्, नानार्थत्वस्य
चान्याय्यत्वात्, “यवमयश्चरुर्भवतीति” श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे

वसेन्त सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

ध्यस्य शक्तिग्रहोपायत्वं कल्पनीयमिति प्रत्यक्षसिद्धेत्युक्तम् । लाघवेनेति । प्रसि-
द्धार्थपदसान्निध्यस्य शक्तिग्राहकत्वमपेक्ष्येत्यादिः । पिकशब्दस्येति । प्रत्यक्षत
इत्यादिः । शक्यवच्छेदात्-शक्तिग्रहसंभवादित्यर्थः । केचित्तु लाघवेनेति शक्यता-
च्छेदकस्य लाघवेनेत्यर्थ इत्याहुः । तन्न, लाघवेनेति तृतीयार्थस्यानन्वयापत्तेः ।
न च तच्छक्तिग्रहान्वयि, शक्यतावच्छेदकलाघवस्य शक्तिग्रहाप्रयोजकत्वादिति ।
वाक्यशेषाधीनशक्तिग्रहस्थलमाह-कचिदिति । वाक्यशेषादपीति शक्तिग्रह इति
पूर्वगोचरत्वः । ननु वाक्यशेषस्य शक्तिग्राहकत्वं निर्युक्तिकं तत्रापि प्रत्यक्षत एव शक्ति-
ग्रहसंभवात्, अप्रत्यक्षस्थले प्रसिद्धार्थपदसान्निध्यादेव शक्तिग्रहः संभवतीति आश-
क्य प्रकारान्तरेण शक्तिग्रहासंभवस्थल एतदुपयोगित्वमभिहितसुखादृशस्थलमाह-
यथा यवपदस्येति । कङ्कुप्रभृत्यविशेषः । म्लेच्छादीनां व्यवहार इति परेणान्वयः ।
शिष्टानां म्लेच्छभिन्नानामित्यर्थः । अविगीतवेदार्थानामिति तु नार्थः, म्लेच्छभिन्नानां
विगीतवेदार्थानामसंग्रहापत्तेः । न चास्तिकानां व्यवहारस्य वेदार्थसंशयाप्रयोजकत्वेन
तदसंग्रहेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । तद्व्यवहारस्याप्रामाण्यशंकाकवलितत्वेऽपि संग्रह-
प्रयोजकत्वाक्षतेः, अन्यथा म्लेच्छव्यवहाराणामपि तादृशत्वेन तथात्वानुपपत्तेः ।
एकमात्रे-कंगुयवयोरेकमात्रे इत्यर्थः । परिच्छेत्तु-निश्चेतुम् । ननु यवपदस्य नाना-
र्थत्वाभावनिश्रय एव उभयत्र व्यवहारात् तस्य शक्तिसन्देहः स्यात्, तदसत्त्वे तु
नेति “यवमयश्चरुर्भवतीति”तिश्रुतौ यवपदस्य उभयार्थकत्वेऽपि न क्षतिः, दीर्घशूकस्येव
कंगवादेरपि चरुनिर्वाहकत्वात् इत्यत आह-नानार्थत्वस्येति । नानाशक्तिनिरूप-
कत्वस्येत्यर्थः । अन्यथायत्वादिति । एकार्थशक्त्या उपपत्तौ नानार्थे शक्तिरूप-

रामभट्टटीका ।

यवपदस्य नानार्थतयाप्युपपत्तिः कंगवादेरपि चरुनिर्वाहकत्वात्तत्परत्वे शक्यभावादत
आह-नानार्थत्वेति । अन्याय्यत्वान्न्यायागन्यत्वात्तथाच नानार्थसन्देहे एकस्मिन्नर्थमय
एव वेदस्य प्रामाण्यमिति सिद्धान्तभङ्गः, (१) अत एवाह यवमय इत्यादि । कणिश-

इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूके एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । कनिशं शस्यमञ्जरी । यथा वा “स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेते”त्यादिविधिशेषाभूतेभ्यः

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

नस्य गौरवेणानुचितत्वादित्यर्थः । केचित्तु अन्याय्यत्वाद् युक्त्यविषयत्वादित्यर्थ इत्याहुः । ‘इति’ वाक्यशेषान्वितम् । विध्यर्थाकाङ्क्षया—विध्यर्थसन्देहप्रयोज्यया यवपदशक्यः क? इत्याकाङ्क्षया । तृतीयार्थः प्रयोजकत्वं, तच्च प्रयुक्तार्थकप्रवर्त्तमानपदार्थैकदेशे प्रयोगेऽन्वितं, तथा च विध्यर्थसन्देहाधीनाकाङ्क्षाप्रयुक्तप्रयोगाश्रयाद्वाक्यशेषादिति समुदितार्थः । इदञ्च शक्तिग्रहान्वयि । एतेन वाक्यशेषत्वं विधिवाक्योत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्त्तकवाक्यत्वमिति च्छलतो व्यञ्जितम् । सुगमत्वात्तद्वाक्यघटकान्यपदार्थमनुयैव कनिशपदार्थमाह—कनिशं शस्यमञ्जरीति । एतत्पाठस्तु न सार्वत्रिकः । ननु शिष्टव्यवहारे एव याथार्थ्यग्रहसम्भवाच्छ्रुतिघटकयवपदस्य सन्देह एव नावतरति, प्रत्युत दीर्घशूक एव तन्निश्चयो भवतीति तादृशवाक्यस्य वाक्यशेषत्वमेव नास्ति, द्रागेव तु शक्तिनिश्चायकत्वमित्यतः स्थलान्तरमाह—यथा वेति । केचित्तु—विध्यर्थसन्देहस्थले वाक्यशेषस्य शक्तिग्राहकत्वमुक्त्वा यत्र विध्यर्थसन्देहो नास्ति तत्रापि तस्य तदाह यथा वेति—इति वदन्ति । तन्न, सन्देहं विना वाक्यान्तरप्रयोजकाकाङ्क्षया एवासम्भवाद् । स्वाराज्येति । स्वः स्वर्गो राजत इति स्वराट् इन्द्रः, तस्य भावः स्वाराज्यमिन्द्रत्वमिति यावत् । विधिशेषाभूतेभ्यः—विधिवाक्योत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्त्तकवाक्येभ्यः । अत्रापि श्रुतिघटकस्वरादिपदस्यार्थसन्देहे श्रुतिजन्यविशिष्टशेषानुदयात् अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति तन्निश्चय आवश्यकः, स च स्वरादिशब्दस्य शक्तिनिश्चयं विना न सम्भवतीति वाक्यान्तरस्योपयोगित्वमिति । न चात्र स्वरादिपदस्यार्थसन्देह एव नावतरति नानाविधव्यवहाराभावादिति वाच्यम् । न हि नानाविधव्यवहारस्य संशयकत्वं, परन्त्वेकत्र निश्चयाभावस्य प्रयोजकत्वम् । संशयजनकञ्च क्वचित् साधारणधर्मज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितिसहकृतं धर्मिज्ञानं, क्वचिद्साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिसहकृतं धर्मिज्ञानं, क्वचिद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिसहकृतं तदिति प्राचीनमतम्, यथाकथञ्चित्कोटिद्वयोपस्थितिसहकृतं धर्मिज्ञानं तथेति नव्यानां मतम्, तच्चोक्तस्थलेऽपि संभवतीति । यन्न दुःखेनेति । यद्यपि

रामभट्टटीका ।

शस्यमञ्जरी । यथावेति । स्वाराज्यकाम इति । स्वराट् इन्द्रस्तस्य भावः स्वाराज्यं तत्काम इत्यर्थः । यन्न दुःखेनेति । यद्यपि दुःखासम्भिन्नसुखत्वं न दुःखासमाना

कृष्णकान्तटीका ।

दुःखासम्भिन्नत्वं न दुःखासमानाधिकरणत्वमसम्भवात्, जन्यसुखमात्रस्य सुखमात्रस्य वास्तथात्वात् । नाप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन दुःखानधिकरणशरीरवृत्तित्वं, दुःखानवच्छेदकीभूतखण्डशरीरविशेषवृत्तैहिकक्षेत्रेऽतिव्याप्तेः । नापि दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम्, असम्भवात्, स्वाधिकरणकालेऽवश्यं कस्यचित् दुःखप्रागभावस्य सत्त्वात्, न च समानकालीनत्वमेकदेशवच्छिन्नैककालवृत्तित्वरूपं वाच्यमिति वाच्यम्, स्वर्गाधिकरणात्मनि तत्कालावच्छेदेनान्ततः पातभयजन्यदुःखप्रागभावस्य सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । अत एव स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं दुःखासम्भिन्नत्वमित्युक्तावपि न निस्तारः, पातभयजन्यदुःखस्य तच्छरीरावच्छिन्नत्वेन तस्येव तत्प्रागभावस्यापि स्वर्गदशायां सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः, प्रागभावनिवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वाच्च, न च यत्सुखकाले किञ्चिदपि दुःखं नास्ति तत्सुखातिव्याप्तिवारणाय तन्निवेश इति वाच्यम्, तादृशसुखे माराभावात् । नाप्यवच्छिन्नप्रागहदुःखासमानकालीनत्वं तत्, तच्चैकदेशवच्छिन्नं ग्राह्यमतो न पुरुषान्तरीयतादृशदुःखकालीनत्वमादायासम्भव इत्यव्यासिर्वा, कदाचिदस्मदादिसुखस्यापि तथात्वमसम्भवात् । अत एव न धारावाहिकत्वम् । नापि स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वे सति स्वसमानाधिकरणेच्छाजन्यत्वम्, चक्रवर्तिसुखे तस्यापि सम्भवात् । तथापि यत् सुखं न दुःखेन सम्भिन्नं, न च दुःखेन प्रसृतं, न च दुःखेनानन्तरं, एवमभिलाषोपनीतं, तत्सुखं स्वःपदप्रतिपाद्यमिति योजना । तत्र दुःखासम्भिन्नत्वं दुःखकालीनत्वं, दुःखग्रस्तत्वं दुःखावच्छेदकीभूतशरीरावच्छिन्नत्वं, दुःखानन्तरत्वं दुःखेनाव्यवहितत्वं दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमिति यावत्, अभिलाषोपनीतत्वं स्वेच्छामात्राधीनभोगविषयत्वम्, अन्येच्छानधीनभोगविषयत्वमिति यावत् । तथा च दुःखासमानकालीनत्वे सति दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वे सति अन्येच्छानधीनभोगविषयसुखत्वं स्वःपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तत्र यादृशखण्डशरीरोत्पत्तिद्वितीयक्षणे सुखमुत्पन्नं तदनन्तरं तत्शरीरं नष्टं तादृशसुखातिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । न च तस्य तृतीयसत्यन्तविशेषणेन व्युदास इति वाच्यम् । असम्भववारणाय स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नत्वे

रामभट्टटीका ।

धिकरणसुखत्वम्, स्वर्गसुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वात्, नाप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन यत् दुःखाधिकरणं तद्वृत्तिभन्नसुखत्वं स्वर्गत्वम्, दुःखानवच्छेदकखण्डशरीरवृत्तैहिकसुखातिव्याप्तेः, नापि दुःखप्रागभावासमानकालीनसुखत्वं तत्, ऐहिकान्तिमसुखस्यापि तथात्वात्, न च 'न च प्रस्तमनन्तरमि'त्यनेनाविरललभप्रवाहतादृशसुखत्वं तदिति नैष दोष इति वाच्यम्, कतिपयकालावच्छेदेनास्मदादेस्तथा सम्भवात्, न चाभिलाषोपनीतमित्यनेन इच्छाकारणकत्वाविवक्षणात्रैष दोषः, चक्रवर्तिसुखे तस्यापि सम्भवात्, अन्यथा तत् एवातिप्रसङ्गनिरासे विशेषणान्त-

कृष्णकान्तीटीका ।

सति दुःखप्रागभावासमानकालीनं यद्यत्तदन्यत्वस्यैव तादृशविशेषणे विवक्षितत्वात् , अन्यथा स्वर्गिणोऽपि शरीरान्तरावच्छिन्नभाविदुःखपत्त्येनासम्भवपत्तेः । दुःखावच्छेदकखण्डशरीरविशेषावच्छिन्नचरमसुखेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम् । तत्राप्यभिलाषोपनीतत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति तु नाशङ्कनीयम् , चक्रवर्त्तिनस्तथाविधसुखस्य तथात्वसम्भवात् । तदर्थश्च स्वसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिदुःखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नं यद्यत्तदन्यत्वम् , अतो न तृतीयसत्यन्तवैयर्थ्यम् दुःखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नाद्यसुखस्यातथात्वात् । न च प्रतियोग्यन्तं निवेश्य तृतीयसत्यन्तस्य सार्थक्यसमर्थने “प्रक्षालनाद्धी”त्यादिना पर्यनुयोगः । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् , यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् , सत्यन्तद्वयस्यैव तादृशार्थं तात्पर्यकल्पनासम्भवाच्च । वस्तुतस्तु दुःखप्रस्तत्त्वं स्वावच्छेदकशरीरावच्छिन्नदुःखध्वंसकालीनत्वम् । तादृशदुःखध्वंसाकालीनत्वतादृशदुःखप्रागभावाकालीनत्वयोर्व्यवृत्तिश्च खण्डशरीरविशेषीयाद्यसुखचरमसुखयोर्बोद्ध्या । यादृशखण्डशरीरे सुखमेव जायते, अतीतं वर्त्तमानं भावि च दुःखं न सम्भवति तादृशसुखेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमदलम् । कदाचिच्चक्रवर्त्तिषु स्वस्य तथात्वसम्भवाद्धिष्यदलम् , तच्च सुखवृत्तिवैजात्यम् , तस्य च चक्रवर्त्तिसुखेऽनङ्गीकारात् नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तत्तत्स्वःपदमित्येका योजना, सुखं स्वःपदास्पदमित्यपरा योजना, तथा चोक्तातिव्याप्तिभयेन पूर्वकल्पं परित्यज्य परकल्पं आह । तादृशवैजात्यञ्च अधर्मान्जन्यशरीरजन्यतावच्छेदकतया सिद्धम् । न च स्वर्गिणः शरीरे धर्मजन्यत्वे मानाभावः । दुःखस्याधर्मजन्यशरीरत्वव्यापकतया दुःखाभावस्यैव तन्मानत्वात् । न च स्वर्गिशरीरे पातभयजन्यदुःखसत्त्वात् तेन हेतुना तत्राधर्मजन्यत्वमपि सेतस्यतीति वाच्यम् । दुःखविशेषस्यैवाधर्मजन्यत्वव्याप्यत्वात् , ‘स्वर्गेऽपि पातभीतस्ये’त्यादेः शरीरनिन्दामात्रपरत्वाच्च । न च शुकादेस्तादृशं शरीरम् , तत्र दुःखोत्पत्तेरावश्यकतयाऽधर्मजन्यत्वात् । एतेन मरणजन्यत्वस्य दुःखव्याप्यतया स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यत्वेन दुःखसम्भवादधर्मजन्यत्वसत्त्वेनासम्भवः, “ते नराः सुखमृत्यव” इत्यादिवचनस्य दुःखाल्पत्वज्ञापकत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् । तादृशव्याप्तेरप्रयोज

रामभट्टीटीका ।

रवैयर्थ्यात् । तथापि अधर्मान्जन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षकमिदम् । न च योगिनस्तादृशं शरीरम् , तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्मजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् । न च मरणस्य दुःखव्याप्यतया स्वर्गशरीरे मरणजदुःखसम्भवात् अधर्मजन्यत्वमित्यसम्भवः, ‘ते नराः सुखमृत्यव’ इत्यादिवचनं च दुःखाल्पत्वपरमिति वाच्यम् । विपक्षबाधकतर्काभावेन तादृशव्याप्तेरसिद्धेः, सिद्धौ वा मरणदुःखजनकाधर्मान्यत्वमधर्मे विशेषणीयं, नान्यथा । न च स्वर्गहेतुपुण्यक्षयशंकया स्वर्गेऽपि दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वात् तद्दोषतादवस्थं, तदुक्तं ‘स्वर्गेऽपि पातभीतस्य’ इत्यादीति वाच्यम् । तस्य शरीरमात्रनिन्दापश्चात् ।

इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य ॥ २० ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

कत्वात्, प्रयोजकत्वे वा मरणाधीनदुःखाजनकाधर्माजन्यशरीरजन्यत्वव्याप्यस्यैव वैजा-
त्यस्य स्वःप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वात् । केचित्तु 'यन्न दुःखेनेत्यादिकमधर्माजन्यशरीर-
जन्यसुखत्वोपलक्ष-मित्याहुः । तेषां वैदग्ध्यविवेचनमभियुक्तैरेव कार्यम् । अन्ये तु
दुःखावच्छेदकशरीरावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छिन्नसुखत्वोपलक्षकमेतदित्याहुः । अन्ये तु
धर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यवच्छरीरावच्छिन्नसुखत्वोपलक्षकमेतदित्याहुः । अपरे तु
यागादिक्रियाजन्यतावच्छेदकतया सुखनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नमेव स्वःपदप्रतिपाद्यताव-
च्छेदकम्, 'यन्न दुःखेनेत्यादिकन्तु तदुपलक्षकमित्याहुः । तत्र, यागगङ्गास्नादीनाम-
नुगतधर्माभावेन प्रत्येकरूपेण वैजात्यावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारेण हेतुत्वासम्भवात्,
पुण्यतमत्वस्य चान्यथासिद्धिनियतत्वात्, प्रत्येकजन्यतावच्छेदकनानाजातिसवीकारे
च तद्वृत्त्यनुगतधर्माभावेन विनिगमनाविरेहेण सर्वेभ्यैव वैजात्येषु स्वःप्रतिपाद्यताव-
च्छेदकत्वकल्पनागौरवाच्च । नव्यास्तु दुःखासम्भन्नत्वादिविशेषणचतुष्टयभेदेन क-
ल्पचतुष्टयम् । पूर्वपूर्वकल्पास्वरसेनोक्ता 'भिलाषोपनीतमि'तिकल्पे चक्रवर्तिसुखेऽति-
व्यासिमाशंक्य तत्सुखमित्यनेन चरमकल्पः कृतः, विशेषणबोधकशब्दानामर्थस्तु पूर्वो-
क्त एवेति प्रलपन्ति । यत्तु 'अभिलाषोपनीतमि'त्येव चरमकल्पः, तदर्थस्तु इच्छामा-
त्रकारणकत्वम्, चक्रवर्तिसुखे इच्छामात्रकारणकत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति । तत्तु
चक्षुः, इच्छामात्रकारणकत्वस्यासम्भवसम्पादकत्वात् कस्यापि सुखस्येच्छामात्रकारण-
कत्वाभावात् । स्वरादिपदस्येति । शक्तिग्रह इति पूर्वैर्गान्वयः ॥ २० ॥

रामभट्टीटीका ।

अतथात्वे तदन्यत्वेनाप्यधर्मविशेषणात् इति केचित् । अपरे तु तत्तदुःखावच्छेद-
कावृत्तिजातिमन्निष्ठसुखत्वे उक्तकारिकायास्तात्पर्यमिति । न च स्वर्गादिशरीरेऽपि पातभ-
यजन्यदुःखश्रवणात् असम्भव इति वाच्यम् । तस्य संसारिनिन्दापरत्वात् । तत्तदुःखाति-
रिक्तत्वस्य वा दुःखे विशेषणीयत्वात्, अत एव धर्मजन्यमात्रवृत्तिजातिमत्तच्छरीरावच्छिन्नसु-
खत्वमित्यपि वदन्ति । केचित्तु विहितक्रियाविशेषजन्यतावच्छेदकजातिविशेषोपलक्षकमिद-
मित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, विहितत्वस्यैकस्याभावेन तज्जन्यतावच्छेदकजातेः कल्पयितुमश-
क्यत्वादिति । वस्तुतो धारावाहिकचिरस्थायीच्छामात्रकारणकदुःखासम्भन्नसुखत्वमेव
स्वःपदार्थश्चक्रवर्तिसुखे इच्छामात्रकारणकत्वाभावात्, अस्मदादिसुखे च धारावाहिकत्वा-
भावात् पातभयाद्यजन्यदुःखासमानाधिकणत्वाभावाच्च नातिप्रसङ्गः । वृत्तिश्च कालिकी
सामानाधिकरण्यघटिका । अग्रस्तत्त्वं-चिरस्थायित्वं, धारावाहिकत्वमिति यावत् । इत्थं
चान्यतमविशेषणस्य नासार्थकतेति (१) तु नव्याः ॥ २० ॥

ननु व्यवहारादनुमिते गवाद्यानयनधर्मिककार्यत्वस्यान्वयज्ञाने पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन गृहीतमुपस्थितत्वादत्तदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं(१) कार्यतावाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यम्, तथा च कथं केवलकोषादितः शक्तिग्रह-

कृष्णकान्तीटीका ।

कारिकास्तरमधत्तारयति । नन्वित्यादिना । व्यवहारादिति । व्यवहारं प्रसीत्त्वर्थः । तथाच “ल्यब्लोपे पञ्चमीति” भावः । कार्यत्वस्य—कृतिसाध्यत्वस्य, अन्वयज्ञाने—शाब्दबोधे । पदानामिति । ज्ञायमानेत्यादिः, नातः पदानां स्वरूपसदहेतुत्वेऽपि क्षतिः । एवमुत्तरत्रापि । प्रथमतः—शक्तिग्रहात् पूर्वमित्यर्थः । साकाङ्क्षेति । कार्यतेत्यादिः । पदत्वावच्छेदेनेति सावधारणनिर्देशः, साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैवेत्यर्थः । तेनार्थवादव्यवच्छेदः, तेन विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादतया शाब्दबोधाजनकत्वादित्यग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । क्वचिदेवकारसम्बलितपाठ एवास्ति । उपस्थितत्वात्—प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः । अतो विध्यनाकाङ्क्षपदस्याप्युपस्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिः । तदुपपत्तये—कार्यतासाकाङ्क्षपदत्वावच्छिन्नकारणत्वोपपत्तये इत्यर्थः । केचित्तु—तदुपपत्तये प्रथमोपस्थितत्वोपपत्तये इत्यर्थ—इत्याहुः । तदसत्, कार्यकारणभावस्वीकारस्य तदुपस्थापकत्वासम्भवेनोपष्टम्भासङ्गतेः । शाब्दसामान्यं प्रत्येव—शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येवेत्यर्थः । एवकारेण कार्यताविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य व्यवच्छेदः । कार्यतावाचिपदस्येति । हेतुत्वमित्यग्रिमेणान्वयः । कार्यतावाचिपदघटितवाक्यघटकपदान्तरस्य शाब्दबोधजनकत्वोपपत्तये कल्पान्तरमाह—तत्साकाङ्क्षपदस्य वेति । कार्यतावाचिपदसाकाङ्क्षपदस्य वेत्यर्थः । तत्साकाङ्क्षत्वञ्च तज्जन्यविशिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वम् । उपसंहरति—तथा चेति । कोषादीत्यादिना विरामभट्टीटीका ।

कार्यत्वस्यान्वयज्ञान इति । कार्यत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्यान्वयज्ञानेऽन्वयात्मकज्ञाने । पदानामिति । ज्ञायमानेत्यादिः । नातः पदानां स्वरूपसदहेतुत्वेऽपि क्षतिः । एवमुत्तरत्र । साकाङ्क्षेति । कार्यतेत्यादिः । एवकारेणार्थवादस्य शाब्दहेतुत्वाक्षेपः, नातो विध्यनाकाङ्क्षेत्या(२)द्यग्रिमग्रन्थसङ्गातिः । उपस्थितत्वात्—प्रथमोपस्थितत्वात् । प्रागुक्तक्रमेण प्रवृत्तेः कार्यताज्ञानजन्यत्वमनुमायैव शक्तिग्रहादिति भावः । तदुपपत्तये—प्रथमोपस्थितत्वोपपत्तये । ननु ‘स्वर्गकामो यजेते’त्यादौ स्वर्गकामपदादन्वयबोधो न स्यात्तस्य कार्यतावाचित्वाभावात् अत आह—तत्साकाङ्क्षेति । कार्यतासाकाङ्क्षेत्यर्थः । कोशादीत्यादिना विवरणादिपरिग्रहः । तस्य—कोषादेः ।

(१) प्रत्येवत्वमिति कृष्णकान्त समतोऽत्र पाठो बोध्यः ।

(२) नापेक्षेत्यादिति क० पु० पाठः ।

स्तस्य विधयनाकाङ्क्षेनार्थवादतया शाब्दबोधानर्जकत्वादिति प्राभाकरा-
शङ्कां निरस्यति—

(१) कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि हेतुता ।

पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद्बोधानुरोधोपेक्ष्यते ॥ २१ ॥

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्यताधीजनकत्वं पूर्वगृहीतमप्युत्तरकाल-
मर्थवादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधोपादुपेक्ष्यते, पूर्वगृहीतस्यापरिहार्यत्वानिय-
मात् प्रतिबिम्बिते वस्तुनि व्यभिचारात् । न बोधस्थितधर्मोवच्छेदेनैव जन-
कत्वस्य ग्रहनियमः, पटजनकं देयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येना-

कृष्णकान्ताटीका ।

वरणादिपरिग्रहः । तस्य—कोपादेः, विधयनाकाङ्क्षेन—कार्यतावाचिपदसाकाङ्क्षत्वाभा-
वेनेत्यर्थः ।

कारिकार्थमाह—साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनेति । कार्यतेत्यादिः । कार्य-
ताधीति प्रकृताभिप्रायेण, अन्यथा कार्यताविषयकत्वस्य कार्यतानवच्छेदक-
तया कार्यतापर्यन्तलिखनासङ्गतेः । शाब्दबोधानुरोधादिति । अन्यथा “सन्ध्यामु-
पासते ये च” इत्यादेरर्थवादतया सन्ध्यावन्दनादेर्ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकत्वं न स्यादिति
भावः । उपेक्ष्यते—अप्रामाण्यज्ञानात्स्कन्दिज्ञानविषयतया कल्प्यत इत्यर्थः । तनु यत्पू-
र्वं गृहीतं भवति तदपरिहार्यं भवतीति नियमात् तदुपेक्षा न सम्भवति, अपरिहार्यत्वञ्च
अप्रामाण्यग्रहानात्स्कन्दिग्रहविषयत्वं, न त्वप्रामाण्यग्रहानात्स्कन्दिग्रहविषयत्वं, तथा
सति प्रतिबिम्बिते वस्तुनि साध्यसत्त्वेन व्यभिचारोद्भावनासङ्गतेरित्यत आह—पूर्वा-
गृहीतस्येति । अनियमादिति । नियमाभावे हेतुमाह—प्रतिबिम्बित इति ।
नैर्मल्यदिद्रुपदोषजन्यदर्पणादिधर्मिकाऽऽरोपविषयस्य मुखस्य दर्पणासन्निधानेऽपरिहा-
र्यत्वादिति भावः । ननु कलाध्यस्य व्याप्यवृत्तितया व्यभिचारस्य च प्रतियोगिवैय-
धिक्यव्यवहिततया नोक्तस्थले व्यभिचारसम्भवः, अन्यथा कपिलस्योमी पृत्तत्वादि-
त्यादावपि व्यभिचारप्रसङ्गादित्यत उद्देश्यतासिद्धिमाह न चेति । ग्रहनियम इति ।

रामभद्राटीका ।

अनियमादिति । नियमाभावे हेतुमाह—प्रतिबिम्बितेति । साकाङ्क्षपदत्वा-
वच्छेदेनैवेत्येवकारान्तर्भावेणापि नियममाक्षिपति—न चेत्यादिना । पटजनकं द्रव्यम्
इत्यत्र तन्मते शब्दानङ्गीकारार्थवादतोऽसंसर्गग्रहस्योपेक्षत्वात्, अतः कार्यतावाचित्व-
सम्पत्तये देयेत्युक्तम् । तत्सामानाधिकरण्येन—देयद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन, अन्यथा—देय-

(१) गवायानयनधर्मिककार्यत्वस्यान्वयबोधे पूर्वं वृद्धव्यवहारकाले गृहीतापि पदानां कारणताऽ-
नन्तरमध्यादादवाक्येभ्यः शाब्दबोधदर्शनात्पृथग्यत इति कारिकार्थः ।

पि ग्रहात् (१), अन्यथाऽन्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्वारतापत्तेः । न च कार्यतासाकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थ-
वादस्थले न शाब्दधीः, परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तररूपने गौरवा-

कृष्णकान्तीटीका ।

तथा च कार्यतासाकाङ्क्षपदे पदत्वावच्छेदेन हेतुताग्रहेऽपि उक्तनियमसम्भवात् अर्थ-
वादस्य शाब्दबोधजनकत्वम् दुर्वारमिति भावः । अनियमे हेतुमाह पटजनक-
मिति । देयेति द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यसूचकम् । केचित्तु कार्यतावाचकपदासमभि-
व्याहारस्थले तैः शाब्दानङ्गीकारादेयेतीत्याहुः । तत्सामानाधिकरण्येन-द्रव्यत्वसा-
मानाधिकरण्येनेत्यर्थः । अन्ये तु—‘अनियमादिति नियमाभावे हेतुमाह—प्रतिविम्बित
इति । ननुक्तनियमस्य व्यभिचारिसाधारणत्वेऽपि यजनकत्वप्रकारकशाब्दबोधविशेष्य-
तावच्छेदकं तदवश्यं प्रागुपस्थितिविषयतावच्छेदकम् यज्ञैवम् तज्ञैवम्, इति
नियमात् विषयनाकाङ्क्षपदत्वावच्छिन्ने शाब्दबोधजनकत्वग्रहविषयत्वाभावः सेत्स्य-
तीत्यत आह न वेति । (अन्यत्पूर्ववदित्यपि) । उपस्थितधर्मावच्छेदेनेति । तथा च
उपस्थितिविषयतावच्छेदकव्यापकं यजनकत्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वाद् व्यभिचार इति भाव-
इति प्रलपन्ति । अन्यथा—द्रव्यत्वावच्छेदेन पटजनकत्वग्रहे । तत्रैव—तादृशस्थल एव ।
दुर्वारतापत्तेरिति । तथा चान्यथाख्यातिस्वीकारभयेनोक्तस्थले सामानाधिकरण्ये-
नैव जनकत्वधीरवश्यमुपेयेत्युक्तनियमासम्भवादर्थवादोऽपि शाब्दजनक इति भावः ।
शङ्कते न चेति । क्लृप्तत्वादिति । विधिवाक्यस्थल इत्यादिः । नन्वर्थवादस्थले
शाब्दबोधानभ्युपगमे कथमाकाङ्क्षानिवृत्तिरित्यत आह परन्त्विति । असंस-
र्गाग्रहमात्रमिति । बाधनिश्चयाभावसहितं धर्मधर्मिणोरुपस्थितिमात्रमित्यर्थः ।
अगत्या तादृशबोधस्यापि आकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्, मीमांसकमते भ्रमस्थ-
लीयबोधवत् । आकाङ्क्षान्तरेति । कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेण कारणत्वान्त-

रामभट्टीटीका ।

द्रव्यत्वावच्छेदेन पटजनकत्वग्रहे, अन्यथाख्यातिभ्रमत्वस्य, तथा चोपस्थिततादृशपद-
त्वावच्छेदेन यरिकक्षिक्रियाधर्मिककार्यताज्ञानजनकत्वमङ्गः प्रकृते तादृशदाने कार्य-
त्वस्याभानादिति भावः । यद्यर्थवादतः शाब्दबोधो जायते तदैव तत्परित्यागो युक्तः,
नचैवं गौरवं, शाब्दसामान्यं प्रति पदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे लाघवादिति वाच्यम्, प्रामाणिक-
त्वादित्याशयेनाशङ्कते नचेति । आकाङ्क्षान्तरं—कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेण

(१) इत्यादौ पटजनकत्वस्य बाधिततया तत्त्वादिरूपद्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन पटजनकत्वस्य
ग्रह इति भावः ।

दिति वाच्यम् । कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भाविणैव शाब्दधीहेतुत्वस्य कल्प-
नया विधिस्थले न शाब्दधीरित्यस्यापि सुवचत्वात्, उभयत्राप्यन्वयम-
तेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्कस्त्वादिति (१) दिक् ॥ २१ ॥

पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति—

(२) उभयावृत्तिधर्मेण (३) संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।

औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्तते ॥ २२ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

रेत्यर्थः । प्रतिबन्धिमुखेन दूषयति कार्यतानिराकाङ्क्षेति । सुवचत्वादिति ।
विनिगमनाविरहादिति भावः । न च शाब्दयामोत्यनुव्यवसाय एव तत्र शाब्दत्व-
कल्पक इति वाच्यम् । तस्यैव सन्दिग्धत्वादित्याह उभयत्रेति । विषयार्थादोभय-
त्रेत्यर्थः । अन्वयमतेः—शाब्दबोधस्य, आनुभविकत्वेन—शाब्दयामोत्यनुव्यवसायेनेत्यर्थः ।
एकशेषस्य—एकत्र शाब्दबोधोऽन्यत्र नेति विशेषस्य । कर्तुमशक्यत्वादिति—उभय-
वादिसिद्धानुव्यवसायवैलक्षण्यभावादिति भावः ॥ २१ ॥

ग्रन्थगौरवभियेकयैव कारिकाया संज्ञाद्वयमाह पारिभाषिकीमौपाधिकञ्चेति ।
क्रमप्राप्तामिति शेषः । तृतीयाथानवच्छेदकत्वस्य सङ्केतार्थकप्रवृत्तावन्वयः । एवमग्रेऽपि ।
कारिकापूर्वार्द्धे व्याचक्षाणो लक्ष्ये लक्षणं योजयति उभयावृत्तिधर्मावच्छि-
न्नेति । उभयावृत्तिधर्मे नोभयवृत्तिभिन्नत्वमसम्भवात्, द्वित्वरूपस्य एकविशिष्टा-
परत्वरूपस्य वा उभयत्वस्य, सर्वत्र सम्भवात्, नाप्येकमात्रवृत्तित्वम्, मात्रार्थाप्र-
सिद्धेः, संख्यारूपस्य बुद्धिविषयत्वरूपस्य वा एकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्, न च स्वा-
भाववद् द्वित्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन द्वित्वविशिष्टत्वम्, द्वित्वादीनामपि
तथात्वापत्तेः, एकमात्रवृत्तिधर्मस्य पर्याप्तौ मानाभावत् तेन सम्बन्धेन वृत्तिव-

रामभट्टीटीका ।

कारणान्तरम् । प्रतिबन्दिमुखेन दूषयति—कार्यतेत्यादिना । न शाब्दधीः किन्त्वसं-
सर्गाग्रह इति शेषः । सुवचत्वादिति । विनिगमकाभावादिति शेषः । उभयत्र—
कार्यतासाकाङ्क्षपदे तवभिन्नपदे च । दिगिति । तदर्थस्तु लाघवात् शाब्दसामान्यं प्रति
पदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं न तु कार्यतावाचिपदज्ञानत्वेनैव गौरवादिति ॥ २१ ॥

ग्रन्थलाघवार्थमेकयैव कारिकाया संज्ञाद्वयमाह—पारिभाषिकीमौपाधिकी चे-
ति । क्रमप्राप्तामिति शेषः । नातोऽर्थान्तरादिदोषः । उपाधिना—सखण्डेन ।

(१) कर्तुमशक्यत्वादिति कृष्णकान्तसंमतः पाठः ।

(२) द्वित्यावृत्तिधर्मविशिष्टा संज्ञा पारिभाषिकी, अनुगतोपाधिविशिष्टा च संज्ञौपाधिकीति
कारिकार्थः ।

(३) स्वप्रतियोगिवृत्तिवत्त्वानुयोगिवृत्तिवत्तदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यवबुभयावृत्तिवत्त्वम् ।

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी, यथाऽऽकाश

कृष्णकान्तोटाका ।

निवेशासम्भवात्, निवेशेऽपि द्वित्वादिवारणासम्भवात्, द्वित्वाभाववति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य वृत्तेः । किन्तु स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वम् । द्वित्वादेस्तु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टत्वाच्च संप्रहः । तद्व्यक्तित्वादेरपि स्वाश्रयभिन्नभेदसामानाधिकरण्यात् स्वाश्रयभेदप्रतियोगित्वाच्चासम्भवावारणाय सम्बन्धघटकद्वयोपादानम् । न च तद्व्यक्तित्वस्यापि निरुक्तोभयसम्बन्धेन तद्व्यक्तिवटोभयादिभेदविशिष्टत्वाऽसम्भव इति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च व्यासज्यवृत्तित्वस्याननुगमादननुगमतादवस्थयम्, स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टधर्मानवच्छेद्यत्वस्य विवक्षणादननुगमव्युदासात् ।

अथ वा उक्तदोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमेव तत् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदवारणाय सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां भेदविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन । स्वाश्रयत्वञ्च स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, तथा च द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अतथात्वान्नोक्तदोषः ।

केचित्तु स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्य-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन त्रितयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं तत् । तथा च तद्व्यक्तित्वस्य नोक्तत्रितयसम्बन्धेन तद्व्यक्तिवटोभयादिभेदविशिष्टत्वं द्वित्वस्यैव स्वस्यापि तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदभावासत्त्वात्, केवलद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अलीकत्वात् । न च स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसम्बन्धे स्वपदार्थस्यानिविष्टतया तादृशसम्बन्धाप्रसिद्धिः, प्रसिद्धत्वेऽपि अनेकवृत्तिलघुधर्ममात्रेऽतिव्याप्तिः, स्वपदार्थस्य निविष्टत्वे भेदत्वावच्छिन्नस्य सम्बन्धत्वासम्भव इति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेत्यनेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । तन्मन्दम् । द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन निरुक्तत्रितयसंसर्गेण तादृशभेदविशिष्टत्वस्याप्यसम्भवात् । न च स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेत्यनेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वस्य विवक्षणाज्ञैष दोष इति वाच्यम् । तथा सत्यसम्भवापत्तेः, तद्व्यक्तित्वस्यापि निरुक्तत्रितयसंसर्गेण द्वित्वावच्छिन्नभेदविशिष्टत्वादित्यलमधिकेन ।

यथेति । नित्यसङ्केतस्थलमुक्त्वाऽनित्यसङ्केतस्थलमाह—डित्थेति । दाह-

रामभट्टीटोका ।

संज्ञा-शक्तिः । सा हि-आकाशादिसंज्ञा हि । तादृशशक्त्यापसरिति । नि-

डित्थादि, सा हि द्वितयावृत्तिधर्मेणैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभि-
धत्ते । न चाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः, पटादिपद-
स्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः । पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छि-
न्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छ-
क्तिरवच्छिन्नेति चेत् । शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छि-
न्नशक्तिमदित्येवं ग्रहदशायामाकाशादिपदान्न शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रती-
तिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन-
पटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिग्रहस्य ताद्रूप्येण पटाद्यनुभवं प्रति
हेतुत्वान्माऽस्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः, परन्तु पटत्वाद्यु-

कृष्णकान्तीटीका ।

मयहस्तिनिष्ठतद्वयकित्वावच्छिन्ने आयुनिकसङ्केतवती डित्थेति संज्ञा । आदिना ता-
दृशसंज्ञान्तरपरिग्रहः । सा हि—आकाशडित्थादिसंज्ञा हीत्यर्थः । शब्दादीत्यादिना दा-
रुमयहस्तिनिष्ठतद्वयकित्वापरिग्रहः । तदाश्रयं—तस्य शब्दस्य तद्वयकित्त्वस्याश्रय-
मधिकरणम् अभिधत्ते वक्तव्यार्थः । कैत्रत्वजातेरनेकावृत्तित्वात् तदाश्रये नैमित्तिकपदे
नातिव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते न चेति । निरवच्छिन्नैव शक्तिरिति ।
तथा चोक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति भावः । प्रतिबन्धिसुखेन शङ्कां निरस्यति पटा-
दिपदस्यापीति । ताद्रूप्येति । निरवच्छिन्नैत्यर्थः । पटादिपदशक्तेः सावच्छिन्नत्वे
प्रमाणमाशङ्क्य निराचष्टे पटे शक्तमपीत्यादि । ततः—पटादिपदशक्तिग्रहात् । तच्छ-
क्तिः—पटादिपदशक्तिः । अवच्छिन्ना—किञ्चिदवच्छेदकतानिरूपिका । चेदिति । विभा-
व्यत इति शेषः । क्वचित्तथैव पाठः, अत एवाग्रे विभाव्यतामिति साधु सङ्गच्छते ।
तस्याकाशपदस्य, तत्राकाशे । विभाव्यतामिति । तादृशविशिष्टानुभवस्योभय-
त्रैव सन्दिग्धत्वादिति भावः । दीधितिकृन्मतं निरस्यति एतेनेत्यादि । तादृश-
ग्रहोत्तरं पटत्वविशिष्टस्याननुभवेनेत्यर्थः । पटत्वाद्युपलक्षिते—शक्यतावच्छेदकत्वेनायु-
हीतपटत्वावच्छिन्ने, धर्मिण्येव इति ग्रहान्वयि । तन्मते शक्तिग्रहविशेष्यतावच्छेदक-
त्वस्यैव शाब्दप्रकारतानियामकत्वादिति भावः । पटादिपदस्यापीति । न केवल
माकाशादिपदस्य पटादिपदस्यापीत्यर्थः । तथा चोक्तापत्तिरिष्टतया न बाधिकेति

रामभट्टीटीका ।

रवच्छिन्नशक्त्यापत्तेरित्यर्थः । शङ्कते पटे शक्तमिति । ग्रहो—निश्चयः । बाधसंशय-
स्याप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । ततः—पटपदात्, तच्छक्तिः—पटपदशक्तिः, तस्यापि-
आकाशपदस्यापि । एतेन—पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं पटपदात्
पटत्वविशिष्टस्याननुभवेन, ताद्रूप्येण—पटत्वादिना ।

पलक्षितव्यक्तिष्वेव—इति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तम् । 'शब्दोपलक्षितधर्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्विकल्प(१)कात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यत' इति तु नानुभविकम्, न वा यौक्तिकम् ।

या चानुगतोपाध्यवच्छिन्ने सङ्केतवती संज्ञा सा त्रौपाधिकी, यथा भूतदूतादिः, सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपा-

कृष्णकान्तीटीका ।

भावः । व्यक्तिष्वेवेत्येवकारेण पटत्वादिजातेव्युदासः । नन्वेतावता शब्दादेः प्रकार-
ताप्रयोजकस्य शक्यतावच्छेदकत्वग्रहः य विरहेऽपि आकाशपदात्त निष्प्रकारकाऽऽकाश-
ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह शब्दोपलक्षितेति । शक्तिग्रहादेवेति
एवकारेण शब्दे शक्तिग्रहव्यवच्छेदः । तदंशे—आकाशांशे । निर्विकल्पकात्मकेति ।
निष्प्रकारकेत्यर्थः । स्मरणमिति । शब्दबोधजनकीभूततथाविधपदार्थोपस्थितेरा-
नुभविकत्वं, तथाविधशब्दस्यानुभविकत्वम्, अयौक्तिकत्वञ्च नानुभविकमित्यादौ स्म-
रणस्य तथात्वमुक्तम् । अन्वयानुभवः—शब्दबोधः, नानुभविकं नानुभवविषयः । ननु
युक्तिरेव तत्रानुभवसाधिकेत्यत आह न वेति ।

कारिकायाः परप्रतीकं व्याकरोति या चेति । अनुगतत्वमेकसम्बन्धावच्छि-
न्नानेकवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं, न त्वनेकवृत्तित्वं, कस्यापि विशेषगुणस्यानेकवृत्ति-
त्वाभावात् भूतादिसंज्ञायाऽव्याप्त्यापत्तेः । लक्ष्यं प्रदर्शयन् तत्र लक्षणं सङ्गमयति
यथेत्यादिना । सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरावृत्तित्वात्,
ईश्वरसाधारणात्मत्वजातेरप्रामाणिकत्वात्, प्रत्येकभेदनिवेशे तु गौरवादाह सचेत-
नेति । ज्ञानवदवृत्तीत्यर्थः । न च कृतीच्छादिकमादाय विनिगमनाविरहः, चेतनस्य
स्वविषयकपरत्वात् । वार्त्ताहारकत्वेति । यद्यपि प्रोषितवाक्यप्रतिपादितार्थप्रतिप-
त्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं न वार्त्ताहारकत्वम्, तथा सति लिप्यानेतुर्दूतस्यातथात्वापत्तेः, प्र-
त्युत शृण्वित्याद्यवधारयितुस्तथात्वापत्तेः, परम्परयाऽऽनुकूल्यमादाय लिपिलेखकस्यापि
तथात्वापत्तेः, मौलिलिखितलिप्यानेतुर्दूतस्य तथात्वस्यासम्भावितत्वाच्च तत्र वार्त्ता-
या एवाप्रसिद्धेः । नापि तादृशवाक्यप्रतिपादितार्थप्रतिपादकवाक्यप्रयोक्तृत्वं तत्, लि-
प्यानेतुरपि कस्यचिद्विशिष्टस्य प्रयोक्तृत्वमस्त्येव, अत एव लोकेऽपरमस्य प्रमुखा-
ज्ज्ञातव्यमिति लिपिविशेषपाठपरिपादोति न तत्राव्याप्तिरिति, तथापि मौलिलिखितलि-

रामभट्टीटीका ।

कारिकाशेषार्थं व्याकरोति—या चेत्यादिना । सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया
सिद्धाया आत्मत्वजातेरीश्वरावृत्तितया सामान्यत अत्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्स्वरूप
स्य भूतत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादाह—सचेतनेति । ननु शब्दवत्त्वस्य सखण्डत्वेनोपा-

सार्थकशब्दे पारिभाषिक्यादिसंज्ञावर्णनम् । १२१

धिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते, शब्दादिकन्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो द्वितयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादिजातेः संस्थानवृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधि-
कमेव, यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन तदा नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामा-

कृष्णकान्तोटीका ।

प्यानेतुरतथात्वापत्तेः मुकस्यातथाविधस्यातथात्वापत्तेश्च । तथापि प्रोषितवाक्यप्रति-
पादकलिप्यानेतृत्वे सति तादृशानयनभृतिग्राहित्वं तत् । तादृशभृतिग्राहिलिप्यानय-
नविरहिण्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । उपरोधक्रमेण तादृशलिप्यानेतुर्वाङ्मनादेस्त-
थात्ववारणाय विशेष्यदलम् । प्रवर्त्तते-शक्तो भवति । न चाकाशपदेऽतिव्याप्तिः, श-
ब्दस्यापि अनुगतोपाधित्वादिति तस्यानुगतत्वमेव नास्तीत्याह शब्दादिकन्तिव-
ति । ननु घटपदस्यापि नैमित्तिकत्वं न स्याद् प्रत्युत घटत्वजातेः संस्थानवृत्तित्वापाधि-
कत्वं स्यादित्यत आह घटत्वादिजातेरिति । संस्थानमवयवसंयोगविशेषः ।
विलक्षणेति । विजातीयसंयोगावच्छिन्नशक्तिमदित्यर्थः । तृतीययाऽवच्छेदकत्वप्रति-
पादनादेवमग्रेऽपि । दण्डादिजन्यतावच्छेदकतया वृदादावेव वैजात्यं सेत्स्यति, संस्थाने
वैजात्यसिद्धौ मानाभावात् घटपदस्यौपाधिकत्वमसम्भवि । न च घटजनकतावच्छे-
दकतया तादृशवैजात्यसिद्धिरिति वाच्यम् । अभिवातप्रयोज्यजात्यादिना साङ्ख्यान्त्,
इत्याशयेन यदीत्युक्तं । ननु संयोगजन्यतावच्छेदकतया सिद्धोऽभिवातक्रियाजन्यता-
वच्छेदकजातिविस्फो जातिविशेषः संस्थाने घटजनकतावच्छेदकतया सेत्स्यति, स एव
स्वाश्रयारभ्यत्वरूपपरम्परया घटपदशक्यतावच्छेदकः, घटो गुणः घटमानयेति बोधयो-
र्भ्रमत्वप्रमात्वातुरोधेन तथैव कल्पनात् इत्याह—यदि चेति । परम्परयेति ।
स्वाश्रयारभ्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । वैलक्षण्यवत्त्वेन-वैजात्यवत्त्वेन, शक्तं घट-
पदमिति पूर्वेणान्वयः । एतन्मते यदि चेत्यनेन सूचितमस्त्वरसं स्वरयं व्यञ्जयति ।
वस्तुत इति । तथा च स्वरूपतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधासम्भवात् तन्मतम्
रामभट्टोटीका ।

धितया गगनादेर्यौपाधिकसंज्ञात्वापत्तिरत उभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्त्युक्तमित्याह शब्दा-
दीति । ननु घटपदस्यापि नैमित्तिकत्वं न स्यात् घटत्वादिजातेः संस्थानवृत्तित्वमते
तस्य औपाधिकत्वात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह घटत्वादिजातेरित्यादिना ।

मते-पक्षे । दण्डप्रयोज्यतया तादृशवैजात्यासिद्धेरिति भावः । कर्मप्रयोज्यजात्याऽभि-
वातप्रयोज्यजात्या वा संस्थानगतवैजात्यस्य सङ्करात् घटत्वादिजातः संस्थानवृत्तित्वा-
सम्भवात् घटादिपदस्यौपाधिकत्वमसम्भवतीत्याशयेन मते यदीत्युक्तम् । परम्परये-
ति । स्वाश्रयवत्त्वलक्षणेत्यर्थः । परम्परासम्बन्धेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्यहेतु-

न्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति । २२ ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसंकेतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वक्ति—

(१) यद्वाधुनिकसंकेतशालि स्यात्पारिभाषिकम् ।

जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना ॥ २३ ॥

यत्रार्थे यन्नामाऽऽधुनिकसंकेतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकम्, यथा पित्रा-

कृष्णकान्तीटीका ।

सम्यगिति भावः । समवायेनैवेत्येवकारेण सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदः । अभिहितं प्रागिति । प्राभाकरमतविचारमध्ये । शाब्दमतेः शुद्धशोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्यासिक्त्वेन सिद्धावपीति ग्रन्थे उक्तप्रायमित्यर्थः । केचित्तु परम्परया शक्तिज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे प्राभाकरा एव विजयेरन्नित्यत आह वस्तुत इत्यादीत्याहुः । तन्न । तादृशास्वरसस्य ग्रन्थकृतस्तात्पर्यविषयत्वाभावात्, तथासति वस्तुत इत्यादिना स्वयमस्वरसोद्भावनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वादिति ॥ २२ ॥

वैयाकरणमतमुत्थापयति—ये त्विति । जात्यवच्छिन्नसंकेतवतामपीत्यनेन स्वमते चैत्रादिपदानां नैमित्तिकत्वं व्यञ्जितम् । न च शरीरवृत्तेरपि चैत्रस्य कुतो जातिस्त्वमनेकवृत्तित्वाभावादिति वाच्यम् । बाल्यादिभेदेन चैत्रशरीरस्यापि नानात्वात् । तेषां—वैयाकरणानाम् । त्रैविध्यमिति । नैमित्तिकी-पारिभाषिकयौपाधिकीनां लक्षणत्रयमित्यर्थः । चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वस्य स्वमतासिद्धत्वेनाश्रयविषयतया पारिभाषिकसंज्ञालक्षणस्योत्कटरागविषयतया च क्रममपहाय तल्लक्षणमादौ अभिधान एव नैमित्तिकौपाधिकलक्षणमाह—यद्वेति । आधुनिकसंकेतशालि स्यादिति पदमित्यध्याहार्यं, तथा च नित्यसंकेतानिरूपकपदं पारिभाषिकं स्यादित्यर्थः । जात्येति तृतीयाथोऽवच्छेदकत्वं, तस्य शक्तमित्यत्र शक्तावन्वयः । एवमग्रेसपि, तथा च जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्पदं नैमित्तिकमित्यर्थः । उपाधिनेति । उपाधित्वं सखण्डत्वमतो न नैमित्तिकेऽतिव्याप्तिः । विवृणोति यत्रेति । तथा च यादृशानुपूर्वी यादृशार्थवि-

रामभट्टटीका ।

तास्वीकारे प्राभाकरा एव विजयेरन्नित्याशयेन यदि चेत्थुक्तम् ॥ २२ ॥

तेषां—वैयाकरणानाम् ।

स्यादिति । नामेति प्रकृतम् । जात्येति तृतीयाया अवच्छिन्नत्वमर्थः, तथा च जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकम् इत्यर्थः । एवमुपाधिना इत्यत्रापि ।

(१) आधुनिकसंकेतवदर्थबोधकं नाम पारिभाषिकम्, जतिविशिष्टार्थबोधकं च नैमित्तिकम्, उपाधिविशिष्टार्थप्रतिपादकं च नामौपाधिकमिति वैयाकरणमतेन कारिकार्थे दृष्टव्यः ।

दिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि, यथा वा शास्त्रकृद्भिः सिद्ध्यभावादौ पक्षतादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्त्राम नैमित्तिकम्, यथा गो-गवयादि । यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्त्राम तदौपाधिकम्, यथाऽऽकाश-पश्वादि ।

कृष्णकान्तीटीका ।

शेष्यककिञ्चिज्जन्यबोधविषयत्वप्रकारकानित्यसंकेतविषयताविशेषावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थं पारिभाषिकत्वमिति पर्यवसितम् । उदाहरति यथा पित्रादिभिरिति । चैत्रादीति, नामेत्यनुषज्यते । अथ चैत्रादिसंकेतस्य नित्यत्वेन नाधुनिकत्वं, “द्वादशेऽहयि पिता नाम कुर्या”दिति श्रुतेः, इत्यव्याप्तिभ्यां चैत्रपदस्यालक्ष्यत्वमेव स्वीकार्यम्, अत एवैतदवतारणिकायां ये तु चैत्रादिपदस्येत्यत्रादिपदमुपात्तम्, इति लक्ष्यान्तरमुपदर्शयति यथा वेति । शास्त्रकृद्भिरिति । संकेतितमिति पूर्वणान्वयः । सिद्ध्यभावादाविति । आदिना सिषाधयिषामात्रविशिष्टसिद्ध्यभावस्य च परिग्रहः । केचित्तु सिद्ध्यभावादौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादावित्यर्थः, आदिपदात् साध्यसंशयादिपरिग्रहः, प्राच्यैस्तस्यापि पक्षतात्वस्वीकारादित्याहुः । जात्यवच्छिन्नेति । यत्रार्थं यन्नाम इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । तथा च यादृशानुपूर्वीं यादृशार्थविशेष्यकजात्यवच्छिन्नस्वशक्तिनिरूपकतावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थनैमित्तिकत्वं पर्यवसितम् । यथेति । गवि गवये इत्यव्याहार्यम् । गो-गवयादिति । नामेत्यनुषज्यते, एवमग्रेऽपि । यदुपाध्यवच्छिन्नेति । अत्र यत्रार्थः इत्यस्यैवानुषङ्गः, तथा च यादृशानुपूर्वीं यादृशार्थविशेष्यकसप्तखण्डधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमत्त्वं तादृशार्थौपाधिकत्वं पर्यवसितम् । उदाहरति यथेति । आकाशपदस्य निरवच्छिन्नशक्तिकत्वेऽलक्ष्यत्वमेव । न च तस्य तथात्वे लक्ष्यप्रत्यक्षैवालक्ष्यत्वात् त्रिधा विभागे व्याघात इति वाक्यम् । नैमित्तिकलक्षणे जात्यवच्छिन्नत्वमपहाय उपाध्यनवच्छिन्नशक्तिमत्त्वस्य निवेशेन तस्य नैमित्तिकत्वसम्भवादित्यत आह पश्वादीति । आदिपदात् कृद्धादिपरिग्रहः, तस्यापि दानाद्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वात् । नन्वाधुनिकसङ्केतस्यापि शक्तिमत्त्वात् पारिभाषिकचैत्रादिशब्दानां नैमित्तिकत्वापत्तिः, नदीवृक्ष्यादिशब्दानाञ्चौपाधिकत्वापत्तिः, इष्टापत्तौ च तेन रूपेण विभागासम्भवः, मियो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकतावच्छेद-
रामभट्टीटीका ।

ननु चैत्रादिजातेः प्रामाणिकत्वे जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वेन गवयादिपदवत् चैत्रादिपदानामपि नैमित्तिकत्वमेवेत्यत आह यथावेति । शास्त्रकृद्भिः—नैयायिकैः । पक्षतादीत्यादिना समानाकारशब्दबुद्ध्यभावात्तदातुपूर्व्यादौ आकाशादेः परिग्रहः । आकाश-पश्वादीति । तयोः शब्दवत्त्वलोमवल्ङ्गूलवत्त्वाद्युपाध्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वादिति भावः । ननु पारिभाषिकानामपि शब्दानां जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वात् आधुनिकसङ्केतस्यापि शक्ति-

आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यस्यैव तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्तृ-
हरिणा—

आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतो द्विविधो मतः ।

नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते ॥

कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः ॥ इति ।

न च पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतत्वे मानमस्ति,

कृष्णकान्तटीका ।

कत्वादित्यत आह आधुनिकस्त्विति । तस्य-सङ्केतस्य, तथात्वात्-शक्ति-
त्वात् । अत्र प्राचीनसम्वादमाह-तदुक्तमिति । नित्यसङ्केतस्यैव शक्तिवस्तुक्तमि-
त्यर्थः । तत्र-तयोर्मध्ये, नित्यः सङ्केत-आजानिको, नास्ति जनित्वपत्तिर्यस्यासौ
अजनिः, अजनिरेवाजानिकः, स्वार्थे इकणिति आजानिकशब्दो यौगिकः । केचित्तु
आजानिकः कालत्वव्यापक इत्यर्थः, तथा चाजानिकः शब्दः पारिभाषिक इत्याहुः ।
तत्र । यौगिकसम्भवे पारिभाषिककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च प्रागभावाप्रति-
योगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपस्य नित्यत्वस्य योगालम्ब्यत्वेन तद्बोधने
तस्य कथं यौगिकत्वमिति वाच्यम् । प्रागभावतिरिक्तस्यानुत्पन्नवस्तुनो
ध्वंसाप्रतियोगित्वनियमात् नित्यपदस्यैवानुत्पन्नपरत्वाद्वा । न च तयोरेकार्थत्वेन
पौनस्त्यम्, आजानिक इत्यस्याजानिकशब्दप्रतिपाद्यपरत्वात् । अत एव या शक्ति-
रित्यत्र यत्पदस्य नित्यसङ्केतपरत्वेऽपि शक्तिरित्यभिधीयते इत्यनेन शक्तिपदप्रतिपा-
द्यत्वकथनात् न पौनस्त्यम्, अत एव च “प्रजावती भ्रातृजाया” “इयालाः
स्युभ्रातरः पत्न्याः” “सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कृकुट” इत्यादावपि न
पौनस्त्यम् । कादाचित्कस्त्विति । कादाचित्कत्वं-ध्वंसप्रतियोगित्वमिति फलि-
तम् । आधुनिकः-आधुनिकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । स च क इत्याकाङ्क्षायामाह—
शास्त्रकारादिभिरिति । आदिना म्लेच्छादिपरिग्रहः । यथा स्त्री कृतेकारे नदी,
आरादिषु वृद्ध्यादिपदस्य सङ्केतः, कङ्कौ यवपदस्य । न चेति । अस्तीत्यग्रेणान्वयः ।
ननु “द्वादशेहनि पिता नाम कुर्या” इत्यादिश्रुत्या द्वादशाहधिकरणकनामज-
न्यबोधविषयपुत्रत्वविशिष्टविषयकपितृसमवेतः सङ्केत इष्टसाधनमिति बोधजननादी-
रामभट्टटीका ।

त्वापत्तिरत आह—आधुनिकस्त्विति । तस्य-सङ्केतस्य, तथात्वात्-शक्तित्वात् ।

अत्र प्राचां संवादमाह-तदुक्तमिति । तत्र-तयोर्मध्ये । आजानिकः-कालत्वव्यापकः ।

नचेति अस्तीत्यग्रेऽन्वयः । ननु ‘द्वादशेहनि पिता नाम कुर्यादि’त्यादिश्रुतेश्चैत्रा-
दिपदे नित्यसङ्केतस्य पित्रादिज्ञापकतयैव उपपन्नत्वात् तादृशश्रुतिरेव मानमत आह—

“द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति” श्रुतेः पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायक-
मात्रपरत्वात्, चैत्रादिपदस्य शक्तिमत्त्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च, तस्य
तन्त्रियतत्वादित्युक्तत्वात् । चैत्रादिपदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतव-
त्त्वाविशेषेऽपि न तेषां धर्मकर्मण्युपयोगः, “साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै

कृष्णकान्तीटीका ।

शरीयतादृशतात्पर्यस्यावश्यकत्वात् तदात्मकभगवदिच्छीयबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारता-
निरूपितविषयतायाः परम्परया निरूपकत्वस्य चैत्रादिपदे सत्त्वात् तादृशश्रुति-
रैव तत्र मानमित्यत आह द्वादशेऽहनि पितेत्यादि । पितृकर्त्तव्यसङ्के-
तविधायकमात्रपरत्वादिति । तथा च तादृशश्रुतौ नामपदे तात्पर्यग्राहकम्, पु-
त्र विषयकबोधजनकः पितृसङ्केत इष्टसाधनमिति बोध एवेश्वरतात्पर्यमिति भावः । चैत्रा-
दिपदे शक्तिसत्त्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह—चैत्रादिपदस्येति । शक्ति-
मत्त्वेनित्यसङ्केतवत्त्व इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः, अत एवाग्रे तस्येति पुंलिङ्गनिर्देशो-
ऽपि साधु सङ्गच्छते । आपत्तौ हेतुमाह—तस्येति । नित्यसङ्केतत्वस्येत्यर्थः । केचित्तु
शक्नोति पूर्वपाठं दृष्ट्वा एतस्या इति पाठं कल्पयन्ति । तन्न, तादृशपाठस्य कुत्रा-
प्यदृष्टत्वात् । अन्ये तु तस्य शक्तिपदार्थस्येत्यर्थं -याचक्रुः । अपरे तु तत्पदस्य बु-
द्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्ततया तेन शक्तिपदार्थत्वेन नित्यसङ्केतवत्त्वेन बोधने
बाधकाभाव इत्याहुः । तदुभयमप्यसत्, प्रक्रान्तमपहाय बुद्धिविषयपदार्थान्तरोपस्था-
पकतायास्तत्पदस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति दिक् । ननु चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतासत्त्वे
धर्मकर्मणि चैत्रादिपदाभिलापो न स्यात् नित्यसङ्केतवत्पदस्यैव धर्मकर्मण्युपयोगात्,
अन्यथा म्लेच्छसंकेतितशब्दानामपि तत्राभिलापे दोषा न स्यादित्यत आह चैत्रा-
दिपदानामिवेति । पारसीकादिशब्दानां—म्लेच्छसंकेतितशब्दानाम् । संकेतवत्त्वा-
विशेषेऽपीति । अनित्यसंकेतस्यापि संकेतत्वाक्षतेरिति भावः । धर्मकर्मण्युपयोगे हे-
तुमाह साधुभिर्भाषितव्यमिति । नापभ्रंशितवै—नापभ्रंशितशब्दैः, म्लेच्छि-

रामभट्टटीका ।

द्वादशेऽहनीति । मात्रत्वादिति । तथाच नाम कुर्यादित्यादेशपिकतार्थकत्वे मुख्या-
र्थत्यागापत्तेः, ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायविरोधापत्तेरिति भावः । चैत्रादिपदे
नित्यसङ्केतसत्त्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह—चैत्रादिपदस्येति । शक्तिमत्त्वे-
नित्यसङ्केतसत्त्वे, तस्या—नित्यसङ्केतस्य, तन्त्रियतत्वात्—पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वनियतत्वात् । ननु
चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतासत्त्वे धर्मकर्मणि चैत्रादिपदाभिलापो न स्यात् नित्यसङ्केतवत्प-
दस्यैव धर्मकर्मण्युपयुक्तत्वात्, अन्यथा सङ्केतवत्त्वाविशेषेण म्लेच्छसङ्केतितशब्दानामपि
तत्राभिलापे न दोषः स्यात् आह—चैत्रादीति । सङ्केतवत्त्वेति । आधुनिकेत्या-
दिः । तेषां—पारसीकादिशब्दानाम् । ‘नापभ्रंशितवै—नापभ्रंशशब्दैः, तत्र—धर्मकर्मणि, तन्त्रि-

न म्लेच्छितवै”(१) इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् । म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रस-
ङ्केतितैः । खरादिशब्दास्तु रासभादौ म्लेच्छैरिवार्यैरपि सङ्केतिताः(२) ।

ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्ट एव गवादौ
शक्तमिति तत्रापि तदौपाधिकं स्यात् । न स्याच्छक्यत्वाविशेषेऽपि गोत्वा-

कृष्णकान्तीटीका ।

तवै—म्लेच्छसङ्केतितिशब्दैः । तत्र—धर्मकर्मणि, तन्निषेधात्—उपयोगनिषेधादित्यर्थः ।
तत्र म्लेच्छसङ्केतितशब्दमात्रोपयोगनिषेधे खरादिशब्दस्यापि तथात्वात्तत्रोपयोगो न
स्यादित्यतस्तदर्थं विशेषयति—म्लेच्छितवै इति । मात्रपदव्यावृत्तिमाह खरा-
दिशब्दास्तिष्ठति । आदिना कुलालादिपरिग्रहः । आर्यैः—श्रेष्ठैः । तथा च तत्र
म्लेच्छेतरासङ्केतितताभावान्न मात्रार्थसम्भव इति भावः । ननु गवादिशक्तेर्गोत्वादि-
जात्येव सास्नादिरूपसंस्थानेऽप्यवच्छिन्नत्वात् गवि गोपदं नैमित्तिकवत् औपाधिक-
मपि स्यादित्याशङ्क्य, जातेरिव संस्थानस्य शक्यत्वेऽपि न शक्यतावच्छेदकत्वं गौर-
वात्, न हि शक्यस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वनियमः, व्यक्तौ व्यभिचारात्, “जात्या-
कृतिव्यक्तयः पदार्थ” इति न्यायसूत्रे, तस्य शक्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति समाधत्ते
नन्विति । आदिपदात् घटादिपरिग्रहः, गोत्वादिनेवेत्यादिना घटत्वादिपरिग्रहः,
अस्य विशिष्ट इत्यत्रान्वयः, एवमगोऽपि । संस्थानप्रभेदः सास्ना—कम्बुग्रीवादिः,
विशिष्ट एवेत्येवकारेण विशिष्टशक्यत्वव्यवच्छेदः । शक्तमिति । तथा च संस्थानस्य
शक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वाभिधानेन शक्यतावच्छेदकत्वं प्रकटीकृतं, तस्यैव तथात्व-
नियमादिति भावः । तत्रापि—गवादावपि, तत्—गवादिनाम । औपाधिकं स्या-
दिति । संस्थानरूपोपाध्यवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वादिति भावः । न च गवादिपदस्य
नैमित्तिकत्ववदौपाधिकत्वे क्षतिविरहादिष्टापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । तथा सति तेन

रामभद्राटीका ।

षेधात्—अभिलाषनिषेधात् । ननु कुलालादिशब्दानां म्लेच्छेनापि सङ्केतितत्वात् तदभिला-
षोऽपि तत्र न स्यात् अत आह म्लेच्छमात्रेति । खरादीत्यादिना कुलालादिपरिग्रहः ।
शङ्केत नन्विति । गवादीत्यादिना घटादेः परिग्रहः । संस्थानप्रभेदः—साम्राज्यबुद्धीवादिः ।
तत्रापि—गवादावपि, तत्—गवादिपदम् । स्यादिति । तथाच विभागव्याघातः मि-
थो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकत्वादिति भावः । शङ्कां निरस्यति—न स्यादिति । न
चेति । देशनीयमित्यप्रेऽन्वयः । नियमतोऽवश्यम् । तस्यापि—संस्थानस्यापि । तच्छ

(१) *न म्लेच्छितवै न म्लेच्छितव्यम्, अव्यक्तं प्रकृतिप्रत्ययविभागहीनं न शब्दितव्यमित्यर्थ
इति तु पाणिनिः । “कृत्यार्थे तवै—केन्द्र केन्द्र-त्वेनः ॥” (वेदि० ॥१॥१५) इत्यनेन कृत्यार्थे तवै
प्रत्ययेन प्रसाध्य “न म्लेच्छितवै इति न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः ।

(२) तथाच तेषां धर्मकर्मण्युपयोग एवेति भावः ।

द्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य (१) गवादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वात् ।
न च (२) संस्थानमशक्यमेव गवादिपदस्येति देशनीयम्, गवादिपदादौ-
त्वादिजात्या इव सास्नादिरूपविरूपणाकृत्या अपि नियमतो गवादेरनु-
भवेन तस्यापि तच्छक्यत्वात्, तथाच न्यायसूत्रं “जात्याकृतिव्यक्तयः

कृष्णकान्तीटीका ।

रूपेण विभागानुपपत्तेर्मिथो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकत्वादित्याशङ्कां निरस्यति
न स्यादिति । गवादिपदमौपाधिकं न भवतीत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह
शक्यत्वाविशेषेऽपीति । गोत्वनिष्ठावच्छेदकतायामिव संस्थाननिष्ठावच्छेदकताया-
मपि शक्तिनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वरूपैकधर्मसत्त्वादिति भावः । तथा च विशेष-
पत्वं प्रकृते तादृशैकधर्मवत्त्वमिति पर्यवसितम् । एतेनाविशेषत्वमभिन्नत्वं, तच्च न स-
म्भवति, गोत्वनिष्ठावच्छेदकतातोऽवयवसंयोगरूपसंस्थाननिष्ठावच्छेदकताया भिन्न-
त्वात्तदवच्छेदकसंसादीनां भिन्नत्वादिति प्रत्युक्तम् । गुरुत्वेनेति । तत्रावच्छेदत्व-
स्वीकारे तदवच्छेदकत्वकल्पने गौरवादिति भावः । ननु अशक्यस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वासम्भवात् संस्थानस्य शक्यविषयत्वात् कुतः शक्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः ? कथं
वा तद्वारणाय लाघवगौरवविशेषनम् ? इत्यतस्तस्य शक्यत्वं व्यवस्थापयन्नाह न
चेति । देशनायमिति परेणान्वयः । गवादिपदादिति पञ्चम्यर्थो जन्यत्वं, तच्चा-
प्रेतनानुभवेऽप्येति । गोत्वादिजात्या इवेति तृतीयार्थः प्रकारत्वम् । एवमग्रेऽपि ।
शक्तिविशेष्यतानवच्छेदकस्यापि कदाचित् प्रकारतया शाब्दबोधे भानसम्भवाज्जियमत
इत्युक्तम् । अनुभवेन—शाब्दबोधेन, तस्यापि—सास्नादिरूपसंस्थानस्यापि, तच्छ-
क्यत्वात्—गवादिपदशक्यत्वात्, गवादिपदशक्तिविषयतावच्छेदकत्वादिति यावत्,
तथा चैतन्मते शक्तिविषयतावच्छेदकत्वस्य फलीभूतज्ञानप्रकारतानियामकत्वात् संस्था-
नस्य शक्तिविषयतानवच्छेदकत्वे नियमतः शाब्दबोधे प्रकारतया भानानुपपत्तिरित्य-
नुपपत्तिरेव तत्र तत्साधिकेति भावः । संस्थानस्य शक्तिविषयतावच्छेदकत्वे न्याय-
सूत्रं प्रमाणयति “जात्याकृतिव्यक्तयः” इति । गुणादीनामाकृतेरभावाद् गुणा-
दिपदानामाकृतौ शक्यत्वसम्भवादाकृतेः सामान्यतः पदार्थत्वकथनमसङ्गतमतः पदं वि-
रामभट्टीटीका ।

क्यत्वात्—गवादिपदशक्यत्वात् । आकृतेः शक्यत्वे सूत्रसंवादमाह तथाचेति ।

(१) गोत्वसंस्थानविशिष्टे शक्यस्यापि गवादिपदस्य शक्यतावच्छेदकं लाघवात् गोत्वमेव स्वी-
कार्यमिति भावः ।

(२) तथाच गुरुतया शक्यतानवच्छेदकत्वेन उपाध्यवच्छिन्नेऽशक्यत्वान्नौपाधिकं गवादि-
पदमिति भावः ।

पदार्थः" इति । पदार्थो गवादिपदशक्यः । त्रिवेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम्, अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलितानामेव(१) तासामनुभवस्य

कृष्णकान्तीटीका ।

शेषयन् लक्ष्यार्थव्यावृत्तयेऽर्थपदस्य शक्यरूपार्थमाह पदार्थ इत्यादि । गवादीत्यादिना घटादिपरिग्रहः । नन्वभेदान्वयबोधे ऋद्देश्यविधेयवाचकपदस्य प्रायशः समानवचनकत्वनिग्रहमादेकवचनं नदृशोऽसङ्गतः, कथञ्चित्तदुपादानेऽपि एकत्वस्य शक्तिविषयताश्रये तत्र बाधेनायोग्यत्वापत्तिरवस्तस्याः शक्तावनवयेन योग्यत्वं सम्पादयन्नाह त्रिवेकशक्तेरिति । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तेरित्यर्थः । ननु जात्याकृतिव्यक्तियु पृथक्शक्तौ को दोषः, ? 'न च' नानाशक्तिकल्पने गौरवमेव दोष इति तु न देश्यम्, जात्याकृत्योर्वैशिष्ट्यान्तर्भावेण शक्तिकल्पनामपेक्ष्य नानाशक्तिकल्पनस्य लघुत्वादित्यत आह अन्यथेति । जात्याकृतिव्यक्त्येकशक्यत्वाभावे तासामशक्यत्वे वक्ष्यमाणदोषासंभवाद्विभिन्नशक्तावित्युक्तम् । केचित्तु अन्यथा हृत्यस्यार्थस्वयमेवाह विभिन्नशक्ताविति, अन्यथा संस्थानस्य प्राक्शक्यत्वाभिधानादन्यथाशब्देन तद्व्यवच्छेदस्यापि बोधनाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतेरिति भाव इत्याहुः । तत्र, संस्थानशक्यत्वाभिधानस्याप्रत्यासन्नत्वादन्यथाशब्देन, तद्व्यवच्छेदबोधनासम्भवात् । अपरे तु अन्यथैकवचनानुपादाने, बहुवचनोपादान इति यावत्, विभिन्नशक्ताविति । तेन सूचित्तयामित्यादिः, एकवचनमित्यनन्तरान्यथाशब्देन तद्व्यवच्छेदस्यैव बोधनादिति प्राहुः । विशकलितानामेव मिथो निरूप्यनिरूपकभावानापन्नविषयताविशिष्टानामित्यर्थः, विशेष्यविशेषणभावानापन्नमिति यावत् । तासांजात्या-कृतिव्यक्तीनाम् । अनुभवस्येति । प्रसङ्गादिति परेणान्वयः । न च वैशिष्ट्ये शक्तिविरहेण तज्ज्ञानप्रयोजकाभावादिति भावः । न च वैशिष्ट्ये शक्तिविरहेऽपि घटवद्भूतलमित्यत्र घटभूतलयोवशिष्ट्यभानवत् प्रकृतेऽपि वैशिष्ट्यभानं सुत्रचम्, अगत्या तात्पर्यज्ञानादिकं तज्ज्ञानप्रयोजकमिति वाच्यम्, यदा खण्डशो बोधे तात्पर्यादिकं वर्तते तदा तादृशबोधस्य दुर्वास्तापत्तेः । अस्मन्मते च गवादिपदात् शक्त्या तादृशबोधस्य कदाप्यनुदयात् । केचित्तु घटवद्भूतलमित्यादौ वैशिष्ट्यं वाक्यार्थमयादया भासते, अत्र तु एकपदस्य वाक्यत्वाभावेन तज्ज्ञानासम्भवः, साक्षात्पदसमूहस्यैव वाक्यत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् शक्तिमत एव पदत्वेन सविभक्तिकगवादिनाम्नो वाक्यत्वस्यापि सम्भवात् । सम्प्रदायमते विभक्त्यन्तरस्यैव पदत्वात् सविभक्तिकगवादिनाम्नो न वाक्यत्वमिति रामभद्रीटीका ।

रूपादिपदानामाकृतेरभावात् पदार्थमात्राभिधानमयुक्तमत आह—गवादीति । एकशक्तेरिति । जात्याकृतिव्यक्ति(त्वेक)शक्तेर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तेरित्यर्थः । तासां

(१) विशकलितानां — परस्परविशेषणभावानापन्नानां तासां गोत्वसंस्थानव्यक्तीनामित्यर्थः ।

सार्थकशब्दे पारिभाषिक्यादिसंज्ञावर्णनम् । १२९

गौर्नित्या गुणो वेत्यादौ लक्षणाद्यभावस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदा-
यिकाः ।

नव्यास्तु जातिव्यक्तयोरेकशक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनम् । आकृ-
तिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यम्, शक्यञ्चैकपदोपस्थाप्ययोरप्याकृति-
व्यक्तयोर्भेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत एव

कृष्णकान्तीटीका ।

तु रिक्तं वचः । ननु गौर्नित्या गौर्गुणो गौर्देव्यमित्यादौ लक्षणया विशकलितानां
जात्याकृतिव्यक्तीनां भानवदस्मन्मते शक्यता तादृशमाने नानुभवविरोध इत्यतो दोषा-
न्तरमाह गौर्नित्येति । गुणो वेति गौ रिति पूर्वणान्वयः, जातेर्नित्यत्वादाकृते-
गुणत्वान्न योरन्यत्वमिति भावः । लक्षणाद्यभावस्येति । अनुभवसिद्धा इत्यादिः ।
आदिना तन्मूलीभूततात्पर्यानुपपत्त्यादिपरिग्रहः, लक्षणायाः शक्तिवधुर्यनियतत्वादिति
निर्गमः । तथा च गौर्नित्येत्यादौ गवादिपदस्य लाक्षणिकत्वानुभवस्यापलापे जितं
प्राभाकरैरिति भावः । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तेर्गवादिपदशक्यत्वे संस्थानस्यानुपस्थि-
तिदशायामनुभवसिद्धस्य गोत्वप्रकारकगवादिबोधस्यापलापापत्तेरित्यस्वरसः सम्प्रदा-
यविद इत्यनेन सूचितः ।

अत एवाह नव्यास्त्विति । जातिव्यक्त्योरिति । जातिव्यक्त्योरेवेत्यर्थः ।
एकशक्तिप्राप्त्यर्थम्—एकशक्तिबोधार्थम् । नन्वाकृतौ शक्तिरेव नास्ति तदा कथं
गवादिपदात् सास्नादिवोध इत्यत आह—आकृतिरूपन्त्विति । संस्थानस्या-
कृतिरूपत्वाभिधानन्तु सूत्रस्याकृतिपदस्य भावव्युत्पत्त्या प्रत्यक्षपरत्वस्यापि स-
म्भवात्तन्निराकरणाय, तथा चाक्रियते व्यज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या आकृतिपदं
संस्थानपरमिति भावः । पृथगेव शक्यमिति । भिन्नशक्त्याश्रय एवेत्यर्थः ।
नन्वेकपदोपस्थाप्ययोर्मिथो भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादाकृतेः पृथक् शक्यत्वे व्यक्तौ
भेदेन तदन्वयबोधो न स्यादित्यत आह—शक्यञ्चेति । चः पुनरर्थे, समर्थनीये पुन-
रिति समुदितार्थः, तस्य बोधनमिति परेणान्वयः । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।

रामभट्टटीका ।

जात्याकृतिव्यक्तीनाम् । गौरित्यादि । जातेर्नित्यत्वात् संस्थानस्य गुणत्वात्तादृश-
वाक्यस्य योग्यतार्थं लक्षणाद्यनुसरणमफलमिति भावः । विशिष्टस्य शक्यत्वे संस्थानानु-
पस्थितिदशायाम् गोत्वादिना व्यक्तेरेवगमस्य शक्याननुभावकत्वात् इदमयुक्तमित्याशयेन
साम्प्रदायिका इत्युक्तम् ।

अत एवाह नव्यास्त्विति । नन्वेकमेकपदोपस्थाप्यार्थयोर्मिथो भेदान्वयस्या
व्युत्पन्नत्वादाकृतेः पृथक् शक्यत्वं दुर्घटमत आह—शक्यं चेति । व्युत्पत्तिवैचि-
त्र्यादिति । एवकारादिस्थल एव स्वहस्तितात्वात् इति भावः । अतएव—आकृतेः

संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वादिप्रकारेण व्यक्तेरवगमः शक्त्यैव सम्प-
द्यते । यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरेवैकशक्तिर्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं,
तद्वैशिष्ट्यं तु पदार्थविधया युष्माकमिवाऽस्माकं वाक्यार्थविधया भासते
इत्येव किं न स्यात् । न स्यादेव, समवायेन गोत्वादिमदपेक्षया परम्परया
संस्थानवतः परमगुरुत्वेनाशक्यत्वात्, शक्यतायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-

कृष्णकान्तीटीका ।

आख्यातार्थयोः कृतिवर्तमानयोरन्वयेनेव एवकारार्थयोरप्यथोगव्यवच्छेदाद्योरन्वयेन च
तत्तत्संस्थानीयान्यत्ववत् एतत्संस्थानीयान्यत्वस्यापि तादृशव्युत्पत्तिवटकत्वादित्यर्थः ।
आकृतेः पृथक्शक्यत्वकल्पनस्य प्रयोजनमभिदधान एव सम्प्रदायविदां मतेऽस्वरसं
समुद्भावयति अत एवेति । संस्थानस्य पृथक्शक्यत्वादेवेत्यर्थः । केवलगोत्वा-
दिप्रकारेणेति । केवलपदेनाकृतेर्व्यवच्छेदः, व्यक्तेर्गवादेः, अवगमः—शान्दबोधः,
शक्त्यैवेत्येवकारेण लक्षणाव्यवच्छेदः, त्रिष्वेकशक्तिपक्षेऽपि लक्षणया तादृशबोधसम्भ-
वादिति भावः । संस्थानानुपस्थितौ गोत्वेन गवानुभवो न शक्यता, अपि तु लक्ष-
णयैव, अन्यथा विनिगमकाभावेन संस्थानविशिष्टव्यक्तावेका शक्तिः जातौ तु शक्त्य-
न्तरम्, इत्यस्यापि सुवचत्वादित्यभिप्रायेण शङ्कते यद्येवमिति । एवं—संस्थानस्य
पृथक्शक्यत्वे । नन्वेवं गोत्वविशिष्टस्यापदार्थतया तत्र भानं न स्यादत आह—
तद्वैशिष्ट्यमिति । गोत्वादिजातिवैशिष्ट्यमित्यर्थः । युष्माकं—जरन्नैयायिकानां,
पदार्थविधया—शक्तिज्ञानप्रयोज्यविषयतया, वाक्यार्थविधया—शक्तिज्ञानाप्रयोज्य-
विषयतया, तृतीयार्थोऽभेदो भासघातवर्थं भानेऽन्वेति, किं न स्यात्—कथं न स्यात् ।
संस्थानवैशिष्ट्यस्याशक्यत्वे गौरवमेव विनिगमकमुद्भावयन्नुक्तशङ्कां निराकरोति
न स्यादिति । न भवतीत्यर्थः । यत्र न स्यादितिपाशो नास्ति, तत्र प्रश्नवाक्यस्थ-
नञर्थ एवाग्रिमहेतोरन्वयो बोध्यः । परम्परया—स्वाश्रयसमवेतत्वरूपपरम्परासम्ब-
न्धेन । अशक्यत्वादिति । तथा च समवायान्तर्भावेण शक्तिकल्पनामपेक्ष्य गुरुशरीर-
निरुक्तपरम्परासम्बन्धान्तर्भावेण शक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भावः । यद्यपि
गोत्वादेः पृथक्शक्यत्वे तद्व्युत्पत्तिदशायां केवलाकृतिप्रकारकगवादिबोधः स्यात्,
न स्याच्च केवलगोत्वादिप्रकारेण तद्वोध इत्येव दोषो जागर्ति, तथापि तत्र तत्रोपाप-
त्तिसम्भवात्तन्तोक्तम् । न चैवमुभयविरोधः, अस्मन्मतसिद्धस्य केवलगोत्वप्रकारक-
रामभट्टीटीका ।

पृथक्शक्यत्वादेव । शङ्कते यदीति । एवं—जातिविशिष्टव्यक्तेः शक्यत्वे । ननु जातेः
पृथक्शक्यत्वे गवादिपदात् तद्वैशिष्ट्यभानं न स्यात् अत आह—तद्वैशिष्ट्यं चेति ।
वाक्यार्थविधया—सम्बन्धमर्यादया, परम्परया—स्वारभ्यत्वादिसम्बन्धेन । तद्वैशिष्ट्यस्य भाने
दृष्टान्तरमाह—शक्यताया इति । जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तेरिवाकृतिजातिविशिष्टव्य-

त्वनियमात् , शुद्धगोत्वादौ(१) तदयोगाच्चेत्याहुः ।

मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यां चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामवाच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्पवन्तपदस्येव गोत्वसंस्थानप्रभेदाभ्यामेवावच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादि-पदस्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिक-संज्ञात्वम् , सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति वस्तुगतिः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

गवानुभवस्य भवताऽऽस्वीकरणीयतयाऽनुभवापलापस्य तुल्यत्वात् । ननु गोत्वादि-जातेः संस्थानगतत्वमते निरुक्तरम्परासम्बन्धान्तर्भावेण शक्तिकल्पनमावश्यकमिति लाघवम् ? अतस्तन्मतेऽपि लाघवमाह—शक्यताया इति । शक्तिविषयताया इत्यर्थः, अतो गोत्वादेः स्वरूपतः शक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । किञ्चिद्व-र्मावच्छिन्नत्वनियमादिति । आकाशादिपदशक्यतायाः शब्दाद्यवच्छिन्नत्वस्यास-कृदावेदितत्वाच्च व्यभिचार इति भावः । तद्योगादिति । शक्तिविशेषत्वासम्भ-वात् । आहुरित्यस्वरसमुचनाय, स च सौत्रैकवचनोपादानवैयर्थ्यरूप इति ।

अत एव स्वमतमाह मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यामित्यादिना । एतत्त-रामग्रे प्रदर्शयिष्यामः । संस्थानप्रभेदः—सारुना । गवादीत्यादिना घटादिपरिग्रहः । नौपाधिकसंज्ञात्वमिति । तथा चोभयावच्छिन्नैकशक्तिलाभाय सौत्रमेकवचनमिति भावः । नन्वेवं गवादिपदस्य नैमित्तिकत्ववदौपाधिकत्वमपि स्यात्, इष्टापत्तौ च तेन रूपेण विभागव्याघातो मिथो विरुद्धधर्मस्यैव विभाजकत्वादतः सखण्डोपाधिमात्रा-वच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्न औपाधिकत्वमाह सखण्डेति । तथा च कारिकाया-मुपाधिनेत्यस्योपाधिमात्रेणेत्यर्थः, तस्य सावधारणनिर्देशपरत्वात् । न च जात्येत्यस्य रामभद्रीटीका ।

केरपि विनिगमकाभावात् शक्यत्वापत्तिः साम्प्रदायिकमतेऽत्र तु तन्नास्तीत्याशयेन प्रा-हुरित्युक्तम् ।

संस्थानस्य पृथक्शक्यत्वाकल्पनेनापि गवादेरापौषिकत्वव्युदाससम्भवात् उभयाव-च्छिन्न एकशक्तिलाभायैव सौत्रमेकवचनसार्थकमित्याशयेनाह—मिथ इति । पुष्पव-न्तपदस्येति । एतत्तत्त्वमग्रे दर्शयिष्यामः । तथात्वात्—औपाधिकसंज्ञात्वात्, प्रकृते च संस्थानावच्छिन्नशक्तिमत्त्वेऽपि न तन्मात्रावच्छिन्नशक्तिमत्त्वं गोत्वेनाप्यव-च्छिन्नत्वात्, एवं च कारिकायामुपाधिना इत्यत्र उपाधिमात्रेणेत्यर्थः इति भावः ।

(१) तथाच, संस्थानगतवैजात्यपेक्षया गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽतिगौरवम् , गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तिरूपस्य तस्यानेकपदार्थघटितत्वादिति भावः ।

सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं, परन्तु कारणव्युत्पत्त्याऽऽकारनिरूपकार्थकं जातिव्यक्तयोः संसर्गपरमेव, अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन तदनुक्त्या मुनेर्न्यूनत्वापत्तेः । कादाचित्कस्तु (१) जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृतिविशिष्टे शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्येऽस्मद्गुरुचरणाः २३ लक्षकं नाम लक्षयति —

कृष्णकान्तीटीका ।

जातिमात्रेणेत्यर्थपरतया विपरीतमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । गवादिपदानां नैमित्तिकत्वस्य सकलसिद्धान्तसिद्धत्वेन तस्य तादृशव्याख्यानासङ्गतेः ।

देवोपुत्रमतमाह सौत्रमिति । करणेति । आक्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लौकिकप्रत्यक्षप्रयोजकतया संसर्गपरं, संसर्गस्य तत्प्रयोजकत्वञ्च विषयतया गुणत्वेन वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा—सौत्राकृतिपदस्य संस्थानपरत्वे । समवायादेरपीति । अपिकाराजातिव्यक्तिपरिग्रहः । आदिना घटत्वादेः संस्थानगतत्वमते स्वाश्रयाश्रयसमवेतत्वपरिग्रहः । सम्बन्धविधया—शक्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धविषयतया, तृतीयार्थोऽभेदः, तस्य शक्यत्वे ऽन्वयः, तथा च तादृशविषयतारूपगवादिपदशक्तिविषयत्वेनेत्यर्थः । तदनुक्त्या—समवायादिसम्बन्धस्य शक्यत्वानुक्त्या, मुनेर्गौतमस्य, न्यूनत्वापत्तेः—तद्विषयविस्मारकत्वापत्तेरित्यर्थः । नन्वाकृतेरशक्यत्वे जात्याकृतिभ्यां कापि गवादेरनुभवो न स्यादित्यत आह कादाचित्कस्त्विति । अवगमः—शाब्दबोधः । शक्तिभ्रमेणेति । यदा दोषादिघटितभ्रमसामग्री नास्ति, तदापि तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वे त्वाह लक्षणया वेति । केचित्तु सर्वत्र भ्रमसामग्रीरूपे मानाभावादाह लक्षणया वेत्याहुः । तत्तुच्छम् । यदा तादृशभ्रमसामग्री तदेव तादृशबोध इत्युक्तावपि कादाचित्कतादृशबोधोपपत्तेस्तादृशावतरणिकाया असम्भवात् । न्यायरहस्ये—न्यायरहस्यनामकग्रन्थे ॥ २३ ॥

लक्षकमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः ।

रामभद्राटीका ।

संस्थानस्य पदार्थविधया शक्यत्वविरहेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह—सौत्रमिति । करणव्युत्पत्त्या—आक्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, अन्यथा—संसर्गस्याशक्यत्वे, मुनेर्गौतमस्य । नन्वेवं जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो न स्यात् अत आह—काचित्कस्त्विति । सर्वत्र भ्रमसामग्रीरूपे मानाभावात् आह—लक्षणयेति ॥ २३ ॥

लक्षकमिति । क्रमप्राप्तमिति शेषः ।

(१) यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् ।

तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥ २४ ॥

यादृशनामार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं भवेत् । सैन्धवादयस्तु शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरादावस-

कृष्णकान्तोदोका ।

विवृणोति यादृशनामार्थेति । यन्नाम यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं नाम, तदेव—तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेव । तादृशार्थं शक्तिशून्यं भवेदिति । तथा च कारिकायां तच्छक्तिरित्यत्र तत्र शक्तिरिति सप्तमीतत्पुरुष इति भावः । तथा च यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं नाम यादृशार्थनिरूपितशक्तिशून्यत्वे सति यादृशार्थसम्बन्धवन्निरूपितशक्तिमतः तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तन्नाम तादृशार्थं लक्षकम् । यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं यद्धर्मविशिष्टयन्निरूपितशक्तिशून्यत्वे सति यद्धर्मविशिष्टयन्निरूपितसम्बन्धवन्निरूपितशक्तिनिरूपकं तद्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकबोधतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं लक्षकमिति पर्यवसितम् । सत्यन्तस्य व्यावृत्तिमाह सैन्धवादयस्त्विति । आदिना ह्योदिशब्दपरिग्रहः । तुरगादीत्यादिना विष्णादिपरिग्रहः । लवणादावित्यादिना शुक्रभेकादिपरिग्रहः । तुरगादावित्यादिना विष्णादिपरिग्रहः । शक्ता एवेति । न तु तुरगादौ शक्तिशून्या इत्यर्थः, इति तुरगादौ न लक्षका इति शेषः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति गङ्गादयस्त्विति । शब्दा इति शेषः । तीरादावसङ्केतिता इति । एतेन सत्यन्तदलसत्त्वमावेदितम् । इदं पुनरिहावधेयम्—कारिकायां 'शक्तन्तु यद्भवेदि'त्यत्र शक्तपदं सङ्केतितमात्रपरम्, अत एव विवरणे 'यन्नाम सङ्केतितमित्युक्तम् । एवं 'तच्छक्तिविधुरं यदी'त्यत्र शक्तिपदमपि सङ्केतमात्रपरम् । अत एव विवरणादौ तस्य तथात्वाप्रतिपादनेन न्यूनतां परिजिहीर्षुलक्षणसङ्गमनकाले 'तीरादावसङ्केतिता' इत्युक्तम्, अन्यथा 'तीरादावशक्ता' इत्येव वक्तुमुचितं स्यात् । न च विवरणे तस्य तथात्वाप्रतिपादनेऽपि सत्यन्तदलव्यावृत्तिदानग्रन्थे 'तुरगा-

रामभट्टोदोका ।

यादृशेति । तीरादर्थसम्बन्धवति तीरादावित्यर्थः । तदेव—तन्नामैव, तत्रेत्यस्य वृत्तिस्तादृशार्थ इति । तच्छक्तिविधुरेत्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति—सैन्धवादय इति । तथा च तद्धर्मवच्छिन्नशक्तिशून्यत्वे सति यादृशार्थसम्बन्धवति शक्तिमतः यन्नाम तन्नाम तादृशार्थं लक्षकमिति भावः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति गङ्गादय इति । तत्सम्बन्धीति । तीरादिसम्बन्धीत्यर्थः । गृहीताः—निश्चिताः—तत्र—तादृशार्थं, ते—गङ्गादिपदानि, तथा—च गङ्गादिपदजन्यगङ्गातीराद्यन्वयबोधं प्रति गङ्गादिपदं तीरादिसम्बन्धिवस्त्वशक्त्यकमित्या-

(१) मुख्यार्थशक्तिशून्यत्वे सति मुख्यार्थसम्बन्धार्थशक्तं नाम लक्षकमित्यर्थः ।

क्रेतितास्तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्ती-

कृष्णकान्तादीका ।

दावपि शक्ता एव' इति कथमुक्तमिति वाच्यम् । शक्तिपदस्य नित्यानित्यसङ्केतपरत्वे-
ऽपि सैन्धवादिशब्दास्तुरगादौ नित्यसङ्केतनिरूपका इति वस्तुगतिमनुरुध्यैव तथोक्तेः ।
न चोभयत्र सङ्केतमात्रनिवेशनमफलमित्याशङ्कनीयम्, सत्यन्तदले तदनुक्तौ अन्यार्थ-
शक्तं यत्पदं यादृशार्थं आधुनिकसङ्केतनिरूपकं तत्पदलक्षणया तादृशार्थस्य शब्दबो-
धापत्तेः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, नद्यादिशक्तनद्यादिशब्दात् लक्षणया स्त्रीकृतका-
रादिबोधस्य कैरप्यभियुक्तैरस्वीकारात्, किन्त्वाधुनिकसङ्केतेनैव तत्पदात्तद्वोधः, अन्य-
था युगपद्वृत्तिद्वयस्वीकारप्रसङ्गात् । ननु गङ्गायां बोधमत्स्यौ स्त इत्यादौ तत्स्वी-
कार आवश्यक इति चेन्न । एकस्मिन्धर्मं सङ्केतविषयतावच्छेदकत्व-लक्ष्यतावच्छे-
दकत्वयोर्द्वयोः स्वीकारस्यैवायुक्तत्वात्, एवमेव हि चिन्तामणिना शब्दखण्डचिन्ता-
मणौ प्रतिपादितम्, 'तन्निवेशेऽपि तत्पदस्य तादृशार्थं शक्तिशून्यत्वेऽपि आधुनिकस-
ङ्केतवत्त्वात् तथापत्तिरत एव यादृशार्थं नित्यसङ्केतितोऽप्रसिद्धः तादृशार्थस्य केनापि
पदेन बोधो न स्यात् सत्यन्तदलाप्रसिद्धेरित्यपि समाहितम् । एवं विशेष्यदले तदनु-
क्तौ आधुनिकसङ्केतमात्रनिरूपकचैत्रादिपदात् कस्याप्यर्थस्य लक्षणयाऽन्वयबोधो न
स्यादिष्टापत्तावनुभवविरोधात् । न चैवं यन्नाम सङ्केतितमित्यस्याव्यावर्तकतापत्तिः,
नाममात्रस्यैवाधुनिकसङ्केतनित्यसङ्केतान्यतरनिरूपकत्वादिति । विभक्त्यन्तवारणाय त-
दिति तु न देश्यं, नामपदेनैव तद्वारणसम्भवादिति वाच्यम् । एतन्निवेशप्रयोजनस्य
'पतेने'त्यादिना स्वयमेवाग्रे प्रदर्शनीयत्वादिति सम्प्रदायविदः । तत्र अपभ्रंशशब्दस्या-
पि लक्षकत्वापत्तेः । न च तदन्यत्वमपि निवेशनीयम्, अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापत्त्या-
ऽग्रे मतान्तरदूषणासङ्गतेः, तन्मतेऽपि तन्निवेशेनैवोपपत्तेः । वस्तुतस्तु विवरणे 'सङ्के-
तितमि'त्यस्येश्वरस्यादिः, एवमग्रेऽपि । न च विवरणमनर्थकम् । शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वं
पदसामर्थ्यरूपत्वं वा नेत्यावेदनायैव तथा विवरणात् । वस्तुगतिमनुरुध्येति कश्चित् ।
अत एव लक्षणसङ्क्रमनेऽपि 'तीरादावसङ्केतिता' इत्यभिधाय 'तच्छक्तौ'त्यत्रापि शक्ति-
पदस्यापीश्वरसङ्केतपरत्वमावेदितम्, अन्यथा यथाश्रुते गङ्गादिपदस्य तीरादावाधुनिक-
सङ्केतसम्भवात् लक्षणस्यासम्भवापत्तेः, 'सङ्केतित' इत्यस्याप्युन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेश्च ।
न च नद्यादिशब्दात् स्त्रीकृतकारादेरपि लक्षणया बोधापत्तिरिष्टापत्तौ च सङ्केतविषयता-
वच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य चैकस्मिन्धर्मं स्वीकारप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एक-
धम नित्यसङ्केतविशेष्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोः स्वीकारस्यादोषत्वात् ।

रामभट्टादीका ।

कारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु तीराद्यशक्तस्वविषयकं तादृशज्ञानं हेतुगौरवात् । नचैवं गङ्गापदं
गङ्गासम्बन्धिस्वशक्त्यकमित्यादिज्ञानादपि तादृशान्वयप्रसङ्गः । तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धिनि-
तद्धर्मावच्छिन्न भेदस्यापेक्षणीयत्वात्, गङ्गादौ च गङ्गादेर्भेदविरहादिति भावः । ननु

ति तत्र ते लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः, तस्य तद्व्या-

कृष्णकान्तोटीका ।

न च यत्पदे शक्तिरप्रसिद्धा तत्र लक्षकत्वानुपपत्तिरिष्टत्वात् । अत एवापभ्रंशशब्दस्य लक्षकत्वापत्त्याऽग्रे मतान्तरदूषणमपि सङ्गच्छते । नामत्वनिवेशनमफलमिति तु न दे-
श्यम् । नामभिन्नानामपि धातुविभक्त्यादीनां लक्षकत्वात्, तस्य नामत्वाव्याप्यतया तेन रूपेण नामविभागानुपपत्तेः, तद्वर्गव्याप्यस्यैव तद्वर्मावच्छिन्नस्य विभाजकत्वा-
च्छेदकत्वात्, अतो नामलक्षणाश्रयत्वरूपनानात्वस्य लक्षणविशेषणत्वम् । अन्यत् सर्वे
पूर्ववदिति युक्तमुत्पश्यामः । लक्षणाग्रहकारणतावच्छेदककोटौ सत्यन्तदलं स्वरूपसन्नि-
विष्टं, न तु ग्रहविषयतया, तथासति तथात्वेन ज्ञायमानाद् गङ्गापः आदिपि लक्षणया गङ्गा-
बोधसम्भवेन सत्यन्तदलस्याव्यावर्तकतापत्तेरित्यभिप्रायेण 'सङ्केतितत्वेन गृहीता' इत्यनु-
क्त्वा 'सङ्केतिता' इत्युक्तम् । नामत्वन्तु कारणतावच्छेदके न विशिष्टं, प्रयोजनाभा-
वात्, विशेष्यदलन्तु ग्रहविषयतया निविष्टम्, इत्यभिप्रायेण ग्रहविषयतया विशेष्य-
दलमभिधान एव लक्षणाग्रहकारणताबीजमन्वयव्यतिरेकं दर्शयति तत्सम्बन्धी-
ति । तीरसम्बन्धीत्यर्थः । 'गृहीता एव' इत्येवकारेण तथाग्रहाविषयतीरान्वयबोधोप-
योगित्वव्यवच्छेदः । बोधयन्ति—विषयतया तादृशबोधजनकतावच्छेदका भवन्तीत्यर्थः ।
ज्ञायमानशब्दस्य कारणत्वमते यथाश्रुतमेव सम्यगिति । तत्र—तीरादौ, ते—गङ्गादिश-
ब्दाः । तथा च गङ्गादिपदजन्यगङ्गातीरान्वयबोधं प्रति तीराशक्तत्वविशिष्टगङ्गापद-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततीरसम्बन्धस्वशक्यत्वप्रकारकताशालिज्ञानं हेतुरिति
पर्यवसितः कार्यकारणभावः । केचित्तु सत्यन्तदलं कारणतावच्छेदके न निविष्टं, परन्तु
गङ्गापदात् लक्षणया गङ्गाबोधवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशबोधं प्रति विशेष-
णतासम्बन्धेन गङ्गापदशक्यभेदस्य कारणत्वं कल्प्यते, तथा च गङ्गायां गङ्गादिपदश-
क्यभेदासत्त्वेन लक्षणया न तद्वोधापत्तिरित्याहुः । तन्मन्दम् । अतिरिक्तकार्यकारणभा-
वस्वीकारे महागौरवापत्तेः, एवं द्रव्यादिपदस्य घटादौ लाक्षणिकत्वानुपपत्तेश्च घटादौ
द्रव्यपदशक्यभेदासम्भवात्, द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय तदोषतादवस्थवारणाय श-
क्यसामान्यभेदस्यैव निवेद्यत्वात् । न च भवन्मतेऽपि द्रव्यपदे घटादिनिष्ठद्रव्यत्वाव-

रामभट्टीटीका ।

गङ्गापदं तीरे शक्तं तीरार्थकत्वेन प्रयुक्तत्वादित्यनुमानादिना गङ्गापदस्य तीरादौ शक्तिरनु-
मेयेति लक्षणमिदमसम्भवीत्यत आह—शक्तत्वं इति । तीरादिशक्तत्वं इत्यर्थः । तस्य-
शक्तत्वस्य । तदव्याप्यत्वात्—पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वव्याप्यत्वात्, तथावोक्तानुमानं स्वरूपासि-
द्धमिति तीरादौ गङ्गादिपदस्य न शक्तिसाधकमिति भावः । यद्यपि गङ्गातीरत्वाविशिष्टे
गङ्गापदस्य पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वमस्त्येव, तथापि गङ्गात्वविशिष्टोपक्षया गङ्गातीरत्वविशिष्टे लक्ष-
णैव लघुनो गङ्गात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । शक्तिमित्यस्य छलतो व्यावृ-

प्यत्वात् । कथञ्चितीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदातीरादे-

कृष्णकान्तीटीका ।

चिह्नन्नशक्तिमत्त्वात्कृद्गोषसम्भवः, तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तिशून्यत्वनिवेशेन तदोषवा-
णात्, तन्मतेऽपि स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितारुभेदस्य तत्त्वेन तादृशबोधं
प्रति स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितारुभेदत्वेन हेतुत्वेऽतिरिक्तानां पदभेदेना-
नन्तकार्यकारणभावानां स्वीकारेण महागौरवापत्तेश्च । न च भवन्मतेऽपि पदभेदेनान-
न्तकार्यकारणभावस्वीकार आवश्यकः, अन्यथा पदान्तरजन्यतादृशतीरावच्छेदोपे ग-
ङ्गापदत्वावच्छिन्नविशेष्यकतीरादिसम्बन्धित्वशक्यताज्ञानस्य व्यभिचारापत्तेरिति वा-
च्यम् । तादृशकार्यकारणभावानन्त्यस्योभयत्र समानत्वेऽपि निरुक्तभेदत्वेनानन्तकार्य-
कारणभावानां स्वीकारेण गौरवस्यातिरिक्तत्वात् कार्यकारणभावानन्त्यापेक्षया क्ल-
ृप्तकारणताया अवच्छेदकगुह्यताया न्याय्यत्वादित्यस्तां विस्तरः । लक्षका पृथेक्येवका-
रलब्धं शक्तत्वव्यवच्छेदं युक्त्या व्यवस्थापयति शक्तत्वं इति । केचित्तु ननु गङ्गा-
पदं तीरे शक्तं तदर्थकत्वेन वृद्धप्रयुक्तत्वात् इत्यनुमानात् तत्र तच्छक्तिः सेत्स्यतीत्यत
आह शक्तत्वं इति । तथा च तादृशानुमानं स्वरूपासिद्धिमिति भाव इत्याहुः ।
तन्न, तथा सति पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव तत्रासिद्धेरित्यस्यैव तत्रोचितत्वात् । न चापत्तौ
बाधस्यानुगुणत्वात्तदापत्तिकथनेन तत्र तदभावस्य लाभात् तथाविधोक्त्यापि स्वरूपा-
सिद्धिलाभसम्भव इति वाच्यम् । तेन हेतुना तत्र शक्यत्वसिद्धावेव शक्यत्वरूपापादकेन
तदापत्तिर्भविष्यतीति तस्यासिद्धौ शक्यत्वासिद्ध्या तदापादकापत्त्यसम्भवात् तादृश
ग्रन्थस्योक्तार्थतात्पर्यकत्वासम्भवात् । पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेरिति । शक्तिभ्रमाज-
न्यलक्षणाग्रहाजन्यतीराद्यन्वयबोधजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । तथाच यदि गङ्गापदं तीरशक्तं
स्यात् तदा तादृशबोधजनकं स्यात् इत्यापत्त्या विपर्ययानुमानेन तत्र शक्तत्वाभावसि-
द्धिरिति भावः । ननु शक्तत्वस्य तद्व्याप्यत्वाभावात्कथं तेन तदापत्तिरित्यत
आह तस्येति । शक्तत्वस्येत्यर्थः । तद्व्याप्यत्वात्—पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वात् । इद-
मुपलक्षणम्—गङ्गात्वापेक्षया गङ्गातीरत्वस्य गुह्यतया तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनासम्भ-
वः । नहि सम्भवति लघुधर्मे गुरुधर्मे शक्यतावच्छेदकत्वं कश्चिदुपैतीत्यपि द्रष्टव्यम् ।
अत एव 'तत्र पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वमिष्टमेवेत्युक्तौ न कोऽपि दोषः' इत्यपि प्रयुक्तम् । कारि-
कास्थशक्तमित्यस्य व्यावृत्तिमभिधान एव चिन्तामणिक्लृप्तं दूषयति कथञ्चिदिति ।

स्वसम्बन्धिशक्तत्वरूपतीरसम्बन्धित्वेन गृहीतात् गङ्गापदात् तीरानुभवस्य
सर्वसिद्धत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम्, कालिकादिसम्बन्धित्वेनेति यावत् । गृहीतादि-
त्यस्य तीराशक्तादिति शेषः । अन्वयाबोधेन—अन्वयबोधाननुभवनेत्यर्थः । तृतीया-
रामभट्टीटीका ।

तिं दर्शयन्नेव मणिकृन्मतं दूषयति कथञ्चिदिति । अन्वयाबोधेन—अन्वयाननुभवेन,
तत्सम्बन्धितामात्रमिति । मात्रपदेन स्वशक्यताव्यवच्छेदः । अन्वयाननुभवे

रन्वयाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा, गङ्गा-
गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन
वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन 'तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वे तीरादि-
परत्वं तीरादिसम्बन्धयनुभावकत्वं वा तल्लक्षणकत्वमि'त्यपि प्रत्युक्तम्,
अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च । न चेष्टापत्तिः, शक्तिलक्षणान्यतरवृ-

कृष्णकान्तीटीका ।

यंहतुत्वस्य न लक्षणेत्यत्र नवर्थेऽन्वयः । तत्सम्बन्धिता-तीरसम्बन्धिता, मात्रपदेन स्व-
शक्त्यांशव्यवच्छेदः । निरुक्तान्वयबोधाननुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—गङ्गागङ्गाया-
मिति । निरुक्तेति । तीराशक्तत्वे सति तीरसम्बन्धितारूपलक्षणा इत्यर्थः । वैय-
र्थ्येति । अपार्थक्येति, शाब्दाजनकत्वमिति यावत् । असम्भवे च तादृश-
भागस्य वाक्यतया शक्तिविरेहेण वैयर्थ्यसम्भवादिति भावः । ननु तत्सम्बन्धिता-
मात्रमनिवेश्य तत्परत्वं तदनुभावकत्वमेव वा तत्र निवेश्यम्, तथा च गङ्गायामिति
भागस्य तीरानुभावकत्वाभावात् न लक्षकत्वापत्तिरित्यतस्तदपि दूषयति एतेने-
ति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । केचित्तु तेन उक्तस्थले गङ्गागङ्गामितिभागस्यावैयर्थ्य-
प्रसङ्गेनेत्याहुः । तन्न । वक्ष्यमाणनिरुक्तौ तादृशदोषस्यासम्भवात्, वक्ष्यमाणग्रन्थे
चकारदानप्रसङ्गाच्च । ननु तत्परत्वं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरित्वं, तथा चोक्तस्थलवारणा-
सम्भवः गङ्गागङ्गायामिति भागस्यापि तीरप्रत्यायनेच्छयोच्चरित्वसम्भवात् । यदि
च तत्प्रतीतीच्छयोच्चरित्वे सति तत्सम्बन्धयनुभावकत्वम्, तदा सत्यन्तत्वाव्यावर्त-
कतया विशेष्यदलमेव सम्यगित्यत आह—तीरादिसम्बन्धयनुभावकत्वं वेति ।
न च तदनुभावकत्वोक्त्यापि उक्तभागवारणसम्भवे सम्बन्धयन्ननिवेशनमफलमिति वा-
च्यम् । तीरान्वयबोधात्पूर्वं तदग्रहासम्भवात् । अपभ्रंशस्यापीति । “गाच्-
माच्” प्रभृतिशब्दस्यापीत्यर्थः । तस्य वृक्षदावाधुनिकसङ्केतसत्त्वेन वृक्षाद्यनुभावक-
त्वादिति भावः । अपिकारान्नित्यसङ्केतशून्यचैत्रादिशब्दपरिग्रहः । शङ्कते न चेति ।
इष्टापत्तिरिति । तथा च तादृशपत्तिमूलकविपर्ययानुमानसम्भवित्वरूपसिद्धत्वा-
दिति भावः । तस्य—अपभ्रंशादिशब्दस्य । साधुत्वापत्तेः—वृत्त्या शाब्दबोधजनकता-
पत्तेः । न च चैत्रादिपदस्यापि वृत्त्यभावात् असाधुत्वापत्तिः, इष्टापत्तौ च तस्य
रामभट्टटीका ।

विवादादाह—गङ्गागङ्गायामिति । निरुक्तेति । तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्ब-
न्धीत्यादिलक्षणासम्भवेनेत्यर्थः । प्रसङ्गाच्च स्वमते गङ्गागङ्गा इत्यस्य वाक्यत्वेन तत्र
शक्तेरभावाद्वैयर्थ्यमिति भावः । एतेन—तद्वैयर्थ्याभावप्रसङ्गेन । तत्परत्वं तत्प्रतीती-
च्छाजन्यतदुच्चरितविषयकानुभावकत्वं श्रुतिंति लाघवादाह—तीरादिसम्बन्धीति ।
अनुभावकत्वमनुभवजनकत्वम् । दूषणान्तरमाह अपभ्रंशस्येति । ननु पदसाधुतायां शक्ति-

त्तिमत्त्वे तस्य साधुत्वापत्तेः, पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् ।
किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपाधायकत्वं, तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य

कृष्णकान्तीटीका ।

धर्मकर्मण्युपयोगो न स्यादसाधुत्वस्याविशेषादिति वाच्यम् । चैत्रादिशब्दस्यापि
साधुत्वेऽपि धर्मकर्मण्युपयोगनिषेधाभावेन तत्रोपयोगात्, अपभ्रंशादिशब्दस्य तत्र
निषेधसत्त्वेन तदनुपयोगात् । “साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि” श्रुतौ साधुभिः पुरुषैरि-
त्यस्य तत्र वक्तव्यत्वात् । वस्तुत इष्टापत्तिरिति, वृत्तिमत्त्वे-वृत्तिमत्त्वस्वीकारे, सा-
धुत्वापत्तेः-प्रत्यवायजनकस्वोच्चारणकान्यत्वापत्तेः । इदं पदं यदि वृत्तिमत स्यात्
प्रत्यवायजनकस्वोच्चारणकान्यत्वं स्यादित्यापत्तेरिति यावत् । तत्र यथाश्रुतवृत्ति-
मत्त्वस्य चैत्रादिपदे आपाद्यव्यभिचारित्वात् वृत्तिमत्त्वं विशेषयति शक्तिलक्षणा-
न्यतरेति । तथा च प्रकृते शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिमत्त्वस्य हेतुत्वेन चैत्रादिपदे
हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः । आधुनिकसङ्केतस्य वृत्तिमत्त्वं नास्तीति न
देह्यम्, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकतया चैत्रादिपदे शाब्दजनकत्वा-
नुपपत्तः । अत एव “सङ्केतो लक्षणा चार्थं पदवृत्तिरिति सामान्यतया गदाधरमहा-
चार्यलिखनमपि सङ्गच्छते । अत एव “साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै”
इत्यादिश्रुतौ साधुभिरित्यस्य प्रत्यवायजनकस्वोच्चारणकान्यशब्दैरित्यर्थकत्वेऽपि न
क्षतिः । न च ‘नापभ्रंशितवै’ इत्यादेरनाकाङ्क्षित्वम्, कस्योच्चारणे प्रत्यवाय इत्याका-
ङ्क्षायामेव तदुक्तेरिति वयं सूक्ष्ममीक्षामहे । निरुक्तवृत्तिमात्रस्यापादकतया स्वयमनु-
क्तत्वादापादकतानुक्त्या न्यूनतां परिहरन्नाह पदसाधुतायामिति । आपाद्यमाना-
यामिति शेषः । वृत्तिमत्त्वस्य-निरुक्तवृत्तिमत्त्वस्य, तन्त्रत्वात्-आपादकत्वात् ।
केचित्तु ‘आपाद्यमानायामिति न पूरयन्ति, तन्त्रत्वादित्यस्य प्रयोजकत्वादित्यर्थ’
वर्णयन्ति च । ननु अनुभावकत्वमनुभवोपाधायकत्वं, तथा चापभ्रंशादिशब्दस्य
तीराद्यनुभावकत्वाभावात् न लक्षकत्वापत्तिः, न वा निरुक्तवृत्तिसत्त्वेन च साधुत्वापत्ति
रित्यत आह किञ्चेति । अथवाऽतिव्याप्त्यपेक्षयाऽसम्भवस्याधिकदोषतयाऽसम्भ-
वमनुक्तत्वाऽतिव्याप्तिदाने न्यूनता स्यादित्यतोऽनुभवत्वं वितर्क्य उपधायकत्वपक्षे-
ऽसम्भवं योजयन् स्वरूपयोग्यत्वपक्षेऽतिव्याप्तिं योजयति किञ्चेति । केचित्तु शक्य-
त्वमेव पदसाधुताप्रयोजकं वाच्यं, तथा चापभ्रंशादिशब्दस्य न साधुत्वप्रसङ्ग इत्यत
आह किञ्चेतीत्याहुः । तत्तुच्छम्, गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदस्याप्यसाधुत्वा-
पत्तेः, एवमाधुनिकसङ्केतरूपकसाधुचैत्रादिपदस्यापि, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्,
अनुभवपक्षापे गङ्गादिपदस्य तीरादौ शक्तिस्वीकारेऽपि क्षत्यभावात्, पूर्वपूर्वप्रयुक्त-
त्वस्यापि तन्नेष्टत्वादित्यलमनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । उपाधायकत्वमिति । स्वा-

रामभट्टीटीका ।

मत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वं वाच्यं न तु वृत्तिमत्त्वं गौरवात् । तथा चापभ्रंशस्यापि लक्षकत्व-

गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात्, तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभ-
वानर्जनान्, स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं,
तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथा-
त्वात्, नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् ।

कृष्णकान्ताटीका ।

व्यवहितपूर्वत्वस्वजनकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशानुभवविशिष्टत्वं, 'गङ्गायां घोषमत्स्या-
स्त' इत्यादौ मत्स्यादिपदसाक्षाद्गङ्गापदस्य तादृशानुभवोपाधायकत्वात् । घोषा-
दिपदसाक्षादूक्षेति । तेनेति । घोषादिपदसाक्षाद्गङ्गादिपदेनेत्यर्थः । अनुभवा-
नर्जनान्निरक्तोभयसम्बन्धेन तादृशानुभवविशिष्टत्वाभावात्, तथा च तादृशगङ्गापदे-
तिव्याप्तिरिति भावः । स्वरूपयोग्यत्वन्विति । यद्यपि पूर्वोक्तगङ्गागङ्गेतिभाग-
पवाऽतिव्याप्तिः सम्भवति, गङ्गा इत्यानुपूर्व्यास्तीरसम्बन्धिगङ्गाबोधनिष्ठजन्यता-
निरूपितजनकतावच्छेदकतया तद्वद्विषयविशिष्टानुपूर्व्या अपि तादृशजनकतावच्छेदक-
त्वात् । न च तादृशजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणानुपूर्व्यमत्त्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं
वाक्यमिति वाच्यम् । तथा सति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्यापि लक्षकत्वा-
पत्तेः, तादृशबोधजन्यतानिरूपितजनकताया घोष इत्यानुपूर्व्यामपि सत्त्वेन गङ्गा इत्या-
पूर्व्यास्तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वाभावात् । तथापि तीरादिसम्बन्धितत्तद्वर्मावच्छिन्नविष-
यकबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकानुपूर्व्यमत्त्वरूपस्वरूपायोभ्यत्वनि-
वेशे तत्र नातिव्याप्तिः, गङ्गागङ्गेत्यानुपूर्व्या गङ्गात्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वावच्छि-
न्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वादतः स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाह गङ्गाया-
मिति । वाक्यस्यापीति । अपिकारात् गङ्गापदस्य समुच्चयः । एतेन तादृशबो-
धत्वावच्छिन्नन्यता इत्यत्र बोधत्वे जन्यतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्न निविष्टा, तन्निवेशे
गङ्गापदेऽव्याप्यापत्तेरिति सूचितम् । तस्यापि—गङ्गायामिति वाक्यस्यापीत्यर्थः ।
तथात्वात्—जनकत्वात् । ननु तीरादिसम्बन्धिमुख्यविशेष्यकबोधे स्वरूपयोग्यत्वनिवेशे
नैष दोषः, प्रकृते च तीरसम्बन्धिनो नीरस्याधेयत्वांशे प्रकारतया भानादित्यत आह
नीराधेयत्वस्येति । तीरसम्बन्धित्वानपायादिति । तथा च लक्षणे यथाकथ-
ञ्चित्सम्बन्धेन स्वनिविष्टतया आधेयतायां तीरसम्बन्धिनीरस्य निरूपितत्वसम्बन्ध-
स्यैव सत्त्वादिति भावः ।

रामभट्टटीका ।

मिष्टमेवेति यदि ब्रूयात् तदाप्याह किञ्चेति । न स्यादिति । गङ्गायां वाषे इत्यादा-
मिति शेषः । तेन—गङ्गापदेन । तस्यापि—गङ्गायामित्यादिवाक्यस्यापि । आधेयतेति ।
सप्तम्यर्थेत्यादिः । अनुभवमन्वयानुभवम् । तथात्वात्—स्वरूपयोग्यत्वात् । अनपा-
यादिति । तथाच वाक्ये शक्तिविरहेण लक्षणाप्रसक्तावपि वाक्यमपि लक्षकं
स्यादिति भावः ।

ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव, कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः ? कथं वा गभीरायां नद्यां बोध इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य ? न हि तत्र नदीपदं तरिलक्षकं, गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः, न हि तीरं गभीरं, नापि गभीरपदं तथा, नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः, न हि तीरं नदी, तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

दूषिते चिन्तामणिक्लृप्तमते मीमांसकः शङ्कते नन्विति । गङ्गायामित्यादिवाक्यस्यापीत्यर्थः । लक्षकं भवत्येवेति । शक्तिविरहस्य लक्षणभावानियतत्वादिति भावः । वाक्यस्य लक्षकत्वं युक्त्या द्रष्टव्यं कथमन्यथेति । अन्यथा—वाक्यस्यालक्षकत्वे । चित्रगुसमुदायस्येति । तद्वटकपदयोरन्यतरस्य लक्षणास्वीकारे एकतरस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । बोधः—शब्दबोधः, तथा च वाक्ये न लक्षणा इति नियम उक्तस्थले एव व्यभिचारादिति भावः । ननु व्यभिचारमिहा समासातिरिक्तवाक्ये न लक्षणा इत्येव वा नियमोऽस्तु, अन्यथा वाक्यमात्रस्य लक्षणास्वीकारे शक्तेरपि स्वीकारप्रसङ्गः, अनुभवापलापस्य तुल्यत्वात् इत्यत आह कथं वेति । गम्भीरनदीतीरस्येति बोध इति पूर्वणान्वयः । शङ्कते न हीति । तत्र—निरुक्तस्थले, तीरलक्षकमिति । गभीरनदीत्यादिः । समाधत्ते गभीरायामित्यस्येति । अन्वयापत्तेरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन गभीरनद्यां गभीरत्वस्यान्वयासम्भवादिति भावः । ननु गभीरनदीतीर एव गभीरत्वान्वयसम्भव इत्यत आह न हीति । तीरमिति । गभीरनदीत्यादिः । गभीरमिति । तथा चायोग्यत्वाच्च तत्रापि तदन्वयसम्भव इति भावः । पुनः शङ्कते नापीति । तथा—गभीरनदीतीरलक्षकम्, अनन्वयापत्तेः—अयोग्यत्वापत्तेः । ननु तादृशतीर एव नद्याभेदान्वयो वाच्य इत्यत आह नहीति । तीरं—गभीरनदीतीरम् । नदीति । तथा चायोग्यत्वाच्च तत्र तदन्वयसम्भव इति भावः । उपसंहरति तस्मादिति । उक्तस्थले गभीरनदीतीरान्वयबोधानुपपादनादित्यर्थः । वाक्यमेवेत्येवकारेण तद्वटकपदान्तरव्यवच्छेदः । तत्र—उक्तस्थले । मीमांसका इति । वदन्तीति शेषः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तदपि लक्षकं भवत्येवेत्याशयेन शङ्कते नन्विति । ननु वाक्ये शक्तिविरहेण न लक्षकतेति नियमः समासातिरिक्तस्थले एवाभ्युपेय इत्यत आह कथं वेति । गभीरनदीतीरस्येति, बोध इति पूर्वमनुषज्यते । तीरलक्षकमिति । गभीरनदीत्यादिः । एवमप्रेपि । ननु गभीरपदार्थस्य तीरेण सहाभेदान्वयो वाच्य इत्यत आह नहि तीरं गभीरमिति । बाधादिति शेषः ।

तत्र, गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृशतीरलक्षकत्वे
घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः, समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणयापि न नि-
स्तारः, तादृशतीरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगात्, समा-
सभिन्नस्थले नामार्थयोर्भेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्नत्वात् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

दूषयति तन्नेत्यादि । तादृशतीरलक्षकत्वे-गभीरनदीतीरलक्षकत्वे, आधे-
यत्वेन-आधेयतासम्बन्धेन, तदन्वयानुपपत्तेः-तादृशतीरान्वयानुपपत्तेः । अन्व-
यानुपपत्तौ हेतुमाह समासादन्यत्रेति । स्वमते राजपुरुष इत्यादौ राज-
सम्बन्धवान् पुरुष इति बोधस्य स्वीकर्तव्यत्वात् समासादन्यत्रेति, अत
एव 'समासव्यासयोस्तुल्यार्थकत्वमिति प्राचीनप्रवादः सङ्गच्छते । अत एव च
'राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणा' इति चिन्तामणिकृतः । एतेन-स-
मासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन, तादृशतीरवृत्तितायां-नदीतीर-
वृत्तितायाम्, एवकारेण तादृशतीरव्यवच्छेदः, तद्भागस्य-गभीरायां नद्यामिति-
भागस्य, निस्तारः-गभीरनदीतीरवृत्तिघोष इति शाब्दोपपत्तिः । ननु गभीर
नदीतीरनिष्ठतद्भागस्य लक्षणा, तस्य च घोषेऽभेदसम्बन्धेनान्वयो वाच्यः, तथा च
नोक्तव्युत्पत्तिविरोधः तथाविधभेदान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्यतस्तदपि दूषयति
तादृशेति । गभीरनदीतीरनिष्ठस्येत्यर्थः । लक्ष्यत्वे-लक्ष्यत्वस्वीकारे, तदन्वयायो-
गात्-गभीरनदीतीरनिष्ठस्यान्वयायोगात् । नीलोत्पलमित्यादि कर्मधारयस्थले नाम्नोः
समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि अभेदान्वयबोधदर्शनात् उक्तं समासभिन्नस्थल इति ।
समानविभक्तिकत्वस्य-स्वोत्तरविभक्तिसजातीयविभक्तिमत्त्वस्य, तन्नत्वात्-प्रयोजक-
त्वात् । प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च विशेष्यतया तादात्म्येन तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति
तदर्थकनामोत्तरविभक्तिसजातीयविभक्त्यन्तसमासषट्कनामोपस्थाप्यत्वस्य प्रयोजक-

रामभट्टीटीका ।

तादृशतीरलक्षकत्वे-गभीरनदीतीरलक्षकत्वे । तदन्वयानुपपत्तेः-तादृशतीरा-
न्वयानुपपत्तेः । स्वमते राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धवान् पुरुष इत्याकारकभेदान्वयस्वी-
कारादुक्तं समासभिन्नेति । अत एव 'राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धे न लक्षणे'ति चिन्ता-
मणिकृतः । एतेन-समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन । तद्भागस्य-गभी-
रायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य । नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारये नाम्नोः समानवि-
भक्तिकत्वाभावात् उक्तं समासादन्यत्रेति । अन्वयानुपपत्तेरिति । प्रकृत्यर्थान्वित-
स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरिति भावः । स भागः-गभीरायां नदीति

न च गभीरायां नदीतिभागस्यैव तादृशतीरलक्षकत्वम्, तदर्थे विभक्त्यर्थस्या-
नन्वयापत्तेः, नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात्, ग-
भीरायां नदीं ब्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिवोधापत्तेस्तद्भागस्य

कृष्णकान्तीटीका ।

त्वमिति रीत्या निर्वाच्यः । शङ्कते न चेति । तादृशतीरेति । गभीरनदीतीरे-
त्यर्थः । तथा च ससम्बन्धेयत्वे तादृशतीरस्य निरूपकताऽन्वयेनाधेयत्वस्य बोधादौ
स्वरूपसम्बन्धेनान्वयेन च विशिष्टबोधोपपत्तेरिति भावः । दूषयति तदर्थं इति ।
गभीरायां नदीति भागार्थे, गभीरनदीतीरे इत्यर्थः । विभक्त्यर्थस्येति । विशेष्यतये-
त्यादिः । आधेयत्वरूपविभक्त्यर्थस्येत्यर्थः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-
व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु तद्भागस्य प्रकृतित्वेनोक्तव्युत्पत्तिविरोध इत्यत आह
न हीति । स भागः—गभीरायां नदीतिभागः, प्रकृतिः—प्रकृतिलक्षणाश्रयः, तादृश-
तीरवृत्त्याधेयत्वबोधे सप्तमोविभक्तिधर्मिक‘गभीरायां नदी’तिभागनिश्चयत्वेन हेतुताया
अप्रामाणिकत्वेन ‘स्वोपस्थाप्ययादृशान्वयबोधं प्रति अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन यादृ-
शशब्दनिश्चयो हेतुस्तस्य तादृशार्थे प्रकृतित्व’मित्युक्तप्रकृतिलक्षणस्य तत्रागमना-
दिति भावः । तदर्थे—तादृशभागार्थे । विभक्त्यर्थस्येति । आधेयत्वस्येत्यादिः ।
अन्वयः स्यात्—अन्वयबोधः स्यादिति । ननु विभक्त्यर्थधर्मिकतादृशशब्दनिश्च-
यत्वेन हेतुताया अप्रामाणिकत्वमेवाप्रामाणिकं, निरुक्तशब्दबोधान्यथानुपपत्तेरेव तत्प्र-
माणत्वात्, अन्यथा ‘कण्ठेकाला’दिशब्दानामपि प्रकृतित्वं न स्यात्, इष्टापत्ता-
वनुभनविरोधादित्यत आह गभीरायां नदीं ब्रजेति । बोधापत्तेरिति । तस्य
प्रकृतित्वेन तदुत्तरं प्रत्ययो न जायते इत्यस्य तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयो न सम्भवती-
त्यस्य च वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । ननु भवन्मतेऽपि कथं न तादृशबोधः, तस्याल-
क्षकत्वेऽपि तदूषट्कपदानामन्यतमस्य लक्षणासम्भवात्, पदान्तरस्य तादृशार्थतात्पर्य-
प्राप्तकत्वकल्पनात्, अन्यथा गभीरायां नद्यां वोष इत्यादावपि शब्दबोधो न स्यात् ।
न चास्मन्मते तस्य प्रकृतित्वाभावात् तदुत्तरममादिप्रत्यय एव न जायते इति तु न
देयम्, तादृशभागस्य प्रकृतित्वाभावेऽपि तदूषट्कनदीशब्दस्य प्रकृतित्वानपायादि-
त्यत आह तद्भागस्येति । गभीरायां नदीमिति भागस्य, गभीरनदीतीरकर्मत्वबोधे
ब्रजेतिभागस्यानुपयुक्तत्वात् समुदायानुक्तिः । वाक्यादन्यत्वात्—मिथःसाकाङ्क्षाश-
ब्दान्यत्वात्, मिथो निराकाङ्क्षत्वादिति यावत् । न चास्मन्मतेऽपि तस्य निराकाङ्क्ष-
रामभट्टीटीका ।

भागः । प्रकृतिरिति । स्वोपस्थाप्ययादृशान्वयबोधम् प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
यादृशशब्दनिश्चयो हेतुस्तादृशार्थे प्रकृतित्वात् इति भावः । तादृशभागस्य कण्ठेकाल
इत्यादिवत् प्रकृतित्वेऽपि दूषणमाह गभीरायामिति । ननु गभीरायां नदीति भागस्य

वाक्यादन्यत्वाच्च, तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं,
पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

स्वकल्पनाद्वैतादृशबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशभागस्य लक्षकत्वेन प्रकृतित्वेन निरा-
काङ्क्षत्वकल्पनायोगात्, तद्वदकपदानां प्रत्येकं साकाङ्क्षत्वे समुदायस्य निराकाङ्क्षत्वा-
सम्भवात्, व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्यानभ्युपगमात् । न च निरा-
काङ्क्षत्वमाकाङ्क्षाशून्यत्वं, तस्य तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने कल्पने बाधकाभावः,
फलबलेन गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ प्रत्येकधर्मावच्छेदेनेव तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने-
ऽपि साकाङ्क्षत्वस्वीकारात्, अत्र फलविरहेण तदकल्पनादिति वाच्यम् । तथा सति
योग्यतादेः शब्दं प्रत्यहेतुत्वापत्तेः, वक्षिना सिञ्चतीत्यादौ वक्षौ सेककरणत्वान्वयबोधा-
भावेन तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने निराकाङ्क्षत्वकल्पनासम्भवात्, अत्यन्ताभावरूप-
निराकाङ्क्षत्वस्य तद्वदकपदानां प्रत्येकेन साकाङ्क्षत्वसत्त्वेऽपि तादृशसमुदायत्वाव-
च्छिन्ने सम्भवादव्याप्यवृत्तित्वात् फलोत्पादानुत्पादयोस्तत्राकिञ्चित्करत्वात्, घटं
करोतीतिवत् घटं यत्ते इतिप्रयोगवारणायाऽगत्या तथात्वस्य सर्वैरेव स्वीकारात्,
निराकाङ्क्षभेदरूपत्वाच्च न किञ्चिदेतत् । केचित्तु ननु गभीरायां नदीतिभागस्य वा-
क्यत्वेन शक्तिविरहात् अशक्तस्य च लक्षकत्वासम्भवात् न लक्षणया तादृशबोधापत्ति-
रित्यत आह तद्भागस्येति । गभीरायां नदीतिभागस्य, वाक्यादन्यत्वात्-मिथः-
साकाङ्क्षशब्दव्यवस्थैव वाक्यत्वात् इति भाव इत्याहुः । तत्तुच्छम् । वाक्यस्य लक्ष्य-
तास्वीकर्तृमीमांसकमते वाक्ये शक्त्यभावाशङ्क्या एवानवतारात् । इदानीं चिन्ता-
मणिक्कमतावलम्बनेन शक्तिशून्यत्वस्य लक्षणाविरहासम्पादकत्वाच्च वाक्यमपि लक्षकं
भवत्येवेत्याशङ्किनां मीमांसकानां वाक्यत्वेनालक्ष्यत्वाशङ्क्या महोन्मत्तप्रलपितत्वाच्चे-
त्यलमनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । उपसंहरति तस्मादिति । ननु गभीरपदस्य लक्षणा
नदीपदं तात्पर्यग्राहकं, किं वा नदीपदस्य लक्षणा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यत्र
विनिगमनाविरह इत्यत आह नदीपदं चेति । तत्र-गभीरायां नद्यां घोष इति
वाक्ये, घटकत्वं ससम्यर्थः, तथा च तादृशवाक्यघटकं गभीरपदं नदीपदं वेत्यर्थः ।
पदान्तरं-लक्षकैतरपदम् । तत्र-तादृशवाक्यार्थे, तात्पर्यग्राहकं प्रकरणादिग्राहकं वा
इति शेषः । अतस्तद्धेतोरेव तत्तिसद्वौ 'किमन्तर्गद्गुना' इतिन्यायेन स्वमते तात्पर्यज्ञा-
नस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।

रामभट्टीटीका ।

वाक्यत्वेन शक्तिविरहात् लक्षणया तादृशतीरकर्मत्वादिबोधोऽनुपपन्न इत्यत आह—
तद्भागस्येति । तथाच मिथःसाकाङ्क्षशब्दस्तोमस्यैव वाक्यत्वात् गभीरायां नदीत्या-
देर्निराकाङ्क्षतया वाक्यत्वविरहेण तादृशबोधापत्तेर्दुर्वीरत्वादिति भावः । नन्वेवं तत्र ग-
भीरनदीतीरान्वयबोधो न स्यादत आह—तस्मादिति ।

चटचटाद्यनुकरणस्म, हुंफट् हुवा ३ दिस्तोभस्य, (१) च स्वा-
नुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव, गौर्वाहिक इत्यादौ तु शक्यार्थ-
सदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकेमावस्तु,
न तु ततो लक्षकाद्भिद्यते ।

स्यादेतत्, 'मुखं विकसितस्मित' (२) मित्यत्र विकसितपदेन विस्तृता-

कृष्णकान्तोद्यीका

अनु 'चटचटे'त्याद्यनुकरणशब्दानां स्वरूपार्थबोधकता न स्यात्, तेषु शक्त्यभावेन
लक्षणाया अप्यसम्भवात् चटचटादिशब्दे कदाचिदाधुनिकसङ्केतसम्भवादाह हुं फ-
डिति । स्तोभस्य-मन्त्रैकदेशस्य, स्वानुभावकत्वं-स्वरूपानुभावकत्वम् । अपभ्रंशा-
नामिति । आधुनिकसङ्केताग्रहदशायामित्यादिः । अतोऽपभ्रंशादिशब्दस्याधुनिकस-
ङ्केतेन स्वार्थानुभावकत्वेऽपि न क्षतिः । न चापभ्रंशशब्दादौ आधुनिकसङ्केतोऽपि
नास्तीति वाच्यम् । पारसिकादिशब्दानां तत्स्वीकारे तुल्ययुक्त्याऽपभ्रंशादिशब्दे
तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वात् । न च पारसिकादिशब्देऽपि आधुनिकसङ्केतो न मन्यत
इति वाच्यम् । चैत्रादिपदानामिव पारसिकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेण धर्मकर्मणि
उपयोगः स्यादित्यादिना पूर्वमेव स्वयं लिखितत्वात् । शक्तिभ्रमादेवेत्येवकारेण शक्ति-
प्रमाव्यवच्छेदः । ननु नाम्नश्चतुर्धाविभागोऽसङ्गतः, गौर्वाहिक इत्यादौ गवादिनाम्नो
रुदाद्यतिरिक्तस्य सत्त्वादित्यत आह गौर्वाहिक इति । शक्यार्थसदृशत्वा-
वच्छिन्नबोधकतयेति । तथा च गवादिपदस्य बह्वनकर्तृसदृशात्मकसम्बन्धवति
शक्तत्वेन लक्षणायाः छवचत्वादिति भावः । ततो लक्षकाद्भिद्यत इति । तथा च
न नाम्नश्चतुर्धाविभागव्याघात इति भावः ।

लक्षणामूलव्यञ्जनावृत्तिवादिनामालंकारिकाणां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति स्यादेत-
दिति । गौणं नाम लक्षकान्तर्गतं स्यादित्यर्थः । विकसितस्मितमिति ।

रामभट्टीटीका ।

ननु 'चटचटादि'शब्दानां स्वरूपार्थबोधकत्वं न स्यात् तेषु शक्तिलक्षणयोरस-
त्वादत् आह-चटचटेत्यादि । स्तोभस्य-मन्त्रैकदेशस्य, स्वानुभावकत्वं-स्वस्व-
रूपार्थानुभावकत्वम् ।

लक्षणामूलव्यञ्जनावृत्तिवादिनामालङ्कारिकाणां मतं दूषयितुं उपन्यस्यति स्यादेतदि-

(१) हुं इति क्रोधबीजं,—"क्रोधाख्यो हुं तनुश्च शस्त्रादौ रिपुसंशक" इत्युक्तेः । फट् अङ्ग-
बीजं,—"फट्कं शस्त्रमायुधं" इति बीजाभिधानात् । स्तोभाः-सामगीतिपूरणार्थानि अक्षराणि, हावु हावु
हावु इत्यादीनि । इति छान्दोग्यादौ स्पष्टम् ।

(२) "मुखं विकसितस्मितं वशितवाक्त्रिमे प्रेक्षिते, समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
बहो मुकुलितस्तनं जघनमसबन्धोद्धुरं, बतैर्बुधदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ इति पूर्णेश्लोकः ।

र्थलक्षणया मुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभावोत्तरकाले कुसुमतुल्यसौर-
भादिमत्त्वं तस्य लक्षणामूलव्यञ्जनया वृत्त्या बोध्यत इति रूढादिव-
द्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयम् । न हि तत्र विकसितादिपदं कुसुमस-
दृशादौ रूढमसङ्केतितत्वात्, नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तदप्रापक-

कृष्णकान्तीटीका ।

विकसितं स्मितं यत्रेति बहुव्रीहिः, न तु विकसितञ्च तत् स्मितञ्चेति कर्मधारयः,
'प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्य' इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । विकसितपदेन प्रफुल्लस्यैव बोधना-
दाह विस्तृतार्थलक्षणयेति । सामान्यतः प्रकाशविशिष्टे लक्षणया इत्यर्थः ।
'विस्तृतं विस्तृतं ततमि'त्यमरकोषात् । न च विकसितपदेन शक्त्यैव सामान्यतः
प्रकाशाश्रयबोधसम्भवात् कथं लक्षणास्वीकार इति वाच्यम् । विकसितशब्दस्य पुष्प-
विकासाश्रयशक्तेः, अत एव "प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोषविकचस्फुटाः, फुल्लञ्चैते
विकसिते" इत्यनेन विकसितशब्दस्य फुल्लादिशब्दैरेकपर्यायत्वं प्रतिपादितम् । न
च विकसितेत्यस्य वाक्यत्वात् कथं तत्र लक्षणासम्भर इति वाच्यम् । न हि विक-
सितपदस्य लक्षणेत्युक्तम्, किन्तु लक्षणयाऽनुभावकत्वमुक्तम्, लक्षणा तु कसधा-
तोरेवेत्यत्रैव ग्रन्थकर्तृस्तात्पर्यात् । न च विस्तृतार्थलक्षणया इत्यसङ्गतम्, तत्र लक्ष-
णास्वीकारे कप्रत्ययस्यानर्थक्यापत्तेरिति वाच्यम् । विस्तृतार्थलक्षणया इत्यस्य
विस्तारार्थलक्षणया इत्यर्थकत्वात्, भावे कप्रत्ययात् । वस्तुतो विस्तृतार्थेति
सप्तमीतत्पुरुषसमासात् विस्तृतघटकीभूतार्थे विस्ताररूपे लक्षणेत्यर्थः, अत एवार्थ-
पदप्रयोगः, स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । केचित्तु आल-
ङ्कारिकैर्वाक्ये लक्षणास्वीकारात् तन्मतानुसारेणेदमुक्तमित्याहुः । तन्न, विकसितपद-
स्यासङ्केतितस्थापे एतन्मध्य एव वक्ष्यमाणत्वात्, न ह्यसङ्केतितं लक्षकं भवति ।
लक्षणांमूलेति । लक्षणा मूलं सहकारि यस्येति बहुव्रीहिः । विशिष्टान्वयबोधे पदा-
न्तरलक्षणाया अपि सहकारित्वात् । शब्दान्तरं रूढिचतुष्टयभिन्नम्, आस्थेयं स्वीकार्यं,
नाम्नश्चतुर्धाविभागव्याघात इति शेषः । शङ्कते नहीति विकसितादिपदमि-
त्यादिना स्मितपदपरिग्रहः । रूढं—रूढलक्षणाश्रयः । असङ्केतितत्वादिति ।
रूढलक्षणस्य शक्तिवदितत्वादिति भावः । स्वावयववृत्त्या—कसधातुकप्रत्ययादिश-

रामभट्टीटीका ।

त्यादि । तस्य—मुखस्य, शब्दान्तरं—रूढादिचतुष्टयभिन्नम्, आस्थेयमिति स्वीकार्यमि-
त्यर्थः । तथाच तस्याविभजनान्मन्यूनत्वमिति भावः । असङ्केतितत्वादिति । अत एव न
गोयकमपि अवयवार्थसहकारेणार्थशक्तिमत्पदस्यैव तत्त्वादिति हृदयम् । तदप्रापकत्वात्—

त्वात्, नवा लक्षकम् उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य लक्षणाबीजस्य तत्रासत्त्वादित्यालङ्कारिका वदन्ति ।

तत्र अन्वयानुपपत्तिज्ञानस्य लक्षणाबीजत्वं हि न तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धात्मिकाया लक्षणायाः (१)स्तदजन्यत्वात्, नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तद्ग्रहसम्भवात्, अतः

कृष्णकान्तीदीका ।

कस्या, तदप्रापकत्वात्—कुसुमसदृशाबोधकत्वात् । अत एव योगरूढमपि नावय-
वार्थसद्वकारेण शक्तिमत्पदस्यैव तथात्वादिति हृदयम् । न वा लक्षकमिति ।
सकलप्रथमान्तपदेन कुसुमसदृशादवित्यस्य सम्बन्धो बोध्यः । तत्र—मुखं विकसि-
तस्मितमित्यत्र । अस्त्वादिति । हास्ये विस्तृतत्वस्य, मुखे तादृशहास्यवस्त्वस्य च
बोधितत्वादिति भावः । इतीति इत्यनुपपत्तिमित्यर्थः । तत्र—नाम्नश्चतुर्धा विभजने ।

ननु विकसितपदं कुसुमसदृशादौ लक्षकमेव विकसित इत्यस्याङ्केतितत्वेऽपि तत्र तद-
द्वकलसत्त्वादीनां लक्षणास्वीकारे बाधकाभावादित्याशयेनोपस्थितार्थान्वयानुपपत्तेर्ल-
क्षणाबीजत्वं वितर्क्य दूषयति तत्रेत्यादि । बीजत्वं हि—तादृशबीजशब्दप्रतिपाद्यत्वं
हीत्यर्थः । हि—यस्मात्, लक्षणाया ज्ञानरूपत्वे तज्जनकत्वं कदाचित् सम्भाव्येत
इत्यत आह शक्यसम्बन्धात्मिकाया इति । तस्या—लक्षणायाः, तदजन्यत्वा-
दुपस्थितार्थान्वयानुपपत्त्यजन्यत्वात्, अनुपपत्तेः प्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वादिति भावः ।
तज्ज्ञापकत्वं—तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । मुख्यार्थान्वयेति । शक्यार्थान्वयेत्यर्थः ।
प्रमाणान्तरेणेति । गङ्गापदं गङ्गातीरलक्षकं तच्छक्तिशून्यत्वे सति तत्प्रतिपादकगङ्गा-
पदत्वात् इत्यनुमानेऽन्वयदृष्टान्ताभावे शक्तिभ्रमाधीनतीरान्वयबोधजनके गङ्गापदे व्य-
भिचारसम्भवेऽपि तच्छक्तिभ्रमाजन्यशाब्दजनकज्ञानविशेषविषयत्वस्य हेतुत्वे दोषाभावा-
दिति भावः । तद्ग्रहसम्भवात्—लक्षणाग्रहसम्भवादित्यर्थः । अत एव—व्यभिचारादेव ।
केचित्तु अत एवान्वयानुपपत्तिज्ञानं विना लक्षणाग्रहसम्भवादेवेत्यर्थं इत्याहुः । तनु-
च्छम्, लक्षणाग्रहव्यभिचारस्य तात्पर्यग्रहहेतुत्वाविवर्तकतयोपपन्नसङ्कतेः । तात्प-
र्यग्राहकत्वं—तात्पर्यग्रहजनकज्ञानविषयत्वं प्राक् सूचितम् । व्यभिचारेमेव स्पष्टयति
रामभट्टीदीका ।

कुसुमसदृशाद्यप्रापकत्वात् । उपस्थितेति । पदादुपस्थितार्थेत्यर्थः ।

मतं निरस्यति तत्रेत्यादिना । अन्वयानुपपत्तेः—मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः । तज्ज-
नकत्वं—लक्षणाजनकत्वम् । तदजन्यत्वात्—अन्वयानुपपत्तिज्ञानाजन्यत्वात् । तज्ज-
ज्ञापकत्वं—तज्ज्ञानजनकत्वम् । प्रमाणान्तरेणातः । गङ्गापदं तीरलक्षणिकं तीरार्थं

(१) कृष्णकान्तमतेऽत्र तस्या इति पादो द्रष्टव्यः ।

एवं न लक्ष्यार्थतात्पर्यग्राहकत्वमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्व-
ग्रहात् । न च लक्षणाजन्यान्वयबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणा-
बीजत्वमिति साम्प्रतम्, “यष्टीः प्रवेशये”त्यादौ व्यभिचारात्, तादृशहे-
तुतायां प्रमाणाभावाच्च ।

कृष्णकान्तो टीका

प्रकरणादितोऽपीति । अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणेत्यादिः । अपिना प्रमाणान्तरपरि-
ग्रहः, लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात्—लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहात् । इदमुपलक्षणम्, स्वमते तात्पर्यज्ञा-
नस्य शाब्दबोधं प्रत्यहेतुत्वात् तात्पर्यग्राहकत्वस्य लक्षणाबीजत्वसम्भवादित्यपि
बोध्यम् । अत एवानुपपत्तिज्ञानोत्तरं तात्पर्यग्रहं प्रति अनुपपत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ
व्यभिचारासम्भवात् तात्पर्यग्राहकत्वस्य तद्बीजत्वसम्भवमिति प्रत्युक्तम् ।
यत्र च प्रकरणादितो लक्ष्यार्थतात्पर्यग्रहः, तत्र लक्षणाबीजत्वस्य तत्रासम्भ-
वेन बीजान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेनान्यत्रापि तथाकल्पनस्य न्याय्यत्वात् । लक्ष-
णाग्रहजन्यान्वयबोधजनकत्वमेव लक्षणाबीजत्वमित्यपि दूषयति नचेति ।
लक्षणाजन्येति । लक्षणाग्रहजन्येत्यर्थः । स्वरूपतो लक्षणाया अन्वयबोधा-
जनकत्वात् । केचित्तु जन्यत्वं प्रयोज्यत्वमित्यपि वदन्ति । अन्ये तु लक्षणाग्रह-
स्येव ज्ञायमानलक्षणाया अपि हेतुत्वसम्भवाद् यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्राहुः । एतन्म-
तयोः समीचीनासमीचीनत्वे विदग्धविविचये । तस्या—मुख्यान्वयानुपपत्तेः ।
व्यभिचारादिति । शस्त्रविशेषस्या(१)न्वयानुपपत्तिग्रहमन्तरेणापि लक्ष्यार्थस्य
यष्टिधस्य बोधसम्भवादिति भावः । ननु तादृशहेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वेन तत्रा-
नुपपत्तिविरहेऽपि क्रमात्मकानुपपत्तिज्ञानं फलवत्त्वात् कल्प्यत इत्यत आह तादृश-
हेतुतायामिति । केचित्तु अनुपपत्तिज्ञानोत्तरतादृशान्वयबोधं प्रति अनुपपत्तिज्ञानस्य
रामभट्टटीका ।

कतया प्रामाणिकप्रयुक्तगङ्गापदत्वात् इत्याद्यनुमानसाम्राज्यादिति भावः । अत एव—
अन्वयानुपपत्तिज्ञानं विनापि लक्षणाग्रहसम्भवादेव । प्रकारणादितोपीत्यपिना प्रमा-
णान्तरस्य परिग्रहः । तस्याः—अन्वयानुपपत्तिधियः । व्यभिचारादिति । मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि लक्ष्यार्थस्थ यष्टिधरादेरन्वयानुभवादिति भावः । नन्व-
न्वयानुपपत्तिज्ञानविशिष्टलक्षणाजन्यबोधं प्रति अन्वयानुपपत्तिज्ञानस्य हेतुत्वं तज्ज्ञानस्य
लक्षणाबीजत्वं, वैशिष्ट्यं चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाच्यमिति नैष दोष इत्यत आह
तादृशेति । स्वमते तत्र मुख्याधुनिकलक्षणया कुसमसदृशसौरभादिमात्राप्रतीतिरिति
तस्य लक्षकत्वात् न न्यूनतेति भावः ।

(१) विदुरशरीरस्थित्यवन्वययष्टिपदार्थस्यग्रासकत्वेपि शस्त्रविशेषोक्ततात्पर्यमेव भगवान् कृष्ण-
कान्त एव जानाति ।

अथास्ति नानार्थशब्दैः प्रकरणादिसाचिव्यात्कचिदेकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः सहृदयस्य, यथा “अयं

कृष्णकान्तोदीका ।

हेतुत्वे न व्यभिचारः, न वा तस्या लक्षणाबीजत्वमपि इत्यत आह तादृशहेतुतायामिति, इत्याहुः । तत्तुच्छम्, यत्रानुपपत्तिज्ञानं विना लक्षणया तादृशान्वयबोधः तत्रत्यलक्षणाबीजत्वस्य तत्रासम्भवेन बीजान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेनान्यत्रापि तथाकल्पनस्य युक्तत्वादित्युक्तप्राथम्यम् । तादृशहेतुतायां—लक्षणान्यान्यवबोधं प्रत्यन्वयानुपपत्तेर्हेतुतायामित्यर्थः । प्रमाणाभावाच्चेति । तथा च तादृशहेतुतायाः प्रामाणिकत्वं एव तादृशज्ञानविरहस्थले तत्कल्पनं युक्तं, तदेव नेति भावः । न च आवापोद्वापावेव तत्र प्रमाणपक्षमावहतः, तयोरेवासिद्धेः । न च प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । तादृशहेतुत्वस्य तत्रातीन्द्रियपदार्थवदिततयाऽतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । न च तादृशान्वयबोधस्तादृशान्वयानुपपत्तिज्ञानजन्यस्तत्त्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणम्, अन्वयवृष्टान्ताभावादप्रयोजकत्वाच्च । एवं शब्दोऽपि तत्र न प्रमाणम्, अयोभ्यत्वादित्यभिप्रायः । तथा च स्वमते सुखादिपदस्याधुनिकलक्षणया कुष्ठमादितुल्यसौरभादिमत्स्वप्रतीतिरिति तस्य लक्षकत्वान्न न्यूनतेति भावः ।

लक्षणामूलव्यञ्जनाद्वृत्तिं सन्दृष्ट्याभिधामूलव्यञ्जनावृत्तिं दृष्यति अथेति । अस्तीति । अन्वयानुभव इति परेणान्वयः । एकमात्रशक्तिकशब्दादन्यस्यान्वयानुभवो दुर्घट इत्यत आह नानार्थेति । नानाशक्तिकेत्यर्थः । प्रकरणादीति । प्रकरणज्ञानादीत्यर्थः । आदिना शाब्दकारणान्तरपरिग्रहः । केचित्तु आदिना तात्पर्यपरिग्रह इत्याहुः । तन्न, स्वयं तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताया अस्वीकारात् । न च आलङ्कारिकैस्तस्वीकारात् तदुक्तिरिति तु देख्यम्, प्रकरणज्ञानस्य शाब्दहेतुतास्वीकारे तद्वेतुतास्वीकारस्यानुपयुक्तत्वेन प्रकरणादिपदोत्तरादिपदेन तत्सङ्ग्रहासम्भवात् । साचिव्यात्सहकायात्, सहकृतादित्युच्छृङ्खलाः । अन्वयानुभवः—शाब्दबोधः । सहृदयस्य—तत्तद्विषयसंयुक्तमनसः । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह यथेति । अयमिति । गौरवित्तः—पूज्यः, पक्षे अवित्तः—मेषतः “अवयः शलमेषार्का” इत्यमरकोषात् । न च महारामभट्टीदीका ।

ननु मास्तु लक्षणामूलव्यञ्जनावृत्तिरभिधामूलव्यञ्जनऽतिरिक्ता स्यादिति तथापि न्यूनतातादवस्थादित्याशयेन शङ्कते अथेति । अस्तीति । अन्वयानुभव इत्यप्रेऽन्वयः । एकार्थमात्रानुभावकशब्दादन्यविधानुभवो दुर्घट इत्यतो नानार्थेति । प्रकरणादीति । तज्ज्ञानेत्यर्थः । आदिना तात्पर्यपरिग्रहः । साचिव्यात्—सहकारात् । अन्यविधानामिति । अर्थानामित्यनुषज्यते । सहृदयस्येति । तादृशेष्यकतत्प्रकारकशब्दबुद्धौ तथाविधशाब्दत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं न तु तत्पदान्यपदजन्यशाब्दबुद्धौ तत्पदजन्यशाब्द-

गौरवितो महान्” इत्यादौ, यथा वा “वयस्था नागरसङ्गादङ्गानां हन्ति वेदना”मित्यादौ । स चायमनुभवो न शक्तिधीप्रभवः, शक्यार्थबुद्धौ

कृष्णकान्तीटीका ।

छब्देनैव पूज्यताबोधोद् गौरवितेति पुनरुक्तम्, महच्छब्देनेह पीनस्यैव बोधात् । एकशब्देनैकविधबोधानन्तरं तच्छब्दव्यवहारानां प्रत्येकशक्त्या बोधान्तरजननस्थलमुक्त्वा एकशब्दस्यैव नानाशक्त्या नानाविधबोधस्थलमाह यथा वा वयस्थेति । केचित्तु गौरवितशब्दस्य वाक्यतया नानार्थपदत्वाभावादभिधामूलव्यञ्जनावृत्तिलक्षणव्यवहारेण न सम्भवतीत्यत आह यथा वा वयस्थेत्याहुः । तत्तुच्छम्, लक्षणे नानार्थशब्दत्वेनैव निवेशात्, तस्य पदत्वाभावेऽपि क्षतिविरहात् । न च नानार्थत्वं नानाशक्तिनिरूपकत्वम्, तस्य वाक्येऽसम्भवात् स्तरां पदत्वनिवेश इति वाच्यम् । नानार्थप्रतिपादकत्वरूपस्य नानार्थस्यैवात्र निवेशात् । न चैवं घटादिपदस्यापि नानार्थत्वप्रसङ्गः, तेनापि व्यवहृतव्योः प्रतिपादनादिति वाच्यम् । नानाशक्तिप्रयोज्यप्रतिपत्तिजनकत्वस्यैव तथात्वात्, एवं वयस्थादिशब्दस्यापि वाक्यतया उक्तदोषतादवस्थ्याच्च, वयसि तिष्ठतीति व्युत्पत्तेः । न च वयस्थाशब्दस्य रुद्धिर्भ्युपेया, अन्यथा वृद्धादीनामपि तेन बोधापत्तेरिति वाच्यम् । वयःपदस्य यौवनाधिकरणवयःपरत्वात् । न चैवं पङ्कजादिशब्दोऽपि योगरूढो न स्यात्, पङ्कजशब्दस्यैव विजातीयपङ्कजपरत्वादिति वाच्यम् । तादृशवैजात्ये मानाभावात् । न च पद्मजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः, तथासति तुल्ययुक्त्या शैवालजनकतावच्छेदकतयापि वैजात्यसिद्धेः, तादृशवैजात्येन साङ्ख्यादित्यलमवभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । वयस्था स्त्री नागरपुरुषासङ्गात् अङ्गानां वेदनां हन्ति । पक्षे वयस्था हरीतकी, नागरः शुण्ठी, तत्सङ्गात् तत्सहयोगात्, अर्थात् भक्षिता अङ्गानां वेदनां हन्तीत्यर्थः । स च—पूज्यताबोधानन्तरं जायमानो युवतिबोधानन्तरं जायमानश्चेत्यर्थः । अयं—मेधावधिकत्वबोधो हरीतकीबोधश्च । वस्तुतस्तु चस्त्वर्थः, एकविधबोधानन्तरं जायमानस्त्वित्यर्थः, अर्ध—अन्यविधबोध इत्यर्थः, न शक्तिधीप्रभवः—न शक्तिज्ञानप्रयोज्यः, तत्परत्वग्रहस्य—शक्यार्थपरत्वग्रहस्य, लक्ष्यार्थबुद्धौ शक्यार्थपरत्वग्रहस्य शक्यार्थबुद्धौ लक्ष्यार्थपरत्वग्रहस्य व्यभिचारादुभयदिशि शक्यनिवेशः । हृदयपलक्षणम्, वृत्तिप्रयोज्यतद्विषयकबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्येत्यपि बोध्यम् । एतेनैकशक्यार्थबोधकालेऽपरशक्यार्थबोधवारणाय विशेषकार्यकारणभाव-

रामभद्रोटीका ।

त्वेन हेतुता गौरवादिति भावः । गौरवितः—पूज्यः, पक्षे अवितो—मेषतः । ननु गौरवित इत्यस्य वाक्यतया नानार्थपदात् तादृशानुभवोऽसिद्ध इत्यत आह—यथावेति । वयस्थेति । पक्षे वयस्था—हरीतकी, नागरः शुण्ठी । स चेति । एकविधानुभवानन्तरं अन्यविधान्वयानुभवः । ननु तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमेव न असत्त्वात्, सत्त्वे वा तद्धेतोरे-

तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रकरणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात्, नापि लक्षणाप्रयुक्तः, शक्यार्थे तदयोगात्, परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पा-

कृष्णकान्तीटाका ।

स्यावश्यकत्वेन माध्यमिककार्यकारणभावे मानाभावेऽपि न क्षतिः । अथ तात्पर्यज्ञानस्य न हेतुत्वं तद्ग्राहकप्रकरणज्ञानादेरेव हेतुत्वोक्तौ सामञ्जस्यात् । न चैवं विनिगमनाविरहः, तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे तत्प्रति प्रकरणज्ञानादेरेव हेतुत्वोक्तौ कार्यकारणभावद्वयस्वीकारे गौरवात् । न च प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तत्प्रति यस्य कस्यचिद्धेतुत्वस्यावश्यकतया भवन्मतेऽप्युक्तगौरवमास्थेयमिति वाच्यम् । तात्पर्यस्य प्रकरणादिनाऽनुमेयत्वेन प्रकरणादिज्ञानस्य सर्वत्रावश्यकत्वेन नियतपूर्ववर्तित्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवेन च तत्र तस्य हेतुत्वस्य युक्तत्वात्, प्रकरणग्राहकस्य तु क्वचित् सन्निकर्षरूपतया क्वचिदनुमानरूपतया क्वचिच्छब्दादिरूपतयाऽननुगतत्वेन तत्र हेतुत्वासम्भवात् । न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायात् तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दहेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । प्रकरणज्ञानस्य शाब्दहेतुत्वात्, तात्पर्यज्ञानवादिना शाब्दं प्रति हेतुत्वास्वीकारेण तस्य तद्व्यापारत्वाभावात्, अतस्तद्धेतोरेव तत्सिद्धौ किमन्तर्गुह्येति न्यायेन प्रकरणादिज्ञानस्यैव तत्र हेतुत्वमित्यत आह तद्ग्राहकेति । तात्पर्यग्राहकेत्यर्थः । प्रकरणाद्यवगमस्य-प्रकरणादिज्ञानस्य, हेतुत्वेन-शाब्दं प्रति हेतुत्वेन, तदसत्त्वात्तद्विषयकशाब्दजनकप्रकरणज्ञानाद्यसत्त्वात् । केचित्तु तदसत्त्वात् तादृशबोधस्य शक्तिज्ञानजन्यत्वाभावादित्यर्थ इत्याहुः । तच्चुच्छम्, शक्तिज्ञानजन्यत्वाभावे शक्तिज्ञानाजन्यत्वस्याप्रयोज्यत्वात् न शक्तिधीप्रभव इत्यत्र तस्य हेतुत्वासम्भवात् । शङ्कते नापीति । लक्षणाप्रयुक्त इति । स चायमित्यनुषज्यते, तदयोगात्-लक्षणायोगात्, तस्याः शक्त्यभावनियम्यत्वादिति भावः । अत एवोक्तम् लक्षकलक्षणे “तच्छक्तिविधुरं यदीति” । केचित्तु तदयोगात् लक्षणाप्रयुक्तत्वायोगादित्यर्थं व्याचक्षते । तच्चुच्छम्, अर्थे लक्षणाप्रयुक्तत्वाभावस्य सङ्गत एव सत्त्वेन शाब्दबोधे लक्षणाप्रयुक्तत्वाभावस्य तदप्रयोज्यतया च तत्कथनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । न च शक्यार्थे इत्यनन्तरं तादृशबोधस्येति पूरणीयमतो नैव दोष इति वाच्यम् । यथाश्रुतार्थसङ्गतौ पूरणस्यान्याय्यत्वादिति । स्वमतमुपहरति आलङ्कारिकः-परन्विति । अभिधामूलेति । अभिधा-शब्दशक्तिः, सैव मूलं सहकारि रामभद्रीटीका ।

वेति न्यायादाह (१)तद्ग्राहकेति । शक्यार्थग्राहकेत्यर्थः । तदसत्त्वात्-शक्तिज्ञानजन्यत्वासत्त्वात् । तदयोगात्-लक्षणाप्रयुक्तत्वायोगात् । अभिधा-शब्दशक्तिः । अत्रालङ्कार-

द्यः, तदुक्तम्—

अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽभिधामूलव्यञ्जनाऽन्यस्य बोधिका ॥ इति चेन्न ।

तात्पर्यार्थधियो हेतुत्वस्य पूर्वं परास्तत्वात्, अत एव प्रकरणादीना-
मननुगतानां क्वचिदसत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

यस्या इति बहुव्रीहिः । सम्पाद्य इति । स चायमित्यनुषज्यते, क्वचित् स सम्पाद्य
इत्यपि पाठः, स च यथाश्रुत एव सम्यक् । तत्रालङ्कारिकसम्वादमाह तदुक्तमि-
ति । प्रस्तावः—प्रकरणम् । आदिनाऽऽकांक्षासत्तियोग्यताशक्तिपरिग्रहः । तृतीयार्थः
प्रयोज्यत्वं, तस्य नियन्त्रितैकदेशे नियन्त्रणेऽन्वयः, नियन्त्रिते बोधिते सतीति पूरणी-
यम् । तत एव 'शीते पाथसि पीते' इत्यादिवत् तादृशबोधानन्तर्यप्रतीतिः । अन्य-
स्यान्यविधार्थस्य । बाधिका इति । तात्पर्यादिज्ञानं विनेत्यादिः ।

इति निर्व्यूहलङ्कारिकमतं दूषयति नेति । तात्पर्यार्थधिय इति । शब्दबुद्धाविति
शेषः । पूर्वं परास्तत्वात्—शब्दप्रामाण्यविचारे निरसितत्वात्, निस्तात्पर्यकत्वज्ञान-
स्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । अत एव—तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वादेव । न च
तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि प्रकरणज्ञानादीनां हेतुत्वात् 'अत एवे'त्याद्युपपत्तिरिति
वाच्यम् । तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ सत्यां लाघवादावश्यकत्वाच्च प्रकरणज्ञानस्यैव
हेतुत्वं कल्प्यते, तदसिद्धौ लाघवादिरूपशुक्लभावात्, प्रकरणज्ञानादेर्हेतुत्वासिद्ध्या
तदसत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वमित्युपपत्तिरसंगतेः । अननुगतानामिति । ज्ञानस्येति
शेषः, एतेन तस्य हेतुत्वे गौरवमपि व्यञ्जितम् । क्वचित्—कस्यचिच्छब्दस्य पूर्वं,
क्षत्यभावात्—कार्यानुत्पादरूपक्षत्यभावात्, प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । तथा
चान्यार्थतात्पर्यज्ञानासत्त्वेऽपि शक्तिज्ञानादिसाधिव्येन अन्यार्थशब्दबोधोत्पत्तेः सम्भ-
वात् कुतस्तदनुरोधेन व्यञ्जनावृत्तिस्वीकार इति भावः ।

रामभट्टटीका ।

रिक्संवादमाह तदुक्तमिति । प्रस्तावः—प्रकरणम् । एकत्रार्थ इति । एकार्थविषय
कान्वयानुभवान्तरमित्यर्थः । अर्थपदस्यार्थविषयज्ञानपरत्वात् 'शीते पाथसि पीते' इत्या-
दिप्रयोगदृष्ट्या सतिसप्तम्या आनन्तर्यवाचित्वाच्चेति भावः । अन्यस्यान्यविधार्थस्य ।
हेतुत्वस्येति । शब्दबुद्धावित्यादिस्तेन तात्पर्यविशिष्टबुद्धौ तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न
क्षतिः । अत एव—तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वादेव ।

तदनुरोधेन—अन्यविधान्वयबोधानुरोधेन । नचैवमिति च्छेदः । ननु
तात्पर्यज्ञानस्य शब्दबुद्धावहेतुत्वे निस्तात्पर्यकत्वज्ञानदशायामपि शब्दधीप्रसङ्ग इ-

वस्तुतः शक्त्याद्युपस्थितानामेकाविधानां पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं
यद्यन्यविधानामन्वयबोधः स्यात्, स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः,
न चैवं, तत्तदर्थकशाब्दसामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिस्तात्पर्यकत्वधियः

कृष्णकान्तीटीका ।

अनु व्यञ्जनाया अस्वीकारे कथमेकविधार्थबोधानन्तमपराधबोधः, शक्तिज्ञा-
नादिवशादेकदैवोभयार्थभानप्रसङ्गात् । न च तत्स्वीकारेऽपि कथं तादृशबोध इति
वाच्यम् । व्यञ्जनावृत्तेः कार्यदिशि स्वशक्त्यैकार्थबोधानन्तर्यस्य निवेशेन तादृश-
बोधोपपत्तेः, तथा च तादृशशाब्दबोधोधानुपत्तिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्यत-
स्तादृशबोधस्यैवासिद्धिमाह वस्तुत इति । न चैवमिति विच्छेदः । एवमिति ।
तादृशशाब्दबोधो भवतीत्येवमित्यर्थः । कथं न तादृशबोध इत्याकङ्क्षायामाह
तत्तदर्थकेति । अनन्मतेऽपीत्यादिः, प्रत्येव इत्येवकारेण मानसज्ञानादिव्यवच्छेदः,
अन्यथा स्वयं तत्र मानसज्ञानस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात् तदसङ्गतेः । निस्तात्पर्यकत्व-
धियः—निस्तात्पर्यकत्वनिश्चयस्य, प्रतिबन्धकत्वात्—प्रतिबन्धकत्वस्य वक्त-
व्यत्वात्, अन्यथा निस्तात्पर्यकत्वनिश्चयदशायां शाब्दबोधापत्तेः । न चा-
स्मन्मते तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वसत्त्वेन नोक्तनिश्चयकाले शाब्दबोधापत्तिः, तदानीं
तात्पर्यज्ञानासम्भवादिति वाच्यम् । शाब्दबोधात्पूर्वं वाक्यार्थज्ञानाभावेन तात्पर्यस्य
वाक्यार्थवदितत्वेन च शाब्दबोधात्पूर्वस्तात्पर्यज्ञानासम्भवात् सुतरां तस्याहेतु-
त्वादिति शाब्दप्रामाण्यविचारे स्वयमेवोक्तम् । प्रकरणज्ञानस्य तथत्वेऽपि तादृ-
शज्ञानसत्त्वे निस्तात्पर्यकत्वनिश्चयसम्भवादिति । न च स्वरूपसन्निस्तात्पर्यक-
त्वस्याविरोधितया यत्र न तादृशनिश्चयस्तत्रैव तादृशशाब्दबोधार्थं तत्स्वीकार आ-
वश्यक इति वाच्यम् । यत्र तादृशनिश्चयः, तत्रैकविधबोधानन्तरमपराधबोधस्य मान-
सस्वरूपतायाः स्वीकर्तव्यत्वेन सर्वत्रैव तत्स्वीकार उचित इत्यभिप्रायाद्दूषणग्रन्थस्य ।
केचित्तु—अनु तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबुद्धावहेतुत्वे निस्तात्पर्यकत्वज्ञानदशायामपि शा-
ब्दधीप्रसङ्ग इत्यत आह तत्तदर्थकेति । निस्तात्पर्यकत्वधियः—निस्तात्पर्यकत्वनि-
यस्येति नार्थः, संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् । न च तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
तदवच्छेदककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्यैव निवेदनया तदपेक्ष तात्पर्यनिश्चय-

रामभट्टीटीका ।

त्यत आह तत्तदर्थकेति । न च निस्तात्पर्यकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽ-
प्रामाण्यनिश्चयदशायामेव प्रतिबन्धकतया गौरवं, तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वे तु अ-
प्रामाण्यज्ञानास्फण्डितत्वमेव निवेशनीयमिति लाघवात् तात्पर्यज्ञानं हेतुरिति वा-
च्यम् । तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे संशयनिश्चयसाधारणतत्तदप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामभाव-
स्य निवेशात्, (निस्तात्पर्यकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तु निश्चयात्मकतत्तदप्रामाण्यग्रहव्य-

प्रतिबन्धकत्वात्, तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशिष्ट-
धीसम्भवात् । मानोरथिकमुखप्रभेदपर्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि शाब्दस्यैव
मानसस्यापि बोधस्य विशिष्य हेतुतायाः सुवचत्वात्, अतिरिक्तस्य (१)

कृष्णकान्तीटीका ।

स्यैव हेतुत्वे तदवच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य निवेशेन लाघवमिति वाच्यम् ।
तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वे संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानानामभावनिवेशापेक्षया
निस्तात्पर्यकत्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यनिश्चयव्यक्तीनामभावनि-
वेशो लाघवात्, अप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामनुगतरूपेण निवेशस्य शतशो निरस्तत्वात्-
इत्याहुः । तत्तच्छब्दम्, तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वस्येऽपि 'वस्तुतः' इत्यादिना दत्तदोषस्य
सम्भवात्, 'वस्तुतः' इत्यादिकल्पे तदाशङ्कनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः, पूर्वकल्पे पृत-
दाशङ्कायाः सम्भवेऽपि तत्रैव तस्या उपयोगात्, न हि पूर्वकल्पानुसारेण परकल्पे
किञ्चिदाशङ्कते कश्चिदिति । एवं संशयसाधारणनिस्तात्पर्यकत्वविधयः प्रतिबन्ध-
कत्वे यत्र तादृशसंशयस्योत्तरं तात्पर्यनिश्चयस्तत्र शाब्दबोधानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तात्पर्य-
निश्चयाभावविशिष्टनिस्तात्पर्यकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वोक्तौ तु महागौरवात्, एवं
स्वमतेऽप्रामाण्यज्ञानानामनुगतरूपेणैव निवेशेन तद्दूषणस्याप्यनुपयुक्तत्वाच्च इत्यल-
मनभिज्ञमतदूषणप्रयासेन । नन्वेकार्थबोधानन्तरमपराधव्योधास्यानुभविक्तया कथमु-
पपद्यते इत्यत आह तत्तदर्थानामिति । एकार्थबोधानन्तरमपराधानामिति शेषः ।
यथाकथञ्चिदिति । येन केन प्रकारेणेत्यर्थः । उपनयवशेन—ज्ञानात्मकसन्निकर्ष-
सहकारेण, विशिष्टधीसम्भवात्-विशिष्टबुद्ध्युत्पादात् । ननु तादृशबोधानन्तरं तदा-
त्मनि सुखविशेषो जायते नान्यथा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशसुखं प्रति तथाविध-
शाब्दस्य हेतुत्वात् तदपलापे सुखविशेषस्यापलापप्रसङ्ग इत्यत आह मानोरथि-
केति । मनोजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । इदञ्च तादृशसुखविशेषापलापे इष्टाप-
त्तपरिपन्थिविधया उपयोगि । सुवचत्वादिति । गौरवादिदोषस्यासम्भवादिति
रामभट्टीटीका ।

चीनामभावस्य निवेशेन लाघवात् (२) अप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनामनुगतरूपेण उत्तेजकत्वस्य
शतशो निरस्तत्वादिति ध्येयम् । एकविधान्वयबोधानन्तरं मास्तु शाब्दोऽनुभवस्तदानी-
मनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्, स च केन संपादनीय इत्यत आह तत्तदर्थानामिति । ननु
सहृदयानां चमत्कारं प्रति शाब्दज्ञानत्वेन हेतुत्वात् चमत्कारान्यथानुपपत्त्या व्यञ्जना स्वी-
कार्येत्यत आह मानोरथिकेति । सुवचत्वादिति । यद्यपि मानसत्वस्यैव शाब्द-

(१) अत्र अतिरिक्त्या इति रामभट्टस्येष्टोपि पाठो पदार्थान्तरस्येत्यस्य विशेषणत्वात्सम्भवा-
द्विष्कासितः ।

(२) () इति विज्ञानमार्गः पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे ।

व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्वेतुत्वस्य च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः ॥ २४ ॥

लक्षकं नाम विभजते—

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिकाः ।

लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥ २५ ॥

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते,

कृष्णकान्तीटीका ।

भावः । ननु विनिगमनाविरहात् तादृशशाब्दस्यापि हेतुत्वसिद्धौ तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकार आवश्यक इत्यत आह व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्येति । प्रमाणविरहेणासत्त्वादिति परेणान्वयः, तथा च व्यञ्जनासिद्धावेव तदधीना तत्र शाब्दसिद्धिः तदनन्तरं तस्य चमत्कारं प्रति हेतुत्वप्रसक्तिः तस्या एवासिद्धेरिति भावः । अतिरिक्तपदार्थत्वकथनेन शाब्दत्वमानसत्वयोजातित्वाविशेषेऽपि शाब्दत्वेन चमत्कारं प्रति हेतुत्वेऽतिरिक्तव्यञ्जनाकल्पनया गौरवमिति विनिगमनाविरहोऽपि नास्तीति सूचितम् । नन्वयं शब्द एतदर्थविषयकशाब्दबोधानुकूलशक्त्यन्यवृत्तिमान् एतदर्थविषयकशाब्दबोधानुकूलशाब्दत्वात् शाब्दजनकवृत्तिमतः शब्दस्य शाब्दजनकत्वनियमादित्यनुमानादितरबाधसहकारेण व्यञ्जना सेत्स्यतीति, एवं गौरवमपि फलमुखत्वाच्च दोषायेत्यत आह स्वरूपसत्तयेति । ज्ञानविषयतयेत्यर्थः, तथा चोक्तानुमाने साध्यघटकमनुकूलत्वं यदि शाब्दकारणपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वरूपं तदा तादृशानुकूलत्वस्य लक्षणायामेव सत्त्वेन बाधापत्तेः, यदि च जनकत्वरूपं तदा साध्याप्रसिद्धिः लक्षणायाः स्वरूपसत्तया शाब्दजनकत्वात् व्यञ्जनायाः स्वरूपसत्तया शाब्दजनकत्वस्य भवन्मात्रसम्मतत्वात्, अन्यथा व्यञ्जनात्वेनैव साध्यत्वोचितत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

लक्षकमिति । लक्षकं—भेदकम् । लक्षणा विविधा इति । ताभिर्लक्षणाभिः, तासामेव तद्भेदकत्वात्, एवं लक्षकपदमपि यौगिकं न पारिभाषिकमिति भावः ।

तासां निरुक्तानां लक्षणानां प्रत्येकलक्षणं निरूपयन् प्रत्येकोद्घाटनमाह—काचिदिति । शक्यावृत्तिरूपेणेति तृतीयार्थः प्रकारत्वं, तथा च शक्यावृत्तिधर्मप्रकारकबोधप्रयोजकतया इत्यर्थः । शक्यावृत्तित्वञ्च लक्ष्यतावच्छेकसम्बन्धेन, अतस्तीरत्वस्य कालिकादिसम्बन्धेन गङ्गावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । जहत्स्वार्थेति । जहत्स्वार्थं स्वाश्रयशक्यं रामभद्रीटीका ।

त्वस्यापि जातितया विनिगमकाभावात् तद्वेतुत्वस्यैव व्यञ्जना सेत्स्यति, तथापि शब्दत्वेन चमत्कारं प्रति हेतुत्वेऽतिरिक्ताया व्यञ्जनायाः स्वीकारस्तादृशबुद्धिं प्रति च तस्य हेतुत्वं कल्प्यं तत्रैव च प्रमाणं नास्तीत्याश्रयेनाह अतिरिक्ताया इति ॥ २५ ॥

यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्य-
वृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था, यथा द्रव्यत्वादिना नीलघट-
त्वादिना च घटपदस्य । काचिल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वं पूर्वं
प्रत्यायकत्वानिरूढा, यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वा-
दरुणादिपदस्य । काचिच्च पूर्वं पूर्वं तादृरूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी,
यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसहशत्वप्रकारेण बोधकतया
गौण्युपगृह्यते, यथा अग्निर्माणवक इत्यादावाग्निसहशत्वादिना अग्न्यादिप-

कृष्णकान्तीटीका ।

यस्या इति बहुव्रीहिः, वस्तुतो जहत् अर्थात् शाब्दबोधं त्यजत् स्वार्थं स्वाश्रय
शक्यं यस्या इत्येव बहुव्रीहिः, अतः प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहेः स्वयमस्वीकारेऽपि न
क्षतिः । तथा च शक्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नलक्षणा जहत्स्वार्था, तदाश्रयो नाम जहत्स्वार्थं
लक्षकमतो लक्षकलक्षणस्यानुक्तावपि न क्षतिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । तीरत्वादि-
नेति । लक्षणेति पूर्वोक्तान्वयः, तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं, गङ्गादिपदस्येति षष्ठ्यर्थो
निरूपकत्वं, तथा च गङ्गादिपदनिरूपिता तीरत्वाद्यवच्छिन्ना लक्षणा यथेत्यर्थः । एव-
मग्रेऽपि । अजहत्स्वार्थलक्षणा लक्षणमाह काचिदिति । लक्षणेति पूर्वोक्तान्वयः ।
ननु नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नघटपदलक्षणाया अतिरिक्तत्वे विभागव्याघात इत्यत आह
शक्यवृत्तिनैव वेति । तथा च शक्यवृत्तिरूपावच्छिन्नलक्षणा अजहत्स्वार्था, तदा-
श्रयो नामाजहत्स्वार्थलक्षकम् । द्रव्यत्वादिनेति । द्रव्यत्वावच्छिन्ना नीलघटत्वाव-
च्छिन्ना वा घटादिपदनिरूपिता लक्षणा । निरूपलक्षणा लक्षणमाह—काचिदिति ।
तथा चानादितात्पर्यमूलकतद्वर्त्मप्रकारकशब्दबोधजनिका लक्षणा तद्वर्मावच्छिन्ने निरु-
हेति समुदितार्थः । तीरत्वावच्छिन्नगङ्गादिपदलक्षणाया अतथात्वाच्च तत्रातिव्याप्ति-
रिति भावः । यथेति । आरुण्यादिप्रकारकारुण्याश्रयद्रव्यान्वयबोधजनिका अरुणादि-
पदनिरूपिता लक्षणा इत्यर्थः । यथा 'ऽरुण्या गवा सोमं क्रीणातीत्या'दाविति भावः ।
आधुनिकलक्षणा लक्षणमाह काचिदिति । आदितात्पर्यमूलकतद्वर्मावच्छिन्नविषय-
कशब्दबोधजनिका लक्षणा तद्वर्मावच्छिन्न आधुनिकीत्यर्थः । यथेति । घटत्वाद्यव-
च्छिन्ना पटादिपदनिरूपिता लक्षणेत्यर्थः । आदिनेति । कारिकास्थादिपदेने-
त्यर्थः । शक्यसहशत्वावच्छिन्ना लक्षणा गौणीत्यर्थः । यथेति । अग्निसहशत्वाव-
च्छिन्नाऽग्निपदनिरूपिता लक्षणेत्यर्थः । यद्यपि निरूढादिलक्षणादिषु जहत्स्वार्थत्वम-
स्ति, एवं जहत्स्वार्थादिष्वपि निरूढत्वादिकमस्ति, तथापि उपाधेयामेदेऽपि उपाधि
भेदान्न विभागव्याघातः । न च विरुद्धधर्माणामेव विभाजकत्वात् तादृशधर्माणामवि-
रुद्धत्वेन कथं विभाजकत्वमिति वाच्यम् । तादृशधर्मविभाग एव तात्पर्यात् । लक्षणा

दस्य । तदेवं विविधलक्षणावत्त्वलक्षकं नामापि जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था-
विभेदादनेकविधमित्यर्थः ।

स्यादेतत्, यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे
भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः, न त्वेतदस्ति, तीराद्यन्व-
यबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणाम्-

कृष्णकान्तीटीका ।

इत्यस्य विविधधर्माश्रया 'इत्यर्थात्तादृशधर्मवृत्तिधर्माणाञ्च मिथो विरुद्धत्वाद्विभाग-
ध्यावातासम्भवात् । ननु नामविभागप्रस्तावे लक्षणाविभागोऽर्थान्तरग्रस्त इति
लक्षकनामविभागोपयोगितया लक्षणाविभागं सार्थक्यन्नामविभागं स्पष्टयति त-
देवमिति । तत्तस्मात्, एवं-प्रकारेण, विविधलक्षणावत्त्वात्-विरुद्धधर्मवल्लक्षणाव-
त्त्वात् । जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थादीत्यादिना निरुद्धाधुनिकगौणोपग्रहः ।

ननु गङ्गादिपदातीराद्यन्वयबोधानुरोधात्तत्र तस्य लक्षणा स्वीक्रियते, अन्यथा
गङ्गादिपदस्य तीरादावसङ्केतितत्वेन तीराद्यन्वयबोधानर्जकत्वप्रसङ्गात्, तथा च गङ्गा-
पदं तीराद्यन्वयबोधानुकूलवृत्तिमत् तीराद्यन्वयबोधजनकयथार्थज्ञानविषयशब्दत्वात् तद्-
न्वयबोधजनकशब्दत्वस्य तद्वृत्तिमत्त्वे नियतत्वात्, इत्यनुमानादितरबाधसहकारेण
तत्र तस्य लक्षणा सेतस्यति, तदेव न, तादृशानुमानस्य स्वरूपासिद्धत्वादिति मीमां-
सकमतमुत्थाप्य निषेधयति स्यादेतदिति । केचित्तु लाक्षणिकस्थाननुभावकत्वा-
ल्लक्षकं नामैव नास्ति कुतस्तद्विभाग इत्याशङ्क्य निराचष्टे 'स्यादेतदि'तीत्याहुः । त-
त्तुच्छं, लक्षकस्याप्रसिद्धत्वेन लक्षकानामननुभावकत्वादित्युक्तेरेवोन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः,
लक्षकानामित्यस्य लक्षकत्वेनाभिमतानामित्यर्थकत्वेऽपि लक्षकत्वेत नामविभागसमये
एव तादृशशङ्काया उपयुक्तत्वेनेदानीं तादृशशङ्कायाः सन्दर्भविरुद्धत्वात् । तीराद्यनुभवे-
तीराद्यन्वयबोधे । हेतुरिति । तदेति शेषः । न त्वेतदस्ति-(न)तादृशगङ्गापदज्ञानस्य
तीराद्यन्वयबोधजनकत्वमस्तीत्यर्थः । ननु तदन्वयबोधं प्रति तद्वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य
हेतुताया अवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात्, अन्यथा भवेद्वि शक्तेरपि अस्वीकारप्रसङ्गात्,
तत्रैतरबाधसहकारेण तत्कारणतावच्छेदकतया भक्तिरेव सेतस्यतीत्यत आह-ती-
राद्यन्वयबोधं प्रतीति । शक्तत्वेनैवेत्येवकारेण वृत्तिमत्त्वव्यवच्छेदः । लाघवेनेति ।
शक्त्यतिरिक्तवृत्त्यकल्पनप्रयुक्तलाघवेनेत्यर्थः । न च यत्र न शक्तिभ्रमस्तत्र तीराद्यन्वय-
बोधो न स्यादिति वाच्यम् । फलबलात् शक्तिभ्रमस्यैव तत्र कल्पनात् । न च भवतापि
तादृशभ्रमस्य कल्पनात् क लाघवमिति वाच्यम् । वृत्तिमत्स्वरूपगुरुधर्मस्य विषयविधया

रामकान्तीटीका ।

। लाक्षणिकस्थाननुभावकत्वात् लक्षकं नामैव नास्तीति कस्य विभाग इत्याशङ्कते-

ननुभावकत्वात्, गुरुणा "अमौ शैत्यं स्पृशे"दित्यादौ शक्येन दहनादिनेव 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमगृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थविषयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न ।

प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्युत्पन्नतया

कृष्णकान्ती टीका ।

जनकतावच्छेदकत्वकल्पनं वृत्त्यन्तरकल्पनज्ञापेक्ष्य भ्रमकल्पने लाघवस्यानपायात् । लक्षकाणां-गङ्गादिपदानाम्, अननुभावकत्वात्-तीरान्वयबोधजनकयथार्थज्ञानविषयशब्दत्वाभावात्, वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य शाब्दबुद्धिं प्रत्यहेतुत्वादिति भावः । पूर्वमपि लक्षकतयेत्यस्य वृत्तिमत्तयेत्यर्थो बोद्धव्यः, लक्षणाप्रसिद्धेः प्राक् तादृशकार्यकारणभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनङ्गीकारात्तन्मते तीरशक्तत्वेनैव गङ्गापदज्ञानमलीकमिति गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरघोषाधारत्वप्रत्ययो दुर्धट इत्यत आह-गुरुणामिति ।

केचित्तु 'न त्वेतदस्ती'ति (न)लक्षकतया गङ्गादिपदज्ञानस्य तीरान्वयबोधहेतुत्वमस्तीत्यर्थः, शक्तत्वेनैवेत्येवकारेण लक्षकत्वस्य गङ्गा इत्यानुपूर्वीविशेषस्य च व्यवच्छेदः । लाघवेनेति । आनुपूर्वीविशेषस्य लक्षकत्वस्य च प्रकारतयाऽप्रवेशेन लाघवमिति भावः । लक्षकाणामननुभावकत्वात्-लक्षकत्वप्रकारेण पदज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वात् । ननु गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरे घोषाधारत्वप्रत्ययो न स्यात् गङ्गापदस्य तीरशक्तत्वाभावादित्यत आह-गुरुणामितीति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् । 'स्पृशेदि'त्यनेन विध्यसमभिव्याहृतत्वं निराकृतम्, अन्यथा 'अमौ शैत्यमि'त्यस्यार्थवादतया सुतरामेवाननुभावकत्वाद् दृष्टान्तत्वं न स्यादिति भावः ।

दहनादिनेवेति । तथा च यथा दहनादिना सार्द्धमगृहीतासंसर्गकस्याधारत्वस्यान्वयबोधप्रविष्टत्वं तथेत्यर्थः । लक्षितेन-शक्यसम्बन्धिना । आधेयत्वादेरित्यादिना शैत्यादिपरिग्रहः । प्रविष्टत्वात्-विषयत्वात्, तथा च तन्मते अमासत्वेऽप्यगृहीतासंसर्गकतीरशक्तत्वेन गङ्गापदग्रहात् अगृहीतासंसर्गकतीराधेयत्वप्रकारकघोषादेरन्वयबोधो, न तु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः । योग्यताज्ञानादेरपि साक्षाद्बोधमिव विषयकान्वयबोधप्रत्येव हेतुत्वादिति भावः ।

इति निम्नूढं गुरुमतं दूषयति नेति । प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैवेति । स्वप्रकृ-
रामभट्टटीका ।

स्यादेतदित्यादिना । ननु लाक्षणिकस्याननुभावकत्वे 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तीरे घोषाधारत्वप्रत्ययो न स्यादत आह गुरुणामिति । 'स्पृशेदि'त्यनेन विध्यसमभिव्याहृतत्वं निराकृतम् । अन्यथाऽमौ शैत्यमित्यस्यार्थवादतया सुतरामेवाननुभावकत्वाद् दृष्टान्तत्वं न स्यादिति भावः ।

तीराद्यविशेषितस्य सुवर्थाधेयत्वादर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । न च श-
क्तपदस्यैव स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति
हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य

कृष्णकान्तीटीका ।

त्यर्थविशेषितस्यैवेत्यर्थः । अन्वयबोधायोगादिति । इदञ्च—‘अग्नौ शैत्यमि’त्यादौ
आधेयत्वांशेऽन्वयादेर्न प्रकारतया भानम्, आधेयत्वस्य च शैत्यप्रकारतया भानमित्य-
भिप्रायेणोपपत्तिः कृता—इत्यभिप्रायेणान्यथाऽग्नेरिवाधेयत्वस्याप्युच्छृङ्खलभानेनैतद्-
व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम् । केचित्तु प्रकृत्यर्थविशेषितप्रत्ययार्थविषयतानिरूपिता-
परार्थविषयताकान्वयबुद्धेरेव व्युत्पन्नतयाऽग्नेरिवाधेयत्वस्य शैत्ये प्रकारतयाऽभानेऽपि
शैत्याधेयत्वयोनिरूप्यनिरूपकभावसत्त्वाद् व्युत्पत्तिभङ्ग आवश्यकः, निरूप्यनिरूपक-
भावस्यैव भीमांशकमते आकाङ्क्षापदप्रतिपाद्यत्वात्, ‘प्रत्ययार्थस्य धर्मन्तरेऽन्वयबुद्धे-
रि’त्यस्य प्रत्ययार्थविषयतानिरूपितधर्म्यन्तरविषयताकान्वयबुद्धेरित्यर्थः, इति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नमित्याहुः । तत्तुच्छम्, घटमित्यादितोऽपि कर्मत्वं धर्तीयमित्यादि-
बोधानुपपत्तेः, घटाविशेषितकर्मत्वस्य घटादौ अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च
प्रकृत्यर्थभिन्नेऽतथाविधप्रत्ययार्थबोधस्याव्युत्पन्नत्वान्नोक्तदोषः, अत एवात्रापि ध-
र्म्यन्तर इत्यत्रान्तरपदमुपात्तमिति वाच्यम् । ‘अरुणया गवा सोमं क्रीणाती’त्यादा-
वारुण्येऽपि तृतीयाधेयस्य पारतन्त्र्येणान्वयबोधस्य सर्वसम्मतत्वात् आरुण्यप्रयोज्यतया
क्रयादर्घोषानुपपत्तेः, न ह्यारुण्यप्रयोज्यतयाऽऽरुण्यमन्वेतीत्यलमधिकेन । ननु लक्षक-
पदज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि लक्षितार्थस्य विशिष्टबोध उत्पत्तुमर्हतीति नोक्तदोष इत्यत
आह—न चेति । शक्तपदस्यैवेति हेतुत्वादिति परेणान्वयः, एवकारेण लक्षक-
पदव्यवच्छेदः, स्वं—शक्तपदम् । हेतुत्वादिति । स्वज्ञानजन्यार्थोपस्थितिद्वारा इत्या-
दिः । लक्ष्यार्थस्य शक्यशम्बन्धिनस्तोरादेः प्रवेशो—भानं, तथा च गङ्गायां घोषो-
स्तीत्यादौ घोषपदस्य स्वसाकाङ्क्षगङ्गापदोपस्थाप्यतीरान्वितघोषादिधर्मिकास्तित्वा-
न्वयबोधं प्रति हेतुत्वान्न विशिष्टान्वयबोधानुपपत्तिरिति कुतो व्युत्पत्तिभङ्ग इति भा-
वः । न च यादृशवाक्यघटकसमुदितपद एव लक्षणा, तत्र विशिष्टान्वयबोधो न स्या-
दिष्टत्वाद्भुवविरोधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च गङ्गादिपदेन लक्षण्या तीरोपस्थापने
भवन्मतेऽपि कथं लक्षकपदस्याननुभावकत्वं शाब्दजनकार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषय-
त्वरूपस्यानुभावकत्वस्यैव तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । अस्मन्मते शक्तत्वेन यत्किञ्चि-
त्पदज्ञानस्य यथाकथञ्चित्सकलपदार्थोपस्थितोनाञ्चान्वयबुद्धौ हेतुत्वेन लक्षकपदजन्या-

रामभट्टीटीका ।

व्युत्पन्नतयेति । अन्यथा चैत्रः पञ्चतीत्यत्र कृतिमान् चैत्रः इत्येवान्वय-
बोधः स्यादिति भावः । लक्ष्यस्य—लक्ष्यार्थस्य, कुन्तपदस्य कुन्तधरे प्राक्किविरहा-

कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः, कुमतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मि-
थोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च । तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभा-
वकं भवत्येव, कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः ॥ २५ ॥

कृष्णकान्तोटीका ।

थोपस्थितेहेतुत्वेऽपि लक्षकपदज्ञानस्यान्वयबुद्धावहेतुत्वेनाननुभावकत्वात्, शाब्दजनक-
विषयस्यैवानुभावकत्वरूपत्वात् । विशेष्यत्वानुपपत्तेरिति । तत्राख्यातपदेन स्व-
साकाङ्क्षकुन्तपदोपस्थाप्यकुन्तधरान्विताख्यातार्थधर्मिकान्वयबोधस्यैव जननात् कुन्त-
धरविशेष्यकप्रवेशनाश्रयत्वप्रकारकान्वयबुद्धित्वस्य तत्कार्यतानवच्छेदकत्वेन तदोश्रय-
बोधस्योत्पादनासम्भवादिति भावः । ननु तत्र विशिष्टान्वयबोधो न जायत एव, किन्तु
पदार्थोपस्थितिमात्रमित्यत आह—कुमतिरिति । यद्वा स्वसाकाङ्क्षपदोपस्थाप्या-
र्थविषयतानिरूपितस्वार्थविषयाकान्वयबुद्धौ शक्तपदस्य हेतुत्वे नोक्तदोष इत्यत
आह—कुमतिरिति । तत्र कुमतिपदेन कुमतिविशिष्टस्य पशुपदेन पशुसहस्यस्य ल-
क्षणाप्योपस्थापनेन विशिष्टान्वयबोधोपयिकशक्तपदाभावात् सन्मते विशिष्टान्वयबोधो न
स्यादिति भावः । इदमत्रावधेयम्—तत्र विशिष्टान्वयबोधानुभविकत्वमेवानुभविकम्,
अन्यथाऽनौ शैत्यमित्यत्रापि विशिष्टान्वयबोधस्य नैयायिकानुभवसिद्धतया मीमांसकै
स्वीकारप्रसङ्गात्, न हि वाद्यनुभवसहस्रं प्रमाणमावहति, किन्तुभयवादिसिद्धोनुभव
एव, स च न प्रकृते सम्भवतीत्युपसंहरति तस्मादिति । भक्तेरपि—लक्षणाया अपि,
प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः, ज्ञानमर्थोपस्थितिरूपम्, अनुभावकं—शाब्दबोधजनकं, तथा
च शक्तिप्रयोज्यार्थोपस्थितिरिव लक्षणाप्रयोज्यार्थोपस्थितिरपि शाब्दबोधजनिका-
भवत्येवेत्यर्थ इति केचित् । तत्र । तैरपि लक्षणाप्रयोज्यार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति
हेतुतास्वीकारेण उपसंहारविरोधात् । वस्तुतस्तु शक्तेरित्यादिकं पृष्ठयन्तं, प्रकारकत्वं
षष्ठ्यर्थः, ज्ञानं पदज्ञानं, तथा च शक्तिप्रकारकमिव लक्षणाप्रकारकमपि पदज्ञानं शाब्द-
जनकमेव भवतीत्यर्थः, एवकारस्य भिन्नकमान्वयपरत्वात् । ननु लक्षकत्वेन
पदज्ञानस्यापि हेतुत्वे शक्तिप्रकारकज्ञानजन्ये शाब्दे लक्षणाप्रकारकज्ञानस्य लक्ष-
णाप्रकारकज्ञानजन्ये च तत्र शक्तिप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचार इत्यत आह—
कार्यतावच्छेदकस्येति । सङ्कोचात्—शक्तिज्ञानादिरूपविशेषणविशेषितत्वात् ।
वस्तुत्वं, न व्यभिचारः—न कार्ये कारणाभाववद्बुद्धित्वरूपो व्यभिचार इत्यर्थः,

रामभट्टोटीका ।

दिति भावः । दृष्टान्तरमाह—कुमतिरिति । तत्र कुमतिपदेन कुमतिविशिष्टस्य
स्य पशुपदेन च पशुसहस्यस्य च बोधनात् शक्तपदयोरभावात् अन्वयबोधो न स्यादि-
ति भावः । उपसंहरति तस्मादिति । भक्तेरपीति । लक्षणाया इत्यर्थः । क्वचित्थैव
प्राठः । ननु लाक्षणिकस्यानुभावकत्वे शाब्दसामान्यं प्रति शक्तिज्ञानहेतुतायां व्यभिचार

योगरूढं नाम लक्षयति—

स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः ॥

योगरूढं न यत्रैकं विनाऽन्यस्यास्ति शाब्दधीः ॥ २६ ॥

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृत् तन्नाम

कृष्णकान्तीटीका ।

तथा चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन शक्तिप्रकारकपदज्ञानविशिष्टान्वयबोधं प्रति शक्तत्वेन पदज्ञानस्य, एवं लक्षणाप्रकारकपदज्ञानविशिष्टान्वयबोधं प्रति लक्षकत्वेन पदज्ञानस्य च हेतुत्वेन व्यभिचारासम्भवादिति भावः । न चाव्यवहितोत्तरत्वस्यानुगतत्वेन तेन सम्बन्धेन पदज्ञानवैशिष्ट्यस्य तद्व्यक्तितावच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वोचित्यं किं गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वानामनुगमेऽपि पदज्ञानप्रतियोगिकत्वेन तत्तत्संयोगानां वह्निप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वादितैवानुगमसम्भवात्, अनुगतस्याव्यवहितोत्तरत्वस्यापि सम्भवाच्च ॥ २६ ॥

योगरूढमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । स्वान्तर्निविष्टेति । स्वं—लक्षकत्वेनाभिमतत्परं स्वान्तर्निविष्टाः स्वघटका ये शब्दास्तेषामर्थः (तदर्थः ?) स्वशक्त्यार्थयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिबोधजनकं नाम योगरूढमिति यथाश्रुतकारिकाऽर्थः ।

व्याप्तेन विवृणोति यन्नामेति । नामेति प्रकृतत्वाल्लभ्यते । स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेनेति, इदञ्च स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थप्रतीकलभ्यम् । समं—सह । यद्यपि साहित्यस्य कारिकायाऽप्राप्तत्वेन कुतो विवरणे तथोक्तिस्तथाव्यवयवार्थस्वशक्त्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधजनकत्वोक्त्यैव विशेष्यविशेषणभावेनान्वयबोधप्राप्तिः, अन्यथा मिथःपदोपादानत्रैयण्यापत्तेः, पर्यवसितार्थकथनस्यापि विवरणत्वात् । स्वार्थस्य—स्वशक्त्यार्थबोध्यस्य, अन्वयबोधकृत्—अन्वयबोधजनकं, तथा च यादृशानुपूर्वी स्वाश्रयशक्त्ययादृशार्थधर्मिकत्वाश्रयान्वयवृत्त्युपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदिका तादृशानुपूर्वीमन्नाम तादृशार्थवदिततादृशार्थं योगरूढमिति पर्यवसितम्, अतस्तादृशबोधानुपधायके योगरूढे नाव्याप्तिः, न वा पङ्क्तौ इत्यानुपूर्वीप्रकारकभ्रमविषयघटादिनाम्नि पङ्क्तुजिनिराममदीटीका ।

इत्यत आह कार्यतेत्यादि । तथाचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन शक्तिज्ञानविशिष्टशब्दं प्रति शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, एवं लक्षणाज्ञानस्यापीति न व्यभिचार इति भावः ॥ २५ ॥

योगरूढमिति । क्रमप्राप्तमिति शेषः । स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतम् । स्वार्थस्य—स्वशक्त्यस्य, बोधकृदित्यर्थः । योगरूढमिति । तन्नाम योगरूढमित्यर्थः । लक्ष्यं निर्दिशति न यत्रैकमिति ।

स्वावयवेति । मिथ इत्यस्य विवरणं सममिति । आदिना पद्मानभावात्

योगरूढम्, यथा—पङ्कजकृष्णसर्पाधर्मादि, तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादि-
शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकत्रादिना समं स्वशक्यस्य पञ्चादेरन्वयानु-
भावकं, पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तु पञ्चामित्यनुभवस्य सर्वाविद्वधत्वात् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

कर्तृपदार्थकयोगरूढत्वम्, न वा घटादिघटकवादिलक्षणालभ्यपङ्कजनिकर्तृघटितसमुदि-
तलक्षणालभ्ये पञ्चबोधजनके नाम्नि तथेत्यादिकं दूषणम्, ता शानुपूर्वामत्वात्, तदभा-
वात्, पञ्चादेर्घटपदशक्यत्वाभावाच्च । तत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तच्च स्व-
व्यापकस्वरूपं, न तु तदभाववदवृत्तित्वं पूर्वपूर्ववर्णविशिष्टचरमवर्णत्वरूपानुपूर्व्या अ-
न्यत्र वृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । तादृशजनकतात्वावच्छिन्नाधिकरणताशून्यनिष्ठाधिकर-
णतानवच्छेदकत्वानुपूर्वित्ववत्त्वमित्युक्तौ च न विवदामहे, अतो विशिष्टान्वयबोधजन-
कतायां पङ्कज इत्यानुपूर्व्याः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः । न च
पङ्कज इत्यानुपूर्व्यास्तादृशविशिष्टबोधानुपधायकपङ्कजादिपदेऽपि सत्त्वात् कुतस्त्वस्यान-
तिरिक्तवृत्तित्वमिति वाच्यम् । स्वरूपयोग्यताया एव लक्षणे निविष्टत्वात् । न च
स्वरूपयोग्यत्वं तादृशजनकतावच्छेदकानुपूर्वामत्वरूपं वाच्यम्, तथा च पङ्कजेत्याद्या-
नुपूर्वप्रकारकभ्रमविषयघटादिपदे तद्भावादतिव्याप्त्यसम्भवादवच्छेदकानुसरणमकलमिति
वाच्यम् । पदनिष्ठस्वरूपयोग्यताया जनकज्ञानविषयत्वरूपत्वेन घटादिपदे तदसत्त्वात् ।
निरुक्तस्वरूपयोग्यत्वस्य निवेशे पङ्कजादिपदेऽपि तदभावादसम्भवापत्तेः, घटजनकताव-
च्छेदकदण्डत्वस्य कालिकादिसम्बन्धेन पटादावपि सत्त्वेन पटादेर्घटजनकत्वव्यवहारणाय त-
न्निष्ठजनकतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यावश्यं वक्तव्यतया विषयितासम्बन्धेनानुपूर्व्याः
पदवृत्तित्वाभावात् । तादृशानुपूर्वामत्वं—तादृशानुपूर्वघटकवर्णसमुदायत्वम्, अतो न
चरमवर्णरूपानुपूर्व्याश्चरमवर्णपर्यवसन्नत्वेनातिव्याप्तिः, एवं विपरीतानुपूर्व्या अपि तादृ-
शावच्छेदकत्वेन पूर्वादिवर्णोऽपि । अधिकन्तु प्रागेव प्रपञ्चितम् । लक्ष्यं प्रदर्श्य लक्षणं
सङ्गमयति यथेति । तद्धि—पङ्कजादिपदं हीत्यर्थः, स्वान्तर्निविष्टानां—पङ्कजादिपदव-
टकानां, पङ्कजादीत्यादिना जनधातु—इप्रत्ययपरिग्रहः । पङ्कजनिकत्रादिनेति । आ-
दिना कृष्णसर्पादिपरिग्रहः, पङ्कजपदेन पङ्कजस्य, जनधातुना जनेर्इप्रत्ययेन च कर्तृवृत्त्या
उपस्थापनादिति भावः । स्वशक्यस्य—पङ्कजादिपदशक्यस्य, अन्वयानुभावकं—पञ्च-
विशेषकपङ्कजनिकर्तृप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वघटकवर्णसमुदायत्ववदि-
त्यर्थः । पङ्कजादिपदस्य तथात्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह पङ्कजमित्यादित इति ।

ननु पङ्कजादिशब्देन कदाचित् पञ्चमात्रस्य कदाचिच्च पङ्कजनिकर्तृमात्रस्य बोध-
नात्तदानुपूर्व्यास्तादृशविशिष्टान्वयबोधजनकतातिरिक्तवृत्तित्वेनासम्भवः । यदि च यो-

रामभट्टीटीका ।

देवादिपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति तद्धीति । पङ्कजादिनाम हीत्यर्थः ।

इयांस्तु विशेषो—यद्रूपमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविना-
कृतस्य लक्ष्यर्थस्येव लक्ष्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकम्, 'मण्डपे
शेते' इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव, 'मण्डपं भोजयेदि'त्यादौ

कृष्णकान्तीटीका।

गार्थबोधजनकतावच्छेदिका सती रुढ्यर्थबोधजनकतावच्छेदिका यादृश्यानुपूर्वी तद्वत्त्व-
मेव तल्लक्षणम्, अवच्छेदकत्वेन स्वरूपसम्बन्धरूपं निवेद्यम् इत्युक्तौ नैष दोषः, तथापि
किञ्चिदर्थयोगिके किञ्चिदर्थरूढे मण्डपरथकारादिशब्देऽतिव्याप्तिः तादृश्यानुपूर्वीमत्त्वादि-
त्यतो लक्ष्यतानियामकमभिधान एव कारिकापरप्रतीकं व्याकरोति इयांस्त्विति ।
तथा च 'न यत्रैकमित्यादिना एकं स्वावयवलभ्यार्थं विना रुढ्यर्थस्य शाब्दधीयत्र
नास्ति तदेवैतल्लक्षणलक्ष्यमिति सूचितं, न तु तल्लक्षणघटकमिति भावः । रथकारा-
दीत्यादिना यक्षकर्ममादिपरिग्रहः, तेनापि कदाचित् "कपूरागुरुकस्तूरीककोल्यक्षक-
र्म" इत्यादिलभ्यस्य कपूरागुरुकस्तूरीककोलकर्मविशेषरूपस्य कदाचिद्यक्षसम्बन्धि-
कर्मरूपयोगार्थमात्रस्य बोधनात् । योगार्थविनाकृतस्येति। गृह-सूत्रधरादिदि-
नाकृतस्येत्यर्थः । योगार्थस्य-मण्डपानकर्तृरथकर्त्रादेः । बोधकमिति । तथा च म-
ण्डपादिकं नैतल्लक्षणलक्ष्यमिति तत्र लक्षणागमनेऽपि न क्षतिरिति भावः । ननु मण्ड-
पादिशब्दस्यैकार्थं विनाकृतापरार्थबोधकत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य लक्ष्यतास्वीकार
इत्यत आह मण्डपे शेते इत्यादाविति । आदिना मण्डपे गच्छति उपविशती-
त्यादिपरिग्रहः, योगार्थस्य-अवयवशक्तिलभ्यस्य । मण्डपानकर्त्रादेरिवेति । यथा
मण्डपानकर्त्रादेरियोग्यत्वेनान्वयबोधजनकत्वं तथेत्यर्थः । भोजयेदित्यादाविति ।
आदिपदेन मण्डपे गच्छति उपविशति पश्यतीत्यादिपरिग्रहः । समुदा-
यशक्तिलभ्यस्य, अयोग्यत्वेन-बाधितत्वेन, मण्डपानकर्तृरि शयनाधिकरणत्वस्य गृहा-
देर्भोजनकर्मत्वादेर्बाधितत्वेन शाब्दकारणीभूतस्य बाधविरहरूपस्य विशेष्यविशेषण-
त्वरूपस्य वा योग्यत्वस्य तन्नासम्भवादिति भावः । न च बाधविरहरूपाया योग्य-
तायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वेन यदा नास्ति बाधनिश्चयस्तदा तादृशबोधोत्पत्तौ बाधका-
भावः, यदि च 'योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रम' इति प्रावामनुभवशक्त्यर्थं विशेष्यविशेषण-
वत्त्वरूपयोग्यताज्ञानमेव हेतुस्तदापि तद्भ्रमात्तादृशबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इति वा-
च्यम् । कदाचित्तादृशबोधोपपादने बाधनिश्चयादिवशेनैकार्थमात्रविषयकबोधस्यापि

रामभट्टीटीका ।

न यत्रैकमित्यादि व्याकुरुते इयांस्त्वित्यादिना । रथकारादीत्यादिना य-
क्षकर्ममादिपरिग्रहः । ननुक्तकमेण 'पङ्कजं शैवालमि'त्यत्र रुढ्यर्थस्य शैवाल बाधनान्नया-
योगात् पङ्कजनिकृत्वमेवानुभावयेदिति लक्ष्याप्रसिद्धिरत आह—योगरूढं त्विति ।
अवयवशक्त्येत्यस्य योगार्थमेव इत्यनेनान्वयः । समुदायशक्त्या च रुढ्यर्थमेव इत्यनेना-

समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधान् । योगरूढन्तु पङ्कजादिपदमव-
यववृत्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति,
नत्वन्यत् व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव(१) साकाङ्क्षत्वात् । अत एव “पङ्कजं

कृष्णकान्तोटाका ।

कुत्रचित् सम्भवेन प्रकृतसिद्धेः । अन्वयाबोधादिति । अन्वयबोधाजनकत्वस्यानुभव-
सिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं ‘पङ्कजं कौवालमित्यादौ समुदितार्थपद्यादेरिव ‘भूमौ पङ्कज-
मुत्पन्नमित्यादौ योगार्थस्य पङ्कजनिकत्रादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधाह्नक्याप्रसिद्धिरित्यत
आह योगरूढन्त्विति । रूढ्यर्थमेवेति । न तु रूढ्यर्थविनाकृतं केवलं योगार्थ-
मन्यं वेति शेषः । अवयवलभ्यार्थमेवेति । न तु योगार्थविनाकृतं रूढ्यर्थमन्यं
वेति शेषः । कच्चिन्वयमिति पाठः । तत्र तस्यैव तदुभयार्थकत्वं बोध्यं न तु पुरणम् ।
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण-अनुभवस्य विलक्षणत्वेन, तथैव-तादृशविशिष्टान्वयबोधं प्रत्येव,
साकाङ्क्षत्वात्-पङ्कजेत्याकाङ्क्षाया हेतुत्वात् ।

केचित्तु योगार्थबोधजनकतावच्छेदिका सती या रूढ्यर्थबोधजनकताव-
च्छेदिका यादृशानुपूर्वीं तादृशानुपूर्वीमत्त्वं योगरूढत्वम्, अवच्छेदकत्वं
चात्र स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं वेत्यन्यदेतत् । अत एव स्वान्तर्नि-
विष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्द्वन्द्वसमासात् परं बोधजनकार्यकबोधकूपदोषन्यासः । न
चैवं विवरणे ‘स्वावयववृत्तिलभ्येन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृदित्यसङ्गतं स्यात्,
एकार्थेऽपराधबोधजनकताया लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । तत्र साहित्यस्य बोधज-
ननेनान्वयेनोक्तार्थस्यैव लाभात् ‘पुत्रेण सहायत’ इत्यादावप्युभयगमनस्यैव प्रत्यया-
देवं लक्षणसङ्गमनेऽपि ‘सममित्यस्य तादृशान्वयस्तत्र बोध्यः । (ननु) उक्त-
लक्षणस्य मण्डपादिशब्देऽतिव्याप्तिवारकविशेषणसम्पादकतया कारिकापरप्र-
तीकं व्याकुर्वाणो मण्डपादिशब्दे लक्षणागमनं व्यञ्जयति इयांस्त्विति । इदं
पुनरित्यर्थः । विशेष इति । योगरूढयोरित्यादिः, वैलक्षण्यमिति तदर्थः । नन्वेक-
शब्दार्थयोर्द्वयोर्मिथोऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् कथं पङ्कजशब्दादितः पङ्कजनिकर्तृपद्यायोः
परस्परमन्वय इत्यत आह व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । व्युत्पत्तिसङ्कोचादित्यर्थः ।
आख्यातार्थयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोर्मिथोऽन्वययानुभवेन तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावश्य-

रामभट्टीटीका ।

न्वयः । एवकारस्य विवरणं न त्वन्यत् इति । तथैव-स्वावयवलभ्यार्थस्वशक्त्यर्थयोः
परस्परमेव, एतल्लाभाय च कारिकायां मिथःपदोपादानमिति भावः । अत एव-तादृ-
शकङ्क्षास्वीकारादेव इत्यर्थः । अन्यथा रूढ्यर्थयोगार्थयोर्विनाप्यन्वयबोधकत्वे पङ्कजपदे
लक्षणा न स्यादिति वार्तिकलिखनं विरुद्धं स्यादिति भावः ।

कुमुद"मित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन "भूमौ पङ्कजमुत्पन्न"मित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इति वार्तिकम् ।

ननु 'पुष्पं पङ्कजे'त्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधान्, बोधाच्च 'पङ्कजपुष्प'मित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयवीसामान्यं

कृष्णकान्तीटीका ।

कत्वादिति भावः । ननु तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचेऽपि एकार्थविनाकृतापरार्थबोधः कथं न जायते, आकाङ्क्षादिवदितसामग्रीसत्त्वादित्यत आह तथैवेति । तादृशशब्दं प्रत्येवेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वात्—आकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वात्, तथा द्वैकार्थविनाकृता-परार्थबोधस्याकाङ्क्षाज्ञानकार्यताच्छेदकानाक्रान्ततया पङ्कजादिपदेनापत्यसम्भवादिति भावः । तथा च शक्त्या समुदायशक्त्यान्यविशेष्यकबोधजनकतावच्छेदकत्वमपि लक्षणघटकानुपूर्वीविशेषणम्, सण्डपाद्यानुपुण्यां अतथात्वेन तादृशानुपूर्वीमत्त्वमादाय न तन्नातिव्याप्तिरित्यावेदनायव कारिकापरार्द्धमित्यभिप्रायः । अन्यत सर्वं पूर्ववदवसेयमिति प्राहुः ।

पङ्कजादिशब्दस्यैकार्थमात्रस्याबोधकत्वे वार्तिकमपि प्रमाणयति अत एवेति । पङ्कजादिशब्देन शक्त्या एकार्थमात्रस्य बोधनादेवेत्यर्थः । पङ्कजनिकर्तृत्वेनेति । पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदबोध इति योजना । लक्षणयैवेत्येवकारेण शक्तिप्रयोज्यत्वप्रतिक्षेपः ।

शङ्कते—नन्विति । पञ्चम्यन्तद्वयं तन्त्रमित्यत्रान्वयि । निर्विभक्तिकेनेति । सामान्यतः पङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वे 'पुष्पं पङ्कजमि'त्यादौ व्यभिचारोऽतः कार्यदिशि, 'पङ्कजं पुष्पमि'त्यादौ निर्विभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधानुत्पादात् सविभक्तिकपङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तत्र सत्त्वाद् व्यभिचारोऽतः कारणदिशि निर्विभक्तिकत्वनिवेशः, तथा च विशेष्यतया निर्विभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन निर्विभक्तिकपङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वं कारणत्वमिति पर्यवसितम् । अत्रेदमवधेयम्—'पुष्पं पङ्कजमि'त्यादौ पङ्कज एव पुष्पाभेदो भासते न तु पुष्पे पङ्कजाभेद इत्युक्तौ कार्यदिशि निर्विभक्तिकत्वनिवेशनमफलम् । न च 'पङ्कजे रूपमि'त्यादौ सविभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यपङ्कजाधेयत्वप्रकारकान्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया एव निवेद्यत्वान्न तत्र व्यभिचार इति न देख्यम् । पङ्कजरूपमित्यादिवदरूपं पङ्कजमित्यादितो रूपे आधेयतया पङ्कजप्रकारकबोधवारणाय सम्बन्धान्तरस्थलेऽपि तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्, तथापि पङ्कजाधेयत्वस्य रामभट्टीटीका ।

पङ्कजमित्यादौ रुढयर्थयोगार्थयोरन्वय एव पुष्पं इत्याशङ्कते नन्विति । तादृ-

प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् , एवं 'पुष्पं पङ्कज-
मि'त्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्था-
न्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च, अतः (१)स्तदुपस्थापितस्य

कृष्णकान्तोटीका ।

पङ्कजपदोपस्थाप्यत्वादुक्तस्थले व्यभिचारासम्भवादिति । एवं यदि पङ्कजपदोपस्था-
प्यत्वं पङ्कजपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वं, तदा सविभक्तिकपङ्कजपदस्य वृत्तेरप्रसि-
द्धत्वादुभयत्रैव तन्निवेशनमफलमित्यपि विवेच्यम् । नन्वेवं 'पुष्पं पङ्कजमि'त्यादाविव
पुष्पे पुष्पस्य वा पङ्कजमित्यादावपि पुष्पधर्मिकपङ्कजप्रकारकान्वयबोधः कथं जायते ?
यदि च सविभक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तादृशपङ्कजपदपूर्वस-
मानविभक्तिकपदान्तरुपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वमित्युच्यते, तदा पङ्कजं पुष्पमित्यादौ
व्यभिचारः, यदि च तादृशबोधं प्रति तादृशपङ्कजपदोत्तरसमानविभक्तिकपदोपस्था-
प्यत्वं तन्त्रमित्युच्यते, तदा 'पुष्पं पङ्कजमि'त्यादौ व्यभिचारः, अतः सविभक्तिकपङ्क-
जपदस्थले स्वतन्त्रप्रयोज्यप्रयोजकभावमप्याह अत इति (२) । निर्विभक्तिकत्वमस्त-
भाव्य कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । पङ्कजमित्यादिपदेन 'पङ्कजं पुष्पमि'त्या-
दिपरिग्रहः । अन्वयबोधदर्शनात्—पुष्पधर्मिकपङ्कजप्रकारकान्वयबोधदर्शनादित्यर्थः ।
तदनुरोधेन—तादृशबोधानुरोधेनेत्यर्थः । सविभक्तिकेत्यादि । विशेष्यतया सवि-
भक्तिकपङ्कजपदोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वोत्तरविभक्तिसजातीयविभक्त्य-
स्तत्त्वसाक्षाद्वक्ष्यपदोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः । 'पुष्पं पङ्कजं, द्वयं घट' इत्यादौ द्वये
पङ्कजबोधवारणाय साक्षाद्वक्ष्यनिवेशः । न च कार्यदिशि सविभक्तिकत्वनिवेशनमफलं
निर्विभक्तिकपङ्कजपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यतया व्यभिचा-
रासम्भवादिति वाच्यम् । 'पङ्कजपुष्पमि'त्यादौ पङ्कजपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धावपि 'पङ्कजं
पुष्पमि'त्यादिस्थलीयपङ्कजपदस्य विभक्तिमत्त्वेन तत्साक्षाद्वक्ष्यपदोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्य-
भिचारासम्भवात् कार्यदिशि सविभक्तिकत्वनिवेशः । न च 'पङ्कजपुष्पमि'त्यादावपि
विभक्तेरवर्तमानत्वात्तस्य कथं सविभक्तिकत्वमनुस्वारस्यैव विभक्तिकार्यकारित्वात्,
“आगमा यद्गुणीभूतास्ते तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” इति न्यायास्तुरागमस्यापि विभक्ति-
ग्रहणगृह्यत्वाद्विभक्तिपदस्य विभक्त्यनुसन्धानपरत्वादेतद्वेषस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, अत
एव—तादृशप्रयोज्यप्रयोजकभावद्वयस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तदुपस्थापितस्य—सवि-

रामभट्टटीका ।

शेति । निर्विभक्तिकेत्यर्थः । तदुपस्थापितस्य—पङ्कजपदोपस्थापितस्य ।

(१) अतएवेति पाठ कृष्णकान्तनाथ व्याख्यातः ।

(२) अत्र सर्वत्र मूलपुस्तके धृतस्य 'एवं' इति संगतस्य पाठस्य सत्त्वादेतत्समीकधारणं
सार्थकं चिन्त्यम् ।

तस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापिते पदमादावन्वय इति चेत् ।

“अपङ्कजवृत्तिः सत्ते”त्यादौ “स्खलदक्षरसंज्ञोमि तरुण्या मुखपङ्क-

कृष्णकान्तोटीका ।

भक्तिकेन निर्दिभक्तिकेन वा पङ्कजपदोनोपस्थापितस्य, पदान्तरानुपस्थिते—सविभ-
क्तिकपङ्कजपदसाकाङ्क्षसमानविभक्तिकेन निर्विभक्तिकपङ्कजपदोत्तरवर्तिना पदान्तरेण
वाऽनुपस्थापिते । अन्वय इति । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः
फलजनकत्वनियमादिति भावः । तथा चोक्तलक्षणमसम्भवीति पूर्वपक्षिणामभिप्रायः ।

समाधत्ते अपङ्कजेति । पङ्कजभिन्नेत्यर्थः । इत्यादावित्यस्य व्युत्पत्तिसंज्ञोच-
हेतुव्यभिचारादित्यनेनान्वयः, तथा च पङ्कजभिन्नवृत्तिसत्तेति बोधस्य निर्दिभक्तिक-
पङ्कजपदोपस्थाप्यपङ्कजप्रकारकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन नञर्थे भिन्ने तादृशपङ्कजपदोत्त-
रशब्दानुपस्थाप्येऽप्युत्पत्तेः प्रथमकार्यकारणभावे व्यभिचार इति भावः । तत्र पङ्क-
जवृत्तिरित्युक्तौ पङ्कजवृत्त्याधेयत्वस्य तादृशपदोपस्थाप्यत्वाच्च व्यभिचारः सम्भव-
तीत्यतो नञर्थानुसरणम् । ननूक्तस्थले पङ्कजवृत्तिभिन्न इत्येव बोध इति न व्यभि-
चारः, अतः सत्तोपदोपन्यासः, तथा च तादृशबोधस्य भ्रमत्वेनाभ्रान्तस्य दोषाद्य
सत्त्वज्ञायां यस्य कस्य वा तादृशबोधो न स्यादिति गूढाभिप्रायः । न च भेदस्यैव
नञः शक्यत्वात् सत्ताया भेदवृत्तिवाधात् सत्तापदोपादानेऽपि भवदभिप्रेतबोधस्य
भ्रमत्वं दुर्वारमिति सत्तापदोषानं व्यर्थम्, व्यभिचारोऽपि दुःशक्यनिर्वाह इति वा-
च्यम् । तथा सत्त्वेऽपि भेदस्याश्रयतयान्वयादभिन्नलाभात् । न हि नञर्थस्यान्वये
तत्साकाङ्क्षपदान्तरपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् । अहम् इत्यादौ च व्यभिचाराल्लक्षणया
तथालाभसम्भवाच्च । भवतु तावदेवं, तथापि अपङ्कजमित्यस्यैव सम्यक्त्वे शेषवै-
यर्थ्यमिति तु रिक्तं वचः, तादृशबोधस्य प्रथमकार्यकारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्,
द्वितीयस्य तथात्वेऽपि तत्र सत्त्वादुभयत्रैव व्यभिचारासम्भवात् । ‘अपङ्कजरूपमि’-
त्यादौ च वयं न विवदामहे, वैयर्थ्यविरहात् स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वाच्च ।
द्वितीयकार्यकारणभावेऽपि व्यभिचारं घटयति स्खलदिति । तथा च मुखस्य
स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति भावः ।

इदमत्रावधेयम्—तादात्म्यसम्बन्धेन पङ्कजपदार्थप्रकारकान्वयबुद्धौ निरुक्तस्य हेतुत्वो-
क्तौ प्रथमे न व्यभिचारः, द्वितीये समासावटकपङ्कजपदस्य कार्यदिशि निवेशात् स्व-
समानविभक्तिकेत्यस्य स्वोत्तरविभक्तिविजातोयविभक्तिराहित्ये पर्यवसानात् व्यभि-

रामभट्टोटीका ।

अपङ्कजवृत्तिरिति । पङ्कजभिन्नवृत्तिरित्यन्वये पङ्कजपदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वस्यास-
म्भवादिति भावः । निर्दिभक्तिकत्वानन्तर्भावेनापि उक्तनियमे व्यभिचारमाह—स्खलदि-
ति । सङ्कोचेनेति । तथा च तादृशपङ्कजपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्त्रम् न तु तादृशपदोत्तरपदो-

ज" मित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण । न च धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टे पञ्चादौ रूढिरेवास्तु, न तु योगरूढिरिति साम्प्रतम् । अन्यत्र वल्गुशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पञ्चस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्यलभ्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

चार इत्युक्तव्युत्पत्तेः कार्यकारणभावद्वयस्य सङ्कोचेन समुदायशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्ननामार्थविशेष्यकत्वस्य कार्यतावच्छेदकविशेषणत्वेन, यद्वा उक्तव्युत्पत्तेर्विशेष्यतारूपोक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सङ्कोचेन—समुदायशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्ननामार्थनिष्ठत्वविशेषितत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयनियमे च स्वसमानविभक्तिकत्वस्य विजातीयविभक्तिराहित्यार्थकत्वेनेत्यर्थः । अन्वय इति पूर्वोक्तान्वयः । गृहाण—अवधारय, स्वीकृतिरिति तदर्थः । पङ्कजनिकर्तृ पञ्चमितिबोधस्य सर्वांनुभवसिद्धत्वादिति भावः । केचित्तु सङ्कोचेनेति, तथा च प्रकारतया तादृशबोधं प्रति तादृशपङ्कजपदोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, न तु विशेष्यतया तादृशबोधं प्रति तादृशपङ्कजपदोपस्थाप्यत्वमिति भावः, शेषं पूर्ववदित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, 'पुष्पं पङ्कजे'त्यादितोऽपि तादृशशोषादुप्यभिचारापत्तेर्वारणासम्भवात् । शङ्कते न चेति । साम्प्रतमित्यग्रेणान्वयः । धानकर्मत्वं—दोहनकर्मत्वं, न तु वत्सकर्तृकदुग्धपानकर्मत्वं, द्रवद्रव्यगलाधः—संयोगानुकूलव्यापारात्मकपानकर्मत्वस्य गलाधःसंयोगस्य दुग्धादावेव सत्त्वेन गवि तद्वाधात्, परम्परया धानकर्मत्वस्य वैशिष्ट्यनिवेशे वयं न विवदामहे । गवीति । अन्यथा धेनुपदान्महिष्यादिबोधापत्तेरिति भावः । पङ्कजादीत्यादिपदाव रथकारादिपरिग्रहः—जनधातुप्रत्ययपरिग्रहो वा । पङ्कजातत्वादिविशिष्टे—पङ्कजनिकर्तृत्वादिविशिष्टे । रूढिरेवेत्येवकारणवच्छेदं स्वयमेवाह न त्वात् । अन्यत्र—पङ्कजोपस्थाप्यश्रयादिषु । कल्पतेति । 'पङ्कजे शैवालमि'त्यादौ पङ्कादिशब्दस्य कर्दमे शक्तेरावश्यकत्वादिति भावः । पङ्कजादीत्यादिना उप्रत्ययपरिग्रहः । आकाङ्क्षादिसाचिव्येन—आकाङ्क्षादिसहकारेण, तद्विशिष्टस्य—पङ्कजनिकर्तृत्वादिविशिष्टस्य । गुरो-रिति । पञ्चत्वापेक्षया निरुक्तपञ्चत्वस्य गुरुत्वादिति भावः । समुदायाशक्यत्वात्—

रामभद्राटीका ।

पस्थाप्यत्वमिति भावः । नचेति । साम्प्रतमित्यग्रेऽन्वयः । धानकर्मत्वं—दोहनकर्मत्वम् । गवीवेति । अन्यथा धानकर्मत्वविशिष्टमात्रस्य शक्यत्वे महिष्यादेरपि धानकर्मत्वाविशेषात् धेनुपदाद्बोधः स्यादिति भावः । पङ्कादीत्यादिना जनधातुप्रत्ययस्य परिग्रहः । तद्विशिष्टस्येति । पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपञ्चस्येत्यर्थः । समुदायाशक्यत्वादिति ।

स्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यय एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया भानसम्भवाच्च पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिरुचिता, प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात्, कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्भिन्नोऽन्वयस्य सम्भवित्वात् । तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां पङ्कजमस्तीत्यादितः

कृष्णकान्तीटीका ।

तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नस्य समुदायशक्यत्वासम्भवात्, तादृशपद्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति यावत् । इदञ्चानन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत्र हेतुः । शङ्कोते यद्यपीति । कर्तृवाचकेति 'सप्तमीपञ्चम्यन्ताज्जनेर्हः' इति सूत्रेण कर्त्तरि डप्रत्ययविधानादिति भावः । तत्र—पद्मत्वविशिष्टे । औचित्ये हेतुमाह प्रकारान्तरालभ्येति । उक्तत्वात् भवतैवेत्यादिः, अन्यथा पङ्कजनिकर्तृत्वादिविशिष्टपद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव समुचिता स्यादिति भावः । नन्वेकपदोपस्थाप्यार्थयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नतया डप्रत्ययार्थयोः कर्तृपदयोरन्वयासम्भवेन पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति बोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरेव तत्र तत्कल्पने बाधिका भविष्यत्यत आह कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवेति । तथा च फलानुरोधेन तत्र तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचेऽत्रापि तत्संकोचे बाधकाभाव इति भावः । सम्भवित्वादिति । तथा च पङ्कजादिकं नाम यौगिकमेवेति योगरूढनामाप्रसिद्ध्या कुतो नाम्नश्चतुर्धा विभागः । समाधत्ते तथापीति । अवयवानां शक्तिग्रहे पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरूपेणेत्येका योजना, तत्रावयवशक्यग्रहदशायां तद्वदितलक्षणाग्रहासम्भवात्तदानीं पङ्कजपदात्पद्मत्वविशिष्टबोधो नाभ्युपेत्यत एव, त्वयापि लाक्षणिकपदान्तरस्थले शक्तेरग्रहे लक्ष्यार्थस्य ग्रहोऽवश्यं वक्तव्य इत्यत आह ग्रहेऽपि वेति । तदर्थस्य—पङ्कजनिकर्तृत्वरूपावयवार्थस्य, अन्वयधीविरोधिधीदशायां—पङ्कजनिकर्तृभिन्नं पद्ममित्यादिबाधनिश्चयदशायामिति रामभद्रीटीका ।

पद्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवे पङ्कजनिकर्तृपद्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वाकल्पनादिति भावः । शङ्कोते यद्यपीति । कर्तृवाचकेति सप्तमी 'पञ्चम्यन्ताज्जनेर्हः' इति सूत्रेण कर्त्तरि डप्रत्ययविधानादिति भावः । तत्र—पद्मत्वविशिष्टे । नन्वेकपदोपस्थाप्यार्थयोर्भिन्नोऽन्वयासम्भवात् कथं शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थाप्यार्थयोः कर्तृपदयोरन्वय इत्यत आह कृतीति । सम्भवित्वादिति । तथाच पङ्कजादिशब्दस्य यौगिकत्वमेवेति विभागव्याघात इति भावः । नन्ववयवशक्तिज्ञानं विना पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्यनुभवो नोपेत्य इति यदि ब्रूयात्, तदाप्याह—ग्रहेऽपीति । तदर्थस्य—अवयवलभ्यार्थस्य, विरोधिधीदशायां

पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरु-
पेया, इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य
व्युत्पन्नतया उप्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहाऽन्वयानुप-
पत्तेः, अत एव पङ्कजादिपदागृहीतशक्तिकस्य पुंसः 'पङ्कजमस्ती'त्यादिता

कृष्णकान्तीटीका ।

तु सार्थः, तादृशविरोधिज्ञानकाले उप्रत्ययादिना लक्षणाया पद्ममत्वविशिष्टबोधे वाच-
काभावेन निरुक्तयुक्तेः शक्तिस्वीकारानुपयुक्तत्वात्, किन्तु तदर्थस्य-अवयवार्थस्य,
'अन्वयधीविरोधीति' अन्वयः सम्बन्धः, तद्विरोधी तदभावादिः, तज्ज्ञानदशायां, तथा
च शक्यसम्बन्धाभावग्रहदशायां लक्षणाया अग्रहकालेऽपीति यावत् । उप्रत्ययादेर्लक्ष-
णाऽग्रहकालेऽपि पद्मादिशब्दात् पद्ममत्वविशिष्टबोधो नानुपपन्न इत्यत आह
पङ्कजमस्तीत्यादित इति । पद्ममस्तीति, सर्वजनसिद्धेत्यादिः । रूढिरुपेया-
शक्तिः स्वीकार्या । इत्येतेति । पद्ममत्वविशिष्टे रूढयस्वीकारे इत्यर्थः । अन्वय-
श्चास्यास्तित्वादिना सह । अन्वयस्यानुपपत्तेरित्यत्रानुपपत्तौ हेतुमाह प्रकृत्यर्था-
वच्छिन्नस्यैवेत्यादि । स्वप्रकृतिभिन्नपदोपस्थापितार्थे तत्प्रत्ययार्थान्वयबोधसा-
मग्रीत्वं तत्प्रत्ययार्थे स्वार्थान्वयबोधसामग्रीत्वव्याप्यमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । अ-
न्यथा 'देवदत्तस्य पुत्रो घटं करोती'त्यादौ सम्बन्धवान् पुत्रः कर्मतानिरूपककृतिमा-
नित्यादिबोधापत्तेः । न च देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्यावश्यकत्वेन तत्र प्रत्ययार्थे
प्रकृत्यर्थभानमावश्यकमिति वाच्यम् । तत्र तज्ज्ञानप्रतिबन्धकसद्भावस्थल एव तादृ-
शापत्तिसम्भवत् । स्वप्रकृत्यर्थेन सह स्वार्थान्वये दयभिचारात् स्वप्रकृत्यर्थेभिन्नत्वं पद-
विशेषणम् । यत्किञ्चित्पदोपस्थापितार्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधसामग्रीत्वं स्वार्थविशेष-
कप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधसामग्रीत्वव्याप्यमित्युक्तं (१) दयभिचारविरहेऽपि न
क्षतिः, यथासन्निवेशेनावैयर्थ्यात् । अन्तरेति स्वरूपकथनमित्यपि कश्चित् । उप्रत्य-
योपस्थापितस्येति "तुल्यतुल्यदुर्जन"न्यायेनोक्तम्, अन्यथा उप्रत्ययस्य लक्षणाया
अग्रहकाले तस्य उप्रत्ययोपस्थापितत्वासम्भवात् । पद्मस्येति । अवयवशक्तेरग्रहकाले
उपप्रकृत्यर्थजन्यावच्छिन्नत्वेन पद्मादेर्भानासम्भवेनोक्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः, तत्र रूढि-
स्वीकारे तु तस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन नोक्तव्युत्पत्तिभङ्ग इति । रामभद्रसिद्धान्त-
वागीशस्तु चैत्रो गच्छतीत्यादौ गतिमांशेन इति बोधापत्ति तादृशव्युत्पत्तिबीजतथोक्त-
वान्, तदर्थस्तु अभियुक्तैर्विवेचयितव्यः । निरुक्तव्युत्पत्तेर्बीजं स्वयमाह अत एवेति ।

रामभद्रीटीका ।

अवयवलभ्यार्थस्य बाधनिश्चयादिदशायाम् । इतरथा-केवलपद्मविशिष्टरूढयर्थस्वी-
कारे । व्युत्पन्नतयेति । अन्यथा चैत्रो गच्छतीत्यादावपि गतिमांशेन इत्येवान्वयबोधः
स्यादिति भावः । अत एव-प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्यान्यत्रान्वयादेव । पङ्कजादिप-

जात्वपि कर्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः, प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्तु-
रन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्ति-
कानां कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरुद्धलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसम्भवा-
द्धकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे(?) शक्तिर्विलीयेत । ‘कादिप्रत्येकवर्णस्य
शक्तिग्रहं विनापि बकादिशब्दाद्बकादरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिर’ति

कृष्णकान्तोटीका ।

निरुक्तव्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः । पङ्कादिपदशक्तिग्रहकाले उप्रत्ययार्थे
कर्तरि पङ्कजन्यादेर्भावे बाधकाभावादाह पङ्कजादिपदागृहीतशक्तिकस्येति ।
आदिना जनधातुपरिग्रहः । जात्वपि कदाचिदपीत्यर्थः । ननुक्तव्युत्पत्तिभयेन किं सा-
मग्री कार्यं नार्जयतीत्यत आह—प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्येत्यादि । प्रकृत्युपस्थाप्य-
स्य कर्तुरन्यत्रान्वयात् प्रत्ययेति । प्रकृत्यर्थवच्छिन्नस्य प्रत्ययार्थस्यापि प्रत्ययोप-
स्थाप्यत्वान्मात्रपदम्, प्रकृतिजन्योपस्थित्यसहकारेण प्रत्ययोपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थान-
वच्छिन्नस्य प्रत्ययार्थस्येति यावत् । वक्ष्यत इति । तत्प्रकरण इत्यादिः । नन्ववय-
वशक्त्याद्यग्रहकालेऽपि पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य प्राच्यैरस्वीकारादेतद्ब्रूषणन्तु मणि-
कृन्मत एव शोभते, तैर्योगार्थं विना रुद्धयर्थस्य बोधानुपगमादतो दोषान्तरमाह
किञ्चैवमिति । एवं—पङ्कजपदस्य शक्त्यस्वीकारे । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्य
शक्तिग्रहसापेक्षत्वादाह एकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानामिति । ‘कोषासवाक्या-
दि’ति श्रुतेः कोषस्य शक्तिग्रहकत्वादिति भावः । तत्तदर्थेति । बकोऽस्ति नखोऽ-
स्तीत्यादौ बकानकारादेरेव लक्षणया बलाकानखरादिबोधकत्वसम्भवादिति तदर्थः ।
तत्र—बलाकानखरादौ । कादीति । शक्तिग्रहमिति । एकाक्षरकोषादित इत्यादिः ।
विनापीति । क-न-खादिवर्णानां बलाकानखरादौ लक्षणाया अग्रहकालेऽपीत्यर्थः ।

रामभट्टोटीका ।

दानां शक्तिग्रहदशायां सामग्रीसत्त्वेन पङ्कजनिर्कर्तृपद्ममस्तीत्यन्वयस्यैवोत्पादात् उक्तमगृ-
हीतशक्तिकस्येति । जात्वपि—कदाचिदपि, प्रकृत्युपस्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्रान्वये साकाङ्क्ष-
त्वादुक्तं प्रत्ययेति । वक्ष्यत इति । (२) तत्प्रकरण इत्यादिः । नन्विदं वक्ष्यमाणमणिमृन्मते
शोभते न तूक्तप्राचां तैर्योगार्थं विना रुद्धयर्थस्य केवलस्यान्वयबोधानुपगमादत आह—
किञ्चेति । एवं—कर्तृवाचकप्रत्ययस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणिकत्वे । शक्यसम्बन्धा-
त्मिकायाः लक्षणायाः शक्यभावेनाऽसम्भवादाह—एकाक्षरेत्यादि । तत्तदर्थेति ।
बकनखाद्यर्थेत्यर्थः । शङ्कते कादीति । बलाकादेर्बकारादेवेत्यर्थः । शङ्का निरस्यति—

(१) अत्र कृष्णकान्तमतेन ‘तत्र’ इति पाठो द्रष्टव्यः ।

(२) लट्प्रकरण इति लि० पु० पाठः ।

तु प्रकृतेऽपि समानम्, डादिप्रत्ययमात्रस्य पञ्चादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क-
जादिसमुदायात् पञ्चादेरनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । न चैवं 'चित्रगुरि'त्या-
दावपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः, समासत्वस्याविशि-
ष्टत्वादिति वाच्यम् । अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेना-
वयवानां वृत्तेरवश्यापेक्षया तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्य-
माणत्वादिति ॥ २३ ॥

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा बोधयुदा-

हृज्जगन्तीदीका ।

एतेन प्रत्येकवर्णानां शक्तिप्रहस्येऽपि कथञ्चित्प्रतिबन्धकवशेन लक्षणाया अप्रहकालेऽपि
बलाकाद्यनुभवार्थं समुदायशक्तिस्वीकारसम्भवेऽपि न क्षतिः । अनुभवार्थं-प्रामाणिका-
नुभवार्थम् । तत्र-वकनखादौ, शक्तिः—बलाकादिशक्तिः, आचरन्कीर्ति शेषः । समा-
धत्ते प्रकृतेऽपीति । पङ्कजपदेऽपीति तदर्थः । समानं पञ्चतक्तेरावयवकत्वम् । ननु
डादेर्वृत्तिवाग्रहकाले पङ्कजपदात् पञ्चबोधो न प्रामाणिकः, तत्कृतस्तदनुरोधेन समु-
दायशक्तिरावयवकी, वकनखादित्यले च प्रत्येकवर्णशक्त्याग्रहकालेऽपि तादृशबोधः
सर्वजनसिद्ध इत्यत आह—डादिप्रत्ययमात्रस्येति । समुदायस्य वृत्तिमत्त्वाग्रहे
केनापि तादृशबोधास्वीकारान्मात्रपदम् । समासशक्तिवादी वैपाकरणः शङ्कते
न चैवमित्यादि । एवं—पङ्कजेत्यादिसमुदायस्य शक्तिस्वीकारे । शक्तिप्रसङ्ग-
इति, भवन्मत इत्यादिः । समाधत्ते अगृहीतावयववृत्तिकस्येति । ततश्चित्र-
गुसमुदायात्, तेषामवयवानाम् । तथाविधार्थेति । चित्रगवस्वाम्यादीत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणत्वादिति । समासप्रकरण इत्यादिः ॥ २६ ॥

मीमांसकाभिप्रायं प्रकाशयन्नवतारणिकामाह पङ्कजादीति । केवलस्य—यो-
रामभट्टादीदीका ।

इति त्विति । प्रकृते-पङ्कजादिशब्दे । समानमिति । तथाच डादिप्रत्ययस्य
शक्त्यग्रहदशायां पङ्कजादिशब्दात् पञ्चादेरनुभवार्थं समुदाये शक्तिरिति भावः ।
ननु डादिप्रत्ययस्य शक्त्यग्रहदशायां तादृशानुभव एवासिद्ध इत्यत आह—
डादीति । समासशक्तिवादी शङ्कते-नचेति । एवं-पङ्कजपदस्य समुदाये शक्तिकल्पनो
अविशिष्टत्वादिति । सप्तमीपञ्चमीसप्तासाज्जनेर्बन्धविधानादिति भावः । तत इति ।
चित्रगुरिस्थादितश्चित्रगोस्वाम्याद्यर्थानधिगमादित्यर्थः । वृत्तेर्वृत्तिज्ञानस्य । तेषां—चित्र-
गुप्रभृतीनाम् । वक्ष्यमाणत्वादित्यस्य समास इत्यादिः ॥ २६ ॥

मीमांसकानामभिप्रायं प्रकाशयन्नवतारणिकामाह पङ्कजादीत्यादिना । रूढ्य-
र्थस्य वेति । केवलस्येत्यनुषज्यते । अथ तर्हि पङ्कजादिपदात् कुमुदादेः कथं न बोध-

सार्थं तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यते, परन्तु रूढ्यर्थ-
भिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वम्, तेन रूढेरप्रतिस-
न्धानदशायामवयवशक्त्यैव “पङ्कजं कुमद”मित्यादौ पङ्कजनिकर्तृत्वा-
दिना कैरवादेरवगमः, तथा चावयवशक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव
“भूमौ पङ्कजमुत्पन्न”मित्यादौ पद्मात्वप्रकारेण स्थलपद्मादेः, अत एव च

कृष्णकान्तीटीका।

भार्थरूढ्यर्थयोरेकतरासमभिव्याहृतस्य, इदञ्च रूढ्यर्थस्येत्यत्रापि सम्बध्यते, तथा
च पद्माद्यसमभिव्याहृतपङ्कजनिकर्त्रादेः पङ्कजनिकर्त्राद्यसमभिव्याहृतपद्मादेर्वैति समुदि-
तार्थः। बोधेति पङ्कजादिपदेभ्य इति पूर्वैणान्वितम्, तथा च पङ्कजादिपदजन्यता-
दृशशब्दबोधव्युदासार्थमित्यर्थः, तेन तादृशप्रत्यक्षादिसम्भवेऽपि न क्षतिः। तादृ-
शार्थयोः—योगार्थरूढ्यर्थयोः, मिथः—परस्परम्। ननु तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमे
रूढेरप्रतिसन्धानदशायां योगार्थस्य, योगशक्तेरप्रतिसन्धानदशायां च रूढ्यर्थस्य पङ्क-
जादिपदाद्बोधो न स्यादित्यत आह परन्त्विति। रूढ्यर्थयोगार्थप्रकारकान्वयबोधं
प्रत्यपि रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वे प्रकृतसिद्धिरतो रूढ्यर्थभिन्नेति। प्रतिबन्धकत्व-
मिति। तथा च तादृशपदजन्यतादृशपदरूढ्यर्थभिन्नधर्मिकतादृशपदावयवशक्त्यार्थ-
प्रकारकबोधं प्रति तादृशपदरूढिधियः प्रतिबन्धकत्वमिति पर्यवसितम्। न च रूढेर-
प्रतिसन्धानदशायां केवलस्य योगार्थस्य बोधे निरुक्तसाकाङ्क्षत्वनियमो भज्येत इति
वाच्यम्। तादृशनियमस्य रूढिधीघटितत्वात्। निरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनाप्रयोजन-
माह तेनेत्यादिना। अवयवशक्त्यैवेत्येवकारेण समुदायशक्तिव्युदासः। कैरवा-
देरवगम इति। तथा च तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्याकल्पनेन तादृशबोधो न
स्यादिति भावः। रूढ्यर्थविशेष्यकयोगशक्त्यर्थभिन्नमात्रप्रकारकपङ्कजपदजन्यशब्द-
बोधं प्रति योगशक्तिधियः प्रतिबन्धकत्वम्, पङ्कजमस्तीत्यादौ योगशक्तिभिन्नस्या-
स्तित्वादेर्बोधोपपत्त्यर्थं मात्रपदम्, योगार्थाप्रकारकेति तदर्थः, अन्यथा समुदायश-
क्त्या “भूमौ पङ्कजमुत्पन्न”मित्यादौ पद्मादिबोधो न स्यादित्याह तथेति। निरुक्त-
प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेत्यर्थः। समुदायशक्त्यैवेत्येवकारेणावयवशक्तिज्ञानव्युदासः।
“पङ्कजमुत्पन्न”मित्यादितोऽपि कदाचित् पङ्कजनिकर्तृत्वादिना बोधः सम्भवतीत्यत उक्तं
भूमाविति। स्थलपद्मादेरवगम इति पूर्वैणान्वयः। ननु रूढ्यादेरप्रतिसन्धानदशा-
यां तादृशबोधो नानुभवसिद्ध इति तथाविधप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इत्यतः सकल-

रामभट्टीटीका।

इत्यत आह—परन्त्विति। स्थलपद्मादेरिति। अवगम इत्यनुषज्यते। तैलशब्द-
रूढत्ववादिनं टीकाकारमाक्षिपति—अत एवेति। यत एव शक्या कुमुदादेरवगमः

तैलपदं योगेन तिलप्रभवं, रूढ्या च विलक्षणद्रवद्रव्यपर्यवसितं स्नेहं बो-
धयथोगरूढमपि 'तैलं पत्रमि'त्यादौ सर्षपस्य 'तैलमि'त्यादौ च शक्यैव
प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति—

रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढेर्विरोधिनाम् ।

वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः कचिदिष्यते ॥ २७ ॥

कचित्—समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्थले । यद्यपि
पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वम्, तादृशधीसत्त्वेऽपि कर्दमजादिशब्देभ्यस्तादृ-

कृष्णकान्तोटीका ।

जनानुभवसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनं सार्थक्यति अत एव चेति ।
तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनादेव चेत्यर्थः । ननु तैलपदं योगरूढमेव न, कुतस्तज्ज-
न्यबोधोपपत्त्यर्थं तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनमित्यतस्तैलपदस्य योगरूढत्वं सम्पादयति
योगेनेति । योगशक्येत्यर्थः । विलक्षणद्रवद्रव्यपर्यवसितं स्नेहमिति । तैलत्व-
जात्यवच्छिन्नमिति यावत् । रूढ्यर्थं विना योगार्थबोधमुक्त्वा योगार्थं विना रूढ्य-
र्थबोधमाह सर्षपस्येति । प्रत्येकस्येति । तिलप्रभवत्वावच्छिन्नस्य तैलत्वजात्य-
वच्छिन्नस्य बोधकमित्यर्थः ।

केचित्—मीमांसकाः । रूढ्यर्थभिन्नधर्मिकयोगार्थप्रकारकबुद्धौ रूढिधियः प्रतिब-
न्धकत्वं वदन्ति, अत एव समुदायावयवयोरेकशक्तिप्रतिसन्धानस्थले एकैकबुद्धिस्तै-
रित्यत इति समुदितार्थः ।

कचिदित्यस्य स्वयमर्थमाह समुदायेति । शङ्कते यद्यपीति । तादृशेति ।
पङ्कजपदं पद्मशक्तमितिधीसत्त्वेऽपीत्यर्थः । तादूरूप्येण—पङ्कजातत्वप्रकारेण, तादृशबोधं
प्रति—पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति, तथात्वेन—पङ्कजपदं
रामभट्टोटीका ।

अत एवेत्यर्थः । तैलमिति । तिलस्येदमित्यर्थः । प्रत्येकस्येति । रूढ्यप्रतिसन्धा-
नदशायां योगेन तिलप्रभवस्य योगार्थाप्रतिसन्धानदशायां विलक्षणद्रवद्रव्यस्य चेत्यर्थः ।

रूढेः—रूढिज्ञानस्थ, ज्ञायमानायास्तस्याप्यविरोधित्वमिति मते वा । वदन्ति—मीमां-
सकाः । केचित्—रूढेयोगापहारेत्वप्रवादानुयायिनः । एकैकबुद्धिरिति । एकैकस्य
रूढ्यर्थस्य योगार्थस्य वा बुद्धिरित्यर्थः । तैर्मीमांसकैः ।

उभयप्रतिसन्धानस्थले तन्मते योगार्थस्यान्वयास्वीकारादेकमात्रस्येत्युक्तम् । रूढिज्ञा-
नदशायांमपि पद्मादौ पङ्कजातत्वान्वयबोधोत्पादात् पद्मान्यधर्मिकेत्युक्तम् । तादृशधी-
सत्त्वेपीति । पङ्कजपदं पद्मत्वाविशिष्टे शक्तम् इत्याकारकज्ञानसत्त्वेऽपीत्यर्थः । तादूरूप्ये-

प्येण कैरवादेरवगमात्, नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथात्वेन वि-
रोधित्वम् रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजप-
दात् पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्वैरुपगमात् । तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपद-
जन्यपद्मान्यधार्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव निरुक्तरूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वम् । न च कुमुद एव पद्मत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृरूप्येण कुमुदस्य बा-
धो न स्यात् विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादिति वाच्यम् । पद्मान्यधार्मिकेत्यनेन

कृष्णकान्तीटीका ।

पद्मशक्तिमिति ज्ञानत्वेन । ननु पङ्कजपदजन्येत्यस्य पङ्कजपदशक्तिज्ञानजन्येत्यर्थस्तथा
च रूढिज्ञानदशायां लक्षणाजन्यबोधसम्भवेऽपि न क्षतिरत आह—शक्तिभ्रमेण वेति ।
समाधत्ते तथापीति । अवयवशक्त्या—पङ्कजादिपदशक्त्या । निरुक्तेति । पङ्कजपदं
पद्मशक्तिमिति ज्ञानत्वेनेत्यर्थः । न चेति, वाच्यमिति परेणान्वयः । पद्मत्वेन रूढिभ्रम-
दशार्थः—पद्मत्वावच्छिन्नकुमुदनिष्ठविशेष्यताकरूढिभ्रमदशायामित्यर्थः । तादृरूप्येण—प-
ङ्कजातत्वप्रकारेण । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—विरोधिन्या इत्यादि । रूढिधियः—प-
द्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकरूढिधियः । पद्मान्यधार्मिकेत्यनेनेति । यद्यपि 'पद्मत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताकरूढिज्ञानत्वेन विरोधित्वमित्युक्तौ नो दोषस्तथाप्यांशिक-
याथार्थस्योक्तज्ञानेऽपि रूढेन सर्वांशे यथार्थत्वस्यावश्यनिश्चयत्वेन शक्तिघटकपदा-
थांशे पदत्वांशे च भ्रमात्मकतादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तिरतः पद्मत्वानवच्छिन्न-
विशेष्यताकत्वेन प्रतिबन्धकीभूतज्ञानं विशेषितम् । न च पद्मत्वान्यधर्मावच्छिन्नवि-
शेष्यताकत्वं कथं न निवेशितमिति वाच्यम् । 'जले पङ्कजमुत्पन्नमि'त्यादौ निर्देहिता-
वच्छेदकपङ्कजातत्वान्वयबुद्धेरप्रतिबन्धत्वापत्तेः । ननु 'पङ्कजपदं कुमुदशक्तिमि'त्यादि-
ज्ञानकालीननिरुक्तरूढिज्ञानदशायां 'पङ्कजं कुमुदमि'ति ज्ञानानुपपत्तिः, न च तदानीं
पद्मत्वस्यापि भानसम्भवेन पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकान्यत्वेन प्रतिबन्धयतानाक्रान्त
त्वेन तादृशज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्, तादृशज्ञानविशेष्यतावच्छेदक-
रामभद्रीटीका ।

ण—पङ्कजातत्वप्रकारेण । तथात्वेन—तादृशरूढिज्ञानत्वेन । अवयवशक्त्या—स्वावयवश-
क्त्या । तृतीयार्थो ज्ञानजन्यत्वम् । निरुक्तेति । पङ्कजपदविशेष्यकपद्मत्वावच्छिन्न
शक्तिप्रकारकेत्यर्थः । वस्तुतः पदविशेष्यकं शक्तिसम्भवेनार्थप्रकारकं पङ्कजपदं श-
क्तिसम्भवेन पद्मादित्याकारकम् यज्ज्ञानं तस्यैव विरोधित्वं लघवात्, न तु पङ्कजपदं
पद्मत्वेन पद्मानुभवजनकतया सङ्केतितमित्याकारकशक्तिप्रकारकज्ञानत्वेन गौरवात् इति
ध्येयम् । एवं चाप्राप्ताभ्यज्ञानानास्फुटिततादृशनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम्,
तेन रूढिज्ञानस्य संशयात्मकस्य भ्रमात्मज्ञानास्फुटितस्य वा सत्त्वे पङ्कजातत्वेन कुमुदा-

पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्यैव कुमुदस्यापि समुदा-
यशक्यत्वबोधशायामवयवशक्यता 'पङ्कजातं कुमुदमि'त्याकारकधीस्वीकारे तु
कुमुदादिशक्तत्वज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । न च यत्र ता-
त्पर्यादेर्धीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा रूढ्योपस्थिते पद्मे यो-
गार्थस्य पङ्कजनिकर्तुरन्वयस्तत्रावयवशक्यता पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो
न स्यात् विरोधिनो रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । मीमांसकानामि-

कृष्णकान्तीटीका ।

तथा पद्मत्वस्य भानेऽपि पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्याक्षतत्वात्, पद्मत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताकान्यत्वस्य निवेशे तु 'पङ्कजं कुमुदं, पद्मं जलवृत्तो'ति ज्ञानस्याप्रतिब-
न्धतापत्तेः, न च निरुक्तसमूहालम्बनरूढिज्ञानदशायां नियमत एकत्र द्वयमिति रीत्या
कुमुदत्वपद्मत्वभानसामग्रीसम्पत्तिः, भानाभावात्, तादृशरीत्या धर्मितावच्छेद-
कतया भानानभ्युपगमात्, प्रत्यक्ष एव तथाविधभानस्वीकाराच्च, नाप्येकवि-
शिष्टोपरभानसामग्रीनैवेत्यम्, तादृशभानप्रतिबन्धकसत्त्वस्थले व्यभिचारात्,
अतः प्रतिबन्धदिशि विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य तादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वं सम्पाद-
यति पद्मस्येवेति । वस्तुतस्तु तथाविधरूढिज्ञानदशायां 'पङ्कजं कुमुदमि'ति ज्ञाना-
नुदयेऽपि न क्षतिः, न हि तदानीं तादृशज्ञानं समकालाभियुक्तानुभवसिद्धं भानाभा-
वादिति प्रतिबन्धदिशि विशेषणान्तरदानमनुचितमित्याशयेन 'स्वीकारे त्वि'त्युक्तम् ।
शङ्कते—न चेति । तात्पर्यादीत्यादिनाऽऽसत्त्वादिविज्ञानपरिग्रहः । ननु तात्पर्यादि-
ज्ञानासत्त्वदशायां पङ्कजातत्वेन कुमुदादेरपि बोधो न जायत एवेतीष्टापत्तिस-
म्भवादाह अयोग्यतेति । 'पद्मं पङ्कजनिकर्तृभिन्नमि'त्याद्ययोग्यताभ्रमादिनेत्यर्थाः,
तादृशयोग्यतानिश्चयस्य पद्मत्वावच्छिन्नधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबुद्धावेव विरोधितया
'पङ्कजं कुमुदमि'ति बोधसम्भवाच्चेष्टापत्तिसम्भव इति भावः । कुमुदादौ शक्ति-
भ्रमकालोनरूढिज्ञानस्याविरोधत्वमते तादृशभ्रमासत्त्वदशायामियमापत्तिर्बोध्या,
कुत ? इत्याकाङ्क्षायामाह विरोधिन इति । इष्टापत्तौ मीमांसकानुभवं प्रमाणयति

रामभट्टटीका ।

न्वयबोधोत्पादेऽपि न क्षतिः । नचेति, वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः । उक्तत्वादिति ।
तथाच पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतादृशबोधस्याप्रतिबन्धत्वात् तादृष्येण कुमुददेर्बोधो
नानुपपन्न इति भावः । समुदायशक्यत्वेति । पङ्कजपदं कुमुदे शक्यम् इत्येवबोध-
दशायामित्यर्थः । अवयवशक्यता—पङ्कजपदाद्यवयवशक्यता । तादृशशक्यत्वग्रहदशायां
लक्षणयैव तादृशबोधोपपत्तेः नावयवशक्यता तादृशबोध इत्यतः 'स्वीकारे त्वि'त्युक्तम् ।
ह्याब्दबुद्धौ तात्पर्यग्रहस्याहेतुत्वात्तद्विलम्बात्तद्विलम्बोऽनुपपुक्त इत्यत आह अयोग्य-

ष्टत्वात् ते हि 'मण्डपं भोजये'त्यादावपि गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादेर्न मन्वते बोधम्, भ्रमत्वग्रहा(१)नास्कन्दितस्यैव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव पङ्कजनिकर्तृत्वेन पद्मत्वेन च शक्तेः प्रमाभ्रमाभ्यां 'पङ्कजातं पद्म'मित्याकारको बोधः प्रामाणिकः,

कृष्णकान्तीटीका ।

ते हीति । मीमांसका हीत्यर्थः । 'भोजयेदि'त्यनेन तदानीं गृहादिबोधस्यात्यान्तसम्भवित्वं सूचितम् । उक्तस्थले कुमुदादिबोधस्वीकारेऽप्याह भ्रमत्वेति । सुवचत्वाच्चेति । तथा चायोग्यताग्रहाकालीनरूढिज्ञानस्याविरोधितया तदानीं पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधने बाधकाभाव इति भावः । शङ्कते यदि चेति । प्रमाभ्रमाभ्यामिति । पङ्कजपदनिरूपितपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नशक्तिभ्रमेण तथाविधपद्मत्वावच्छिन्नशक्तिप्रमया चेत्यर्थः । वस्तुतो भ्रमप्रमाभ्यामित्येव पाठः, अन्यथा तृतीयातन्तपदाभ्यां क्रमान्वयानुपपत्तेः, व्युत्क्रमान्वये च ग्रन्थकर्तृन्तूनतापत्तिरिति ध्येयम् । केचित्तु—'पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन चे'ति पाठं कल्पयन्तः प्रमाभ्रमाभ्यामिति पाठं सङ्गमयन्ति । प्रामाणिक इति, यदि चेति पूर्वोक्तान्वितम् । केचित्तु पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेनान्वयबोधोऽप्रामाणिकः, अन्यथा प्रत्येकशक्त्यभावनिश्चयदशायामपि तादृशबोधसम्भवेनानुभवविरोधापत्तेः । न च तदानीं तादृशबोधस्यानुभवविरुद्धत्वे तुल्ययुक्त्या समुदायशक्तिभ्रमात् पङ्कजातं कुमुदमिति बोधोऽप्यनुभवविरुद्धः स्यादिष्टापत्तौ तु 'समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वे'त्यादिपूर्वग्रन्थासङ्गतेरिति वाच्यम् । अवयवशक्त्यग्रहदशायां पङ्कजातत्वेन पद्मबोधस्यैवानुभवविरुद्धत्वात्—(इति वदन्ति) । केचित्तु युगपद्बुद्धिद्वयविरोधात्तादृशबोधोऽप्रामाणिक एवेत्यत उक्तं 'यदि चेती'त्याहुः । तन्न, यतस्तादृशार्थे महदसमञ्जसमिति—तन्न हृत्पदादिना नार्थशब्दरेकशहरिसिंहादिबोधो न स्यादित्येकस्मिन् धर्मे शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोर्विरोधस्यैव वृत्तिद्वयविरोधार्थत्वमिति महदसमञ्जसम् । तदानीं—पङ्कजातत्वेन पद्मा-

रामभद्रीटीका ।

तेति । ते हीति । मीमांसका हीत्यर्थः । ननु रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यतानिश्चयदशायां पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तिरित्यत आह भ्रमत्वज्ञानेति । रूढ्यर्थेति । रूढ्यर्थविशेष्यकपङ्कजातत्वाद्यभावीनिश्चयदशभावविशिष्टस्येत्यर्थः । समुदाय एव—पङ्कजपद एव । पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन चेति, प्रमाभ्रमयोः क्रमेणान्वितम् । प्रामाणिक इति । तच्छाब्दं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वा-

तदानीं च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः, तदावयवशक्त्येत्यप-
हाय पङ्कजपदघटकशब्दशक्त्येति प्रतिबध्यकुक्षौ निक्षेपणीयम् । तद्वघटक-
त्वञ्चेह तद्विषयिताकत्वमात्रं तदवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् ।

यत्तु—स्वावयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यं पङ्कजकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति

कृष्णकान्तीटीका ।

नुभवदशायाम् । नान्वयधीरिति, यदि चेति प्राक्तनेनान्वितम् । तदानीं पङ्कजा-
त्वेन कुमुदबोधस्यावयवशक्त्यप्रयोज्यत्वेन प्रतिबध्यतया तादृशबोधो जायत एवेत्या-
शयेन 'यदि चे'त्युक्तम् । ननु घटकत्वं यदि तदन्यत्वे सति तद्विषयताव्यापकविषयता-
कत्वं, तदा स्वस्मिन् स्वघटकत्वाभावेनोक्तदोषतादवस्थम्, अतः स्वसाधारणस्वघटक-
त्वमाह तद्वघटकत्वञ्चेति । मात्रपदेन तदन्यत्वव्युदासः, तथा च पङ्कजनिकर्तृ-
त्वेन शक्तिभ्रमेण पद्मबोधेऽपि तदानीं पङ्कजपदघटकशक्तिप्रयोज्यपदमत्वानवच्छिन्नवि-
शेष्यताकपङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदबोधो न सम्भवतीति भावः । तन्निरुक्तघटकत्वम् ।
तदवयव इवेति । पङ्कादिपद इवेत्यर्थः । तत्रापि—समुदाये पङ्कजपदेऽपीत्यर्थः । अ-
विशिष्टमिति । स्वघटकत्वस्य स्वभेदाघटितत्वादिति भावः ।

पदमत्वस्य प्रयोगोपाधित्ववादिनां प्राचीनमीमांसकानां मतमुपन्यस्य दूषयति—
यत्स्विति । ननु विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशबोधं प्रति समवायेन पदमत्वस्य हेतुत्वे
भाविनि विनष्टे वा पदमे तादृशबोधो न स्यात् । न च भाविनि विनष्टे वा जा-
तिमत्त्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । सविषयकभिन्नवस्तुनो भाविनि विनष्टे वाऽभा-
वस्य सर्वैः स्वीकारात् । न च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या भाविनिनष्टादेः प्रत्यक्षं न
स्यात्तस्य सामान्यानाश्रयत्वेन तत्कार्यतावच्छेदकाघटकत्वादिति वाच्यम् । तथापि

रामभट्टीटीका ।

दिति भावः । तदानीं—पङ्कजातं पद्ममित्यनुभवदशायाम् । नान्वयधीरिति, यदि
चेति प्राक्तनेनान्वितम् । स्वावयवशक्त्या पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वप्रकारकान्वयबोधं
प्रत्येव कृद्भिज्ञानस्य विरोधित्वात् तादृशान्वये बाधकाभावात् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन
(च) समुदाये शक्तिप्रभाभ्रमाभ्यां पङ्कजातं पद्ममित्यनुभवस्य चाप्रामाणिकत्वमेव नास्ती-
त्याशयेनाह यदि चेति । ननु तद्वघटकत्वं तदन्यत्वे सति तद्विषयताव्यापकविषयता-
कत्वं तत् कुतस्तादृशान्वयबोधवारणमत आह तद्वघटकत्वं चेति । मात्रपदेन तद-
न्यत्वस्य व्युदासः ।

पद्मत्वस्य प्रयोगोपाधित्ववादिनां प्राचीनमीमांसकानां मतमुपन्यस्यति यत्स्विति ।
ननु विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशशब्दं प्रति समवायेन पद्मत्वस्य हेतुत्वे भाविनि विनष्टे
वा पद्मे पङ्कजनिकर्तृत्वेनान्वयस्यानुभक्तित्वात् व्यभिचारः तदानीं तत्र पद्मत्वस्याभावात्,
सविषयेतरवस्तुमात्रस्य भाविनि विनष्टे वाऽभावस्य सर्वसिद्धान्तसिद्धत्वात्, अत एव

पञ्चत्वं हेतुः तत्र कार्यस्य विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमन्यादया कुमुदादे-
र्बोधव्युदाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः, 'पञ्चत्वं पङ्क-
जपदप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्यवसानात्—इति ।

तत्तुच्छम्, पद्मागृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्तृत्वेनावयवश-
क्त्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् । न वेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । न च

कृष्णकान्तीटीका ।

पञ्चत्वेन तथाविधकुमुदभ्रमासम्भवादित्यत आह—तदवच्छेदकत्वं वेति, प्रत्या-
सत्तिरिति परेणान्वयः । समवाय इति विशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
त्वाभिप्रायेण । तदवच्छेदकत्वस्य सम्बन्धत्वाभिप्रायेणाह—तादात्म्यमिति । एता-
वतैव—तादृशकार्यकारणभावेनैव, योगार्थमन्यादया—अवयवशक्तिज्ञानेन । कुमुदादेरि-
ति । पङ्कजनिकर्तृत्वादिप्रकारेणेत्यादिः । वस्तुतः—'योगार्थमन्यादया—योगलभ्यार्थप्रकारेण'
पङ्कजनिकर्तृत्वादिप्रकारेणेति यावत्—इति तु परमार्थः । व्युदाससम्भवादिति ।
रुद्धिज्ञानदशायामित्यादिः । उक्तक्रमेणेति । पङ्कजपदशक्तिसंयोज्यपञ्चत्वानव-
च्छिन्नविशेष्यताकपङ्कजनिकर्तृत्वादिप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रति पञ्चत्वावच्छिन्नरुद्धिज्ञानत्वे-
नेत्यर्थः । मानाभाव इति । रुद्धिज्ञानदशायां तादृशकुमुदबोधाभावरूपप्रमाणस्योक्त-
रीत्यैव चरितार्थतया तदतिरिक्तप्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननुकरीत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्वे
तस्य प्रयोगोपाधित्वं व्याहन्येत, प्रतिबन्धकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव तथात्वात्,
'पङ्कजातं कुमुदमिति बुद्धौ पञ्चत्वाभावस्य प्रतिबन्धकत्वे उक्तप्रतिबन्धककल्पनापेक्षया
लाघवस्य दुष्करत्वम्, न च तस्य प्रयोगोपाधित्वविरोधो का क्षतिरिति, पञ्चत्वं प्रयोगो-
पाधिरिति प्राचीनप्रवादसङ्गतेः, अतः प्रवादस्यप्रयोगोपाधिवदस्यैतादृशार्थं तात्पर्य-
माह—पञ्चत्वमित्यादि । पर्यवसानादिति । तथ च प्रयोगः पङ्कजातत्वप्रकारका-
न्वयबोधजनकः स एवोपाधिधर्म इति तदर्थोत्तरं इति भावः ।

रुद्धेज्ञानदशायामपि पङ्कजातत्वेन कुमुदादिवोधो न स्यात् इत्याशयेन दूषयति—
तत्तुच्छमिति । अनुभवविरोधादिति । 'भूमौ पङ्कजमुत्पन्नं, तैलं पत्रं, मण्डपं
रामभट्टीटीका ।

'जातः सम्बद्धश्चेति एककाल' इति प्रवाद इत्यत आह—तदवच्छेदकत्वं वेति । तथा
च तदानीमपि विशेष्यतावच्छेदकतया तादृशशब्दस्य पञ्चत्वं एवोत्पादात्, तत्र च ता-
दात्म्येन पञ्चत्वस्य सत्त्वान्न व्यभिचारः इति भावः । प्रयोगः—पङ्कजातत्वप्रकारकप्रती-
तिजनकः ।

कुमुदस्येति । पङ्कजपदादित्यादिः । नचेति हेतुत्वमित्येनान्वयः । योगा-

रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरित्या पद्मत्वस्य हेतुत्वम्, तथा-
सति रूढिधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य
सामान्यसामग्रीमाहिम्ना दुर्वारतापत्तेः, रूढिज्ञानासमानकालीनतादृशबोधं
प्रति विशेषतो हेत्वन्तरस्यावल्लुप्तत्वात्, तत्कल्पने चातिगौरवात् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

भोजयेत्त्याद्यनुभवविरोधापत्तेरित्यर्थः । प्रतिबन्धदिशि रूढिज्ञानकालीनत्वं प्रक्षिप्योका-
नुभवविरोधं वारयति न चेति । बोधं प्रतीति । विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धे-
नेत्यादिः । उक्तरीत्या—तादात्म्यसम्बन्धेन । तदसमानकालीनस्य—रूढिज्ञानासमान-
कालीनस्य, सामान्यसामग्रीमाहिम्ना—आदृशसामग्र्योः पङ्कजातत्वेन पद्मबोधः पद्मत्वे-
तरतादृशसामग्र्योद्देशेनेत्यर्थः । दुर्वारतापत्तेरिति । कारणविरहस्य कार्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नानुत्पादस्यैव निधामकतया पद्मत्वविरहेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ
बाधकाभावादिति भावः । न च सामान्यसामग्र्या विशेषसामग्रीं विना न फलजन-
कत्वमिति वक्तुं युज्यते, तथा सति सामान्यकारणताया आनर्थक्यापत्तेः, परन्तु
विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्रीं विना कचिदपि फलजनकत्वात्सामान्यसामग्रीस-
हिताया एव विशेषसामग्र्याः फलजनकत्वमित्येव नियम इत्यन्यदेतत् । ननु रूढिज्ञा-
नासमानकालीनतादृशबोधं प्रति रूढिज्ञानाभावो हेतुरिति तदभावादेव तदानीं न
तादृशबोधापत्तिरत आह—रूढिज्ञानासमानकालीनेति । अक्षलुप्तत्वादिति ।
रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमते तस्यानावश्यकत्वादित्यर्थः । ननु रूढिज्ञानस्य प्रतिब-
न्धकत्वे तदभावस्य हेतुत्वं क्लृप्तमेव, परन्तु तन्मते पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वं
कार्यतावच्छेदके निविष्टम् एतन्मते रूढिज्ञानासमानकालीनत्वमिति विशेषः, अतो
दोषान्तरमाह—तत्कल्पने चेति । रूढिज्ञानासमानकालीनतादृशबोधं प्रति रूढि-
ज्ञानाभावस्य हेतुत्वकल्पने चेत्यर्थः । पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वापेक्षया रूढिज्ञा-
नासमानकालीनत्वस्यानेकपदार्थवटिततया गुरुत्वेन कार्यतावच्छेदकगौरवम् । अधिकं
रामभट्टीटीका ।

र्थस्य—पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य । उक्तरीत्या—विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशान्वयं
प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन, तदसमानकालीनस्य—शक्ति(१)ज्ञानासमानकालीनस्य, सामा-
न्यसामग्री—आकाङ्क्षादिनिश्चयः । दुर्वारतापत्तेरिति । रूढिज्ञानसामानकालीनतादृशा-
न्वयं प्रत्येव पद्मत्वस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु रूढिज्ञानासमानकालीनायामपि तादृश-
बुद्धौ पद्मत्वभेदो हेतुर्वाच्य इति न तादृशापत्तिरित्यत आह—रूढिज्ञानेति । हेत्व-
न्तरस्य पद्मत्वभेदादेः । ननु तादृशापत्तिवारणान्यथानुपपत्त्यैव तदवश्यं कल्प्यमत आह
तत्कल्पने चेति ।

यदपि—पङ्कजननकर्तृषु पङ्कजादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजपदान्
तादूरूप्येण पद्मस्य बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण, योगार्थमर्थ्याद्या पङ्क-
जातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य (१) लाघवेन
विरोधित्वात्, पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबध्यकोट्यप्रविष्टत्वादतो
योगरूढं नामैव नास्ति, युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं

कृष्णकान्तीटीका ।

पुना रूढिज्ञानसमानकालीनतादृशबोधं प्रति पद्मत्वस्य हेतुत्वकल्पनेनेत्याशयेनोक्तमति-
गौरवादिति ।

वैयाकरणमतमुपन्यस्य दूषयति—यदपीति । पङ्कजनिकर्तृत्वमिति बहुवचननि-
र्देशेन द्वन्द्वसमासो व्यञ्जितः । पङ्कजादीत्यादिना उपत्ययपरिग्रहः । शक्तिसत्त्वेऽ-
पीति क्रमान्वितम्, तथा च पङ्कजपदस्य पङ्के, जनघातोर्जनौ, उपत्ययस्य कर्त्तरि
शक्तिसत्त्वेऽपीत्यर्थः । तादूरूप्येण—पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारेण । ननु पङ्कजनिकर्तृत्वमात्र-
प्रकारकबोधो मा भूत्, पद्मत्वलक्ष्यविशेषाद्वेन तादूरूप्येण बोधो भवत्येवेति श्रमनि-
रासायाह—परन्त्विति । ननु पङ्कजपदमपार्थक्यमित्यत आह—‘परन्त्वित्यपि-
कश्चित् । मात्रपदेन पङ्कजनिकर्तृत्वव्यवच्छेदः । योगार्थमर्थ्याद्या—स्वावयवशक्त्या,
तथा च स्वावयवशक्तिप्रयोज्यपङ्कजातत्वप्रकारकान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति
पद्मत्वावच्छिन्नरूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । रूढेरज्ञानद्वारां पङ्कजातत्वेन
कुमुदादेः पद्मादेश्च बोधात् न प्रतिबध्याप्रसिद्धिः । पङ्कजातत्वेन शक्तिभ्रमाधीनतादृ-
शबोधे व्यभिचारवारणाय अवयवशक्तिप्रयोज्येति बोधविशेषणम् । ननु पद्मान्यव-
र्मिकत्वं प्रतिबध्यदिशि निःक्षिप्य पङ्कजपदस्य योगरूढत्वं स्थापयामीत्यत आह—
पदुमान्यधर्मिकत्वादेरिति । गौरवेणेति । तादूरूप्येण पद्मबोधस्यानुभव-
विरोधेन चेति शेषः । नास्तीति । न प्रसिध्यतीत्यर्थः । अन्यथा सिध्यसि-
द्धिग्याघातापत्तेः । तथा च ‘रूढं च लक्षकं चैव’त्यादिना चतुर्धाविभागव्या-
घात इति भावः । ननु योगरूढासत्त्वे युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिना कुन्ती-
पुत्राद्यवगमो न स्यादित्यत इष्टापत्तिमाह—युधिष्ठिरादिशब्दादपीति । वैजा-
त्येति । तच्छरीरवृत्तियुधिष्ठिरत्वरूपवैजात्येत्यर्थः । केचित्तु धर्मसुतत्वरूपवैजात्यप-
रामभद्रीटीका ।

वैयाकरणमतमुपन्यस्य दूषयति—यदपीत्यादिना । तादूरूप्येण—पङ्कजातत्वेन । यो-
गार्थेति । स्वावयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपङ्कजातत्वप्रकारकान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रती-
त्यर्थः । पद्मत्वविशिष्टरूढिज्ञानस्य—पङ्कजपदं पद्मे शक्तमित्येवं रूढिज्ञानस्य । नास्तीति ।

परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण (१) कुन्तीपुत्राद्यवगमात्, यदुक्तमभियुक्तैः

या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेवयत्रोपपादिता ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ॥

पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिरः ॥—इति ।

तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनु-
भवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रासिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादे-

कृष्णकान्तीटीका ।

रतया वैजात्यविशेषपदं व्याचक्रुः । तन्मन्दं, धर्मसुतत्वस्य जातिरूपत्वाभावात्, तथा
सति कुन्तीसुतत्वादेरपि जातिस्त्वापत्तेः, कृष्णत्वादेर्जातिस्त्वानुपपत्तेश्च, तन्नापि देवकीपु-
त्रत्वस्यैव तथात्वसम्भवात् शरीरवृत्तिकृष्णत्वादिजातौ प्रमाणासत्त्वप्रसङ्गात् । न च
देवकीसुतत्वं जातिरेव, कृष्णत्वजातिस्तु तद्व्याप्येति वाच्यम् । देवकीपुत्राणामनेकत्वेन
तादृशजातेः शरीरवृत्तिरेव मानाभावेन शरीरवृत्तिकृष्णत्वजातेर्यधिकरणत्वात् ।
न च कृष्णत्वजातिरप्यात्मवृत्तिः, कृष्णात्मन एकत्वेनानेकवृत्तित्वाभावात् । कृष्णशरीर-
स्याप्येकत्वमिति तु न देव्यम्, वात्यादिभेदेन तस्यानेकत्वात् । परन्तु देवकीसुतत्वं
जातिर्देवकीसकलपुत्रसाधारणो, कृष्णत्वजातिस्तु तद्विरुद्धा कृष्णशरीरवृत्तिरिति युज्यते
वक्तुम् । कुन्तीपुत्रादीत्यादिना पदमनाभपरिग्रहः । इत्थं च रूढिज्ञानसत्त्वदशार्था बोध्यं,
तदज्ञानदशार्था च रणस्थिरत्वादिना तद्विरोधो भवत्येवेति ध्येयम् । अत्रैव श्रीपतिदत्तसंवा-
दमाह—यदुक्तमिति । अजहत्स्वार्था—शक्यत्तिरूपेणैवानुभाविका, अत्र—ग्रन्थे,
जहत्स्वार्था—शक्यवृत्तिरूपेणानुभाविका, यत्र कुत्र ? इत्याकाङ्क्षायामाह—पङ्कजमि-
त्यादि । 'मनसादेवी'त्यलुक्समास इत्यल ।

मतमित्यस्यानादेयमिति परेणान्वयः । अनादेयत्वे हेतुमाह—पङ्कजम-
स्तीत्यादित इति । गौरवस्य—रूढिज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदके पञ्चान्यधर्मिकत्व-

रामभट्टटीका ।

तथा च विभागव्याघात इति भावः । ननु योगरूढस्यासत्त्वे युधिष्ठिरादिशब्दात् कुन्ती-
पुत्राद्यवगमो न स्यात् अत आह युधिष्ठिरादीति । आदिना पद्मनाभादिपरिग्रहः ।
वैजात्यविशेषो धर्मसुतत्वादिस्तेन युधिष्ठिराद्वीमसेनादेर्नावगमः । रणस्थिरत्वादिक-
मिति । युधि तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या तादृशयोगार्थात्मानोऽलुक् समास (२) इति भावः । अत्र
श्रीपतिसंवादमाह—यदुक्तमिति । अजहत्स्वार्था—शक्यवृत्तिरूपेणैवानुभाविका, अत्र—
ग्रन्थे, जहत्स्वार्था—शक्यवृत्तिरूपेणानुभाविका । यत्र कुत्रेत्याह—पङ्कजमित्यादि-

[१] अत्र रामभट्टमतेन 'वैजात्यविशेषणे'ति पाठस्तु च कृष्णकान्तवागीशैः खण्डित
इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । [२] योगार्थत्वाभावादलुक्समास इति लि० पु० पाठः ।

यम्, अन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्यतायामप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजा-
तत्वप्रकारकशब्दसामान्यं प्रत्येव खडिग्वियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् ।

(१) नन्वेवं 'द्रव्यं सरसिजमस्ती'त्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्र-
व्याभिन्ने सरसि जातं पद्ममपि प्रतीयेत, नाभार्थयोर्भेदान्वये तन्त्रस्य ना-
मोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् ।

सत्यम्, (२) सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये वृत्तिशब्दैकदेशा-

कृष्णकान्तोदाका ।

निवेशगौरवस्य, प्रामाणिकत्वात्—पङ्कजातं पद्ममित्याद्यनुभवान्यथालुपपत्तिप्रमाण-
सिद्धत्वात् । अन्यथा—सकलजनसिद्धानुभवस्याप्यपलापे । अवयवशक्तेः—अवयव-
शक्तिप्रयोज्यत्वस्य, प्रतिबध्यतायां—खडिग्वियप्रतिबध्यतावच्छेदकस्योदौ । सुवचत्वा-
दिति । पङ्कजनिकर्तारि समुदायशक्तिभ्रमदशायां नेष्यत एव पङ्कजातत्वप्रकारक-
बोधः अनुभवापलापस्य तुल्यत्वादिति भावः ।

स्वमतव्यपस्थापनासमर्थो वैयाकरणो लज्जान्वितः प्रकृतमते दोषमाशङ्कते
नन्वेवमित्यादिना । एवं—योगरूढस्य सत्त्वे । सरोजमिवेति । भवन्मते यथा
द्रव्यनिष्ठं सरोजं प्रतीयते, तथा द्रव्याभिन्ने सरसि जातं पद्ममित्यपि प्रतीयेत इत्यर्थः ।
समानविभक्तिकत्वस्येति । विरुद्धविभक्तिराहित्यस्येत्यर्थः । तेन 'नीलपीतौ घट-
पटौ' इत्यत्र समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।

पूर्वपक्षस्य दृढत्वसूचनायोक्तं सत्यमिति । समाधत्ते—सविभक्तिकेति ।
विशेष्यतयाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नसविभक्तिकनामोपस्थाप्यार्थप्रकारकशब्दबोधं प्रति
वृत्तिशब्दान्यस्वसमानविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् । 'राजपुरुषोऽस्ती'त्यादौ
राजपदार्थस्य राजसम्बन्धिनस्तादात्म्येन पुरुषपदार्थेऽन्वयेन व्यभिचारवारणाय समान-
विभक्तिकेति । 'द्रव्यं सरसिजमि'त्यादौ सविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वस्य सत्त्वेनाभेदा-
रामभट्टादीका ।

ना । मनसादेरीत्यप्यलुक्समासः । अन्यथा—गौरवमात्रस्याप्रामाणिकत्वे ।

नचेति । वाच्यम् इत्यप्रेऽन्वयः । एवं—योगरूढस्य नाम्नः सत्त्वे । समानवि-
भक्तिकत्वस्येति । इदमुपलक्षणम्—विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य चेति द्रष्टव्यम् । तेन
नीलपीतौ घटौ इत्यत्र समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । अत एवेत्याशयेन दृष्य-
ति—सविभक्तिकस्येत्यादिना । 'वैश्वस्य गुरुकुलमि'त्यादौ सामानविभक्तिकत्वाभा-

(१) अत्र रामभट्टमतेन 'न चैवम्' अप्रेच 'इतिचेत्' इत्यत्र 'इतिवाच्यम्' इति पाठो बोध्यः ।

(२) अत्रापि 'सविभक्तिकस्य' अप्रे 'वृत्तिशब्दैकदेशान्येनैव' इत्यत्र 'वृत्तिशब्दान्येन' इति राम-
भट्टस्येष्टः पाठो द्रष्टव्यः ।

येनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्य-
त्वादिति ॥ २७ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

न्वयवारणाय वृत्तिशब्दैकदेशान्येनैवेति । “पदानां प्रत्ययैर्योगः समासाश्चेद वृत्तयः” ।
तथा च प्रत्ययसाकाङ्क्षपदान्यत्वे सति समासान्यत्वं निविष्टमिति भावः । ननु वृत्ते
सरसिजमित्यत्र सरोरूपनाम्नः समासान्यत्वात् प्रत्ययसाकाङ्क्षपदान्तरत्वाच्च कुतस्तत्रा-
भेदबोधवारणम् ? प्रत्ययसाकाङ्क्ष इत्यत्र प्रत्ययपदस्य विभक्त्यन्यप्रत्ययपरत्वमावश्य-
कम्, अन्यथा नीलो घट इत्यत्रापि तथान्वयानुपपत्तेरिति चेन्न । समासान्य इत्यस्य
समासघटकान्यत्वार्थकत्वात् । न च समानविशेषणेनैवोपपत्तौ प्रत्ययसाकाङ्क्षपदान्यत्व-
निवेशनमफलमिति वाच्यम् । प्रकृते तन्निवेश एव तात्पर्यात् । ‘शोभने सारसमि’त्यादौ
सारसः समानविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वाभावादेव शोभनादेर्भेदान्वयबोधासम्भवात् ।
‘सुन्दरं दधी’त्यत्र शाब्दबोधोपपत्तये समानविभक्तिकेत्यस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यार्थ-
कताया वाच्यतया ‘शोभनसारसमि’त्यादौ बोधवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति
वस्तुगतिः । ननु ‘स्तोकं पचती’त्यादौ स्तोत्रपदार्थस्य पाकादावभेदान्वयेन व्यभिचा-
रवारणाय नामार्थनिष्ठविशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपगन्तव्यम् ? अत एव
नामार्थान्वये इत्युक्तम् । ‘नीलेन घट’ इत्यादौ वक्ष्यपदार्थे नीलादेर्भेदान्वयवारणाय समा-
नविभक्तिकेति नामान्तरविशेषणम् । तदर्थं विरुद्धविभक्तिराहित्यमित्युक्तप्रायत्वात् ।
‘समानविभक्तिकेत्यत्र विभक्तिपदं यथाश्रुतमेव न तु तदनुसन्धानपरम् । न च ‘शोभनं
दध्ना जुहोती’त्यादौ शोभनादेर्दध्नादावभेदान्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । नामार्थस्थाभेदेन
नामान्तरार्थान्वये विरुद्धविभक्त्यनुसन्धानराहित्यस्य तन्त्रत्वात् । न च ‘शोभनं तदधि
प्राप्त’ इत्यादौ शोभनादेर्दध्नादावभेदान्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । असमासस्थल इव
समासस्थलेऽपि तादृशबोधस्थेष्टत्वात्, आनुपूर्व्याः साम्येनाकाङ्क्षाविरहस्य वक्तुमश-
क्यत्वात्, समानानुपूर्वीज्ञानस्य सकलकारणसमभिध्याहृतस्य कचित् शाब्दबोधजनकत्वं
वचचिन्नेत्येकशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एवाग्रे ‘तत्पुरुषलक्षणविचारे लुप्तविभक्ते-
रनुसन्धानस्वीकारे ‘समृद्धं ग्रामगत’ इत्यादौ समृद्धादेर्ग्रामादावभेदान्वयप्रसङ्ग’ इति
वक्ष्यति । वस्तुतः सविभक्तिकेत्यत्र विभक्तिपदं लुप्तविभक्तिसाधारणम्, अत एव
‘शोभनं दध्ना जुहोती’त्यादौ शोभनादेर्नाभेदान्वयः, न वा लुप्तविभक्तिस्थले व्युत्पत्त्य-
न्तरकल्पना । ‘शोभनं तदधि प्राप्त’ इत्यादौ निरुक्तग्रामपदोत्तरविभक्तेरनुसन्धानस्वी-
कारपक्षेऽपि नाभेदान्वयप्रसङ्गः, वृत्तिशब्दान्यसविभक्तिकनामोपस्थाप्यत्वाभावात् ।
न च ‘समृद्धं ग्रामगत’ इत्यादावभेदान्वयप्रसङ्ग’ इति वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् ।

रामभट्टीटीका ।

बाहुतं वृत्तिशब्दान्येनेति ॥ २७ ॥

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यते ॥

इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराकाङ्क्षादिसाचिष्यादाह-
त्या(१)न्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो, न तु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वम् अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः अति-
बन्धकत्वं वा प्रमाणाभावात्, एवञ्च यत्र योगार्थरूढिलभ्यार्थयोस्तात्प-

कृष्णकान्तीटीका ।

लुप्तविभक्तेरनुसन्धानस्वीकारे सत्प्रकृतिग्रामपदस्यापि तदानीमनुसन्धात्वात्, वृत्तिशब्दा-
न्यग्रामपदोपस्थाप्यत्वरूपनिरुद्धहेतोस्तत्र सत्त्वात्, न हि समासवटकं यद्ग्रामपदं
तदेव विग्रहवटकमिति वक्तुं युज्यते, उच्चारणभेदेन पदभेदात्, अन्यथा 'समृद्धं ग्रामगत'
इत्यादावप्यभेदान्वयबोधो न स्यात्, तत्रत्यग्रामपदस्य वृत्तिवटकत्वात् इत्यादिकं तत्र
विवेचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ २७ ॥

मणिकारमतं दर्शयितुं भूमिकामाह—यद्यदिति । आकाङ्क्षितं—साकाङ्क्षशब्दोपस्था-
प्यं, योग्यं—योग्यताविशिष्टं, सन्निधानम्—भासन्नपदोपस्थाप्यत्वं प्राप्नोति । इदमुपलक्षण-
म्, वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन ज्ञातमित्यपि बोध्यम् । पदैः—स्वार्थाद्युपस्थापकपदैः । समधि-
गम्यते—बोध्यते । इति—इत्यतः, आकाङ्क्षादिसाचिष्यात्—आकाङ्क्षादिसहकारात्, आदि-
तः—प्रथमतः, अन्वयबुद्धिस्थल एव—अन्वयबुद्धिदशायामेव । नान्यत्र—रूढ्यर्थभिन्ने, यो-
गार्थस्य प्रकारतया रूढ्यर्थे च योगार्थदिनाकृतसमुदायशक्यतावच्छेदकस्य नान्वय इत्य-
र्थः । तथा चाकाङ्क्षाज्ञानादिसत्त्वे कुमुदादेः पङ्कजातत्वेन स्थलपदादेः पद्यत्वेन च बोधो
भवत्येवेति भावः । प्रकृतमते सीमांसकमते चानुगतत्वं व्यञ्जयति अन्यत्रेति । अन्य-
त्र—रूढ्यर्थभिन्ने । प्रतिबन्धकत्वं वेति न त्विति पूर्वान्वितम् । कुत इत्याकाङ्क्षा-
यामाह—प्रमाणाभावादिति । रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थप्रकारकान्वयबुद्धेः स्वीकृतत्वेन
रानभद्रीटीका ।

मणिकृन्मतं दर्शयितुं भूमिकामाह—यद्यदित्यादिना । स्वार्थे साकाङ्क्षं योग्यं च
यद्यद्वस्तु सन्निधानं पदजन्यस्मृतिविषयत्वं प्रतिपद्यते प्राप्नोति तेन तेन वस्तुनाऽन्वित
एव स्वार्थः स्वोपस्थापितार्थः पदैरवगम्यतेऽनुभाव्यत इत्यर्थः । तयोः—रूढ्यर्थयोगार्थयोः ।
आहत्य—प्रथमतः । साकाङ्क्षत्वमिति—न तु कुमुदादौ योगार्थान्वयवारणाय मिथः
साकाङ्क्षत्वं कल्प्यत इति भावः । ननु तर्हि पङ्कजपदात् कुमुदबोधो भवेत् अत आह
एवं चेति । तात्पर्यज्ञानस्य शब्दबुद्धौ बहेतुत्वाङ्गीकारादाह—विरोधिसमवधाना

र्याद्यग्रहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्वयधीस्तत्र योगार्थमर्यादया पञ्जजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन स्थलकमलस्य बोधो भवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति--

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाऽऽकाङ्क्षादिनिश्चयः ।

तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः ॥२८॥

समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र धार्मिणि अवा-
न्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षा(दि)निश्चयादिस्तदैव तत्र तस्यान्वयबोध उत्पद्यत

कृष्णकान्तीटीका ।

तत्र तादृशबुद्ध्यभावान्यथानुपपत्तिप्रमाणस्य सुदूरपराहतत्वादिति भावः । उपसंहरति एवञ्चेति—तद्योमिथः साकाङ्क्षत्वविरहे रुढिधियः प्रतिबन्धकत्वविरहे च, यत्र—स्थ-
लविशेषे, तात्पर्याद्यग्रहात्—पङ्कजपदं पङ्कजनिकर्तृत्वेन पञ्चं बोधयतु इति तात्पर्यग्रहो नास्ति परन्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदबोधो भवित्वति तात्पर्यग्रहस्तत्र तादृग्येण पञ्च-
बोधौपयिकतात्पर्यग्रहाभावात् न तादृशबोध इति । ननु कुमुदबोधौपयिकतात्पर्य-
ग्रहदशायां पञ्चबोधौपयिकतात्पर्यग्रहे बाधकाभावः, तादृशतात्पर्यग्रहप्रतिबन्धक-
कल्पने तादृग्येण पञ्चबोधप्रतिबन्धककल्पनस्यैवोचितत्वादित्याशयेनाह विरो-
धीति । पञ्चं पङ्कजनिकर्तृभिन्नमिति बाधादिसमवधानाद्वैत्यर्थः । न च तात्पर्या-
दीत्यादिना योग्यतादेः संग्रहात् बाधग्रहकाले योग्यताज्ञानविरहस्यावश्यकत्वेनास्य क-
ल्पान्तरत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । सिद्धान्तितमते बाधविरहरूपयोग्यता स्वरूपसती हेतुरित्यादिपदात् तत्संग्रहासंभवात् । न च बाधविरहस्याविशिष्टधीसामान्यहेतुत्वेन तस्य शाब्दं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमफलमिति वाच्यम् । हृच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्य-
क्षादिकं प्रति पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन शाब्दं प्रति बाधबुद्धेः प्रति-
बन्धकत्वकल्पनात् । प्रथममिति सम्पातायार्तं, प्राथमिकत्वस्याव्यावर्तकत्वात् । योगार्थमर्यादया—योगशक्त्या । कुमुदादेरिति, बोधो भवत्येवेति परेणान्वितम् ।

समुदायशक्त्युपस्थापित इति रूढ्यर्थ इत्यस्य विवरणम् । अन्यत्र—कुमुदादौ,
आकाङ्क्षादीत्यादिना तात्पर्यादिपरिग्रहः । वस्तुत आकाङ्क्षानिश्चयादिरित्येव पाठः,
तत्रादिना तात्पर्यनिश्चययोग्यतासत्तिपरिग्रहः । अन्यथाऽऽकाङ्क्षादिपदोत्तरादिपदेन

रामभट्टीटीका ।

द्वा इति । पञ्चं पङ्कजातत्वाभाववत् इत्याकारकबाधनिश्चयाद्वैत्यर्थः । कुमुदादे-
रिति । बोधो भवत्येवेत्येतेनान्वयः ।

अन्यत्र—कुमुदादौ । पङ्कजं पद्ममित्यत्र पद्मपदोपस्थापिते पद्मेऽन्वयो न स्यात् अत
आह पदान्तरेति । तस्य—योगार्थस्य । संभूतसामग्रीकत्वात्—शाब्दसामान्यसामग्री-

सम्भूतसामग्रीकत्वात् । रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु रूढे-
योगापहारिताप्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीस्थलाभिप्रायक
इति चिन्तामणिकृतां मतम् ॥ १८ ॥

योगरूढं विभजते—

सामासिकं तद्धिताक्तमिति तद्विधिवद्भवत् ।

योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ॥ २९ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

स्वरूपसद्देतुभूतयोग्यतादेः परिग्रहासम्भवेन न्यूनतापत्तेः । तस्य-अवांन्तरवृत्तिलभ्यार्थ-
स्य । सम्भूतसामग्रीकत्वादिति । सम्भूता सन्ध्या सामग्री येन इति बहुब्रीहिणा
शाब्दसामान्यसकलकारणाधिकरणत्वादित्यर्थः । ननु रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधवा-
रणाय रूढेयोगापहारित्वं प्राच्यैरुक्तं तदसङ्गतमित्यत आह—रूढ्यर्थभिन्न इति ।
मात्रपदेन रूढ्यर्थेतरव्यवच्छेदः, मतं-सम्मतम् तच्चास्वरसमुचनाय, स च पङ्कजातत्वेन
पञ्चबोधदशायां तादृरूप्येण कुमुदबोधवारणाय तत्र कारणविरहकल्पनस्यावश्यकत्वेन
कुमुदबोधोपपादकशक्तिभ्रमकल्पनापेक्षया लाघवविरहेणानुभवविरुद्धस्य रुढिज्ञानदशायां
कुमुदादिबोधस्य स्वीकारोऽनुचित इति ॥ २८ ॥

योगरूढं विभजते सामासिकमिति । कारिकास्थतत्पदार्थमाह—तद्योगरू-
रामभट्टीटीका ।

सत्त्वात् । ननु रूढेयोगापहारित्वप्रवादो भज्येत्यत आह रूढ्यर्थभिन्न इति ।
सति रुढिज्ञाने कुमुदे तात्पर्यज्ञानादिसहस्रेणापि न कुमुदशाब्दधीरित्यनुभवेनैव (१)तैः
प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः स्वीक्रियते इत्यनुभवानुरोधेन क्लृप्तप्रतिबन्धकाभावरूपकारणस्य
लाघवानुरोधेन दूरीकरणे प्रायो जगति कार्यकारणभावविलोपापत्तिरित्याशयेन 'मतमि'-
त्युक्त्वाऽऽस्वरसो व्यञ्जितः ।

केचित्तु—पङ्कजपदात् कुमुदधीवारणाय पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रति पञ्च-
त्वप्रकारकप्रमाया विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वं कल्प्यते, सर्वत्र ईद्वरीयज्ञानस्य सर्वदा
सत्त्वात् न दोष—इत्यपि वदन्ति ।

परंतु पङ्कजपदस्य न पञ्चत्वविशिष्टे शक्तिः, पङ्कजनिकर्तृ पदम् इत्याकारशाब्दस्तु न
केवलपङ्कजपदात्, किन्तु यथाकथञ्चित् पञ्चत्वोपस्थितिसहकृतपङ्कजपदात्, कुमुदादौ पङ्क-
जपदप्रयोगस्तु पञ्चत्वस्य पञ्चत्वपदज्ञानस्य हेतुत्वाद्वा निरसनीय इति । तत्र । यथाकथञ्चि-
दुपस्थितेः शाब्दबुद्धावहेतुत्वादित्यथा यथाकथञ्चित्तदुपस्थितिदशायां विनापि पदस्य वृत्ति-
ज्ञानं तच्छाब्दबुद्ध्यापत्तेरिति समासः ॥ २८ ॥

ननु तत्पदस्याव्यवहितवस्तुपरामर्शकत्वात् तद्धितान्तस्यैव द्वैविध्यभ्रमः स्यादत

तद्-योगरूढं, सामासिकं-समासात्मकं, कृष्णसर्पादि, तद्धिताक्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ॥ २९ ॥

यौगिकं नाम लक्ष्यति विभजते च—

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।

समासस्तद्धिताक्तं च कृदन्तश्चेति तात्त्रया ॥ ३० ॥

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थं यौगिकम्, योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगे-
नावच्छिन्नस्य लब्धार्थस्य बोधकं, न तु तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रि-
विधं-समासः तद्धिताक्तं कृदन्तश्चेति । द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकश-

कृष्णकान्तीटीका ।

दमिति । ननु 'सामासिकमि'त्यनेकप्रत्ययस्य वैयर्थ्यमित्यतः सामासिकपदं व्याकुस्ते
समासात्मकमिति । तथा च स्वार्थं इकार्णति भावः । तदेव किमित्याकाङ्क्षाया-
माह—कृष्णसर्पादीति । तच्च कृष्णाभिन्नसर्पत्वादिना कृष्णसर्पत्वरूपजातिविशेषा-
वच्छिन्नस्य बोधकम् । आदिना लोहितशाल्यादिपरिग्रहः । वासुदेवपदमपि वसुदेवा-
पत्यत्वेन कृष्णत्वजात्यवच्छिन्नस्य बोधकम् । आदिना गार्ग्यकादयपादिपरिग्रहः । ननु
पङ्कजादिकृदन्तनाम्नोऽपि योगरूढत्वाद्द्विधाविभजनमसङ्गतमित्याशङ्क्यामुक्तस्य का-
रिकापराद्धस्य भावार्थमाह—कृदन्तस्येत्यादिना । नाधिक्यमिति । न त्रिविध-
त्वमिति भावः ॥ २९ ॥

यौगिकमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । कारिकापूर्वादं व्याख्याय मात्रपदव्या-
वृत्तिं दर्शयति यन्नामेत्यादिना न तु तन्मात्रस्येत्यन्तेन । यादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्नं स्वघटकशब्दमात्रलभ्ययादृशविशिष्टार्थविषयकशब्दं प्रति विषयतया जनक-
तावच्छेदकं तादृशानुपूर्वमच्छेदत्वं तादृशार्थं यौगिकत्वमिति पर्यवसितम् । तद्धि-
ताक्तमिति । 'बहुगुड' इत्यादौ तद्धितान्तत्वाभावात् (१) तन्नोक्तमिति भावः । ननु

रामभट्टटीका ।

आह योगरूढमिति । प्रकृते इकप्रत्ययस्य वैयर्थ्यादाह—सामासिकमिति ।
तथाच स्वार्थं इकञ्चिन्मिति भावः । ननु सरसिजादिशब्दाधिक्याद्विभागाधिक्यमत-
आह कृदन्तस्येति ॥ २९ ॥

विभागमाह समास इति । बहुगुड इत्यादौ तद्धितान्तत्वाभावादुक्तं तद्धिताक्त-
मिति । मात्रपदव्यावृत्तिमाह योगरूढमिति । तन्मात्रस्येति । योगलभ्या-
र्थमात्रस्येत्यर्थः । त्रिवेति दर्शयति—समासस्तद्धिताक्तमिति । ननु पङ्कजा-

वदानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धनसदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वत्रेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयम्, नातः कृष्णसर्पादौ वासु-
देवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । 'ब्राह्मणी-श्वश्रूः-शूद्रे'त्यादौ
डीवादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव, अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति
तत्तदर्थं रूढमेव, नातो विभागस्य व्याघातः ॥ ३० ॥

इतिश्रजिगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां नामप्रकरणं समाप्तम् ॥

कृष्णकान्तादीका ।

द्वन्द्वसमासस्य विशिष्टार्थबोधकत्वाभावात् तस्य यौगिकत्वं न स्यादित्यत आह—
द्वन्द्वोऽपीत्यादि । धनसदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया—धनसदिराद्यर्थस्य यत्किञ्चित्-
क्रियान्वयबोधकतयेत्यर्थः, तथा च तत्र तादृशार्थान्वितक्रियारूपविशिष्टार्थप्रसिद्ध्या
न यौगिकत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत एवोक्तं “एकदैव क्रियायोगाद्भवति द्वन्द्वसंज्ञकः”
इति । विशेषलक्षणेऽपि रूढान्यत्वं निवेदयति सर्वं चेदमिति । इदं—यौगिकविशे-
षलक्षणम्, तथा च रूढान्यत्वे सति समासस्य समासात्मकयौगिकलक्षणम्, न तु केवल-
समासत्वं पङ्कजादिसमासेऽतिव्याप्तेः । अन्यैव रीत्या अन्यदपि लक्षणद्वयं कार्यम् । अत
एव विशेषलक्षणाक्रान्तस्यैव सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति नियमोऽप्युपपद्यत इति
भावः । जात्यवच्छिन्नसङ्कृतवक्रामत्वावच्छिन्नभिन्नत्वं रूढान्यत्वं, तच्च सामानाधिकरण्यस-
म्बन्धेन लक्षणविशेषणम्, तत्प्रयोजनं स्वयमाह—नात इति । ननु डीवादिप्रत्ययान्त-
स्य यौगिकत्वात् विभागव्याघात इत्यत आह—ब्राह्मणात्यादि । डीवादेरित्यादि-
पदात् ङङ्-आप इत्यादिप्रत्ययपरिग्रहः । तादृशब्राह्मणादिकं स्वमते डीवादेः स्वरू-
पार्थक्यत्वेन ब्राह्मणपदमेव स्त्रीत्वविशिष्टब्राह्मणवाचकम्, तन्मतमाहान्यथेति—डीवादेः
स्त्रीत्वावाचित्वे, विभागव्याघातः—यौगिकनाम्नस्त्रिविधत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशविरचितशब्दशक्तिप्रकाशिका-

टीकायां नामप्रकरणटीका समाप्ता ॥

दिशब्दस्य रूढार्थाप्रतिसन्धानदशायां योगार्थमात्रस्यैव बोधकत्वात् तेषामपि यौ-
गिकत्वापत्तिरत आह—सर्वं चेदं रूढान्यत्वेनेति । पङ्कजादिपदस्य
पञ्चत्वविशिष्टे सङ्केतितत्वेन रूढान्यत्वाभावादिति भावः । ननु ब्राह्मणीत्यादिरूढस्य
नाम्नो डीवादिप्रत्ययान्ततया ब्राह्मणजन्यस्त्रीत्वाश्रयबोधकत्वेन यौगिकत्वापत्तिरतस्त
त्रेष्टापत्तिमाह—ब्राह्मणीति । अन्यथा—डीवादिप्रत्ययस्य स्त्रीत्वाद्यवाचित्वे, स्त्रीत्व-
वाचित्वमिति प्राचां मतेन स्वमतेऽन्यथेत्युक्तम् । अनयोस्तत्त्वं स्वयमेव दर्शयिष्यते ।
तत्तदर्थं—ब्राह्मणजन्यस्त्रीत्वाश्रयाद्यर्थे ॥ ३० ॥

इति श्रीरामभद्रसिद्धान्तवागीशकृतार्था भावार्थबोधिण्यां नामप्रकरणम् ॥

(२) समासप्रकरणम् ।

यौगिकेषु समासं लक्षयति—

यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिनिर्जायकः ।

यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥ ३१ ॥

यादृशमहावाक्योत्तरस्त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषय-
ताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्त्रार्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहात्

कृष्णकान्तोदाका ।

यौगिकेति, निर्दारेण स्पष्टमी । समासमिति । क्रमप्राप्तमित्यर्थः ।
अन्तःशब्दोऽप्यवहितोत्तरार्थः, त्वादौत्यादिना तलादिपरिग्रहः, निजार्थक इति
स्वार्थे कप्रत्ययः, स्वार्थे इत्यर्थः, यादृशार्थस्येति षष्ठ्यर्थः प्रकाशित्वम्, इत्यादिकं
विमृश्य निष्कृष्टार्थमाह—यादृशेति । स्वार्थस्येति । एवं त्वतलादि, षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं,
अन्वयश्चास्य विषयतस्त्यनेन, यादृशार्थवच्छिन्नत्वं—यादृशार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वम्,
तथाचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकत्वतलादिविशेष्य-
कज्ञानं यादृशार्थनिष्ठप्रकारताकत्वतलाद्यर्थविशेष्यकास्वयबोधजनकं महावाक्यघटकता-
दृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थं समासत्वमिति फलितम् । 'नीलोत्पलत्वमित्यादौ
त्प्रत्ययार्थविशेष्यकनीलोत्पलप्रकारकान्वयबोधे नीलोत्पलादिशब्दोत्तरत्वप्रत्ययनिश्चय-
त्वेन हेतुत्वान्नीलोत्पलादिभागस्य नीलाभिन्नोत्पलाद्यर्थं समासत्वम् । पदक्रमेण सर्वत्र
लक्षणसमन्वयः । ननु घटादिभागस्य वाक्यत्वाभावादेव व्युत्पाससम्भवात् वाक्ये-
महत्त्वनिवेशनमफलम्, इत्यतस्तन्निवेशं सार्थकयति पाचकादिकं त्विति । पाकक-
र्त्रार्थकमित्यनेन तस्य विशिष्टार्थाप्रसिद्धिभ्रमनिरासः । 'वाक्यमपी'त्यनेन वाक्यत्वेन
तद्वारणासम्भवः सूचितः । एवं—पाचकादिः, तादृशार्थकत्वविरहात्—पाककर्त्रार्थकत्ववि-
रहात्, तथाच यादृशानुपूर्वीविशेषः स्वघटकानेकनामलभ्ययादृशविशिष्टार्थबोधजनकता-
रामभट्टोदाका ।

समासमिति । क्रमप्राप्तमिति शेषः । अन्त इत्यस्य वृत्तिरुत्तर इति । निजार्थके
इत्यस्य विवरणं स्वार्थस्येत्यादि । नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलाभिन्नोत्पलस्य भाव
इत्यन्वये नीलोत्पलादिवाक्योत्तरत्वतलादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् । दृशस्य नीलोत्पलादिवाक्यस्य
नीलाभिन्नोत्पलाद्यर्थं समासत्वमानुपूर्वीज्ञानस्य तथैव हेतुत्वादिक्रमेण सर्वत्र लक्षणस-
ङ्गतिः । ननु यादृशवाक्योत्तरत्वादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतु-
स्तादृशं तद्वाक्यं तादृशार्थं समास इति लघुतरं कथं न कृतमत आह—पाचकादिकं
त्विति । आदिना पङ्कजादिशब्दपरिग्रहः । तादृशार्थकत्वविरहात्—पाककर्त्रार्थकत्वविर-

महावाक्यम् । प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम्, तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । 'क्षीरपायी'त्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृद्ध्यस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्न-

कृष्णकान्तटीका ।

वच्छेदकस्तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तथाविधार्थं महावाक्यत्वमिति भावः । वाक्यनिष्ठ-महत्त्वमपि स्वातन्त्र्येण निर्वर्त्ति—प्रकृत्यर्थेति । तथाच आदृशानुपूर्वीविशेषः स्वा-र्थधर्मिकस्वप्रकृत्यर्थमात्रप्रकारकान्वयबोधजनकतानवच्छेदकः तादृशानुपूर्वीमत्त्वं महत्त्वमिति भावः । नचैवं 'घट' इति भागस्य महत्त्वापत्तिरिष्टत्वात्, महत्त्वसत्त्वेऽपि वाक्य-त्वाभावादेवातिप्रसङ्गमद्भावात्, अत एव वाक्यत्वनिवेशनमपि असफलम् । पूर्वकल्पपरि-त्यागे स्वयं बीजमाह—तेनेत्यादे । तेन—नामाद्यघटितमहत्त्वनिर्बन्धनेन । नाव्याप्ति-रिति । अन्यथा निपातस्य नामत्वाभावेन अनेकनामलभ्यविशिष्टार्थकत्वविरहादव्या-प्तिः स्यादिति भावः । 'उपकुम्भादावि'त्यादिना चयादेः परिग्रहः । ननु निपातस्य नामत्ववादिमते तत्र नाव्याप्तिः, तदस्वीकारपक्षेऽपि स्वघटकधातुभिन्नानेकपदलभ्यत्वं महावाक्यलक्षणे निवेशनीयम् अतो दोषान्तरमाह—नवेति । अतिप्रसङ्ग इति । तादृशानेकपदलभ्यार्थकत्वादिति भावः । एतत्कल्पे तु भावप्रत्ययार्थधर्मिकनीलघटमात्र-प्रकारकान्वयबोधस्वरूपयोग्यतया नातिप्रसङ्ग इति भावः । मात्रपदव्यावृत्तिमाह—क्षीरपायीत्यादि । आदिना ओदनभोक्तृकुम्भकारादिरपरिग्रहः, प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृ-द्व्यस्य—पानशीलावच्छिन्नकर्तुः, अन्वयबोधे समर्थोऽपि—अन्वयबोधस्वरूपयोग्योऽपि । न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्येति । अन्वयबोधे समर्थ इति पूर्वगान्वयः ।

रामभट्टटीका ।

हात् । न महावाक्यमिति । तथाच तदनुक्तौ पाचकादिष्वतिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेतावतपि 'अघटो देश' इत्यादितत्पुरुषे 'उपकुम्भाद्य'व्ययीभावे चाव्याप्तिः, तदघटक-नञादिनिपातस्य नामत्वाभावेन तादृशस्य महावाक्यत्वविरहात् अत आह—प्रकृत्यर्थमात्रेति । नचैवं 'घट' इत्यादिभागेऽतिव्याप्तिः, तस्य निरुक्तमहत्त्वविरहेऽपि वाक्यत्वविर-हात् इति भावः । ननु प्राचां मते निपातानामपि नामत्वाच्च तत्राव्याप्तिरत आह—नवेति । तथाच नीलघटत्वावच्छिन्नभावप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधे नीलघटत्वभागस्य स्वरूप-योग्यत्वात् निरुक्तमहत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थ-स्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वमेव वाक्यस्य महत्त्वमुच्यतामलं मात्रपदप्रवेशेनेत्यत आह—क्षीरपायीति । प्रकृत्यर्थेति । प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य कृद्ध्यताच्छील्यस्य बोध इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थमात्रेति । स्वप्रकृत्यर्थमात्रेत्यर्थः । ततः—क्षीरपायीत्यादितः ।

स्य, ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । 'राज्ञः पुरुषत्वमि'त्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः, तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो 'राज्ञः पुरुषे'त्यादिभागे न प्रसङ्गः । 'पायं पायमि'त्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्व-

कृष्णकान्तीटीका ।

ननु 'राज्ञः पुरुष' इतिभागेऽतिव्याप्तिः तस्य निरुक्तमहावाक्यत्वात्, तदुत्तर-
त्वतलादिप्रत्ययार्थधर्मिकस्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वाच्चेत्यत आह—राज्ञः पुरुषत्व-
मिति । राजन्येवेति—एवकारो भिन्नक्रमे, तथाच राजनि पुरुषभाव एव प्रतीयत
इत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—नत्विति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—तद्धिताना-
मिति । प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वात्—प्रकृत्यर्थेतरविषयत्वानिरूपकस्वार्थविष-
यताकबोधजनकत्वात्, तथाच प्रकृत्यर्थकोटौ राजसम्बन्धादेर्भानासम्भवादिति भावः ।
न प्रसङ्ग इति । तथाच स्वार्थधर्मिकराजसम्बन्धत्वपुरुषप्रकारकान्वयबोधजनकत्वात्
तथाविधार्थे 'राज्ञः पुरुष'भागो न समास इति भावः । केचित्तु त्वतलादिधर्मिकत्वनि-
वेशव्यावृत्तिपरतया तादृशग्रन्थं व्याचक्षते । तन्मन्दम्, राजस्वत्त्ववत्पुरुषरूपविशिष्टा-
र्थकत्वाभावादेव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवात्, प्रकृते विषयतात्वेनैव महावाक्यविषय-
त्वत्वतलादिविषयताया निवेशाच्च । ननु त्वतलादित्वेन कथं तन्निवेश इत्यत आह—
पायं पायमिति । स्वार्थेति । पौनःपुन्यार्थक-णमाद्यर्थेत्यर्थः । धात्वन्तरार्थस्य-कृ-
त्यादिरूपधात्वन्तरार्थस्य । 'पायं पायं व्रजतीत्यादितः पुनःपुनःपानकृतिसमानकाली-
नत्वस्य व्रजनादौ बोधनात् "णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पद"मित्यादिकत्वापवादकानुशास-
नादिति केचित् । वस्तुतः स्वार्थावच्छिन्नस्य—आभीक्ष्ण्यरूपस्वार्थावच्छिन्नस्य, धात्व-

रामभट्टटीका ।

अप्रत्ययादिति । ततः क्षीरपानशीलस्यैव प्रत्ययात् 'क्षीरपायी'त्याद्युपपदसमासस्य
स्वप्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधासमर्थत्वादेव नाव्यप्तिरिति भावः । नन्वेवं
निरुक्तमहावाक्यत्वस्याविशिष्टत्वात् 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादिभागेऽतिव्याप्तिरत आह—
राज्ञः पुरुषत्वमिति । प्रतीयत इति । घटस्य रूपमित्यत्रैव प्रकृते षष्ठ्या वृत्तिस्वार्थ-
कत्वादिति भावः । प्रकृत्यर्थेति । स्वप्रकृत्यर्थेत्यर्थः । बोधकत्वादिति । अन्यथा
'पृथुकस्या चाटकैर' इत्यादावपि पृथुकसम्बन्धिचटकायाः अपत्यस्य बोधापत्तेरिति भावः ।
वप्रसङ्गो—नातिव्याप्तिः । ननु यादृशमहावाक्योत्तरशब्दो(१) यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशा-
लिबोधे हेतुः तादृशार्थकतद्वाक्यत्वमेव तादृशार्थे समासत्वमित्येवास्तु कृतं त्वतलादेर्विशेषतो
निवेशेनेत्यत आह—पायमिति । स्वार्थेति । पौनःपुन्यात्मकणमाद्यर्थेत्यर्थः ।

यबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य । 'प्रस्थाये'त्यादौ समासव्यपदेशो ल्य-
बादिशब्दसंस्कारप्रयोजको गौणः ॥ ३१ ॥

विभजते—

स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।

यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः ॥ ३२ ॥

कृष्णकान्तोटीका ।

न्तरार्थस्य—पानरूपस्य, तेन णम् प्रकृतिपाधातोर्धात्वन्तरत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ननु
'प्रस्थाय' इत्यादौ ल्यप् न स्यात्, प्रपूर्वस्य स्थाधातोर्निरुक्तमहावाक्यत्वाभावेन समा-
सत्वाभावात् समास एव क्त्वास्थाने तस्य विधानात् ह्येत आह—प्रस्थाय इत्या-
दाविति । समासव्यपदेशः—समासपदप्रयोगः, गौणः—भाक्तः, ननु शाक्त इति
भावः ॥ ३१ ॥

विभजते—समासमित्यादिः । कारिकां विवृणोति स चायमिति स च—
रामभट्टीटीका ।

धात्वन्तरार्थस्येति । कृत्यादिरूपधात्वन्तरार्थस्येत्यर्थः । 'पायं पायं व्रजती'त्यादितः
पुनःपुनःपानकृतिसमानकालीनत्वस्य व्रजनादौ बोधनात् 'णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विष्य पद-
मि'त्यादिरूपपापवादकानुशासनादिति भावः । नत्विति । तथाच तत्रातिव्याप्तिभयेन
विशेषतोऽभिहितमिति भावः । ननु प्रपूर्वस्य स्थाधातोर्निरुक्तमहावाक्यत्वाभावात् समा-
सत्त्वविरहेण 'प्रस्थाये'त्यादौ ल्यप् न स्यात् समास एव क्त्वास्थाने ल्यप् विधानात् अत
आह—प्रस्थायेत्यादाविति । आदिना 'प्रणम्ये'त्यादेः परिग्रहः । गौणो—भाक्तः
अन्यथा प्रशब्दस्य द्योतकत्वमते वस्तुवाचिनां नाम्नामेकार्थावच्छिन्नापरार्थवि-
षयताशालिबोधजनकवाक्यस्य प्राचां मते स्वमते च समासत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् ।
न च प्रादेर्वाचकत्वमते नायं दोषः, तथासति परस्परानन्वितपदार्थोपस्थापकद्वन्द्वे-
ऽव्याप्तिः । एतेन—नामोपस्थाप्ये यत्र धर्मिणि प्रत्ययानुपस्थाप्ययदर्थस्य याह-
शान्वयबोधं प्रति यादृशवाक्यत्वेन हेतुत्वं तादृशवाक्यत्वमेव तथाविधान्वयबोध-
समासत्वम्, नीलोत्पलादिकं हि वाक्यमुत्पलादौ नीलादेरभेदान्वये तन्त्रं तादृशानुपूर्वा-
ज्ञानत्वेन तादृशज्ञानोत्तरोत्पलधर्मिकनीलप्रकारकशब्दं प्रति हेतुत्वात्, घटत्वेत्यादिकं न
नामोपस्थाप्येऽर्थे घटादेरन्वयक्षमम्, पटुतरेत्यादिकं च नामार्थे न प्रत्ययानुपस्थापितार्थ-
स्यान्वयक्षममिति तयोर्व्युदासः, तदुक्तम्—

प्रत्ययेनानुपस्थाप्ययादृशार्थान्वयक्षमम् ।

नामार्थे यत्र यद्वाक्यं स समासस्तथान्वये ॥—

इति प्रकारान्तरेण दुर्गासिंहादिमतपरिष्कर्तॄणां मतमपास्तम् । दण्डी पुरुष इत्यादौ

स चायं निरुक्तः समासः कर्मधारयः द्विगुः तत्पुरुषः अव्ययीभावः
४ बहुव्रीहिः द्वन्द्वभेदात् षड्विधः, यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः ७ स-
मासोऽस्ति, तेन समं समासः सप्तविधः । सङ्काश-निभ-नीकाशादीना-
मिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया
तथाविधनामान्तत्वमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः ॥ ३२ ॥

ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदाऽस्य पञ्चविधत्वोक्तिः

कृष्णकान्तीटीका ।

यौगिकनामविभाजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नश्च, निरुक्तः—निरुक्तलक्षणाश्रयः । समासः
समासपदार्थः । केचित्तु—‘स चायमिति कारिकास्थपाठधारणं, स इत्यस्यार्थमाह
‘निरुक्त’ इति, यौगिकनामविभाजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नः, अयमित्यस्यार्थमाह—
समास इति, निरुक्तलक्षणाश्रय इति तदर्थ—इत्याहुः । ननु षड्विधत्वं कुत इत्याका-
ङ्क्षायामाह—कर्मधारयेत्यादि । तेनेत्यस्य तृतीयाया असावित्यदम्शब्दस्य
चार्थमाह तेन समं समास इति । ननूपपदसमासस्यापि तत्पुरुषतया कुतस्तेन
रूपेण विभागः मिथोविरुद्धधर्माणामेव विभाजकत्वादित्यत आह—सङ्काशनिभनी-
काशादीनामिवेति । तथाविधेति । उपपदार्थान्वितस्वार्थबोधकपदान्तत्वमेवे-
त्यर्थः । विशेषः—तत्पुरुषत्वादिविरुद्धो विभाजकः ॥ ३२ ॥

वाभटाद्युक्तं समासस्य पञ्चविधत्वं नास्मदुक्तविरुद्धमित्यावेदयितुं भूमिकामारचय-
ति—नन्वित्यादि । अस्य-समासस्य, तां—पञ्चविधोक्तिम्, उपपादयति—तदविरुद्ध-
रामभट्टीटीका ।

मनुबादिप्रत्ययोपस्थाप्यार्थान्वयक्षमेऽव्याप्तिः । न च प्रत्ययमात्रानुपस्थाप्येति वक्तव्यमिति
भाव्याप्तिः, स्वोपस्थाप्यपद्मादौ प्रत्ययमात्रानुपस्थाप्यपङ्कजनिकर्तृत्वादेरन्वयक्षमस्य पङ्क-
जादिपदस्य समासत्वापत्तेः, धात्वर्थधर्मिकान्वयबोधहेतोः कुम्भकाराद्युपपदसमासत्वासं-
प्रहापत्तेश्चेति दिक् । यत्तु निर्विभक्तिकनानापदार्थविषयताशालिबोधजनकवाक्यत्वं तदि-
ति । तत्तुच्छम्—‘कण्ठकालः उरसिलोमे’त्यादावव्याप्तिः । न च तस्य समासप्रतिरूपकवाक्य-
त्वात् तदसङ्गहेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । विभक्तिवस्यैकस्याभावेन तादृशनिरुक्तेः
शङ्कितुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ॥ ३१ ॥

इतरेतरसमाहारादिभेदात् अनेकविधत्वात् षड्विधत्वव्याघातादाह निरुक्त इति ।
समासविभाजकधर्मवानित्यर्थः, तथा च समाहारत्वादेः समासविभाजकत्वाभावाच्च व्याघात
इति भावः । कारिकार्थं व्याकरोति यश्चेति । ननु तत्पुरुषादस्य को विशेष इत्यत
आह सङ्काशेत्यादि । उपपदार्थान्वितेति । कर्माद्युपपदार्थान्वितेत्यर्थः । तथावि-
धेति । उपपदार्थान्वितस्वार्थबोधकेत्यर्थः । एतस्य—उपपदसमासस्य, समासान्तरात्—
तत्पुरुषसमासान्तरात् ॥ ३२ ॥

प्राज्ञासङ्ख्येत्यतस्तामुपपादयति -

(१) पूर्वसंख्यान्यसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।

प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः ॥ ३३ ॥

[१] कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते, यथा प्राप्तजायाद्धर्मिपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः, यथा वा उप-
कुम्भस्यवृषीभावः, पुरुषसिंहादिकर्मधारयश्च । [२] कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मि-
कबीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो, यथा पटानधिकरण-प्रतियोगितानवच्छे-
दकेत्यादिकस्तत्पुरुषः, पटस्य न विकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव

कृष्णकान्ताटीका ।

त्वेन ज्ञापयति ।

उच्यत इति । तथाच पूर्वपदप्राधान्यं स्वघटितसमासघटकापरपदार्थविशेष्यतया
स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । जायां प्राप्त इत्यर्थे 'प्राप्तजायः' पिप्पल्या अर्धमित्यर्थे
'अर्धपिप्पली' कायस्य पूर्वमित्यर्थे 'पूर्वकायः' कुम्भस्य समीपमित्यर्थे 'उपकुम्भः' पुरुषः
सिंह इत्यर्थे 'पुरुषसिंह' इति । कश्चिदिति । समास इति पूर्वोक्तान्वयः । मध्य-
पदार्थधर्मिको-मध्यपदार्थमुख्यविशेष्यक इत्यर्थः, अन्यथा त्रिपदघटितद्वन्द्वान्यसाम-
समासस्यैव मध्यपदप्रधानत्वापत्तेः । ननु न अधिकरणं अनधिकरणं पटस्यानधिकरणं
पटानधिकरणमिति समासेनैव सामञ्जस्ये मध्यपदप्रधानसमास एव दुर्धट इति
विग्रहं दर्शयन् मध्यपदप्रधानत्वं सङ्गमयति पटस्य नाधिकरणमित्यादिना ।
तथाच नजोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः अधि-
करणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदादेरप्रसिद्धेः अनधिकरणादिशब्दस्यापार्थक्यतया तेन
समं समाससम्भवादिति भावः । इदमत्रावधेयम् । 'तदुभयमपि साध्या-
नधिकरणानधिकरणत्वमिति लक्षणव्याख्यायां गदाधरभट्टाचार्यादिभिर्नजो मध्य-
निपातस्य समर्थितत्वात्, न पटस्याधिकरणं इति विग्रहेऽपि पटानधिकरणमितिसमास-
सम्भवात्, पटस्य न अधिकरणमिति विग्रहाकारप्रदर्शनानौचित्यमिति । नचादिपदप्राहः
सोऽपि विग्रहो भवितुमर्हतीति वाच्यम् । तत्रत्यादिपदेन 'प्रतियोगिताया न अवच्छे-
दकम्' इत्यादेरेव ग्राह्यत्वात्, अन्यथा तस्यापि पूर्वमुक्तत्वात् तदाकारप्रदर्शनेन न्यूनता-
रामभट्टटीका ।

(प्राप्तेति ।) 'जायाम्प्राप्त' इत्यर्थे प्राप्तजायः 'पिप्पल्या अर्धमित्यर्थे' अर्धपिप्पली
'कायस्य पूर्व'मित्यर्थे पूर्वकायः 'कुम्भसामीप्यम्' इत्यर्थे उपकुम्भम् 'पुरुषः सिंह

(१) पूर्व-मध्य-अन्य-सर्व-अन्य पदार्थप्राधान्यतया पूर्वादिपदप्रधानसमासः पञ्चविधो भव-
तीति वाभटादिप्राचीनवैयाकरणसंमतमिति कारिकार्थः ।

विशेष्यत्वात्, 'बहुपदे बहुव्रीहिरेव' इत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात् । [३] कश्चिदन्त्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः, यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो, नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो, द्विगार्ग्याद्यन्यथीभावाश्च । [४] कश्चित्सर्वपदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपद-

कृष्णकान्तटीका ।

पक्षः । ननु बहुपदे कुतस्तत्पुरुषः 'बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समासः' इति नियमादित्यत्र आह—बहुपदे इति । तथाच बहुपदे इत्यत्र पदशब्दो नामार्थक इति भावः । तात्पर्यमिति । नञो नामत्वाभावादिति भावः । अन्त्यपदप्रधानकं समासं दर्शयति—कश्चिदिति । तत्समासघटकास्त्यपदार्थमुख्यविशेष्यकज्ञानादधीहेतुत्वादित्यर्थः । राजपुरुष इत्यादौ नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चाभेदसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वयात् राजसम्बन्धी पुरुष इति शाब्दबोधः । न च व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वमिति प्राचीनप्रवादभङ्ग इति वाच्यम् । साहस्यप्रवादस्य कर्मधारयादिसमासाभिप्रायकत्वात् । किञ्च तुल्यार्थकत्वमित्यस्य कौशर्भः, समानप्रकारविशेष्यकबोधजनकत्वं समानविषयकबोधजनकत्वं वा ? नाद्यः, बहुव्रीहिदेव्यासजन्यबोधेऽन्यपदार्थस्यानिशेष्यत्वेन समानाकारबोधजनकत्वाभात् । न द्वितीयः, समाहारद्वन्द्वजन्यबोधेऽधिकस्य साहित्यस्य भानात् 'तत्र' तत्र तदभानेन नित्यसमासस्थले च व्यासाभावात् तादृशप्रवादस्यासार्वत्रिकत्वात् । स्वमते राजपदेस्य राजसम्बन्धे लक्षणास्वाकारात्तत्पुरुषस्थलेऽपि तादृशप्रवादभङ्गाभावादिति । उदाहरणवैश्वार्थमाह—नीलोत्पलादिक इति । नीलाभिन्नमुत्पलमित्यर्थे 'नीलोत्पलं' द्वौ गार्ग्यावित्यर्थे 'द्विगार्ग्यं' सर्वत्रान्त्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वादिति भावः । सर्वपदार्थमिति ।

रामभट्टटीका ।

इवेत्यर्थे पुरुषसिंह इति । विशेष्यत्वादिति । न च न अधिकरणमनधिकरणमिति अनधिकरणपदेन सह पठस्य समासात् मध्यपदप्रधानसमासस्वीकारो निरुक्तिक इति वाच्यम् । न अधिकरणमिति विग्रहस्याभावेन नानधिकरणमित्यस्य समासत्वाभावात्, अधिकरणत्वावच्छिन्नभेदस्यालीकतया तादृशस्याबोधकत्वादित्यवश्यं पठस्य न अधिकरणमिति विग्रहे मध्यपदप्रधानत्वमिति भावः । ननु 'बहुपदे बहुव्रीहिरेव' नापरो द्वन्द्वान्यः समासः इति प्राचीनसिद्धान्तविरोध इत्यत्र आह—बहुपद इति । नञो नामत्वाभावादिति भावः । (राजेति ।) राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे 'राजपुरुषः' नीलाभिन्नमुत्पलामत्यर्थे 'नीलोत्पलं' द्वौ गार्ग्यावित्यर्थे 'द्विगार्ग्यं' तत्रैवान्त्यपदार्थविशेष्यत्वसम्भवादेति भावः । 'घटपटा'वित्यादौ घटपटविशेष्यकद्वित्रिकारकान्वयबोधजननात् सर्वपदप्राधान्येऽपि समाहारद्वन्द्वे प्राचां मते उत्तरपदे साहित्ये

प्रधानः यथेतेतरद्वन्द्वो, द्वन्द्वमात्रं वा । [५] कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थ-
धर्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः, यथा—बहुव्रीहिः, खलेयवा(१)-
द्यव्ययीभावश्च । तदेवं पञ्च भेदानादाथैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो
न विरोधः ।

नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति, यदुक्तं जयादित्येन(२)–

विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु ।

स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकौ ॥ इति ।

स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः उ नित्यः

कृष्णकान्तोदाका ।

स्वघटकसर्वपदार्थेत्यर्थः । इतरेतरद्वन्द्व इति । 'पाणिपादमि'त्यादिसमाहारद्वन्द्व
उत्तरपदस्य लक्षणायाः प्राच्यैः स्वीकारात्, तत्र साहित्यविशेष्यक पदान्वयबोध
इत्यत इतरेत्युक्तम् । स्वार्थं तदस्वीकारात् स्वमतानुसारेणाह—द्वन्द्वमात्रं वेति ।
अन्यपदार्थधर्मिकबोधितुत्वं सर्वत्र समासे अस्तीति तेन रूपेण विभागानुपपत्तिरतः
स्वघटक इति । उदाहरणवैशद्यार्थमाह खल इति । खले यवा यदा इत्यादिविग्रहेण
तत्र कालस्यैव विशेष्यतया भानादिति भावः । उपसंहरति—तदेवमिति । न विराध
इति । प्रकरणान्तरेण विभागस्य प्रकान्तरेण विभागाविरुद्धत्वादिति भावः ।

अत एव कैश्चित् समासस्य द्वैविध्यमुच्यते, तदपि न विरुद्धमित्यभिप्रायेणाह—
नित्यानित्यभेदेनेति । तत्र जयादित्यसंवादमाह—यदुक्तमिति ।

व्याचष्टे स्वान्तर्गतेति । तथा च यत्समासस्य स्वघटकयादृशानुपूर्वीप्रकारक-
ज्ञानजन्यबोधविषययादृशार्थबोधं प्रति स्वघटकविभक्तिमद्यावन्नामघटिभानुपूर्वीप्रकारक-
ज्ञानस्य तत्त्वेनाहेतुत्वं तादृशानुपूर्वीमत्समासस्तादृशार्थं नित्यसमास इत्यर्थः । न च
'निर्मक्षिकाऽस्तु' इत्यादिस्थलेऽनेकत्वरूपस्यापि यावत्स्वस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
रामभट्टीटीका ।

लक्षणायां 'पाणिपादमि'त्यत्र पाणिपादसाहित्याश्रयबोधनात् सर्वपदप्राधान्यं दुर्घट-
मित्यत आह—इतरेतरेति । स्वमते लक्षणायास्तत्राभावादाह—द्वन्द्वमात्रं वेति ।
अन्यत्वस्य केवलान्वयित्वाद्सम्भव इत्यत आह स्वघटकान्येति । बहुव्री-
हिरिति । 'चित्रगुरि'त्यादौ चित्रा गौर्यस्येति विग्रहात् चित्रगोस्वामिनो बोधना-
त्वात् भावः । खलेयवमिति । 'खले यवा यदे'त्यादि विग्रहेण कालस्यैव विशेष-
्यत्वादिति भावः । तदेवमिति । तस्मादेवंक्रमेणेत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह—नित्यानित्येत्यादिना । यल्लभ्यस्य—समासलभ्यस्य, वैजात्यादेरि-

(१) खलेयवमिति रामभट्टस्येष्टः पाठः ।

(२) पाणिनीयसूत्रवृत्तिकालिकाकारेण ।

समासः । यथा- कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादिः, 'कृष्णः सर्पः' 'मक्षिकाया निः'
'न सुर' इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् । यल्लभ्यस्य च बोधः सो-
ऽनित्यसमासः । यथा- राजपुरुषपूर्वकायादिः, तल्लभ्यार्थस्य 'राज्ञः पुरुषः'
'पूर्वं कायस्ये'त्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । 'स्फुरद्वाणी, चलच्चैत्र' इत्यादिकः
कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः, स्फुरन्ती वाणीत्यादिविग्रहस्य वाण्यादौ

कृष्णकान्तोदीका ।

स्वघटकनामत्वव्यापकविभक्तिघटितानुपूर्वीप्रकारकेत्यस्य वक्तव्यत्वात् । यद्यपि नञो
नामत्वाभावेन 'न घट' इत्यादौ स्वघटकनामत्वव्यापकविभक्तिघटितानुपूर्वीप्रकारकज्ञान-
त्वेन वैजात्यावच्छिन्नविषयकबोधं प्रतितु हेत्वमस्त्येव, अन्यथा सविभक्तिकादरादिश-
ब्दादपि तादृशवैजात्यावच्छिन्नस्य बोधो न स्यात्, तथापि तादृशवैजात्यावच्छिन्न-
विषयकबोधे सविभक्तिकादरादिपदज्ञानस्याहेतुत्वात् न किञ्चिदनुपपन्नमिति । वैजा-
त्यादावित्यादिनाऽभावविरोधाद्यल्लभ्यधर्मपरिग्रहः । यल्लभ्यस्य च बोध इति ।
तथा च यत्समासस्य स्वघटकानुपूर्वीप्रकारकज्ञानजन्यविषयकयादृशार्थबोधं प्रति
स्वघटकनामत्वव्यापकविभक्तिघटितानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य तत्त्वेन हेतुत्वं, तादृ-
शानुपूर्वीमत्समासस्तादृशार्थेऽनित्यसमासः । इदं च व्याससमासयोस्तुल्या-
र्थकत्वमादृत्य, अन्यथा राजसम्बन्धमिन्नपुरुषबोधे राज्ञः पुरुष इत्याद्यानुपूर्वी-
प्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वादव्याप्त्यापत्तेः । प्रतीतेरिति । तथा चोभयानुपूर्वीप्रकारकज्ञा-
नमेव तादृशबोधे हेतुरिति भावः । ननु स्फुरद्वाणीत्यादेरनित्यसमासत्वं न स्यात्,
प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थविशेष्यकशतृजर्थप्रकारकशब्दबोधस्य प्राच्यैरनङ्गीकारात्,
'वर्त्तमाने शतृजानजावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोरित्यनुशासनात् 'स्फुरन्ती वाणी'-
त्यादेर्विग्रहस्यासम्भवादित्यत आह-स्फुरद्वाणीत्यादि । तदर्थप्रकाशकत्वात्-समा-
सलभ्यार्थप्रकाशकत्वात्, तथा च तादृशबोधे शतृजर्थस्योद्देश्यदिशि निविष्टत्वेन वि-
धेयत्वाभावात् धर्मितावच्छेदकादिव्यावृत्तविषयताया एव विधेयत्वात्, अन्यथा
रूपवान् पर्वतो बह्मिमानित्यादौ पर्वते रूपानुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेः, अनुमित्य-
र्थकधातुयामे विधेयत्वस्य विधेयत्वस्त्व वा कर्मप्रत्ययार्थत्वादिति भावः । ननु सुत्रेऽप्र-
थमेत्यादिना प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थविशेष्यकशतृजर्थप्रकारकबोधमात्रानभ्युपगमः
सूचितः, अन्यथोक्तरीत्या सर्वत्रैव तादृशबोधासम्भवेन निषेधवैफल्यात्, चलदेक इ-
त्यादेस्तथाप्यल्लभ्यहान्च, चलदभिन्ने एकत्वविशिष्टे एकत्वान्वये चलदेक इत्यादेर्निरा-

रामभद्रोदीका ।

त्यादिनाऽभावविरोधादेः परिग्रहः । प्रतीतेरिति । न च नामार्थयोरभेदान्यसम्बन्धेना-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धिनि लक्षणाया आवश्यकतया विग्रहः

स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकवादिबोधक-
त्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात्, स्फुरन्ती वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र
विग्रहत्वसम्भवाच्च, विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं, न तु
समासे विग्रहार्थस्य, विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्येण प्रायशः
समासाबोध्यत्वात् । अत एव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमो-
ऽपि, यथा 'जरतीचित्रगुर्जनः, प्रियातिसा पुरुष' इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्री-

कृष्णकान्तीटीका ।

काङ्क्षत्वेन विग्रहत्वासम्भवात् समाधानान्तरमाह-स्फुरगतीमित्यादिना । अदिना
चलन्तमेकं चैत्रं वा इत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु तादृशवाक्यस्य विग्रहत्वमेव न सम्भवति
व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वानयमेन तल्लभ्यकर्मत्वादेः समासेनाबोधनादित्यत आह
विग्रह एवेति । तन्त्रमिति परेणान्वयः, विग्रहत्वनियतमिति तदर्थः । विग्रहार्थस्ये-
ति । बोधकत्वं समासे तन्त्रं, समासत्वं तन्नियतमिति समुदितार्थः । समासत्वस्य
विग्रहार्थबोधकत्वानियतत्वे व्यभिचारं हेतुमाह-विग्रहलभ्ययोरिति । व्यञ्जकवैधुर्य-
ण-बोधकविरहेण । प्रायश इत्यस्य स्वयमेव फलमाह-अत एवेति । लिङ्गसंख्ययोः
समासबोध्यत्वस्यासार्वत्रिकत्वादेवेत्यर्थः । तयोः-लिङ्गसंख्ययोः । तत्र-समासे, तयो-
रित्यनुषज्यते । कुत्र इत्याकाङ्क्षायामाह-यथेति । जरती चित्रा गौर्यस्येत्यर्थे, प्रियास्ति-

रामभट्टाटीका ।

वाक्यतः समासलभ्यार्थस्याप्रतीतिरिति वाच्यम् । स्वमते 'राजपुरुष' इत्यादौ राजसम्बन्ध
एव लक्षणाया व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वात्, 'नामायंयोरि'त्यादिनियमे च निपातातिरि-
क्तत्वमिव समासातिरिक्तत्वं विशेषणीयमिति, अत एव 'राजपुरुष' इत्यत्र राजसम्बन्धे ल-
क्षणे'ति शब्दमणिरिति भावः । ननूक्तक्रमेणानित्यसमासत्वे 'स्फुरद्वाणी'त्यादेस्तथात्वं न
स्यात् शतुर्जयविधेयकप्रथमान्तोपस्थाप्यार्थविशेष्यकशब्दस्य प्राचामनङ्गीकारात्, 'वर्तमाने
शतुशानजावप्रथमे'त्याद्यनुशासनात् 'स्फुरन्ती वाणी'त्यादेर्विग्रहत्वासम्भवादत्तं आह—
स्फुरदिति । तदर्थप्रकाशकत्वात्—समासलभ्यार्थप्रकाशकत्वात् । ननु 'चलदेक' इत्या-
दौ अव्याप्तिः, चलन् एक इत्यादेर्विग्रहत्वासम्भवाच्चलदभिन्न एकत्वविशिष्टे एकत्वस्य
बोधने तादृशस्य निराकाङ्क्षत्वादत्तं आह—स्फुरन्तीमिति । आदिना 'चलन्तमेकमि'-
त्यादेः परिग्रहः । ननु यत्समासलभ्यार्थस्य विग्रहवाक्यात् प्रतीतिर्जायते स एवानित्यस-
मासो न तु विग्रहलभ्यार्थस्य बोधकत्वं यत्र समास इत्यत्र किं विनिगमकमत आह—
विग्रह एवेति । तन्त्रमिति । अनित्यसमासत्वे तन्त्रमित्यर्थः । विग्रहार्थस्येति ।
बोधकत्वं तन्त्रमिति प्राक्तनेनान्वयः । व्यञ्जकवैधुर्य-बोधकत्वविरहः । अबोध्यत्वा-
दिति । तथाचेदमेव विनिगमकमिति भावः । प्रायश इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—अत
एवेति । तयोः-लिङ्गसंख्ययोः । स्त्रीत्वस्येत्यवगम इति पूर्वोक्तेनान्वयः । तदभि-

प्रत्यय-तिस्रादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात्, यथा वा 'अक्षपरि, शलाकापरि, प्रिययुवया, हस्त्यश्वमि'त्यादौवेकत्वादेः, अक्षशलाकयोरेकत्वं एवाव्ययीभावस्य, युष्मदस्मदोर्द्ध्व एव युवाद्यादेशस्य, सेनाज्ञानां बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः—

सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

सो यस्येत्यर्थे जरतीचित्रगुः, प्रियविसेति समासः । अत्र न पुंवन्नावः, उत्तरपदे एव तद्विधानात्, स्त्रीत्वस्यावगम इति पूर्वणान्वयः । नन्वत्र कथं व्यञ्जकसङ्गाह इत्यत आह—स्त्रीप्रत्ययेति । तदभिव्यञ्जकयोः—लिङ्गव्यञ्जकयोः । संख्याव्यञ्जकसङ्गाहस्थलमाह—यथावेति । एकस्याः शलाकाया द्यूतेऽन्यथापातनमित्यर्थे 'शलाकापरि' प्रियौ युवां यस्यास्तथा इत्यर्थे 'प्रिययुवया' हस्तिनामश्वानां समाहार इत्यर्थे 'हस्त्यश्वमि'ति । एकत्वादेरित्यादिपदात् द्वित्वबहुत्वयोः परिग्रहः । अक्षशलाकयोरेकत्वं एवेति । 'अक्षशलाकयोरेकत्वं(१)' इत्यानुशासनेन एकत्वे वर्तमानयोरक्षशलाकयोर्द्ध्वे अन्यथा पातनमित्यर्थे परिणा सहाव्ययीभावस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः । अव्ययीभावस्येति । विधानादिति परेणान्वयः । एवमग्रेऽपि द्वित्व एवेति । 'युवावौ द्विवाचिष्वि(२)'त्यनुशासनादिति भावः । बहुत्व एवेति । 'प्राणितूर्यकाङ्गानां सेनाङ्गानां च बहुत्वे(३)' इत्यानुशासनादिति भावः । अत्र वैयाकरणसंवादमाह—तदुक्तमिति । अव्यक्ता-समासजन्यशब्दबोधविषयः । प्रातरादिवदिति । यथा प्रातरादिगतसंख्या प्रातरादिशब्दजन्यशब्दबोधविषयस्तथेत्यर्थः । यत्र समासे सङ्ख्यादेर्व्यञ्जकं किञ्चिदास्ते तत्र संख्या रामभद्रीटीका ।

व्यञ्जकयोः—स्त्रीत्वमिव्यञ्जकयोः । सत्त्वादिति । 'प्रियास्तिस्रो यस्ये'ति विग्रहे प्रियतिसेति, 'त्रिचतुरोऽस्त्रियामि'त्यनुशासनात् तिस्रादेशस्यापि स्त्रीत्वमिव्यञ्जकत्वादिति भावः । संख्याव्यञ्जकत्वं दर्शयति—यथावेति । एकया शल कया द्यूतेऽन्यथापातनमित्यर्थे 'शलाकापरि' प्रियौ युवां यस्या इति विग्रहे 'प्रिययुवा' हस्तीनामश्वानां च समाहार इति विग्रहे 'हस्त्यश्वमि'ति । एकत्वादिरिति, अवगम इति प्राक्तेनान्वयः । एकत्वं एवेति । अक्षशलाकयोरेकत्वे इत्यानुशासन एवेत्यर्थः । तथा च एकत्वे वर्तमानयोः अक्षशलाकयोर्द्ध्वेऽन्यथापातने परिणा सहाव्ययीभावस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः । युवाद्यादेशस्येति । 'युवावौ द्विवाचिष्वि'त्यनुशासनादिति भावः । अत्र वैयाकरणसंवादमाह तदुक्तमिति । यत्र कुत्रत्याह शलाकापरीति । ऊसर्थैकत्वमिति । वसाव्यविना

(१) अक्षशलाकासंख्याः परिणा (२११२०) इति पा० सूत्रम् ।

(२) युवावौ द्विवचने इति (७१२८८) पा० सूत्रम् ।

(३) इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति (२११२) पा० सूत्रम् ।

यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तर सङ्ख्या प्रकाशते ॥

शलाकापरि हस्त्यश्वं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति ।

पूर्वादेरर्द्धस्य च ङसर्थैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् । 'सरसिजा'दौ 'कण्ठेकालादौ' चालुक्समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः । तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि संख्यापि न बुध्यत इति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः ॥ ३३ ॥

समासेषु कर्मधारयं लक्षयति—

कृष्णकान्तीटीका।

प्रकाशते, बोधविषयो भवतीत्यर्थः। कुत्रेत्याकाङ्क्षायाग्राह—शलाकापरि हस्त्यश्वमिति। शलाकादिगतैकत्व एवावययोभावस्य, हस्त्यश्वगतबहुत्व एव द्वन्द्वस्य, कायादिगतैकत्व एवाङ्गशब्दस्य, नपुंसकत्व एव च तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः। ननु पूर्वकाय इत्यादौ कथमेकत्वस्य, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पिप्पल्येकत्वस्य, अर्द्धादौ नपुंसकत्वस्य च प्रतीतिरित्यत आह—पूर्वादेरिति । पूर्वादिवाचकशब्दादेस्तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वादिति परेणान्वयः । अर्द्धस्य नपुंसकलिङ्गाङ्गशब्दस्य चेत्यर्थः । ङसर्थैकत्वं—कायादिशब्दोत्तरङ्सुविभक्त्यर्थमेकत्वम्, अवयविना—अवयववाचकेन सहेत्यर्थः। व्युत्पन्नत्वात्—ङक्तानुशासनादिति भावः । ननु कण्ठेकाल—सरसिजाद्यलुक्समासे नित्यसमासत्वं न स्यात्, कण्ठकालसरोजेत्यादिसमासबोध्यार्थबोधे विभक्तिघटितोक्तानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—सरसिजादाविति । केचित्तु—जरतीचित्रगुरित्यत्र स्त्रीत्वस्येव, कण्ठेकाल इत्यादावपि एकत्वव्यञ्जकैकवचनस्य सत्त्वात्तस्यापि नित्यसमासत्वं न स्यादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—सरसिजादाविति—इत्याहुः । तन्मन्दं, नित्यसमासलक्षणस्य संख्यादिव्यञ्जकसत्त्वावहितत्वेन तादृशावतारणिकाया असम्भवात् । तादृशवाक्यस्य नित्यसमासत्ववादिनां मतमाह—तत्रेति । सरसिजादावित्यर्थः । न बुध्यते इति । तेषां मते यौगिकत्वाभावात् सरसिजादेरिति भावः ॥ ३३ ॥

कर्मधारयलक्षणस्यावतरणिकामाद—समासेष्विति, निर्धारणे सप्तमी । कर्म-

रामभट्टीटीका ।

सह पूर्वादेर्नपुंसकस्याङ्गस्य च तत्पुरुषायनुशासनादिति भावः। ननु 'जरतीचित्रगुरि'त्यत्र स्त्रीत्वस्येव 'कण्ठेकाल' इत्यादावपि एकत्वव्यञ्जकैकवचनस्य सत्त्वात् तस्यापि अनित्यसमासत्वं स्यादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह सरसिजादाविति । तादृशवाक्यस्य नित्यसमासत्ववादिनां मत माह तत्रेति ॥ ३३ ॥

(१) क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।

तादात्म्येन भवेदेव समासः कर्मधारयः ॥३४॥

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरना-
म्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः । 'नीलोत्प-
लमि'त्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः । तथा
'पुरुषसिंह' इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य, पुरुषः
सिंहः इवेत्यादिविग्रहे "प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति(२)" कर्मधारया-

कृष्णकान्तोटीका ।

धारयमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । व्याचष्टे—क्रमिकमिति । यन्नामद्वयमिति ।
तथाचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन यन्नामविशिष्टयन्नामत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतन्ना-
मार्थप्रकारतानिरूपिततन्नामार्थविशेष्यताशालियादृशशब्दबोधं प्रति स्वरूपयोग्यताव-
च्छेदकं (तन्नामत्वं) निरुक्तसम्बन्धेन तादृशबोधे कर्मधारयसमासत्वमिति निष्कर्षः ।
लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति नीलोत्पलमित्यादाविति । अन्वय इति । नीलोत्पलमा-
गस्य तादृशबोधे कर्मधारयसमासत्वमिति शेषः । एवमग्रेऽपि । ननु 'पुरुषसिंह' इत्यादौ
पुरुषे तादात्म्येन सिंहस्य बाधितत्वेनान्वयासम्भवादव्याप्तिः, तत्पुरुषादावित्यव्याप्ति-
वारणाय लक्षणे यथार्थबोधस्यैव निवेशनीयत्वादित्यत आह—तथेति । पुरुषपदलक्षि-
तस्य पुंस्त्वविशिष्टनरसदृशस्य सिंहादौ तादात्म्येनान्वयस्थले 'पुरुषसिंह' इत्यस्य, पुरु-
षादौ सिंहपदलक्षितस्य सिंहसदृशस्यान्वयबोधस्थले 'सिंहपुरुष' इत्यस्य च न समासत्वम्
उपमेयपूर्वकोपमानपदस्य कर्मधारयानुशासनात्, तत्सूचनाय पूर्वपदलक्षितस्येति वि-
हायोत्तरपदलक्षितस्येत्युक्तम् । यत्रोत्तरपदस्यैवोपमानत्वं तत्रैव तथा समास इत्यत्रानु-
शासनरूपप्रमाणमाह पुरुषः सिंह इवेति । इत्यादिविग्रहे इति सावधारणम्, तथा
रामभद्रोटीका ।

एकार्थेऽन्यार्थबोधकमित्यस्य वृत्तिस्तयोरित्यादिः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति नीलो-
त्पलमिति । ननु 'पुरुषसिंह' इत्यादौ तादात्म्येन सिंहादेरनन्वयादव्याप्तिरत आह
पुरुषादाविति । सिंहादिपदे तत्सदृशे शक्यत्वावादाह उत्तरपदलक्ष्यस्येति ।
सिंहादिसदृशस्येति । तादात्म्येन पुरुषपदार्थेऽन्वय इति शेषः । ननु इदमव्यु-

(१) तादात्म्यसम्बन्धेन पूर्वनामार्थप्रकारोत्तरनामार्थविशेष्यकशब्दबोधजनकं क्रमिकनामद्वयं
कर्मधारयसमास इति कारिकार्थः । समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यतुल्याधिकरणकनामद्वयघटितसमासत्वं
कर्मधारयत्वम्, 'चित्रयू राजपुरुष' इत्यादौ समासप्रयुक्तलक्षणासत्त्वात्, 'नीलघटयोरमेद' इत्यादौ च
तुल्याधिकरणपदद्वयाभावाच्च नातिव्याप्तिरिति जयरामपञ्चाननभट्टाचार्याः । विग्रहे समासे च ययोः
पदयोस्तुल्याधिकरणत्वं तदुभयपदघटितसमासत्वम्, । विग्रहसमासयोरन्यतरत्र ययोरतुल्याधिकरणत्वं
तदुभयमिद्वयपदघटितसमासत्वं वा कर्मधारयत्वमित्यन्ये ।

(२) अत्र 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे (२.१.१५६) इतिहूपाणिनीयं सूत्रम् ।

तुशासनात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थक'स्तूपकुम्भा'दिर्न तादात्म्ये-
नान्वयबोधकः, 'प्रबलमपद्रव्यमि'त्यादेः सङ्ख्याय नामपदस्य धातु-
भिन्नोपलक्षकत्वात्, सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । 'नील-
मुत्पलमित्या'दिकं(?) तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं

कृष्णकान्तीटीका ।

च पुरुष इव सिंह इति विग्रहे, सिंह इव पुरुष इति विग्रहे च न तादृशसमास इति
भावः । न च "प्रायेणोपमेयस्योपमानै"रित्यनुशासने उपमेयस्य पूर्व्वं कुत इति
वाच्यम् । उपमेयस्येति षष्ठीनिर्देशादेव तस्य पूर्व्वपदत्वप्राप्तेः, "षष्ठ्याः पूर्व्वस्यैव"
इति परिशिष्टानुशासनात् । तादात्म्येनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह कुम्भस्येति । उपश-
ब्दस्य सामीप्यलक्षणास्थले तादृशकर्मधारय इष्ट पवेत्यत आह इत्याद्यर्थक इति ।
न तादात्म्येनान्वयबोधक इति । किन्तु निरूपितत्वेनेति शेषः । ननु स्वमते
प्रादेर्नामत्वाभावात् निरुक्ताव्ययीभावेऽतिव्याप्तिरेव नास्ति कुतस्तादात्म्येनेत्यस्य
व्यावृत्तिदानमित्यत आह प्रबलमित्यादि । प्रकृष्टं बलम्, अपकृष्टं द्रव्यम्
इत्याद्यर्थे प्रबलादेः कर्मधारयत्वरक्षार्थं लक्षणस्थनामपदस्य धातुभिन्नपरत्वस्यावश्यक-
त्वादिति भावः । ननु नामपदस्य धातुभिन्नपरत्वे "स्तोकनन्त्रा स्तनाभ्या"मित्यादौ
कर्मधारयो न स्यात्, तत्र नामधात्वर्थ एव स्तोकास्याभेदान्वयादित्यत आह—सा-
र्थकसामान्येति । क्षत्यभावाच्चेति । 'उपचतो'त्यादौ शोभनादेः पाकाशवभेदा-
न्वयेऽपि तस्य समाससामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वेनातिव्याप्त्यभावात्, विशेषलक्षणे
सामान्यलक्षणाश्रयत्वे सतीति विशेषणस्यावश्यकत्वादिति । अव्यवहितोत्तरत्वसम्ब-
न्धेन वैशिष्ट्यरूपक्रमिकत्वनिवेशस्य व्यावृत्तिमाह—नीलमुत्पलमित्यादाविति ।
समानविभक्तिकमिति अभेदान्वयबोधसम्पादकम्, न क्रमिकं—नाव्यवहितोत्तरत्व-
सम्बन्धेन नीलपदवदुत्पलपदम्, अव्यवधानांशनिवेशेऽप्येतद्वारणासम्भव इत्यत आह—

रामभट्टटीका ।

तन्मत आह पुरुष इत्यादि । तादात्म्येनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह कुम्भस्येति ।
कुम्भसंयोगिसंयुक्तत्वादस्तत्राबोधनादिति भावः । ननु कर्मधारयनिरुक्तेर्नामवदितत्वे प्रब-
लमित्यादौ कर्मधारयसमासो न स्यात् स्वमते प्रादेर्नामत्वविरहात् अत आह प्रबल-
मिति । नन्वेवं नामपदस्य धातुभिन्नार्थकत्वे 'स्तोकनन्त्रे'त्यादौ समासो न स्यात् नाम-
षट्कधात्वर्थे(?) एव स्तोकादेस्तत्र तादात्म्येनान्वयादत आह सार्थकसामान्येति ।
प्रादयस्तूपसर्गा वाचका न द्योतका इति मतेनेदम् । क्रमिकपदस्य व्यावृत्तिमाह नीलमि-

(१) मित्यादाविति कृष्णकान्तसमतोत्र पाठो द्रष्टव्यः ।

(२) नामधात्वर्थे इति २।५० पाठः ।

बोधयदपि न क्रमिकं, विभक्त्या व्यवधानात् । यदि च—तादात्म्येन नीला-
दिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतो न तत्रा-
भेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्य
एवावेयत्वेन, 'नीलघटपटावि'त्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवं द्र-
व्यात्मकनामैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः,

कृष्णकान्तोटीका ।

विभक्त्या व्यवधानादिति । नन्वत्र तादात्म्यस्य विशेषणविभक्त्यर्थतया तस्य
प्रकारतया भानात् अतिव्याप्तिविरहेण क्रमिकत्वमनर्थकमित्यत्रेष्टमितिमाह—यदि
चेत्यादिना । ननु विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वं न युक्तिसिद्धं, तथा च तत्राभेदेनैवान्वयो
भवितुमर्हति, 'यद्वा विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका' इत्यादिग्रन्थस्तु विभक्तेरभेदार्थकत्वं
सम्पादयन्नपि तस्य प्रकारतया भानं न सम्पादयति । न च प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वित-
स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकारतालाभ इति वाच्यम् । तादृशव्युत्पत्तेः संसर्गातागर्भत्वे-
ऽपि क्षत्यभावादित्यतो नामार्थस्याभेदान्वयप्रयोजकत्वमाह—नीलादिनामार्थस्येति ।
तन्त्रं—प्रयोजकम्, अवश्यवक्तव्यमिति शेषः, अन्यथा 'द्रव्ये सरसिजमि'त्यादौ द्रव्यसर-
सोरभेदान्वयबोधापत्तेः, तत्प्रयोजकस्य समानविभक्तिकत्वस्य सत्त्वादिति भावः ।
अत इति । यतः नामार्थप्रकारकाभेदान्वयबोधे निरुक्तोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम्, अत
इत्यर्थः । तत्र—नीलमुत्पलमित्यादिविग्रहस्थले, उत्पलपदार्थे इत्यपि कश्चित् ।
ननु तत्र कीदृशबोध इत्याकाङ्क्षायामाह—परस्त्विति । आधेयत्वेनेति । नीला-
देरन्वय इति पूर्वगान्वयः, तथा च नीलतादात्म्यवदुत्पलमित्याकारकस्तत्र बोध
इति भावः । ननु नामार्थप्रकारकाभेदान्वयबोधे निरुक्तोपस्थाप्यत्वं न तन्त्रं,
नीलघटपटावित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलप्रकारकबोधस्य पटेऽपि सत्त्वेन तत्र नील-
पदोत्तरनामोपस्थाप्यत्वाभावाद्व्यभिचारापत्तेः, तत्राव्यवधानांशानिवेशे नीलमुत्पल-
मित्यादावपि तादृशबोधो भवत्येवेत्यत आह—नीलघटेत्यादि । ननु तथापि
'स्तोकं पचति, धान्येन धनं, प्रकृत्या पटुरि'त्यादौ स्तोकाद्यान्यप्रकृत्यादीनां
पाक-धन-पटुत्वादावभेदसंसर्गान्वयेन तत्र निरुक्तोपस्थाप्यत्वाभावाद् व्यभिचार

रामभट्टोटीका ।

स्यादिना । क्रमिकपदं न देयमेवेत्याशयेनाह यदीति । तन्त्रमिति । लाघवात् नु
समानविभक्तिकनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं गौरवादिति भावः । तत्र—नीलमुत्पल-
मित्यत्र । आधेयत्वेनेति । अन्वय इति पूर्वगान्वयः । नीलतादात्म्यवत् उत्पलमित्ये-
व तत्रान्वयात्, अत एवाकाङ्क्षाग्रन्थे 'यद्वा विशेषणविभक्तिरभेदार्थिके'त्युक्तमिति भावः ।
ननु 'नीलघटपटावि'त्यत्र घटपदव्यवहिते पटे नीलादेस्तादात्म्येनान्वयादुक्तव्याप्तौ व्यभि-
चार इत्यत आह नीलघटपटाविति । ननु 'स्तोकं पचती'त्यादौ स्तोकादेः पाकादौ

‘स्तोकं पचति, धान्येन घनं, प्रकृत्या पटुरि’त्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वा-
द्यर्थे तादात्म्येनान्वयः, किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य एवाधेयत्वेन—इत्यादिकं
विभाव्यते, तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव । ‘राजपुरुष’ इत्यादिकस्तु तत्पु-
रुषो न पुरुषे पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समा-
सविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वादन्यापत्तेः, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव, अत एव
‘राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणे’ति मणिकृदुक्तमपि सङ्ग-
च्छते । यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथापरिष्टाद्वक्ष्यते ।

कृष्णकान्तटीका ।

इत्यत आह—स्तोकं पचतीत्यादि । क्रमिकत्वमनुपादेयमेवेति । इदमापा-
ततः, विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वं न युक्तिसहमित्युक्तम्, निरुक्तोपस्थाप्यत्व-
मपि न तादृशबोधे तन्त्रम्, अपितु सविभक्तिकनामार्थप्रकारकाभेदान्वयबोधे
समानविभक्तिकवृत्तिशब्दान्यनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतो ‘द्रव्ये सरसिजमि’त्यादावभेदेन
नान्वयबोध इति नव्यमते क्रमिकत्वं देयमेवेति ध्येयम् । ननु ‘राजपुरुष’ इत्यादिवत्पुरु-
षेऽतिव्याप्तिः, नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा-
या आवश्यकत्वेन राजपदार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदान्वयबोधजनकत्वादित्यत आह—
राजपुरुष इत्यादि । तुल्यार्थकत्वादन्यापत्तेरिति । अत्र तुल्यत्वं नान्यूनान-
तिरिक्तविषयकत्वं, विग्रहबोध्यलिङ्गसंख्यादेः प्रायेण समासाबोध्यत्वात्, किन्तु न-
तिरिक्तविषयकत्वमिति नानुपपत्तिः । तदा कस्यान्वयबोध इत्याकाङ्क्षायामाह—
परन्त्विति । ननु समासे षष्ठीविभक्तेरभावात् राजसम्बन्धोपस्थितिरेव दुर्घटेत्यत
आह—अत एवेति । पुरुषे राजसम्बन्धान्वयबोधस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वपद-
इति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं, तस्य लक्षणेत्यत्रान्वयः । संबन्धस्य षष्ठ्यर्थकत्वकथ-
नात् विग्रहजन्यबोधविषयानतिरिक्तत्वं संबन्धस्य व्यञ्जितम् । सङ्गच्छत इति ।
तथाच सम्बन्धोपस्थितिर्न दुर्घटेति भावः । ननु नामार्थयोर्भेदान्वयस्वीकारे सिद्धान्त-
विरोध इत्यत आह—यथाचेति । उपरिष्ठात्—तत्पुरुषलक्षणव्याख्यायाम् । वक्ष्यत

रामभट्टटीका ।

तादात्म्येनान्वयात् व्यभिचारः, स्तोकादिपदोत्तरनामोपस्थाप्यत्वाभावादत आह
स्तोकं पचतीति । आधेयत्वेनेति । स्तोकादेरन्वय इति प्राक्तेनान्वयः । ननु
‘राजपुरुष’ इत्यादितत्पुरुषे लक्षणमिदमतिव्याप्तमत आह राजपुरुष इत्यादीति ।
तुल्यार्थकत्वम्—अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकत्वम्, अत एव—व्याससमासयोरन्यूनान-
नतिरिक्तविषयकबोधजनकत्वादेव । ननु नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधस्य
सुदूरपराहतत्वात् कथमेवमित्यत आह यथाचेति । तथा च नामार्थयोरभेदान्वयसम्ब-

किञ्चिद्विशिष्ट(१)सुबर्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्त-
निरुक्तौ निवेश्यम् ।

न चैवमपि 'पञ्चपुर्या'दिद्विगौ 'द्विगार्थं गच्छत' इत्यादिस्थलीये

कृष्णकान्तीटीका ।

इति । तथाच 'नामार्थयोरी'त्यादौ(२) निपातातिरिक्तत्वमिव तत्पुरुषातिरिक्तत्वमपि
विशेषणं वक्ष्यते इत्यर्थः, अन्यथा घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावे घटान्व-
यानुपपत्त्या तत्रापि लक्षणास्वीकारापत्तिरिति भावः । तत्पुरुषातिरिक्तत्वविशेषणासहि-
ष्णुं प्रत्याह-किञ्चिद्विशिष्टेति । केचित्तु-तत्पुरुषातिरिक्तत्वनिवेशे गौरवादाह-कि-
ञ्चिद्विशिष्टेति-इत्याहुः । तन्मन्दम्, तत्र तन्निवेशापेक्षया लक्षणेऽनवच्छिन्नान्तनिवेशोऽस्ती-
वगौरवादिति । सुबर्थेति । तत्पुरुषविग्रहवटकसुबर्थेति यावत् । तत्रापि सुबर्थत्वं न
निविष्टं प्रयोजनाभावादिति तु न वाच्यम्, तत्तदर्थानवच्छिन्नत्वनिवेशे राजसम्बन्धिपु-
रुष इति कर्मधारयेऽव्याप्तेः । न च सुबर्थत्वं वस्तुगत्या तत्तत्सुप्रतिपाद्यत्वम्, अन्यथा
निरुक्ततत्पुरुषजन्यबोधे विग्रहस्थसुबन्धजन्यसम्बन्धोपस्थितेरसहकारित्वेन 'तथोपस्थितिस-
हकारेणेत्यस्य वस्तुमशक्यत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात्, तथाचोक्तव्याप्तिस्तदवस्थै-
वेति वाच्यम् । तत्तत्पुरुषान्वयत्वनिवेश एव तात्पर्यात् । अजवस्तु-अर्थानवच्छिन्नत्वनि-
वेशोऽसम्भवः, नीलत्वादेरप्यर्थत्वात्, प्रत्ययार्थानवच्छिन्नत्वनिवेशे दण्डिपुरुष इति
कर्मधारयेऽव्याप्तिः, राजसम्बन्धिपुरुष इत्यादावव्याप्तिवारणाय किञ्चिद्विशिष्टेति
सुबोधेषणं तत्पुरुषविग्रहस्थ इति तदर्थ-इत्याहुः । तन्मन्दम्,
राजसम्बन्धिपुरुष इति कर्मधारयविषयराजसम्बन्धस्यैव तत्पुरुषविग्रहस्य प्रतिपादने-
नोक्तव्याप्तिवारणासम्भवादिति ध्येयम् ।

पञ्चानां पुलानां समाहार इत्यर्थे 'पञ्चपुलो' द्विगुः, द्वौ गार्थौ इत्यर्थे 'द्विगार्थ-'

रामभट्टीटीका ।

न्धेनान्वये निराकाङ्क्षत्वमित्यत्र निपातातिरिक्तत्वमिव तत्पुरुषातिरिक्तत्वमपि विशेषण-
मपे वक्ष्यते, अन्यथा घटो नास्तीत्यादौ घटस्य प्रतियोगितासंसर्गेणाभावेऽन्वयानुप-
पात्तिरिति भावः । ननूक्तव्याप्तौ समासातिरिक्तत्वविशेषणापेक्षया 'राजपुरुष' इत्यत्र पूर्वपदे
राजसम्बन्धिनि लक्षणाऽस्तु तथा चातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति तुर्यविषयताशालिबोधजनक-
त्वादेव व्याससमासयोस्तुत्यार्थकत्वसम्भवादित्याशयेनाह किञ्चिद्विशिष्टेति । उक्तनि-
रुक्तौ-कर्मधारयनिरुक्तौ ।

स्वमते द्विगोः कर्मधारयत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह द्विगार्थमिति । तद-

(१) अत्र 'किञ्चिद्विशिष्टे'ति रामभट्टसमतः पाठो बोध्यः ।

(२) निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदात्त्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यादिनिर्यमे इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यभिज्ञगार्थादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिः, तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । अत्र च 'मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष' इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः । प्रमेयधूम इत्यादौ तु 'नरस्य शरीरं, राहोः शिर' इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुष एवेति (१) वृद्धाः ।

'चन्दनतरुर्विध्यगिरिर्वसन्तसमय' इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं (अत्र) कर्मधारये तन्त्रं, न तु विशेषणस्यापि

कृष्णकान्तीटीका ।

मित्यव्ययीभावः । तदन्यत्वं-ताभ्यामन्यत्वम्, तत्तदव्ययीभावद्विगुभिन्नत्वमिति यावत् । विशेषणीयत्वादिति । निरुक्तलक्षणस्येत्यादिः । नन्वेवं 'ब्राह्मणमानुषः मानुषब्राह्मण' इत्यादिकर्मधारयः कथं न स्यात् इत्याकाङ्क्षायां प्राचीनसमाधानमाह-अत्र चेति । इति वृद्धा इति परेणान्वयः, वदन्तीति शेषः । साधुरिति । तथा च लक्षणे स्वव्यभिचार्यर्थं तद्व्यभिचारिणः स्वस्यान्वयबोधकत्वं निवेशनीयमिति भावः । ननु 'प्रमेयधूम' इत्याद्याव्याप्तिः, प्रमेयभेदाप्रसिध्या तद्व्यभिचाराप्रसिद्धेरित्यत आह-प्रमेयधूम इति । तत्पुरुष एवेति । तथाचालक्ष्यमेव तत्, कुतस्तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

नव्यमतमाह-चन्दनतरुरित्यादि । प्रामाणिकत्वात्-साधुत्वात् । विशेष्यस्यैवेति । षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम्, अन्वयश्चास्य व्यभिचारित्वमित्यनेन । (अत्रेति रामभट्टीटीका ।

न्यत्वेनेति । द्विगोरव्ययीभावस्य चान्यत्वेनेत्यर्थः । स्थलविशेषान्तर्भावेण कर्मधारयस्यासाधुता प्राचां संमता अत स्तथैवाह अत्रेत्यादिना । नन्वेवं 'प्रमेयधूम' इत्यादौ कर्मधारयो न स्यात् विशेषणविशेष्ययोर्यत्र व्यभिचाराभावात् अतः स्तत्रेष्टाप्रतिमाह प्रमेयधूम इति । आदिना प्रमेयबहिरित्याद्युपग्रहः । ननु नरत्वजातेरामवृत्तित्वमते तत्रत्यषष्ठ्यास्तादात्म्यसम्बन्धार्थकत्वं बाधितमत आह राहोरिति । मस्तकविशेषस्यैव राहुपदार्थत्वादिति भावः । (२)

इति महावृद्धा इत्यनेनास्वरसं दर्शयन्नव्यमतमाह चन्दनतरुरित्यादि । तत्र विशेष्यविशेषणयोः परस्परं व्यभिचारादिति भावः । तद्व्यभिचारित्वं-विशेष्यव्य-

(१) 'महावृद्धा' इत्यत्र रामभट्टसमतः पाठः ।

(२) अत्र 'इति' महामहोपाध्यायरामभट्टसिद्धान्तवागीशविरचिता शब्दशक्तिप्रकाशिका सुबोधिनी समाप्ता । गोप्यः किमाचरतु पकुशलस्मरे शूद्रादासो दशधरसुधामणि गोपिकानां सुभक्तेस्त्वयं वदवशिष्टदत्तां दर्शयन्नच्येति अधिकः सर्वथाऽशुद्धः लेखकपमादेन मध्य एव लिखितः २ पुस्तके पाठो वर्तते ।

तद्व्यभिचारित्वम् । 'पुरुषोत्तम' इत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वम्, किन्तु भ्रमविधुरत्वम्, अत एव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वात् 'उत्तमपुरुष' इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः ।

तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशो नेष्यते, 'नीलतदस्ती'त्यादितो जात्वपि नीलोत्पलादेरास्तित्वाद्यप्रतीतिः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

ससम्बन्धस्तादात्म्यं कर्मधारयान्वयि ।) न चैवं 'ब्राह्मणमानुष' इति प्रयोगः कर्मधारयत्वेन साधुः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, प्रत्युत 'मानुषब्राह्मण' इत्यादिकमपि तत्पुरुषत्वेन प्रामाणिकमेव । प्राचीनमते 'चन्दनतरुशित्यादिकं तथा प्रामाणिकमेवेति ध्येयम् । ननु विशेष्यस्य विशेषणव्यभिचारित्ववत् क्वचित् विशेषणस्यापि विशेष्यव्यभिचारित्वं तन्त्रं वक्तव्यम्, अन्वयात् पुरुषोत्तम इति कर्मधारयानुपपत्तिः । तथा च पुरुषत्वं न पुंस्त्वरूपम्, उत्तमपदार्थे नित्यज्ञानादिमति तदाश्रये भेदबाधात् कर्मधारयो नेष्यत एव सर्वैरित्यव्याप्तिदानासंगतेः, नाप्यात्मत्वरूपं, सुखसंवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मत्वजातेः परमात्मन्यसत्त्वादुक्तदोषप्रस्तत्वात्, नापि परमात्मत्वरूपम्, तद्धि नित्यज्ञानादिमत्त्वं, निरुपाधिपरदुःखप्रहरणवत्त्वं वा ? आद्ये उद्देश्यतावच्छेदकविषयतावच्छेदकयोरैक्येन निराकाङ्क्षत्वप्रसङ्गात्, द्वितीये विशेषणस्य विशेष्यव्यभिचारित्वस्य तन्त्रत्ववादिमते तस्य तथात्वानुपपत्तेः, किन्तु, स्त्रीनपुंसकत्वशून्यत्वं ध्वंसादितत्वं वा तत्, उत्तमभिन्नस्य पुरुषस्य सम्भवेऽपि पुरुषभिन्नस्योत्तमस्यासम्भवात् इत्यत आह—पुरुषोत्तम इति । अत एव—भ्रमशून्यत्वस्योत्तमपदार्थत्वादेव । पुरुषस्येव पुरुषनिरूपितस्येव वा, पुरुषेऽपि पुरुषनिष्ठस्य तस्योत्तमनिरूपितस्योत्तमनिष्ठस्य च व्यभिचारस्य सत्त्वादित्यर्थः । अपिना पुरुषोत्तमपरिग्रहः । अत एव दुर्गसिंहेनापि कर्मधारयोदाहरणमप्ये "उत्तमपुरुषः पुरुषोत्तम इति विशेषणं परं स्या"दित्युक्तम् ।

'तद्धनं तद्वध' इत्यादौ तदादिपूर्वपदकः कर्मधारयः सर्वैरिष्यते इत्यत उत्तं—तदाद्युत्तरपदक इति । नेष्यते इति, बुधैरिति शेषः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—नीलतदस्तीत्यादित इति । जात्वपि—कदाचिदपि ।

रामभट्टीटीका ।

व्यभिचारित्वम् । नन्वेवं 'पुरुषोत्तम' इत्यत्र विशेष्ये विशेषणव्यभिचाराभावात् कर्मधारयः कथमित्याह पुरुषोत्तम इति । तथा च भ्रमविधुरे घटादौ पुरुषत्वस्य व्यभिचारसत्त्वात् तादृशकर्मधारयो नाव्युत्पन्न इति भावः । अत एवेति । यत एव भ्रमविधुरस्तत्र उत्तमपदस्यार्थोऽत एवेत्यर्थः । तत्र—भ्रमविधुरत्वे । तस्य—भ्रमविधुरत्वम् । ब्राह्मणमानुष इत्यादिकस्तु कर्मधारय इष्यत एवेति हृदयम् ।

पक्षयज्ञोजनं रम्यमामतद्भजनं वृथा ।

नीलयद्रस आस्वाद्यः कटुतद्रूपमीक्ष्यते ॥

इत्यादिप्रयोगात् कचिदिष्यतेऽपि, प्रयुक्तन्तु जुमरनन्दिना परमः
स इत्याद्यर्थे 'परमसः' 'परमता'वित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतेन
व्याख्यातः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

अप्रतोतेरिति । तथा च निरुक्तलक्षणस्य तन्नागमनादिति भावः । तदाद्युत्तरपदकः
कर्मधारयः प्रायो नेष्यत इत्यत्र प्रायःपदव्यावृत्तिमाह—पक्षयज्ञोजनमिति ।
पक्षं यस्य भोजनं रम्यमित्यर्थः । यदुत्तरपदकर्मधारयस्थलमुक्त्वा तदुत्तरपदकमपि
तमाह—आमतदुभजनमिति । यथार्थस्थल इवायथार्थस्थलेऽपि तदाद्युत्तरपदक-
कर्मधारयो भवतीति सूचनायाह—नीलयद्रस इत्यादि । रसे नीलभेदस्य, रूपे
कटुभेदस्य च बाधितत्वात् अयथार्थत्वसम्पादनाय वैपरीत्येनोक्तम् । केचित्तु—एतदुभ-
यमपि यथार्थबोधामिप्रायेणोदाहृतम्, तथाहि नीलस्य तस्य रस आस्वाद्यः कटोस्तस्य
रूपं ईक्ष्यते इत्यर्थ—इत्याहुः । तन्न, तथासति उदाहरणचतुष्टयदानस्यानाभासत्वा-
पत्तेः । अत एव “कटुतद्रस आस्वाद्यः नीलतद्रूपमीक्ष्यते” इत्येवपाठः, विपरीतपाठस्तु
प्रामादिक इति बालप्रलपितमपास्तम् । विशेषणे विशेष्यव्यभिचाराभावाच्च कर्मधा-
रयस्यासंभव इति संप्रदायविदः । तदपि न, नीलतदिति कर्मधारयोत्तरं रसशब्देन सह
पुनः कर्मधारयस्याभिप्रेतत्वे तदाद्युत्तरपदकत्वं विनापि तदुपपत्तेः । तद्रस इति कर्म-
धारयोत्तरमपि नीलेन सह कर्मधारयेऽपि तादृशप्रयोगसंपत्तेः । वस्तुतो नीलतस्य रसः
कटुतस्य रूपमित्यादि कर्मधारयोत्तरतत्पुरुष एवाभिप्रेतः, नतु कर्मधारयोत्तरं कर्मधा-
रयो बाधितत्वात्, अत एव वैपरीत्येनोक्तं, प्रयोगबाहुल्यन्तु व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमैच्छि-
कमिति तु परमार्थः । ईदृक्प्रयोगे प्राचीनस्वसमप्याह—प्रयुक्तन्त्विति । समा-
सान्तरभ्रमनिराकरणायेत्याद्यर्थे इत्युक्तम् । आदिना—‘परमौ तौ’ इत्याद्यर्थपरिग्रहः ।
इत्यादीत्यादिना ‘परमते’ इत्यादिपरिग्रहः । कर्मधारयवत् तदाद्युत्तरपदकस्तत्पुरु-
षोऽपि नाङ्गोक्रियते, अङ्गीक्रियते च प्रयोगानुसारादित्याह—तत्पुरुषोऽप्येतेन व्या-
ख्यात इति । तथाच “पादपत्रं शिवायद्धि, विष्टृतं शंभुतद्भृदि” इत्यादिप्रयोगात्
कचिदिष्यतेऽपीति भावः ।

रामभट्टीटीका ।

प्रयोगानुसारादिष्यत इत्यतः प्रायश इत्युक्तम् । अत एवाह पक्षयदित्यादि ।
पक्वामिन्नस्य यस्य भोजनं रम्यम्, आमामिन्नस्य तस्य भोजनं वृथत्यर्थः । ननु वैया-
करणप्रयुक्तत्वात्तादृशप्रयोगोऽव्युत्पन्न इत्यत आह प्रयुक्तं त्विति ।

ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरवि-
भक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं, न तु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकबुद्धिं
प्रति(१) गौरवात्, अतो नामार्थयोर्नीलोत्पलयोऽन्वयासम्भवात् कर्मधारया-
दिकः समासो न यौगिकः, किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव, तदुक्तं
भर्तृहरिणा—

अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्त्ये ।

शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः ॥ इति वैयाकरणाः ।

कृष्णकान्तोटीका ।

समासशक्तिवादिनां मतमाह—विशेष्यतयेति । विशेष्यतासंबन्धेन नामार्थनिष्ठ-
प्रकारताकेत्यर्थः । बुद्धिमात्रं—बुद्धिसामान्यम्, एवकारव्यवच्छेदमाह—नस्त्विति ।
तथा—नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् । गौरवात्—कार्यतावच्छेदकगौरवाद-
ित्यर्थः । ननु 'नीलोत्पलमि'त्यादौ व्यवभिकारात् तादृशगौरवं फलमुखतया न दो-
षायेत्यतस्तस्य फलमुखत्वं निराकुर्वन्नुपसंहरति अत इत्यादि । तथा च निर-
क्तव्यभिचारस्य प्रकारान्तरेण वारणसंभवे तस्य फलमुखत्वाभावादिति भावः । रूढ
एवेति—तथाच नीलोत्पलशब्दात् कस्यापि नामार्थस्योत्पलादौ विशेष्यतयाऽनन्व-
येनाव्यभिचारादिति भावः । ननु समासस्य रूढत्वं न केनाप्युक्तमित्यत उक्तं तदु-
क्तमित्यादि । अबुधान्—अपण्डितान् प्रति, उपाया विहिताः—कथिताः, प्रतिपत्त्ये-
ज्ञानाय इत्येको ग्रन्थः । ननु समासे शक्तिस्वीकारे तस्य वाक्यत्वं न स्यात्,
योगेन विशिष्टबोधजनकपदसमूहस्यैव वाक्यत्वात्, यदुक्तं परिशिष्टकृता "समर्थः पद-
समूहो वाक्य"मिति इत्यत्रेष्टापत्तिमाह—शब्दान्तरत्वादिति । योगेनार्थप्रतिपादक-

रामभट्टोटीका ।

समासशक्तिवादिनां मतमाशङ्कते नन्विति । विशेष्यतयेति । विशेष्यतया तन्ना-
मार्थप्रकारकान्वयबुद्धिसामान्यं प्रति तन्नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः । घटमि-
त्यादौ घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकान्वयबुद्धौ घटादिनामोत्तराऽमादिविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य क-
र्मत्वादौ सत्त्वादिति भावः । ननु विशेष्यतया तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतन्नामार्थप्रकारकान्वय-
बुद्धिं प्रति तन्नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं वाच्यम्, अतो नीलोत्पलमित्यादिसमासस्य
न यौगिकत्वं नालादिनामार्थस्याभेदसम्बन्धेनोत्पलादौ प्रकारत्वादत् आह नन्विति ।
तत्प्रकारकबुद्धिं प्रतीति(२) । तन्नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्यनुषज्यते ।
गौरवादिति । कार्यतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः । रूढ एवेति । तथा च नामार्थेति

(१) अत्र 'तथा' इत्याधिकमिष्टं कृष्णकान्तस्य ।

(२) प्रकारकान्वयबुद्धिं प्रतीति २ पु० पाठः ।

तन्मन्दम्, 'नीलोत्पलमि'त्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीला-
दिप्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य
प्रामाणिकत्वात्, अन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तर-
नामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमुरीकृत्य 'नीलमानयेत्या'दौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वय-
बोधः, परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किञ्च
रोच्येः। न च समासस्याशक्तत्वे 'नीलो द्रव्यञ्च घट' इत्यादाविव 'नील-
घटो द्रव्यमि'त्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययो-
स्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्। नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव

कृष्णकान्तीटीका ।

शब्दभिन्नत्वात् । 'अत्यन्तमि'ति भेदविशेषणत्वात् 'स्तोकं पाक' इतिचद् द्वितीया ।
केचित्तु-शब्दान्तरत्वादित्यस्य विग्रहवाक्यभिन्नत्वादित्यर्थ-इत्याहुः । तन्न, समास-
स्य यौगिकत्वेऽपि विग्रहवाक्यभिन्नत्वात् तस्य रूढत्वासम्पादकत्वात् ।

वैयाकरणमतं दूषयति-तन्मन्दमिति । प्रामाणिकत्वादिति । तथाच तदानीं
तादृशबोधस्यानुभविकत्वेन व्यभिचारवारणार्थं कार्यतावच्छेदकगौरवस्यागत्या स्वीका-
रात् कुतः समासस्य रूढत्वमिति भावः । प्रामाणिकगौरवस्यापि दोषत्वे प्रतिबन्धि
माह-अन्यथेति । किं न रोच्येति । तथाचात्र यथा व्यभिचारवारणाय नामार्थ-
धर्मिकत्वं गौरवप्रस्तमपि कार्यतावच्छेदके निवेद्यते, तथात्रापि भावः । वैयाकर-
णः स्वमतव्यवस्थापनाशक्तोऽपि न्यायमते दोषमाशङ्कते न चेति । वाच्यमिति परे-
णान्वयः । अन्वयापत्तिरिति । समासस्य शक्तत्वे तु नीलघटभागस्य नीलाभिन्नघ-
टवाचकतया तादृशघट एव द्रव्यान्वय इति भावः । शङ्कां निरस्यति नामार्थस्येति ।
मुख्यविशेषताक इवेति । यथा नामार्थविशेष्यताकबोधे प्रथमान्तत्वं तन्त्रं तथेत्य-
र्थः । नामार्थस्येत्यस्य तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नविधेयताकेऽपीत्यत्रापि सम्बन्धः, तथा-
च तन्नामार्थनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतासम्बन्धेन शब्दबोधं, प्रति प्रथमा-

रामभट्टटीका ।

न व्याघात इति भावः । अत्र प्राचां सम्बादमाह तदुक्तमिति । शब्दान्तरत्वात्-
विग्रहवाक्यभिन्नगर्भत्वात् ।

प्रामाणिकं गौरवं न दोषयेत्याशयेन शङ्कां निरस्यति नीलोत्पलमित्यादिना ।
अन्यथा-प्रामाणिकगौरवस्यापि दोषत्वे । तन्त्रमुरीकृत्य-लाघवात्स्वीकृत्य, अन्वयबोधं किं-
न रोच्येः इत्यग्निमेनान्वयः । ननु नीलवृत्तिकर्मत्वानुभवात्तादृशलाघवमपि त्यज्यत इत्यत
आह परन्त्विति । रूढिरेवेति । नीलोत्पलमित्यादाविव युक्तेस्तैल्यादिति भावः ।
ननु 'नीलघटो द्रव्यमि'त्यादौ नीलस्यापि तादात्म्येन विधेयत्वादुक्तनियमो व्यभिचारीत्यत

तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाज्ञः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् । विधेयत्वन्तु विषयतानच्छेदकत्वान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्यदे-
तत् । 'पटमि'त्यादौ तु कर्मत्वादौ पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र
व्यभिचारः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

न्ततन्नामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः । उक्तस्थले नीलस्यातथात्वात् न तादृशसम्बन्धेन
शाब्दबोधापत्तिरिति भावः । ननु प्रथमान्तत्वं यद्यव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन प्रथमाविशि-
ष्टत्वं, तदा 'इदं दधी'त्यादौ व्यभिचारापत्तेः दधिपदस्य तादृशप्रथमान्तत्वाभावात्,
यदि च तादृशसम्बन्धेन प्रथमोपस्थितिमदुपस्थितिकत्वं, तदा उक्तापत्तिवारणासम्भवात्,
तत्र नीलपदेऽपि तादृशप्रथमान्तत्वात्, तथापि प्रथमाजन्यत्वार्थोपस्थितिसहकार्युपस्थि-
तिकत्वं तत्, तथाच 'इदं दधि' इत्यादौ प्रथमाजन्योपस्थितिसहकारित्वान्न व्यभिचारः ।
'नीलपदो द्वयमि'त्यादौ नीलपदोत्तरलुप्तप्रथमाजन्योपस्थितेरनपेक्षितत्वेन नीलपद-
जन्यनीलपदार्थोपस्थितेः तत्सहकारित्वाभावेन नीलपदस्य तथात्वाभावात् उक्तापत्त्य-
सम्भवादिति ध्येयम् । 'चैत्रः पचती'त्यादौ आख्यातार्थकृतौ 'घट' इत्यादौ सुबोधैक-
त्वादौ च व्यभिचारवारणाय नामार्थनिष्ठेति विधेयताविशेषणम् । 'चन्नस्य धनमि'त्यादौ
चैत्रे व्यभिचारवारणाय तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति । विशेष्ये विशेष्यतावच्छेदके वा
व्यभिचारवारणाय विषयतासुपेक्ष्य विधेयतानिवेशः । ननु धर्मितावच्छेदकस्यापि विधेय-
त्वेन तत्र व्यभिचारो दुर्वार इत्यत आह—विधेयत्वन्त्विति । विशेष्यतादिदारणा-
य प्रकारत्वमिति । अवच्छेदकत्वं प्रकारतात्वव्याप्यमिति मतानुसारेणैव, अन्यथा
प्रकारतायां तज्ज्ञेदनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः । इतरबाधप्रयुक्तमहानसीयवृद्धिमानित्यनुमितिविधे-
यत्वस्य महानसीयवृद्धावभावात् आह—प्रकारताप्रभेदो वेति । पृथिव्यामितरभेद इत्य-
नुमितिविधेयत्वं साध्ये नास्तीति मतानुसारेणैव । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
स्य स्वयं व्यावृत्तिमाह—पटमित्यादाविति । न च 'नीलोत्पलमि'त्यादौ व्यभि-
चार इति वाच्यम् । तत्रैकत्वस्यैव विधेयत्वात् । न चैवं नामार्थस्य तादात्म्येन विधे-
यत्वासिद्धिः, 'अयं घट' इत्यादावेकत्वविशिष्टेदमर्थस्य घटादावेव तत्सम्बन्धेन प्रकार-
त्वात् ।

शमभट्टीटीका ।

आह विधेयत्वमिति । नीलस्य तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा तत्रापि द्वयं
शाब्दयामातिषत् । नीलमित्यनुव्यवसायापत्तेरिति भावः । इतरबाधादिप्रयुक्तस्य महानसीय-
त्वादिप्रकारस्यापि विषयतावच्छेदकत्वादेकत्र द्वयमिति न्यायेन वा महानसीयत्वस्य (यत्र)
मानं तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह—प्रकारताप्रभेद इति । तादात्म्यावच्छिन्नत्वस्य
व्यावृत्तिमाह—पटमित्यादाविति ।

ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे 'नीलपीतोत्पलं सर' इत्यादिको बहुव्रीहिरिति, नीलं पतिञ्चोत्पलमित्यर्थे 'नीलपीतोत्पलं पुष्पमि' इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठवर्त्तिकाकधीजनकः कथं न स्यादिति चेन्न । "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समासः" इत्यनुशिष्टिवलेन बहुव्रीहिरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठाविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । "नीलपीतोत्पले रम्ये, पीतनीलोत्पलाश्रित" इत्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक एवान्वयबोधो, न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारकः । अत एव

कृष्णकान्तोदीका ।

शङ्कते नन्विति । कथं न स्यादिति । अत्र नीलादेर्विधेयत्वाभावेन निरुक्तकार्यकारणभावेनापि धारणासम्भवादिति भावः । समाधत्ते चेन्नेति । स्वनिविष्टेति । त्वं बहुव्रीहिः । तादृशेति । स्वनिविष्टेत्यर्थः । समासान्तरस्य—बहुव्रीहिभिन्नसमासस्य, तादृशधियं प्रति—स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थविषयताकबोधं प्रतीत्यर्थः । असमर्थत्वादिति । तथाचाकाङ्क्षाज्ञाकारणतासंकोचेन तादृशसमासवारणादिति भावः । ननु नीलं पीतं च उत्पलं रम्यमित्याद्यर्थे 'नीलपीतोत्पले रम्ये' इत्यादिप्रयोगात् तादृशकारणतासंकोचो दुर्घट इत्यत आह नीलपीतोत्पल इति । इत्याकार एवान्वयबोध इत्येवकारण्यवच्छेद्यमाह नत्विति । तथा च नीलञ्च पीतञ्च ते नीलपीते, नीलपीते च ते उत्पले चेति द्वन्द्वानन्तरं कर्मधारय इति भावः । अस्य कर्मधारयत्वाभावे युक्तिमाह अत एवेति । तादृशप्र-

रामभट्टोदीका ।

नीलपीतोत्पलमित्यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे बाधादाह—एकत्रेति । (१) तादृशेति । स्वघटकनामान्तरेत्यर्थः । बहुव्रीहिरेव—त्रिपदादिबहुव्रीहिरेव । समासान्तरस्य—निरुक्तबहुव्रीहिभिन्नस्य । तादृशधियं—नीलं पीतं च यदुत्पलमित्याकारकाधियम् । ननु 'नीलपीतोत्पले रम्ये' इत्यादौ तादृशानुभवात् समासान्तरस्यापि समर्थत्वं स्यादत आह—नीलपीतोत्पल इति । इत्याकारो बोध इति पूर्वगान्वयः । ननु व्याससमासयोस्तुत्यार्थकतया नीलञ्च तत् पीतं चेत्यादिकर्मधारयविधया नीलोत्पलं पीतोत्पलं च रम्यमित्यनुभवो नीलपीतोत्पले रम्ये इत्यादावनुपपन्न अत आह—अत एवेति । यत एव तादृशबोधो नाव्युत्पन्नोऽत एवेत्यर्थः । ननु घटानधिकरणमित्यादितत्पुरुषस्य स्वघटकनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वया-

द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति, न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे 'घटानधिकरणमि'त्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषो न बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमिति न्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः ॥

स्यादेतत् समासानां समुदायशक्तत्वे 'वाचस्पतिर्मितायाः, स श्यामे कण्ठेव्रणः पुमान्' इत्यादौ वाचि मितायाः, कण्ठे च श्यामादेनाभिदेनान्वयो वागादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्र पदार्थान्तरस्य 'पशुरपशुर्ग-

कृष्णकान्तोदीका ।

योगस्य निरुक्तसमूहालम्बनबोधजनकत्वादेवेत्यर्थः । प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थमित्यस्य वर्णयन्तीत्यत्रैवान्वयः । तथाचास्य त्रिपदकर्मधारयत्वे द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धस्थलतया तत्समासप्रदर्शनं प्राचामसङ्गतं स्यादिति भावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति । तदुत्पलं चेति विग्रहं वर्णयन्तीति पूर्वणान्वयः । ननु घटानधिकरणमित्यादितत्पुरुषस्यापि स्वघटकनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नस्वघटकनामान्तरार्थविषयताक्रबोधजनकतया नोक्तनियम इत्यत आह घटस्यानधिकरणमित्यादि । विग्रह इति अनधिकरणशब्देन सह समासे नियमभङ्गप्रसक्तिरेव नास्तीत्यतो विग्रहपर्यन्तं प्रदर्शितम् । न बहुनामगर्भ इति । नञो नामत्वाभावात् । तस्य तथात्वेऽप्याह नवेति । तथा चैकत्र द्वयमिति रीत्या नामार्थद्वयावच्छिन्नत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन नानुपपत्तिरिति भावः ।

समासशक्तिवादी पुनः शङ्कते स्यादेतदिति । एतद्दूषणं स्यादित्यर्थः । मिताया इति नाभिदेनान्वयः, कथमित्याकाङ्क्षायामाह वागादेरिति । तत्र-वागादौ । पदार्थान्तरस्येति । निराकाङ्क्षत्वादिति परेणान्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह पशुरपशुरित्यादि । नन्वत्रायोग्यत्वादेव न शाब्दबोध इति तु नाशङ्कनीयम् । पशुपदार्थैकरामभद्रीदीका ।

वच्छिन्नस्वघटकनामान्तरार्थनिष्ठविषयताक्रबोधं प्राति समर्थतया तादृशानुशासनमसिद्धमत आह घटस्य नाधिकरणमिति । न चानधिकरणपदेन घटपदस्य समास इति त्रिपदसमास एव नेति वाच्यम् । प्रागुक्तसमाधित्वादिति भावः । नञादिर्नामत्वाङ्गीकारमते त्वाह नवेति । तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताया अनुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'एकत्र द्वयमि'त्यादिन्यायेन बोधकत्वानुरोधेन त्रिपदादिषुब्रूहिरेवद्वयकत्वादिति स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति हृदयम् ।

समासानां यौगिकत्वे वाचस्पतिर्मिताया इत्यत्र वाचिमितायाः कण्ठे श्यामस्य च-

गनं समवेतमि'त्यादाविव निराकाङ्क्षत्वात्, एवं 'पत्न्या द्विजातिस्वाध
यो, जटाभिस्तापसस्पृहे'त्यादौ पत्नीसहभावस्य द्विजातौ जटावैशिष्ट्यं
च तापसे भेदेनापि नान्यथो यथा 'ऽऽकाशमभिघातादि'त्यादौ, यौगि
तु तत्र तत्र तथाविधान्वयो दुर्वारो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चे

वृत्त्यैकदेशपदस्यार्थे सम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्तेः
र्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वात्, अत एव 'गुरुकुलं, शरैः शातितपत्रक' इत्यादौ गुर्वादिपदस्य वृत्त्यकदे

कृष्णकान्तीटीका ।

देशस्य पशुत्वस्य शब्दसमवायिकारणरूपगगनपदार्थैकदेशस्य च शब्दस्य प
तया समवेततया च योरयतानपायात् । पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्याभेदेना
दृक्षत्वसुक्त्वा भेदेनान्वयेऽपि तदाह एवमिति । तत्र दृष्टान्तमाह यथे
शपदार्थैक देशे शब्देऽभिघातप्रयोज्यत्वस्य भेदेन यथा नान्वयस्तथेत्य
यौगिकत्वे त्विति । तत्रतत्र-तयोस्तपोः स्थलयोः । तथा
मितादेरभेदान्वयः ।

अत्र समादधति चेन्नेति । वृत्त्यैकदेशेति । प्रत्ययान्
'पदानां प्रत्ययैर्योगः समासश्चेह वृत्तयः' इत्यनुशिष्टेः
भिन्नो ग्राह्यः, अन्यथा 'नीलं घटं, स्तोत्रं पचती'त्यादौ
घटपाकादौ नीलस्तोकादेरन्वयो न स्यादिति भावः । 'च
सम्बन्धस्य 'शरैः शातितपत्रोऽयमि'त्यादौ कारकस्य वे
कतायां साकाङ्क्षत्वादन्यान्तम् । अन्यत्वनिवेशस्य स्व

रामभद्रोटीका ।

भेदान्वयो दुर्वार इति समासशक्तिवादी शङ्कते—स्यादेतत्ति
र्थः । तत्र-वाक्प्रभृतौ । पदार्थान्तरस्येति । अन्वय इत्य
यः । पशुपदार्थैकदेशस्य पशुत्वस्य पशुभिन्नतया गगनपदा
तया चायोग्यत्वासम्भवादाह निराकाङ्क्षत्वादिति ।
सम्बन्धेनान्वये निराकाङ्क्षत्वं न तु भेदसम्बन्धेनात आह-
मिति । आकाशपदार्थैकदेशस्य शब्दस्याभिघातजन्यत्वे
तत्र-प्राक्प्रभृतौ द्विजातिप्रभृतौ वा, तथाविधान्वयो-अ-
त्वात्-त्वन्मते पदार्थत्वात् ।

वृत्त्येति । पदानां पदयोर्वा योगः कृत्वास्त्रितक्यजादं
प्रत्ययशब्देन विभक्तिभिन्नप्रत्ययो ग्राह्यः, नातो 'नीलघटं

तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयाद्यर्थकरणत्वादेश्वान्वयः सर्वसिद्धः, समासस्येव क्यजादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात्,

परिष्कृतायाः सततं यस्तु वाचरपतीयते ।

सम्पदा जटया वापि पुत्रीयति स पुरुषः ॥

इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सहभावादेर्बोधकतायां न सामर्थ्यम्, अत एव

प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यते ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

अत एवेति । अन्यान्सन्निवेशादेवेत्यर्थः । तदर्थे—वृत्त्येकदेशपदार्थे गुवादौ, करणत्वादेरित्यादिना कारकान्तरपरिग्रहः । वृत्तित्वादिति । न सामर्थ्यमिति परेणान्वयः । 'पदानां प्रत्ययैर्योग' इत्यादिशाब्दिकस्मृतेरिति भावः । ननुक्तस्थले वाचि परिष्कृतादेः समासस्यैकदेशत्वादेव न भवतीति इदं क्यजादिप्रत्ययान्तस्य वृत्तित्वं न साधयेदित्यतः स्थलान्तरमाह—सम्पदा जटया वापीति । इत्यादेरपीति न सामर्थ्यमिति परेणान्वयः । परिष्कृतादेरिति । अभेदेनेत्यादिः, तच्च बोधकतायामित्यन्वयि । सहभावादेरित्यादिना वैशिष्ट्यपरिग्रहः । सम्पदादिपदोत्तरतृतीयायाः सहाथत्वं स्येव विशेषणार्थत्वस्यापि सम्भवात् । क्वचित् सहभावादिवोधकतायामिति पाठः, स च न सन्दर्भाशुद्धः, तथासति समस्तैकदेशबोधकतायामित्यत्र परिष्कृतादेरनन्वयापत्तेः । नच सहभावादोत्यादिना अभेदपरिग्रहः, अभेदेनेति प्राङ् न पुरणीयम्, आदिपदार्थे च परिष्कृतादेरित्यस्यान्वय इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति वाच्यम् । तथासति अभेदसहभावादिवोधकताया हृत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत्र शाब्दिकसंवादं प्रमाणयति अत एवेति । प्रतियोगिपदात्—षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रतियोगिवाचकपदोपस्थाप्यात्, कारकात्—कारकविभक्त्यन्तपदोपस्थाप्यादित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते, सम्बन्धकारकयोरपि धात्वेन तयोरपि वृत्त्येकदेशार्थेऽन्वयानुपपत्तेरिति सम्प्रदायविदः । वस्तुतस्तु—प्रतिगिपदात्—सम्बन्धात्, प्रतियोगिना पदं ज्ञानेयस्येति व्युत्पत्तेः, अथवा पठते ज्ञायतेऽ-

रामभट्टोटीका ।

पाके च नलिस्तोकादेरन्वयेऽपि क्षतिरत एव वक्ष्यति—पुत्रीयतीति । विभक्तौ सम्बन्धक्योर्बोधकान्यत्वस्य फलमाह—अत एवेति । यत एव तदन्यत्वं विशेषणमत्यर्थः । क्यजादीति । पुत्रीयतीत्यादिप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । ननु वाचस्पतीयत इत्यत्र विनापि वृत्तित्वादाह—सम्पदेत्यादि । अत्र शाब्दिकसम्वादमाह—अत ॥ ३४ ॥

इत्यपि पठन्ति । 'कर्म चाण्डालयोगोत्थं कुरु पापक्षयं ममे'त्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः, स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः ।

यस्मिन् राशिगते सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्तव्याः पिण्डदानादिकाः क्रियाः ॥

इति वचनन्तु अमूलम्, समूलत्वे तु 'यस्मिन् राशौ गत सूर्ये' इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः ॥ ३४ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

नेन, पदं ज्ञापकं, ज्ञापकं प्रतियोगिपदं यस्येति व्युत्पत्तेः स्वोकारात् प्रतियोगिविशिष्ट-ज्ञानजन्यं सम्बन्धिज्ञानमिति यावत्, सम्बन्धज्ञाने सम्बन्धिद्वयज्ञानस्य हेतुत्वात्, कारकादिति तु यथाश्रुतमेव-इति तु वरमार्थः ।

ननु-उत्तिष्ठ गम्यतां दाहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्ग्रमः ।

कर्म चाण्डालयोगोत्थं कुरुपापक्षयं मम ॥—

इत्यत्र पापक्षयैकदेशे पापे कथं योगोत्थपदोपस्थाप्यस्य योगजन्यत्वस्यान्वयः, कथं वा योगोत्थपदोत्तरं द्वितीया इत्यत आह कर्मचाण्डालेति । योगप्रयोज्य-मिति । योगः सूर्येण चन्द्रेण च सह राहोः सम्बन्धः, तत्प्रयोज्यत्वञ्च प्रतियोगि-द्वारा पापक्षये बोध्यम्, प्रतियोगिताया ध्वंसं प्रति तादात्म्येन प्रतियोगिनो हेतुत्वा-दिति भावः । केचित्तु-ममेत्यव्ययं, ममपापेत्यनेन योगोत्थान्तस्य कर्मधारयात्, तथा-च 'कर्मचाण्डालयोगोत्थममपापक्षयं कुरु' इति पाठं कल्पयन्ति । तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु-क्षयमिति कर्तृविहितलज्जिष्पन्नं, तथा च चाण्डालयोगोत्थं चन्द्रराहुसम्बन्ध-जन्यं दुरदृष्टरूपं कर्म क्षयं ध्वस्तं कुरु इत्यर्थः—इत्यन्यापरिशीलितः पन्थाः । ननु तथापि—

यस्मिन् राशिगते सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्तव्याः पिण्डदानादिकाः क्रियाः ॥

“उदकक्रिया” इत्यपि क्वचित् पाठः,—इति वचने कथं यत्पदार्थस्य वृत्त्येकदेशे राशावन्वयः? इत्यत आह यस्मिन्नित्यादि । अमूलमिति । पुराणाद्यनन्तर्गतमित्यर्थः । ननु तस्य पुराणाद्यनन्तर्गतत्वे किं मानम्? आधुनिकप्रन्थकृद्भूतत्वमेव तदिति तु रिक्तं वचः, विध्यनुपयुक्तवचनादौ व्यभिचारात्, तत्तत्पुराणादावदृष्टत्वस्य च विवादप्रस्तत्वादित्यत आह समूलत्वे त्विति । इत्येव पाठ इति । तथा च राशेर्बु-न्यैकदेशत्वाभावाद्भावात्तत्पत्तिरिति भावः ॥ ३४ ॥

द्विगुं लक्षयति—

(१) संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।

अभेदेनैव यत्स्वार्थं स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥ ३५ ॥

संख्यावच्छिन्नशक्त्यपदोत्तरत्वाविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधार्मिकं तादा-
त्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तद-
लक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थं द्विगुरुच्यते । 'त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्गुण चतुर्वर्ग
पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नव-
ग्रह दशमूल एकादशरुद्र द्वादशादित्येत्यादि' कस्तु कर्मधारयः शु-

कृष्णकान्तीटीका ।

द्विगुमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । विवृणोति संख्येति । तथाच कारिकास्थ-
संख्याशब्देत्यस्य संख्यावच्छिन्नशक्त्यशब्देत्यर्थः । युतशब्दस्यार्थमाह उत्तरत्वविशि-
ष्टमिति । स्वार्थधार्मिकमिति । तथाच स्वार्थ इति सप्तम्या विशेष्यत्वमर्थः । अभेदे-
नेत्यस्यार्थमाह तादात्म्येनेति । तदलक्ष्यार्थबोधस्योपधायकतानिवेशे प्रयोजनविर-
हश्चाव्याप्तिश्चातः स्वरूपयोग्यतां निवेशयति अन्वयबोधं प्रति समर्थमिति । तथा-
च समासत्वे सति यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वघटकसंख्यावच्छिन्नशक्तनामोत्तरयादृश-
नामप्रतिपाद्ययादृशार्थधार्मिकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशनामलक्ष्यार्थाभिन्नयादृशा-
र्थनिष्ठप्रकारताकान्वयबोधजनकं, तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं—तादृशनामतादृशार्थाभिन्नता-
दृशनाम तादृशार्थद्विगुत्वमिति निष्कृष्टार्थः । 'पञ्च मूलानो'ति विग्रहेऽतिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तम् । 'नोलेत्पले'ति कर्मधारयेऽतिव्याप्तिवारणाय संख्यावच्छिन्नशक्त्यपदोत्तरं इति ।
'मूलपञ्चके'ति कर्मधारयेऽतिव्याप्तिवारणायोत्तरत्वम् । "पञ्चभार्या द्रौपदीयं धर्मिष्ठा-
तिपतिव्रता" इत्यत्र पञ्चभार्या इति भागेऽतिव्याप्तिरतस्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति
प्रकारताविशेषणम् । अन्यत् स्वरूपमूलम् । लक्ष्यार्थाभिन्न इत्यस्य व्यावृत्तिं स्वरूपमाह
त्रिकटुत्रिभुवनेति । व्युत्पत्तिवैशद्यार्थं प्रयोगवैशद्यं प्रदर्शितम् । न पूर्वपदा-
लक्ष्यार्थस्य बोधक इति । न पूर्वपदशक्त्यार्थबोधक इत्यर्थः । ननु त्रिकटुप्रभृति-

रामभट्टीटीका ।

द्विगुं—क्रमप्राप्तम्, स समास इत्यर्थः । नातो दश ब्राह्मणा इत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः ।
युतमित्यस्य व्याख्योत्तरत्वाविशिष्टमिति । तदलक्ष्यार्थबोधकमित्यस्य व्यावृत्तिं
दर्शयति—त्रिकट्वादीत्यादिना । द्वादशादित्यादीत्यादिना पञ्चान्नेत्यादेः परिग्रहः ।

(१) लक्षकभिन्नसंख्याबोधकनामोत्तरं यन्नाम स्वार्थधार्मिकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नमुख्या-
र्थान्वयबोधं प्रति स्वरूपयोग्यं तन्नामविशिष्टं तन्नाम द्विगुरिति कारिकार्थः । संज्ञाविषयान्यत्वे सति सं-
ख्यावाचकपूर्वपदकतुल्याधिकरणसमासो द्विगुरिति भावः ।

पठ्यादिपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकक्षि-
कटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यप्रतीतेः । 'पञ्चमूली'त्यादौ तु मूलपञ्चक-
त्वेनैव मूलविशेषे तात्पर्यं न तु विशेषरूपेणापि, अत एव

कण्टकार्यादिकं स्वरूपं गाम्भीर्यादि च यन्महत ।

पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतम् ॥

इत्यादिकस्तादृप्येण बोधस्थलीयप्रयोगः, "वर्षाकाले मघर्षेण युक्ता
चापि त्रयोदशी"त्यादिबदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् । द्वयो रूपमित्या-
द्यर्थे 'द्विरूपा'दिपदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम्, एकत्वसंख्यया विशिष्टं

कृष्णकान्तीटीका ।

भिः कदाचित् त्रिकटुसामान्यस्यापि बोधनात्तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यत आह त्रिकटु-
प्रभृतिभ्य इति । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—पञ्चमूलोत्यादि । तात्पर्यमिति ।
तथाच तात्पर्यवशादेव विशेषभानं न तु तत्रापि लक्षणादर इति भावः । एवकारव्य-
वच्छेद्यमाह—नतिव्रति । न मूलविशेषे तात्पर्यमिति पूर्वोक्तान्वयः । ननु विशेषरूपेण
तात्पर्यस्थलेऽपि द्विगुर्भवत्येव इति तदलक्ष्यार्थेति (पदं) व्यर्थमित्यतस्तादृशस्थले
द्विगोरभावं दर्शयन् तादृशतात्पर्याभावं दर्शयति अतएवेति । तात्पर्यविशेषस्य
नियामकत्वादेवेत्यर्थः, तादृप्येण—विशेषरूपेण । प्रयोग इति । अन्यथा पञ्चमूली-
त्येव प्रयोगः स्यादिति भावः । ननु तर्हि कथमेकवचनान्तता इत्यत आह—
वर्षाकाल इत्यादि । साधुत्वसम्भवादिति । तथाच मघानां त्रयोदशीनाञ्च
नानात्वेऽपि यथैकवचनान्तता तथाऽत्रापीति भावः । तादात्म्यनिवेशव्यावृत्ति
स्वयमाह—द्वयो रूपमिति । इत्याद्यर्थ इत्यन्तेन कर्मधारयत्वनिराकरणम् ।
नन्वेकवचन इत्यादिकर्मधारयेऽतिव्याप्तिरित्यत आह—एकत्वेति । तदवच्छिन्नस्य-
एकत्वावच्छिन्नस्य, तथा च संख्यावच्छिन्नेत्यत्र संख्यानिष्ठावच्छेदकत्वं पर्याप्ति-
सम्बन्धावच्छिन्नं वाच्यमिति भावः । यदि चैकत्वमेकस्मिन्नेव पर्याप्तं न तु द्वित्वमि-
रामभट्टीटीका ।

ननु लक्षणमिदं लक्ष्याप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धम्, अतो लक्ष्यं दर्शयति—पञ्चमूलोत्यादावि-
ति । अतएव—तात्पर्यस्य नियामकत्वादेव । दशमूलमित्यादि । उदाहृतमित्यादिना
'पञ्चमूलेन शुभ्यती'त्यादेः सङ्ग्रहः । तादृप्येण—कण्टकार्यादिमूलपर्याप्तपञ्चकत्वेन । अन्य-
था पञ्चमूलोत्यादिरेव तत्र प्रयोगः स्यादिति भावः । ननु 'पञ्चमूलमित्यत्र' विशेषरूपेण
तात्पर्यादुपस्थितौ पञ्चमूलनीत्येव स्यात् न तु पञ्चमूलमत आह—वर्षाकाल इति ।
अभेदेनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—द्वयो रूपमिति । ननु एकवचन इत्यादिकर्मधारयेऽति-
व्याप्तिरत आह—एकत्वेति । न बोधकमिति । तथाच 'पर्याप्तिसम्बन्धेन संख्या-

बोधयदपि एकपदं न पर्याप्तिसंसर्गेण तदवाच्छिन्नस्य बोधकम् , द्वित-
यादिपदं पर्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्य-
त्वात् , अतो 'नैकघटाद्वितयपटे'त्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । "सप्तशती
पठ्यतामि"त्यादौ च यद्यपि शते धर्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयो बाधि-
तत्वात्' नापि सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यापत्तेः, तथापि
शतपदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां, तस्याः सप्तत्वसम्भवादिति वदन्ति ।
'द्विगार्थं गच्छत' इत्याद्यव्ययीभाववारणन्तु पूर्ववत् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

त्यादिप्रतीतिबलादेकत्वस्यापि पर्याप्तिः स्वीक्रियते इति विभाव्यते, तदा व्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं वाच्यमिति । संख्यावच्छिन्नशक्त-
त्यत्र शक्तिनिवेशव्यावृत्तिमाह—द्वितयादिपदमिति । तत्र शक्तं—पर्याप्तिसम्बन्धा-
वच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकशक्तिनिरूपकम् । शक्त्यभावे बोधमाह—वाक्यत्वा-
दिति । उपसंहरति अत इति । ननु 'सप्तशती पठ्यतामि'त्यादौ सप्तशतीत्यस्य
द्विगुत्वानुपपत्तिः, सप्तपदशक्याभेदस्य शतत्वसंख्याविशिष्टे शते बाधात्, सप्तपदस्य
सप्तगुणितपरत्वे तस्य लक्ष्यार्थमिद्वत्त्वाभावादित्याशङ्क्य परिहरति—सप्तशतीत्यादि ।
पदार्थैकदेशे—शतपदार्थैकदेशे, तस्याः—शतत्वसंख्यायाः । सप्तत्वसम्भवादिति । न
च गुणानां गुणवृत्तित्वाभावात् कथमेतदिति वाच्यम् । समवायेनैव गुणानां गुणवृ-
त्तित्वानङ्गीकारात् पर्याप्तिसम्बन्धेन तेषां तथात्वे बाधकाभावात् । अन्ये तु समवाये-
नैव पर्याप्तिसम्बन्धेनापि गुणानां गुणवृत्तित्वं नाङ्गीक्रियते, संख्यागतद्वित्वादिकन्तु
अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपं नतु संख्यारूपमिति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याहुः । व्युत्प-
त्तिवैचित्र्येण एकरेशान्वयस्वीकार इत्यावेदनाय 'वदन्ती'त्युक्तम् । ननु द्वौ गार्थौ
इत्याद्यर्थं 'द्विगार्थमित्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह—द्विगार्थमिति । द्विगार्थ-
मित्यस्यैकवचनान्तत्वे द्वित्वविशिष्टभेदाभावात् द्विवचनान्तत्वप्रतिपादनायाह गच्छत
रामभट्टोटीका ।

वाच्छिन्नशक्त्यपदे'त्यादिकं विवक्षितमेकत्वादेः पर्याप्तत्वे मानाभावात् , भावे विलक्षणपर्या-
प्तिनिवेशा एकत्वव्यावृत्तेरिति भावः । शक्तमित्यस्य प्रयोजनमाह—द्वितयादिति ।
तत्र—द्वित्वावच्छिन्ने । वाक्यत्वादिति । वाक्ये शक्तेरभावादिति भावः । 'सप्तशती'-
त्यादावव्याप्तिमाशङ्क्य निराकरोति सप्तशतीत्यादिना । द्विगुत्वहान्यापत्तेरिति ।
पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधे एव द्विगोः साधुत्वादिति भावः । शतत्वसंख्यायां सप्तानाम-
न्वय इत्यनुषङ्ग्यते । तस्याः—शतत्वसंख्यायाः, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽप्यन्वयस्य
साधुत्वादत एव 'वदन्ती'त्युक्तम् । ननु द्वितयाभिन्नगार्थादिवोधकस्य द्विगार्थमित्याद्य-

स चायं द्विगुस्त्रिविधः— तद्वितार्थ १ उत्तरपदसमाहारभेदात् ॥ ३५ ॥

तत्र [१] तद्वितार्थं द्विगुं लक्षयति—

तद्वितार्थान्वितस्वार्थस्तद्वितार्थद्विगुर्मतः ।

तद्वितार्थं लाक्षणिकस्वान्त्यनाम्ना त्वसर्वगः ॥ ३६ ॥

यो द्विगुः स्वोत्तरतद्वितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्वितार्थद्विगुः ।

‘द्विगुद्वौ वृष’ इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य, ‘द्विवर्षा गौ’ इत्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिनवयस्कस्य, ‘द्विदलं पवित्रमि’त्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य ‘द्विगुञ्जं स्वर्णमि’त्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य, ‘त्रिकाण्डः पुरुष’ इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य, ‘पञ्चकपाल(१)श्चरुरि’त्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्वितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् । परिशिष्टकृतां मतेनेदेम् ।

लक्षणाकान्तटीका ।

इति । पूर्ववदिति । यथा कर्मधारयलक्षणे तत्पुरुषान्वयः तथाऽत्रापि अव्ययीभावा-
दन्यत्वस्य निवेद्यत्वादिति भावः । कारिकाशेषचरणं व्याकुस्ते स चायमिति ॥ ३५ ॥

तत्र—तेषु मध्ये । कारिकापूर्वाद्धेन तद्वितार्थद्विगुं लक्षयन् परार्द्धेन परमतं निराकु-
र्धन् कारिकामाह—तद्वितार्थान्वितेति । विवृणोति यो द्विगुरिति । तथाच द्विगु-
त्वे सति यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं स्वाश्रयोतरत्वेनोपस्थिततद्वितार्थोपस्थाप्ययादृ-
शार्थविशेष्यकयादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदः तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं ता-
दृशतद्वितार्थं तादृशार्थप्रकारकान्वयबोधे (तद्वितार्थं) द्विगुत्वमिति निष्कृष्टार्थः ।
उदाहरति—त्रिमुद्र इति । क्रीतस्य इत्यादिषण्वन्तानां षण्णां बोधन इत्यत्रा-
न्वयः । व्युत्पत्तिवैशद्याय उदाहरणवैशद्यं दर्शितम् । लुप्तस्यैव ठगादीति । “द्वि-
गोस्तद्वितस्यानपत्ये” इति सूत्रेण अनादेर्लुक् । परमतस्य निराकार्यत्वात् स्वोक्तस्य
प्राप्ताण्यसम्पादनाय परिशिष्टकृतां मतेनेदमिति ।

रामभट्टटीका ।

व्ययीभावस्योक्तलक्षणसत्त्वादित्यसिरत आह—द्विगार्थमिति । पूर्ववदिति । इहा-
प्यव्ययीभावभिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । विधात्रयं दर्शयति—स चायमिति ३६

(१) अत्र समासस्यैव संस्कृतोऽर्थः, कपालपदस्यैव वा कपालसंस्कृतोऽर्थः, तत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्या-
दभेदेनैकदेशे कपाले पञ्चामेदान्वयात् पञ्चामिन्नकपालसंस्कृत इति शाब्दबोधः, तद्वितार्थस्य समासादिवा-
ग्भिधानादुक्तत्वाच्च तद्वितार्थग्रन्थ इति अयमपञ्चाननभट्टाचार्याः । किं त्वेते लक्षणाविवेका-
करणमतखण्डनाजैव्यायिकैः समासे शक्त्यस्वीकाराच्च नैतद्युक्तमिति जगदीशेनोपाक्षितमिति ध्येयम् ।

‘उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपाथो लक्ष्यते, न तु लुप्त-
ष्ठगादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्तद्धितार्थलक्षणिकस्वान्त्यनामको द्विगुरेव तद्धि-
तार्थद्विगुरिति फणिभाष्यमतन्तु न युक्तम्, असर्वगत्वात्—‘पाञ्चपुरुषि-
रि’त्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य, ‘पञ्चगर्गरूप्यो गौरि’त्यादौ पञ्चानां
गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्य अपत्यप्रभूतेरुपस्थापनात्,
‘द्विस्वर्णमुद्रः पशुरि’त्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लक्षणिक-
त्वायोगाच्च ॥ ३६ ॥

[२] उत्तरपदद्विगुं लक्षयति—

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः ।

यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ॥ ३७ ॥

लुप्तकान्तीटीका ।

फणिभाष्यकृतां मतं दूषयितुमाह—उक्तप्रयोगेष्वित्यादि । पूर्वपदस्य तादृशा-
र्थलक्षकत्वेऽन्त्यपदस्य निरर्थकत्वापत्तेराह—अन्तिमेति । उपसंहरति—अत इति ।
स्वान्त्यनामकः—स्वघटकान्त्यनामकः । दूषयति—न युक्तमिति । असर्वगत्वात्—
स्थलविशेषेऽव्यासत्वात्, कुत इत्याकाङ्क्षायांमाह—पाञ्चपुरुषिरित्यादाविति । अ-
पत्यस्येति बोधने इति परेणान्वयः । अपत्यप्रभूतेरुपस्थापनादिति । तथाच तत्र
द्विगवव्याप्तिरिति भावः । ननु उक्तस्थले लक्षणया पुरुषादपत्यादेरुपस्थापनात् तदेकदेशे
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पञ्चपदार्थस्यान्वयसम्भवादिनादिप्रत्ययस्याकाङ्क्षासम्पादकत्वान्ना-
व्याप्तिरत आह—द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादि । स्वर्णमुद्र इत्यस्य वाक्यतया श-
क्तिविरहादिति भावः । तद्धटकवर्णानां शक्तिमत्त्वेन तदेकतरवर्णस्य लक्षणया क्रीतादेर्वो-
षसम्भवात् फणिभाष्यकृतां मते न कोऽपि दोष इति तु विभावनीयम् ॥ ३६ ॥

उत्तरपदद्विगुं लक्षयतीति । उत्तरपदद्विगुलक्षणानुकूलव्यापारवान् कारिका-
रामभट्टोटीका ।

तत्र—तेषुमध्ये ।

कारिकाशेषार्द्धं व्याकरोति—उक्तप्रयोगेष्विति । स्वान्त्यनामकः—स्वघट-
कान्त्यनामकः । स्वशक्यं दर्शयति—पाञ्चपुरुषिरित्यादिना । ननु तत्रापि पुरुषा-
दिपदेनैव लक्षणयाऽपत्यादेरुपस्थापनात् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पुरुषादिपदार्थैकदेशे पञ्चपे-
दार्थस्याभेदेनान्वयसम्भवादिनादिप्रत्ययस्याकाङ्क्षासम्पादकमात्रत्वमतो नाव्याप्तिरत आह—
द्विस्वर्णमुद्र इति । उत्तरपदस्य स्वर्णमुद्र इत्यस्य । शक्तिविरहेणेति ।
वाक्यत्वादिति शेषः ॥ ३६ ॥

यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्त-
र्गतः स उत्तरपदद्विगुः । यथा पञ्च गावो धनमस्येत्यादिविग्रहे 'पञ्चगव-
धनः (१) पुरुष' इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः ॥ ३७ ॥

[३] समाहारद्विगुं लक्षयति—

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्त्यशब्दकः ।

उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ॥ ३८ ॥

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्दः स द्विगुः समाहा-

कृष्णकान्तोटीका ।

कार इत्यर्थः । विवृणोति—यो द्विगुरिति । तथाच द्विगुत्वाश्रयत्वे सति यः स्वाभि-
न्नसमासघटकस्वघटकान्यपदसाकाङ्क्षपदद्वयघटितस्तत्त्वमुत्तरपदद्विगुत्वमिति पर्यवसित-
मिति प्राञ्चः । तदसत्, स्वाभिन्नत्वस्य स्वघटितत्वस्य च वैयर्थ्यापत्तेः, परन्तु द्विगु-
त्वाश्रयत्वे सति स्वघटकनामद्वयसाकाङ्क्षनामान्तरघटितसमासघटकत्वं तथा । घटितत्वञ्च-
तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, घटकत्वञ्च—तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वम् । लक्ष्ये
लक्षणं सङ्गमयति—यथेति । द्विगुत्वसम्पादकतुल्याधिकरणत्वस्य घटकनामद्वयसाकाङ्-
क्षत्वस्य च व्यञ्जनाय तादृशविग्रहः प्रदर्शितः । धनमस्येत्यादीत्यादिपदात् पञ्चजना
दासा यस्येत्यादिविग्रहपरिग्रहः, इत्यादावित्यादिपदात् 'पञ्चजनदास' इत्यादिपरिग्रहः ।
'बहुव्रीह्यादी'त्यादिना स्थलान्तरीयबहुव्रीहिपरिग्रहः, न तु समासान्तरस्य कर्मधारय-
तत्पुरुषाव्ययीभावानां त्रिपदावदितत्वात्, द्वन्द्वस्य त्रिपदघटितत्वेऽप्यभेदाबोधकत्वा-
त् ॥ ३७ ॥

समाहारद्विगुं व्याख्यातुमुत्थापयति—समाहारद्विगुं लक्षयतीत्यादिना ।
प्रथमलक्षणं व्याचक्षाणः स्वार्थ इत्यस्यार्थमाह—स्वोपस्थाप्यार्थस्येति । अ-
न्वितत्वं लक्षणे न निविष्टं किन्तु फलकथनमत एव विवरणे तत्परित्यक्तम्, तथाच
द्विगुत्वाश्रयत्वे सति स्वोपस्थाप्यार्थसमाहारलक्षकान्त्यपदकत्वं समाहारद्विगुत्वमिति
प्रथमलक्षणार्थः । तथाविधकर्मधारयेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । उत्तरपदद्विगावति-
व्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । पूर्वपदलक्षकपदघटितद्विगावतिव्याप्तिवारणाय अन्त्ये-
ति । ननु अन्त्यपदत्वस्य किञ्चिदपेक्षया पूर्वपदेऽपि सत्त्वात्तन्निवेशोऽपि तद्वोपतादवस्थ-
मिति चेन्न । स्वघट रूपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपान्त्यत्वस्य निषेधत्वात्, पूर्वपदघटकचरमव-

रामभट्टटीका ।

उत्तरपदद्विगुमिति । कमप्राप्तमिति शेषः ३७ ॥

(१) अत्र पञ्चगावो धनं यस्येति विग्रहेऽन्तर्वर्तिद्विगुमवलम्ब्य राजादिन्वादनपत्ययः, समुदायस्तु
बहुव्रीहिः, पञ्चगवामिन्नधनसम्बन्धीति च शब्दबोधो बोध्यः ।

रद्विगुः । (१) 'पञ्चपुली'त्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्थपुलशब्देन लक्ष्यते, न तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्त्ययोगात्, अत एव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तदसम्भवात् ।

यदि च—'पञ्चपुली'त्यतः पञ्चानां पुलानामेव बोधो न तु तत्समाहारस्यापि, अत एव 'पञ्चपुलीं छिनत्ती'त्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम्, अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य च्छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः, पुलादेर्द्वित्वबहुत्वे-

कृष्णकान्तोटीका ।

र्णव्यवहितोत्तरत्वस्यान्त्यपदघटकादिवर्णे सत्त्वेऽपि पदत्वाश्रयाव्यवहितोत्तरत्वस्य पदत्वाश्रयेऽक्षतत्वात्, पदत्वस्य वर्णसमुदाये वृत्तित्वात् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन् कारिकास्थस्वार्थशब्दस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजमाह—पञ्चपुलीत्यादि । हि-यतः, परस्थः—स्वघटकपदोत्तरस्थः, तत्र—पञ्चपुलसमाहारे । अथोगादिति । तदेकदेशपञ्चपुलादेः पञ्चपुलादिशब्दशक्यत्वात्, समाहारमात्रे शक्तिस्वीकारे पञ्चपुलादेर्बोधासम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणम्—वाक्यत्वादित्यपि बोध्यम् । अत एव—तत्र द्विगोः शक्यभावादेव, तदसम्भवात्—शक्याप्रसिद्धया लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः ।

शङ्कते—यदि चेति, इति सूक्ष्ममीक्ष्यत इति परेणान्वयः । अत एव—पञ्चपुलीत्यत्र समाहारस्याबोधादेव । प्रमाणमिति । आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वादिति भावः । अन्यथा—तस्य समाहारबोधकत्वे, तदयोग्यतापत्तेः—'पञ्चपुलीं छिनत्ती'ति वाक्यस्यायोग्यतापत्तेरित्यर्थः । ननु पुलादेर्द्वित्वेन एकवचनप्रतिपाद्य एकत्वविशिष्टे कर्मताबोधने भवन्मतेऽपि तदयोग्यमित्यत आह—पुलादेरिति । आनुशासनिकमिति । तथा चाकाङ्क्षासम्पादकमेवैकवचनं न तु तदर्थस्य शाब्दबोधे भानमिति भावः । त-

रामभट्टोटीका ।

लक्ष्ये लक्षणं योजयति पञ्चमूलीत्यादिना । तत्र—पञ्चमूलसमाहारे । शक्त्ययोगादिति । प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वादिति भावः । अत एव—द्विगोः शक्त्यभावादेव, तदसम्भवात्—लक्षणाया असम्भवात् ।

कारिकाशेषार्द्धं व्याकर्तुं सूत्रास्वरसं दर्शयति—यदि चेत्यादिना सूक्ष्ममीक्ष्यते इत्यन्तेन । ननु तत्र समाहारबोधे किं बाधकमत आह—अत एवेति । अन्यथा—पञ्चमूलादिसमाहारस्य बोधे । तदयोग्यत्वेति । पञ्चमूलीं छिनत्तीत्यस्याप्र-

(१) अत्र रामभट्टमतेन 'पञ्चमूली'ति पाठो बोध्यः । एवमत्रापि । अत्र च पात्रादिभिन्नादन्ताद्विगु-
ह्वादीपत्ययो बोध्यः । द्विगुविशेषलक्षकपयार्थाः स्फुटतया नोक्ताः ।

ऽप्येकवचनन्वानुशासनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते, न च द्रव्यप्राधान्ये 'पञ्चखट्वी'त्यादौ ह्रस्वो न स्यात्, गोशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समा-
सान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यम्, समाहारसंज्ञकद्विगोरप्य-
न्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्वक्तव्यत्वात्, प्रयोगानुसारित्वात्
कल्पनायाः, 'पञ्चपाचकी'त्यादावव्याप्तिश्च, तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्ष-
कत्वायोगात्—इति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्वि-
गुभ्यां भिन्नद्विगुरेव समाहारद्विगुर्बोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तर्ग-
तत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ॥ ३८ ॥

तत्पुरुषं लक्षयति—

(१) यदीयेन सुबथेन युतयद्बोधनक्षमः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

देव दृष्टान्तेन वदयति—दारादेर्बहुवचनवदिति । शङ्कते—न चेति । तद्विधानात्—
ह्रस्वविधानात्, द्रव्यप्राधान्ये उपसर्जनत्वासम्भवादिति भावः । ननु पृथग्ह्रस्वविधेः
कल्पने गौरवमत आह—पञ्चपाचकीति । बोध्य इति कारिकापरार्द्धव्याख्या ।
तथाच तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुर्भिन्नो यो द्विगुः स समाहारद्विगुरित्यर्थः । ननु पञ्चा-
भिन्नपुलमात्रबोधने समाहारद्विगुसमासस्य कर्मधारयत्वापत्तिरत आह—एवञ्चेति ।
न क्षतिरिति । संख्यावाचिनामार्थविषयकबोधजनकत्वरूपोपाधिभेदमादायैव पद्ध्या
विभागोपपत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥

रामभट्टटीका ।

माणतापत्तेरित्यर्थः । ननु मूलादेर्बहुत्वेन एकान्तर्भावेन कर्मताबोधने स्वभावत एवायो-
ग्यत्वात्तदापत्तिर्न समाहारबोधे बाधिकेत्यत आह—मूलादेरिति । तथाच न स्वभा-
वात् अयोग्यत्वमिति भावः । तद्विधानादिति । ह्रस्वविधानादित्यर्थः । समाहार-
बोधने तु उपसर्जनतया ह्रस्वविधिर्निराबाध इति । नन्वेवं कल्पनागौरवमत आह—
पञ्चपाचकीति । पूर्वनिरुक्ताभ्यामित्यस्य विशेषणं तद्धितार्थोत्तरेति । ननु तत्र पंचा-
भिन्नपुलमात्रबोधे कर्मधारयत्वापत्तिरत आह—एवञ्चेति । न क्षतिरिति । सं-
ख्यावाचिनामार्थविषयताशालिबोधजनकतारूपोपाधिभेदमादायैव षड्विधत्वसम्भवात् इ-
त्याशयेन विभावनीयमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

(१) समासप्रयुक्तलक्षणाशून्योत्तरनामपदकत्वे सति लुप्तद्वितीयादिविभक्तिपूर्वनामपदकस-
मासत्वं तत्पुरुषत्वम् । 'पञ्चफली'त्याद्यादिबाधणाय सत्यन्तम्, 'नीलोत्पलादि' वारणाय लुप्तेत्यादि, 'अ-
ब्राह्मणमित्वाद्यव्ययीभाववारणाय पूर्वैति, नोचित । एतन्मते तु यत्राभोनरसुबर्थाच्छिन्नपदर्थबोध-
जनकत्वरूपयोग्यत्वं तत्पुरुषत्वमिति बलकार्थो बोध्यः ।

यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ॥ ३९ ॥

यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः, न तु 'यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुबर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव तदर्थयो-स्तत्पुरुषः' 'पूर्वकायोऽर्द्धापिप्पली'त्यादावव्याप्तेः । 'स्तोकपक्ते'त्यादौ क्रिया-

कृष्णकान्तीटीका।

क्रमप्राप्तं तत्पुरुषलक्षणं व्याख्यातुमुत्थापयति तत्पुरुषं लक्षयतीति । विष्णु-
णोति यदर्थगतेनेति । विशेषणे तृतीयाव्यञ्जनाय विशिष्टस्येत्युक्तम् ।
तस्य तत्र इत्येतयोर्विवरणं तदर्थस्य तदर्थ इति । तथाव यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं
यदर्थविशेषितसुबर्थावच्छिन्नयदर्थविशेषकान्वयबोधजनकं तदर्थविषयतानिरूपितसुबर्थ-
विषयतानिरूपितयदर्थविषयताशालिबोधजनकमिति यावत्, तादृशानुपूर्वीमत्समा-
सत्वं तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषत्वमिति निष्कर्षः । राज्ञः पुरुष इति व्यास-
वारणाय समासत्वनिवेशः । स्वमते व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वरक्षणाय राजगद-
स्य राजसम्बन्धे लक्षणास्वीकारात् नामार्थयोर्भेदान्त्रयस्य तत्पुरुषातिरिक्तस्थल एवा-
स्वीकाराज्ञासम्भवः । सुबर्थविषयता तु संसर्गविषयताऽन्या ग्राह्याऽतो विशेषणवि-
भक्तेरभेदार्थकत्वेऽपि 'नीलोत्पलमि'त्यत्र नातिव्याप्तिः । तन्मते यदर्थविशेषितसु-
बर्थावच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकप्रदर्थविशेष्यकबोधो निवेशनीय इति
विशेषः । नानामतसाधारणैकलक्षणस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु तादृशसुबर्थ-
विषयतानिरूपितयदर्थविषयतानिवेशादुभयसाधारण्यं सम्भवतीति ध्येयम् । कस्य-
चिन्मतं निरस्यति नत्विति । अव्याप्तेरिति । कायादिपदार्थे पृष्ठादिपदार्थ-
स्याबोधनादिति भावः । ननु 'स्तोकपक्ते'त्यादिद्वितीयातत्पुरुषेऽव्याप्तिः तज्जन्यबोधे
सुबर्थस्याप्रकारत्वादित्यत आह—स्तोकेत्यादि । ननु तत्पुरुष इत्यनुक्तौ तदा
कः समास इत्याकाङ्क्षा स्यादतः कर्मधारय एवेत्युक्तम्, एवकारेण तत्पुरुषव्यवच्छेदः ।

रामभट्टीटीका ।

तस्य तत्र इत्यस्य वृत्तिः—तदर्थस्य तदर्थ इति । तत्पुरुष इति । राजपुरुष
इत्यत्र राजपदार्थगतसुबर्थसम्बन्धावच्छिन्नपुरुषपदार्थस्यान्वयबोधं प्रति राजपुरुष इ-
त्यानुपूर्व्याः स्वरूपयोग्यतया लक्षणसङ्गतिः, ततो राजसम्बन्धवान् पुरुष इत्येवंप्रतीतिः,
स्वमते नामार्थयोः समासादन्यत्र भेदान्बन्धे निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । कस्यचिन्मतं
निरस्यति—नत्वित्यादिना । यन्नामोत्तरं—यन्नामोत्तरत्वविशिष्टम्, पूर्वकाय इत्यादौ
कायस्य पूर्वं इत्यनुभवात् कायपदार्थे सुबर्थावच्छिन्नपूर्वपदार्थस्याबोधनादिति भावः ।
सुबर्थेनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—स्तोकपक्तेति । स्तोकं पेक्त्यादीवमेव, कर्मधारयसुबर्थ-
स्याप्रकारत्वादित्यथा तत्रातिव्याप्तेरिति भावः । ननु पक्षतुपदार्थैकदेशे पाके स्तोकपदार्थ-

विशेषणैः कर्मधारय एव, 'महाकविर्महाविज्ञ' इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृ-
तेऽप्येकनामाथैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्व-
सम्भवात् । 'स्तोकं पक्ते' इत्यादौ अमस्तादात्म्यवाचित्वे तु तत्पुरुषः
सम्भवत्येव । 'क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न' इति तु न देश्यम्,
"स्तोकनम्रा स्तनाभ्या" मित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् । द्विगौ कर्म-
धारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो गौणः ॥ ३९ ॥
तत्पुरुषं विभजते—

कृष्णकान्तीटीका ।

नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थस्याभेदसम्बन्धेनान्वयबोधजनकत्वाभावात् कुतः कर्मधारयत्व-
मित्यत आह—महाकविरित्यादि । तथात्वसम्भवात्—कर्मधारयत्वसम्भवात्,
तथाच तत्र नामार्थत्वं नामजन्यबोधविषयतामात्रं निविष्टमिति भावः । क्रियाविशेष-
णपदोत्तरद्वितीयाया अभेदार्थकत्वमते कथं न तत्पुरुष इत्याकाङ्क्षायां तन्मते दृष्टाप-
त्तिमाह—स्तोकमित्यादि । तन्मते तादात्म्यस्यासंसर्गत्वेन तदर्थं तदर्थस्याप्रका-
रत्वेन कर्मधारयत्वासम्भवादिति भावः । ननु क्रियाविशेषणैः समास एव न स्वीक्रियत
इत्यनर्थक एवैतावान् विचार इत्यत आह—क्रियाविशेषणरिति । ननु तत्पुरुष-
त्वस्य द्विगुत्वकर्मधारयत्वविरुद्धत्वा'महाराज' इत्यादेरदन्तता न स्यात् "प्रागुक्तो वि-
धिस्तत्पुरुष एव" इति नियमादित्यत आह—द्विगोवित्यादि । पदनिग्यत्वर्थं गौणो-
भाक्तः । तत्र तत्पुरुषत्वं बहुव्रीहिद्वन्द्वद्वययीभावादन्यसमासत्वं, तत्पुरुषद्विगुर्महारा-
यान्यतमत्वं वा निविष्टमिति भावः ॥ ३९ ॥

विभाजकलक्षणानि व्याख्यातुमुपक्रमते—तत्पुरुषं विभजत इति । द्वितीया-
रामभट्टीटीका ।

स्यान्वये निराकाङ्क्षत्वात् कर्मधारय एवासाधुरित्यत आह महाकविरिति । कवित्वा-
दावित्यादिपदात् ज्ञानस्य परिग्रहः । तथा च प्रकृतमहच्छब्दस्य प्रकर्षवाचित्वात् प्रकृष्टक-
वित्वाद्याश्रय इत्यनुभवात् एकदेशान्वयेऽपि साकाङ्क्षत्वमिति भावः । तथात्वं—कर्मधार-
यत्वम्, इत्यादौ—इत्यादिविग्रहे, तत्पुरुषः सम्भवत्येवेति । उपाधेरसाङ्कर्यादिति भावः ।
अव्युत्पन्न इति । तथाच सुबर्थेनेति विशेषणमयुक्तमिति । इत्यादेरित्यादिना निता-
न्तक्षाम इत्यादेः परिग्रहः । प्रयुक्तत्वादिति । तथाच कर्मधारयवारणाय सुबर्थेनेति
विशेषणमिति भावः । नन्वेवं 'तत्पुरुषानुभावि'त्यनुशासनविरोध इत्यत आह—द्विगा-
विति । व्यपदेशो—व्यवहारः । पदसंस्कारार्थ इति । अन्यथा 'प्रागुक्तो विधिस्तत्पु-
रुष एवे'ति नियमात् महाराजेति कर्मधारयसमासेऽदन्तता न स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥

एषस्तत्पुरुषः । एतस्य—तत्पुरुषस्य । ननु मिथो विरुद्धधर्मवतया विभागस्य साधु-

द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेव(१) च षड्विधः ।

क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥ ४ ॥

‘ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मैत्रगतिः गृहस्थित’ इत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वि-
तीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः, स्वघटकैकपदार्थनिष्ठाद्वितीयार्थाव-
च्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासादर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात् ।

इयांस्तु विशेषो-यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः,
‘पीठं परितः, पुण्येन सुखं, शमाय विद्या, दण्डाद् घटः, गवां कृष्णा स-

कृष्णकान्तीटीका ।

दितत्पुरुषादीनां लक्ष्याणि दर्शयन् लक्षणानि विभाजकरूपाणि आह—ग्रामगत इ-
त्यादि । ननु सुबर्थभेदो न तत्पुरुषविभाजकोऽतिप्रसङ्गादतः कारिकास्थद्वयर्थबोध-
परतया तत्पदं व्याचष्टे—सुबर्थस्येति । यदर्थगतत्वादिबोधभेदात्—बोधघटिततत्तद्धर्मभे-
दात् ‘बोध एव विशेषो यत्र’ इति व्युत्पत्तेः । स्वनिरूपितयदर्थविशेष्यताकत्वं षष्ठ्यर्थः,
तथाच यदर्थगतद्वितीयार्थावच्छिन्नविषयकबोधकसमासत्वं द्वितीयातत्पुरुषत्वम् । एवं
तृतीयादितत्पुरुषत्वम्, तान्येव विभाजकानीति भावः । निष्कृष्टार्थमाह—स्वघटकै-
केति । निष्ठेति । घटकैत्यर्थः, ‘ग्रामगत’ इत्यादौ ग्रामादिपदस्य स्वमते ग्रामकर्मात्मक-
कत्वात् । केचित्तु—ननु मिथो विरुद्धधर्मवत्तयव विभागस्य साधुत्वात् कथमेतदित्यत
आह स्वघटकैकेति—इत्याहुः । धर्मषट्कस्य—विभाजकधर्मषट्कस्य ।

कारिकापराद्धं व्याकरोति—इयांस्त्विति । यद्यस्मात्, एतेष्विति अत्रेत्यस्य-
विवरणम् । धात्वर्थान्वय्येवेति । तथाच क्रियान्वयीति सावधारणनिर्देशः । इत्यप-
रस्तु ग्रामादिकः । द्वितीयायाः पदत्वेन तत्र पदार्थस्यान्वयासम्भवात् । क्रियान्वितार्थ-
बोधकत्वमत्र क्रियान्वयित्वमिति केचित् । योजित इत्यस्यार्थमाह—घटक इति । एव-
कारकव्यवच्छेद्यमाह—पीठं परित इति । कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया(२), सा तु न कार-
रामभट्टटीका ।

त्वात् कथमेवमत आह—स्वघटकेति । अदिना स्वघटकैकपदार्थनिष्ठतृतीयाद्यर्थव-
च्छिन्नापरपदार्थविषयताशालिबोधकसमासत्वादेः संग्रहः ।

कारिकाशेषाद्धं व्याकरोति—इयांस्त्विति । अत्रेत्यस्य व्याख्यानमेतेष्विति ।
प्रायःपदस्य व्यावृत्तिं दर्शयति पीठमित्यादिना । असाधुत्वादिति । कारकविभ-

(१) ‘एष’ इति रामभट्ट सम्मतोऽपि पाठो बोध्यः । प्रायशो धात्वर्थान्वितद्वितीयादिसुबर्थभेद एव
द्वितीयादितत्पुरुषविशेषप्रयोजक इति श्लोकार्थः ।

(२) कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २।३।८ इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

म्पन्नक्षीरा, तिलेषु तैलमि'त्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् । 'वर्षसुखी लोष्टकाणः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्मकुशल' इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः ।

ननु 'ग्रामगत' इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मत्वस्य 'राजपुरुष' इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदस्यो लुप्तसुपः स्मरणात्, तल्लोपम-
जानतोऽप्यन्वयबोधात्, 'समृद्धं ग्रामगत' इत्यादितः समृद्धग्रामयोरभेदा-
न्वयधीप्रसङ्गाच्च, 'सम्पन्नं दधि पश्ये'त्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्व-

कृष्णकान्तीटीका ।

कविभक्तिरिति भावः । 'पुण्येन सुखमि'त्यत्र हेतौ (१) तृतीया, 'ग्रामाय विद्या' इत्यादौ तादृश्ये (२) चतुर्थी, तथाच एतासां कारकविभक्तित्वाभावात् न तदर्थमादाय तत्पुरुषः साधुरिति भावः । प्रायःपदस्य प्रयोजनमाह—वर्षसुखीत्यादि। विशेषविधेरिति । तथाच विशेषविधिं विना कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव तत्पुरुष इति भावः ।

शङ्कते—नन्विति । तल्लोपमजानत इति। ग्रामादिपदोत्तरत्वेन सुपोऽनुभवरहित-
स्येत्यर्थः, स्मरणहेतुभूतानुभवविरहेण स्मरणायोगादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्ग-
च्छते, तत्स्मरणे तल्लोपज्ञानस्याहेतुत्वादिति ध्येयम् । यदि च तादृशानुभवरहितस्या-
न्वयबोध एव न जायत इत्युच्यते तदाऽप्याह—समृद्धमिति । ननु नामार्थयोरभे-
दान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् प्रकृते ग्रामपदस्य सविभक्तिकत्वा-
भावात् कथमापत्तिरित्याशङ्क्य तत्र समानविभक्तिकत्वं न तन्त्रम्, अपि तु समानविभ-
क्तिप्रतिसन्धानम्, अन्यथा 'सम्पन्नं दधि पश्ये'त्यादौ अभेदान्वयबोधो न स्यात्, तच्च
प्रकृतेऽप्यक्षतमित्याह—सम्पन्नं दधीत्यादि । न च 'द्रव्ये सरसिजमि'त्यत्राभेदान्व-

ग्रामभद्रीटीका ।

कृत्यन्तर्भावेणैव तत्पुरुषस्य साधुत्वादिति भावः । नन्वेवं 'वर्षसुखी'त्यादितत्पुरुषो न स्या-
त्तत्र द्वितीयादेः क्रियानन्वयित्वेन कारकविभक्तित्वादत् आह वर्षसुखीत्यादि । तथा-
च विशेषविधिं विना कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव तत्पुरुषस्य साधुत्वनियमादिति भावः ।
विशेषविधिश्च प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनीय इति द्रष्टव्यम् ।

लक्षणासम्भवमाशङ्कते—नन्विति । स्मरणादिति । ग्रामकर्मत्वादेर्नान्वयम-
इत्यन्वयः । तल्लोपं—सुपो लोपम् । नन्वनुभवबलात् लुप्तकूपं प्रति सन्धायैवान्वयबोधो,
अन्यथा लक्षणाप्रतिसन्धानरीहितस्यापि ततोऽर्थप्रत्यय इत्यपि बाधकं स्यादत् आह
समृद्धमिति । ननु अभेदान्वयधीकारणस्य समानविभक्तिकत्वस्य तत्राभावात् कथ-
मेवमत आह—सम्पन्नमिति । तत्रापि—समृद्धं ग्रामगत इत्यत्रापि । अविशिष्टत्वा

यबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः सामानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात् । नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षकत्वात्, अभेदान्यसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात् । न च ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्रदायिकानां मतमेव साम्प्रतम् । तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधा-

कृष्णकान्तोटीका ।

षवारणाय वृत्तिशब्दान्यसमानविभक्तिकरदोषस्थाप्यत्वस्य नामार्थयोरभेदान्वयबोधे तन्त्रत्वस्य वक्तव्यत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । तस्य सामानविभक्तिकनामार्थद्वयोरभेदान्वयस्थल एव तन्त्रत्वात्, प्रकृते ग्रामपदस्य सामानविभक्तिकत्वाभावेनापत्तिसम्भवादित्यभिप्रायः । इदमत्रावधेयम्—नामार्थद्वयोरभेदान्वयस्थलमात्र एव तस्य तन्त्रत्वोक्तौ न कोऽपि दोषः, आपत्तिदानाय स्थलसङ्कोचस्यान्याय्यत्वादिति । पुनः शङ्कते—नापीति । लक्षकत्वादिति । ग्रामकर्मत्वादेरवगम इति पूर्वणान्वयः, तथाच लुप्तविभक्तेः समासस्थले स्मरणाकल्पनादिति नोक्तापत्तिः । दूषयति—अभेदान्येति । विशेष्यतया अभेदातिरिक्तसंसर्गं तन्नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धौ तन्नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वादिति भावः । 'नीलोत्पलमित्यादौ व्यभिचारवारणायभेदान्येति । 'पौत्र' इत्यादौ तद्धितार्थे भेदान्वयेन व्यभिचारादाह—तादृशेति । नामोत्तरेत्यर्थः । शङ्कते—न चेति । साम्प्रतमिति परेणान्वयः । दूषयति—तत्पुरुषस्यापीति । कर्मधारयत्वापत्तेरिति । एकार्थोऽप्यर्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधककमिकनामद्वयस्यैव कर्मधारयत्वादिति भावः । ननु तत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिभेदेनैव विभागोपपत्तेः, अत एव किञ्चिन्निष्ठसुबर्थानवच्छिन्नत्वं निवेशितम् इति यदि ब्रूयात्,

रामभट्टीटीका ।

दिति । तथाचाभेदबुद्धौ न सामानविभक्तिकत्वं तन्त्रमपि तु तत्त्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वं, तच्च तत्राप्यस्ति 'संपन्नं दधिपश्ये'त्याद्यनुरोधात्, एवं च निरुक्तबोधने ग्रामगतश्चैत्र इत्यादौ स्वरूपयोग्यत्वादसम्भव इति भावः । लक्षकत्वादिति । ग्रामकर्मत्वादेरवगम इति पूर्वमनुषज्यते । शङ्कां निरस्यति—अभेदेति । विशेष्यतया अभेदातिरिक्तसंसर्गकतन्नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धौ अनुकूलस्य तन्नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्येत्यर्थः । नीलोत्पलमित्यादौ अभेदान्वये नील नःमोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वाभावादाह—तादृशेति । औपगवः पुमान् पौत्रः पुत्रीयतीत्यादौ तद्धिताद्यर्थे उपगुपुत्रादेरन्वये व्यभिचारादाह—तादृशेति । तत्र—ग्रामगत इत्यत्र । ननु तत्पुरुषस्यापि कर्मधारयत्वे न क्षतिरुपाधिभेदेन भेदव्यवहारसम्भवात् एव कर्मधारयनिरुक्तौ किञ्चिन्निष्ठसुबर्थानवच्छिन्नत्वं निवेशितमिति यदि उच्यते तदाऽप्याह—

रयत्वापत्तेः, ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्व-
हान्यापत्तेश्चेति चेन्न ।

प्रत्ययान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोप-
स्थाप्यतायास्तन्त्रत्वोपगमेन 'ग्रामगत' इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्राम-
कर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् । न चैवं 'गतो ग्रामे'त्यत्रापि
ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः, प्रत्ययान्ता-
न्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्ना-
मोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवा'ऽर्द्धपिप्पलीच्छेद'
इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्त्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृ-

कृष्णकान्तोटीका ।

तद्वाऽप्याह—ग्राममित्यादि । हान्यापत्तेश्चेति । विग्रहावीनबोधे ग्रामकर्मत्वादेरप्र-
कारत्वादिति भावः । इदञ्च व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्ववादिवैयर्थ्याकरणमतानुसारेण ।

समाधत्ते—चेन्नेति । तन्त्रत्वेति । कार्यकारणभावस्य फलानुरोधित्वादिति
भावः । बाधकाभावादिति । समासवटकनाम्नः प्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः ।
शङ्कते—न चैवमिति । एवं—कार्यतावच्छेदकवटकनामि प्रत्ययान्तत्वनिवेशे । प्रसङ्ग
इति । तत्र ग्रामपदस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन तादृशबोधस्य निरुक्तकार्यतावच्छेदकाना-
क्रान्तत्वादिति भावः । विशेष्यतया प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामार्थप्रकारकत्वबोधं प्रति
बाधकं विना प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वं स्वीकृत्य समा-
धत्ते—प्रत्ययान्तान्येत्यादि । बाधकं विनेत्यस्य फलमाह—अत एवेति । बाधकं
विनेति निवेशादेवेत्यर्थः । पिप्पलीपदस्य प्रत्ययान्तान्यत्ववक्ष्यार्थं छेद इति । बाधकव्य-
ञ्जनार्थं पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्येति । तथाच तत्र तदन्वये तादृशानुशासनमेव
रामभट्टोटीका ।

ग्रामेति । तथाच ग्रामं गत इत्यादौ ग्रामकर्मत्वादेर्ग्रामगत इत्यादौ ग्रामकर्मकादेः प्रकार-
तया भिन्नान्न तयोस्तुल्यार्थत्वमिति भावः ।

बाधकाभावादिति । तथाच समासे ग्रामादिपदस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादेव
तादृशान्वये बाधकाभावात् नासम्भवः । नचेति । प्रसङ्ग इत्यनेनान्वयः । एवं—
निरुक्तनियमाङ्गीकारे । अन्वयबोधसामान्यमिति । विशेष्यतासम्बन्धेनेत्यादि ।
उत्सर्गतो—बाधकं विना । तादृशेति । प्रत्ययान्तान्येत्यर्थः । उत्सर्गत इत्यस्य
फलमाह—अत एवेत्यादिना । इत्यादावित्यादिना पूर्वकार्यरूपमित्यस्य संग्रहः ।
प्रत्ययान्तान्यत्वसम्पत्तये छेद इत्युक्तम् । पूर्वपदप्रधानत्वेन—पूर्वपदार्थविशेष्यकबो-
धजनकत्वेन ।

तानामर्द्धाद्यर्थे 'घटपटमठानामित्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्व-
स्यानन्त्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थेऽन्वयः, तथा 'बहुगुडो द्राक्षे'त्यादौ गु-
डादीनामपि बहुजर्थे प्रकृत्यर्थस्येवदसमाप्तौ नान्तः प्राग्बहुचो विधानादिति ।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि 'ग्रामगत' इत्यादौ
कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु, कृतं ग्रामादिशब्दस्य
ग्रामकर्मत्वादिलक्षणयेति चेत् । सत्यम्, विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थक-
त्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात् । माऽस्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मत्वादौ
लक्षणा, कर्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः,
'ग्रामं गत' इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्यनुसन्धानवशा(१)देव क-
र्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात्,
'ग्राममि'त्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्व्यर्थक-

कृष्णकान्तीटीका ।

बाधकमिति भावः । अर्द्धार्थ इति । अन्वय इति परेणात्वयः । ननु तत्तन्नामा-
व्यवहितनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वोक्तौ न कोऽपि दोषः, अव्यवहितत्वं पूर्वोत्तरसाधारणं
कथञ्चिन्निर्वाच्यमित्यतः स्थलान्तस्माह-घटपटमठानामित्यादावित्यादि । सर्व-
पदप्रधानत्वेनेति कथनात् अनन्त्यपदार्थानां सुबर्थेऽन्वयस्यावश्यकत्वं सूचितम् ।
ननु सुबर्थान्यविशेष्यतया प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थप्रकारकान्वयबोधसामान्यं
प्रति तत्तन्नामाव्यवहितनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वोक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह--
तथेति । अन्वय इत्यर्थः । विधानादिति । तथाचात्र सुबर्थबहुजर्थेषु तत्तन्नामोत्तर-
नामोपस्थाप्यत्वाभावेनोत्सर्गत इत्यस्यानिवेशे व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

शङ्कते-नन्वित्यादि । समाधत्ते- चेत् सत्यमिति । विग्रहस्थले कर्मत्वादी-
नां संसर्गस्याभानादिति भावः । कर्मत्वादिसम्बन्धेन ग्रामादेरेवत्वस्वीकारेऽपि विग्र-
हसमासवोस्तुत्यार्थकत्वं सम्पादयति-न क्षतिरिति । लक्षणे सुबर्थप्रकारकत्वस्या-
निवेशादिति भावः । अनुसन्धानं-समभिव्याहारः । सम्भवादिति । विभक्त्यर्थ-
स्य प्रकारतया आनानियमादिति भावः । नन्वेवं कर्मत्वार्थकत्वं द्वितीयाया अफलमि-

रामभट्टीटीका ।

पाचकधनमित्यादौ पाचकादिशब्दस्य वाक्यत्वेन लक्षणायोगात् अव्याप्ति-
रत आह-माऽस्तुवेति, लक्षणान्वितम् । नन्वेवं व्याससमासयोस्तुत्यार्थकत्वं व्याह-
न्येतेत्यत आह-ग्राममित्यादि । उपसन्दानं-समभिव्याहारः । ननु तर्हि द्वि-

त्वात् । अत एवा'पटः पट' इत्यादावन्यस्य, 'असुरो दैत्य' इत्यादौ विरो-
धिनः, 'अनिष्टुः शर' इत्यादौ सदृशस्य, 'अत्राहणो बाहुषिक' इत्यादावप-
कृष्टस्य, 'अनुदरमुदरन्तरूप्या' इत्यादौ स्वल्पस्य वाचकेन नञ्निपातेन
स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावेऽपि तत्रत्यतत्पुरुषे नाव्या-
प्तिः । पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसङ्ग(ज्य)नञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणम्,
तेना'पटं वर्त्तत' इत्याद्येव तत्र प्रयोगः, तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात्

कृष्णकान्तीटीका ।

त्यत आह—ग्राममित्यादाविति । अत एव—लक्षणे विषयत्वमात्रनिवेशादेवेत्यर्थः ।
केचित्तु लक्षणान्तरपरित्यागबोजतयैव तद्दर्शयन्ति, तन्मन्दम्—तद्वीजस्य पूर्वकाय
इत्यादावप्रसङ्गस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् । अन्यस्येत्यादि पञ्चम्यन्तपञ्चकस्य वाच-
केन नञ्निपातेन इत्यत्रान्वयः, तस्य चानुभावेऽपीत्यत्रान्वयः । स्वार्थे—नञ-
र्थेऽन्यादौ, प्रतियोगित्वादित्यादीनां कर्मत्व—निरूपितत्वा—ऽऽधेयत्व—तादात्म्यानां परि-
ग्रहः । घटादेरित्यादीनां अष्टरेक्षुब्राह्मणोदराणां परिग्रहः । विरोधिनः—द्वेषिणः । सद्-
शस्येति । शरे इक्षुसादृश्यं मधुररसवत्त्वेन बोध्यम् । 'अत्राहणो बाहुषिक' इत्यादौ ब्रा-
ह्मणवृत्तिप्रकर्षरहित इत्यर्थः । ननु शूद्रेऽपि तादृशप्रयोगः स्यात् ब्राह्मणवृत्तिप्रकर्षाभाव-
स्य तत्रापि सत्त्वादिति चेन्न । अपकृष्टस्य तादात्म्येन ब्राह्मणादावन्वयात् न तथा प्रयोगः ।
नाव्याप्तिरिति । अन्यथा प्रकारतानिविशेष्यासिः स्यादिति भावः । ननु नञ-
र्थस्य षड्विधत्वात् कथं पञ्च प्रयोगा दर्शिता इत्याकाङ्क्षायामाह—पटस्या-
भाव इति । कथन्तानिवृत्त्यर्थमाह—तेनेति । तत्पुरुषेऽपि तादृशः प्रयोगः
कथं न स्यादित्यत आह—तत्पुरुषस्येति । तथाच तत्पुरुषत्वे पुलिङ्गत्वापत्ति-

रामभट्टीटीका ।

तीयादेः कर्मताबोधकत्वे किं मानमत आह—ग्राममित्यादाविति । समाससमानार्थ-
कत्वं—सम-ससमानविषयताशालिबोधजनकत्वम्, ननु प्रकारान्तर्भावेऽतोपि तन्नियमोपप-
त्तेरिति ध्येयम् । अतएव—द्वितीयकल्पस्यादतत्त्वादेव । अपकृष्टस्येति । 'द्रौणिर्मर्यादया
हृत्ना ब्राह्मणो नैष दुर्मतिरि'त्यादि प्रयोगदृष्ट्याऽऽरकर्षार्थकत्वं नवाभिहितम् इति भावः ।
प्रतियोगित्वादित्यादीनां विरोधित्वादिसंग्रहः । एवकारेण प्रकारविषया भाननिरासः ।
नाव्याप्तिरिति । अन्यथा तेषु प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन घटदिभेदविशिष्टा-
भिन्नपटादिरित्यन्वयस्यानुभावेऽत्वादव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं च लक्षणे सुवर्थाव-
च्छिन्नत्वं सुवर्थविषयतामात्रं न तु प्रकारतापर्यन्तमित्यवधेयम् । अपटमित्यव्ययी-
भावेऽतिव्याप्तिस्तत्रापि सम्बन्धविषया प्रतियोगित्वस्य भानादत आह—पटस्याभाव-
इति । अव्ययपूर्वभागकत्वे सति खल्लिङ्गरहितसमासस्यैव अव्ययीभावत्वात्, तथाच
तदन्यत्वं लक्षणे प्रवेश्यम् इति नाव्याप्तिरिति भावः । नियमादिति ।

इति वृद्धाः ।

प्रसह्य(ज्य)नजाऽप्यपट इत्यादिकस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययीभावः,
नञ्स्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात्, अत एव “वादिनामविवाद इत्यादिकः
किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोगः” इति तु पक्षधरमिश्राः । युज्यते चोत्तरः
कल्पः । न चेदेवं —

दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः ।

चैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना ॥

इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्षकत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा

कृष्णकान्तोटीका ।

रिति भावः ।

ननु अव्ययपूर्वभागकत्वे सति स्त्रीलिङ्गरहितसमासस्यैवाव्ययीभावत्वात् अपट-
मित्यव्ययीभावेऽतिव्याप्तिरेवेति तद्वारणायव्ययीभावान्यत्वं लक्षणे निवेशनीयं तद-
पेक्षया तस्य तत्पुरुषत्वस्वीकार एवोचितः, उपाधेयसङ्करेऽप्युपाध्वसङ्करात् विभा-
गव्याघातविरहेण तत्राव्ययीभावत्वमपि । न चेदं तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गक-
त्वनियमो भज्येतेति वाच्यम् । नियमभङ्गभयस्य तत्पुरुषत्वस्थितावबाधक-
त्वात्, अकारणमित्यव्ययीभयात्मकत्वे बाधकाभावाच्च, इत्यतोऽव्ययीभावाप-
वादकत्वं तत्पुरुषस्य स्वीकृत्य लक्षणे तदन्यत्वं न निवेश्यते इत्यभिप्रायेणापट
इति पुल्लिङ्गप्रयोगस्यैव साधुनामभिध्वनां मिश्राणां मतमाह—प्रसह्यनजा-
पीत्यादिना । तस्य तदपवादकत्वे प्रमाणमाह—अत एवेत्यादिना । तथाच
वृद्धमतापेक्षया एतन्मतस्य सौष्ठवदर्शनेन स्वस्यापि मिश्रमते निर्भरो व्यज्जित इति
भावः । तत्पुरुषे द्वितीयाद्यर्थस्य सम्बन्धविधया भानकल्पे युक्त्यन्तरमाह—युज्यते
चेति । न चेदेवमिति । तत्पुरुषे द्वितीयाद्यर्थस्य सम्बन्धविधया भानं यदि न तदे-
त्यर्थः । तस्यैव—राज्ञ एव, तत्र—ग्रामे, राजसम्बन्धादेरित्यादिना ग्रामकर्मत्वादेः परिग्रहः,
राजादीत्यादिना ग्रामादिपरिग्रहः, एवमग्रेऽपि । तदेकदेशस्य—राजादिपदलक्ष्यार्थैकदेशस्य,
ग्रामभद्रीटीका ।

तत्पुरुषे ह्येतदापत्तेः । अव्ययीभावभिन्नत्वं न विशेष्यमित्याशयेनाह—प्रसज्येति ।
तदपवादकत्वात्—अव्ययीभावापवादकत्वात् । ननु ‘अपट’ इत्यत्र पर्युदासनजा तत्पुरुषो न
तु प्रसज्यनजेति यदि ब्रूयात्तदाह—अत एवेति । पर्युदासनजा तत्पुरुषस्वीकारे विवाद-
भेदस्य वादिवृत्तिरित्यादिखनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति ध्येयम् । द्वितयिकल्पे युक्त्यन्त-
रमाह—युज्यत इति । कर्मत्वादेः सम्बन्धविधया द्वितीयादितत्पुरुषे भानकल्प
इत्यर्थः । तदेकदेशस्य—राजादिपदलक्ष्यार्थैकदेशस्य, तदा—तच्छब्देन विशेषणविधया पूर्वो-

परामर्शो न स्यात्, विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परा-
मर्शकत्वात् तदादिशब्दानाम्,

न हि 'प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कम्बलम् ।

नीलो मणिगुणः सोऽत्र आत्रादिर्बोध्यते तदा ॥

कृष्णकान्तीटीका।

तदा-तच्छब्देन, कृत इत्याकाङ्क्षायामाह-विशेष्यविधयेत्यादि। “भूतलं घटवत् अत्र
शब्दो वैशेषिको गुणः” इत्यादौ कारणत्व (समवाय?) सम्बन्धेन पूर्वोपस्थापितस्य गगनस्य
तदा परामर्शोपत्तेरतो वृत्त्या इत्युक्तम् । “श्रीतिस्तस्यैव सर्वत्र निर्मलज्ञानवान् कविः”
इत्यादौ तच्छब्दस्य कविपरामर्शकत्ववारणाय पूर्वति । न च योजनाव्यत्यासेन यत्पदा-
ध्याहारेण च तत्तत्तत्परामर्शकत्वसम्भवादुक्तनियमो व्यभिचारीति वाच्यम् । तत्र तत्र
नियमसङ्कोचात् । अत्र श्रीपतिसंवादमाह—न हीति । बोध्यत इति परेणान्वयः ।
इयं-मे आतृजाया, तस्मै-आत्रे, स-मणिः, आत्रादीत्यादिना मणिपरिग्रहः । इदमापात
तः, तच्छब्दस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्ततया तात्पर्यादिसत्त्वे तत्र तत्र ता-
दृशधो भवत्येव, अन्यथा “पटोलपत्रं पित्तधनं गाढी तस्य कफापहा” इत्यादावसङ्ग-
त्यापत्तेर्दुर्लभत्वात् । वस्तुतस्तु विशेष्यविधया इत्यस्य वृत्तिज्ञानविशेष्यविधया इ-
त्यर्थः । पूर्वोपस्थापितस्यैवेति एवकारो भिन्नक्रमे, तथा च वृत्तिज्ञानविशेष्यविधयैव
पूर्वोपस्थापितस्येत्यर्थः । तथा च तदादिशब्दानां पूर्वोपस्थापितस्य पदार्थैकदेशस्य
परामर्शकता नास्तीत्यभिप्रायः । इदमपि तदादेः प्रक्रान्तवाचितावादिनां प्राचां
मतमालम्ब्योक्तम्, तदादेर्बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्तिवादिनां नव्यानां मते
तु पूर्वोपस्थित्यादेरनपेक्षणात् । तत्र प्राचीनसंवादमाह—न हीत्यादि । नहीत्यस्य
बोध्यते इत्यत्रान्वयः । तदा-तच्छब्देन, आत्रादेः पदार्थैकदेशत्वादिति । न च चवं
“नीलो मणिगुणः सोऽत्र” इत्यादौ मणादेः पदार्थैकदेशत्वाभावेन तदादेस्तत्परा-
मर्शकतानिषेधः प्राचामसङ्गत इति वाच्यम् । तत्र मणिपदस्य मणिसम्बन्धनि-
लाक्षणिकतया मणेरपि पदार्थैकदेशत्वात् । न च स्वमते तत्पुरुषे लक्षणाविरहात्
प्राचीनकारिकाया अपि स्वयमुत्थापनमसङ्गतमिति वाच्यम्, स्वमते आत्रादिरि-
त्यादिपदेन नीलगुणस्य परामर्शात्, अनुपपत्तिविरहात्नीलपदस्य नीलगुणविशि-
ष्टपरतया नीलगुणस्य पदार्थैकदेशत्वात् । न च ‘नीलो मणिगुणः सोऽत्र’ इत्येव
पाठः सम्प्रदायसिद्धः, तत्र गुणपदस्य नीलगुणपरत्वात् । एतेन विशेष्यविधया
इत्यस्य यथाश्रुतार्थमभिप्रेत्य शक्तिविचारे गदाधरभट्टाचार्येण “पटोलपत्रं पित्त-

रामभट्टीटीका ।

पस्थापितार्थस्य परामर्शकत्वं नानुभवासद्वं तदादेरित्यत्र श्रीपतिसंवादमाह-नहीति ।

बोध्यत इत्यन्वयः । प्रजावती-आतृजाया, तस्मै-आत्रे, तदा-तच्छब्देन ।

नन्वेवंरीत्या “निषादस्थापतिं याजयेदिति” श्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः, परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो व्याहन्येत, तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारयस्वीकारस्तन्मूलको निषादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयोगश्च कल्प्यते, कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययनेऽपूर्वनिषेधविधिबाधात् ‘स्त्रीशूद्रौ नाधी-यतामि’तिऽश्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोः, शूद्रपदस्य त्रैवर्णि-

कृष्णकान्तीटीका ।

धनमिति तत्र विशेषणतया उपस्थितस्य पटोलस्य परामर्शकत्वेन जगदीशल्लिखनमसं-गतमि”त्युक्तं तदपि प्रत्युक्तम्, अत एव बहुव्रीहिलक्षणविचारगवसरे लक्षणाद्व्यस्वी कर्तृमतदूषणे “चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहरः” इत्यादौ तदादेर्वादिपरा-मर्शकत्वापत्तिः, पदार्थो कदेशपराकर्शकताया एव तदादेर्व्युत्पन्नत्वादित्यनेन स्वयमेव स्पष्टोक्तम् ।

शङ्कते—नन्विति । एवं—तत्पुरुषे लक्षणाविरहे, सिद्धान्तो—मीमांसासिद्धान्तः । व्याहन्येतेति । कथं व्याघात इत्याङ्गायामाह—तत्पुरुष इति । भक्तिर्लक्षणा, हि—यतः, तत्र—निरुक्तश्रुतौ, तन्मूलकः—कर्मधारयस्वीकारमूलकः । प्रयोग इति पेणान्वयः । आधाने—ग्रहणे, अपूर्वविद्याप्रयोगः—अप्राप्तवेदविद्याध्ययनम्, कल्प्यते—वि-विशेषतयाऽनुमीयते । कल्पान्तरमाह—कल्प्यते चेति । श्रुताविति सप्तम्यर्थो घटकत्वम्, अन्वयश्चास्य धातोरित्यनेन, तथा च निरुक्तश्रुतघटकधातोर्निषादीयतत्तदध्य-यनेतराध्ययनपरत्वं कल्प्यते घटुरभिप्रायविषयतयाऽनुमीयते इत्यर्थः । नन्वेवं निषाद-स्याध्ययनेऽपि न निषेधविधिबाधः स्त्रीशूद्रयोरेव तद्विधेधादित्यत आह—शूद्रपद-स्येति । त्रैवर्णिकेत्यादि । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्योपलक्षकत्वादित्यर्थः । न च शूद्रपद-स्य त्रैवर्णिकान्यपरत्वेनैवोपपत्तौ किं धातोरध्ययनविशेषपरत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथा सति निषादस्य वेदसामान्याध्ययनाधिकारापत्तेः । ननु तत्पुरुषे लक्षणाविरहेऽपि रामभद्रोटीका ।

द्वितीयकल्पोपरि शङ्कते—नन्वेवमिति । एवं—तत्पुरुषे लक्षणाविरहे । सिद्धान्तो—मीमांसकसिद्धान्तः । भक्तिः—लक्षणा । तत्र—निषादस्थपतिरित्यत्र । तन्मूलकः—कर्मधा-रयस्वीकारमूलकः । आधाने—ग्रहणे । अपूर्वविद्याप्रयोगो—अप्राप्तवेदविद्याध्ययनम् । ननु तत्र (यद्यत्र?) कर्मधारयस्तदा ‘स्त्रीशूद्रौ वेदं नाधीयेताम्’ इत्यादिश्रुतिविरोधः । न च निषादे-तरस्त्रीशूद्रयोरध्ययननिषेधकमिदमिति वाच्यम् । निषादस्यापि वेदसामान्याध्ययनापत्तेरत आह—कल्प्यते चेति । धातोरिति । अधिपूर्वस्य धातोरित्यर्थः । श्रुतिघटकस्ये-त्यादिः । नन्वेवं निषादस्याध्ययनेऽपि न निषेधबाधः कुतस्तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोरत आह—शूद्रपदस्येति । उक्तश्रुतिघटकेत्यादिः । त्रैवर्णिकान्येति । ब्राह्मणा-

कान्योपलक्षकत्वात् । यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा,
तदा तत्पुरुष एव तत्रोचितलैङ्गिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्व-
(१)विद्याप्रयुक्तेस्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वादिति चेन्न ।

तत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते न
तु तत्पुरुषः, निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदान्निषाद-
सम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्यस्य सर्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः

कृष्णकान्ताटीका ।

कथमेतत् सर्वं नोपपद्यत इत्यत आह—यदि चेत्यादि । तत्र—निषादस्थपतिमि-
त्यत्र । औचित्ये हेतुमाह—त्रैवर्णिकस्येति । एवकारेण तदन्त्यस्य व्यवच्छेदः ।
प्राप्ताविति । त्रैवर्णिकाऽपि निषादानां स्थपतिर्भविष्यतीति भावः । अपूर्ववि-
द्याप्रयुक्तेरिति—अकल्प्यत्वादितां परेणान्वयाः, त्रैवर्णिकवेदाधिकारित्वस्य प्राप्त-
त्वादिति भावः । तन्मूलकति । अपूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनामूलकेत्यर्थः । निषेधविधि-
सङ्कोचस्य—निरुक्तश्रुतिवचकधातोरध्ययनविशेषपरत्वस्येत्यर्थः । तथा च तत्र तत्पुरुष-
स्वीकारे कल्पनालाववमेव बीजमिति तादृशसिद्धान्तो व्याहृत एवेति पूर्वपक्षो
निर्व्यर्थः ।

समाधत्ते—तत्पुरुष इति । किमिति । तत्पुरुषे लक्षणासत्त्वेऽपि अपूर्वविद्या-
प्रयुक्तेनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वेन लाववस्याक्षततया कर्मधारयापेक्षया त-
त्पुरुषस्यौचित्यमेवेति तत्पुरुषस्यागस्य निर्बीजतया भवन्नतेऽपि तुल्यत्वमिति भावः ।
ननु तत्पुरुषे लक्षणायाः कल्प्यत्वमेव तस्यागबीजमित्यत आह—निषादानामिति ।
अनुभवसहस्यस्येति तादृशानुभवस्य दार्ढ्यप्रदर्शनार्थमुक्तम् । तदनुरोधेन—तादृशानुभ-
वानुरोधेन कर्तृत्वत्वादिनिषेधातिरिक्तस्थले इत्यादि, तथा च तत्र लक्षणायाः कल्प्य-
त्वमेव नेति तदपि न तस्यागबीजं भवितुमर्हतीति भावः । ननु तादृशबोधे निषादस्थपतिप-
दस्य निराकाङ्क्षत्वात् न कुत्रापि तादृशबोधः सम्भवतीति किमनुरोधेन उक्तलक्षणा-

रामभद्रोटीका ।

दिवर्णत्रयान्येत्यर्थः । तथाच बाधस्तदवस्थ इति भावः । उपलक्षकत्वादिति ।
अन्यथा स्लेष्मादीनां वेदाध्ययनापत्तेरिति भावः । नामार्थयोरभेदान्नयस्यैव व्युत्पन्नत्वा-
द्यादि चेत्युक्तम् । अवलूपविद्याप्रयुक्तेरकल्प्यत्वादिति अप्रसङ्गः । तन्मूलकेति ।
अवलूपविद्याप्रयुक्तिमूलकेत्यर्थः ।

व्युत्पत्त्या—विग्रहेण । सहस्यस्येति सम्पातायातम् । तदनुरोधेन—तादृशानुभ-

(१) क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात्, न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिवोधने निराकाङ्क्षम्, तथासति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्वाचकतयोपन्यासानौचित्यात् ।

(२) अथ (वा) बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपि लक्ष्यार्थे, “मुख्ये हि शब्दस्वरस” इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्, तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविधयैव वेदानां

कृष्णकान्तोदीका ।

वा आवक्यकत्वमित्यत आह—न हीति । हि—यस्मात्, नैतत्स्य निराकाङ्क्षत्वमित्यत्रान्वयः, कुत इत्यत आह—तथासतीति । तद्वाचकत्वेन—तत्पुरुषवाचकत्वेन ।

ननु मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु लक्ष्यार्थ, मुख्ये हि शब्दस्वरस इति मीमांसालिङ्गान्तत्वात्, तथाचेदमेव लक्षणापक्षे तत्पुरुषपरित्यागबीजमित्यत आह अथ चेति । केचित्तु—तत्र कर्मधारयस्वीकारे बीजाभावात् तादृशलिङ्गान्तप्रवादोऽपि निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेय इति बाधकान्तरं निराकृत्य तत्र तत्पुरुषमेव व्यवस्थापयति—अथ चेत्यादि—इति प्राहुः । बाधकं विनेति । “जपहोमौ च गङ्गायामनन्तफलदायकौ” इत्यादौ मुख्यार्थं श्रुतीनामप्रामाण्यादाह—बाधकं विनेति । मुख्यार्थ एवेति । शक्यार्थ एवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाह—न त्विति । सामान्यतो लक्ष्यार्थस्य व्यवच्छेदत्वे, “जपहोमौ च गङ्गायामि” इत्यादौ गङ्गापदलक्ष्यार्थं तोरेऽपि श्रुतीनां प्रामाण्यादसङ्कतिरिति । प्रमाणान्तराविषय इति । एतद्वाक्यातिरिक्तप्रमाणविषय इति तदर्थः । अन्यत्राकृतलक्षणाके अर्थ इति समुदितार्थः, तथा च गङ्गापदस्य तीरलक्षणाया गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादावेव कृत्स्नादिति भावः । ननु “मुख्ये हि शब्दस्वरस” इति मीमांसालिङ्गान्तग्रन्थस्य सावधारणपरत्वस्यावश्यकत्वात् तद्व्यवच्छेदः सामान्यतो लक्ष्यार्थ इति तादृशग्रन्थसङ्कतिरित्यत आह ।—मुख्ये हीत्यादि । मीमांसया—मीमांसाग्रन्थेन, तथैव—उक्तार्थस्यैव, सम्प्रतिपत्तेस्तात्पर्यादिवशात् बोधनादित्यर्थः । तथा च तत्पुरुषे लक्षणापक्षे इदमेव तत्तयागे बीजमिति भावः । प्रतिबन्दिमुद्रया समाधत्ते—तर्हीत्यादि । बाधकासत्त्वं इति । बाधका-

रामभद्रादीका ।

वानुरोधात् । तत्कल्पनाभयस्य—लक्षणाकल्पनाभयस्य । शङ्कते—नहीति । निराकाङ्क्षमित्यन्वितम् । तथा च तादृशान्वये तादृशानुपूर्व्या अवोधकत्वादेवापूर्वविद्याप्रयुक्तिः कल्प्यते ननु लक्षणाभयेनेति भावः । परिक्षरति तथासतीति । तद्वाचकतया—तत्पुरुषवाचकतया ।

(१) अन्त कृष्णकान्तमते ‘तदनुरोधेन लक्षणायाः क्लृप्तत्वात्’ इति पाठो द्रष्टव्यः ।

(२) रामभद्रमते ‘अथ बाधकमित्येव पाठः ।

प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपि तत्पुरुषविषया, कर्मधारयात् समा-
सान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरित्यपि किञ्च
रोच्येः । तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या, न हि
बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम्, एकपदमात्र
लक्षणयपि बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ ४० ॥

कृष्णकान्तोटीका ।

सत्त्वे क्वचित् तत्पुरुषविषयापि प्रामाण्यं, यथा—“चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं तथा
जपम्” इत्यादौ ‘पिंडं दद्याद्दयाशिरे’ इत्यादौ च तत्पुरुष एव इत्यत उक्तम्—बाधकासत्त्व
इति। एवकारव्यवच्छेदमाह—न त्विति । निरुक्तस्थले तत्पुरुषविषयापि प्रामाण्यमत उ-
क्तम् प्रमाणान्तराविषय इति। तत्पुरुषातिरिक्तसमाससम्पादकप्रमाणाविषये, कर्मधारया-
र्थप्रतिपादकयोग्यतादिप्रमाणविषय इति यावत्, यत्र कर्मधारये न किञ्चिद्बाधकं तत्र इति
निष्कृष्टार्थः । क्वचित्प्रमाणान्तरविषय इति नञ्ग्रहितः पाठः, तत्र एतद्वाक्यातिरिक्त-
तत्पुरुषसम्पादकयुक्तिविषय इत्यभिप्रायेणोक्त एवार्थः । तथा च तत्पुरुषे विभक्तिविरहे
तत्पुरुषस्यागे युक्तिसम्भवे इति भावः । ननु कर्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्य-
मिति मीमांसया तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वं प्रतिपादितं, तद्वीजन्तु लक्षणैवेति भवन्मते ता-
दृशप्रत्ययोऽसङ्गत इत्याह—कर्मधारयादिति । तथैव—निरुक्तार्थस्यैव, सम्प्रतिपत्तेस्ता-
त्पर्यादिवशेन प्रतिपादनात् । किञ्चरोच्येरिति । तथा च तेषां निर्युक्तिकप्रवादस्या-
श्रद्धेयत्वात् अपूर्वविद्याप्रयुक्त्यादिकल्पनागौरवाच्च तत्पुरुष एव उचित इति गूढाभि-
प्रायः । नन्वेवं भवन्मते तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जन्यत्वे सर्वपदलक्षणाधीनं न स्यादित्य-
त्रेष्टापत्तिमाह—तत्पुरुषादिति । उक्तेति । तथा च तेषां निर्युक्तिकत्वप्रवादो न श्रद्धेय-
इति, परन्तु कल्पनागौरवादिसत्त्वे तदेव तदसत्त्वे वक्तुरभिप्राय एव बहुव्रीहिस्यागे बी-
जमिति रीतिरित्यर्थः । लक्षणाया वीजत्वमते दूषणमाह—न हीति । व्यवस्था-
प्यत्वादिति । चित्रगुरित्यादौ गोपदस्यैव चित्राभिन्नगोस्वामिनि लक्षणा पदान्तरस्य
तात्पर्यग्राहकत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥

रामभट्टोटीका ।

पुनः शङ्कते अथेति । ‘जपयज्ञौ च गङ्गायां अनन्तफलदायकावि’त्यादौ
मुख्यार्थे श्रुतीनामप्रामाण्यादाह—बाधकमिति। प्रमाणान्तराविषये—एतद्वाक्यातिरिक्तप्रमा-
णाविषये । तथैव—मुख्यार्थे श्रुतीनां प्रामाण्येनैव । न रोच्येरिति । तथाच निर्युक्तिकस्तु
प्रवादो न श्रद्धेयस्तेषामिति भावः । उक्तैव रीतिरिति । सम्भवति बहुव्रीहौ किमिति
तत्पुरुषोऽभ्युपेयत इत्यत आह—नहीति । ततस्तत्पुरुषात् ॥ ४० ॥

अव्ययीभावं लक्षयति—

(१) उत्तरार्थान्वितस्वार्थव्ययपूर्वस्तु यो भवेत् ।

समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः ॥४१॥

य समासः स्वोत्तरपदोपदापस्थाप्येन पदार्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः । 'गृहे निर्मक्षिकम्, उपकुम्भमि'त्यादौ हि मक्षिकाया अभावः, कुम्भादेश्च सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्राग्वर्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते । 'अर्द्धशरीरमि'त्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमप्यर्धपदं नाव्ययम् । 'निर्मक्षिका भूमिः, निर्मनुष्यो देश' इत्यादौ तु मक्षिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मक्षिकादिकस्तत्पुरुषो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुर इ-

कृष्णकान्तीटीका ।

अव्ययीभावलक्षणस्यावतरणिकायाह—अव्ययीभावं लक्षयतीति । अव्ययीभावलक्षणप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारवान् ग्रन्थकार इति शेषः । विवृणोति—यः समास इति । तथा च यादृशानुपूर्वीस्वघटकोत्तरपदप्रतिपाद्ययादृशार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपित-यादृशार्थविशेष्यताकबोधजनकतावच्छेदकाव्ययपूर्वभागकत्वे सति स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुरत्वे च सति तादृशानुपूर्वीमत्समासत्वं तादृशार्थान्विततादृशार्थस्य बोधनेऽव्ययीभावत्वमिति निष्कर्षः । स्वपदं लक्ष्यत्वेनाभिमतपरम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति—गृह इति । प्राग्वर्तिना इत्यनेन अव्ययपूर्वभागकत्वं मक्षिकादेरुत्तरपदार्थत्वं व्यञ्जितम् । अव्ययपूर्वभागकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—अर्द्धशरीरमित्यादाविति । आदिना अर्द्धपिप्पलयादिप्रहः । स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुरत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—निर्मक्षिका भूमिरिति । पुमित्यस्य व्यावृत्तिमाह—निर्मनुष्यो देश इति । तादृशार्थे—निर्मक्षिकादेरभावव-
रामभट्टीटीका ।

अव्ययीभावमिति । क्रमप्राप्तामिति शेषः । स्वोत्तरेति । स्वघटकोत्तरेत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति—गृह इत्यादिना । ननु स्वोत्तरपदोपस्थाप्यार्थान्वितार्थबोधकपूर्वभागकत्वमेवास्तु कृतमव्ययत्वनिवेशेनेत्यत आह—अर्द्धशरीरमिति । बोधकमिति । शरीरार्द्धमित्येव तन्नाव्यादिति भावः । नाव्ययमिति । तथाच तादृशतत्पुरुषेऽतिव्याप्तिभयेनैव तन्निवेशितमिति भावः । स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जित इत्यस्य व्यावृत्तिमाह निर्मक्षिकेति । तादृशार्थे मक्षिकादेरभाववत्तात्पर्यबोधने तत्पुरुषस्य परप(२)दलि-

(१) नियमताऽव्ययपूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकसमासत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः ।

(२) उत्तरपदेति २ पु. पाठः ।

ति तत्र न प्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

नन्वेकस्याक्षस्य शलाकाया वा द्यूतेऽन्यथापातनमित्यर्थेऽक्षपरि श-
लाकापरि' इत्यव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वेऽपि तत्पूर्वकत्वाभावात्,
एवं द्वौ गार्ग्यावित्यर्थे 'द्विगार्ग्यं गच्छत' इत्यादौ, द्वाभ्यां दण्डाभ्यामित्यर्थे
'द्विगण्डे प्रहरती'त्यादौ, तिसृणां यमुनानां समाहार इत्यर्थे 'त्रियमुनं स्ना-
ती'त्यादौ, लोहिता गङ्गा यस्मिन्नित्यर्थे 'लोहितगङ्गं देश' इत्यादौ, दण्डेन

कृष्णकान्तीटीका ।

तारुपार्थे, तत्पुरुषस्य उत्तरपदलिङ्गकत्वादिति भावः । तत्र-निरुक्ततत्पुरुषे, प्रसङ्गेऽ
तिप्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावलक्षणप्रतिपादककारिकास्तरस्यवतारयितुं भूमिकामारचयन् पूर्वकारि-
कायां दोषमाह-नस्त्विति । एकस्याक्षस्यान्यथा पातनम्, एकस्याः शलाकाया अन्य-
था पातनमिति लिङ्गव्यत्यासेनाश्रयः । अव्याप्तौ हेतुमाह-तस्येति । ननु अव्य-
यगर्भत्वमेव निवेशनीयं न त्वव्ययपूर्वभागकत्वमित्यत आह-एवमिति । द्विगा-
र्यमित्यव्ययीभावस्य द्विवचन एवानुशासितत्वाद्द्विवचनान्तप्रतिपादनाय गच्छत इति
क्रियापदमुक्तम् । वस्तुतो द्वौ गार्ग्यौ इति विग्रहप्रदर्शनेनैव तस्य द्विवचनान्तप्रतिपत्तेः
वस्तुशतिसंख्येयैव क्रियापदस्योक्तत्वेऽहः । न च तस्य प्रथमान्तत्वप्रतिपत्तये तदुपादा-
नमिति वाच्यम् । तस्य द्वितीयान्तत्वेऽपि अनुशासनविरोधाभावात् तत्प्रतिपत्तेरकि-
ञ्चित्करत्वात् । सामान्यतो द्विवचनान्तरं रूपावाचकाव्ययीभावेऽव्याप्तिमुक्त्वा कारणार्थ-
कतथाविध्याव्ययीभावेऽव्याप्तिमाह-द्वाभ्यां दण्डाभ्यामिति । कारकस्य क्रिया-
पदनिश्चितत्वात् प्रहरतीति क्रियापदमुक्तम् । समाहारार्थकेऽपि तादृशि तामाह-तिसृ-
णामिति । उत्सर्गतः प्रथमान्तमेव तत् साधु न तु द्वितीयाद्यन्तमिति भ्रमनिराकर-
णाय अस्तीत्यनुक्त्वा स्नातोत्युक्तम् । ननु संख्याशब्दभिन्नत्वे सति यदव्ययभिन्नं तद-
व्ययगर्भत्वमेव निवेद्यमित्यत आह-लोहिता गङ्गा यस्मिन्निति । स्थलमित्याद्युक्तौ
तस्याव्ययीभावत्वप्रतिपादनं न सम्भवतीति देश इत्युक्तम् । देशबोधकेऽव्याप्तिमुक्त्वा
क्रियाबोधकेऽपि तामाह-दण्डेनेति । मिथः-परस्परं, तच्च प्रहारान्वितं, समानका-
लीनत्वं क्तवार्थः, तथा च दण्डकरणपरस्परप्रहारकालीनवृत्तिमदित्यर्थः । प्रहारक्रि-

रामभट्टीटीका ।

ङ्गकत्वनियमादिति भावः । तत्र-तत्पुरुषे । प्रसङ्गेऽतिप्रसङ्गः ॥ ४१ ॥

ननु तर्हि अव्ययगर्भकत्वमेव निवेशनीयं न त्वव्ययपूर्वगर्भकत्वमत आह-एवं
द्वाविति । ननु संख्याशक्तपदान्यत्वे सत्यव्ययभिन्नं यत् तदव्ययगर्भकत्वमेवाव्ययगर्भ-
कत्वं वाच्यम्, अतो न द्विगार्ग्यद्विगण्डादावव्याप्तिरित्यत आह-लोहितेति । द्वि-

मिथः प्रहृत्य रणं वृत्तमित्यर्थे 'दण्डादण्डि रणमि'त्यादौ, केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्तमित्याद्यर्थे 'केशाकेशे युद्धमि'त्यादौ, खले यवा यदा, संहता यवा यदा, तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थे 'खलेयवं, संहतयवं, तिष्ठद्गु वा काल' इत्यादौ, द्विगार्य—द्विदण्ड्यादिष्वपि, तेष्वव्ययगर्भत्वस्याप्यभावादतः प्रका-
रान्तरेण निर्वक्ति—

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका ।

स्वार्थे यदर्थस्य यद्वा सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४२ ॥

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

यागर्भितार्थके तामुक्त्वा ग्रहणक्रियाघटितार्थकेऽपि तामाह—केशेष्विति । केशा-
धिकरणकग्रहणगर्भितार्थ एव तस्य साधुत्वात् केशं केशमिति नोक्तम् । क्रियाविशेष-
बोधकेऽव्ययीभावेऽव्यासितमुक्त्वा कालविशेषबोधके तामाह—खले यवा यदा इति ।
इत्याद्यर्थे—खले यवमित्यादौ, एवमग्रेऽपि । काल इति स्थलत्रय एव सम्बध्यते ।
द्विगार्य—द्विदण्ड्यादिष्वपीति । अव्यासिरिति पूर्वैणान्वयः । अत—उक्तस्थले
ष्वव्यासितः ।

यदर्थस्य इत्यस्य विवरणं यत्समासार्थस्येति । फलोपधायकरूपकारणताया
निवेशे तादृशबोधानुपपत्त्यर्थे समासान्तरेऽतिव्यासिरिति स्वरूपयोग्यत्वमेव निविष्ट-
मित्यभिप्रायेणाह—असमर्था इति । तथा च यादृशः शब्दः समासत्वे सति स्ववृ-
त्त्यमादेशाव्यवहितपूर्ववत्तिवविशिष्टं यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं श्रूयमाणषष्ठ्यर्थधर्मि-
कस्त्वोपयादृशार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यसमर्थन्तादृशानुपूर्वीमास्तादृशशब्दस्तादृशार्थेऽ-
व्ययीभाव इति पर्थवसितार्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनानुपूर्व्याम् ।
उपकुम्भमित्यस्य कुम्भभागेऽतिव्यासिः कुम्भसामीप्यबोधकाव्ययीभावलक्षणस्य तत्र
गमनादतः सत्यन्तम् । अमादेशं विनापि अकारन्ताव्ययीभावस्य तृतीयापञ्चमीसप्त-
म्याद्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधक्षमत्वात् तत्राव्यासिरिति स्वर्थमपहाय षष्ठ्यर्थेत्युक्तम् इति
स्वयमेव वक्ष्यते । अनकारान्ताव्ययीभावमात्रस्यामादेशं विनापि लुप्तषष्ठ्यर्थबोधक्ष-
मत्वात् तत्राव्यासिः अतः श्रूयमाणेति षष्ठीविशेषणम् । केचित्तु—'नीलोत्पलरूपमि'त्यादौ
लक्षणया नीलोत्पलसम्बन्धस्य भानात् लुप्तषष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधक्षमत्वेन कर्मधार-

रामभट्टीटीका ।

दण्ड्यादिष्वपीति अव्यासिरिति प्राक्तनमनुषज्यते ।

ननु षष्ठी स्वार्थे अमादेशं विना यत्समासार्थस्यान्वये न समर्था इत्येवो-

समर्था स एव वाऽव्ययीभावः । श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थ-
स्यान्वयबोधने समर्था न तु लुप्तापि । कृतयोरक्षपरि व्यर्थत्वमित्यादौ
त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि, कृतयोरैकाक्षान्यथापातनयोर्निष्फलत्वमित्यन्वये

कृष्णकान्ताटीका ।

यादावतिव्यासिरितः श्रूयमाणेति । तथा च श्रूयमाणषष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधक्षमत्वात्
तत्र नातिव्यासिरिति—आहुः । तन्मन्दम् । आनुपूर्व्या ऐक्ये नीलोत्पलत्वरूपानुपूर्व्याः
षष्ठ्यर्थधर्मिकस्वार्थबोधजनकतावच्छेदकत्वात् अतिव्याप्यसम्भवात् । न चैवं लुप्तापी-
त्यन्तग्रन्थेन लुप्तषष्ठीमादाय समासान्तरेऽतिव्याप्तेरेव प्रत्यायनात् तादृशग्रन्था-
सङ्गतिरिति वाच्यम् । समासान्तरार्थस्येत्यस्याकारान्ताव्ययीभावाभिन्नाव्ययीभावार्थ-
स्याव्ययीभावविशेषार्थस्येति यावत्, बोधने असमर्था इत्येव पाठः, तथा च 'उपवसु'
इत्यादौ लुप्तषष्ठ्यास्तादृशबोधसमर्थत्वादव्यासिरित्यर्थकरणात् । वस्तुतस्तु अमादे-
शसहकारेण श्रूयमाणा षष्ठी स्वार्थे यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नीययादृशार्थबोधेऽसमर्था समा-
सत्वे सति तादृशानुपूर्व्यमच्छब्दत्वं तादृशार्थेऽव्ययीभावत्वमित्यर्थे यथाश्रुतमेव सम्य-
गिति ध्येयम् । ननु षष्ठोत्पावच्छेदेन तादृशबोधासमर्थत्वं वाच्यं, न तु श्रूयमाणत्व-
मतो नातिव्यासिरित्यव्याप्तिमाह—कृतयोरिति । नव्यास्तु—यथाश्रुतलक्षणे 'श्रूय-
माणैव' इत्यादिग्रन्थेनातिव्याप्तिः प्रतिपादिता तद्वारणाय आनुपूर्वीवदितलक्षणकरणेऽ-
पि दोषमाह कृतयोरिति—प्राहुः । उच्छृङ्खलास्तु—श्रूयमाणैवेत्येवकारफलमाह—कृत-
योरिति । लुप्तापीति समर्था इत्यनुपज्यते । लुप्तषष्ठ्यैवेति । अन्यथा कृतयोरिति
षष्ठ्यापि सम्बन्धप्रत्यायनात् श्रूयमाणत्वनिवेशेऽपि अक्षपरिभागेऽतिव्याप्यापत्तेरिति
भाव—इत्याहुः । तदशुद्धं, विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वात् । विशेषणषष्ठ्याः कथञ्चित् स-
म्बन्धार्थकत्वेऽपि तत्र विशेष्यस्यान्वयासम्भवात् प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध-
कत्वव्युत्पत्तेः । ग्रन्थकृता लक्षणवाक्ये एवकारस्यानुक्तत्वादेवकारार्थनिवेशस्य ग्र-
न्थकृदनभिप्रेतत्वात् प्रयोजनविरहाच्च न किञ्चिदेतत् । अक्षपरि व्यर्थत्वमित्यस्य स-
मस्तत्वेन लक्षणैव तत्सम्बन्धप्रत्यायनात् तत्र श्रूयमाणत्वनिवेशव्यावृत्तिर्न संभवतीति
भ्रमनिरासाय कृतयोरिति । तदुक्तौ तु एकदेशान्वयस्वीकारात् तादृशभ्रमो न सम्भवतीति
भावः । लुप्तापीति । अपिरेवार्थं लुप्तैवेत्यर्थः । अत एव लुप्तषष्ठ्यैवेत्येवकारसम्बलित
उत्तरग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते, तथा च श्रूयमाणत्वानिवेशे लुप्तषष्ठ्यास्तादृशबोधसमर्थत्वादक्ष-
रामभट्टीटीका ।

च्युतामत आह—श्रूयमाणैवेति । न तु लुप्तापीति । समर्था इत्यनुपजनीयम् ।
'नीलोत्पलरूपम' इत्यादौ हि लुप्तषष्ठ्यतिस्तत्सम्बन्धानुभवात् नीलोत्पलसम्बन्धादि-
लक्षणैव तदुपपत्तेरिति, तथाच समासान्तरव्यावर्तनाय श्रूयमाणत्वं निवेशितमिति
भावः । श्रूयमाणैवेत्येवकारपर्यन्तानुवादनस्य फलमाह—कृतयोरिति । लुप्ता-

लुप्तषष्ठ्यैव पातनस्य सम्बन्धप्रत्यायनात् । 'स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्र्यमि-
त्यादौ स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपादेः सम्बन्धः
श्रुतयाऽप्यमादेशवशादेव षष्ठ्याऽनुभाव्यत इति न तत्रोपगङ्गाद्यव्ययी-
भावेऽव्याप्तिः । 'अनुगङ्गेन सञ्चारः, उपगङ्गेषु पूतत्वम्, उपकुम्भादानीत-
मि'त्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणामिस्तृतीयासप्तम्यादिसुबुभिव्ययीभा-

कृष्णकान्तीटीका ।

परिभागेऽव्याप्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम्, अनकारान्ताव्ययीभावमात्रेऽव्याप्तिर्द्र-
ष्टव्या । अमादेशं विनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह स्निग्धस्येति । समीपादेः सम्बन्धः
श्रुतयापि षष्ठ्या अमादेशवशादेव अमादेशसहकारादेव, अनुभाव्यत इति योजना ।
तथा च स्निग्धपदोत्तरश्रुतषष्ठ्या गङ्गासमीपबोधस्वरूपयोग्यत्वादव्याप्तिः, तदुपा-
दाने च अमादेशसहकृतषष्ठ्यास्तादृशबोधस्वरूपायोग्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।
इदन्तव्यवधोक्तव्यम्-विशेषणपदोत्तरषष्ठ्यास्तादृशबोधस्वरूपायोग्यत्वादव्ययीभावोत्तर-
षष्ठ्याः श्रूयमाणत्वाभावादव्याप्तिरेव न सम्भवतीत्यमादेशं विना इत्यनर्थकमिति ।
यदि चैकदेशस्यापि त्रिणिष्ठान्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वात् विशेषणषष्ठ्या अपि तादृश-
विशिष्टान्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वं, तच्च अमादेशसहकारादेव, स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्र्य-
मित्यतः कदाचिदपि तादृशबोधानुदयेन अमादेशसहकृतषष्ठ्यास्तादृशबोधस्वरू-
पायोग्यत्वादित्युच्यते, तदा 'सुन्दरस्य उपवधु पूतत्वमित्यत्र उपवधुभागेऽव्या-
प्तिस्तदुपादानेऽपि दुर्वाता इति । स्वार्थमिकयादृशानुपूर्ववच्छिन्नार्थप्रकार-
कबोधत्वावच्छिन्नजन्यताया एव लक्षणघटकत्वस्यावश्यकत्वेन विशेषणषष्ठ्या अतथा
त्वेन निरुक्ताव्याप्त्यसम्भवात् अमादेशं विनेत्यस्य व्यर्थताया दुर्वातत्वात् इत्य-
लं पल्लवितेन । सामान्यतः उपमपहाय षष्ठीपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिमाह-अनुगङ्गेनेत्या-
दि । "वा तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रेणामादेशस्य वैकल्पिकविधानात् तृतीयान्त-
स्थलमुक्त्वा सप्तम्यन्तस्थलमाह-उपगङ्गेष्विति । कारकविभक्तिस्थलमुक्त्वा उपप-
दविभक्तिस्थलमाह-उपगङ्गेष्वित्यपीत्यपि कश्चित् । "अव्ययीभावादकारान्ताद्वि-
भक्तीनामपञ्चम्या" इति सूत्रेण पञ्चमोभिन्नविभक्तीनामपञ्चम्याविधानात् पञ्चम्यन्तस्थलमा-

रामभट्टटीका ।

पीति । समर्थेत्यनुषज्यते । लुप्तषष्ठ्यैवेति । अन्यथा कृतयोरिति षष्ठ्या
सम्बन्धप्रत्यायनादक्षपरीत्यव्ययीभावेऽव्याप्यपत्तेरिति भावः । अमादेशं विनेत्य-
स्य व्यावृत्तिमाह-स्निग्धस्येति । तत्रेति सप्तम्यर्थो घटकत्वम् । ननु श्रूय-
माणबुधित्येवोच्यतामलं षष्ठीपर्यन्तानुधावनेनेत्यत आह-अनुगङ्गेनेत्यादिना ।
'तृतीयासप्तम्योरपञ्चम्या' इत्यनुशासनेन तृतीयादेरपि अव्ययीभावार्थस्थान्वये समर्थत्वात्

वार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्यन्तानुसर-
णम् ॥ ४२ ॥

बहुव्रीहिं लक्षयति—

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरुद्धया लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दवान् ॥ ४३ ॥

समास इति प्रकृतम्, तथा च स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन
घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकरणान्वयबोधं प्रति समर्थः
समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिवोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः । 'आरुढवानरो

कृष्णकान्तीटीका ।

ह-उपकुम्भादानीतमिति । अधिकरणत्वादीत्यादिना अवधित्वपरिग्रहः ॥ ४२ ॥

बहुव्रीहिं लक्षयतीति । बहुव्रीहिलक्षणा नुकूलव्यापारवान् ग्रन्थकृदिति भावः ।
शुक्लस्य सम्बन्धी घट इत्यसमासवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे समासत्वनिवेश-
स्यावश्यकत्वात्तदनुपादाने ग्रन्थकर्तृन्यूनत्वमिति तत्परिहारायाह—समास इति ।
प्रकृतं—प्रकरणलब्धम् । विवृणोति—तथा चेति । तथा च समासत्वे सति यादृशार्थध-
मिकयादृशार्थघटितार्थसम्बन्धित्वप्रकारकान्वयबोधं प्रति यादृशार्थबोधजनकतावच्छे-
दकानुपूर्वीघटितयादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वरूपयोग्यं निरुद्धलक्षणाधीनतादृशार्थबो-
धजनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटिततादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थघटितार्थसम्बन्धित्व-
प्रकारकान्वयबोधे बहुव्रीहित्वमिति पर्यवसितार्थः । सत्यन्तं—लक्षणविशे-
षणम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—आरुढेति, बहुव्रीहिं बोधयतीति परे-
रामभट्टीटीका ।

तत्राध्याप्तिवारणाय षष्ठीपर्यन्तानुसरणमिति भावः ॥ ४२ ॥

बहुव्रीहिं क्रमप्राप्तमिति शेषः । स्वांशज्ञापकशब्दघटितत्वात् निरुद्धलक्षणया
स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन च बोधकत्वात् विग्रहवाक्यानामपि बहुव्रीहित्वापत्तेराह समास
इतीति । प्रकृतं—(प्र)क्रमप्राप्तम् । तथा च (१)तेषामसमासत्वादेव न तदापत्तिरिति भावः ।
कारिका व्याकरोति तथाचेत्यादिना । स्वांशाभिन्नं ज्ञापकभ्रमं निरस्यति स्वांश-
स्येति । स्वधनसम्बन्धीत्यादितत्पुरुषस्यापि समासकालीनत्वादिना निरुद्धलक्षणया ज्ञाप-
कशब्दत्वादाह शब्देन घटित इति । द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थभेदेन बहुव्रीहेर्नाविध-
तया तेषु क्रमेण योजयति—आरुढ इत्यादिना धर्मिणामवगम इत्यन्तेन ।

(१) शुक्लस्य सम्बन्धी घट इत्यसमासवाक्यानामित्यर्थः ।

वृक्ष' इत्यत्रारूढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षः, 'पीतपयस्कं पात्रमि'त्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं, 'पक्वतण्डुलश्चैत्र' इत्यत्र पक्वस्तण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्मतण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं, 'दत्तदक्षिणो द्विज' इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं, 'पतितपत्रस्तरुरि'त्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं, 'चित्रगुश्चैत्र' इत्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं, 'रक्तपटः काय' इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्ब-

कृष्णकान्तीटीका ।

णान्वयः । एवमग्रेऽपि । द्वितीयान्ताद्यन्यपदार्थभेदेन बहुव्रीहेर्नामात्वात् क्रमेण तत्तदुदाहरणान्याह—पीतपयस्कमिति । आरूढो वानरो यमित्यस्य स्वकर्मकारोहणकर्त्रभिन्नो वानर इति व्यासस्यार्थः । पीतं पयो येन इत्यस्य स्वकरणकपानकर्माभिन्नं पय इति व्यासस्यार्थः । ऊर्ध्वसंयोगानुकूलव्यापार आरोहणम्, इवद्रव्यगलाधःसंयोगानुकूलव्यापारः पानं, पात्रमुखसंयोगद्वारा तत्र पात्रस्य करणत्वं बोध्यम् । एवं पीतं पयो येन इति व्युत्पत्त्या स्वकर्तृकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन जनं, पीतपयस्को जन इति बहुव्रीहिः, पीतं पयो यस्या इति व्युत्पत्त्या स्वावधिकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पानकर्मस्वीयजलसम्बन्धित्वेन वा नदीं पीतपयस्का नदीति बहुव्रीहिर्बोधयतीत्यपि बोध्यम् । पक्वस्तण्डुलो येनेत्यस्य स्वकर्तृकपाककर्माभिन्नस्तण्डुल इति विग्रहस्यार्थः । दत्ता दक्षिणा यस्मा इत्यस्य स्वसम्प्रदानकदानकर्माभिन्ना दक्षिणेति विग्रहस्यार्थः । तण्डुलावयवविभागानुकूलव्यापारस्तादृशशिथिलाख्यसंयोगानुकूलव्यापार एव पाकः, तण्डुलपदस्य तण्डुलावयवे लक्षणा । स्वस्वस्वधर्मासानुकूलस्वस्वप्रकारकेच्छा दानम् । पतितं पत्रं यस्मादित्यस्य स्वापादानकालीतपतनकर्माभिन्नं पत्रमिति व्यासस्यार्थः, पतनत्वन्तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । केचित्तु अयःसंयोगानुकूलव्यापारः पतनमित्याहुः । तत्र, तथासति पतधातोः सकर्मकत्वापत्तेः । यदि च नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणदातृदुर्गसिद्ध इव तस्य सकर्मकत्वमिच्छन्ति, तदा तदपि साधय इति दिशाऽन्यदवसेयम् । एकविभक्त्यन्तान्यपदार्थः ।

रामभट्टीटीका ।

ध्याससमासयोः समानार्थकत्वमावेदयितुमाह—आरूढो वानरो यमिति । व्युत्पत्त्या—विग्रहेण । वृक्षमिति । बहुव्रीहिर्बोधयतीत्यतिदूरेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । तत्र रुह-

न्धित्वेन कायम्, एवं 'बाणच्छिन्नकरो नर' इत्यादावपि बाणेन छिन्नः
करो येन यस्य वा इत्यादिविग्रहेण बाणकरणस्वकर्तृकच्छिदाकर्मकरसम्ब-
न्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिवोधयतीति सर्वत्रैव स्वगर्भतत्तदर्थसम्ब-
न्धित्वेन धर्म्मिणामवगमः । 'दक्षिणपूर्वा, पूर्वोत्तरे'त्यादिविदिग्वहुव्रीहि-
स्थले दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहितपूर्व-
सम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः । 'अस्तिक्षीरा, नास्ति-

कृष्णकान्तादीका ।

विशेष्यकबोधजनकबहुव्रीहेस्तात्पर्यादिवशादन्यविभक्त्यन्तान्यपदार्थविशेष्यकत्वं स-
म्भवतीत्यावेदनायाह—एवमिति । अत एवोक्तं येन यस्य चेति । येनेत्यन्तविग्रहे
स्वकर्तृकबाणकरणकच्छिदाकर्मसम्बन्धित्वेन, यत्येत्यन्तविग्रहे च बाणकरणकच्छिदाकर्म-
कस्वकरसम्बन्धित्वेन नरादिकं बहुव्रीहिवोधयतीत्युक्तौ ग्रन्थगौरवं स्यादतो निरुक्त-
प्रकारद्वयसाधारणरूपेणैकदैव प्रकारद्वयमुक्तं, न तु ताद्रूप्येण शब्दे भानमिति ध्येयम् ।
केचित्तु—यस्येति विग्रहाभिप्रायेण 'करणके'त्याद्युक्तम्, येनेति विग्रहाभिप्रायेणादिपदमु-
क्तम्, तथा चादिपदात् स्वकर्तृकबाणकरणकच्छिदाकर्मकरसम्बन्धित्वपरिग्रह—इत्याहुः ।
तच्च करसम्बन्धित्वादिनेत्यतः स्वकरसम्बन्धित्वादिपाठकल्पनं विना न शोभते
लक्षणे स्वगर्भाथसम्बन्धित्वप्रक्षारताया एव निविष्टत्वात् । उपसंहरति—सर्वत्रैवे-
ति । प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहेरपसिद्धान्तत्वात् ।

“विदिक्तथे”ति यदनुशासनं प्राच्यरुक्तं, तन्न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्य तदपि
प्रथमान्तान्यपदार्थत्वं विनैवोपपादयति—दक्षिणपूर्वत्यादिना । आदिपदेन पूर्वया
उत्तरा यस्येति विग्रहपरिग्रहः । “विदिक्तथे”त्यादिना स्वपार्श्वस्थपूर्वसहितोत्तरस-
म्बन्धिविदिगादिपरिग्रहः । प्रभृतिपदादेशान्यादिपरिग्रहः, तासां दक्षिणस्याश्च पूर्व-
स्याश्च दिशः समीपवर्तित्वादिति भावः । नन्वाख्यातान्तेन समासाभावात् कथम-
स्तिक्षीरेति बहुव्रीहिस्तदस्वीकारे प्राचीनानां लिखनविरोध इत्यतः प्रकारान्तरेण लु-
पपादयति—अस्तिक्षीरेत्यादि । किमेतावताऽऽख्यातेन समासः स्वीकृत इत्यत

रामभट्टटीका ।

धातुना स्वकर्मकारोहणस्य क्तप्रत्ययेन कर्तृवर्नरपदेन च वानरसम्बन्धिन उपस्थापना-
देषामाकाङ्क्षादिवशात् ताद्रूप्येण वृक्षादेर्बोध इति । विशिष्य द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थवि-
शेष्यकबोधजनकस्य विशिष्य तादृशविग्रहान्तर्भावेण निर्दिष्टत्वे एकविभक्त्यन्तान्यपदार्थ-
विशेष्यकबोधजनकस्यान्वयविभक्त्यन्तान्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव बहुव्रीहेः कदा-
चित् स्यादिति भ्रमं निराकर्तुमाह—एवमिति । अत एवोक्तं येन यस्य चेति ।
एवं विदिग्वहुव्रीहावपि लक्षणं योजयति दक्षिणपूर्वत्यादिना । व्युत्पत्तिवैषम्यवारणार्थ-
मन्यत्रापि लक्ष्ये लक्षणं योजयति—अस्तीत्यादिना । नन्वाख्यातेन समासोऽव्युत्पन्नो

क्षीरा गौरि'त्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्स्वक्षीर-
सम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः । इयांस्तु विशेषा-यत्तत्रैकेषां
मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति(१) । उप समी-
पे दश येषामिति समीपगणितार्थकषष्ठया विग्रहात् 'उपदशाः शकुनय'
इत्यादौ स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणा-
मवगमः ।

तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्याप्तसंख्यासमीपगणितदश-
त्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः । अधिका दश येषामि-
त्यादिविग्रहे 'अधिकदशाः पुरुषा' इत्यादावपि स्वपर्याप्तसंख्याधिकदश-
वृत्तिसंख्यापर्याप्त्याधिकरणदशसम्बन्धित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः । द्वौ
त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे "द्वित्राः पवित्राः परमा"
इत्यादौ द्वित्र्यन्यतरपर्याप्तस्वपर्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा

कृष्णकान्तोटीका ।

आह-इयांस्त्विति । एकेषाम्-वयाकरणानाम्, अन्येषां तत्प्रतिरूपकं-आख्यातान्ता-
स्तित्तादेः प्रतिरूपकम् । उपेत्यस्य विवरणं समीप इति । समीपगणितार्थकष-
ष्ठया इति ।

समासस्य दशशब्दस्य समीपपरिगणितदशत्वावच्छिन्ने निरुद्धलक्षणाज्ञापनाय
दुर्गसिंहप्रभृतीनां मतमाह-तत्रेति । उपदशेति समासस्थले, लक्षणया इत्यस्य
निरुद्धया इत्यादिः । स्वपर्याप्तेति, स्वं अन्यपदार्थो नरादिः, स्ववृत्तिसंख्येत्यु-
क्तावष्टादेरपि बोधः स्यादतः स्वपर्याप्तेत्युक्तम् । न चाष्टादेः स्ववृत्तिसंख्यासमीपगणि-
तदशत्वसम्बन्धित्वाभावात् तद्वोध इति वाच्यम् । अष्टादेरपि दशत्वस्य यथाकथ-
ञ्चित्सम्बन्धवत्त्वात् । यदि च दशत्वसमीपगणितसंख्यापर्याप्त्याधिकाररूपः सम्बन्धः
प्रवेक्ष्यते, तदा पर्याप्त्यनिवेशेऽपि न क्षतिरिति दृश्यम् । स्वपर्याप्तसंख्याधिके-
ति । पर्याप्त्यनिवेशेऽष्टादेरपि बोधः स्यादतस्तन्निवेशः । उदीच्यपर्याप्त्यनिवेशे एका-

रामभट्टटीका ।

धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयोप्यव्युत्पन्नश्चेत्यत आह-इयांस्त्विति । एकेषां-धात्वर्थ-
नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्वीकर्तृणाम्, तथाचाश्रयतासम्बन्धेन तत्र धात्वर्थस्यान्वय इति
भावः । तत्प्रतिरूपकं-तिङन्तप्रतिरूपकम् । उपेत्यस्य विवरणं समीप इति ।

दुर्गप्रभृतिमतमाह-तत्र दशशब्दस्येति । नवादेरिति । पक्षिणामित्य-
नुषज्यते । अधिकदशवृत्तिसंख्येति । दशादिपदसमिध्याहारेण दशत्वादिसंख्ये-

पवित्राणां बोधः, 'पटे घटे वा घटत्वमि'त्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकतया व्युत्पाद्यत्वात्, तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः । पञ्च षड् वा येषामित्यादिविग्रहात् 'पञ्चषाः पुरुषा' इत्यादावप्युत्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः ।

परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयको व्यर्थकतया 'द्वित्रा' इत्यादिवहुव्रीहेः स्वधर्मिकसंशयकोटितपन्नद्वित्रि-

कृष्णकान्तीटीका ।

इशपर्याप्तसंख्याधिकदेशवृत्तित्वादृशत्वसंख्याश्रयसम्बन्धित्वेनैकादशादेर्बोधः स्याद-
तस्तन्निवेशः । ननु वाशब्दस्यान्यतरार्थकत्वं न दृष्टवरमित्यत आह—पटे घटे वे-
ति । व्युत्पाद्यत्वादिति । तथा च घटत्वं घटपदान्यतरवृत्तौत्येव तत्र शाब्दबोध
इति तदनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा परोक्षज्ञान-
स्यानाद्वैतार्थानेकवयत्वनियमाच्चतुष्कोटिकसंशयस्यानभ्युपगमाच्च घटत्वं घटवृत्ति पट-
वृत्ति वेति शाब्दानुदयेन तादृशवाक्यस्यापार्थकत्वापत्तेरिति भावः । ननु व्यासे वा-
कारश्रवणात् समासे कथं तस्याश्रुतिरित्यत आह—तस्य च वृत्ताविति ।
तस्य—वाकारस्य, वृत्तौ—निरुद्धलक्षणार्था, गतार्थत्वाच्चिद्विष्टार्थत्वात् । तत्र द्वित्रयन्यत-
रशब्दस्य निरुद्धलक्षणया द्वित्रयन्यतरपर्याप्तस्वसंख्यासम्बन्धिन एव बोधादिति भावः ।
न च चित्रगुरित्यादौ तात्पर्यग्राहकचित्रादिपदस्येतरस्य कथं स्थितिरिति वाच्यम् ।
तस्य तात्पर्यग्राहकत्वाकल्पनात्, फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः ।
पञ्च षड्वेति । उक्तरीत्यैवेति । पञ्चषडन्यतरपर्याप्तस्वसंख्यासम्बन्धित्वेन
पञ्चानां षण्णां वा बोध इति भावः ।

केषाञ्चिन्मतमाह—परेत्विति । स्वधर्मिकेति । स्वमन्यपदार्थो द्वित्वा-
दिसंख्याश्रयः, द्वित्रिसम्बन्धित्वेन—द्वित्रिसंख्याया आश्रयत्वसम्बन्धदत्त्वेन ।

रामभट्टटीका ।

त्यर्थस्तेन न तत्र स्वपर्याप्तसंख्याधिकदेशवृत्त्यैकादशत्वादिसंख्यापर्याप्त्याधिकरणसम्बन्धित्वेन
नवादेर्बोधः । ननु वाशब्दस्यान्यतरार्थकत्वं न दृष्टवरमत आह घटे पटे वेति । ननु
यत्पदान्ययद्यत्पदान्तर्भावेन विग्रहः तदन्तर्भावेण समासस्य साधुतया वाशब्दान्तर्भावेणापि
न कथं समासवाक्यमत आह—तस्य चेति । वाशब्दस्य चेत्यर्थः । वृत्तौ—विवरणे ।
अश्रुतिरिति । समासवाक्य इति शेषः । अन्यथा नपदान्तर्भावेणापि द्वन्द्वप्रसंगादिति
भावः । उक्तरीत्येति । पञ्चषडन्यतरपर्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन पञ्चानां षण्णां वा
प्रत्यय इत्यर्थः ।

श्रीपतिमतमाह परे त्विति । अत एव संशयेऽनुशासनमिति । संशयको
व्यर्थकतयेति । स्थापुर्वा पुरुषो वा इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । भावद्वयकोटिक

सम्बन्धित्वेन द्विप्रभृतिबोधकत्वमित्याहुः (१) । द्विखयो येषामिति वि-
ग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन द्विगुणितत्रिपर्याप्तस्ववृत्तिसं-
ख्यासम्बन्धित्वेन 'द्वित्रा रसा' इत्यादौ षण्णामवगमः । सुजन्तर्भावे-
णैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च पञ्चकृत्वो दश येषामित्यर्थे 'पञ्चदशा' इत्या-
दिको न समासः, सर्वत्रोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादतिचरमस्वरादेर्लोपः ।

'स्वधनसम्बन्धी चैत्र' इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या स्व-
गर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि तत्पुरुषो न स्वांशस्य निरुद्ध-

कृष्णकान्तीटीका ।

आहुतिस्वरससूचनाय, स च तादृशबहुव्रीहिमात्रस्यापि बोधापतिरूपस्तद्धर्मिक-
स्यापि द्वित्वादिसंशयस्य सम्भवात्तादृशसंख्याश्रयत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । न
च स्वपर्याप्तद्वित्वादिसम्बन्धिनि लक्षणास्वीकारान्नैष दोष इति वाच्यम् ।
द्वयोस्त्रिषु वा द्वित्रिसंख्ययोस्त्रयोपर्याप्तत्वात् तादृशबोधस्य भ्रमत्वापत्तेः, द्वित्व-
त्रित्वान्यतरस्मिन् स्वपर्याप्तस्य व्यासेऽन्यतरबोधकपदाभावेन निवेशासम्भवात् ।
व्यासवाक्यात् स्ववटकयत्पदोपस्थापितयादृशार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधो भव-
ति समासस्य तादृशबोधकपदस्यैव स्ववटिततादृशार्थसम्बन्धिलक्षणाया एव निरु-
दत्त्वात् । त्रिपर्याप्तस्ववृत्तिसंख्येति । पर्याप्त्यनिवेशे पञ्चानामपि बोधः स्या-
दतस्तन्निवेशः । अन्यत् प्रागुक्तप्रायम् । ननु द्विखयो येषामिति सुजन्तर्भावेण स्वी-
कारे कृत्वसादितद्धितान्तर्भावेणापि विग्रहो बाधकाभावात्तादृशविग्रहस्यैव समासः
स्यादित्याशङ्कं निराविकीर्णराह—सुजन्तर्भावेणैवेति । एवकारेण तद्धितान्तरव्य-
वच्छेदः । व्युत्पन्नत्वाच्चेति चस्त्वर्थे, कल्पनायाः फलानुरोधित्वादिति भावः ।
सर्वत्रेति । 'उपदशा अधिकदशा द्वित्रा पञ्चषा' इत्यादिषु सर्वत्रेत्यर्थः ।

निरुद्धलक्षणया स्वांशज्ञापकपदघटितत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—स्वधनसम्बन्धी-

रामभट्टीटीका ।

संशयसत्त्वे बलवत्तरप्रमाणाभावात्तत्रापि चतुष्कोटिक एव संशय इति । द्वित्रा इत्यादौ च-
भावस्य संशयकोटिकतयाऽनुभवस्य बाधितत्वात् इत्याशयेनाहुरित्युक्ताऽस्वरसो व्यञ्जितः ।
इति श्रीनवद्वीपवि महोमहापाध्याय श्रीराष्ट्रभट्टसिद्धान्तबागोशभट्टाचार्यविरचिता
शब्दशक्तिप्रकाशिकाप्रबोधिनी समाप्ता ॥

(१) वस्तुतो द्वित्रास्तिष्ठन्तीत्यादितो द्वौ वा त्रयो वा तिष्ठन्तीति न संशयः, शब्दस्य तत्रासाम-
र्थ्यात्, द्वौ त्रयोस्तिष्ठन्तीति च न निश्चयः द्वयोः सत्त्वे भ्रमत्वापातादिति द्विष्यन्तरे सन्तीति बोध-
इति जयरामपञ्चानन महाचार्योः ।

लक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः । तथा आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः 'पटसम्बन्धी'त्यादिरपि । 'मातृभक्त' इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमातृत्वेन निरुद्धलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्सम्बन्धित्वेन बोधकः ।

न च द्वौ मुनी, त्रयो वा मुनयो यस्येति वक्तृत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहे स्ववक्तृमुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके 'द्विमुनि, त्रिमुनि वा ग्रन्थ' इत्यादौ द्विमुन्याद्यव्ययीभावे, स्वमातृसम्बन्धित्वेन बोधके 'मातृसम्बन्धी'त्यादितत्पुरुषे चातिव्याप्तिः, तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् ।

इदमत्रावधातव्यम्—'चित्रगुरस्ती'त्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतीनां प्रतीत्यर्थं न चित्रगुसमुदायस्य लक्षणा, तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात्, वाक्ये लक्षणायाः प्रागेव परास्तत्वात् । न च चित्रपदमेव

कृष्णकान्तटीका ।

त्यादि । घटित इति । तत्र स्वपदेन स्वस्य पट्यादिनिरूपितत्वस्य, सम्बन्धिपदेन सम्बन्धिन उपस्थापनादिति लक्षणाया अस्वीकारादिति भावः । निरुद्ध इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—तथेति । न निरुद्धलक्षणाया स्वांशज्ञापकपदघटित इत्यर्थः । लक्षणाया निरुद्धत्वञ्च-आजानिकत्वम्, अनादितात्पर्यमूलकत्वमिति यावत् । स्ववदितार्थसम्बन्धित्वप्रकारतानिवेशव्यावृत्तिमाह—मातृभक्त इति । तत्र भजधात्वर्थमुक्तौ विधितासम्बन्धेन मातृस्त्वयात् तत्सम्बन्धिनि लक्षणाया अनावश्यकत्वादिति भावः । ननु मातृभक्त इत्यत्र नातिव्याप्तिः, निरुद्ध इत्यस्य बोध इत्यनेनान्वयस्य कर्त्तव्यत्वादिति चेन्न । तस्य लक्षणान्तरत्वात्, यत्र गोपदस्य स्वीयत्वविशिष्टे आधुनिकी लक्षणा, गोसम्बन्धिनि निरुद्धा तत्रापि बहुव्रीहिप्रसङ्गाच्च ।

शङ्कते—न चेति अतिव्याप्तिरिति परेणान्वयः । अव्ययीभाव इति । नन्वत्र सम्बन्धित्वप्रकारकान्वयबोधे मानाभावः, स्ववक्तृमुनिद्वयकत्वेनैवान्वयबोध इति यदुच्यते तदाग्याह—स्वमातृसम्बन्धित्वेनेति । समाधत्ते—तदन्यत्वेनापीति । विशेषणीयत्वादिति, लक्षणस्येत्यादिः ।

बहुव्रीहिस्थकिम्पदस्य कुत्र लक्षणेति विवेचयति इदमत्रावधातव्यमिति । तस्य—चित्रगुसमुदायस्य । लक्षकत्वायोगादिति—वाक्यस्य कुत्राप्यशक्ततया शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया असम्भवादिति भावः । अत एव "यादृशाश्वस्य सम्बन्धवति शक्नुतु यद्भवेत् । तत्र तत्त्वलक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदी"ति स्वयमुक्तम् । ननु लक्षणा शक्यसम्बन्धरूपव न परन्त्वतिरिक्तेति वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव, कथम्-

तत्र चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिलक्षकं, गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्यग्राहकं लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पादकं वेति वाच्यम् । चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वाधन्वयस्यानुपपत्तेः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावना विशेष्यत्वात्, अन्यथा 'राजपुरुषोऽस्ती'त्यादावपि राजन्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात्, प्रकृत्यर्थ एव सुपः संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः, गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्येकत्वबोधनायोगाच्च ।

यत्तु—गोपदमेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं, चित्रपदन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकम्—इति मणिकाराद्युक्तम्, तन्न युक्तम्—पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्यैव स्वार्थस्योपसर्जनतायां गोपदस्य ह्रस्वविधानात् चित्रपदार्थेन समं तदर्थस्यानन्वये तदनुपपत्तेः, अन्यथा 'गौरस्ती'त्यादावपि चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तत्वापत्तेः । न च नामोत्तरवर्त्तिन एव गोपदस्य स्वार्थोपसर्जनताय ! ह्रस्वविधिः, यत्र गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते

कृष्णकान्तीटीका ।

न्यथा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्यानुभव इत्यत आह—वाक्ये लक्षणाया इति । प्रागेवेति । लक्षणाविचारे मीमांसकमतदूषणे 'तन्ने'त्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, गभीरायां नद्यामित्यत्र नद्यामिति भागस्य तादृशतीरकलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तिरिति दोषस्य तत्र दत्तत्वादिति भावः । शङ्कते—न चेति । तात्पर्यज्ञानहेतुतायाः स्वयमनङ्गीकारादाह—लक्षणाया इति । दूषयति चित्रपदस्येति । कुत इत्यत आह—प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैवेति । अत्र प्रथमान्तत्वं स्वोत्तरत्वेनोपस्थितप्रथमाकत्वम्, अतो 'दधयस्ती'त्यादौ दधिपदस्य यथाश्रुतप्रथमान्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तादृशनियमे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—अन्यथेति । उक्तनियमानङ्गीकार इत्यर्थः । प्रसङ्गादिति प्रतिबन्धेननुत्तरत्वादाह—प्रकृत्यर्थ एवेति । एकत्वबोधनायोगाच्चेति । अन्यथा गङ्गायां घोषादित्यत्र द्वित्वस्य तीरान्वयप्रसङ्गात् ।

चिन्तामणिकृन्मतमाह—यस्त्विति । गोपदमेवेत्येकारेण चित्रादिपदव्यवच्छेदः । तादृशेति । चित्राभिन्नेत्यर्थः, तथा च प्रकृत्यर्थ एव सुपः संख्याबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽपि नास्तीति भावः । तदर्थस्य—गोपदार्थस्य, तदनुपपत्तेरित्यर्थः । "गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनाञ्चेति ह्रस्व" इति सूत्रेऽन्तशब्देनैव पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्वार्थकत्वप्रतीतेरिति भावः । ननु स्वार्थोपसर्जनगोपदस्यैव ह्रस्वविधानम् अतो नोक्तदोष इत्यत आह—अन्यथेति । उदन्तत्वापत्तेरिति । न चेति—ह्रस्व-

चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयस्तत्र 'चित्रगवोऽस्ती'-
त्यादिकर्मधारयेऽपि गोपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् । वस्तुतः 'कृतपाकश्चैत्र'
इत्यादौ स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धित्वादिना चैत्राद्यवगमः पूर्वपदस्य
परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवदुक्तिकस्तयोरशक्तत्वेन तद्वक्तव्यो-
गात् । न च तत्र कादिवर्णस्य स्वरूपशक्तस्य घञादिप्रत्ययस्य वा स्व-
कृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा, तन्निरुद्धत्वसम्पादकञ्च शब्दान्तर-
मिति साम्प्रतम् । कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रस-
ङ्गात्, घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तन्मात्रोपस्थाप्यार्थे सुवर्थान्वया-
योगात्, प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव कृदर्थस्य पदार्थान्तरेऽन्वयबुद्धेर्युत्पन्न-
त्वाच्च । (१) तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं स्वगोसम्बन्धिलक्षकं, तदेकदेशे च

कृष्णकान्तोद्योका ।

विधिरिति परेणान्वयः । ह्रस्वप्रसङ्गादिति । तत्र गोपदस्य नामोत्तरवर्तित्वाद्-
प्रधानत्वाच्च । ननु निरुद्धलक्षणया स्वार्थोपसर्जनतायां ह्रस्वविधानान्नैष दोष इत्यत
आह—वस्तुत इति । पूर्वपदस्य—कृतपदस्य,—परपदस्य—पाकपदस्य, तयोः—पूर्वपरप-
दयोः । अशक्तत्वेनेति । वाक्यत्वादित्यादिः । तद्वक्तव्ययोगात्—तल्लक्षकत्वायो-
गादित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । स्वरूपशक्तस्य—कृत्वावच्छिन्नशक्त्येत्यर्थः । ननु
कादिवर्णस्य स्वरूपशक्त्येऽपि तादृशशक्त्यग्रहकाले तथाविधशब्दानुपपत्तिः, लक्ष-
णाग्रहस्य शाक्तप्रहाधीनत्वादित्यत आह—घञादीति । शब्दबोधात् पुर्वं तच्छक्ति-
ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु तथासत्येतत्त्वकलपदानां वैयर्थ्यम्, तात्पर्यज्ञा-
नस्य शब्दहेतुतायाः पूर्वं दूषितत्वात्तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनस्यासम्भवादत् आह—
तन्निरुद्धत्वेति । उक्तलक्षणाया निरुद्धत्वेत्यर्थः । दूषयति—कृतादिपदेभ्य इति ।
स्वार्थेति । कृतिविषयाद्यनुपस्थितावपीत्यर्थः । तादृशबोधप्रसङ्गस्येष्टत्वेऽप्याह—
घञादीति । मात्रपदेन प्रकृत्यसमभिव्याहारः सुचितः । नामत्वाभावेनेति । प्रकृ-
तिसहितवजाद्यन्तभागस्यैव कृदन्तनामत्वादिति भावः । तन्मात्रोपस्थाप्येति ।
घञादिमात्रोपस्थाप्यकृतिविषयपाकसम्बन्धिनीति यावत् । सुवर्थस्यैकत्वादेरन्वयायो-
गादित्यर्थः । कुत इत्यत आह—प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैवेति । व्युत्पन्नत्वा-
च्चेति । अन्यथा पक्ता गच्छतीत्यादितोऽपि कर्ता गच्छतीति बोधापत्तेरिति भावः ।

(१) अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, विग्रहवाक्यायत्पदार्थे यत्प्रतियोगिकसम्बन्धाश्रयत्वं भावते
तत्पदार्थवृत्तिप्रबन्धप्रतियोगिनि तत्र लक्षणास्वीकारात् । तथाहि—चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवाक्याच्चैत्रा
मित्रा गोश्चैत्रादिस्वत्वात् इत्यन्वयबोधाच्चित्रगुरिति समासे गोपदे चित्रगोबुत्तिस्त्वप्रतिबोधिनि ल-

गवि तादात्म्येन चित्रपदस्यान्वयः । न च गोधार्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयो दुर्बलः, 'चित्रत्रजोऽस्ती'त्यादौ गोस्थानरूपस्य त्रजस्यैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । 'घटशून्यं, चैत्रनसे'त्यादितत्पुरुषे भेदेनेव चित्रगुणभूतिबहुव्रीह्यावप्यभेदेन पदार्थैकदेशधर्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात्, फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः । प्राच्यैरपि 'सुन्दरराजपुरुष' इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे राजन्यन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च ।

यत्तु--गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन सम्बधित्वेन च लक्षकमतश्चित्रस्य गोपदार्थ एव स्वकीये गवि, तस्य च सम्बन्धिनि अन्वयान्न पदार्थैकदेशान्वयित्वम्, एकपदार्थयोश्च मिथोऽन्वयः कृतिवर्त्त-

कृष्णकान्तीटीका।

उपसंहरति—तस्मादिति । दुर्घट इति । गोधर्मिकवृत्तिज्ञानविरहादिति भावः । गोपदार्थधर्मिकान्वयबुद्धौ गोपदार्थधर्मिकस्य गोमुख्यविशेष्यकान्वयबुद्धौ च गोधर्मिकस्य वृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वोक्तौ नासम्भवोऽतो दुर्घटत्वमुक्तम् । एकदेशान्वयास्वीकारे युक्तिमाह—'चित्रत्रजोऽस्तीत्यादाविति । तादृशव्युत्पत्तेरिति । "पदार्थः पदार्थ एवान्वेति, न तु पदार्थैकदेश" इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । 'घटशून्यमि'त्यत्र शून्यपदार्थोऽत्यन्ताभाववत्, तदेकदेशोऽत्यन्ताभावे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः । 'चैत्रनसा' इत्यादौ नपुपदार्थस्य च दुहितृपुत्रस्यैकदेशो जन्यत्वे निरूपकत्वसम्बन्धेन चित्रस्यान्वयः । आदिपदा'चैत्रप्रजावती, मैत्रक्याल' इत्यादिसंग्रहः । भेदेनेवेति । अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेवेत्यर्थः । अभेदनाभेदसम्बन्धेन । वैचित्र्येणेति । "तत्पुरुषबहुव्रीह्यघटकः पदार्थः (पदार्थः) पदार्थ एवान्वेती"ति व्युत्पत्तेः स्वीकारादिति भावः । ननु भेदसम्बन्धेन क्वचिदन्वयबोधस्वीकारेऽप्यभेदसम्बन्धेन तस्य केनाप्यनङ्गीकारादिदमसङ्गतमित्यत आह—प्राच्यैरिति ।

तस्य च—गोश्च । नन्वेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोर्मिमथोऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत आह—एकपदार्थयोरिति । कृतिवर्त्तमानत्वयोरिति । यथा 'पचती'त्या-

ख्या चित्रपदं तात्पर्यमाहकम् इति जयरामपञ्चाननाः । केचित्तु चित्रापदं चित्रास्वामिपरम्, गोपदं गोस्वामिपरम्, चित्रास्वामी गोस्वामीति बोधः । चित्रात्वेन गोत्वेन चैकस्यैव भानम् व्याक्तिवचनानामिति न्यायादतो नातिप्रसङ्गः इत्याहुः । तन्न युक्तं तादृशबोधस्याननुभविक्त्वात् शोभनचित्रगुरिति बहुव्रीह्यावसंभवाच्च ।

मानत्वयोरिव नाव्युत्पन्न-इति । तन्मदम्, तथासति “चित्रगुः पुरु-
षस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर” इत्यादौ तदादेः स्वकीयगवादिपरामर्शक-
त्वापत्तेः, पदार्थैकदेशस्यैव परामर्शकतायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति ।
एवञ्चा‘रूढवानरो वृक्ष’ इत्यादावपि रूढधातुना स्वकर्मकारोहणस्य, क्तेन
कर्तुः वानरपदेन च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसा-
विध्यादेव स्वकर्मकारोहणकर्त्रभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्वोध इ-
त्यास्तां विस्तरः ॥ ४३ ॥

न चारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानरपदं स्वकी-
यवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि बहुव्रीहिः स्यादतस्ता-
दृगवाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह—

अस्यैकं प्रथमान्तं सत् सुबन्तैरितरैः सह ।

यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥ ४४ ॥

अस्य बहुव्रीहर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्सुबन्तैरितरनामभिः सह

कृष्णकान्तीटीका ।

दावाख्यातार्थयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोः परस्परमन्वयस्तथात्रापीति भावः । अग्यु-
त्पन्नत्वादिति । अस्मन्मते च गवादेरेकदेशत्वाच्च तत्परामर्शकत्वापत्तिरिति
भावः । इदमत्रावधेयम्—तत्पदस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नशक्तत्वादेकदेश-
परामर्शकत्वमस्त्येव, कथमन्यथा

पटोलपत्रं पित्तघ्नं, नाडी तस्य कफापहा ।

फलं तस्य त्रिदोषघ्नं, मूलं तस्य विरेचकम् ॥

इत्यत्र तत्पदस्य पटोलपरामर्शकत्वमिति भवन्मतेऽपि तदापत्तिः समाना, समानं
समाधानञ्चेति । न‘स्वारूढवानर’ इत्यत्रोक्तदिशा वानरपदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षकत्वेऽपि
स्वांशज्ञापकत्वासम्भवादासूढ इत्यस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् ततस्तादृक्शब्द-
बोधोऽनुपपन्न इति तत्र तमुपपादयति—एवञ्चेति । बहुव्रीहावेकदेशान्वयस्य युक्ति-
सिद्धत्वे चेत्यर्थः । साचिध्यादेव—सहकारादेव ॥ ४३ ॥

यस्येति । षष्ठ्यर्थो वृत्तिः, सा च वृक्षेऽन्विता ।

विग्रहलक्षणमाह—अस्यैकमिति । विवृणोति—अस्य बहुव्रीहेरिति । तथा च
यद्बहुव्रीहिघटकं यन्नाम प्रथमान्तीभूय स्वघटकसुबन्तसकलनामसाकाङ्क्षमेवार्थकम्
वन्तयच्छब्दसाकाङ्क्षम् तादृशं तन्नाम तद्वबहुव्रीहौ विग्रहः कथ्यत इत्यर्थः ।

भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते । नचोक्तवाक्ये तथा, सुबन्तस्यापि यदस्तत्र वृक्षपदेनैव साकाङ्क्षत्वात् । आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुबन्त इति न तादृशस्यापि वाक्य-स्यार्थे बहुव्रीहिः । पतितस्य धनं यस्य दण्डाद्घटो यस्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुबद्धयीमन्तर्भाव्य न बहुव्रीहिविग्रहः, सम्प्रदायविरोधात् । एवं घटेन पटो यत्रेत्यादिकः सहाद्यर्थमन्तर्भाव्यापि । सुबन्तैरिति तु सम्भ-वाभिप्रायम्, तेना'घटो देश' इत्यादिवहुव्रीहेर्न घटो यत्रेत्यादिविग्रहेण नञादेः सुबन्तत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः । 'सपुत्र' इत्यादौ तु सह पुत्रो ये-नेत्यादिरेव विग्रहो, न तु पुत्रेण सहेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः । 'सघटो देश' इत्यादौ च सह घटो येनेत्यादिविग्रहे सहार्थो वैशिष्ट्यं, न तु सामाना-धिकरण्यम्, घटे देशस्य तद्भावात् । 'जीवस्पितृक' इत्यादेस्तु जीवन्

कृष्णकान्तोटीका ।

नचेति । उक्तेति । आरूढो वानरो यस्य वृक्षमिति वाक्ये, तथा-निरुक्तविग्रहत्वम्, कुत इत्यत आह—सुबन्तस्येति । सुबन्तस्य-भेदार्थकसुबन्तस्य, यदः-यच्छब्दस्य, एवकारेण स्वघटकसुबन्तसकलनामव्यवच्छेदः । भेदार्थकत्वव्यावृत्तिबाह—आरूढ इति । ननु तस्य विग्रहत्वे का क्षतिरित्यत आह—इति नेति । विरोधादिति । तथा च समानार्थकसुबद्धयाघटितत्वमपि लक्षणविशेषणमिति भावः । न च समानाधि-करणबहुव्रीहियोग्यवाक्यमात्रस्यैव समानार्थकप्रथमाद्वयघटितत्वात्तन्नाव्याप्तिरिति वा-च्यम् । प्रथमान्यतादृशसुबद्धयाघटितत्वस्यैव निवेश्यत्वात् । चैत्रस्य धनं यस्मादि-त्यादिविग्रहेऽव्याप्तिवारणाय समानार्थकेति सुबद्धयविशेषणम्, तदर्थश्च तुल्यार्थकशब्दो-त्तरत्वमतः पतितस्येत्यादौ पतितपदोत्तरषष्ठ्याः स्वामित्वार्थकत्वविग्रहेऽपि न क्षतिः, एवञ्च विग्रहलक्षणे भेदार्थकत्वं सुबद्धयविशेषणमावश्यकम् । एवं सहाद्यर्थकसुबद्धयविशेषणमपि विशेषणं देयमिति । न च दक्षिणया पूर्वा यस्या इति विग्रहेऽव्याप्तिविशेषविधानादिति मामकीनोऽभिभवः पन्थाः । अन्तर्भाव्यापीति । न विग्रह इत्यादेरनुषङ्गः । सम्भ-वाभिप्रायमिति । तथा च सुबन्तत्वेनोपस्थितिमत्रमेव लक्षणे निविष्टमिति भावः । कुत इत्यत आह—तेनेति । इत्यादिरेवेति । सहशब्देनैवैकक्रियान्वयित्वरूपसाहि-त्यबोधात् पुत्रकर्तृकक्रियाजातीयस्वक्रियासम्बन्धित्वेन पितुरवगमः, अप्राप्तेः-अज्ञा-नात् । सहशब्दस्य यत्र न तादृशार्थकत्वं तत्रापि बहुव्रीहिरित्याह—सघट इति । तद्भावात्-सामानाधिकरण्यबाधात् । ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थधर्मिकज्ञान्तुङन्तप-दार्थविषेयकबोधानङ्गीकारात् जीवन् पिता यस्मेति विग्रहो न सम्भवतीत्यत आह—

पिता यस्येति विग्रहो यस्य च पिता जीवान्नित्येवं जीवादिभेदकाम्बवे
निराकाङ्क्षोऽपि जीवदामिन्नः पिता यदीय इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः ।

इदन्तु बोध्यम्—यत्र विग्रहवाक्ये सुबन्तयदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भव
स्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित एवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिव्युत्पन्नः, तेन
गन्तव्यो ग्रामो यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामश्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृकगतिकर्म-
ग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेशैःसार्गिको बोधः, कदाचित्तु—तात्पर्यादिवशा-
द्बन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन । यत्र तु यदस्तत्साकाङ्क्षत्वासम्भव-
स्तत्र विशेषविध्यसत्त्वे यन्नामार्थमुख्यविशेष्यको विग्रहवाक्याद्बोधः सुबन्त-
यदर्थान्विततन्नामार्थगर्भित एवार्थे, अत एव धनी दासो यस्येत्यर्थे यदीयधन-
वान् दासस्तस्य 'धनिदासकोऽयमि'त्यादितो नावगमः, किन्तु धनवत्स्व-
दाससम्बन्धिन एव । चन्द्रश्चूडायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहो न यदीय-
श्चन्द्रश्चूडायामित्यर्थकः, किन्तु यदीयचूडायां चन्द्र इत्यर्थकस्तादृशार्थ
एव सप्तम्यन्तेनेन्द्रादेर्विशेषतो बहुव्रीहिविधानात्, तेन 'चन्द्रचूडः शिव' इ-
त्यादौ स्वचूडावृत्तिचन्द्रसम्बन्धित्वेन शिवस्यावगमो न तु चूडावृत्तिस्व-
कीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन तस्य गगनादेर्वा बोधः । ससम्बन्धिकपदार्थस्य वि-
शेषणत्वस्थले तु सुबन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि, अत एव

कृष्णकान्तीटीका ।

जीवदिति । इत्यन्वय एव साकाङ्क्ष इति । तथा च जीवत उद्देश्यतावच्छेदकत्वे-
न विधेयत्वाभावाच्चानुपपत्तिगन्धोऽपीति भावः ।

तदर्थान्वितक्रियेति । यदर्थान्वितेत्यर्थः । बाधकं विनेत्यस्य फलमाह—कदा-
चित्त्विति । सम्बन्धित्वेनेति बोध इति पूर्वैणान्वयः । तत्साकाङ्क्षत्वासम्भवः—
क्रियासाकाङ्क्षत्वासम्भवः । एवार्थ इति । बहुव्रीहिव्युत्पन्न इति पूर्वैणान्वयः,
एवमग्रेऽपि । तस्येति नावगम इति परेणान्वयः । सम्बन्धिन एवेति अवगम
इति पूर्वैणान्वयः । विशेषविध्यसत्त्वं इत्यस्य फलमाह—चन्द्र इति । तस्य—शिवस्य,
अवगम इति पूर्वैणान्वयः । ननु तेन रूपेण बोधे का क्षतिः ? शिवस्यान्यप-
दार्थत्वाविशेषात्तादृशानुव्यवसायस्यापि सन्दिग्धत्वादित्यत आह—गगनादेर्वेति ।
तथा च चन्द्रचूडशब्दात् प्रथमात्मकगगनबोधः कदाचिदपि न जायते, सोऽपि
स्यादिति भावः । ससम्बन्धिकेति । नियतप्रतियोगिसाकाङ्क्षपदार्थस्येत्यर्थः ।
तादृशेति । ससम्बन्धिकेत्यर्थः, गर्भितेऽपीत्यर्थे बहुव्रीहिव्युत्पन्न इत्यनुपपन्नते,

‘चैत्रः पुत्रकृतोत्कर्ष’ इत्यादौ स्वपुत्रकृतोत्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते,
न त्वन्यदीयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिं विभजते-

तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ, तदादिमः ।

विग्रहस्य विशेष्यो यस्ताद्विशेष्यकबोधकृत् ॥४५॥

तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ । तत्र विग्र-
हवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याख्यो योऽर्थस्ताद्विशेष्यकबोधकृद्बहुव्रीहिः
तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानः, तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यवि-
धया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञाकत्वात्, तद्विग्रहश्चातद्गु-
णसंविज्ञानश्चरम इत्यर्थाद्भिद्यते । ‘वटस्वरूपः पदार्थः’ इत्यादितो हि

कुष्णकान्तीटीका ।

अत एव—तादृशार्थं बहुव्रीहेर्व्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः । प्रतीयत इति । विग्रहे स्वन्तयदर्थ-
चैत्रसम्बन्धस्य सम्बन्धनिकपदार्थपुत्रादिविशेषणत्वादिति भावः । अन्यत्र साधुत्वे
का क्षतिरित्यत आह—न त्विति ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिविभाजरूपनिरूपककारिकावतारणिकामाह—बहुव्रीहिमित्यादिना । वि-
वृणोति तद्गुणसंविज्ञानेति । तथा च कारिकायां तच्चातद्गुणसंविज्ञा-
नश्च तौ तदतद्गुणसंविज्ञानौ, तत्पदेन समभिध्याहारवशात् तद्गुणसंविज्ञानस्यैव बोध-
नात् कथकानां तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः । अत एव ‘संसर्गान्योन्याभावभेदतः’ इत्य-
पि सङ्गच्छते । कारिकास्यविग्रहपदस्य विग्रहवाक्यपरतया व्याचष्टे—विग्रहवाक्य-
स्येति । वाक्यस्य विशेष्यत्वासम्भवात् तस्य व्यापारानुबन्धित्वसूचनायाह—विशे-
ष्यविधयेति । तदादिम इति भागं व्याचष्टे—तयोरिति । तद्गुणसंविज्ञान इत्यस्य
व्युत्पत्तिमभिधान एव स्वोक्तलक्षणस्य स्वरसंसिद्धत्वं सम्पादयन्नाह—तस्येत्यादि ।
स्वार्थेति, स्वं बहुव्रीहिः, तदर्थप्रकारीभूतस्येत्यर्थः । तत्पदस्य बुद्धिस्थदाचकत्वादिति
भावः । समित्यस्यार्थमाह सम्यगिति, तन्निष्कृष्टार्थमाह—विशेष्यविधयेति ।
सान्वयसंज्ञाकत्वादन्वयसंज्ञाकत्वादित्यर्थः । तदन्तिमलक्षणस्यानुक्तत्वान्न्यूनतापरिहा-
रायाह—तद्विग्रहश्चेति । तद्गुणसंविज्ञानभिन्न इत्यर्थः । चरम इत्यनुषज्यते, तथा च
तयोश्चरमश्चातद्गुणसंविज्ञानस्तद्गुणसंविज्ञानभिन्न इत्यर्थः । अर्थादिति । प्रतियोगि-
ज्ञाने सति तद्भिन्नस्य स्रष्टृत्वात् प्रतियोगिनिरूपणे तन्निरूपणस्यानावश्यकत्वादिति
भावः । तथा च स्वयोरप्यविग्रहवाक्यप्रयोज्यबोधमुख्यविशेष्यकबोधजनकबहुव्रीहित्वं
तद्गुणसंविज्ञानलक्षणं, तदन्यबहुव्रीहित्वमस्तद्गुणसंविज्ञानलक्षणमिति फलितम् । लक्ष्ये

घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटामि-
न्नस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया बो-
ध्यते । घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततो-
न्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन । 'कुटादिर्गण' इत्यादिरपि
कुट आदिष्वस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधार्मिकव्यवस्थाधर्मिणः
सम्बन्धित्वेन घातवन्तरमिव कुटमपि बोधयन्तद्गुणसंविज्ञान एव बहु-
व्रीहिः (१) ॥ ४५ ॥

प्राज्ञां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति—

यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।

अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवाऽऽदिमः ॥ ४६ ॥

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्यार्थस्यान्वयबोधने

कृष्णकान्तटीका ।

लक्षणं सङ्गमयति—घटस्वरूप इति । हि—यस्मात्, अन्वयश्चास्य बोध्यत इत्यत्र ।
उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्ववृत्तित्वानियमाभिप्रायेणाह—घटामि 'ति । अलक्ष्ये लक्षणा-
गमनव्याजेन चरमविशेष्यत्वे मुख्यविशेष्यत्वनिवेगव्यावृत्तिं व्यञ्जयति घटस्येति ।
विशेष्यं घटभिन्नस्वरूपम्, अन्यद्वण्डादि । सम्बन्धित्वेनेति । इदमुपलक्षणं,
घटामिन्नस्वरूपजन्यसम्बन्धित्वेनेत्यपि बोध्यम् । इति न तत्र प्रसङ्ग इति पुराणायन्,
तथा च मुख्यत्वानिवेशे घटस्य स्वरूपस्य वा विशेष्यत्वानपायादित्यसिरिति
भावः । ननु तन्निवेशे कुटादीत्यादिबहुव्रीहावव्याप्तिस्तत्र स्वार्थविशेषणस्य कुटो
मुख्यविशेष्यतयाऽभानादित्यत आह—कुटादिर्गण इति । व्यवस्था—ज्ञानं,
व्यवस्थाधर्मिणोऽत्रादिपदार्थत्वमिति भावः । तच्चापेक्षात्मकम् । कुटमपोति । तथा
च तल्लक्षणे तद्विशेष्यक इत्यत्र तन्मात्रविशेष्यकत्वं मया न निवेशितं येना-
व्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

प्राचीनमते लक्षणान्तरस्योक्तत्वात् तस्यावतारणिकामाह—प्राचामित्यादि ।
विवृणोति—यो बहुव्रीहिरिति । तथा च स्वघटकार्थविषयतानिरूपितवि-
षयतावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वार्थविषयशास्त्रालिबोधजनकत्वं तद्गुणसंविज्ञा-
नत्वं पर्यवसितमिति भावः । एतन्मते तस्य स्वार्थघटकस्य गुणस्य
विशेषणस्य सम्यक् स्वार्थान्वयिनि प्रकारतया ज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्तिर्बोद्धव्या ।

(१) अत्र कुटामिन्नस्वधार्मिकज्ञानधर्मिसम्बन्धित्वदिनऽऽदिपदे लक्षणा, लक्ष्यतावच्छेदकस्याप-
कुटादेर्विशेष्यान्वयिनिधर्मादिनऽऽन्वयान्तर्गुणत्वम्, लक्षणाया अजहत्स्वार्थत्वञ्च बोध्यम् ।

समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः । 'लम्बकर्णमानय, हार-
ग्रीवं पश्ये'त्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बस्वकर्णसम्बन्धिनः, स्वग्रीवावृत्तिहार-
सम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृश-कर्ण-
हारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयबोधने समर्थ इत्येवंविध एव तद्गुण-
संविज्ञानस्तद्विज्ञ एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः, यथा 'दृष्टसागरमानय'
इत्यादीति प्राचां मतम् ॥ ४६ ॥

व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते—

स्वान्तर्निविष्टाद्वित्र्यादिनामभिर्विग्रहात् पुनः ।

बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपद-त्रिपदादिकः ॥ ४७ ॥

द्वि-त्रि-चतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपद-त्रिपदचतु-
ष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः । चित्रा गौर्यस्येति विग्रहात् 'चित्रगुरि'त्यादौ
द्विपदस्येव, जरती चित्रा गौर्यस्य, महन्नीलमुत्पलं यत्रेत्यादिविग्रहात्
'जरतीचित्रगुश्चैत्रो' 'महन्नीलोत्पला सरिदि'त्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहि-

कृष्णकान्तोद्यका ।

लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—लम्बकर्णमानयेत्यादि । ननु 'लम्बकर्णमानये'त्यत्र कर्म-
त्वादौ तस्यान्वये मादाभावः, तादृशवाक्यश्रवणानन्तरं तदानयनं न स्यादिति तु न
देश्यम्, पुरुषानयनस्य तदानयननिश्चितत्वादित्यत आह—हारग्रीवमिति । अत्र हारं
विनापि पुरुषानयनसम्भवात्तत्र तदन्वयस्यावश्यकत्वमिति भावः । हि-यस्मात्, अन्व-
यश्चास्य बोधने समर्थ इत्यत्र । इतीति । अत इत्यर्थः । एकत्र विशेषणस्वेनोप-
स्थितस्यान्वयान्वयासम्भवात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वेन प्रत्ययस्य व्युत्पन्नत्वा-
च्चाह—व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति । अन्तिमस्य लक्षणमाह—तद्विज्ञ एव चेति ।
उदाहरणमाह—यथेति । 'चित्रगुमानये'त्यादौ तादृशबोधोपयिकयोग्यतादिसत्त्वादाह-
दृष्टेति । तथा चात्र योग्यताविरहेण तादृशबोधसमर्थत्वाभावात् तद्गुणसंविज्ञान-
त्वप्रसक्तिरिति भावः ॥ ४६ ॥

ननु बहुव्रीहेरेवं विभजने द्विपदादेरविभाजकत्वात् कथमभियुक्तानां ताद्रूप्येण कथा-
यामुपस्थास इति तद्रूपाणां विभाजकत्वव्यञ्जककारिणावतरणिकामाह—व्युत्पत्तिवै-
शद्यार्थमिति । विवृणोति—द्वि-त्रिचतुरादिभिरिति । तथा च स्वघटकनामद्वय-
घटितविग्रहको बहुव्रीहिर्द्विपदः, एवं त्रिपदादिकं निर्वाचयमिति फलितम् । ननु त्रिप-
दादिवहुव्रीहिरेवातिष्ठः, 'मत्तबहुमातङ्ग'मित्यादौ कर्मधारयोत्तरं द्विपदबहुव्रीहेरेव तादृ-
शार्थकत्वसम्भवादित्यतस्त्रिपदादित्वं तत्र सम्पादयति—चित्रा गौर्यस्येत्यादिना

रावश्यकत्वात्, जरती चित्रगवी यस्य, महर्त्रीलोत्पलं यत्रेति, द्विपदवि-
प्रहे जरतीशब्दे पुंवद्भावस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयो-
र्विधानात् समासान्तपदस्य चोत्तरपदत्वात्, एकत्र द्वयमिति न्यायेन
गवि चित्रजरत्योरभेदानुभवस्योत्तरीत्या सन्यादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमेव
त्रिपदादिवहुव्रीहिरावश्यकत्वाच्च ॥ ४७ ॥

द्वन्द्वं लक्षयति—

यद्यदर्थकयन्नामन्यूहो यद्यत्प्रकारके ।

बोधे समर्थः स द्वन्द्वः (१) समासस्तावदर्थकः ॥ ४८ ॥

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थ-

कृष्णकान्तीदीकरः।

आवश्यकत्वादित्यन्तेन । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—जरतीत्यादि । प्रसङ्गा-
दिति । ननु तत्स्वीकारेऽपि कथं न तयोः प्रसङ्ग इत्यत आह—उत्तरेति । पद
इत्यस्य पर इति शेषः । “भाषितपूर्वस्कादनुजपूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरण” इति
पुंवद्भावानुशासनात् “आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे” (२) इत्याकारानुशास-
नाच्चेति भावः । ननु चित्रापदनीलपदयोरपि स्वापेक्षयोत्तरत्वमस्त्येवेति तत्स्वीकारेऽपि
कथन्न प्रसङ्ग इत्यत आह—समासान्तेति । ननु कर्मधारयाघटकनामान्तराव्यवहि-
तोत्तरनाम्नि तयोर्विधानं वक्तव्यमित्यत आह—एकत्र द्वयमिति । तथा चानुभवानु-
रोधेनैव त्रिपदिवहुव्रीहेः स्वीकारे, अन्यथाऽन्यपदार्थबोधार्थं बहुव्रीहिसामान्यस्य स्वी-
कारो न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम्—द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थत्वमपि विभाजवं
बोध्यम्, यदुक्तं भर्तृहरिणा—

यत्सुबन्तयदर्थेनान्वितः स्यात्तस्य विग्रहे ।

नामार्थस्तत्सुबन्तान्यपदार्थोऽसौ निगद्यते ॥ इति

स्वघटकश्चित्रनामार्थो यस्य बहुव्रीहेर्विग्रहघटकयत्सुबन्तार्थयदर्थेनान्वितः स्यात्
तत्सुबन्तान्यपदार्थत्वेनासौ कथ्यते इति तदर्थः ॥ ४७ ॥

द्वन्द्वलक्षणप्रतिपादकारिकावतारणिकामाह—द्वन्द्वमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः ।
विवृणोति—यद्यदर्थोपस्थापकस्येति । तथा च स्वघटकयत्नामोपस्थाप्यव्यव-

(१) परस्परान्वितसमस्यमाननिष्किलपदार्थबोधकसमासत्वं द्वन्द्वव्यवहारविषयत्वं वा द्वन्द्व-
समासत्वावेति तत्त्वम् ।

(२) अत्र ‘स्त्रियां पुंवद्भाषितपूर्वस्कादनुज समाधाधिकरणे स्त्रियामपूरणीमियादिषु (६।२।२४)
इति ‘आङ्महंतः समानाधिकरणजातीययोः’ (६।२।२६) इति च पा० सूत्रम् ।

प्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः । 'पाणिपादं वादय (धावय?)', धवखदिरौ छिन्धी'त्यादौ हि कर्म-
त्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युप-
स्थापकस्य पाणपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याद्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नि-
श्चयः कारणम्, अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः ।

यत्तु—पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणिपादादिसा-
हित्ये लक्षणा, अत एव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात्, पदा-
न्तरन्तु तादृशलक्षणाया निरुद्धत्वसम्पादकं, तथाविधसाहित्यस्य च स्वा-
श्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं
वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वम्—इति प्राच्यैरुक्तम्,

कृष्णकान्तीटीका ।

दर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृशानुपूर्वीमत्स-
मासत्वं तत्तदर्थबोधे द्वन्द्वत्वमिति पर्ववसितार्थः । 'पाणिपादं वादये'त्यत्र पाणिपादमिति
प्रतीकेऽतिव्याप्तिरतः समासत्वनिवेशः । 'धवखदिरौ छिन्धी'त्यत्र धवेतिभागेऽतिव्याप्ति-
वारणाय आनुपूर्वीनिवेशः । न च तस्य समासत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तथापि घटपटादित्यस्य कुड्यकुगुलबोधने द्वन्द्वापत्तेः, समूहालम्बननिश्चयस्य तादृशबोधं
प्रति हेतुत्वात् । न च तादृशबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम् ।
भ्रमसाधारणाय निरूप्यनिरूपकनिवेशस्यावश्यकत्वेन विशिष्टवाक्यार्थबोधत्वस्य जन्य-
तानवच्छेदकत्वाद्व्यापकत्वनिवेशापेक्षया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववदितलक्षणस्य
लघुत्वादिति भावः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति—पाणिपादमिति । द्वन्द्वस्य द्वैविध्यात्
समाहारद्वन्द्वमुक्तेतरतरद्वन्द्वमप्याह—धवखदिराविति । हि—यस्मात्, तच्च
कारणमित्यन्वयि ।

प्राचां मतं दूषयन् तदुपन्यस्यति—यद्विति । लक्षणायां युक्तिमाह—अत एवे-
ति । साहित्ये लक्षणास्वीकारादेव । ननु लक्षणास्वीकारेऽपि कथमुपपद्यते सङ्गतिरित्यत
आह—समाहारस्येति । एकत्वादिति । तथा च लक्षणां विनोभयबोधकत्वेन
द्विवचनप्रसक्तावेकवचनानुपपत्तेरित्युपपद्यते सङ्गतिरिति भावः । ननु पादादिपदस्य पा-
णिपादादिसाहित्ये लक्षणास्वीकारे पाण्यादिपदं व्यर्थमित्यत आह—पदान्तर-
न्त्विति । निरुद्धेति । स्वयं तात्पर्यज्ञानहेतुताया अनङ्गीकारात् तात्पर्यग्राहकत्वं
नोक्तमिति । द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादेः साहित्यनिष्ठत्वाभावेऽपि तस्यायोग्यत्वं वारयति—
तथाविधेति । पाणिपादसाहित्यस्येत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वादन्वयनिरूपकत्वात्, यथा-
श्रुते साकाङ्क्षायाः शब्दनिष्ठत्वेनासङ्गत्यापत्तेः ।

तत्र युक्तम्—तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं, तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्वत्तद्विस्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वद्वयं द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । साहित्यस्य द्वित्वबहुत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाक्षात्त्वन्तादृशद्विगोरिवेति चेत्, तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्ये भक्त्या, 'हस्त्यश्वं धनमि'त्यादेरयोग्यताया दुर्वारतापाताच्च—नामार्थयोर्भेदान्वयाव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन घनादावन्वयायोगात्, तादृशसाहित्ये घनादेरभेदविरहाच्च । समाहारपरिभाषा तु क्लीबलिङ्गत्वमित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना, न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका ।

कृष्णकान्तीटीका ।

दूषयति—तत्र युक्तमिति । तुल्यवदिति । एकजातीयक्रियानिष्ठसाक्षादेकजातीयसंसर्गनिरूपकत्वम् । बुद्धिविशेषेति । नानैकत्वप्रकारकबुद्धित्वार्थः । द्वित्वादिवोधार्थमिति । तथा च यत्र तादृशसाहित्यगतद्वित्वान्वये तात्पर्यं तत्र समाहारद्वन्द्वस्यापि द्विवचनान्ततापत्तेरिति भावः । शङ्कते—साहित्यस्येति । बहुत्वेऽपि नानात्वेऽपीत्यर्थः । तादृशेति । समाहारेत्यर्थः, "द्वन्द्वैकत्वम्" "तथा द्विगो"रित्यनुशासनवशात्तथैव कल्पनादिति भावः । वक्तुमुचितमिति । युक्तेस्तौल्यवादितिशेषः । भक्त्या—लक्षणया । ननु पाणिपादं न द्रव्यमित्यनुभवापुरोधेन तत्र भक्तिरावश्यकौ । न च तादृशानुभव एवाप्रामाणिकः, प्रामाणिकस्तु पाणिपादं द्रव्यमित्येवान्वय (नुभवः) इति वाच्यम् । अनुभवापलापे पदार्थमात्रस्यापि खण्डनसम्भवात्, स्वाश्रयनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्ये पाणिपादाव्यवस्थल एव तादृशप्रयोगसम्भवाच्चेत्यत आह—हस्त्यश्वं धनमित्यादि । दुर्वारतापाताच्चेति । घनादौ निरुक्तसाहित्यस्याभेदविरहादिति भावः । ननु स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन घनादौ हस्त्यश्वसाहित्यस्यान्वयसम्भवाद्योग्यत्वमित्यत आह—नामार्थयोरिति । ननु साहित्यस्य घनादावभेदविरहेऽपि तादृशसाहित्ये धनत्वैवाभेदाव्यवयो भवितुमर्हतीत्यभिमानं निराकर्तुमाह—तादृशेति । केचित्तु ननु नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽप्यभेदाव्यवयो बाधकाभावाच्चेत्यत आह तादृशेतीत्याहुः । तन्मन्दम्, 'अयोग्यताया दुर्वारत्वादि'ति ग्रन्थेन चरितार्थं तथा पुनस्तादृशशङ्कनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्, तथा सति साहित्यस्याभेदविहाच्चेत्येव लिखनस्योचित्याच्च । परे तु अयोग्यताया इत्यस्य स्वरूपसम्बन्धेनायोग्यताया इत्यर्थ इत्याहुः । तत्र, लिखनानौचित्यस्य तादवस्थयात् । नन्वेवं तस्य समाहारावोचकत्वे

एतेन—‘धवखदिरावि’त्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहि-
त्याश्रये लक्षणा, अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्येव पर्या-
सिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवद्वयस्य
खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेः—इति मीमांसकानां मतमप्यपास्तम् ।

तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेषाविशेष्यत्वं वा
धवखदिरयोः साहित्यं, तदाश्रयश्च धवद्वयादिकमपीति तादृशसाहित्या-
श्रयलक्षकत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिवोधस्य दुर्वारतापत्तेः ।
न च त्रितयाविशेष्यकधवखदिरधर्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः
साहित्यं, तच्च न धवद्वयादेरिति वाच्यम् । तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवे-
नास्पृशत् । तस्मात् यत्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र
तत्तद्धर्मावच्छिन्ने समुदित एव पर्यासिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवच-
नादिकं साक्षाद्भवम् न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्मा-
वच्छिन्ने, यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च बोधप्रसङ्ग

कृष्णकान्तोदीका ।

समाहारसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—समाहारेति । तथा च समाहारबोधार्थं न
तत्संज्ञा, किन्तु एकत्वादिविधानार्थमेवेति भावः । अर्थव्यवस्थापिका—समाहारार्थक-
त्वज्ञापिका ।

मीमांसकमतं दूषयति—एनेनेत्यादिना । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । अन्यथा-
तादृशलक्षणाया अस्वीकारे, द्विवचनादेरित्यादिना बहुवचनपरिग्रहः । प्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकेति । प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यतावच्छेदकेत्यर्थः, एवकारेण वस्तुगत्या प्रकृत्य-
र्थभूतत्ववच्छेदः । ननु धवखदिरौभयगतद्वित्वस्य समवायसम्बन्धेन प्रत्येकं धवत्वादि-
विशिष्टेऽपि स्वत्वात् धवत्वादेरप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेऽपि नैतद्व्युत्पत्तिबाध इत्यत आह—
पर्यासिसम्बन्धेनेति । अन्यथैकपदार्थतात्पर्येऽपि द्विवचनापत्तेरिति भावः ।

दुर्वारतापत्तेरिति । योग्यतासत्त्वादिति भावः । साङ्गते-न चेति। त्रितयावि-
शेष्यकेति । तथा च धवौ खदिरावित्यादिज्ञानमादाय न द्वयोः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्व-
मिति भावः । प्रकृते-धवखदिरावित्यत्र । एतेन ‘धवखदिरपलाशः’ इत्यत्र चतुष्टयावि-
शेष्यकेति बोध्यम् । अल्पगोदविषयीकरणात्, भवद्विधानामपीति शेषः । अन्यथा
कस्यापि साहित्यस्य स्वमतेऽधानात्तादृशतादृशसाहित्यादेरसङ्गतत्वापत्तेः । उपसंहरति—
तस्मादिति । तथाविधेति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेत्यर्थः । तथा चैकधर्मस्य तथात्वं-

इति तत्त्वम् ।

‘घटघटे’त्यादिकस्य ‘घटकलसे’त्यादिकस्य ‘घटतद्घटे’त्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृङ् नामानिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः । अत एव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथो भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय “चार्थे द्वन्द्व” (२।२।२९) इति पाणिनिः प्राह । अत एव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं शब्दमन्तर्भाव्य घवश्च खदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुज्यते वृद्धाः, समुपाददते च तत्र मिथो भेद-
भ्रान्त्यर्थश्चकारद्वयम् । ‘पीततत्पटयोस्तादात्म्यमि’त्यादौ तत्पटादेः पीताद्य-

कृष्णकान्तीदीका ।

स्थल एवोक्तव्युत्पत्तेरिति भावः । तत्त्वमिति । तथा च साहित्ये भक्तिं विनाप्याप-
त्यसम्भवात् कृतं तादृशसाहित्ये भक्त्येति भावः ।

यद्यतप्रकारताबोधसमर्थत्वनिवेशन्यावृत्तिमाह—घटघटेत्यादिकस्येति । एक-
घटतात्पर्यकस्येति शेषः, एवमपेक्षेति, सम्प्रदायबोधः । तत्र, वीप्साया अनिवेशे-
ऽपि घटप्रकारकान्वयबोधं प्रति घटघट इत्यानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादिति-
व्याप्त्यसम्भवात्, निष्कृष्टे च समासत्वाभावादेव तत्प्रसक्त्यभावाच्च । वस्तुतस्तु कर्म-
धारयाद्यन्यत्वे सति तदर्थकनामस्तोमत्वं तदर्थकद्वन्द्वत्वमिति कुतो न कृतमित्याकाङ्क्षा-
यामाह—घटघटेत्यादि । द्वन्द्व इति । तथा च भवन्मते स द्वन्द्वः स्यादिति भाव
इति तु परमार्थः । नञ्यास्तु वीप्साया अप्रवेशे घटघट इत्यादिसमोतत्पुरुषेऽतिव्या-
प्तिः, तस्य घटवृत्तिघटप्रकारकान्वयबुद्धावपि तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् समासत्वाच्चे-
त्याशङ्क्य तादृशान्वयबुद्धौ तेन रूपेण हेतुत्वेऽपि स्ववटकनामोपस्थाप्यैकार्थप्रका-
रनानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नापराथप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकबुद्धौ तेनाहेतुत्वाच्च
प्रसङ्ग इत्याह ‘घटघट’ इत्यादीति प्राहुः । ‘नीलोत्पलेति’कर्मधारयस्य नीलाभि-
न्नोत्पलाद्यर्थकद्वन्द्वप्राप्तिवारणाय वीप्साप्रवेश इति तत्त्वम् । अत एदैकतात्पर्यक—‘घट-
घट’ इत्यादेर्द्वन्द्वत्वाभावादेवेति सम्प्रदायः । लक्षणांतरं परित्यज्यैतादृशलक्षणादेवेति
वस्तुमिति । यद्यतप्रकारकेत्यत्र वीप्साप्रवेशादेवेत्यर्थ इति तु नञ्याः । ‘अप्येकदन्त-
हेरम्ब’ इत्यादौ द्वन्द्वोपपत्त्यर्थमाह—तत्त्वावच्छेदकयोरिति । समस्यमानपदार्थता-
वच्छेदकयोरिति प्रत्ययः । स्वार्थ इति । परस्परभिन्नार्थ इति तदर्थः, चराब्दस्य भेदगर्भसमु-
च्चयबोधकत्वादिति भावः । अस्य—द्वन्द्वस्य, समुपाददते इति वृद्धा इति पूर्वणान्वयः ।
पदार्थतावच्छेदकभेदवत् पदभेदस्यापि द्वन्द्वनियामकत्वम्, कथमन्यथा पीततत्पटयोस्ता-
दात्म्यमिति प्रयोग इति वैयाकरणा वदन्ति । तन्मन्दम्, तत्र पदार्थतावच्छेदकभेद-
स्यापि सत्त्वात् पदभेदस्य तन्नियामकत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्याह—पीतेत्यादि । एक-

भिन्नत्वेऽपि पीतत्व-तत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेदः, सुबर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात्, सुबर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात्, परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत एव “व्यणुकारम्भकसंयोगनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं नश्यतीति” भाष्य-स्य योग्यतासम्पत्तये सुबर्थैकत्वस्य कार्यद्रव्यत्वेऽन्वयमाभीषत्सुनाऽऽचा-र्येण (१) “जात्यभिप्रायकमेकवचन”मिति गुणाकिरणावस्थामभिहितम् । अत एव च “इत्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः, स्वामिनो देवदेवरौ” (२) इत्यत्र द्विवचनमहिन्ना स्वामिनो आतरो देवदेवरोभयपदवाच्या इत्यर्थः सुभूत्या-दिसिद्धः सङ्गच्छते । यदि च-पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले ‘पीतपटावि’त्यादिकः प्रयोगः स्यात् पतित्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वात्, एवं पीतपटयोर-

कृष्णकान्तीटीका ।

तात्पर्यकत्वसूचनाय तादात्म्यमुक्तम् । अस्त्येव भेद इति । तथा च किं पदमेद्रव्य-तथात्वमुच्यते इति भावः । ननु पदार्थैकदेशे पदार्थान्वयासम्भवात्तत्र द्वित्वान्वयानु-पपत्तिरित्यत आह—सुबर्थस्त्विति । तत्र-पीतपटयोरित्यत्र, प्रकृत्यर्थे-पीते पटे च, तादृशसम्बन्धेन-पर्याप्तिसम्बन्धेन, एवकारेण स्वाश्रयवृत्तित्वस्वरूपादिसम्बन्ध-व्यवच्छेदः । साकाङ्क्षत्वादिति । तथा च पर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थसाक्षात्क्षत्वं-नियमेऽपि सम्बन्धान्तरेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसाक्षात्क्षत्वे बाधकाभावः । नन्वे-तावता प्रकृते किमायातमित्यत आह—परन्त्विति । पीतत्वतत्पटत्व-योरेवेति । द्वित्वसत्त्वेऽपीत्यनुषज्यते । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । “पदार्थः पदार्थ एवान्वेति न तु पदार्थैकदेश” इतिव्युत्पत्तेः सङ्कोचादित्यर्थः । पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकान्वयो न दृष्टव्य इत्यत आह—अत एवेति । व्यणुकारम्भ-केति । परमाणुद्वयसंयोगनाशेभ्य इत्यर्थः । कार्यद्रव्य-त्रसरेणादिकम् । योग्यतास-म्पत्तय इति । कार्यद्रव्याणामनेकत्वात्तत्रैकत्वस्य बाधादिति भावः । ननु तत्र द्रव्यपदं तादृशद्रव्यत्वपरं, तस्य च स्वाश्रयप्रतियोगित्वसम्बन्धेन नाशेऽन्वय इत्येव जात्यभिप्रायकमित्यस्याभिप्राय इति यद्युच्यते, तदाप्याह—अत एव चेति । सङ्ग-च्छत इति परेणान्वयः । सुभूतिः—कोषटिप्पनी, तथा च तत्र द्वित्वस्य पदार्थतावच्छेद-कपद एवान्वयात्तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वादिति भावः । साङ्कोते—यदि चेति । इति सूक्ष्ममीक्ष्यत इति परेणान्वयः । कुत इत्यत आह—पीतत्वेति । दृष्टापत्तावप्याह—

(१) उदयनाचार्येण । (२) अमरकोश मनुष्यवर्ग इलो० ३९)

भेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च, तदर्थे सुबर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वात्-
 इत्यादि सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा 'गोदौ ग्राम' इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र
 द्विवचनमिति वदन्ति । 'विद्यतिविन्दतिविनत्तीनामनिद्' इत्यत्र
 विद्यत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः, किन्तु सत्ताद्यर्थकतादृशधा-
 तुत्वेनैव । मृगपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि 'हरिणहरिणावि'त्यप्रयोगात्
 समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषो व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन 'हारणीवि'त्यत्र लुप्त-
 श्रुताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डुरयोर्बोधः । 'हरी नमस्या-
 वि'त्यत्राप्युत्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरवगतिः, अन्यथा 'हरिहरी
 नमस्यावि'त्यपि प्रयोगापत्तेः । हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले तु यत्र 'हरय'
 इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तरसंख्यावगमस्तत्र तत्तत्संख्यावाच्छ-
 न्नस्वार्थलक्षकस्य लुप्तस्य हर्यादिपदस्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्यादि-
 पदं तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकम्, तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरि-
 पदं विष्णुद्वयस्य सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा । न

कृष्णकान्तोदीका ।

एवमिति । शुद्धेति । द्वित्वानवच्छिन्नेत्यर्थः । तदर्थे—पटत्वादिरूपार्थः । समाधत्ते
 तदेति । गोदाचिति । ग्रामवाचकगोदशब्दस्य द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वादिति भावः ।
 साधुत्वार्थमिति । आनुपूर्वीरूपाकाङ्क्षासम्पादनार्थमिति भावः । न विदधातु-
 त्वेनेति । तथा सत्तातुपूर्व्या ऐक्येन पदार्थतावच्छेदकभेदासत्त्वाद्द्वन्द्वानुपपत्तिः स्या-
 दिति भावः । तादृशेति विदेत्यर्थः, तथा च सत्तालाभविचाराणां पदार्थतावच्छेदक-
 काटिप्रविष्टत्वात् पदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वेन द्वन्द्वो नानुपपन्न इति भावः । समानश-
 ब्दयोरैकानुपूर्वीकयोः शब्दयोः । प्रयोजनमाह—तेनेति । लुप्तहरिपदस्मरणेनैव । ननु
 द्विवचनादिमात्रसाकाङ्क्षं प्रकृत्यन्तरमेवं स्वीक्रियते किमेकरोपादरेणेत्यत आह—अन्य-
 येति । एकशेषानादर इत्यर्थः । ननु प्रकृत्यन्तरास्वीकारे हरो च हरयश्चेति विग्रहे
 'हरय' इत्यादितः सिंहत्रय—विष्णुद्वयबोधो न स्यात्, लुप्तहरिपदस्मरणेऽपि सङ्ख्यावा-
 चकध्वबाद्यभावात् सङ्ख्यावगमो न स्यादतस्तदप्युपपादयति—हरी चेति । तत्तदित्या-
 दि । द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नविष्णुलक्षकस्य । प्रतिसंहितमेव—ज्ञातमेव । तथाविधेति ।
 त्रित्वावच्छिन्नसिंहस्तेत्यर्थः । ननु यत्र तादृशप्रतिसन्धानं नास्ति तत्र तादृशबोधो
 न स्यादित्यत आह—तदप्रति सन्धाने त्विति । लक्षण्येति । लाववादाह—शक्ती-
 ति । बोधकमित्यनेनान्वयः । शङ्कते—न चेति । नियमादिति । कदाचित्तुप्रवि-

च विग्रहस्थसुबर्थस्य द्वित्वादेः समासाभतिपाद्यत्वनियमात्तथाविवाद्वि-
त्रित्वान्तर्भावेण द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वादुक्तक्रमेणैकशेषो न युक्तः, 'शलाका-
परि, हस्त्यश्च'मित्यादौ व्याभिचारेणोक्तानियमस्यासत्त्वात्, 'एकत्वे चैक-
त्वानि चेति विग्रहे च 'एकत्वानी'त्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यैर-
मिहितत्वाच्च । हंसश्च हंसी च इत्यर्थे 'हंसहंस्यावि'त्यप्रयोगात् तत्रापि "पुं
सा स्त्रियाः सारूप्ये"(१) इत्यनुशिष्टेहंसीपदस्य लोपे 'हंसावि' त्यत्र लुप्तमेव
हंसीपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः, तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंस-
त्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणाया वा ग्रहादेव ।

यत्तु—तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधक्रमः,
सुबर्थस्तु पुंस्त्वहंस एवान्वेति, न तु हंस्यामयोग्यत्वात्—इति मतम् ।
तच्च, तथा सति स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्निथो भेदविर-
हेण द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषस्य दुष्करत्वापत्तेः, अन्यथा 'घट-तद्घटावि'.

कृष्णकान्तीटीका ।

भक्तिस्मरणेन नीलोत्पलितर्कगंधारयात् प्राचां नीलामिन्नोत्पलप्रतीत्यापत्तेरिति भा-
वः । न युक्त इति । द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषविधानादिति भावः । (शलाकेति) अक्षश-
लाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेव परिणा सहान्वयीभावस्य विधानादेकत्वसङ्ख्यायाः स-
मासप्रतिपाद्यत्वादिति भावः । नन्वेकत्वस्य समासाप्रतिपाद्यत्वनियमो मया नोक्तः
परन्तु द्वित्वादोरित्यत आह—एकत्वे चेति । अनुशिष्टेरिति लोप इत्यन्वयि ।
“पुंसा सह स्त्रियाः सारूप्ये स्त्रिया लोपः” इत्यनुशासनार्थत्वात्तस्य लोपप्रयोजकत्वम् ।
शक्तेरिति ग्रहादेवेत्यत्रान्वयः । विभिन्नरूपावच्छिन्नैका भक्तिस्तु पुष्पदन्तपद्-
मं प्रसिद्धेति भावः । वृत्तिभ्रमं विनाप्युपपादयति—लक्षणाया वेति । स्त्रीपुंसयो-
र्बोध इति सूचनान्वयः ।

प्राचीनमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । बोधक्रममिति । तथा च हंसश्च
हंसश्चेति विग्रहात् स्वरूपैकशेष एवेति भावः । ननु सुबर्थपुंस्त्वस्य हंस्यां वा-
धादयोग्यत्वमित्यत आह—सुबर्थस्त्विति । दूषयति—तन्नेति । भेदविर-
हेणेति । विशिष्टहंसत्वे हंसत्वभेदासत्त्वादिति भावः । दुष्करत्वापत्ते-
रिति । न च पदार्थतावच्छेदकयोर्निथो भेदविरहेऽपि हंसे हंसाभेदसत्त्वेन कुता
द्वन्द्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथापि 'स्यां हंसभेदासत्त्वेन पदार्थयोरपि भेदविरहात् ,

त्यपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् । हंस्यो च हंसाश्चेति विग्रहेऽपि 'हंसा' इत्यतो हंसी-
 द्वयहंसत्रययोः प्रागुक्तरीत्यावगमः । दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे
 'दुन्दुभी सुन्दरावि'त्यत्राक्षभेदयोर्बोधस्थले पुलिङ्गस्यैव दुन्दुभिःशब्दस्य
 शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वम् । युवा च युवतिश्च इत्यर्थे
 'युवानावि'त्यत्राप्युक्तरीत्यैव युवतियौवनवतोर्बोधः । 'वरटा-हंसौ, लक्षणा-
 सारसावि'त्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदसारूप्यविरहाच्चैकशेषः । दम्प-
 त्यर्चनप्रकरणे 'ब्राह्मणावानयेदि'त्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे
 प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभार्यापत्योरवगमः । एकश्चैका चेत्यत्र 'एकौ' द्वौ च
 चोभे चेत्यत्र 'उभौ' त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे 'त्रयः' इत्यादिरैक-

कृष्णकान्तोदीका ।

क्षेत्स्मन्मते च स्त्रीत्वविशिष्टहंसत्वावच्छिन्नपुंस्त्वविशिष्टहंसत्वावच्छिन्नयोरिव तद्द्वयो-
 रपि मिथो भेदसत्त्वानुपपत्तिगन्धोऽपीति भावः । ननु निरुक्तभेदयोरननुगतत्वादव्य-
 भिचारेण द्वन्द्वनियामकत्वं न सम्भवतीत्येकपदार्थत्वसामानाधिकरण्येनाप्यपदार्थत्वा-
 वच्छिन्नभेदस्यैव नियामकत्वं वाच्यं, तथा च हंसे हंसीभेदसत्त्वान्न द्वन्द्वाप्रसक्तिरित्यत
 आह—अन्यथेति । नियामककोटौ परस्परार्थाप्रवेश इत्यर्थः । केचित्तु—विशिष्टस्या-
 तिरिक्तत्वात् पदार्थतावच्छेदकभेद एवास्तीत्यत आह—अन्यथेति । केवलविशिष्टयो-
 र्मिथो भेदस्वीकार इति तदर्थ—इत्याहुः । प्रागुक्तरीत्येति । तत्तत्संख्यावच्छिन्नलु-
 संहंसीपदोत्तरत्वेन प्रतिसंहितं हंसपदं तथाविधस्यार्थस्य लक्षणया बोधकमित्यादिरी-
 त्येत्यर्थः । 'ननु दुन्दुभी सुन्दरावि'त्यादौ कथं सुन्दरादेः पुंस्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह—
 दुन्दुभी चेति । शिष्टतयेति । 'स्त्री पुंसयोः पुमान् शेषः' इत्यनुशासनादिति भावः ।
 तद्विशेषणत्वादेवेति । अजहलिङ्गविशेषणशब्दस्य विशेष्यशब्दसमानलिङ्गकत्वनिय-
 मादिति भावः । उक्तरीत्यैवेति । पुलिङ्गयुवनशब्दस्यैव शिष्टतया तत्रैव सुवर्थपुं-
 स्त्वान्वय इति रीत्यैवेत्यर्थः । ननु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वप्रसक्तवैकशेषविधानाद्वरटा च
 हंसश्चेत्यादिविग्रहे 'हंसावि'त्येकशेषः स्यात्, न स्याच्च 'वरटाहंसावि'ति द्वन्द्वः, एक-
 शेषस्य तद्वाचकत्वादित्यत आह—वरटेत्यादि । पदसारूप्यविरहादिति ।
 नचैकशेषनियामकं किमेतावता पदसारूप्यम् ? न चकानुपूर्वीमर्थं, हंसहंसीपदयोस्त-
 यात्वाभावात्, नाप्येकपदानुपूर्वीव्यापकपरपदानुपूर्वीमर्थं हंसभार्या, 'हंसावि'त्यत्राप्येक-
 शेषप्रसङ्गादिति वाच्यम् । समस्यमानपदयोः स्त्रीत्वादिव्यञ्जकविधुरयोरेकानुपूर्वीकत्व-
 स्यैव तन्नियामकत्वं बोध्यम् । इष्यत एवेति । वाचविरहाद्युक्तेस्तौल्याच्चेति भा-

शेष इष्यत एव । “ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु(१)” स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य
सारूप्येण द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक्, तेन मेष्यश्च मेषाश्चेत्यर्थे ‘मेष्य’
इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषाणां लक्षकं मेषपदं प्रतिसन्दधत एव बहुमेषाणा-
मनेकमेषीणाञ्चावगमः, एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे ‘महिष्य’ इत्यत्रापि
महिषपदं बहूनां महिषाणाम् । मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे ‘मृगा’ इत्यत्र तु मृगादे-
रग्राम्यत्वात् पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः, तथा गर्दभाश्च गर्दभ्यश्चेत्यर्थे
‘गर्दभा’ इत्यत्रापि खराणामेकशफत्वात्, वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा
इत्यत्रापि तरुणार्थकत्वात् । स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे ‘भ्रातरावि’त्यत्र, पुत्रश्च
दुहिता चेत्यर्थे ‘पुत्रावि’त्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं
प्रतिसन्धायैव भ्रातृभागिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः । “ज्येष्ठपुत्रदुहित्र्योश्च
ज्येष्ठे मासि न कारयेद्दि”त्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः । स च मैत्र-
श्चेति विग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुकि(२) ‘तावि’त्यत्रापि लुप्तं मैत्रा-
दिपदमनुसन्दधत एव मैत्राद्यवगमः । स च त्वञ्चेत्यादिविग्रहे किंपद-
न्यत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्वस्यैव स्वानुत्तरपदस्य वा त्यदादेर्लुकि ‘युवाम्’
इत्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः । स च सचेत्यत्रापि विभि-
न्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि तदादिः स्वोत्तरापठित एव । “तत्त-

कृष्णकान्तोदीका ।

वः । अनेकशफेष्वनेकखुरेष्वित्यर्थः । महिषाणामिति । लक्षकं प्रतिसन्दधत एवा-
वगम इत्यनुषज्यते, अर्थादनेकमहिषीणामिति भावः । ग्राम्यपदव्यावृत्तिमाह—मृगा-
श्चेति । “वर्करस्तर्हो युवा” “तरुणः वक्षु”रिति वेत्यमरः । परिचिन्तनीयः—
एकशेषे बाधकाभावादिति भावः । पुत्रत्वदुहितृत्वाभ्यामेकशक्तिमत्प्रकृत्यन्तरस्वीका-
रेण कथञ्चित्पुपादनीय इति ग्रन्थकृदभिप्रायः । तदन्यस्य—त्यदाद्यन्यस्य, लुकीत्यने-
नान्वयः । उक्तक्रमेणैव-लुप्ततत्पदानुसन्धानेनैव । स्वानुत्तरपदस्येति । परकल्पा-
नुसरणे बीजमाह—स च स चेति । एकार्थद्वन्द्वे द्वन्द्वाशक्त्यैकशेषासम्भवादाह
विभिन्नार्थयोरिति । स्वपूर्वागणितोऽपीति । त्यद्वत्तद्वदित्यादित्यदादिगणनायां
स्वस्य स्वपूर्वागणितत्वादिति भावः । स्वोत्तरापठित एवेति । अतस्तस्य लुगिति शेषः

(१) अत्र ‘ग्राम्यपशुसङ्गेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७२ पा० सूत्रम् ।

(२) अत्र ‘त्यदादानि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ पा० सूत्रम् ।

न्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विधातिनिर्मले"त्यादौ तु न तदादिगणेन द्वन्द्वः, परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा "तत्तत्तामसभूतभीतय" इत्यादौ, यत्तदादि-
व्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात्, प्रयोगानुरोधि-
त्वात् कल्पनायाः । कश्च त्वच्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तद-
न्यस्यैव तदादेर्लुकि 'कौ' इत्यादिक एव प्रयोगः । 'चैत्रस्य पितरावि'त्य-
त्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणात् मातुरवगमः, तदस्मर-
तस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः ।

कौमारास्तु—मात्रा पितुर्द्वन्द्वे 'मातापितृभ्यां, मातरपितराभ्यामि'ति
प्रयोगद्वयीदर्शना 'चैत्रस्य पितरावि'त्यत्र नैकशेषः, (१) परन्तु पुष्पवन्तादि-
पदवत् मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचना-
काङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम् । एवं इवश्रुश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे 'इवशुरौ' इत्यत्र

कृष्णकान्तोदीका ।

नन्वेवं "तत्तन्मानुषतुल्योऽसा"वित्यादिकाऽर्थं कथं सङ्गच्छत इत्यत आह तत्तन्मा-
नुषेति । तदाद्यव्ययेनेति, अतो नैकशेष इति शेषः । उक्तस्येते तदाद्यव्ययेन द्व-
न्द्वोक्तः प्रमाणार्थं तादृशप्रयोगान्तरमुपन्यस्यति—यथेति । इत्यादाविति । तथा च
"तत्तत्तामसभूतभीतय" इत्यादौ तदाद्यव्ययेन यथा द्वन्द्वस्तथाऽत्रापि भावः । ननु
तत्रैकार्थे स्वरूपैकशेषो न स्यादित्यत आह—यत्तदादीति । ननु किमर्थं राजामा-
नेत्यत आह—प्रयोगेति । कश्चेति । किमा—किमशब्देन, तदन्यस्यैव किमपदा-
न्यस्यैव, लक्षणया—अजहत्स्वार्थलक्षणया ।

कालापिकानां मतप्राह—कौमारास्तिथति । मात्रा—मातृशब्देन, पितुः—पितृशब्द-
स्य । प्रयोगद्वयीदर्शनादिति । तथा च पितरावित्यत्रैकशेषस्वीकारेऽपि मातापितरौ
मातरपितराविति प्रयोगद्वयानुरोधात् प्रकृत्यन्तरस्वीकारस्यावश्यकत्वे पितरावित्यत्रा-
ऽपि तथा स्वीकार उचित इति भावः । पुष्पवन्तादिपदवदिति । यथा पुष्पवन्तपदं
चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नैकशक्तिमद्द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षं तथेत्यर्थः । अत एव "एकयो-
क्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरो"वितिवत् "मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ

(१) अत्र 'पिता मात्रा' । १।२।१०० पा० सूत्रम् । विरूपैकशेषे पितरावित्यादौ लुप्तमातृपदस्मर-
णामातृत्वपितृत्वाभ्यां जनकशरीरत्वेन पितृपदलक्षणया वा मातापित्रोरन्वयबोध इति जयरामपञ्चा-
ननाः । पितृपदं शक्यता पितृलक्षणया मातृबोधकम् । एवं इवशुरावित्यादावपि पतिपत्न्यजनकशरीर-
त्वादिना नातिस्विकरूपेण बोध इत्यन्ये ।

श्वशुरपदमपि, श्वश्चा श्वशुरस्य द्वन्द्वे 'श्वश्रूश्वशुरावि'त्येव (१)प्रयो-
गादित्याहुः ॥ ४८ ॥

द्वन्द्वं विभज्यते--

द्वौ भेदावस्थ शास्त्रोक्तौ समाहारेतरतरौ ।

एकान्यवचनाकाङ्क्षा-हीनोपादानतश्च तौ ॥ ४९ ॥

अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ-समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ । तत्रैक-
वचनान्यमुवाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः, तथाविधमुवाकाङ्क्षाश्चेतरेतरः । 'पा-
णिपादं, हस्त्यश्वमि'त्यादितो हि करचरणादीनां बहुनामप्यवगतवेकव-
चनमेव प्रमाणम्, 'धवखदिरावि'त्यादौ तु द्विवचनादिः । "पदिस्कन्दिखि-
देर्दादि"त्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खिदिरिति विगृह्य मध्यपदलोपी
कर्मधारयो, यथा "अव्याप्त्यतिव्याप्तेरिति मणिग्रन्थादौ ॥ ४९ ॥

उपपदसमासं लक्षयति--

कृष्णकान्तीटीका ।

च तातजनयिष्या"वित्यमरसिंहानुशासनस्याविशेषादिति भावः । श्वशुरपदम-
पीति । विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमन्नियतद्विवचनसाकाङ्क्षमित्यनुषज्यते, अथा श्वश्रू-
पदेन सहेति शेषः, श्वशुरस्य-श्वशुरपदस्य ॥ ४८ ॥

द्वन्द्वविभाजननिरूपणकारिकावतारणिकामाह-द्वन्द्वमिति । तत्रेति न्यूनता-
भङ्गाय पुरितं, तयोर्निरुक्तभेदयोर्मध्य इति तदर्थः । तथाविधेति । एकवचनान्य
इत्यर्थः । द्विवचनादिरित्यादिपदाद्बहुवचनपरिग्रहः । ननु "अदि-नुदि-नुदि-सुदि-
स्त्रिद्यति-विद्यति-विन्दति-विनत्ति-छिदि-भिदि-हदि-सदि-शदि-पदि-स्कन्दि-खिदेर्दादि"
त्यनिङ्विधायकसूत्रे खिदेरितिपञ्चम्येकवचनमसङ्गतम्, न च समाहारत्वादेकवचनमिति
वाच्यं, तथा सति नपुंसकलिङ्गत्वान्वागमापत्तेरिति, तदुपपादयति पदीत्यादि । पदि-
स्कन्दिभ्यामिति । यद्यपि पदिस्कन्दिभिरिति बहुवचननिर्देशो युक्तस्तत्पूर्वमद्यदेरपि
सत्त्वात्, तथापि सूत्रस्य स्वयमेकदेशधारणात्तन्नायोग्यत्वमिमा बहुवचनोल्लेखो न
कृतः । केचित्तु अद्यादिसहितः पदीतिकर्मधारयोत्तरं तादृशकर्मधारयाभिप्रायेण द्विव-
चननिर्देश इत्याहुः । सर्पां सर्प इत्युच्छृङ्खलाः । बहुवचनसंवलित एवात्र पाठः,
द्विवचनसंवलितपाठस्तु प्रामादिक इत्यपरे । स्नोक्तस्य प्रामाण्यार्थं दृष्टान्तमुदा-
हरति-अव्याप्त्यतिव्याप्तेरिति । मणिग्रन्थादौ-चिन्तामणिग्रन्थादौ ॥ ४९ ॥

उपपदसमासज्ञापककारिकावतारणिकामाह-उपपदसमासं लक्षयतीति ।

यदुत्तरपदं नामानुत्तरं सदबोधकम् ।

धातुकृद्भ्यामुपपदसमासः स तदन्तकः ॥ ५० ॥

धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत् यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्त्यपदकः समासः उपपदसंज्ञकः । 'कुम्भकारः क्षीरपायी'त्यादिके तूपपदसमासे धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं कर्त्रार्थकं कारादि-पदं पदान्तरानुत्तरं सन्न कर्त्रादेरन्वयबोधक्षमम् । 'चन्द्रनिभमि'त्यादौ तु तत्पुरुषे निभादिपदं सदृशार्थं तादृशमपि न धातुकृद्भ्यां निष्पन्नमिति तद्व्युदासः ॥ ५० ॥

विभजते च--

कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः ।

कर्मकर्त्राद्युपपदभेदाद्बहुविधस्त्वसौ ॥ ५१ ॥

कारकेषु 'उत्तानशयः, पूर्वसर' इत्यादावुत्तानादिः कर्त्ता, 'कुम्भकारः, सौवीरपायी'त्यादौ कर्म, 'कच्छपः, पार्श्वशय' इत्यादौ करणम्, 'उखा-श्रत्, बाह्रश्रत्' इत्यादावपादानम्, 'स्वशयः, कुरुचरः' इत्यादावधिकरणं

कृष्णकान्तटीका ।

सप्तधाविभागे क्रमप्राप्तमित्यादिः । विवृणोति—धातुकृद्भ्यामिति । तथा च यस्य समासस्य यादृशार्थकं धातुकृद्वितयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नयद्युत्तरपदं शब्दान्तरानु-त्तरं सत् यादृशार्थबोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकतादृशानुपूर्व्यमदुत्तरपदकः समासस्ता-दृशार्थे उपपदसंज्ञक इति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—कुम्भकार इत्या-दि । धातुकृद्भ्यामित्यस्य व्यावृत्तिमाह—तत्पुरुष इति । अन्त्यमिति शेषः । सप्त-मर्थो घटकत्वं, तादृशमपि—शब्दान्तरानुत्तरं सत् तादृशार्थबोधाक्षममपीत्यर्थः ॥ ५० ॥

विभजते चेति । उपपदसमासमित्यर्थान् । कारकैकोपपदकः—कारकमात्रोपपद-कः, अतः षड्विधः, अर्थ—उपपदसमासः । भ्रमत्वहेत्वनुपन्यासस्य नूतनाभ्याय न्यूनत्वा-दिहेतोर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्सम्पादनाय कारिकामव्याख्यायैवादौ सम्प्रदानातिरिक्त-कारकोपपदकान् तद्विज्ञोपपदकान् उपपदसमासान् प्रमाणयति—कारकैष्वित्यादि । कर्त्तृति—उपपदमिति परेणान्वयः, एवमप्येव । उत्तानः शेतेः पूर्वं सरतीत्यादेस्त-द्विग्रहत्वादिति भावः । कर्मेति । कुम्भं करोति, सौवीरं पातुं बोलमस्येत्यादेस्तद्वि-ग्रहत्वात् । करणमिति । कच्छेन पिबति, पार्श्वेन शेत इत्यादेस्तद्विग्रहत्वात् । अपादानमिति । उखायाः श्रंसते, बाह्रादभ्रयत इत्यादेस्तद्विग्रहत्वात् । अधिक-

उपपदम् । सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते । दृश्यते च 'ब्रह्मभूयमि'त्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यसावनेकविध एव, न तु कारकमात्रोपपदत्वात् षड्विध एव, न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति । 'असूर्यम्पश्ये'त्यप्युक्तसमासः, परन्त्वव्ययपदस्यैव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोधने व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ॥ ५१ ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां
समासप्रकरणं समाप्तम् ॥

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धिताक्तं नाम लक्षयति—

(१) यन्नाम तद्धितं यच्च यत्कमं सद्यर्थकम् ।

तद्द्वयं तत्कमं तत्र तद्धिताक्तं निगद्यते ॥५२॥

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं 'बहुगुडो द्राक्षे'त्यादौ 'दाक्षिरि'त्यादौ चाव्यापकमेव तद्धिताक्ते नाम्नि, तथापि यादृशं

कृष्णकान्ती टीका ।

रणमिति । 'खे शेते कुरुषु चरती'त्यादेस्तद्विग्रहत्वात् । न कुत्रापि दृश्येत इत्यनेन न्यूनत्वं व्यञ्जितम् । अधिकत्वं दर्शयन्नाह—दृश्यते चेति । न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यामिति । सम्प्रदानोपपदकस्याभावात् कारकभिन्नोपपदकस्यापि सत्त्वादिति भावः । उक्तसमासः-उपपदसमासः । ननु 'असूर्यम्पश्ये' इत्येतोऽपि तादृशार्थप्रतीतिः स्यादित्यत आह—परन्त्विति । व्युत्पन्नत्वादिति । न ज्ञत्पुरुषानन्तरं तादृशसमासेन प्रकृतार्थस्यानभिधानादिति भावः । केवलेति । नन्वहितेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तशर्मविद्यावागोशकृतौ समासटीका समाप्ता ।

तद्धिताक्तनामप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह यौगिकेष्विति । नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा लघुलक्षणं कुतो न कृतमित्यस्य समाधानमभिधानः कारिकां व्याचष्टे यद्यपीत्यादि । उभयलक्षणस्याव्याप्तिः कुत्रापि नास्तीत्यतः प्रत्येकमिति । अव्यापकमिति । क्रमेणेत्यादिः । यादृशं नामेति । तथा च तद्धितवर्तितयादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं यादृशार्थबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वी-

(१) यादृशानुपूर्वीविशिष्टं यन्नाम यत्तद्धितं वा यादृशार्थान्वयबोधे शक्तं तादृशानुपूर्वीमत्तद्व्युत्पन्नार्थे तद्धितं नामेत्यर्थः ।

नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सद्यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तद्वयमपि तादृशार्थं तद्धिताक्तं नामेत्यर्थः । 'पचति-तरामि'त्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु तद्धित(क्त)त्वम् । तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं यचेति वा पठनीयम् । टावादेरपि तद्धितत्वोपगमात् 'अजा-ब्राह्मणी'त्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ॥ ५२ ॥

कृदन्तं नाम लक्षयति —

(१) यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कृद्यादृशं भवेत् ।

तद्वातूत्तरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ॥५३॥

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वातूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत्

कृष्णकान्ताटीका ।

मच्छब्दत्वं तादृशाथ तद्धिताक्तनामत्वमिति पर्यवर्तितम् । ननु 'पचतितरामि'त्यादाव-
व्याप्तिः पचतीत्यादेर्नामत्वाभावात्, (इत्याशङ्क्य ?) तादृशानुपूर्व्या नामावर्तितत्वमिति
तस्यालक्ष्यत्वमाह—पचतीत्यादि । प्रागेव—सुतरामेव, तद्धिताक्तं नामेत्यनुषज्यते,
तद्धिताक्तत्वस्य नामत्वव्याप्यत्वादिति भावः । नन्वसौ सार्थक एव न स्यात् प्रकृतिप्रत्य-
यनिपातान्यस्य सार्थकत्वासम्भवात्, न चासौ प्रकृतिनामधातुभिन्नत्वात्, नापि प्रत्ययो
वृत्तिमत्त्वाभावात्, नासौ निपातः स्वोपस्थाप्यार्थधर्मिकतादात्म्येनान्वयबोधाक्षमत्वा-
दिति तस्य नामत्वमवश्यमभ्युपेयं, तथा च नामत्ववर्तिनिरुक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः
षट्दैवातो लक्षणे नामत्वमनिवेश्यैव तद्धिताक्तनामत्वं व्यवस्थापयति—तस्यापीति ।
लक्ष्यत्वे प्रामाणिक इति शेषः । पठनीयं कारिकायामित्यादिः, निष्कृष्टेऽपि तद्धित-
तद्धितेतरशब्दधटितयादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं निवेशयितव्यमित्यभिप्रायः । ननु टा-
वादेस्तद्धितत्वाभावात्तदाक्तनामत्वव्याप्तिः, न च तदलक्ष्यमेव, नामत्वव्याघातापत्तेः,
रूढाद्यन्यतमभिन्नस्य नामत्वाभावादित्यत आह—टावादेरपीति । वदन्तोत्यस्वर
सत्तुवनाय । स च स्वमने टावादेर्निरर्थकत्वेन प्रत्ययत्वासम्भवात्, सुतरां न तद्धित-
त्वमित्येतच्चाद्ये ढ्यक्तीभविष्यति ॥ ५२ ॥

कृदन्तनामलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह—कृदन्तमित्यादि । विवृ-
णोति—यद्वात्वर्थान्वितेति । यद्वातुयादृशार्थनिष्ठविषयतानिरूपितयादृशार्थनिष्ठवि-
षयता(भिन्नविषयता)निरूपितकिञ्चिद्विशेष्यताकान्वयबोधमप्रति यादृशानुपूर्वीप्रकारक-
निश्चयत्वं जनकतावच्छेदकं तादृशार्थकतद्वातुवर्तिततादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थ-

(१) यादृशाधात्वर्थविशिष्टकृदर्थबाधकं यादृशं कृत् तद्वातूत्तरगतं तादृशं कृत् कृदन्तं नामेति
कारिकार्थः ।

कृदन्तं नाम । यथा 'पाचक-पाच्यमाना'दि, तद्धि धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्मत्वाद्वावन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्वीकत्वेन नि-
श्चीयमानं हेतुः । 'चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमि'त्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसा-
धनत्वादिकं बोधयदपि तद्यादिकं धात्वर्थेनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थ-
निष्ठविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव । भावकृतामपि
स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ॥ ५३ ॥

तदेवं रूढयोगरूढाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं(१), सम्प्रति श-
ब्दसंस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमप्याह-

स्त्रीलिङ्गमपि पुल्लिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारासिद्धयर्थं भाषया नाम भिद्यते ॥५४॥

स्त्रीलिङ्गं पुल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते । तत्र
स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं, 'तटः तटी तटमि'त्यादौ प्रकृत्य-
र्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यत्वापत्तेः, परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना

कृष्णकान्ताटीका ।

धात्वर्थान्विततादृशस्वार्थबोधने कृदन्तनामत्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमय-
ति-यथेत्यादि । तद्धि धात्वर्थेनेति । पचपाच्यादिधात्वर्थेनेत्यर्थः । कर्त्रादिरित्या-
दिना कर्मादिपरिग्रहः । प्रथमांशे तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्य तादृशस्वा-
र्थप्रकारकात्वयबोधजनकतानवच्छेदकत्वात्-द्वितीयाद्यंश इति । न च स्वार्थविषय-
तात्वेन निवेशान्नैष दोष इति वाच्यम् । तादृशविषयितात्वस्य सांसर्गिकविषयतासा-
धारणत्वेन तज्जन्यतानवच्छेदकत्वात्, 'पाचकमि'त्यतः पाककर्ता कर्मत्ववानिति बो-
धस्यापि प्रसङ्गाच्च । ननु धात्वर्थान्वितेति यथाश्रुतशब्दाच्चादृशप्रकारतैव लभ्यत इति
विषयतात्वेन कुतस्तन्निवेश इत्याकाङ्क्षायामाह-चैत्रेणेत्यादि । ननु भावकृतः स्वा-
र्थाप्रसिद्ध्या तदन्तनामस्त्वव्याप्तिरित्यत आह-भावकृतामपीति । व्युत्पादितमे-
वेति । प्रत्ययलक्षण इत्यादिः ॥ ५३ ॥

नाम्नां त्रिधाविभागप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह-तदेवमित्यादिना ।
भाषया भिद्यत इत्यनेन स्त्रीत्वादिवाचकता नास्तीति सूचितं, तत्कथमि-
त्याकाङ्क्षायामाह-तत्रेति । अयोग्यत्वापत्तेरिति । तटादेर्योन्यादिमन्वाभावादि-

(१) 'समासस्तद्धितानां च कृदन्तं नाम त्रिधा' इति नामप्रकरणस्थ (पृ० १८०) ३० का-
रिकोक्तं योगिकनामविभागप्रदर्शनपूर्वकं 'रूढं च लक्षकं चैव योगरूढं च योगिकम्' (पृ० ७२, १६
का०) इत्यादिनां नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं मित्यर्थः ।

परिभाषितत्वमात्रम् । परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः, सोऽपि 'तट्ट'
इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसद्भावाः, 'तटी'त्यादौ स्त्रीत्वेन ङीबादिप्रत्ययः,
'तटमि'त्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति । 'दुन्दुभी सुवर्ण' इत्यादौ तु
शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभो, नहि 'अयं दुन्दुभिरिदं सुवर्ण-
मि'त्यादितोऽक्षस्याशीतिरात्तिकपारिमितस्वर्णादिश्चावगमः । यत्र च सम्प-
दादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य विशेषस्तत्राप्यभेदेन
तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपद एवास्ति, विशेषणपदानां विशेष्यपदालिङ्गप्राहि-
त्वस्य विना बाधकं नियमात् ।

यत्तु-तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादि-
पदस्यार्थः, प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रम्-इति वैयाकरणैरुक्तम्, तत्र

कृष्णकान्तीटीका ।

ति भावः । संस्कार-आकाङ्क्षा, सोऽपि-संस्कारोऽपि । शाब्दे इवार्थविशेषलाभोऽपि
पदसंस्कारफलमित्याह-दुन्दुभीति । अर्थविशेषस्य-क्षस्याशीतिरात्तिकपारिमितस्वर्ण-
स्य(१) च, लाभः-अवगमः । ननु पुलिङ्गदुन्दुभीशब्दादपि नपुंसकलिङ्गस्वर्णशब्दादपि
च तादृशतादृशार्थावगमात् कुतः शब्दसंस्कारस्य तल्लाभकत्वमित्यत आह-न हीति ।
हि-यस्मात्, अवगमो नेति योजना । ननु सम्पदादिशब्दानां पदसंस्कारविशेषाभा-
वात् स्त्रीलिङ्गत्वेन परिभाषावैफल्यमित्यत आह-यत्र चेति । विशेषः-ङीबादिप्रत्ययः,
तत्साकाङ्क्षे-सम्पदादिपदसा ताङ्क्षे, (यत् शोभनादिपदन् तस्मिन्) अस्तीति । पदसं-
स्कारस्य विशेष इति पूर्वोक्तान्वयः । तत्र हेतुमाह-विशेषणपदानामिति । निय-
मादिति । असति बाधके विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानलिङ्गत्वनियमात् विशेष-
णपदस्य विशेष्यलिङ्गानुमापकत्वमिति भावः । हरीतक्यः फलानीत्यादौ व्यभिचारा-
दाह-विनेति । तथा च "द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामि"त्यनुशानस्यैव
समानलिङ्गकत्वबाधकत्वादिति भावः ।

वैयाकरणमतमुत्थाप्य निषेधयति-यस्त्विति । द्रव्यमिव-जलसन्निहितभूमिरूपद्वय-
मित्यर्थः । तद्गतं-तादृशभूमिगतं, पदार्थान्तरमपि-तटादिपदशक्यमपि, तटादिपदस्यार्थः-
तटादिपदप्रतिपाद्यः । नन्वेवं ङीबादिप्रत्ययानां वैफल्यमित्यत आह-प्रत्ययानामिति ।
ङीबादिप्रत्ययानामित्यर्थः । तद्व्यञ्जकतामात्रं-तटादिपदजन्यस्त्रीत्वादिबोधसहकारित्व-
मात्रमित्यर्थः । ननु शाब्दशेषे वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया तटादिपदस्य स्त्री-
त्वादौ वृत्तिविरहात् कथं तस्मात् स्त्रीत्वादिबोधः, कथं वा प्रत्ययानां तद्व्यञ्जकतेति

युक्तम्, तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेन वर्तमान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरनु-
भवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् । ‘न विप्रा वेदमुच्यते’ इत्यादौ
च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिमस्वरूपलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्य-
र्थेऽनुभावनात् । ‘न प्राणि प्राप्नुयादायं न विप्रोऽव्ययनं त्यजेत्’
इत्यादावपि लुप्तलुप्ताभ्यां सुब्रूम्यामेवोपस्थितं विकृष्टलक्षणसंस्थानवत्स्वरूपं
नपुंसकत्वं प्राणिनि, पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते, न चेदेवं ‘दधि मुञ्जीत’
इत्यादौ कर्मत्वादरनुभवोर्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किञ्च स्यात् । स्यादेवेति
चेत्, संख्याया अपि स्यादिति किञ्च शेषः । ‘शेषेति चेत्तदपि, प्रत्यया-

कृष्णकास्तीदीका ।

बैज्ञ । ‘घटेन जलमाहरे’त्यादौ मीमांसकमते चिद्वैतस्वरूपेन वैयाकरणमतेऽपि तात्पर्या-
दिवशात्तत्र तन्नानादिति सम्प्रदायविदः । तत्र, तथापि स्त्रीत्वादिना भानानुपपत्तेर्जाग-
रकत्वात् । वस्तुतस्तु शक्त्या तटत्वावच्छिन्नस्य लक्षणया च स्त्रीत्वस्य बोधकं तटा-
दिपदमित्येव वैयाकरणाभिमतम् । अत एव लक्षणाज्ञापनायैव पदार्थान्तरमपीत्युक्तं,
प्रत्ययानां तद्व्यञ्जकतामात्रमित्यस्य तादृशलक्षणयाहकतामात्रमित्यर्थः । एकधर्माव-
च्छिन्न एव युगपद्वृत्तिद्वयस्य विरुद्धत्वात् । एतेन वस्तुगत्या स्त्रीत्वाश्रयतटस्य तटत्वादि-
ना भानं, न तु स्त्रीत्वादिनेत्युक्तौ ‘स्त्रीत्वादिना तटादेरनुभवेने’ति दूषणग्रन्थासङ्गतिरि-
त्यपि प्रत्युक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः । तटादिपदेभ्य इति । पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं, त-
स्याननुभवेकदेशेऽन्वयः । तथा च तटादिपदानां तादृशानुभवाजनकत्वेनेति यावत् । तादृश-
पदार्थान्तरे स्त्रीत्वादिरूपपदार्थान्तरविषयकबोधजनकत्व इति केचित् । सप्तम्यर्थो विषयत्वं,
तच्च प्रमाणैकदेशप्रमित्यन्वयि, तथा च तत्र तादृशपदार्थान्तरविषयकबोधजनकप्रमितिजन-
काभावादित्यर्थ इति वस्तुगतिः । स्त्रीत्वादेः प्रकृत्यर्थत्वे साधकाभावमुक्त्वा प्रत्ययार्थत्वे
साधकमप्याह—न विप्रा इति । एवकारेण प्रकृतिव्यवच्छेदः । अनुभावनादिति ।
अयमभिप्रायः—योन्यादिमस्वरूपस्त्रीत्वादेः प्रकृत्यर्थत्वे तटीत्यादौ तादृशस्त्रीत्वावगताव-
योर्यत्वापत्तेरिति स्त्रीत्वादिकमतिरिक्तपदार्थो वाच्यः, तदेवोक्तं पदार्थान्तरमित्यनेन, तथा
च ‘न विप्रा’ इत्यादौ योन्यादिमस्वरूपस्त्रीत्वभानरूपा अनुभवसिद्धत्वाद्भवन्मते तन्नोपप-
द्यते, तस्य तथापि प्रकृत्यर्थत्वास्वीकारादिति । ननु टावादिप्रत्ययस्य स्त्रीत्वादिवाचकत्वे
यत्र तन्नास्ति तत्र कथं स्त्रीत्वादिबोध इत्याशङ्क्य समाधत्ते—न प्राणीति । इत्यादा-
वपीति आदिना ‘योषिद्धनं कामुकावां, योगो योगविदां धन’मित्यादिपरिग्रहः ।
ननु लुप्तविभक्तैः स्मरणकल्पनामपेक्ष्य तस्य प्रकृत्यर्थत्वं युक्तमित्यतः प्रकृत्यर्थत्वे प्रति-
बन्धिमप्याह—दधीत्यादि । तस्यापि—कर्मस्त्वादरनुभूत्यर्थः । स्यादेवेति । कर्म-
त्वादेः प्रकृत्यर्थत्वं स्यादेवेत्यर्थः । अपि स्यादिति । प्रकृत्यर्थत्वमित्यनुपपद्यते ।

नामपि तत्तदर्थव्यञ्जकतामात्रत्वात्—इति तु प्रमाणरिक्तं वचः, प्रत्ययाना-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादिवाचकत्वव्यवस्थितेः, अन्यथा प्रत्ययानामेव
तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवचत्वात् ।
अस्तु वा “न प्राणि प्राप्नुयादायम्” इत्यादौ प्राण्यादिमात्रबोधकस्य
प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसकप्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः ॥५४॥

फणिभाष्याद्युक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति—

एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।

साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥५५॥

सुपां मध्ये[१] एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन [२]द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन
[३]बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन [४]द्विवचननिरासाकाङ्क्षत्वेन [५]वचनत्रयसा-
काङ्क्षत्वेन च नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः । एकादिकं विंशत्यादिकं सार्थक-
भावकृदन्तं, भूयमानभवितव्यादिकं क्रियाविशेषणार्थकं समाहाराद्विगुसमा-

कृष्णकान्तोदीका ।

तदपि—प्रकृत्यर्थत्वमपोत्यर्थः । प्रत्ययानां वैफल्यमपि नास्तीत्यत आह—प्रत्ययानाम-
पीति । वचसः प्रमाणरिक्तत्वे हेतुमाह—प्रत्ययानामिति । अन्यथेति । अन्वयव्य-
तिरेकसत्त्वेऽपि यदि प्रत्ययानां तद्वाचकत्वं न स्वीक्रियेत तदेत्यर्थः । तत्तद्विशिष्टार्थो-
धकतायां—कर्मत्वादिविशिष्टवटादिवोधकतायाम् । ननु विभक्तेरसद्भावस्थले लुप्तवि-
भक्तेः स्मरणकल्पनगौरवमेव तेषां प्रकृत्यर्थे विनिगमकमित्यत आह—अस्तुवेति ।
तथा च प्रत्ययसहभावस्थले तेषां प्रत्ययार्थत्वे भवन्मतेऽपि बाधकाभाव इति
प्रत्ययसङ्गावस्थलमालम्ब्य वयं न विवदामह इति हृदयम् ॥ ५४ ॥

फणिभाष्योक्तनाम्नः पञ्चविधत्वस्योपपादककारिकावतारणिकामाह—फणिभा-
ष्याद्युक्तमिति । विवृणोति—सुपामिति । एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेनेत्येवकारार्थमात्र-
स्य त्रिभिर्वचनैरित्यत्रान्वये प्रयोजनाभावात् तत्पूर्वस्थलद्वय एव सम्बन्धः, तथा द्वैके-
मेव साकाङ्क्षत्वं द्वाभ्यामेव साकाङ्क्षत्वं वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वं प्राप्तम् । तत्र प्रथमेन तत्तद्व-
चनमात्रसाकाङ्क्षत्वलाभः, द्वितीयेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वलाभः, तृतीयेन वचनत्रय-
साकाङ्क्षत्वलाभः । तथा द्वाभ्यामित्यस्यैकवचनबहुवचनाभ्यामित्यथादिति भावः ।
पञ्चविधत्वव्यपदेश इति । भाष्यकृतापि रूढत्वादेनांमविभाजकत्वमवश्यं स्वीका-
णीयम्, एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वादिकन्तु न विभाजकम्, तथा सति तत्तद्व्यक्तिव्यपदे-
रपि तथात्वापत्तेरित्यावेदनायैव व्यपदेश इत्युक्तम् । ननु भावविहितभवितव्यादिशब्दस्य
भौकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वं “भवितव्यानां भवन्ति द्वाराणी”त्यादौ बहुवचनस्यापि दर्श-

हारद्वन्द्वावन्योभ्यपरस्पादिकञ्च सुप्रामेकवचनमात्रेण साकाङ्क्षम् [१], “भवितव्यानां भवन्ति द्वाराणी(१)” स्यादौ च भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्यानामित्यर्थः । उभयपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं स्ववैद्येऽश्विनादिपदं भू-स्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोदपदञ्च द्विवचनमात्रेण [२], प्राणप्रभृतिकं त्रिचतुरादिकपदं कतिपदञ्च बहुवचनेनैव (३), उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव [४], घटपटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः [५] । यथा चैतत्तथाग्रे प्रतिपादयिष्यामः ॥ ५५ ॥

नाम-धातुभेदात् प्रकृतेर्द्विविध्यमुक्तं (२), तत्र सामान्यतो विशेषतश्च नाम निरुच्यावसरसङ्गत्या धातुं निरूपयति-

(३) यो यत्स्वार्थस्योत्तरस्थतृजर्थे बोधनक्षमः ।

स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः ॥ ५६ ॥

यः शब्दः स्वोत्तरतृचः शक्याऽर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

नादित्यतस्तस्य भावकृदन्तत्त्वमेव नास्तीत्याह—भवितव्यानामिति । द्विवचनमात्रेणेति । साकाङ्क्षमिति पूर्वेणान्वयः, एवमग्रेऽपि । एतेषां तत्तद्वचनसाकाङ्क्षत्वे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह—यथा चैतदिति ॥ ५५ ॥

धातुलक्षणप्रतिपादकारिकावतारणिकावाह—नामधातुभेदादिति । तत्र-तयोर्मध्ये, सामान्यतः—सामान्यलक्षणतः, विशेषतः—विशेषलक्षणतः । न्यूनतापरिहारायावसरस्य सङ्गतित्वमाह—अवसरसङ्गस्येति । धातुं-धातुपदप्रतिपाद्यम् ।

विवृणोति—यः शब्द इति । सामान्यत उत्तरत्वस्यासत्त्वात्, सत्ये वाऽव्यावर्तकत्वात् उत्तरपदस्य स्वोत्तरपरतया व्याचष्टे—स्वोत्तरेति । र्द्व-धातुत्वेनाभिमतं, शक्यार्थे—शक्तिप्रतिपाद्यार्थ इत्यर्थः । तेन यद्धातुः स्वोत्तरतृचो लक्ष्यार्थ एव स्वार्थबोधकस्तत्र नाव्याप्तिः, न वा गुरुतरशक्तिनिवेशदैफल्यम् । एकस्य धातोर्परार्थे धातुत्ववारणाय

(१) शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

इतिशाकुन्तलद्वितीयाङ्कस्या दुष्प्रयत्नोक्त्यार्था ।

(२) ‘निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदेन’ इति (पृ० ६८) नामप्रकरणस्थ ११ कारिकायामिति यावत् ।

(३) यः शब्दः स्वार्थप्रकारकस्वोत्तरतृजायर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधे हेतुः स धातुर्मूलधातु-मौल्यप्रत्ययान्तेतिभेदास्त्रिविध इति कारिकार्थः ।

न्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते । 'पच-पिपक्षा'दयो हि शब्दाः 'पक्तृ-पिपक्षित्रा'दीनामनिविष्टाः स्वोत्तरतृजर्थे कर्त्रादौ स्वोपस्था-
प्यानां 'पचन-पाकेच्छा'दीनामन्वयबोधं प्रति प्रभवो, न त्वन्ये घटाद्याः ।

स चायं मूलवातुः^१ सौत्रः^२ प्रत्ययान्तश्चैति त्रिविध इति ॥ ५६ ॥

सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मते धातुं लक्षयति-

(१)यः सुबर्थे निजार्थस्य स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना ।

यादृशस्यान्वयाहेतुः स वा धातुस्तदर्थकः ॥ ५७ ॥

यः शब्दः स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्या-

कृष्णकान्तोटीका ।

स्वोपस्थाप्यस्येति । अन्यार्थस्य लक्षणया तत्प्रतिपाद्यत्वसम्भवात्, तथा च स्वज-
न्योपस्थितिसहकारेण स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकारक इति तदर्थः । फलोपपाद्यकत्वनिवेशे फ-
लानुपपाद्यकेऽव्याप्तिरिति स्वरूपयोग्यतां निवेशयति-समर्थ इति । पकार्थेऽप्यर्थस्य
धातुत्ववारणाय तादृशार्थे इति । तथा च यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वं
स्वाश्रयोत्तरतृजर्थधर्मिकस्वाश्रयज्ञानजन्योपस्थितिसहकारेण स्वाश्रयप्रतिपाद्यार्थप्रकारक-
शाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थे धा-
तुत्वमिति पर्यवसितम् । धर्मविषयताया आकाङ्क्षाज्ञानकार्यतायाः स्वरूपसम्बन्धरू-
पावच्छेदकत्वाभावादसम्भववारणाय व्यापकत्वनिवेशः । न च कर्तृधर्मिकपाकप्रकार-
कान्वयबोधं प्रति तृचि पचप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतया धर्मविषयताया अपि तत्कार्य-
तावच्छेदकनिविष्टतया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि न दोष इति वाच्यम् ।
'पाकः पाच्यमानः पक्ते'त्यादिनानाविधबोधसाधारणैककार्यकारणभावस्य लाघवेन कल्प-
नीयत्वाद्, विशेषसामग्रीविरहादेवैकविधबोधस्थलेऽपरबोधापर्यसम्भवमिति । लक्ष्या-
णि प्रदर्शयन् तेषु लक्षणं सङ्गमयति-पच-पिपक्षेत्यादि । प्रभवः-समर्थाः । अलक्ष्ये
लक्षणागमनं व्यञ्जयति-न त्विति । त्रिविध इत्यस्यार्थमाह-स चायमिति ।
निरुक्तप्रकृतिलक्षणाश्रय पुनल्लक्षणाश्रयश्चेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्राचीनमतमुत्थापयति-सुबर्थेऽपीति । विवृणोति-यः शब्द इति । तथा
च स्वाश्रयोत्तरकृच्चिन्तनाभावविशिष्टयादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं सुबर्थधर्मिकस्वाश्र-
योपस्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशधातु-
त्वमिति पर्यवसितार्थः । असम्भववारणाय विशिष्टान्तम् । अभाववच्चैकलक्षणावच्छिन्नैका-
र्थवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, अन्यथा घटादौ नाम्नि घटरूपाद्यर्थक-

(१) यः स्वोत्तरकृतं विना सुबर्थविशेष्यकान्वयबोधेऽहेतुः स धातुरिति वा धातुलक्षणमिति
कारिकार्थः ।

न्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः । 'पाकं कुरु, सम्पदं पश्ये'त्यादौ हि पचादिको धातुः स्वात्तरस्य भावकृतः प्रतिसन्धानदशायामेव मुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेरन्वयबोधमाधत्ते न त्वन्यथा, स्वरूपस्य घञाद्यशक्यत्वेन तत्र धात्वर्थस्यान्वयायोगादिति प्राञ्चः ॥५७॥

धातोर्विधात्रयं लक्षयति—

मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ, सौत्रः सूत्रैरुदर्शितः ।

योगलभ्यार्थको धातुः प्रत्ययान्तः प्रकीर्तितः ॥५८॥

गणोक्तो गणपठितः 'पञ्चमू'प्रभृतिः, सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः 'स्कन् -

कृष्णकान्तोटीका ।

धातुत्ववारणायानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तद्विषयाद्वस्थाय-
पत्तेः । आख्यातार्थे स्वार्थान्वयबोधजनकतावच्छेदकत्वात्पटाद्यानुपूर्वप्रकारकनिश्चय-
स्येति प्रत्ययार्थमुपेक्ष्य सुबर्थे इत्युक्तम् । 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ स्वार्थविशेषः सुबर्थ-
प्रकारकबोधजननात् पचनेति सुबर्थधर्मितानिवेशः, अन्यत् स्वरयमुदनीयम् । ननु
सुबर्थे धात्वर्थान्वयः कथं स्वीक्रियते ? भावविहितकृतां स्वरूपे शक्तिस्वीकारात्तादृशार्थ-
एव धात्वर्थान्वयादित्यत आह—स्वरूपस्येति । अशक्यत्वेनेति । सुबर्थधात्व-
र्थयोरन्वयबोधनानुपगम एव भावविहितप्रत्ययानां स्वरूपे शक्तिकल्पनबीजं, तादृशा-
न्वयबोधस्वीकारे च स्वरूपे तच्छक्तिकल्पनस्थानावश्यकत्वादिति भावः । न च प्रत्य-
यलक्षणं तत्राव्यासम्, तस्य कुत्राप्यर्थं प्रशस्तवृत्तिमत्त्वाभावात्, एवं धात्वर्थरूपभावस्य
धातुनैव प्रत्यायनाद्वैफल्यम्, कथं वा प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमः, कथं वा
'स्तोकं पाकः, स्तोकोः पाक' इति प्रयोगद्वयस्य साधुत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् ।
भावप्रत्ययादीनाममीषां धात्वर्थ एव शक्तत्वात्, 'पाक' इत्यादावभेदेन धात्वर्थविशेष्य-
कप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधस्वीकारात्त काचिदनुपपत्तिरित्यस्य प्राचामभिप्रेतत्वात् । न
च धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नत्वमिति तु न देश्यं, 'करोति यतत' इत्यादौ
तथादर्शनादेककृतेरेव तत्र भानम् । 'सम्भेदेनान्यतरवैग्रथ्याभावादि'ति तु रिक्तं ववः,
तथासति प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमानुपपत्तेरशक्यपरिहारत्वात्, तत्र तादृ-
शनियमसङ्कोचे ममापि सुबर्थधात्वर्थयोरन्वयावबोधनियमसङ्कोचस्य सुवचात्त्वात् ।
किञ्च तादृशनियमे धात्वर्थ इत्यस्य प्रत्ययानुपस्थाप्यधातुपस्थाप्यार्थ इत्यवश्यं भव-
तापि वक्तव्यं, तथा चास्मन्मतेऽपि न तादृशनियमभङ्ग इत्यलं पल्लवितेन । उच्छु-
ङ्खलास्तु—प्राञ्च इत्यस्वरसमुच्चानय, तादृशास्वरसबीजान्येतान्युक्तानि—इत्याहुः ॥५७॥

धातोर्विधात्रयलक्षणप्रतिपादकारिकावतारणिकामाह—धातोरिति । विवृ-
णोति । गणोक्त इति । सौत्रपाठसाधारणमेकपदस्य केवलार्थकत्वमभिप्रेत्य 'सूत्रै-

जु'प्रभृतिकः, यौगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थस्य बोधकः 'पाचि-पिप-
क्षा'दिः, 'तितिक्षा'दिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावेण यौगिक एव । 'हिन्दोला-
न्दोला'देर्लौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति बोधदेवः । सौत्रपदं
यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यतरपरमतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये ॥५८॥

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदपि निर्वक्ति —

यो यत्पदार्थकर्तृत्वे यादृक्स्वार्थस्य बोधकः ।

स तत्पदी भवेद्धातुस्तादृशः स्वार्थबोधने ॥ ५९ ॥

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृत्वेऽन्व-
यबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी । 'गमभू'प्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्प-
त्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थे एव कर्तृत्वेऽन्वयधियं प्रति प्रभवः ।
सत्यपि योग्यतादिग्रहे 'चैत्रो गच्छति, भवति' इत्यादित इव 'गच्छते भवते'-
प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेः । 'सङ्गच्छते, भवते' इत्यादितः सङ्गति-

कृष्णकान्तोटीका ।

कदर्शित' इत्यस्य पर्यवसितार्थमाह—सूत्रमात्रोपात्त इति । गणोक्तस्य पचादिधा-
तोरपि सूत्रोपात्तत्वात्तेन रूपेण विभागानुपपत्तिः परस्परव्यावर्त्तकधर्मस्यैव विभाज-
कत्वान्मात्रपदम् । यौगिक एवेति । इति न विधात्रयानुपपत्तिरिति शेषः ॥५८॥

व्युत्पत्तिवैशद्याय धातोरन्यविधविधात्रयं दर्शयितुं भूमिकामाह—परस्मैपदि-
त्वादीति । विवृणोति यो धातुरिति । तथा च धातृत्वे सति यादृशानुपूर्व्यव-
च्छिन्नज्ञानत्वं यत्पदोपस्थाप्यकर्तृत्वधर्मिकत्वाश्रयोपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोध-
जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्व्यमत्वं तादृशार्थकतत्पदिधातुत्वमिति पर्यवसितम् ।
लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—गम-भू-प्रभृतय इति । अन्वयधियं प्रति प्रभव इति
परेणान्वयः । गौणे वेत्येतेन कारिकास्थस्वार्थपदस्य स्वशक्यार्थपरत्वे लक्ष्यार्थसंग्रहः,
लक्ष्यार्थपरत्वे शक्यार्थासंग्रहः इत्युभयसंग्रहाय स्वोपस्थाप्यार्थ इति विवृतम् (अतः?)
तेन रूपेणैव तस्य लक्षणवटकत्वमिति सूचितम् । ननु परस्मैपदोपस्थाप्य इव आत्म-
नेपदोपस्थाप्येऽपि कर्तृत्वगत्यादिबाधं प्रति गमाद्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य स्वरूपयोग्य-
त्वात् कुतस्तेषां नात्मनेपदित्वमित्याशङ्क्य तस्य तत्र स्वरूपयोग्यत्वमेव नास्ती-
त्याह—सत्यपीत्यादि । ननु योग्यतादिज्ञानरूपकारणान्तरविहादेव तादृशानुपूर्वी-
ज्ञानात् न तत्र तादृशान्वयबोध इत्यत आह सत्यपि योग्यतादिग्रह इति ।
आदिनाऽऽसत्तत्तात्पर्यविरहः । सम्पूर्वगमधातोः प्राप्त्यर्थं, भूधातोस्तत्तदर्थं वा-
त्मनेपदित्व इष्टापत्तिमाह सङ्गच्छत इत्यादिना । अत्र प्राचीनसम्बादमाह

प्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमाच्चाट्टशार्थे आत्मनेपदिन एव ते । 'यजति, करोती'-
त्यादित इव 'यजते, कुरुते' इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृत्वस्यावगतेर्यागाद्यर्थे
यजिष्ठादिभयपदी । तदुक्तमभियुक्तैः—

पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरिञ्जिण्यन्तधातवः ।

सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत्पदिनो मताः ॥

क्यङ्-यङन्ता ङानुबन्धा रुचाद्याश्चात्मनेपदैः ।

परे परस्मैपदिनो नित्यं कर्त्तरि धातवः ॥

स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा 'यज-पचा'द्याः, अितो ङ्यनुबन्धाः
'कृञ्मुञ्चा'दयो, ण्यन्ताश्च 'भावि'प्रभृतयः कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं
साकाङ्क्षाः । सनान्तास्तु स्वप्रकृतिपदभाजस्तेन 'बुभूषते, विवर्द्धिषति' इत्या-
दिको न प्रयोगः । 'स्मृद्दृशोः' परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरालम्बनेपदि-
त्वमेव, अत उक्तं प्रायश इति । क्यङन्ता 'हंसाया'द्याः, यङन्ता 'बोभू-
या'द्याः, ङानुबन्धाः 'शीङा'द्याः, 'रुचा'दिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव
साकाङ्क्षाः । परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं (१) तस्य चतस्रो विधा दर्शयति—

विभक्तिश्चैव धात्वन्तस्तद्धितं कृदिति क्रमात् ।

चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः, कादिभिः (२) पञ्चधाऽथवा ॥ ६० ॥

कृष्णकान्तोदीका ।

तदुक्तमित्यादि । समाहारेति । "ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तस्तद्विपरीतश्चानुदात्त, उदा-
त्तानुदात्तयोर्मिश्रश्च समाहारः (३)" इति दुर्गासिंहः । पदद्वयेनेत्यादौ पूरयति-कच्त्तृत्ववा-
चिनेति । अन्यथा परस्मैपद्यादिधातुनामप्युभयपदित्वापत्तेरिति भावः । प्रायश इत्य-
स्य फलमाह—स्मृद्दृशोरिति । आत्मनेपदित्वमेवेति । "स्मृद्दृशो च सनन्तौ तु,
रुचादौ शुर नाङ् प्रति । अननुज्ञाश्च विज्ञेया" (४) इत्याद्यनुज्ञासनादिति भावः । परे-
उभयपद्यात्मनेपदिभिन्नाः । परस्मैपदेनैवेति । साकाङ्क्षा इति पूर्वैणान्वयः ॥ ५९ ॥

(१) नामप्रकरणीय (पृ० ४३) नवमकारकायां पूर्वमुक्तमित्यर्थः ।

(२) 'अश्वकभार्य' इत्यादौ कादिप्रत्ययानां तद्धितत्वमनङ्गीकुर्वता कलापालुगामिनां मतमाह
कादिभिरिति ।

(३) अत्र 'उर्ध्वमादत्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः (१।१।२९-३०-३१) इति पाणिनी-
यानि सूत्राणि । (४) अत्र 'ज्ञाश्चस्मृद्दृशो सनः' (१।३।५७) इति पा० सूत्रम् ।

धात्वंगः—‘सन् वयजा’दिः। ‘वत्सकोऽश्वक’ इत्यादौ दयाकुसार्थकं-
स्य कादेः, ‘अजा ब्राह्मणी श्वश्रुरि’त्यादौ स्त्रीत्वाद्यर्थकटावादेश्च तद्धितत्वो-
पगमे चतुर्विध एव प्रत्ययः, तदनुपगमे तु पञ्चविध एव। अत एव ‘अ-
श्वकभार्य’ इत्यादौ पुंवद्भावस्तद्धितकृतोरेव कोपधस्य तन्निषेधात् एवं ‘औ-
पगव’ इत्यादाविष ‘पट्वी’त्यादौ नौत्वादिरिति कालापाः ॥ ६० ॥

प्रत्ययेषु विभक्तिं लक्षयति विभजते च—

(१) संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः।

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुसिद्ध चेति विभेदतः ॥ ६१ ॥

संख्यात्वावांतरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा विभक्तिः
सुसिद्ध चेति भेदतो द्विविधा। एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न
प्रत्ययः, प्रत्ययश्च वृजादिर्न संख्याशक्त इति तयोर्व्युदासः ॥ ६१ ॥

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे प्रमाणं तदा-
न्यथा निर्वक्ति—

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थं विधेयत्वेन बोधने ।

कृष्णकान्तीटीका ।

कालापमतमाह—तदनुपगम इति। अत एवेति। कादिप्रत्ययानां तद्धित-
त्वाभावादेवेत्यर्थः। नौत्वादिरिति। स्त्रीत्वादेस्तद्धितत्वे तस्मिन् परे “उवर्णस्यो-
त्वंमापाद्य” इत्यनेन पट्वीवत्स्योकारस्यौत्वं स्यादिति भावः ॥ ६० ॥

विभक्तिलक्षणविभक्तिविभाजकप्रतिपादकारिकावतारणिकामाह—प्रत्ययेष्विति।
निर्द्धारणे सप्तमी। विवृणोति—संख्यात्वावान्तरेति। जात्यवच्छिन्नेत्यनेन
कारिकास्थतृतीयाया अवच्छेदकत्वमर्थ इति सूचितम्। प्रत्ययत्वनिषेधव्यावृत्तिमाह—
एकत्वत्वेति। ननु प्रत्ययत्वमेव विभक्तित्वमिति कथं नोच्यत इत्यत आह—प्रत्य-
यश्चेति। न संख्याशक्त इति। तथा च सूतरां संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छि-
न्नशक्तिमान्नेति भावः। तयोः—तदादितृजाद्योः। न च लक्षणे संख्याशक्तत्वमेव निषे-
धयतां किं तादृशजात्यवच्छिन्नत्वनिवेशेनेति वाच्यम्। संख्याविशिष्टबोधकपदोत्तरत
त्वादिप्रत्ययेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। वृजादेरपि क्वचिल्लक्षण्या संख्याबोधकत्वसम्भवाच्छ-
क्तिनिषेधः ॥ ६१ ॥

लक्षणान्तरप्रतिपादकारिकावतारणिकामाह—यद्याख्यातेति। विवृणोति—

(१) एकद्विव्याधिविशिष्टार्थशक्तिमान् प्रत्ययो विभक्तिस्तुविभूमेदेन द्विवेद्यर्थः।

समर्थः सोऽथवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते(१)॥६२॥

यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः सा सुबादि विभक्तिरित्युच्यते । 'घटमि'त्यादौ सुपा कर्मत्वं घटीयमित्यादाविव, 'पचती'त्यादौ तिङापि कृतिः पाकयित्यादिरुद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते न तु प्रत्ययान्तरेण, तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिन्येव शब्दे समर्थत्वात् । न हि 'दाक्षिर्'त्यादि-तोऽपत्यं दक्षस्येत्यादिरुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि, किन्तु दक्षाप-त्यत्वाद्यवच्छिन्ने धर्मिण्येव सुवर्थैकत्वादेः, अन्यथा 'अपत्यं दक्षस्य चैत्रस्य चे'त्यादाविव 'दाक्षिश्चैत्रस्य चे'त्यादावप्यपत्यादिधर्मिकस्य दक्षचै-त्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दुर्वारतापत्तेः । प्रथमाप्यभेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव, न चेदेवं 'नीलो घट' इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य पूर्वमप्रतीतौ महावाक्यार्थबोधस्य

कृष्णकान्तीटीका ।

यः शब्द इति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं स्वार्थधर्मिकस्वाश्रयप्र-कृत्यर्थविधेयकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं विभक्तित्वमिति पर्य-वसितम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन्नलक्ष्ये लक्षणागमनं स्पष्टयति—घटमित्यादावि-त्यादिना । प्रत्ययान्तरेण—तृजादिप्रत्ययेन । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—तस्येति । तृजादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । समर्थत्वादिति । तथा च प्रकारतावच्छेदके विधेयतानङ्गी-कारात् विधेयतानिधेयादेव तद्वारणादिति भावः । ननु 'दाक्षिर्'त्यादौ अपत्यं दक्षीय-मित्युद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधात्तादृशेण प्रत्ययेऽतिव्याप्तिरित्यत आह—न हीति । तदा कीदृग्बोध इत्याकाङ्क्षायामाह—किन्त्विति । सुवर्थैकत्वादेरिति, बोध इति पूर्वगान्वयः । उक्तार्थे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—अन्यथेति । अपत्यावच्छिन्नदक्षस्य विधेयत्वेनान्वयस्वीकार इत्यर्थः । दुर्वारतापत्तेरिति । सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति भावः । अरुमन्मते च प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिबोधत्वस्य तत्कार्यताव-च्छेदकतया तदवच्छिन्नस्य कार्यं दक्षापत्यविशेष्यकबोधे सत्यपि चरितार्थत्वात् दक्षवि-धेयकबोधस्यापादयितुमसक्यत्वादित्यभिप्रायः । ननु प्रथमायामव्याप्तिः, 'घट' इत्यादा-वेकत्ववान् घट इत्येव बोधात्तत्र प्रकृत्यर्थस्याविधेयत्वादित्यत आह—प्रथमापी-त्यादि । तादृशान्वयबोधजनकत्वे युक्तिमाह—न चेदेवमिति । तत्पूर्वकत्वेति ।

(१) प्रत्ययार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वा विभक्तिरिति कारिकायः ।

तत्पूर्वकत्वहान्यापत्तिरतो न तस्यामव्याप्तिः ॥ ६२ ॥

विभक्त्योः सुपं लक्षयति विभजते च—

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसङ्ख्यान्वयबोधितवः सुपः ।

प्रथमादिप्रभेदेन ताश्च सप्तविधा मताः ॥ ६३ ॥

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुपं उच्यन्ते ।
ताश्च प्रथमाद्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः । तिङस्तु स्वार्थभावनान्वयिन्येव
स्वार्थसंख्यामेव बोधयन्ति, न तु स्वप्रकृत्यर्थ इति तासां व्युदासः ॥ ६३ ॥

सुप्सु प्रथमां लक्षयति—

(१) तादात्म्यमिन्ने स्वार्थं वा प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।

न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्यते ॥ ६४ ॥

या विभक्तिस्तादात्म्यमिन्नस्वार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न स्वरूपयो-

कृष्णकान्तोटीका ।

अवान्तरवाक्यार्थबोधजन्यत्वेत्यर्थः । हान्यापत्तिरिति । तथा च तादात्म्यं नीली-
यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधासत्त्वे नीलतादात्म्यवान् वट इति महावाक्यार्थबोधानुपप-
त्तिरिति भावः । तस्यां—प्रथमायाम् ॥ ६२ ॥

सङ्क्षेपप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह—विभक्त्योरिति । विवृणोति—
प्रकृत्यर्थेति । स्वार्थेति । स्वज्ञक्येत्यर्थः । विभक्त्य इति फलकथनं न तु तत्त्वेन
निवेशः आनर्थक्यात्, विभक्त्यन्यप्रत्ययानां संख्याशक्तत्वात् तत्रातिव्याप्त्यसम्भ-
वात् । प्रकृत्यर्थ इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—तिङस्त्विति । भावना-कृतिः, अन्वयिनि-
नामार्थ एवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

थमाविभक्तिलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह—सुप्स्त्वित्यादि । विवृ-
णोति—या विभक्तिरिति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तादात्म्य-
मिन्नस्वाश्रयार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थप्रकारकान्वयबोधजनकतानवच्छेदकं विभक्तित्वे सति
तादृशानुपूर्वीमच्छेदत्वं प्रथमात्वमिति पर्यवसितम् । स्वार्थनिष्ठविधेयतानिवेशे प्रकृ-
त्यर्थे स्वाश्रयसङ्ख्याप्रकारकबोधजनकत्वादसम्भवः स्यादतो धर्मितानिवेशः । प्रकृ-
त्यर्थप्रकारतायास्तु न तत्त्वेन निवेशः प्रयोजनाभावात्, अत एव—प्रकृत्यर्थधर्मिक-
स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वे सति विभक्तित्वं प्रथमात्वमित्यस्तु लाघवाद्, द्वितीया-
देस्तु प्रकृत्यर्थविशेष्यकस्वार्थकर्मताद्यर्थप्रकारकबोधजनकत्वाभावात्तातिव्याप्तिः—इति

(१) अभेदार्थविशेष्यकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधसमर्था विभक्तिः प्रथमेत्यर्थः ।

ग्या सा प्रथमा[१]। द्वितीयादयस्तु स्वार्थे कर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थाः । प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था तादृशि तादात्म्ये तथा-
न्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा, प्रथमाया द्विवचनम् 'औ' द्विती-
याया पुनः 'औट्' इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ॥ ६४ ॥

यदि 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्यत्वस्य यागा-
दावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटककृत्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छि-
न्नस्यान्वयः प्रामाणिको, यदि वा 'धृतिः स्वाहे'त्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न
प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्वबोधिका, तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवो वा
स्यादतोऽन्यथा निर्वक्ति—

(१)धात्वर्थेन विशिष्टस्य निरुर्थस्यान्वयं प्रति ।

यदन्तनामबोध्यत्वं तन्त्रं सुप् साऽथवा तथा॥६५॥

कृष्णकान्ताटीका ।

परास्तम्, स्वार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधजनकत्वसादायातिव्याप्यापत्तेः, न हि कर्मत्व-
मिवैकत्वादिर्विशेष्यतया भासत इति नियमः, सङ्ख्यातिरिक्तसुबधानां प्रातिपदिकार्थ-
विशेष्यत्वेनान्वयबोधकत्वनियमादिति । यद्यपि लक्ष्ये लक्षणगमनमभिधायैवालक्ष्ये
तदगमनाभिधानं ग्रन्थकारीयरीतिः, तथापि तादृशबोधजनकत्वप्रसिद्धिं विना तदन्य-
त्वरूपतल्लक्षणगमनन्न सम्भवति द्वितीयादिसकलविभक्तीनां तथाविधबोधजनकत्वा-
भिधानेनैव परिशेषात् प्रथमायां तदन्यत्वं सुग्रहमित्यभिप्रेत्य तादृशलिखनसौष्ठवेन लक्ष्ये
लक्षणगमनं व्यञ्जितम् । द्वितीयादय इति सावधारणम्, तथा च द्वितीयादय
एव तादृशबोधं प्रति समर्था न तु प्रथमेति तदर्थः । भिन्नान्तव्यावृत्तिमाह—प्रथ-
मा त्विति । तादृशि-स्वोपस्थाप्येऽर्थे, तथान्वयं—प्रकृत्यर्थान्वयं, तथा—स्वार्थे
तथान्वयं बोधयन्तीति योजनया तादृशार्थस्य लाभेऽपि तादृशीत्यस्य व्यवहितत्वा-
त्तथेत्युक्तम् । ननु प्रथमाद्विवचनवृत्त्यानुपूर्व्यां द्वितीयाद्विवचनेऽपि सत्त्वात् तत्रातिव्या-
प्तिरित्यत आह—प्रथमाया इति । तथा चैतज्जातेस्तत्रासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति
भावः । वदन्तीत्यस्वरससूचनाय, स कोपाधेयसङ्कुरेऽप्युपाधेरसाङ्कुरात्तत्र प्रथमात्व-
द्वितीयात्वयोः स्वीकारेऽपि न क्षतिरित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥ ६४ ॥

ननु 'स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेते'त्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य नियोज्यत्वादिरूपस्वा-

(१) धात्वर्थावशिष्टानिरुर्थप्रकारकान्वयबोधजनकस्वरूपयोग्यानुपूर्व्यामच्छब्दत्वं वा प्रथमात्व-
मिति कारिकार्थः ।

धात्वर्थावच्छिन्नतिष्ठर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं तादृशी सुषेधु प्रथमा । 'यजेते'त्यादौ तिष्ठर्थस्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु केवलस्य, अतस्तस्य प्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः । 'चैत्रमैत्रौ स्त' इत्यादौ च द्वन्द्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योपस्थापनान्न व्यभिचारः ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिविभक्तिषट्कं संक्षेपार्थमेकग्रन्थेन निर्वक्ति—

धातुभेदानुपादाय तदर्थं कर्मतादिकान् ।

बोधयन्त्यो द्वितीयाद्या निर्वक्तव्या विभक्तयः ॥ ६६ ॥

कुष्णकान्तीटीका ।

र्थस्य तादात्म्यभिन्नस्य यागादावनन्वयादव्याप्तिरित्याशङ्कते—यदीत्यादिना । निथोज्यत्वस्य—समेदं कार्यमिति बोध्यत्स्य । निथोज्यत्वभानस्य यागादौ मोमांसकमतसिद्धत्वात् न्यायमतानुसारेणाह—आधेयत्वस्य वेति । प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्येत्युभयत्रान्वयि । प्रामाणिक इति । निथोज्यत्वभानस्य नैयायिकैरनङ्गीकारादाधेयत्वस्य च संसर्गत्यैव भानात्तयोः प्रथमार्थत्वमेवासिद्धमित्याशयेन यदीत्युक्तम् । उदीच्य 'यदी'त्यस्यास्वरसः स्फुट एव । परन्तिवति । उद्देश्यत्वबोधिका इत्यत्र प्रामाणिक इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । असम्भवो वेति । तादृशबोधं प्रति तत्तत्प्रथमात्वेन न हेतुता किन्तु प्रथमात्वेनैव, तथाच प्रथमान्तरस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वादसम्भव इति भावः ।

विवृणोति—धात्वर्थावच्छिन्नेति । तथा च यादृशानुपूर्ववच्छिन्ननामोपस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थावच्छिन्नतिष्ठर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन प्रयोजकं तादृशानुपूर्वमच्छब्दत्वं प्रथमात्वमिति पर्यवसितम् । विशिष्टान्तमव्याप्तिवारकतया सार्थक्यति—यजेतेत्यादि । केवलस्येति, तिष्ठर्थस्येष्टसाधनत्वादेरिति पूर्वैरान्वय इति सम्प्रदायविदः । वस्तुतः असम्भववारणाय विशेष्यतेत्यन्तम्, अन्यथा व्यभिचारेण तादृशबोधं प्रति प्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वस्यातन्त्रत्वात् प्रथमायामेव लक्षणागमनादिति तु परमार्थः । व्यभिचारान्तरमार्शक्य निषेधति—चैत्रमैत्रौ स्त इति । उपस्थापनादिति । तथा च चैत्रनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेऽपि प्रथमान्तत्वस्वरूपनामोपस्थाप्यत्वस्य तत्राक्षतत्वात्, न ह्यव्यभिचार इति, तादृशप्रयोज्यप्रयोजकभावे इत्यादिः, न व्यभिचारो—नासम्भव इत्यर्थे इति भावः ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिविभक्तीनां प्रत्येकलक्षणप्रतिपादकैरुकारिकावतारणिकामाह—द्विती-

धातुभेदाः—पचाद्याः, तथा च तिबन्तपचधातुपस्थाप्यपाकधर्मि-
कर्मत्वानुभवानुकूलमुपसजातीयत्वं द्वितीयाया लक्षणम् [२] । 'चौरस्य
दिनस्ती'त्यत्र तिबन्तधात्वर्थे कर्मतादिप्रतिपादिकापि षष्ठी न पाके, 'तण्डु-
लस्य पाचक' इत्यादौ पाके तादृश्यपि न तिबन्तपच्यर्थे । 'ग्रामं गच्छ
ती'त्यादावमादेः पाकादौ कर्मत्वाद्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजाती-
यत्वान्नाश्यामिः । 'काष्ठेन पचती'त्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका, न
तु कर्मत्वस्य । 'पटौ स्त' इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव
द्वितीयात्वं न क्षातिकरम्, उपावेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्क्यत्वात् । प्रकृत्यर्थ-
मुख्यविशेष्यकान्वयबोधानर्जकत्वे सतीति वा वक्तव्यम् । अधिकमभि-
हितं प्राक् ।

पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलमुपसजातीयत्वं तृतीयात्वम् [३] ।
'शताय परिक्रीणाती'त्यादौ धात्वर्थे करणत्वबोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न
पच्यर्थे तथा, परिक्रीञः करणतायामेव तद्विधानात् । 'काष्ठात् पचनमि'-

कृष्णकान्तीटीका ।

यादीति । विवृणोति—धातुभेदा इति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं
तिबन्तपचधातुपस्थाप्यार्थधर्मिककर्मत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानु-
पूर्वीमत्त्वे सति विभक्तित्वं द्वितीयात्वमिति पर्यवसितम् । धातुविशेषोपादानव्यावृ-
त्तिमाह—चौरस्येति । तिबन्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—तण्डुलस्येति । तादृश्यपि—
पचधातुपस्थाप्ये कर्मत्वबोधिकापि । स्वरूपयोरयत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—ग्राम-
मिति । कर्मत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—काष्ठेनेति । ननु स्वरूपयोरयत्वनिवेशेऽपि
प्रथमाद्विवचनेऽतिव्याप्तिरित्यत आह—पटाविति । कुत इत्याकांक्षायामाह—उपा-
धेयेति । धर्मिणोऽभेदेऽपि धर्मयोर्मित्रत्वादित्यर्थः । द्वितीयालक्षणे विशेषणान्तरं
प्रक्षिप्य साङ्क्यं निराकोति—प्रकृत्यर्थेति । तादृशबोधजनकतानवच्छेदकत्वे सती-
त्यर्थः । वक्तव्यमिति, लक्षणे विशेषणतयेत्यादिः । प्रागिति । प्रथमाया औ द्विती-
यायाः पुनरौट् इति ग्रन्थ(१) इत्यर्थः ॥

तृतीयालक्षणमाह—पच्यर्थेति । तथा च यादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं
पच्यर्थधर्मिककरणत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशधर्मवत्त्वं तृतीयात्व-
मिति पर्यवसितम् । पच्यर्थनिवेशव्यावृत्तिमाह—शतायेति । करणत्वनिवेशव्यावृत्ति-

(१) ६४ कारिकाव्याख्यायामित्यर्थः ।

त्यादौ तु पञ्चमी न करणत्वस्य बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्व-
स्यैव, हेतुतायां तदनुशासनात् ।

ददात्यर्थदानधर्मिकसम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं चतुर्थीत्वम्[४] ।
'दास्या मालां प्रयच्छती'त्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानुभाविकापि तृतीया
न ददात्यर्थे, दानधातोर्योग एव सम्प्रदानतायां "दानोऽनाचार"(१) इ-
त्यनेन तृतीयानुशासनात्, रीतिरुक्तैव । (२)"सम्प्रदानत्वशक्ता सुप्
चतुर्थी"ति तु न युक्तं, सम्प्रदानत्वाद्यपेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः
शक्तिमत्त्वादनुशिष्टेर्मत्सरादिपद इव निरुद्धलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः ।
पतधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानुकूलसुप्सजा-

कृष्णकान्तोदीका ।

माह—काष्ठादिति । असामर्थ्यात्—शक्तिहीनत्वात् । किन्विति । तथा च कारण-
त्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति व्यञ्जितम्, अत एव सप्तम्यादावतिव्यासिनोक्ता, कारण-
त्वनिवेशोऽपि तद्वारणसम्भवादिति भावः ॥

चतुर्थीलक्षणमाह—ददात्यर्थेति । तथा च दाधातुविशेषोपस्थाप्यदानधर्मिक-
सम्प्रदानत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं यादृशधर्मावच्छिन्ननिश्चयत्वं तादृशध-
र्मवद्विभक्तित्वं चतुर्थीत्वमिति पर्यवसितम् । धातुविशेषोपादानव्यावृत्तिमाह—दास्या
इति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—दानधातोर्योग इति । रीतिरुक्तैवेति । त-
द्भातुजन्योपस्थितिसहकारेणेति तदर्थः, अन्यथोक्तदोषवारणासम्भवादिति भावः ।
मतान्तरं दूषयति—सम्प्रदानत्वेति । नन्वनुशिष्टेः शक्तिग्राहकत्वात् "सम्प्रदाने च-
तुर्थी" (पा० सू० २।३।१३) त्यनुशासनात्तत्र शक्तिरावश्यकोत्यत आह—मत्स-
रादिपद इवेति । तथा च यथा मत्सरादिपदस्य मात्सर्यं शक्तिस्तद्विशिष्टे निरुद्ध-
लक्षणेति कोषस्य निरुद्धलक्षणाज्ञापकत्वं तथात्रापीत्यकामेनापि कारिकास्थे(३)शक्ति-
ग्रह इत्यत्र शक्तिपदस्यानादितात्पर्यमूलकवृत्तिपरत्वमावश्यक(स्थेय १)मिति भावः ॥

पञ्चमीलक्षणमाह—पतधात्वर्थेति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं प-
तनत्वावच्छिन्नधर्मिकविभागप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं विभक्तिष्वेति सति तादृ-
शानुपूर्वीमच्छेदत्वं पञ्चमीत्वमिति पर्यवसितम् । पत्यर्थत्वमुपेक्ष्य तादृशजातिपर्यन्तनि-

(१) अत्र 'दाणश्च ता चेच्चतुर्थ्यर्थे' (१।३।५५) इति पाणि० सूत्रम् ।

(२) 'कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्' (२।४।३३) चतुर्थी सम्प्रदाने (२।३।१३) इति
सूत्राभ्यां चतुर्थी सम्प्रदानार्थे शक्तेति पाणिनीयं मतं निरस्यन्नाह सम्प्रदानत्वेति ।

(३) शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेति कारिकास्थेत्यर्थः ।

तीयत्वं पञ्चमीत्वम् [५] । 'खले पतस्तहं त्यजती'त्यादौ वस्तुगत्या पतत्यर्थे विभागस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्या एव पतत्यर्थतावच्छेदकत्वात् । 'नरकं पतित' इत्यादौ तु भोगावच्छिन्न-स्वदुरितस्य पतत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते पर-न्वाधेयत्वम् ।

तिबन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधस्वरूपयोग्यत्वे सति प्रथमा-न्यमुपत्वं षष्ठीत्वम् [६-१] । 'धनं करेण विप्राय पात्रात् काश्यां ददा-त्यसावि'त्यत्र द्वितीयादिर्ददात्यर्थे स्वार्थान्वयबोधकतया तत्स्वरूपयोग्य एव, प्रथमा तु तदयोग्यापि प्रथमैव, 'धनस्य दाते'त्यत्र दाते स्वार्थबोधि-कापि षष्ठी न तिबन्तस्य दाधातोरर्थे येनासम्भवः ।

कृष्णकान्तोटीका ।

वेशव्यावृत्तिमाह—खले पतन्निति । खलवृत्तिपतनाभिन्नो य स्तखलवृत्तिविभागानुकूल-व्यापारस्तद्वानिति बोधः, तत्र तादृशव्यापारस्य पतनत्वेऽपि न तेन रूपेण भानं कि-न्तु तादृशव्यापारस्त्वेनेति भावः । ननु कलक्षणमसम्भवि, पतेर्विलक्षणसंयोगावच्छिन्न-व्यापारवाचित्वेन पतनत्वजातेः कुत्राप्यभानात्, अत एव तस्य सकर्मकत्वेन द्वितीया तत्पुरुषोदाहरणमध्ये नरकपतित इति दुर्गेणोदाहृतमित्यत आह—तस्या एवेति । त-था च लाववात्तादृशजातेरेव पतधातोः शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । न च तादृश-जातौ मानाभाव इति वाच्यम् । गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । स्वार्थबोधकत्वमपहाय विभागबोधकत्वनिवेशव्यावृत्तिरुच्छेदेन जातेः शक्यतावच्छेदक-त्वपक्षे नरकपतित इति प्रयोगमुपपादयति—नरकं पतित इत्यादाविति । तथा च लक्षणे विभागनिवेशात् द्वितीयायामतिव्याप्तिरिति भावः । ननु किन्तत्र द्वितीया नि-रर्थिकेत्यत आह—परन्त्विति । इदमत्रावधेयम्—तादृशदुरिते पतनत्वजात्यभावात् कुतोऽतिव्याप्तिरिति । न च तत्र तदपि स्वीकरणीयमिति वाच्यम् । गुरुत्वजन्यताव-च्छेदकतया सिद्धायास्तादृशजातेरत्यन्तासम्भवित्वात्, अन्यथा तादृशजातेरप्रामाणि-कत्वापत्तेरिति ॥

षष्ठीलक्षणमाह—तिबन्तेति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तिबन्ता-दिधात्वर्थधर्मिकस्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं प्रथमान्यत्वे सति तादृश-ानुपूर्वीमत्तुपूर्वं षष्ठीत्वमिति पर्यवसितम् । सत्यन्तद्वलव्यावृत्तिरुच्छेदेनालक्ष्ये लक्षणाग-मनं व्यञ्जयति—धनमित्यादि । रीतिरुक्तैव । तत्स्वरूपयोग्य एव—तादृशबोधस्वरू-पयोग्यः, न तु तदन्यः, एवमग्रेऽपि । प्रथमान्यत्वव्यावृत्तिमाह—प्रथमेति । तिबन्ते-त्यस्य व्यावृत्तिमाह—धनस्येति ॥

हिनस्त्यर्थहिंसाधर्मिकस्वार्थकर्मत्वानुभावकमुपसजातीयत्वं वा [६-२] ।
 'चौरं ज्वरयती'त्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूतहिंसायां कर्मत्वबोधिकापि
 द्वितीया न हिनस्त्युपस्थाप्यायाम् । 'दण्डेन हिनस्ती'त्यादौ तादृश्यामपि
 हिंसायां करणत्वादेरेव बोधकस्तृतीयादिर्न तु कर्मत्वस्य ।
 सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता सुप् षष्ठी [६-३] । 'ग्रामं गच्छति,
 पटं ददाती'त्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूते संयोगस्वत्त्वादौ द्वितीयया-
 ऽऽधेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि वदन्ति ॥

पञ्चधात्वर्थतावेच्छदकरूपावच्छिन्नधार्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलमु-
 पसजातीयत्वं सप्तमीत्वम् [७-१] 'शाकसूपयोः पाचक' इत्यादौ द्विव-

कृष्णकान्तीटीका ।

लाघवाल्लक्षणान्तरमाह—हिनस्त्यर्थेति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं
 हिनस्त्युपस्थाप्यहिंसाधर्मिकस्वार्थकर्मत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं सुप्त्वे
 सति तादृशानुपूर्वीमत्त्वं षष्ठीत्वमिति पर्यवसितम् । हिंसाधर्मिकत्वमुपेक्ष्य हिनस्त्युप-
 स्थाप्येत्यस्य व्यावृत्तिमाह—चौरं ज्वरयतीत्यादाविति । न हिनस्त्युपस्था-
 प्यायामिति । हिंसायां कर्मस्वरबोधिका द्वितीयेति पूर्वणान्वयः । रीतिरुक्तैवेत्यत्र
 रीतिरुक्तैव । कर्मत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—दण्डेनेति । तादृश्यां—हिनस्त्युपस्था-
 प्यायाम् ॥

मतान्तरमुपन्यस्यति—सम्बन्धसामान्य इति । सम्बन्धत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः,
 शक्तेति परेणान्वयः । ननु सम्बन्धत्वं विशिष्टधीनियामकत्वं, तच्च गुरुशरीरमिति
 तदुपेक्षया स्वरूपसम्बन्धरूपसम्बन्धत्वं षष्ठीशक्यतावच्छेदकमस्तु, सम्बन्धान्तरभा-
 नन्तु लक्षणयैव भवतीत्यत आह—स्वत्वे वेति । ननु ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयादेः
 संयोगरूपकर्मत्वशक्तत्वात् संयोगे सम्बन्धत्वस्य च सर्वसिद्धत्वादतिव्याप्तिरित्यत
 आह—ग्राममिति । स्वत्वे शक्तिपक्षे नैव दोष इति स्थलान्तरमाह—पटमिति ।
 वदन्तीत्यस्वरसमुच्चय, स च एकत्वादौ शक्तेः कृतसत्या सन्बन्धादौ शक्तिकल्पने
 मानाभावः, अनुशासनस्य निरुद्धलक्षणासम्पादकतयाऽप्युपपत्तेरिति ॥

सप्तमीलक्षणमाह—पञ्चधात्वर्थेति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं
 रूपादिपरावृत्तिफलजनकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रियात्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वाधाधेयत्वप्रका-
 रकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं सुप्त्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्त्वं सप्तमीत्वमिति पर्यवसि-
 तम् । ननु शाकसूपयोः पाचक इत्यादौ षष्ठीद्विवचनस्यापि सप्तमीत्वापत्तिः । न च तत्र
 षष्ठ्या शिथिलाख्यसंयोगरूपकर्मत्वप्रतिपादनात् स्वार्थाधेयत्वाबोधकत्वान्नातिव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव तत्र षष्ठ्यर्थत्वादि-

चनस्य लक्ष्यत्वादि पूर्ववत् । अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप्
सप्तमी [७-२] । 'ग्राममध्यास्ते' इत्यादावधित्वकरणं बोधयन्त्यपि द्विती-
यादिस्तत्र न शक्ता । 'ग्रामाय गच्छती'त्यादौ कर्मत्वादिष्वेव
चतुर्थ्यादिः । चैत्रधर्मिकस्वार्थाधिकरणत्वान्वयबोधकसुप्तमानानुपूर्वीकत्वं
वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति । [७-३]

स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रमथात्वम्, एवममादित्रिकान्यतमत्वादिना
द्वितीयादिकं निर्वाचयमित्यप्याहु रिति कृतं विस्तरेण ॥ ६६ ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां

तद्धितादिसुबिभक्तिप्रकरणं (३) समाप्तम् ॥

कृष्णकान्तोटीका ।

इत्थं वक्ष्यमाणत्वात् । लक्ष्यत्वादित्यादिनाऽलक्ष्यत्वपरिग्रहः । पूर्ववदिति । तथा
च द्वयमेवेष्टम् उपाधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसाङ्क्यात् । अथ वा तद्व्यक्तिभिन्नत्वे सतीति
वा वक्तव्यमिति भावः । पदं चतुर्थ्यां तुषं क्षिपतीत्यादौ द्वितीयायामतिव्याप्तिवारणाय
पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति । मतान्तरमाह—अधिकरणतायामिति । वृत्त-
नियामकसम्बन्धानां प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपगन्तुमतानुसारेणाह—आधेयत्वे वे-
ति । शक्तिनिवेशव्यावृत्तिमाह—ग्राममिति । न शक्ता इति । “अधिकरणे सप्तमी”-
(१)त्येवानुशिष्टेति भावः । ननु ग्रामाय गत इत्यादौ चतुर्थ्यामतिव्याप्तिरित्यत आह—
ग्रामायेत्यादि । कर्मत्वादिष्वेवेति । न त्वधिकरणत्वादिष्वित्यर्थः । “ग-
त्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि” (पा० सू० २।३।१२) इत्यनुशिष्टे
रिति भावः । मतान्तरमाह—चैत्रधर्मिकेति । वदन्तीत्यस्वरससूचनाय, स
चैकत्वादौ शक्तेरावश्यकतयाऽधिकरणत्वादौ तच्छक्तेरकल्पनादनुशिष्टेर्निरुक्तलक्षणा-
ज्ञापकतयाऽप्युपपत्तेः । शेषलक्षणे स्वार्थस्य स्वोपस्थाप्यार्थकत्वेऽतिव्याप्तिरिति ॥
प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनां प्रकारान्तरेण लक्षणवाचिनां मतमाह—स्वादीति ।
आहु रित्यस्वरससूचनाय, स च सुप्त्वाद्विजातौ मानाभावेन तत्तद्व्यक्तित्व एव पर्यव-
सानादनन्तलक्षणापत्तिरिति ॥ ६६ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृततद्धितादिसुबिभक्तिनिरूपणटीका समाप्ता ॥

(४) कारकप्रकरणम् ।

क्रियाकारकयोरेव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते —

कारकार्थेतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते ।

धात्वर्थांशे प्रकारौ यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम् ॥६७॥

वृत्त्या कारकस्य बोधिका तदन्वयस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागः । तत्र यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्ययादृशक्रियायां कारकम् (१) । 'वृक्षात् पतति, व्याघ्रात् बिभेति' इत्यादौ 'ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय कृष्यती'त्यादौ 'दात्रेण छिनत्ति, घटत्वेन जानाती'त्यादौ 'स्थास्यां पचति, शुक्तौ भासते' इत्यादौ 'ग्रामं गच्छति, घटं पश्यती'त्यादौ 'चैत्रेण पच्यते, घटेन भूयते' इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारीभूय भासत इति तच्चद्धातूपस्थापिततत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते । यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स

कृष्णकान्तोद्योका ।

अथ कारकम् । सुपां विभागप्रस्तावे कारकलक्षणाभिधानमर्थान्तरप्रस्तमिति तन्नि-
रासाय मध्ये सुपो द्विधा विभागोऽप्युक्तः, तद्वतारणिकामाह—क्रियाकारकयो-
रिति । तत्र कारकलक्षणप्रतिपादकं कारिकाशेषाद्धं विवृणोति—तत्रेति । तथोस्त्य-
र्थः । घटकत्वं ससम्यर्थः, लक्षणं स्फुटमेव । अपादानादिषु लक्षणं सङ्गमयति—वृत्ता-
दिति । नन्वेतावता कारकविभक्तिवस्यानिर्वचनात्तेन रूपेण विभागानुपपत्तिरित्यत-
स्तदपि निर्वक्ति—धात्वर्थे स्वार्थेति । नन्वेवं वृक्षादौ कथं वैयाकरणानां कारकव्य-
वहार इत्यत जाह—यादृशेनेति । तत्क्रियाकारकव्यवहारं प्रति तत्क्रियाधर्मिता-
निरूपितप्रकारस्वाभिज्ञा या सुबर्थविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वमेव तन्त्र-

(१) क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति केचित् । तन्न, 'चैत्रस्य तण्डुलं पचती'त्यादौ सम्बन्धिनि-
चैत्रादशार्थव्याप्तेः, अत्रुमतिप्रकाशनद्वारा सम्प्रदानादेरिव तण्डुलादेस्त्पादनद्वारा सम्बन्धिनोपि
पाकादिक्रियानिमित्तत्वात्, किन्तु क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वं कारकत्वम्, अस्ति च कर्तृकर्मदो-
क्रियान्विततत्त्वमु-विभक्त्यर्थान्वयः ननुदाहृते सम्बन्धिनि, पञ्चम्यर्थसम्बन्धस्य तण्डुलादिनामार्थान्वि-
ततया क्रियान्वितत्वादिति जयरामभट्टाचार्याः । 'विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं' मुख्यभाक्ताधारणं
कारकत्वम्, क्रियानिमित्तत्वसहितं मुख्यमिति मवानन्दतर्कवागीशाः ।

एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन 'वृक्षात् पतती'त्यादौ वृक्षा-
देरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकव्यवहारः । 'स्तोकं पचती'त्यादौ
क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकम् सुपानुपस्थापनात्, द्वितीया
तु तत्र क्लीबलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव । 'स्तोकपाक' इत्यादिकस्तु तत्पु-
रुषो 'गिरिकाण' इत्यादिवद्विशेषविधेरेव । षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे
प्रकारीभूय भासते 'तण्डुलस्य पचती'त्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धो न
कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः, अत एव —
क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् ।

कर्तृकर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इष्यते ॥

इति शाब्दिकाः स्मरन्ति । शेषः—कारकादवशिष्टः । "सम्बन्धः
कारकादन्य" इत्यपि पठन्ति । 'रजकस्य वस्त्रं ददाती'त्यादौ च परिष्का-
र्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धो वस्त्रादावेव षष्ठ्याऽनुभाव्यते । 'तण्डुलस्य
पाचकः, मैत्रस्य भोक्तव्यमि'त्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिकं कारकमेव धात्वर्थे
पचनादौ, कृद्योगे कर्तृकर्मणोः षष्ठ्यनुशिष्टेः । 'गुरु-विप्र-तपस्वि-दुर्ग-

कृष्णकान्तौटोका ।

मिति भावः । तेनेति । अपिरेवार्थकः । स्वर्थस्त्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—स्तोकमि-
त्यादि । ननु तत्र द्वितीयार्थ एव प्रकारः, अन्यथा द्वितीयाया आनर्थक्यापत्तेरित्यत
आह—द्वितीया त्विति । तथा च तत्र द्वितीयाऽऽकाङ्क्षासम्पादिका, न तु तदर्थस्य
शाब्दे प्रवेत्त इति भावः । ननु तत्र द्वितीयाया उपपदविभक्तित्वे कथं स्तोकपाक इ-
त्यादिकस्तत्पुरुष इत्यत आह—स्तोकपाक इत्यादि । विशेषविधेरेवेति । ष-
ष्ठ्यर्थे लक्षणागमनं व्यञ्जयति—षष्ठ्यर्थस्त्विति । वस्तुतस्तु कारकविभक्तित्व-
निर्धचनेनैव धात्वर्थे प्रकारीभूतषष्ठ्यर्थत्वं कारकत्वमिति सामान्यलक्षणं भङ्ग्या प्रतिपा-
दितं, तत्र प्रत्येकपदार्थव्यावृत्तिपर एतावान् ग्रन्थः । तत्र धात्वर्थनिवेशव्यावृत्तिमाह—ष-
ष्ठ्यर्थस्त्विति । अत एव सम्बन्धो न कारकमिति सामान्यतथोक्तमिति युक्तमुत्पद्य-
मः । सम्बन्धस्य कारकत्वाभावे प्राचीनसंवादमपि प्रमाणयति—अत एवेति । अ-
र्थशब्दः स्वर्थपरः । शेष इत्यस्यार्थमाह—शेष इति । संवादान्तरमाह—सम्बन्ध इति ।
उभयत्रैव सम्बन्धत्वेन कीर्तनात् कर्मत्वादिरूपषष्ठ्यर्थः कारकमेवेति व्यञ्जितमिः । ननु
पदमेव व्यक्तीभविष्यति । वस्त्रादावेवेति । न तु अपर्णाक्रियायां स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नापेयस्वरूपसम्बन्धस्तथा सति रजकपदोत्तरसप्तमीप्रसक्तेः । कर्मत्वादिषष्ठ्यर्थानां
कारकत्वमिष्टमेव, तदर्थकषष्ठीनां कारकविभक्तित्वादित्याह—तण्डुलस्येति । पचना-

तानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः, पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारीमुख-
मण्डलः, सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषां'मित्यादावपि 'मातुः स्म-
रति, चौरस्य हिनास्ति, जलस्योपस्कुरुते' इत्यादाविव क्रियाविशेषयोगे
कारकार्थैव षष्ठी । प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनूपेभ्यः करोतेः कर्मण्यपि वैकल्पि-
कस्य षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वात्, न हि 'गुरून् प्रतिकरोती'त्यादित इवोक्तवा-
क्येभ्यो गुर्वादिकर्मकत्वं प्रतिकारादिक्रियायां नावगम्यते । अत एव
“सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वादि”त्यादावनुशासनासत्त्वेऽपि
सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थश्चिन्तामणौ चिन्तितः । 'दण्डेन घटः,
भूतले पट' इत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं घात्वर्था-
नन्वितत्वात्, अत एव तादृशवाक्यार्थे 'दण्डघटः भूतलपट' इत्यादिर्न
समासः, कारकविभक्तयन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना तत्पुरुषस्य व्युत्प-
न्नत्वात् । 'मम प्रतिभाति, स्फुरति, रोचते' इत्यादौ प्रतिभादिक्रियायाम-
स्मदादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम् अकारकविभक्तित्वादिति तु
विभावनीयम् ॥ ६७ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

दाविति षष्ठ्याऽनुभाव्यत इति पूर्वणान्वयः । तस्यास्तदर्थकत्वं कुत इत्याकाङ्क्षा-
यामाह—कृदुद्योग इति । अनुशिष्टेरिति । “कर्तृकर्मणोः कृति नित्य(१)”मिति
सूत्रेणेति शेषः । कृदुद्योग इव धातुविशेषयोगेऽपि षष्ठ्या कर्मकत्वं प्रतिपाद्यते, तच्च कार-
कमेवेत्याह—गुरुविप्रेति । प्रतीकारश्चिकित्सा, धातुसाम्यानुकूलव्यापार इति याव-
त्, अनुकारो-धर्मसम्बन्धः, कर्तृत्वमाश्रयत्वं, कर्मत्वमाश्रयत्वम्, उपकारः परदुःखप्र-
हरणानुकूलव्यापारः । वक्तव्यत्वात्—ग्रन्थकुरभिप्रेतत्वात् । दैकल्पिक इत्यत्रानुभवमाह—
न हीति । चिन्तित इति । शब्दमग्न्यालोके पक्षधरमिश्रैरिति शेषः । क्वचित् षष्ठ्य-
र्थस्य कारकत्वमुक्त्वा तृतीयार्थकरणत्वस्यापि तदन्यत्वमाह—दण्डेनेति । अत एव-
तस्य कारकत्वाभावादेव, कुत इत्यत आह—कारकेति । 'सपुत्रक' इत्यादिसमासदर्श-
नादाह—विशेषेति । ममेति क्रियात्रये सम्बध्यते । विभावनीयमिति । अक-
र्मकत्वेन कर्मणि षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वाप्रसक्तेरिति भावः । अत्र विभावनीयमित्यनेन
स्वकल्पितार्थगोपनमिति व्यञ्जितम् । प्रतिभातिः स्फूर्तिश्च ज्ञानविषयत्वम्, इच्छा-
विषयत्वं रोचनम्, तत्र ज्ञानेच्छयोराश्रयतात्वेनास्मदादेः सम्बन्धो भासते, न तु
सम्बन्धत्वेन, सम्बन्धत्वावच्छिन्नस्यैवाकारकत्वोक्तेरिति सप्तमीप्रसक्तौ विवक्षातः
षष्ठीति । अथवा चित्त इति पदमग्न्याहार्यमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

(१) अत्र 'कर्तृकर्मणोः कृतीत्येव' (१।३।१६) पा० सूत्रपाठाद्व्याकरणान्तरसूत्रमिदं चिन्तनीयम् ।

कारकं विभजते—

अपादानसम्प्रदानैकरूपाधोरकर्मणाम् ।

कर्तुश्च भेदेतः षोढा कारकं परिकीर्तितम् ॥ ६८ ॥

अपादानादीनां भेदो वैधर्म्यमपादानत्वादि, तत्प्रयुक्तः कारकस्य षड्विधत्वव्यवहारः ॥ ६८ ॥

तत्रापादानत्वं लक्षयति—

क्रियाधर्मिणि यः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया ।

अनुभाव्यः कारकान्तदपादानत्वसंज्ञकम् ॥ ६९ ॥

क्रिया—धात्वर्थः, तथा च यद्धातूपस्थाप्यतादृशार्थे विग्रहवाक्यस्थ-
पञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपा-
दानत्वमुच्यते(१) । 'वृक्षात् पतित' इत्यतो वृक्षावधिकविभागानुकूलपत-

कृष्णकान्तीटीका ।

क्रमेणापादानत्वादिकारकलक्षणानां वक्तव्यतया तत्क्रमविधायिकां विभाजकताव-
च्छेदकधर्माणां प्रतिपादिकामपि कारिकामादावुपन्यस्य विवृणोति—कारकमित्यादि ।
भेदेत इत्यस्यार्थमाह—भेद इति । वैधर्म्यं विशेषधर्मः । अथ वा वैधर्म्यमितरभेदा-
नुमापकम्, पञ्चम्यर्थप्रयोज्यत्वस्य संख्यायामसम्भवात् परिकीर्तितशब्दस्य व्यवहृत-
परतया तदेकदेशे व्यवहारे तदन्वयमाह—तत्प्रयुक्त इति । तादृशव्यवहारे अपदाना-
दीनां परस्परभेदग्रहस्यापेक्षणीयतया तत्र चापादानत्वादेर्लिङ्गविधया प्रयोजकत्वादिति
भावः ॥ ६८ ॥

अपादानत्वलक्षणप्रतिपादककारिकामवतारयति तत्रेति । तेषु मध्य इति त-
दर्थः । क्रियापदस्य स्पन्दपरत्वे 'यथाव स्पन्द' इत्यत्र जन्मत्वस्यापादानत्वकारकत्वा-
पत्तिः, धातूपस्थाप्यपरत्वे 'वृक्षात् पतती' इत्यत्र विभागस्य गमनापादानत्वरूपतापत्तिः,
तद्धातूपस्थाप्यत्वविशेषणकतादृशार्थस्य तद्धातूपस्थाप्यापादानरूपत्वे द्वयर्थकधातूप-
स्थाप्ययोरर्थयोरेकत्र विशेषणस्य तादृशार्थस्यापराधोपाशनरूपतापत्तिरतः क्रियापदस्य
तद्धातूपस्थाप्यतदर्थपरत्वमावश्यकं, तच्च तस्य धात्वर्थपरत्वे सुवटमित्यत आह—क्रि-
येति । समुदितार्थमाह—तथा चेति । तथा च कारकत्वे सति यद्धातूपस्थाप्यता-
दृशार्थधर्मिकान्वयबोधप्रकारो यः पञ्चम्यर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपा-
दानत्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—वृक्षादिति । स एव—विभाग-

(१) परकीयाक्रियाजन्यविभागान्वयत्वमपादानत्वम् । वृक्षात्पतितं पततीत्यादौ पर्णादेरपादानत्ववार्-
णाय परकीयेति । अत्र पञ्चम्या विभागजनकत्वमन्योन्याभावरतिर्योगित्वं चार्थः । विभागोऽन्योन्याभावे

नक्तैत्यन्वयबुद्धौ धातुपस्थाप्यपतने पञ्चभ्युपस्थाप्यो विभागः[१] स्वानु-
कूलत्वसम्बन्धेन प्रकार इति स एव तत्रापादानत्वम् । न च वृक्षादिव
'स्वस्मात् पतितश्चैत्र' इत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र
पञ्चम्यर्थे इति तदप्यपादानत्वं स्यात्, इष्टत्वात् ।

वस्तुतः परसमवेतत्वं न पञ्चम्यर्थः, तथासति द्रव्यान्यसमवेतस्य
पतनस्याप्रासिद्ध्या 'द्रव्यात् पतति खग' इत्यादेरयोग्यतापत्तेः, परन्तु स्वा-
वधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य सामानाधिकर-
ण्यानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्वयस्य व्युत्पन्नात्वाच्च तादृश-
प्रयोगः, चैत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणनिष्ठं यच्चैत्रविभागानुकूलं
पतनं तस्य चैत्रे बाधात्, स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वा-
दिति युक्तमुत्पश्यामः ।

प्रासादमारुह्य प्रेक्षक इत्याद्यर्थे तु 'प्रासादात् प्रेक्षक' इत्यादिवाक्यं
न विग्रहः, तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादिशब्दानामसमासत्वादतस्तन्निवि-
ष्टपञ्चम्यर्थे आरोहणानन्तर्यादौ नातिप्रसङ्गः । अपादानशब्दस्तु तत्त-

कृष्णकान्तीटीका ।

एव । शङ्कते—न चेति । परेति । प्रकृत्यर्थभिन्नेत्यर्थः, तथा च स्वभिन्नसमवेतपत-
नस्य स्वस्मिन् बाधान्न तादृशप्रयोग इति भावः ।

इदञ्च प्राचीनमतानुसारेणोक्तम्, अत एवैतन्मतस्यास्वरसं दर्शयन् स्वमतमा-
ह वस्तुत इति । तादृशेति । स्वस्मात् पततीत्यादिप्रयोगो भवितुमर्हतीति
शेषः । अत्र हेतुमाह—चैत्रेति । न च चैत्रक्रियायाश्चैत्रावधिकविभागाननुकूलत्वादेव
तादृशप्रयोगवारणसम्भवे सामानाधिकारण्यप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । क्वचित् प्रति-
योगिक्रियातोऽपि विभागसम्भवात् तादृशक्रियावारणायैव तन्निवेशात् । स्वसमाना-
धिकरणक्रियान्तरमादाय तादृशप्रयोगवारणायाऽनुकूलत्वनिवेशः ।

विग्रहस्यथेति लभ्यस्य सत्यन्तस्य व्यावृत्तिमाह—प्रासादमित्यादि । केचित्तु
सामान्यलक्षण एव तन्निवेशस्यावश्यकतया विशेषलक्षणेऽपि सत्यन्तद्वलघटकतया
तन्निवेश इति सामान्यलक्षणे तन्निवेशव्यावृत्तिपरतयैतद्ग्रन्थं व्यानक्तुः । ननु
विभागस्यापादानरूपतया तदाश्रयत्वरूप्याविशेषाद् वृक्ष इव खगेऽपि तादृश
व्यवहारः स्यादित्यत आह—अपादानशब्दस्त्विति । तत्तदिति । तथा च

चाधिकरणतया वृक्षान्वयस्तथा च वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
पतनाश्रयः पर्णमिति वाक्यार्थः, एवञ्च भ्रवमापायऽपादानमिति पाणिनीयं सूत्रं सङ्गच्छते इत्यन्ये ।

त्कर्मानधिकरणत्वे सति तत्तत्कर्मजन्यविभागश्रये शक्त इति न तत्र तद्व्यवहारः । तत्कर्मकस्याग एव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्म-
वदपादानं तरुर्भवत्येव । धात्वर्थतानवच्छेदकीभूत एव विभागे पञ्चम्याः
साधुतया तरोस्त्यजतीत्यादिको न प्रयोगः, त्यजेर्विभागावच्छिन्नक्रिया-
वाचित्वात् । 'वृक्षादपैती'त्यादावपि लक्षणया पतनमेव धात्वर्थः । विभागा-
वच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे 'वृक्षं त्यजति, जहाती'त्यादिवत् 'वृक्षमपैती'त्यपि
प्रमाणमेव । पतित्वे न विभागावच्छिन्नं स्पन्दमभिषत्ते, किन्त्वधःसंयो-
गावच्छिन्नं गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नं वा । 'वृक्षाच्चलती'त्यादि-
वच्च 'वृक्षात् स्पन्दते' इत्यपि प्रयोगो भवत्येव, चलिस्पन्दोर्द्वयोरप्यकर्मक-
धातुत्वेन तत्प्रयोगस्याविशिष्टत्वात् ।

यत्तु—'तरुं त्यजती'त्यत्र विभागो धात्वर्थः, क्रियाजन्यविभागत्वेना-
पादानत्वमिव धात्वर्थताच्छेदकीभूतफलत्वेन कर्मत्वमपीत्यपादानत्व-

कृष्णकान्तीटीका ।

स्वजनकीभूतक्रियानाश्रयत्वे सति स्वाश्रये शक्त इत्यर्थः, एवं—विभागः, तत्र—
तादृशक्रियाश्रये खगादौ तद्व्यवहारः, भवत्येवेति । नन्वेवं तरोस्त्यजतीति-
प्रयोगः स्यादित्यत आह—धात्वर्थेति । तथा च यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यार्थ-
तानवच्छेदको विभागः तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नसमभिव्याहृतपञ्चमी विभागबोधे हेतु-
रिति, लक्षणया कदाचित् त्यजेः स्पन्दनाश्रयार्थकत्वेऽपि तरोस्त्यजतीत्यादिको न
प्रयोग इति भावः । वस्तुतस्तु तादृशार्थे तरोस्त्यजतीति प्रयोगाभावात् (इति)
यथाश्रुतमेव सम्यक् । नन्वेवं वृक्षादपैतीति प्रयोगो न स्यात्, अपपूर्वैणातीरपि
विभागावच्छिन्नक्रियावाचित्वादित्यत आह—वृक्षादिति । ननु यत्र तादृशलक्ष-
णाया अग्रहस्तत्र वृक्षमपैतीति प्रयोगः प्रमाणं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—विभागेति ।
तथात्वे—शक्यत्वे । किन्त्विति । तथा चाधोदेशस्य भूम्यादेर्धात्वर्थतावच्छेदकफ-
लाश्रयत्वेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया न भूमि पततीति प्रयोगः, कर्मत्व-
लक्षणे गगनमुत्क्षिपतीति प्रयोगवारणाय तद्देननिवेशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।
ननु तथापि पतधातोः सकर्मकत्वव्यवहारापत्तिः फलावच्छिन्नस्पन्दवाचित्वादित्यत
आह—गुरुत्वेति । नन्वेतावताऽकर्मकधातोर्योग एवापादानपञ्चम्याः साधुतया
वृक्षात् स्पन्दते इति प्रयोगः स्यादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—वृक्षाच्चलतीत्यादि ।

मतान्तरमाह—यस्त्विति ।

कर्मत्वयोर्विभाक्तिप्रसक्तौ कर्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका द्वितीयैव प्रवर्त्तते, न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी, तथैव साकाङ्क्षत्वात्,

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् ।

कर्तुश्चोभयसम्पात्तौ परमेव प्रवर्त्तते ॥ इत्यनुशासनात् इति ।

तच्चिन्त्यम् ।

‘वृक्षाद्विभजते खग’ इत्यत्रावधित्वमवधित्वनिरूपकत्वं [२।३] वा घात्वर्थेऽन्वितं पञ्चम्या प्रतिपाद्यते, तेन वृक्षनिष्ठावधिताकाविभागवान् खग इत्याकारकस्तत्र बोधः । स्वप्रतियोगिकसंयोगस्यैव स्वावधिकविभागस्यापि स्वस्मिन्नसत्त्वादेव ‘स्वस्माद्विभजते’ इत्यादिको न प्रयोग इत्युक्तप्रत्ययम् । अवाधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः, पदार्थान्तरं वा इत्यन्यदेतत् ।

‘व्याघ्राद् विभेति त्रस्यती’त्यादौ हेतुत्वं (२) जन्यत्वं वा [४] पञ्चम्यर्थः, तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तन एव वान्वितम्, तथा च व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुकत्वेन भाव्यनिष्टवर्त्मिकचिन्तनवानिति वा तत्र बोधः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तच्चिन्त्यमिति । त्यजेः स्पन्दमात्रे लक्षणात्थके तरोस्त्यजतीति प्रयोगापत्तिः, एवं वृक्षादारुण्य पततीतिवारणाय आहूय दीयत इत्यादौ तादृशनियमस्य व्यभिचारित्वमित्येव (त्यपि ?) चिन्ताबीजम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकर्तृमतेनाह—अवधित्वनिरूपकत्वं चेति । एवमग्रेऽपि । पूर्वं स्वावधिकविभागसमानाधिकरणपतनस्य स्वस्मिन्नसत्त्वमुक्तमित्यत उक्तमुक्तप्रायमिति । नन्ववधित्वं विभागप्रतियोगित्वं, तथा च विभागप्रतियोगिप्रतियोगिकविभागस्य भाने तादृशवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वापत्तिरित्यत आह—अवधित्वन्त्विति ।

(ननु ?) पञ्चम्यर्थस्य भयेऽन्वये व्याघ्राद्विभेतीति प्रयोगो न स्याद्व्याघ्रस्य भयाजनकत्वादतिप्रसङ्गभङ्गायांलाधारणहेतुताया एव पञ्चम्यर्थत्वस्य वक्तव्यत्वात्, प्रत्युत स्वस्माद्विभेतीत्यपि स्यात्तस्यापि भयसमवायित्वादित्यत आह—तच्चेति । हेतुत्वजन्यत्वान्यतरश्च, यस्य व्याघ्रहेतुकमनिष्टमप्रसिद्धं तत्रापि तादृशप्रयोगं सङ्गमयति—व्याघ्रेति । तथा च जन्यत्वस्य न स्वरूपसम्बन्धेनानिष्टेऽन्वयः, परन्तु स्वनिष्ठप्रकारस्तानिरूपितभाव्यनिष्टत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वेन भयेऽन्वयः, अत एव नैकदेशान्वयस्वीकारोऽपीति भावः ।

(२) ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इति (१।४२५) इति पा० सुब्राह्मणशासनादित्यर्थः ।

‘पापान्निवर्त्तते, अधर्माद्विरमती’त्यादौ पञ्चम्या [५] द्वेषोऽर्थः, तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः, तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः। तत्र विषयत्वं पञ्चम्यर्थः, तथा च पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थ इत्यन्ये । ‘रणात् पराजयते’ इत्यत्र युद्धानिवृत्तिः पराजेरर्थः, पञ्चम्यास्तु द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धानिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः । कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः, पञ्चम्यास्तु विशेष्यत्वं, तच्च धात्वर्थैकदेशे बुद्धावान्वितम्, तेन रणधार्मिकस्वकृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि वदन्ति ।

‘शत्रुं पराजयते’ (१) इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थ इति, धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्मत्वमेव । ‘पापाञ्जुगुप्सते’ इत्यत्र गर्हापूर्वकानिवृत्तिर्गुणधातोरर्थः, सुपो विषयत्वं [६], तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि, तथा च पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानित्याकारबोधः (२) ।

‘वल्मीकाभ्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्ये’ इत्यत्र धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनम्, तत्र पञ्चम्या [७] अधिकरणत्वमाधेयत्वं [८] वा प्रत्याख्यते,

कृष्णकान्तीटीका ।

तत्र-द्वेषे, तस्य च-द्वेषस्य च । मतान्तरमाह—तत्रेति । अन्य इत्यस्वरससूचभाय, स च पापजनकान्निवर्त्तत इत्यत्र तथाप्रयोगापत्तिः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्, अनतिप्रसङ्गकविषयताविशेषस्य दुर्धर्चत्वादिति । मतान्तरमाह—कृत्यसाध्यत्वधीत्यादि । रणे प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसत्त्वदशायामपि तत्प्रयोगापत्तिरित्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ।

अभिभवोऽपकर्षः, दुरदृष्टविशेषो वेत्यन्यदेतत् । गर्हा-निन्दा, मन्दत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापार इति यावत् । तद्विषयता च व्यापारानुबन्धिनी, शब्दविशेषस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वमनुभवसिद्धम् ।

(१) ‘कृष्णात्पराजयते शिशुपालः, अध्ययनात्पराजयते बालः’ इत्यादौ धातोरसङ्ख्येयता, पञ्चम्याः कर्मत्वमाख्यातस्याभ्यत्वमर्थः, श्रीकृष्णं न सङ्गते, अध्ययनं न सङ्गत इति तदर्थविपरिणाम । असङ्ख्येयता च द्वेषोऽभिभवाशक्त्यज्ञानत्वं वा, इत्थं च श्रीकृष्णविषयकद्वेषवान् श्रीकृष्णविषयकाभिभवाशक्त्यज्ञानवान् वा इत्यादिस्तत्र बोध इति भवानन्दवागीशाः ।

(२) भवानन्दमतेन (यत्र पञ्चम्याः कर्मत्वं धातोश्च निन्दार्थः, अधर्मं निन्दतीति च वाक्यार्थः ।

“यत्र प्रकाशनं प्रभुव” (१) इति सूत्रेणाधिकरणस्यैवापादानत्वोपदेशात् । एवञ्च बल्मीकाप्रवृत्तिप्रथमप्रकाशनवदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकार-कारकस्तत्र बोधः । बल्मीकः—सातपो मेघः । आखण्डलः—शक्रः । ‘बल्मीकाग्रे आविर्भवति’ इत्यादौ च प्रकाशपर्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवतेरर्थ इति तत्राधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम् । ‘धर्मादुत्पद्यते सुखम्, दण्डात् जायते घट’ (२) इत्यादौ घातुना स्वाधिकरणसमयध्वं-सानधिकरणसमयसम्बन्धरूपस्तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समयसम्बन्धरूप एव वा उत्पादः प्रत्याभ्यते, पञ्चम्या च तन्निष्ठं जन्यत्वम्, तथा च धर्मजन्यो यः स्वाधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् सुखम् इत्याकारस्तत्र बोधः ।

वार्तिककृतस्तु—‘उत्पद्यते’ इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगितारूपमेवोत्पत्ति-मत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङ्र्थस्य वर्त्तमानादिकालस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिको न प्रयोगः, किन्तु उत्पत्स्यत इत्यादिः, तत्र भविष्यत्कालावच्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन व-

कृष्णकान्तीटाका ।

सूत्रे प्रहृत्युपादानफलमाह—बल्मीकाग्रे आविर्भवतीति । उत्पत्तिराद्यक्षण-सम्बन्धः, तद्वटकमाद्यत्वमनिर्वाच्यैव लावघात् समुदितवाक्यार्थमाह—स्वाधिक-रणेति । निरुक्तोत्पत्तेः स्वत्वघटितत्वेनानुगमात् प्रलयोत्पत्तावक्यासिश्चातस्तत्सम-प्रवृत्तीति, तत्पदसुत्पत्तिक्षणपरम् ।

धात्वर्थ इति । तथा च प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः, धर्मजन्यवर्त्तमानकालावच्छि-न्नप्रागभावप्रतियोगित्ववत्त्वमिति बोध इति भावः । अथोत्पत्तेऽप्युत्पद्यते इति प्रयो-गापत्तिः, यदि च तिङ्र्थवर्त्तमानत्वस्य तद्वटकप्रागभावेऽन्वयाच्च तादृकप्रयोग इत्यु-च्यते, तदा भाविनि तथाप्रयोगो दुर्वारः, वर्त्तमानत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेऽन्वयेऽपि तद्वोषवारणासम्भवादित्यवच्छेद्यतासम्बन्धेन वर्त्तमानकालस्य तत्रान्वयं स्वीकृत्यातिप्र-

(१) अत्र ‘भुवः प्रभवः (१।१।३।२) पा० सूत्रम् ।

(२) ‘दण्डाद्धटः धूमादग्निमान्’ इत्यादौ पञ्चमी नापादाने क्रियायोगाभावात्, किन्तु जनकत्वज्ञाप-कत्वरूपहेतुत्वे जन्यत्वज्ञाप्यत्वरूपे वा हेतुमत्त्वे ‘हेतौ’ इति सूत्रेणानुशिष्टा । न चैवं ‘जनिकर्तुः प्रकृतिरिति मूर्धं व्यर्थम्—काष्ठात्पचतीत्यादाविव ‘दण्डाज्जायत’ इत्यादावपि उत्पात्तिरूपधामर्थनिरूपितहेतुत्वार्थ-कपञ्चम्या उक्तसूत्रेणैव सम्भवदिति वाच्यम् । उत्पत्तेरेहेतुत्वेऽपि वा अधिकत्वादुत्पात्तानिरूपिततादृ-शास्वरूपसम्बन्धस्य हेतुत्वाभेदत्वेन हेताविति सूत्रेण पञ्चम्या अलाभादित्यपरे ।

समानकालावच्छेद्यतदसत्त्वात्, अत एव 'नाशं प्राप्नोति, प्राप्स्यती'त्यादावपि प्रतियोगित्वपर्यवसितायां प्राप्तौ लडादिना वर्त्तमानादिकालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते न तु वर्त्तमानत्वादिकम्, नाशप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वेन 'भावि नाशं प्राप्नोति, नष्टो नाशं प्राप्स्यती'त्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः, वर्त्तमानं भाविकालवृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विनष्टे च सत्त्वात् । 'नश्यति, नङ्क्ष्यती'त्यादावपि घात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वं स्वार्थेन वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङ्गा बोध्यते, तेन 'भावि नश्यति, नष्टो, नङ्क्ष्यती'त्यादिको न प्रयोगः, सम्प्रत्यादिकालावच्छेद्यस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात् । यत्तु—'नश्यति, नङ्क्ष्यति, ननाशे'त्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना भाविन्यतीता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङ्गर्थः, तथा च वर्त्तमानोत्पात्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ, भाव्युत्पात्तिकस्य न नष्टादौ, अतो 'भावी नश्यती'त्यादिको न

कृष्णकान्तीटीका ।

सङ्गं वारयति—तत्र चेति । तदसत्त्वात्—प्रागभावप्रतियोगित्वासत्त्वात् । अयमभिप्रायः—प्रतियोगित्वं न केवलाभावस्वरूपं किन्तु तत्तत्प्रतियोग्यत्वं इभावोभयस्वरूपमिति भाविप्रतियोगिनो वर्त्तमानकालावृत्तितया तत्प्रतियोगित्वस्य तत्कालानवच्छेद्यत्वमिति वर्त्तमानकालवच्छेद्यप्रतियोगित्वमविष्यत्कालावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्विबुद्धत्वमिति । तादृशप्रतियोगित्वस्य तत्कालावच्छेद्यत्वे युक्त्यन्तरमाह—अत एवेति । न त्विति । नष्टं हेतुमाह—नाशेति । नाशप्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशप्रतियोगित्वस्य वर्त्तमानत्वाभावादतीतनाशप्रतियोगित्वस्य वा वर्त्तमानकालावृत्तित्वान्न तत्तत्प्रयोगापत्तिरित्यत उक्तं—व्याप्यवृत्तित्वेनेति । (तत्तत्कालावच्छेद्यत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि नष्टो नाशं प्राप्नोतीति प्रयोगवारणासम्भवात्तन्नोक्तम्) प्रयोगस्य—प्रयोगसामान्यस्य, योग्यताया असत्त्वे तादृशापत्तिर्न सम्भवतीत्यतस्तत्सत्त्वमाह—वर्त्तमानमित्यादि । सत्त्वादिति । अस्मन्मते च तस्य वर्त्तमानकालावच्छेद्यत्वाभावात् तादृशप्रयोग इति भावः । ननु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकाप्रसिद्धेः कथं भवन्मतेऽपि नाशं प्राप्नोतीति प्रयोग इति चेन्न । वर्त्तमानकालावच्छेद्यत्वं हि वर्त्तमानकालविशिष्टत्वम्, न तत्पक्षितसाधारणवैशिष्ट्यमात्रम् इति तस्य व्याप्यवृत्तावपि सत्त्वे बाधकाभावत् । एवमग्रेऽपि । सम्प्रत्यादिकालावच्छेद्यस्य—तादृशकालविशेषितस्य । असत्त्वादिति । तदानीं तत्कालरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावादिति भावः । न च तस्य व्याप्यवृत्तितया वर्त्तमानकालविशेषितस्यापि प्रतियोगित्वस्य भाव्यादौ सत्त्वात् कथं न

प्रयोग—इति दीधितिऋदुक्तम् , तत्र युक्तम् , कथितक्रमेणैव सामञ्ज-
स्ये लङ्गादेरुत्पत्तावपि वृत्त्यन्तरकरूपने गौरवात् । अत एव ध्वंसप्राग-
भावयोः प्रतियोगितायां पूर्वापरकालावच्छेद्यत्वप्रवादोऽपि पक्षधरमिश्रा-
द्यनुमोदितः सङ्गच्छते । न चैवं प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्माद्यज-
न्यत्वात् 'धर्मादुत्पद्यते सुखमि'त्यादेरयोग्यतापत्तिः, सुखादेराद्यक्षणसम्ब-
न्धरूपायामप्युत्पत्तौ धर्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य मतान्तरेऽ-
प्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्माद्यजन्यत्वेऽपि तदधीनत्वोपगमेन
पञ्चमीसमर्थने प्रागभावप्रतियोगित्वरूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वात्-
इति प्राहुः ।

'कूपादन्धं वारयति, विषाद्वालं निवारयति' इत्यादौ च क्रियाधर्मि-
कनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो वारणं, तन्निविष्टानिवृत्तौ पञ्चम्या कूपादिप्रकारक-
त्वं[९] द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याख्यते । क्रिया च पतनभोजनादिर्धि-
शेषतो ग्राह्या, तथा चान्धनिष्ठायाः पतनधर्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनि-
ष्ठायाश्च भोजनधर्मिकविषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र
बोधः । तथाविधानिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधीद्वारा 'कूपे मा पत, विषं
मा भुङ्क्ष्व' इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तादृशप्रयोग इति वाच्यम् । गुणवृत्तिसत्ता द्रव्यवृत्तिरित्यादेरयोग्यतासम्पत्तये गुणवृ-
त्तित्वावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वानवगाहिताया इव द्रव्ये भावित्वावच्छेदेन वर्त्तमानकाल-
विशेषितप्रतियोगित्वासत्तातादृशप्रयोगासम्भवात् ।

दीधितिऋन्मतमुपन्यस्य दूषयति—यद्विचरति । गौरवादिति । अस्मन्मते च
तादृशावच्छेद्यत्वस्य संसर्गतयैव भानान्न वृत्तिकल्पनापेक्षेति भावः । नाशप्रतियोगिता-
याः कालावच्छेद्यत्वे प्रमाणमाह—अत एवेति । शङ्कते—न चवमिति । एवमुत्प-
त्तावपि लङ्गादेर्वृत्त्यकरणे, मतान्तरेऽपि—उत्पत्तौ लङ्गादिश्रुतिवादिमतेऽपि । आपत्तेः
साम्यमुक्त्वा समाधानस्य साम्यमाह—प्राद्यक्षणेति । प्राहुर्द्विषनेनैतन्मते दीधि-
तिऋन्मतापेक्षया प्रकर्षो निजनिर्भरश्च सूचितः ।

प्रकारकत्वमित्येव पाठः, प्रकारमिति पाठस्तु प्रामादिकः, घनन्तत्वेन तस्य पुंलि-
ङ्गत्वात् । स्फुट एवेति । कूपे मा पत इत्यादिवाक्यार्थज्ञानात् कूपपतने द्विष्ट-
साधनत्वं सूचते, तादृशप्रहशानुमित्यात्मकः, कूपपतनं द्विष्टसाधनं शिष्टनिषेधित-

यत्तु—पतनादिप्रतिकूलव्यापार एव वारणं, तदेकदेशे च पतनादाव-
न्धादेराधेयत्वेन कूपादेः कर्मत्वेनान्वयादन्धनिष्ठस्य कूपकर्मकपतनस्य प्रति-
कूलव्यापारवानित्यादिरूपः 'कूपादन्धं वारयती'त्यादितो बोध-इति तत्तुच्छम्,
तादृशपतनस्याप्रासिद्धस्थले तथाविधवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः । 'परस्वेभ्यः
पार्णि निवारयती'त्यत्रानयनधर्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवारणं, तदन्त-
र्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्वादेष्व प्रकारत्वेनान्वयः, तादृ-
शव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव । 'स्वाङ्गाद्बाणं वारयती'त्यत्र च यद्यपि बाण-
निष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरोधिव्यापारो नार्थः तादृशसंयोगस्याप्रासिद्धेः,
तथापि बाणसंयोगाभावनिष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापारवत्त्वम्,
तथा च संयोगाभावनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारणं, तन्निष्ठे च
संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य बाणप्रतियोगिकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च प-
ञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्तिवत्त्वस्यान्वयः, कार्यभावे इव तन्निष्ठे अधिक-
रणविशेषवृत्तिवत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकस्य प्रयोजकत्वात् । अत एव 'मणिः का-
ष्ठे दाहाभावस्य प्रयोजकः न तु पाथसी'त्यादिकः सार्वलौकिकव्यवहार
इति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तिवत्त्वस्य प्रयोजकत्वं बाणापसार-
णादिव्यापारस्य नासिद्धम् । 'दण्डात् घट' इत्यादौ पञ्चम्यर्थोऽपि ज-
न्यत्वादिकं न कारकं धात्वर्थनिम्नायित्वात्, अत एव 'दण्डघट' इत्यादि-
कस्तत्र न प्रयोग इत्युक्तप्रायम् ॥ ६९ ॥

कुल्लकान्तीटीका ।

त्वात्, यद्यच्छिष्टनिषेधितं तत्तद्विष्टसाधनमिति व्यासैरौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

वैयाकरणमतमुपन्यस्य दूषयति—यस्त्रिति । कराकुञ्चनादिरेवेति । तथा च
परस्वप्रकारकानयनधर्मिकरूपाण्यत्रच्छिन्ननिवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति बोध इति शेषः ।
अत्र वारणं वृधातुजन्यबोधविषयः, अतः स्वाङ्गवृत्तितायाः पञ्चम्यन्तलभ्यत्वेऽपि न
क्षतिः । ननु बाणसंयोगप्रतिबन्धकीभूतव्यापारस्य कुतस्तादृशवृत्तिताप्रयोजकत्वमित्यत
आह—कार्यभाव इति । तन्निष्ठे-कार्यभावनिष्ठे । तत्रैव युक्तिमाह—अत एवेति ।
उपसंहरति—इतीति । कारकसामान्यलक्षणघटकविग्रहस्यसुबर्थत्वमपि तत्र नास्ती-
त्याह—अत एवेति । न प्रयोग इति । अतोऽपादानलक्षणस्य तत्र नातिव्याप्ति-
रिति शेषः । प्रासादात् प्रेक्षत इत्यत्र पञ्चम्यर्थस्यारोहगानन्तर्यस्य धात्वर्थप्रकारस्या-
प्यनपादानत्वोक्तैरुक्तप्रायमित्युक्तम् ॥ ६९ ॥

सम्प्रदानत्वं लक्षयति—

गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्थया ।

यः स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम् ॥७०॥

गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्थचतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते (१) । 'ब्राह्मणाय दानं धनस्ये'त्यादौ ददातेः स्वत्त्वजनकस्त्यागोऽर्थस्तन्निष्ठे च स्वत्त्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं [१] निरूपितत्वं [२] वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वम्, ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्धनवृत्तिस्वत्त्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात्, धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्त्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात् । नचैवं पशुकामनया यागकरणदशायां 'चैत्रः स्वात्मने पशुं ददाती'त्यपि प्रयोगापत्तिः, तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्त्वं तज्जनकस्यागत्वादिति वाच्यम् । स्वत्त्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्त्वध्वंसेऽपि द्वितीयार्थस्यान्वये पशुफलकयोगे पशुनिष्ठस्य स्वत्त्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । 'ग्रामाय गत' इत्यादौ विग्रहस्थचतुर्थ्या धात्वर्थे

कुष्णकान्तीटीका ।

सम्प्रदानत्वलक्षणप्रतिपादकरिकावतारणिकामाह—सम्प्रदानत्वमिति । क्रमप्राप्तमित्यादिः । विवृणोति—गत्यादिभिन्न इत्यादि । तथा च कारकत्वे सति यद्धातूपस्थाप्यगत्यादिभिन्नयादृशार्थधर्मिकान्वयबोधप्रकारो यश्चतुर्थ्यर्थस्तद्धातूपस्थाप्यतादृशार्थे (स?) सम्प्रदानत्वमिति निष्कर्षः । ननु धने ब्राह्मणस्य स्वत्वमित्यादिप्रतीत्या यदि ब्राह्मणप्रतियोगित्वं स्वत्त्वे स्वीक्रियते तदा घटे दानस्य विषयत्वमिति प्रतीत्यापि विषयत्वे दानप्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियतां युक्तैस्तौल्यादित्यत आह—निरूपितत्वं चेति । शङ्कोते—न चैवमिति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—तादृशेति । पशुफलकस्येत्यर्थः । गत्यादिभिन्न इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—ग्रामायेत्यादि । विग्रहस्थत्व-

(१) 'कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्' इति पा० सूत्रम्, तत्क्रियाकरणीभूतेन तत्क्रियाकर्मणाय सम्बन्धीकर्तुमभिप्रेति [तत्क्रिया-तत्क्रियाजनकच्छान्यतर] फलभागित्वेनोद्देश्यकरोति कर्ता स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । एवञ्च 'करणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानमिति पर्यवसितम् । ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य चैत्रादौ सत्त्वाच्चैत्रादेस्तत्क्रियासम्प्रदानवाभावात्तद्वाराय करणीभूतेति । तत्र गमने ग्रामस्याकरणत्वात् दानादां च गवादि देयादिकमेव कारणमिति लक्षणसमन्वयः इति नव्याः ।

बोधयमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने । 'वृक्षाय सेचक' इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि संवर्द्धयितुमित्यादितुमर्थो न विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियो-
गिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिको न प्रयोगः ।
न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः,

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ (मनु० १०।११५)

इत्यादिमन्वादिबचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यम् । ब्राह्म-
णाय त्यक्तायां गवि 'गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममे'त्यादि सर्वजनीनप्रती-
तेरेव तत्र प्रमाणत्वात्, 'प्रदानं स्वाम्यकारणमि'ति वचनाच्च । अत
एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तवने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले
पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्भिन्नज्य गृह्यते, अन्यथा तैरिव उदासीनै-
रपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न
स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न ।
'लब्धा चाष्टगुणं फलम्' इत्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं
प्रति हेतुत्वेन तादृशदानसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात्, 'याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्ज्ये'दित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्र-

कृष्णकान्तोटीका ।

निवेशलभ्यसत्यन्तस्य व्यावृत्तिमाह—वृक्षाय सेचक इत्यादि । ननु स्वत्वप्रतियो-
गित्वं सम्प्रदानकारकमिति व्यवहारः स्यादित्यत आह—सम्प्रदानशब्दस्त्विति ।
स्वेति । र्द्ध—स्वत्वप्रतियोगित्वं, तदाश्रयो—ब्राह्मणादिः, तद्गोचरस्त्यागः—इदममुकस्य
स्वत्ववद्भवत्वित्याकारकेच्छा तज्जन्येत्यर्थः । न चेति, वाच्यमिति परेणान्वयः ।
वित्तागमाः—स्वत्वप्रयोजकाः, एते सप्त धर्म्या इत्यर्थः । शङ्कां निरस्यति—ब्राह्मणा-
येति । त्यक्तायामिनि सावधारणम्, तथा च त्यक्तायां सत्यामेवेत्यर्थः, त्यागानन्तरमे-
वेति यावत् । ननु तदनन्तरं स्वत्वबोधकप्रतीतेस्तस्य स्वत्वजनकत्वसाधकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गादाह—प्रदानमिति । दानस्य स्वत्वहेतुत्वे युक्तिमपि प्रमाणयति—अत एवे-
ति । शङ्कते नन्वेवमिति । तादृशदानेति । प्रतिगृहीतद्रव्यदानसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।
प्रतिग्रहस्य स्वत्वाजनकत्वे याजनाध्यापनेत्यादिश्रुतिविरोध इति दानप्रतिग्रहयोरेव
स्वत्वजनकत्वमाह—याजनेत्यादि । प्रागुक्तेति । 'सप्त वित्तागमा' इत्यादिस्मृत्या

हस्यापि स्वस्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वस्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात् ।
'दासाय भक्ष्यं ददाति, भृतकाय वेतनं ददाती'त्यादावपि स्वस्वजनकत्यागं
प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव, पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात् ।

यत्तु—स्वीकारजन्यस्य स्वस्वस्य जनकस्यागो दानम्, मनसा पात्रमु-
द्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तुत्सर्गमात्रम्, प्रतिग्रहजन्यस्वस्वं प्रति हेतु-
भूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, उपेक्षा तु स्वस्वध्वंसजनकस्यागो, न तु तत्र
स्वस्वजनकत्वस्यान्तर्भाव—इति मैथिलैरुक्तम्, तत्र युक्तम्, लाघवेन स्वस्व-
जनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् । 'तिलानस्मै प्रतियच्छति, तुरगमस्मै वि-
क्रीणीत' इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं, मूल्यग्रहण-
पूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या

दृष्टकान्तोटीका ।

चेत्यर्थः । अपिना दानस्य परिग्रहः । ननु श्रुतौ स्वस्वजनकत्वबोधकपदाभावात्कृतः
प्रतिग्रहस्य स्वस्वहेतुत्वमित्यत आह—स्वस्वजनकेति । (ननु?) प्राच्यैर्दासाय भक्ष्यं
ददाती'त्यादिप्रयोगानां मुख्यत्वं न स्वीक्रियते, तेषां मतेऽदृष्टजनकत्यागस्यैव ददात्य-
र्थत्वात्, भवन्मते तत्र च ददातिर्मुख्यः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—दासायेति ।
भृतिग्राही—भृतकः, भृतिः—कर्ममूल्यम् ।

मैथिलोक्तमतमुपन्यस्य दूषयति—यत्त्विति । अदृष्टार्थत्यक्त्रव्यग्रहणं स्वी-
कारः, अदृष्टजनकीभूतत्यागविषयधर्मिकस्वस्वत्वप्रकारकज्ञानमिति यावत् । तज्ज-
न्यस्वस्वजनकत्वे सति स्वस्वध्वंसजनकेच्छा दानमित्यर्थः । तथा च दासाय
भक्ष्यं ददातीत्यादौ ददातिर्मुख्यः, तत्र भक्ष्यादेरदृष्टाप्रयोजकत्यागविषय-
त्वादिति भावः । नन्वेवं मनसा पात्रोद्देशस्थले त्यागस्य दानत्वं न स्यात्, तस्य
प्रतिग्रहाधीनस्वस्वाजनकत्वादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—मनसेति । उत्सर्गमात्रं—त्यागमात्रम्,
न दानमित्यत्र नञर्थे हेतुमाह—प्रतिग्रहजन्येत्यादि । तथात्वात्—दानत्वादिति साम्प्र-
दायिकाः । तत्र मनोरमम्, प्रतिग्रहजन्येत्यादिहेतुप्रदर्शनस्य सन्दर्भविशेषापत्तेः । वस्तुतो
मनसा पात्रोद्देशस्थलीयत्यागस्य दानव्यवहारो न स्यादित्यत आह—मनसेति ।
न दानं—न दानत्वेन व्यवहियमाणः । व्यवहारप्रयोजकरूपमाह—प्रतिग्रहेत्यादि ।
तथात्वाद्—दानत्वेन व्यवहियमाणत्वात्, अत एवावैधदाने दानत्वव्यवहाराभावात् तत्-
प्रयोजककोटौ वैधत्वनिवेशोऽपि सार्थक इति युक्तमुत्पन्नयामः । ननु स्वस्वध्वंसजनक-
त्यागस्योपेक्षात्वेन दानमात्रस्योपेक्षात्वोपपत्तिरित्यत आह—उपेक्षा र्विति । मात्रप-
दव्यवच्छेद्यमाह—न र्विति । तथा च स्वस्वाजनकत्याग उपेक्षेति भावः । केचित्त-

बोध्यते, तिलादिकञ्च न मूल्यं(१) पणपूर्णादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात् ।
“अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रहः” इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्री-
तस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः(२) ।

‘मैत्राय रोचते मोदक’ इत्यत्र चतुर्थ्या वात्वर्थान्वितमाधेयत्वं[३], धातु-
ना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते, तिङा तु प्रकाशत इत्यादाविव वि-
षयत्वलक्षणं कर्तृत्वम्, तथा च मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषय-
त्ववान् मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः ।

‘गुरवे गां धारयते’ इत्यत्र धृङ् गृहावस्थितिर्द्वितीयया तदन्वितं
कर्तृत्वं, चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं [४]सम्बन्धित्वमुपस्था-
प्यते, तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवा-
नित्याकारकस्तत्र बोधः, वातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति काला-
पाः । पाणिनीयास्तु “धारेरुत्तमर्ण” (१।४।३२) इति सू-
त्रानुसारेण ‘चैत्राय शतं धारयते’ इत्यादावपि ऋणग्रहणं
धारणं, दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः, तथा च गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन

कृष्णकान्तीटीका ।

पेक्षाया उत्सर्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—उपेक्षा त्विति । न त्विति । तथा च
स्वस्वजनकस्यागल्यैवोपेक्षात्वादिति भाव इत्याहुः । लाघवेन—शक्यतावच्छेदकलाघवेन,
ददात्यर्थत्वात्-दाधातोः शक्यतावच्छेदकत्वात्, मानसपान्त्रोद्देशस्थले धनादित्यागस्य
दानत्वेऽपि क्षतिविरहादिति शेषः । ननु तिलादेरपि मूल्यतया प्रतिदानस्यापि विक्र-
यत्वापत्तिरित्यत आह तिलादिकञ्चोक्तं । तथात्वोपदेशात्—मूल्यत्वोपदेशात् ।
ननु प्रतिदानस्यापि दानत्वेन स्वीकर्तुः प्रत्यवायः स्यादित्यत आह अदृष्टार्थमिति ।
गुरवे गां धारयत इत्यादौ कालापिकसम्मतशाब्दप्रकारमाह गुरव इत्या-
दि । इत्यादावपीत्यादिना गुरवे गां धारयतं(१) इत्यादिस्थलपरिग्रहः, तेन तादृश-

(१) ब्राह्मणः प्रतिगृहीत्याहुत्यर्थं साधुतस्तथा ।

अव्यश्वमपि मातङ्गतिलैर्लाञ्छ वर्जयेत् ॥ इति स्मृतेः ।

(२) रसा रसैर्विमातव्या मत्वेव लवणं रसैः ।

कृतार्थं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ।

भोजनाभ्यजनादाना यदभ्यत कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः इवविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ इति मनु० (१०।६१।६४) स्मृतेः ।

गृह्णातीत्याकारकस्तत्र वाक्यार्थः, पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च
 द्रव्यमृणमित्याहुः । 'पुत्राय राध्यति, पुत्रायेक्षत' इत्यादौ दैव-
 निरूपणं धात्वर्थः, तन्निविष्टे च दैवे सुबर्थस्य सम्बन्धस्या[५]न्व-
 यस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव तत्र बोधः । 'गुरवे गां प्रतिशृणोति,
 आशृणोती'त्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थः, तत्र गोर्विशेष्यत्वेन
 तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेना[६]न्वयः, तेन गुरुद्देश्यकदानकर्मत्वेन
 गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः । 'होत्रे प्रतिगृणाती'त्यादौ हर्षानुकूलव्या-
 पारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थः, तदेकदेशे च हर्षं होत्रादेरन्वयः, तेन
 होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः । 'चैत्राय कुप्यति, कुप्य-
 ती'त्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषः, तत्र [७]विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या
 बोध्यते, तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । 'पुत्रे को-
 पो न युज्यते' इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न
 तु धात्वर्थे । 'पटाय यतते' इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयि-
 त्वं बोध्यते । तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः, कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनि-
 र्माणदशायां 'पटाय यतते' इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि वदन्ति । 'मित्राय
 दुह्यती'त्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहः, तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः । 'शि-
 ष्यायेर्ष्यती'त्यत्रानिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या, तथाच शिष्यानिष्टं बोधेक्षत इत्यर्थः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

स्थलीयशब्दप्रकारस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि न क्षतिः । ननु "शत्रुभ्यो युज्यते कोपः,
 पुत्रे कोपो न युज्यते" इत्यादौ पुत्रपदोच्चारसम्बन्धस्य सम्प्रदानत्वापत्तिरित्यत आह
 पुत्र इति । अर्थे-स्वरूपे, शत्रुभ्य इति पञ्चम्यर्थस्तु धात्वर्थे एवान्वित इति भावः ।
 पटायेत्यादि । न च पटं करोतीतिवत् पटं यतत इत्यपि स्यात्, कृधातु-यत-
 धातोरेकपर्यायत्वादिति वाच्यम् । तादृशबोधे तथाविधानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यैव
 हेतुत्वाऽनतिप्रसङ्गात् । मतान्तरमाह तत्रोद्देश्यत्वमिति । तत्र-पटाय
 यतत इत्यादिस्युक्ते । तत्र युक्तिमाह कथमित्यादि । अन्यथा-
 विषयितामात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे । प्रयोग इति । तत्र साध्यत्वाल्यविषयतायाः पटेऽस-
 म्भवादिति धावः । वदन्तीत्यस्वरसमुचनाय । स च मया तु साध्यता चतुर्थ्यर्थे इति
 नोच्यते, परन्तु विषयतामात्रमिति न कोऽपि दोषः । प्रत्युत अन्योद्देशेन पदनिर्मा-

‘पुत्रायासूयती’त्यत्र असूया गुणद्वेषः, तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारकस्तत्र बोधः । ‘मित्रं द्रुहति, शिष्यमीर्ष्यति, पुत्रमसूयती’त्यपि प्रयोगात् दुहादि-
कर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते । कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादि-
धातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं, द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्व-
मेवेति पुनः कौमाराः । सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मत्वैव न तु सम्प्र-
दानता, अत एव ‘शिष्यस्याभिक्रोद्धा, मित्रस्याभिद्रोहे’त्यादौ क्रयगे क-
र्माणि षष्ठ्येव प्रमाणम् ॥ ७० ॥

करणत्वं लक्षयति —

योऽर्थो विकरणाक्तस्य धातोरर्थे तृतीयया ।

बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते ॥ ७१ ॥

सविकरणस्य यद्भातोरुपस्थाप्ययादृशार्थे तृतीयया यादृशः स्वार्थोऽ-
नुभाव्यते स तद्भातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः करणसंज्ञकं कारकमुच्यते (१) ।
‘दात्रेण छिनत्ति, घटत्वेन जानाती’त्यादौ धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापा-
रद्वारा [१]जन्यत्वादि, ज्ञानादौ च घटत्वादेः [२]प्रकारित्वादिकं तृतीयया

कृष्णकान्ताटीका ।

णदृशायां पठाय यतत इति प्रयोगो भवन्मते न स्यादनुभवविरोधेनेष्टापत्त्यसम्भवादिति ।
उर्जीयत इति । ग्रन्थकर्तृभिरेतत्तयाऽनुमीयत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तादृशप्रयोग-
द्वयमुपपादयतां मतमाह — कोपपूर्वकस्येति । उत्कटद्वेषपूर्वकस्येत्यर्थः, तथात्वे-
द्रुहादिधातुवाच्यत्वे । पश्येवेति । अन्यथा सम्प्रदानत्वे षष्ठी न स्यादिति भावः ॥ ७० ॥

करणत्वमिति — क्रमप्राप्तमित्यादिः, विवृणोति — सविकरणस्येत्यादि ।
तथा च यादृशार्थो विकरणविशिष्टयद्भातूपस्थाप्ययादृशार्थधर्मिकान्वयबोध-
निरूपिततृतीयाज्ञानप्रयोज्यप्रकारताश्रयः तद्भातूपस्थाप्यतादृशार्थे तादृशार्थः करण-
त्वमिति पर्यवसितम् । वैशिष्ट्यज्ञाव्यवहितपूर्ववर्तिवदितत्त्वसम्बन्धेन, प्रयोजन-
ज्ञात्रे व्यक्तीभविष्यति । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति — दात्रेणेति । विकरणवैशिष्ट्य-

(१) कारकान्तरेऽचरितः र्थत्वं सति फल (क्रिया) हेतुत्वं करणत्वम् । कारकान्तरनिष्ठव्यापार-
द्वारा क्रियाहेतुत्वभावः सत्यन्तार्थः । कर्तृकारके आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभागातुकूलकुठारादिक्रि-
याया एव छिदादिधात्वर्थतया कर्तुः कुठारादिकरणनिष्ठव्यापारद्वारा छिदादिहेतुत्वन्नातिव्याप्तिः । कर्मण-
स्तु तादृशक्रियाहेतुत्वविरहदेव न तिपसङ्गः । अधिकरणादेरपि कर्तृकर्मान्यतरव्यापारद्वारेण क्रियाहेतु-
त्वन्नातिपसङ्ग इति जयरामपञ्चाननादयः ।

बोध्यते, तदेव तत्र करणत्वम् । 'चैत्रेण पक्वमि'त्यादौ धातोरर्थे
तृतीयया बोध्यमपि कर्तृत्वं न विकरणाक्तस्य । 'हस्तेन रुणद्धी'-
त्यादौ विकरणान्तभिन्नोऽपि रुधादिधातुर्विकरणाक्त एव । 'घृते-
नात्ति, जुहोती'त्यादावपि तुल्यमेव प्रतिसन्धीयमानविकरणम-
स्तीति मतेनेदं, नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्याहतिः । करण-
शब्दस्तु व्यापारप्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः । चाक्षुषादौ चक्षुरा-
दिः संयोगेन, अनुमित्यादौ व्यामिश्रानादिः परामर्शादिना,
स्मृत्यादावनुभवादिः संस्कारादिना, स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः ।
शरीरात्मप्रभृतयस्तु ज्ञानादौ तादात्म्येनैव, अतो न तेषां तत्र करणत्व-
प्रसङ्गः । श्रावणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सम्ब-
न्धेन श्रोत्रं करणं, स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः

कृष्णकान्तीटीका ।

निवेशव्यावृत्तिमाह—चैत्रेणेत्यादि । विकरणान्तत्वमुपेक्ष्य विकरणाक्तत्वनिवेश-
प्रयोजनं दर्शयति—हस्तेनेति । विकरणाक्त एवेति । इतिमतेनेदमित्यस्वरस-
सूचनार्थं, स च विकरणानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वात्तत्र तत्प्रतिसन्धानमनर्थकमिति ।
लक्षणे तु विकरणवैशिष्ट्यं न निवेश्यते, परन्तु चैत्रेण पक्वमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
स्वार्थं कर्तृत्वादिभिन्नत्वं निवेश्यत इति । ननु चाक्षुषे चक्षुः कारणमित्यादिव्यवहारो
न स्यात् तत्र निरुक्तकरणत्वबोधकपदाभावेन तद्व्यवस्थाभावादित्यत आह—करण-
शब्दस्त्विति । व्यापारप्रत्यासत्त्या—व्यापारसम्बन्धेन । वाचक इति । ननु
व्यापारत्वस्यानुगतस्याभावात् सम्बन्धभेदेन जनकताया भिन्नत्वाद्व्यापारसम्बन्धा-
वच्छिन्नजनकताश्रये करणशब्दस्य शक्तिकल्पनमसम्भवीति चेन्न । स्वजन्यत्वस्वजन्य-
जनकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वं व्यापारत्वमनुगतं निरुक्त्य तादृशव्यापार-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकजनकत्वविशिष्टस्य शक्यत्वात् । संयोगेनेति,
स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुरिति परेणान्वयः, एवमग्रेसपि । तादात्म्येनैवे-
त्वेवकारेण व्यापारव्यवच्छेदः । तेषां—शरीरात्मप्रभृतीनां, तत्र—ज्ञानादौ, करणत्व-
प्रसङ्ग इति योजना, तादात्म्यस्य व्यापारत्वाभावादिति भावः । ननु श्रोत्रप्रत्यासरोः
समवायस्य नित्यतया व्यापारत्वायोगात्तत्र करणत्वानुपपत्तिरित्यत आह—श्रावणेऽ-
पीति । कर्णवच्छिन्नशब्दस्य श्रोत्रजन्यत्वात्—कर्णावच्छिन्नेनेति । संसर्गतानि-
यामसम्बन्धस्तादात्म्यमित्यभिप्रायः । श्रोत्रमिति । कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्ननभो-
भागः श्रोत्रम् । ननु शब्दस्य श्रोत्रव्यापारत्वमपसिद्धान्त इत्यतो युक्तिमाह—

शब्दसामान्याभावस्य श्रावणत्वविरहेऽपि क्षत्यभावात्, श्रोत्रमनसोः संयोग एव वा तत्र व्यापारः । ज्ञानस्य धारावहनस्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्यासत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात् । फलायोगाद्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव करणं, ज्ञानादावात्मादेः करणत्वस्येष्टत्वात्, उपाधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधेरसाङ्ख्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादत एव “आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मने”त्यादिकः प्रयोगः । अत एव च “विवक्षातो हि कारकविभक्तयो

कृष्णकान्तीटीका ।

स्वव्यवस्थापकेति । गुणानामित्यादिः । स्वं-बहिरिन्द्रियं, व्यवस्थापको-व्यापारः, पुरस्कृत्य-अवच्छेदकीकृत्य, एवकारो भिन्नक्रमे, तथा च गुणानां मध्ये स्वव्यापारी-भूतगुणमेवावच्छेदकीकृत्य बहिरिन्द्रियाणां शक्तेरित्यर्थः, तेन चक्षुरादिशक्तेश्चक्षुःषट्वजात्यवच्छिन्नत्वैऽपि न क्षतिः, इदञ्च गगनपदशक्तेः स्वावच्छिन्नत्वमतेन । नन्वेवं शब्दसामान्याभावस्य प्रत्यक्षं न स्यात्तत्र व्यापारीभूततादृशशब्दस्य तादात्म्येनासत्त्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह--शब्दसामान्याभावस्येति । श्रावणादावित्यादिः । तेन शब्दादौ तत्सामान्याभावस्य तादृशशब्दतादात्म्यवद्द्विशेषणतया प्रत्यक्षसम्भवेऽपि न क्षतिः, अन्यथा शब्दत्वादेरश्रावणत्वापत्तेरिति ध्येयम् । केचित्तु तादृशशब्द एव व्यापारः, शब्दसामान्याभावस्येति शब्दत्वादीनामध्युपलक्षणम्, अत एवानुभवापलापात् कल्पान्तरानुसरणम्—इत्याहुः । श्रवणादौ शब्दसामान्याभावस्याश्रावणत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह--श्रोत्रमनसोरिति । तथा च तादृशसंयोगाश्रयविशेषणताया एव तत्राभावग्राहकतयैतत्कल्पानुपपत्तिरिति भावः । ननु षट्पदत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरमयं घट इत्याकारकज्ञानद्वयस्थले द्वितीयज्ञानरूपव्यापारसम्बन्धेन प्रथमज्ञानस्य तृतीयं प्रति जनकतया प्रथमस्य तृतीयं प्रति करणतापत्तिरित्यत आह-ज्ञानस्येति । मानाभावादिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य तदलौकिकप्रत्यक्षे तज्ज्ञानस्य समवायेनैव हेतुत्वादिति भावः । मतान्तरमाह--फलायोगेति । अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगिव्यधिकरणफलाभावविशिष्टान्यदित्यर्थः । स्वरूपयोगे करणत्वमसहमान आह-फलोपधायकमिति । तादृशसम्बन्धेन फलविशिष्टमित्यर्थः । इष्टत्वादिति । नन्वात्मनः कर्तृतया करणत्वानुपपत्तिरित्यत आह उपाधेयेत्यादि । षड्विधत्वादिति । न विभागव्याघात इति शेषः । अत एव-कर्तृत्वकरणत्वादीनामेकात्मनि सत्त्वादेवेत्यर्थः । अत एव च--कर्तृत्वादीनामेकत्र सम्भवादेव चेत्यर्थः, अन्यथा एककारकस्य विवक्षयापि अपरकारकत्वासम्भवेन ‘विवक्षातो ही’त्यादेरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः

भवन्ती”त्यपि प्रवाद इत्यन्ये । ‘पशुना रुद्रं यजते’ इत्यत्र पशुं रुद्राय द-
दातीत्यर्थः, “करणं कर्म यजेः कर्म च सम्प्रदान”मित्यनुशासनात्
कर्मत्वादावपि तृतीयादेः साधुत्वात् । एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टि-
रिति वृद्धाः । ‘पायसेन विष्णुं यजते’ इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवे-
त्यपरे । ‘दण्डेन घट’ इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं, परन्तु तत्र कारकं
क्रियानन्वयित्वात् ॥ ७१ ॥

अधिकरणत्वं लक्षयति—

यत्क्रियायां यादृशार्थः सप्तम्या विग्रहस्थया ।

बोध्यस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम् ॥ ७२ ॥

क्रिया धात्वर्थः, तथा च यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहस्थया
सप्तम्या यो यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियाया-
मधिकरणं नाम कारकम् । ‘ग्रामे गन्ते’त्यत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकर-
णत्वं[१] तन्निरूपितमाधेयत्वं[२] वा सप्तम्यानुभाव्यत इति तदेव तद्वातूप-
स्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरण(त्व)कारकम् । अत एव ग्रामगन्तेत्यादि-
कस्तत्र समासः । यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृ-

कृष्णकान्तीटीका ।

रिति भावः । अन्य इत्यस्वरससूचनाय, स चाकरणत्वेन सर्वजनसिद्धानां साधा-
रणकारणानां करणत्वमनुभवदिरुद्धम्, अत एव “करणं साधकतम”मित्यमरः,
कविराजेनापि “व्यापारवत् कारणं करण”मित्युक्तमिति । साधुत्वादिति । न
चैवमुपाधिसाङ्गुर्यमिति वाच्यम् । अत्र विकरणानुसन्धानं विनैव शाब्दोदयात् सवि-
करणानुपूर्वीज्ञानस्याहेतुत्वेन विकरणात्त्वदलेन वारणादित्यभिप्राय इति ध्येयम् । सा-
मान्यत एवेति, अनुशिष्टिरियमिति वृद्धा इति पूर्वणान्वयः । क्रियानन्वयि-
त्वादिति । तथा च तत्पालक्ष्यत्वाच्च तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ७३ ॥

अधिकरणत्वलक्षणप्रतिपादकारिकावतारणिकामाह—अधिकरणत्वमिति । वि-
वृणोति—क्रिया धात्वर्थ इति । व्याख्याततत्त्वमेतत्, तथा च यादृशार्थो यद्वातु-
पस्थाप्ययादृशार्थे विशेष्यतानिरूपितान्वयबोधोयसप्तमीज्ञानप्रयोज्यप्रकारताश्रयः कार-
कत्वे सति स तद्वातूपस्थाप्यतादृशार्थोऽधिकरणत्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं
सङ्गमयति—ग्रामे गन्तेत्यादि । नव्यमतमनुसृत्याह—तन्निरूपितमाधेयत्वं
वेति । शङ्कते—यद्यपोत्यादि । बाधितमिति । तथा च ग्रामे गच्छतीत्यादेरयो-

चित्त्वं बाधितम्, कालिकादिना तद्वृत्तित्वञ्चातिप्रसक्तम् 'स्पन्दे गच्छती'-
त्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि 'ग्रामे गच्छत्ययं न तु गृहादावि'त्याद्यनुभवसा-
क्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम् ।

यत्तु-संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे समवायेनैव
ग्रामवृत्तित्वसत्त्वात्तासङ्गतिः-इति । तन्न, ग्रामादेर्धात्वर्थतावच्छेदकभूतफ-
लान्वयित्वेन कर्मतापत्त्या 'ग्रामं गच्छती'त्येव नियमतः प्रयोगापत्तेः,
विक्रित्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन तस्यामिव तन्निविष्टविक्रित्तावपि सम-
वायादिना स्थाव्यादिवृत्तित्वासम्भवेन 'स्थाव्या पचति तण्डुलमि'त्यादौ
तथाप्यप्रतीकाराच्च, तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्रितित्वादिति ।
'घटत्वं घटे भासते' इत्यत्र विषयतापर्यवसन्ने भासने घटनिष्ठं [३]विशेष्य-
त्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्याऽनुभाव्यत इति तत्रापि तदेवाधिकरणता-

द्व्युपगच्छन्तीटीका ।

ग्यत्वादिति भावः । अतिप्रसक्तत्वे हेतुमाह स्पन्द इति । गतेः कालिकसम्बन्धेन
स्पन्दवृत्तित्वादिति भावः । तथात्वं-ग्रामादिवृत्तित्वम् । न च द्रव्यगुणकर्मणां स्वरूप-
सम्बन्धेन वृत्तित्वं न दृष्टवरमिति वाच्यम् । 'गिरिनितम्बो हुताशनवान्, वृक्षाग्रं
कपिसंयोगवत्, दैश्वे जानाती'त्यादाववच्छेदकत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धेन 'वह्निसामानाधि-
करण्यवान् पर्वतः, द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवद् द्रव्यमि'त्यादौ निरूपकत्वाख्यस्वरूपस-
म्बन्धेनाधिकरणत्वानुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । (न च) तादृशसम्बन्धानां वृत्त्यनियाम-
कतयोक्तप्रतीतिरसिद्धेति तु न देयम्, द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमि-
त्यादौ निरूपकतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावावगाहित्वस्योक्तप्रतीतेर्दीर्घितिका-
रोक्तत्वात् ।

सिद्धान्तवागीशमतमुत्थाप्य निराकरोति-यस्त्विति । नियमत इति । अधि-
करणत्वापेक्षया कर्मतायाः परत्वादिति भावः । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलान्वयित्वं
न कर्मत्वं, किन्तु यगन्तधात्वर्थविशेष्यीभूततिङ्गर्थः, तद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफल
शालिनि कर्मपदस्य शक्तिः, तथा च उक्तापत्तिर्बन्धमतेऽपि तुल्या, तुल्यसमाधानापी-
त्यत आह-विक्रित्यवच्छिन्नेति । असम्भवेनेति । तस्य तण्डुलावयवमात्रसम-
वेतत्वादिति भावः । अवच्छेद्यतेति । निरूपकतेत्यर्थः । केचित्तु-विषयितापर्यवस-
न्नेत्येव पाठः, अग्रे च विशेष्यत्वमिति पाठः, तथा च यथाश्रुतमेव साधु-इत्याहुः ।
अन्ये तु विषयितयोरिव विषयतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते, अत एव
समुच्चयतो वैलक्षण्यार्थं संग्रहे प्रकारताद्वयोस्तथात्वं स्वीकृतं गदाधरमहाचार्यैरित्याहुः ।

नामकं कारकम् । 'ज्ञाने घटत्वं भासते' इत्यादौ निरूपितत्वमपि [४] । 'घटे पटत्वं जानाती'त्यादौ तु विशेष्यतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्ताद्रूप्येण प्रमास्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः, परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्वं एवावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन । यथा च सुवर्थयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते ।

अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मनस्तदधिकरणत्वापत्तेः । वृत्तिनियामकः सम्बन्धस्तथेत्यपि न, कुण्डादौ बदरादेरिव बदरादावपि कुण्डादेरधिकरणत्वापत्तेर्वृत्तिनियामकस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे पर्यवसानाच्च । नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वम्, तुल्यन्यायेनाधिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।

कुण्डलकान्तीटीका ।

अनुभाष्यत इति । तथा च घटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयताद्वृष्टत्वमित्याकारकस्तत्र बोध इति भावः । निरूपितत्वमपीति । अधिकरणतानामकं कारकमिति पूर्वोक्तान्वयः । ननु तुल्ययुक्त्या घटे पटत्वं जानातीत्यादौ घटनिष्ठविषयत्वमप्यधिकरणत्वकारकं स्यादित्यत आह—घटे पटत्वमिति । ताद्रूप्येण—घटत्वपटत्वरूपेण । प्रयोगापत्तेरिति । घटः पटश्चेत्यादिज्ञानेऽपि घटत्वविषयिताशालित्वस्य घटविषयितानिरूपकत्वस्य पटविषयितानिरूपकत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । अवच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेति । विशेष्यतारूपः सप्तम्यर्थोऽन्वेतीति पूर्वोक्तान्वयः । ननु सुवर्थयोर्मिथोऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत आह—यथा चेति । वक्ष्यत इति । निर्द्धारणार्थविवेचनायामिति शेषः ।

तदधिकरणत्वापत्तेः—घटाधिकरणत्वापत्तेः, तादात्म्यसम्बन्धस्यैव तत्र सत्त्वादिति भावः । शङ्कते—वृत्तिनियामक इति । तथा—अधिकरणपदशक्यतावच्छेदकः । अधिकरणत्वापत्तेरिति । संयोगस्य द्विष्टत्वादिति भावः । यद्यपि बदरादेः कुण्डाधिकरणत्वापत्तिर्न सम्भवत्यापदकाभावात्, तथाप्यनधिकरणत्वप्रयोजकविरहादेवपत्तिरभिहिता । नन्वेवं घटाधिकरणस्यापि पटाधिकरणत्वापत्तिरिति तद्वाचकपदसमिध्याहुताधिकरणपदशक्तिनियामकत्वं तन्निष्ठाधेयतानियामकसम्बन्धे स्वीकर्तव्यं, तथा च नोक्तापत्तिरित्यत आह—वृत्तिनियामकस्येति । सम्बन्धनिष्ठत्वेत्यादिः । पर्यवसानाच्चेति । तथा चाधिकरणपदशक्तिग्रहाधीनाधिकरणतावच्छेदकग्रहः, तदधीनश्च तादृशशक्तिग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । शङ्कते—नापीति । अधिकरणत्वमिति । तथा च तदेवाधिकरणपदशक्यतावच्छेदकमिति भावः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात्—

परन्त्वधेयतावत् पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वम् (१) तच्च नैकम् । सर्वस्य सर्वा-
धिकरणत्वापत्तेः, किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव, प्रतीत्यनुगमस्तु रूपत्वा-
दिना रूपादेरिवाधिकरणतात्वेनैवाखण्डेन तस्य । न चैकधर्मावच्छिन्न-
धिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितम्, रूपत्वेन नीलस्याधिकरणं स्फटिकमि-
त्यपि प्रयोगापत्तेः । अत एव तद्रूपरसयोः समनियतमप्यधिकरणत्वं वि-
भिन्नमेव, अन्यथा तद्रूपत्वेन तद्रसस्याधिकरणं घट इत्यादेरपि योग्यताप-
त्तेरित्यास्तां विस्तरः ॥ ७२ ॥

कर्मत्वकारकं लक्षयनि—

यगन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते ।

यत्रासौ कर्मतानाम कारकं कर्तृतेतरः ॥ ७३ ॥

कृष्णकान्तोटीका ।

अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । उपसंहरति—परन्त्विति । आधेयत्वस्याधिकरणतानिरूप-
कत्वेऽधिकरणत्वाधेयत्वयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावासम्भवेन तल्लिखने ग्रन्थकर्तुं-
न्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरित्याधेयत्वस्यातिरिक्तत्वं सर्वसिद्धमतो दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । ननु
तयोः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वाभावेनाधेयत्ववदधिकरणत्वानामैक्यापत्तिरित्यत आह—
तच्चेति । चः पुनरर्थः, अधिकरणत्वं पुनरित्यर्थः । अधिकरणत्वापत्तेरिति ।
तथा चाधेयत्वापेक्षयाऽधिकरणत्वस्यायमेव विशेष इति भावः । उपसंहरति—कि-
न्त्विति । नन्वेवमुगतप्रतीतिर्न स्यादित्यत आह—प्रतीत्यनुगमस्त्विति । तस्या-
धिकरणत्वस्य, तथा च यथा रूपादीनां नानात्वेऽपि रूपत्वजातेरनुगतत्वात्तद्वच्छिन्न-
विषयताकत्वेन रूपमित्यादिप्रतीतीनामनुगमः, तथाऽधिकरणत्वानां नानात्वेऽप्य-
धिकरणतात्वरूपाखण्डधर्मावच्छिन्नविषयताकत्वेनाधिकरणत्वप्रतीतीनामप्यनुगम इति
भावः । शङ्कते—न चेति, उचितमिति परेणान्वयः । प्रयोगापत्तेरिति ।
शुक्लनिरूपिताधिकरणतायां नीलस्यापि निरूपकत्वादिति भावः । अत एवोक्तापत्तेरेव,
समनियतमपीत्यैक्यप्रदर्शनाय ॥ ७२ ॥

कर्मत्वलक्षणप्रतिपादककारिकावतारणिकामाह—कर्मत्वेत्यादि । विवृणोति—

(१) तच्च विलक्षणप्रतीतिप्राप्तिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्य-
देतत् । तत्र गेहे चैत्रः पञ्चतीत्यन्नाधःसन्तापनस्य पाकस्य साक्षाद्गेहावृत्तित्वेपि कर्तृघटितपरम्परा-
धिकरणत्वमाधेयत्वं वा पाकादिक्रियावित्तत्वं सप्तम्यर्थः, स्थाल्यामोदनं पञ्चतीत्यन्नाधःसन्तापनस्य पा-
कस्य साक्षात्स्थालीवृत्तित्वेपि कर्मघटितपरम्पराऽधिकरणत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थः पाकादावन्वेति
तथैवानुभवत्वेन व्युत्पत्तेरिति वृद्धस्तथा च कर्तृकर्मन्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वे सति तात्त्विकोपकारक-
त्वमाधिकरणत्वमित्यन्ये ।

यगन्तस्य यद्वातोरुत्तरस्थितिः। यत्र स्वार्थे तदीयो यादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्वातुपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्तृताभिन्नः (१) कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । 'ग्रामो गम्यते' इत्यत्र गमधातुपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो, न तु 'त्यजती'त्यादाविव विभागादौ, धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव तत्र गतिक्रियायाः कर्मत्वं न तु विभागादिः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे 'तहं गच्छती'त्यादिको न प्रयोगः, 'गम्यते रथः स्वयमेवे'त्यादौ कर्मत्वमिवा-
नुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्यपि न तत् कर्तृताभिन्न-
मिति तद्व्युदासः । ननु 'चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रे-
ऽपि सत्त्वा'चैत्रेण गम्यते चैत्र' इत्यपि प्रयोगः स्यात्, न स्यात्, तिङ्
र्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साका-
ङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधा-
त् । अत एव 'चैत्रो गामं गच्छती'तिवत् 'चैत्रश्चैत्रं गच्छती'त्यपि न प्र-
योगः, तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव

कृष्णकान्तटीका ।

यगन्तस्येति । उत्तरस्थेति । तथा च कारिकास्थधातोरित्यन्तस्य तिङ् इत्यनेनापि सम्बन्ध इति भावः । तथा च यगन्तयद्वातुत्तरवर्त्तितिङ् यादृशस्वार्थधर्मिकतद्वातु-
पस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधजनिका कर्तृताभिन्नतादृशार्थस्तद्वातुपस्थाप्यतादृ-
शक्रियायां कर्मत्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन् कर्तृताभिन्नत्वनिवेश-
व्यावृत्तिमाह—ग्रामो गम्यते इत्यादि, व्युदास इत्यन्तेन । एवकारक्यवच्छेद्यमाह—
नत्विति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—धात्वर्थतावच्छेदकस्येति । स्पन्दत्वादेस्त-
थात्ववारणाय फलस्येति । गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादावित्यत्र गमिरिन्तः (यगन्तः?)
तथा च ग्रामकर्मकगमनानुकूलव्यापारजन्यफलवान् गत्यनुकूलव्यापारवानिति तत्र बोध-
इति भावः । शङ्कते—नन्वित्यादि । समाधत्ते—न स्यादिति । चैत्रे बाधा-
दिति । एकस्मिन्नेकसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वासम्भवात्, स्वप्रतियोगिकत्व-

(१) परममेतत्तत्तद्वात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्वात्वर्थकर्मत्वम् इति भवानन्दवागी-
शाः । धात्वर्थतावच्छेदकलक्षाजित्वं कर्मत्वमिति जयरामभट्टाचार्याः ।

साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तरुभ्यस्य चैत्रीयस्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वा-
श्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृ-
त्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात् ।

यत्तु—फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्यय-
स्यार्थः, परत्वञ्च तिङ्ग स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिसुपा तु प्र-
कृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते, तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगम-
नस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवात् 'चैत्रेण गम्यते चैत्र' इ-
त्यादिको न प्रयोगः । एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधात्
'चैत्रश्चैत्रं गच्छती'त्यादिरपि । 'चैत्रेण गम्यते ग्राम' इत्यादौ तु चैत्रकर्तृ-
कस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोगस्तद्वान् ग्राम इत्य-
न्वयबोधने न किञ्चित् बाधकम्—इति प्राच्यैरुक्तम्, तन्न युक्तम्, संख्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

विशिष्टसंयोगस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति भावः । केचित्तु गच्छतीत्यादौ ग्रामप्रतियोगि-
कसंयोगो भासते, गम्यते इत्यादौ तु कर्तृप्रतियोगिकसंयोगो भासते इत्येव समाधान-
मेतावतोक्तमित्याहुः ।

सिद्धान्तवागीशमतमुपन्यस्य निरस्यति—यद्विविधं । परत्वस्य केवलान्वयि-
त्वात् परसमवेतत्वस्य कर्मतावाचिप्रत्ययार्थत्वविवक्षणेऽप्युपपत्त्यवारणादाह—परत्व-
ञ्चेति । तिङेति प्रत्याख्यत इति परेणान्वयः । स्वार्थेति । तथा च तिङर्थभूतं
यत् फलं संयोगादि तदन्वयिग्रामादिप्रतियोगिकमित्यर्थः । एतावता चैत्रं गच्छति
चैत्र इति प्रयोगवारणासम्भवादाह—द्वितीयादिसुपा त्विति । प्रकृत्यर्थेति ।
द्वितीयाप्रकृत्यर्थेत्यर्थः । क्वचित् स्वप्रकृत्यर्थत्वेव पाठः । उपसंहरति—तथा चेति ।
अप्रसिद्धत्वेनेति असम्भवादित्यत्रान्वयि । कर्तृविहितप्रत्ययस्थलेऽपि ताह-
शापत्तिं वारयति—एवमिति । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोगिकभेदस्य द्वितीयान्तर्भाव
इत्यर्थः । इत्यादिरपीति, न प्रयोग इति पूर्वैणान्वयः । ननु तिङर्थफलान्वयि-
त्वस्य केवलान्वयित्वात्तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या चैत्रेण गम्यते ग्राम
इत्यादिरपि प्रयोगो न स्यादित्यतो यत्र यद्वर्मावच्छिन्नतादृशफलान्वयः तत्र तद्व-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव कर्मतावाचिप्रत्ययार्थवदकतेति प्रकटयन्नाह—
चत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ त्विति । तिङर्थसंख्यायाः प्रायशः कर्तृत्वविशेषण-
त्वेनैवान्वयादाह—संख्याकालातिरिक्तस्येति । परत्वादेरिति । परत्वमादि-
ष्टदं यस्येति व्युत्पत्त्या परसमवेतत्वस्येत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । केचित्तु—परत्वादे-

कालातिरिक्तस्य तिङ्र्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वानियमेन तिङ्र्थपरत्वादेर्धात्वर्थ-
गत्यादावन्वयायोगात्, प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र
प्रत्ययार्थे तिङ्र्थे वाऽन्वयस्य दृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात् । 'चैत्रेण गम्यते
द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्र' इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वे-
नान्योग्यतापत्तेश्च ।

नव्यास्तु फलमिष भेदोऽपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, तथा च 'चै-
त्रेण गम्यते ग्राम' इत्यत्र तिङ्र्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्व-
र्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन च प्रथमान्तार्थे प्रामादौ विशेषणत्वान्न
व्युत्पत्तिविरोधो न वाऽतिप्रसङ्गः, चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगि-
त्वस्य चैत्रे विरहात् । 'चैत्रं गच्छती'त्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चै-

दृष्टकान्तोटीका ।

रिति खण्डशक्त्यभिप्रायेणोक्तम्, आदिना स्वाश्रयसमवायादिपरिग्रह—इति व्याचक्रुः ।
तन्न, तथापि परत्वस्य धात्वर्थानन्वयित्वादसङ्गत्यापत्तेः । यजेत इत्यादौ तिङ्र्थेष्ट-
साधनत्वादौ व्यभिचारादाह—प्रथमान्तोपस्थाप्येति । अन्यत्रेति क्लृप्तम् । दैत्रे-
त्यादौ अभेदातिरिक्तप्रतियोगित्वसम्बन्धेन नञर्थेऽन्वयदर्शनात् प्रत्ययार्थ इति ।
'ओदनो भुज्यते' इत्यादौ 'धृतिः स्वाहा' इत्यादौ च प्रत्ययाऽर्थोऽपि तस्य दृष्टत्वात्
तिङ्र्थ इति । ननु तादृशान्वयस्यादृष्टचरत्वेऽपि व्युत्पत्तिवैविध्यात् स्वीकारे बाधका-
भाव इत्यत्र आह—चैत्रेण गम्यते द्रव्यमिति । द्वित्राद्यवच्छिन्नभेदादायोक्ता-
तिप्रसङ्गतादवस्थमिषाऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव निवेद्यत्वा-
दिति भावः ।

नव्यमतमुत्थापयति—नव्यास्तिवति । फलमिव—संयोगादिरिव । कर्तृतावाचि-
प्रत्ययस्यापि भेदार्थकत्वस्वीकारे चैत्रं गच्छति चैत्र इत्यादिप्रयोगो वारयितुं न शक्यते,
घटादिभेदस्यैव चैत्रे सत्त्वात् । प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्र तदन्वयेऽपि न तथा, घटा-
दिनिष्ठभेदस्यैव चैत्रे सत्त्वात् । न च द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्यापि आधेयतया भेदे, तादृश-
भेदस्य च प्रतियोगितया कर्त्तृत्वान्वयेन नातिप्रसङ्गः, स्ववृत्तिभेदप्रतियोगि-
त्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यम् । संख्याकालातिरिक्तस्य तिङ्र्थस्य धा-
त्वर्थविशेष्यत्वनियममङ्गप्रसङ्गात्, अतः कर्तृतावाचिप्रत्ययस्थले अवश्यं प्रकारा-
न्तरस्य वक्तव्यत्वादाह—कर्मतावाचीति । न व्युत्पत्तिविरोध इति ।
संख्याकालातिरिक्त्यादिः । अतिप्रसङ्गः—चैत्रेण गम्यते चैत्र इति प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
कुत इत्याकाङ्क्षाग्रामाह—चैत्रकर्तृकेति । कर्तृतावाचिप्रत्ययस्थलेऽतिप्रसङ्गं वारयि-
तुमुपक्रमते—चैत्रं गच्छतीत्यादावपीति । तादृशगतेः—चैत्रभेदसामानाधिकरण्य

त्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्व-
यात्, तादृशगतेश्चैत्रे बाधा'चैत्रं गच्छति चैत्र' इत्यादिको न प्रयोगः ।
प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यम्,
अतो 'द्रव्यं गच्छती'त्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्ष-
तिरिति प्राहुः ।

तच्चिन्त्यम् । 'वृक्षं खगस्त्यजती'त्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजे-
रर्थः, द्वितीयायास्तु विभागः, तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागा-
वच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः । वृक्षावधिकविभाग-

कृष्णकान्तोटीका ।

तेरित्यर्थः । द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदमादायातिप्रसङ्गतादवस्थयादाह—प्रतियोगित्वं
चेति । उभयावृत्तित्वञ्च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
भेदविशिष्टान्यत्वम् । तत्रैकमात्रवृत्तिधर्मस्यापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयवृत्ति-
त्वात् स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरणत्वाच्च द्वयो-
संसर्गघटकतया निवेशः । न च तथापि तद्रव्यकित्वस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गिवृत्तित्वात् तद्वोपतादवस्थयात् स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्थले स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य वक्तव्यत्वे प्रमेयत्वादेरपि तथात्वापत्तिरिति वाच्यम् । उक्तानुगमस्य प्रमेयत्वादिसा-
धारण्येपि क्षतिविरहात्, द्विरवधारणस्यैव प्रकृतोपयुक्तत्वात् । अत एव 'स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं स्वसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वञ्च यदि यथाकथञ्चित्संसर्गेणोच्यते, तदा तद-
व्यक्तित्वस्याप्यतथात्वापत्तिः, स्वरूपसम्बन्धेन तथात्वोक्तौ च द्वित्वस्याप्यवधारणात्,
समवायेन तथात्वोक्तौ च प्रमेयत्वादेरपि तथात्वापत्तिरिति प्रत्युक्तम्, तथा च गौरवा-
दाह—धर्मद्वयानवच्छिन्नमिति । धर्मविधयाऽवच्छेदकताद्वयानिरूपकत्वमित्यर्थः ।
न क्षतिरिति । तद्रव्यकित्वावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्यैव तत्र सत्त्वादिति
भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजन्तु अस्मदुक्तरीत्यैव सामञ्जस्ये तिङादेः
शक्यान्तरकल्पने गौरवम्, भेदानुपस्थिततावपि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वञ्चेति । वृक्षं
त्यजतीत्यादावपि शाब्दबोधमुपपादयति—वृक्षमित्यादि । विभाग इति अर्थः
इति पूर्वोक्तान्वयः । परस्परपक्षकेषावगाहिसमुदितार्थविषयकबोधप्रकारमाह—तेनेति ।
ननु स्वनिष्ठक्रियाया अपि स्वावधिकविभागजनकत्वात् केवलजनकत्वसम्बन्धेन विभाग-
स्य क्रियायामन्वये खगं त्यजति खग इत्यपि प्रयोगः स्यात्, अत एव न सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेनापि तत्र तदन्वयः, विभागस्य द्विष्टतया स्वनिष्ठक्रियाया अपि स्वनिष्ठ-
विभागसामानाधिकरणत्वात्, अतः संसर्गविशेषेण क्रियायां विभागान्वयं स्वीकृत्य
तादृशप्रयोगं वारयति—वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्चेत्यादि । प्रयोग इति ।

वस्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यमतः खगा-
द्यावधिकविभागस्य खगादावसत्वात् 'खगं त्यजति खग' इत्यादिको न
प्रयोगः । 'खगेन त्यज्यते खग' इत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः ।

प्राञ्चस्तु 'ग्रामं गच्छति, त्यजती'त्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थ-
स्यजिगम्योश्च पर्यायत्वेऽपि क्षत्यभावात्, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव
त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् ।
'तर्हं त्यजती'त्यादौ संयोगस्य 'तर्हं गच्छती'त्यादौ च विभागस्य द्वितीया ।

कुल्लकान्तीटीका ।

स्वावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात्, खगनिष्ठक्रियाया निरुक्तो-
भयसम्बन्धेन वृक्षावधिकविभागवत्त्वेऽपि खगावधिकत्वाभावादिति भावः । नन्वेवं
केवलसमानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशविभागान्वयेनाप्युक्तदोषवारणसम्भवे किं जनक-
त्वस्य संसर्गघटकतया प्रवेशेनेति वाच्यम् । वृक्षं गच्छतोत्यादावपि वृक्षं त्यजतीति
प्रयोगापत्तेः, गमनक्रियाया अपि तादृशविभागसमानाधिकरणत्वात् । कर्मतावाचिप्र-
त्ययस्थलेऽपि तादृशप्रयोगं वारयति—खगेन त्यज्यते इति । प्रागुक्तरीत्येति ।
अत्र केचित्—तत्र तिङर्थविभागे, स्वजन्यत्वस्वाश्रयावधिकत्वोभयसंसर्गेण त्यागस्या-
न्वयेनेत्यर्थं इति तु नार्थः, खगक्रियाधीनवृक्षावधिकविभागतात्पर्येण खगेन त्याज्यो
वृक्ष इति प्रयोगानुपपत्तेः, तादृशविभागस्य खगावधिकत्वाभावात्, प्रत्युत खगक्रि-
याधीनखगावधिकविभागतात्पर्येण खगेन त्यज्यते खग इति प्रयोगवारणासम्भवाच्च ।
न च यस्य क्रियाजन्यो विभागस्तस्यैव तदवधित्वनियमात् खगक्रियाधीनविभागाव-
धित्वस्य वृक्षादावसम्भवात् स्वावधिकविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वाच्च नोक्तापराधनुप-
पत्तिरिति वाच्यम् । पर्वताद्विभजते खग इत्यादिप्रयोगानुगोधात् स्वजनकीभूतक्रि-
यानाश्रयेऽपि स्वावधिकत्वस्वीकारात्, परन्तु स्वजन्यत्वस्वाश्रयभित्तत्वोभयसम्बन्धे-
न्धेनेति तदर्थं—इत्याहुः । तन्मन्दम्, स्वजनकक्रियाश्रय एव स्वावधित्वमिति निय-
माभावेऽपि स्वावधिकविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वनियमात् प्रागुक्तरीत्येत्यस्योक्तार्थकरणे
बाधकाभावात्, अन्यविधार्थस्य प्रागनुक्तत्वात् प्रागुक्तरीत्येत्यस्यान्यार्थपरत्वा-
सम्भवाच्च ।

प्राचीनमतमाह—प्राञ्चस्त्वित्यादिना आङ्गुरित्यन्तेन । पर्यायत्वेऽपि—एका-
र्थत्वेऽपि, क्षत्यभावात् त्यजतोत्यत्र गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गरूपक्षत्यभावादित्यर्थः ।
कुट इत्याकाहक्षायामाह गत्यर्थक्रियायामिति । संयोगस्यैवेति । बोधक-
तायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वादिति योजना । उपसंहारति तर्हं त्यजतीत्यादावित्या-
दि । अत्र 'तथा च तर्हं त्यजतात्यादावपि' (इति) कश्चित् पाठः । तदसत्ये तथा चे-

दितो नावगमः । परैरपि समाभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्विती-
यादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नचैवं 'स्पन्दो
न स्पन्द' इत्यादेरिव 'स्यागो न गतिरि'त्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षता-
पत्तिः, तत्र त्याजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यता-
सम्भवात् । द्वितीयासाकाङ्क्षतुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च धातूनां सकर्म-
कत्वव्यपदेशो न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः ज्ञाप्रभृतावग्या-
प्तत्वात्, स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

त्यत्राहार्थम् । केचित्तु क्षत्यभावादित्यत्र व्युत्पन्नत्वादित्यन्तो न हेतुः, अपि तु नाध-
गम इत्यत्रव, तथा च 'तथा चेति नाध्याहार्यमित्याहुः । तदस्तु, क्षत्यभावप्रयो-
जकानभिज्ञाने ग्रन्थकर्तृन्तुनतापत्तेः । न च नावगम इत्येव तत्प्रयोजकमिति वाच्य-
म् । तत्र तत्र विभागासंयोगाद्यवगमाभावस्य क्षत्यभावपर्यवसायितया स्वस्मिन्
स्वस्य प्रयोजकत्वासम्भवात्, नावगम इत्यस्य पञ्चम्यन्यत्वाभावाच्च । क्षत्यभावादि-
त्यनन्तरं 'यत्'इत्याध्याहारे तु वयं न विवदामहे । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वोपल-
क्षितधर्मानचिच्छेद द्वितीयात्वादिना शक्तिमपेक्ष्य संयोगत्वावच्छिन्ने तत्तद्वितीयात्वादि-
ना शक्तिकल्पने गौरवमित्यत आह परैरपीति । गम्यादेः फलावच्छिन्नवाचक-
तावादिभिरत्यर्थः, अन्यथा—सामान्यशक्तिस्वीकारे, अतिप्रसङ्गात्—गच्छतीत्यादौ
विभागस्य, त्यजतीत्यादौ संयोगस्य प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । न च परमते तत्तत्फल-
स्य तत्तदातुप्रतिपाद्यत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । संयोगादेर्द्विधाभानभयेन
तत्र धातोः क्रियामात्रार्थकत्वस्वीकारात्, द्वितीयादित एव संयोगादिभानस्योपग-
न्तव्यत्वात् । शङ्कते न चैवमित्यादि । निराकाङ्क्षतापत्तिरिति । प-
रोक्षज्ञानस्यानाहार्यत्वनिश्चयत्वनियमादिति भावः । शङ्कां निरस्यति तत्रेति ।
नन्वेवं फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वरूपसकर्मकत्वमुपपन्नमित्यतः प्रकारान्तरेण
सकर्मकत्वमुपपादयति द्वितीयासाकाङ्क्षेति । तथा च द्वितीयासाकाङ्क्षतुम-
न्तवृत्त्यानुपूर्वमिदातुत्वं सकर्मकत्वमिति भावः । व्यपदेशः—व्यवहारः । एवकारव्यव-
च्छेद्यमाह नत्विति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ज्ञाप्रभृताविति । अव्याप्तत्वा-
दिति । तत्र तादृशफलाप्रसिद्धेरिति भावः । ननु कल्पस्य सकर्मकत्वे स्मृधातोः स-
कर्मकत्वं न स्यात्, तदुत्तरतुमः षष्ठीमात्रसाकाक्षत्वादित्यत आह स्मृत्यर्थधा-
तुनामिति । द्वितीयाया अपि साधुवादिति । "उत्तरत्र नित्यग्रहणादनित्य-
मिह प्रकरणे स्यादिति दुर्गसिंहोक्तत्वादिति भावः । एतन्मते बोधप्रकारमाह

एवञ्च 'ग्रामं गच्छति, तहं त्यजती'त्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तरु-
विभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधः, न तु ग्रामसंयोगजनकसंयो-
गावच्छिन्नक्रियावांस्तरुविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः,
संयोगविभागयोरुभयथा भानस्य 'नीलघटजनक-घटजनकदण्डवानि'त्यादौ
घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभववाधितत्वाच्चे(१)त्याहुः ।

परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यम्, तयोर्जन्यज-
नकभावस्तु वाक्यार्थमर्थ्यादया भासते, एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव
गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः ।
पुष्पवन्तपदे च चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयो-

कृष्णकान्तीटीका ।

एवञ्चेति । ननु संयोगादेर्द्विधा भानेऽपि बाधकाभावात् किं पारभाषिकसकर्मकत्व-
निर्वचनरूपकष्टाश्रयणेनेत्यतो बाधकमप्याह संयोगविभागयोरित्यादि । उदे-
न्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्थले निराकाङ्क्षत्वदाढ्याय सुगमं दृष्टान्तमप्याह नी-
लघटजनकेत्यादि । नन्वैविधेयोऽधिकावगाहिशाब्दस्वीकारात् तन्मतसाधारणं
दोषमाह अनुभवविरोधाच्चेति । आहुरित्यस्वरससूचनाय, स च लक्षणाया अग्र
हृदशायां त्यागो न गतिरित्यादेर्योग्यत्वप्रसङ्गरूपः । नच भवन्मतेऽपि निराकाङ्क्षत्वं
तुष्परिहरमिति वाच्यम् । करोतीत्यादाविव सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्याभावेन संयोगा
देरेकदैव भानादिति ।

खण्डशक्तिवादिनां मतमाह परे त्विति । विनिष्टशक्ति(त्व)वादिनामपि संयो-
गक्रिययोः शक्तिस्वीकारात् मतवैलक्षण्यायाह प्रत्येकमिति । संयोगादिप्रत्येकम-
मावच्छिन्ना या गमिपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितसंकेतविशेष्यता तद्व-
त्त्वमित्यर्थः । वाक्यार्थमर्थ्यादया-पदार्थयोः सम्बन्धविधयेत्यर्थः । नन्वेकपदोपस्थाप्य-
योः परस्परमन्वयो न दृष्टवर इत्येकमात्रे गमिप्रयोगः स्यादित्यत आह एवार्थयो-
रिति । शङ्खः पाण्डुर एवेति अयोगव्यवच्छेदस्य नीलं सरोजं भवत्येव इत्यत्यन्ता-
योगव्यवच्छेदस्य एवार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिः । शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डरत्वाभ्यवबोधे
सरोजत्वसामानाधिकरण्येन नीलान्वयबोधे चैवकारस्य तात्पर्यग्राहकतयाऽप्युपपत्तेरि-
त्यन्ययोगव्यवच्छेदयोरित्युक्तम् । यद्यप्येवकारार्थभेदाश्रयसम्बन्धाभावेऽपि प्रत्येकशक्ति-
स्वीकार उचितः, तथापि लाववसम्भवेऽपि अप्रसिद्धसम्भवात् अन्ययोगव्यवच्छेद-
योरिति द्विवचनमुपात्तम् । ननु नानाशक्तिकल्पने गौरवमित्यत आह—पुष्पवन्तपदे

गत्वक्रियात्वाभ्यां गमघातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः । इयांस्तु विशेषो-यत्तत्र सूरशशिनोर्भिथो नान्वयः, प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति, तथा च 'ग्रामं गच्छती'त्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्ताद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः । 'तरुं त्यजती'त्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य घात्वर्थविभागस्य घात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात् तरुवृत्तिस्तदवधिको वा यो विभागस्ताद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः । संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्ति-त्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव प्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि घातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वम्, 'जानाती'त्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

'तण्डुलं पचती'त्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया

कृष्णकान्तीटीका ।

चेति । न क्षतिः-नैकमात्रे गमिप्रयोगः । कुत इत्याकांक्षायामाह-इयांस्त्विति । यत्-यस्मात्, तत्र-पुरुषवन्तपदप्रयोगस्थले, नान्वय इत्याकांक्षाया विरहादित्यदिः । प्रकृते-गमघातुप्रयोगस्थले, तथेत्यस्य मिथ एव साकाङ्क्षत्वादित्यादिः । क्वचि'घस्तत्रे'ति प्रथमान्त्यच्छब्दप्रयोगः, स च प्रामादिकः, तुशब्दस्य हेत्वर्थकत्वे तु तादृशपाठे वयं न विवदामहे । उपसंहरति-तथा चेति । आधेयत्वमिति । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नमित्यादिः । वृत्त्यनिधामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादाह--प्रतियोगित्वं वेति । शाब्दप्रकारमाह-तेनेति । आधेयत्वमित्यस्य अवधित्वसम्बन्धावच्छिन्नमित्यादिः । अवधित्वं वेति कल्पान्तरानुसरणबीजमुक्तमेव । नातिप्रसङ्ग इति । स्वप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिक्रियायाः स्वप्रतियोगिकविभागाश्रयवृत्तिक्रियायाश्च स्वस्मिन्नसत्त्वात् न 'स्वं स्वं गच्छति, त्यजती'त्यादिप्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु घात्वर्थतावच्छेदकफलावच्छिन्नक्रियाबोधकत्वरूपसकर्मकत्वध्यावात् इत्यतः प्रकारान्तरेण सकर्मकत्वं निर्वक्ति-सकर्मकत्वमपीति । अस्मदुक्तप्रकारस्यैव सम्यक्त्वात् किं व्युत्पत्तोः सङ्कोचेन मिथः साकांक्षत्वकल्पनेत्यस्वरसः आहुरित्यनेन सूचितः ।

रूपपरावृत्तिरारम्भकसंयोगनाशानन्तरसंयोगः, सज्जनकतेजःसंयोग इत्यर्थः, विक्लृप्त्यवच्छिन्नसंयोग इति यावत् । ये तु-अवयवविभाग एव विक्लृप्तिः, तदनुकूलव्यापारः पचेरर्थः, तदेकदेशेऽवयवे समवेतत्वसंसर्गेण तण्डुलस्यान्वय-इति वदन्ति, परमाणुं

चैरर्थः, तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः । परमाणुं पचती'त्यपि प्रयुज्यत एव, अत एव "स्वतन्त्राः परमाणवाः पचन्ते" इति किरणावर्यामाचार्याः । 'ओदनं पचती'त्यादौ तु तण्डुलावोदनादिपदस्य न लक्षणा, तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयाथस्यपि कश्चित् । 'तृणं छिनत्ती'त्यादावारम्भकसंयोगविरोधिबिभागावच्छिन्न-क्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन प्रादेरन्वयः । 'पुष्पेण विष्णुं यजते' इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यप्रागे यजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यस्यागस्तद्वानित्याकार-तत्र बोधः । स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशस्वत्व एव । पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयः, तेन 'द्रव्येण विष्णुं यजते' इत्यादौ द्रव्य-य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः । 'पितरमाराधयति, उपास्ते, जयती'त्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थः, तन्निविष्टयोगैर-प्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरव-युक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येव तत्र बुद्धिः । गौरवं पुन-ाराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रेभेदो येयं भाक्तिरित्युच्येत । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावात् तत्र 'पितरं यजत' इत्यादिकः प्रयोगः । 'परमात्मानमुपास्ते' इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातौर्लक्षणा, नातः परमेशितुः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । 'घृतं जुहोती'त्यादौ बहुधाधिकरणकपतनाव

कृष्णकान्तीटीका ।

अतोति प्रयोगमपि स्वीकुर्वन्ति, वाग्भण्या तादृशप्रयोगस्वीकारेण तन्मतं दूषयति परमाणुमित्यादिना । तादृशप्रयोगोऽपि नापसिद्धान्त इत्यावेदनायाचार्यसंवादम-त्याह अत एवेति । ओदनपदस्य तण्डुलादौ लक्षणां विनापि ओदनं पचतीति प्रयो-गसुपपादयतां मतमाह तच्चेति (ओदनमिति?) । तथा च ओदनानुकूलविकलस्यवच्छि-न्नस्यापारवानिति तत्र बोधः । कश्चिदित्यस्वरससूचनाय, स च गङ्गायां घोष इत्यादि-स्थलेऽपि लक्षणानुपपत्तिरूपः, तत्रापि सम्बन्धविशेषेण गङ्गापदस्यान्वयसम्भवादिति । स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेनेति । तथा च परमाणुं छिनत्तीति न प्रयोग इति भावः । शाब्दासत्त्वेऽपीति । उद्दिश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्येन निराका-

च्छिन्नमन्त्रकरणक्रिया हुवातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्व-
यः, तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणक्रियावानि-
त्येव तत्र बोधः । तादृशी च क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणन्युज्जाकर-
णादिरेव । अत एव घृतादेः परित्यागित्वविरहादित्वेगादेर्न यष्टृत्वं कि-
न्तु होतृत्वमेव । 'वह्नौ जुहोती'त्यत्र ससम्यन्तस्यार्थो न धात्वर्थनिवेष्टे प-
तनेऽन्वेति, वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः,
परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव । प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं मन्त्रकरणकमपि
नाग्न्यधिकरणकं, वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्याधिकरणकं तत्पतनानुकूल-
मपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः । प्राजापत्येऽपि होमे मानस एव
मन्त्रः करणम् । यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणक्रियैव
जुहोत्यर्थः, तेन 'घृतं जुहोती'त्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद्घृतस्य पतनं तद-
नुकूलमन्त्रकरणक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः । न चैवं परम्परया
हुवात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया
'वह्निं जुहोती'त्यपि प्रयोगापत्तिः, साक्षाद्भात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फल-
स्यान्वयिनः कर्मत्वात्, अन्यथा 'गगने लोष्टमुत्क्षिपती'त्यादौ गगनादेरु-

कृष्णकान्तोका ।

हस्त्यादित्यादिः । न क्षतिः—न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । तेनाग्न्यधिकरणकस्येति ।
पतनक्रियायाः स्वरूपसम्बन्धेन वह्निवृत्तित्वं समवायेन घृतवृत्तित्वं च बोध्यम् इत्यग्रे
व्यक्ती भविष्यति । अत एव—पुतादृशार्थकरणादेव । घृतादेरिति कर्मणि षष्ठी,
तथा च घृतकर्मकृत्यागित्वविरहादित्यर्थः । कृत्विगादेः—पुरोहितादेः । अग्न्यधि-
करणकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह प्रतिमादाविति । मन्त्रकरणकत्वनिवेशव्यावृत्ति-
माह वह्नादित्यादि । न होमो—न हुवात्वर्थः । ननु प्राजापत्ये स्वाहेति मन्त्र-
भावनापूर्वकप्राजापत्यहोमे मन्त्रकरणकत्वाभावात् तत्र जुहोतीति प्रयोगो न स्यादि-
त्यत आह प्राजापत्येऽपीति । पतनक्रियायाः स्वरूपसम्बन्धेन वह्निवृत्तित्वं न
सकलानुभवसिद्धमित्यतः कल्पान्तरमाह यद्वेति । बाङ्गते न चैवमिति । स
माधत्ते साक्षादिति । धात्वर्थतावच्छेदकतानवच्छेदकफलान्वयिन एव कर्मत्वा-
दित्यर्थः । साक्षात्त्वनिवेशनं कर्मत्वलक्षणमुभयेन द्रवयति अन्यथेऽयादि, सा-
क्षात्त्वस्य कर्मत्वावच्छेदकत्वे । नन्वेवं धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतत्त्वे नाल्पीःपा-

रक्षेपणादिकर्मताया दुर्वारतापत्तेः, ऊर्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापार-
स्यैवोत्क्षेपणत्वात् । न चोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र वात्त्वर्थतावच्छेदकम्,
प्रवेशनत्वादिना सङ्क्षेपेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गा-
च्च । अत एव परम्परया दुहायर्थतावच्छेदकीभूतबहिःक्षरणशालित्वेन प-
यःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थं “अकथितञ्चेति” (१।४।५१) सूत्रान्तरस्य
प्रणयनमपि पाणिनः सङ्गच्छते ।

‘धनं प्रतिगृह्णाती’त्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः
प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वम् । विक्रयादेर्दानविशे-
षत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमस्तल्लब्धस्य स्वीकारो न प्रतिग्रहः । ‘ग्रामं
क्रोणाती’त्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मू-
ल्यदानमेव वा क्रयः, तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयः, तेन ग्रा-
मनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्रामनिष्ठं यत् स्वत्वं
तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । ‘ग्रामं विक्रोणाती’त्यत्र मूल्यग्रहण-
जन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः, परस्वत्वजनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्र-
यः, तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो ग्रामस्य त्या-
गस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र
बोधः । मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजानिर्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रम्, तेन ति-
ल्लिप्तान् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश
इत्युक्तमेव(?) । ‘नरकं पतती’त्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थः,

कृष्णकान्तीटीका ।

शङ्कायामाह ऊर्ध्वसंयोगेत्यादि । शङ्कते न चेति । सङ्करेणेति । गगनाधे-
पणे च न प्रवेशनत्वं, भूतत्वादिप्रवेशने च नोत्क्षेपणत्वम्, एकस्मिन्नुर्ध्वमूर्त्तप्रवेशने च
द्वयोः समावेशादिति भावः । नानाजातिस्वीकारे साङ्कर्याभावादाह लोष्टादेरिति ।
साक्षात्त्वस्य कर्मत्वघटकत्वे युक्त्यन्तरमध्याह अत एवेत्यादि । साक्षात्त्वस्य क-
र्मत्वघटकत्वादेवेत्यर्थः । सङ्गच्छत इति । अन्यथा सामान्यसूत्रेणैव पयःप्रभृतेः क-
र्मत्वोपपत्तौ सूत्रान्तरप्रणयनमनर्थकं स्यादिति भावः ।

भोगावच्छिन्नमिति । भोगः-साक्षात्कारः । दुःखविशेषश्च नरकपदार्थः ।

(१) सम्प्रदानकारकव्याख्यायां (पू० ३०९) मित्यर्थः ।

तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः । 'नरकपतित' इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहृष्टमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायकमेव, पतनक्रिया-
यास्तथात्वे तु 'नरके पतती'त्यादिरेव युक्तः प्रयोगः, 'स्वर्गे गच्छती'त्या-
दौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात् । 'धनं लभते,
प्राप्नोती'त्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तन्निविष्टे स्वत्वे घनादे-
राधेयत्वेनान्वयः ॥ ७३ ॥

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नास्तिङ्गर्थो यदि कर्मत्वं तदा दुहादे-
र्मुख्यकर्मण्यव्याप्तिः, 'गोपेन गौः पयो दुह्यत' इत्यादौ गोपकर्तृकव्या-
पारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनबहिःक्षरण-
योर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यत् मोचनरूपं तस्यैव
कर्म तिङाद्यैर्बोधनात् "गौणं कर्म दुहादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते" इति
व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वक्ति —

यस्य धातोर्यदर्थं यः प्रकारीभूय भासते ।

द्वितीयया स्मारितोऽर्थस्तद्वा तत्कर्मतोच्यते ॥ ७४ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

तेनेति । विजातीयदुःखसाक्षात्कारानुकूलदुरदृष्टवानित्यर्थः । पतधातोरेतदर्थकत्वे वृत्ति-
कारस्य संवादमाह नरकपतित इति । वृत्तिकारस्य—कलापवृत्तिकारस्य । एत-
दभिप्रायकमिति । पतधातोरेतदर्थकत्वाभिप्रायकमित्यर्थः । पतनक्रियायाः—गुरु-
त्वजन्यतावच्छेदकपतनत्वजात्यवच्छिन्नक्रियाया इत्यर्थः । तथात्वे—पतधातोर्थत्वे ।
ननु भोगावच्छिन्नपातित्यरूपनरकपदार्थस्य पतनक्रियाधिकरणत्वासम्भवात् कथं तादृ-
शप्रयोगो युक्त इत्यत आह स्वर्गमिति । स्वर्गादिपदस्येवेति । यथा स्वर्गप-
दस्य भोगावच्छिन्नपुण्यबोधकत्वेऽपि स्वर्गे गच्छतीत्यादौ यद्देशवृत्तित्वावच्छेदेन पुण्य-
भोक्तृत्वं तद्देशपरत्वं, तथा नरकपदस्य दुरितविशेषवाचकत्वेऽपि यद्देशवृत्तित्वावच्छेदेन
दुरितभोक्तृत्वं तद्देशपरत्वादित्यर्थः ॥ ७३ ॥

कर्मत्वलक्षणान्तरप्रतिपादककारिकावतरणिकामाह नन्वित्यादिना । अ-
व्याप्तिरिति । दुहादेर्मुख्यकर्मणस्तिङाऽप्रतिपादनादिति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षा-
यामाह गोपेनेत्यादि । मोचनं क्षरणानुकूलव्यापारः, क्षरणञ्च बहिःसंयोगः, तथा
च गोपकर्तृकव्यापारजन्यो यः पयोनिष्ठबहिःसंयोगानुकूलव्यापारस्तद्वती गौरित्यन्वय-
बोध इति भावः । तत्र च प्राचीनसंवादमाह गौणं कर्मत्यादि । न च गगने

यद्वातोर्यादृशार्थे द्वितीयाया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्वात्वर्थता-
दृशक्रियायां तत्कर्मत्वम् (१) । तच्च 'गां दोग्धि पय' इत्यादिप्रयोगात् पयः-
प्रभूतेरप्यक्षतम् । 'पाकं कुरुते' इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न य-
तेरर्थः । 'भवते ग्राममि'त्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगित्वा-
दिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः । 'चौरं रुजन्, पयः परिष्कुर्वन्नि'त्यादावेव
रुजादिधात्वर्थहिंसोर्द्वितीयाथार्थकर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं, शतृशानजादे-
र्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् ।

कृष्णकान्तोटीका ।

लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेः कर्मत्ववारणाय तल्लक्षणे साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वस्यैव निवेशितत्वात् कथं पयसो दुहधात्वर्थकर्मत्वं, तन्निष्ठक्षणस्य साक्षाद्धा-
त्वर्थतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । क्रियात्वेन कर्मलक्षणत्वस्य नानात्वात् दुहा-
दिद्विकर्मकधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वलक्षणे तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वात्, अन्यथा
द्विकर्मकत्वानुपपत्तेः, कर्मणः प्राधान्यं गौणत्वं चाग्रे व्यक्तीभविव्यति ।

विवृणोति यद्वातोर्इत्यादि । तथा च यद्वातूपस्थाप्ययद्धर्मावच्छिन्नविश्लेष्यकयादृ-
शार्थप्रकारकशब्दबोधजनिका द्वितीयाविभक्तिः, तद्धर्मवत्त्वं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्म-
त्वमिति पर्यवसितार्थः । तच्च-तादृशकर्मत्वञ्च । यद्वातूपस्थाप्य इत्यस्य व्यावृत्तिमाह
पाकमित्यादि । विषयत्वमित्यस्य द्वितीयाथ इत्यादिः । नान्यतेरर्थ इति । तथा च
तत्र तादृशविषयत्वस्य यतधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वापत्तिवारणाय तदिति भावः । यद्यपि
कृतेर्यतधातुजन्योपस्थितिविषयत्वस्य सत्त्वात् तन्निवेशेऽपि तद्वारणासम्भवः, तथापि
यद्वातुजन्योपस्थितिसहकारेण तादृशबोधजनकत्वं निविष्टमिति । यादृशार्थ इत्यस्य
व्यावृत्तिमाह भवते ग्राममित्यादि । प्राप्ता-संयोगानुक्तलव्यापारे । तथाभूतं-प्र-
कारीभूतम् । प्रकार इति । तथा च तत्र तादृशसंयोगस्योत्पत्तिनिरूपितकर्मत्वाप-
त्तिवारणाय तदिति भावः । भूधातोः कालादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि धातुभेदेन लक्षणभेद-
वारणाय यादृशत्वेन धातोनिवेशनीयत्वादिति भावः । ननु रुजादिधातुयोगे षष्ठीविधा-
नात् तत्कर्मत्वे उक्तलक्षणेऽव्याप्तिः, ता शार्थस्य तत्र द्वितीयाविभक्त्याऽप्रतिपादना-
दित्यत आह-चौरं रुजन्नित्यादि । सुलभमिति । तथा च तादृशप्रयोगस्थलीय-
हिंसादिनिरूपितप्रकारत्वमादायाधेयत्वस्य प्राणविधेगावच्छिन्नव्यापाररूपहिंसानिरूपि-
तकर्मत्वलक्षणसमन्वय इति भावः । तत्र कथं न षष्ठीत्याकाङ्क्षायामाह शतृशानजा-
देरिति । प्रतिषिद्धत्वादिति । "न निष्ठादिष्व"तिसुत्रेणेत्यादिः । अक्षान् दा-

दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् 'अक्षान् दीव्यती'त्यत्र द्वितीयार्थः करण-
त्वमपि गौणं कर्मत्वमेव, अत एव 'अक्षा दीव्यन्ते, द्यूता वा' इत्यादौ
क्रीडाकरणतायामेव विहितास्तिङ्गादिकर्मप्रत्ययाः । दुहादयस्तु फलाव-
च्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकाः, तेन 'गां पयो दोग्धि
गोप' इत्यत्र दुहेर्भोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति तत्रत्यभोचने गोराधेयत्वेन
पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्वोवृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान्
इत्याकारकबोधः, तत्र बहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं, तदनुकूल-
व्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं बहिःक्षरणरूपं फलमादाय
पयसो मोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम् । एवं 'शिष्यं धर्मं
वदति वाक्ते ब्रूते उपदिशत्याचष्टे' इत्यादौ प्रतिपत्त्यवाच्छिन्नव्यापारो
वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निविष्टार्थां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च
विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपात्तिस्तदनुकूलव्यापा-
रवान् इत्याकारको बोधः, तादृशव्यापारो 'धर्मः सेव्यतामि'त्यादिको
गुर्वाद्यभिलापः । 'शत्रुं शतानि जयती'त्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जय-
त्यर्थः, तथा च शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकः पराभवस्तत्कर्त्त-
व्येवं तत्र बोधः, पराभवश्च-तिरस्कारः । 'प्रजाः शतं दण्डयती'त्यत्र ग्रह-
णावच्छिन्नशासनं दण्ड्यर्थः, तथा च शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शा-
सनं तत्कर्त्तव्येवं तत्र बोधः, शासनं-नियन्त्रणम् । 'सुधां समुद्रं मथ्ना-
ती'त्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थः, तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्स-
मुद्रस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तव्यर्थः, उन्मन्थनमालोङ्गनम् । 'पान्थं पन्थानं पृ-
च्छती'त्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथा च पान्थनिष्ठं यत्प-
थोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः । अभिधानमिहाभिला-
पस्तदनुकूलव्यापारश्च 'केन पथा गन्तव्यमि'त्यादिप्रश्नः । 'नृपमर्थ

कृष्णकान्तीटीका ।

व्यतीत्यादौ करणत्वेऽतिव्याप्तिमिष्टापत्त्या परिहरति अज्ञानित्यादि । गौण-
मिति । करणत्वस्य द्वितीयाऽशक्यत्वादिति भावः ।

प्रार्थयते, याचते, भिक्षते' इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थः, तथा च नृप-
निष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणवानित्यर्थः, प्रेरणा—प्रवर्त्तना, सा च 'दीय-
तामि'त्याद्यभिलापरूपा । 'ग्राममजां वहति नयती'त्यादौ गत्यवच्छिन्न-
व्यापारो बहिःप्रभृतेरर्थः, तेन ग्रामकर्मकं यदजानिष्ठं गमनं तदनुकूल-
व्यापारवानित्येव तत्र बोधः, तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः ।
'पुत्रं धर्ममनुशास्ती'त्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च पुत्रनि-
ष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः, तथाविधो व्यापारः
'सन्ध्यां विधेहि, समिधमाघेही'त्याद्युपदेशरूपः । 'शाखां ग्राममाकर्षती'-
इत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थः, तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकू-
लविकर्षणवानित्यर्थः, विकर्षणं—नर्गाकरणम् । 'गामवरुणद्धि ब्रजम्'-
इत्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थः, तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं
यद्ब्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः । 'वृक्षं फलानि अवाचिनोति'इत्यत्र
छिदाहेतुविघटनं चिनोतेरर्थः, तथा च फलकर्मकाच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य
विघटनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः । उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफ-
लकक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः । यदुक्तमभियुक्तैः—

दुहि-र्वदत्यर्थ-जि-दण्डि मन्थि पृच्छार्थानार्थौ नयनार्थशासू ।

कृषीरुधिश्चिञ्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः ॥

तथार्थवृत्तौ—निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु ।

कर्तृत्वं हेतुविहितप्यन्तेष्वेतेषु कर्मता ॥

इत्यादिशाब्दिकस्मृते'गोपान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरु-
ननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयती'त्यादौ मूलधात्वर्थस्य
कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः, तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूल-
व्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः ।

'पुत्रान् प्रीतिं प्रापयती'त्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः । 'चैत्रो ग्रामं

कृष्णकान्तीदीका ।

प्राप्त्यर्थकधातोः स्वातन्त्र्येणोपादानबीजमाह पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीति ।

भावयते, ग्रामस्य भावक' इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भवतेः स्वार्थविहित-
तप्यन्तस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहितत्वमनुसृतम् ।

हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेर्ग्वं वहेरपि ।

प्यन्तस्य कर्तुः कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदि ॥

इति स्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं, भक्षयति लतां छाग-
मि'त्यादावेव भक्षेः कर्त्तरि कर्मता, न तु 'भक्षयत्योदनं भृत्येने'त्यादौ ।
'भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुनृप' इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेर्र्थः । 'वाह-
यति रथमश्वान् सारथिः, वाहयति गोर्णां वृषभान् बाहिक' इत्यादाविव
'वाहयति भारं भृत्येन घनिक' इत्यादौ स्वचेष्टया वाहको न घनिकादिः ।

हृकोस्तु कर्तुः कर्मत्वं प्यन्तत्वे स्याद्विभाषया ।

अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपद इष्यते(१) ॥

इत्यनुशिष्टेः 'हारयति, कारयति वा पटं कुविन्देने'त्यत्रेव कुविन्द-
मित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमः । तथा 'अभ्यवहारयत्योदनं
तनयं तनयेन वा जननी, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त' इत्यपि
प्रमाणम्, परन्तु पूर्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिको
विधिः । 'गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः, ध्रुवं दर्शयते भार्य्या
भार्य्या वा पतिरि'त्यादौ तु दृशः प्राप्तावभिवादयतेस्वप्राप्तौ सः । अ-
नात्मनेपदस्थले तु 'पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयती'-
त्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् । 'छात्रेणार्थं निर्णाययति, चैत्रेण ओ-
दनं खादयति, शङ्खेन शब्दाययति, दारैः कन्दयति, पुत्रेण मित्रमाहा-
ययति' इत्यादौ तु नीप्रभृतेर्बुद्ध्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि-
न नी खाद्यादि-शब्दाय कन्दि ह्यतिषु क्वचित् ।

कृष्णकान्ताटाका ।

हिंसायामित्यस्य व्यावृत्तिमाह न तु भक्षयत्योदनमिति । परन्त्विति । पूर्व-
योर्हर्णार्थक-यत्नार्थकयोः हक्रोरित्यर्थः । एतयोर्भोजनार्थकह-विकारार्थकाकर्मक-
क्रोरित्यर्थः ।

(१) अत्र 'हक्रोरित्यन्तरस्याम्' (१।१।५१) इति पा० सूत्रं 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वा-
च्यम्' इति वार्तिकं च द्रष्टव्यम् ।

हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तिष्ठादिषु ॥

इति भर्तृहरिवचनाभिषिध्यते । अत्र च क्वचित्तिष्ठादिष्वितिकथनात्
'चैत्रेणार्थं निर्णायमाणस्तिष्ठति, मैत्रेण पूगं खाद्यमानो ब्रूते' इत्यादौ
कर्मविहितस्य ज्ञानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

(‘सुखं प्राप्नोती’त्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः, परम्परया तदाश्रयत्वञ्च ति-
ष्ठर्थः । ‘घटं जानाती’त्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः । दिवा-
करस्तु “संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थं इत्युक्तस्थले सुखमेव कर्म-
त्वं घटादेरिति”त्याह, तन्मन्दम्, ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन
ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात्, घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विक-
ल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गाच्च । अत एव “प्राकट्यावच्छि-

कृष्णकान्तीटीका ।

सुखं प्राप्नोतीत्यादौ भोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः, तत्त्वावच्छेदकभोगा-
श्रयत्वात् सुखादेर्मुख्यकर्मत्वमिति वदतां केषाञ्चित्तन्मतमाक्षिपन्नाह सुखं प्राप्नो-
तीत्यादाविति । प्राप्तिः प्रपूर्वाऽऽपवात्वर्थः, उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः । साक्षात्सम्ब-
न्धेन तदाश्रयत्वस्य छिन्नित्यसत्त्वादाह परम्परयेति । स्वाश्रयोश्रयत्वरूपपरम्पर-
येत्यर्थः । तिष्ठर्थ इति । तथैव साक्षात्त्वादिति शेषः । अतः सुखं प्राप्नोति सुख-
मिति प्रयोगस्य नापत्तिः । तथा सुखभोक्ता इतिवत् सुखप्रापक इति समानापत्तिरेव
तन्मतपरित्यागबीजमिति भावः । एवं सुखोत्पत्तिक्षणे तादृशप्रयोगानुपपत्तिरपि
तथा(१) । विषयिता वेति । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्स्वी-
कर्तृत्वव्यमतेन ज्ञाप्रभृतेर्मुख्यकर्मकत्ववादिदिवाकरमट्टमतमुपन्यस्य निरस्यति दिवा
करस्त्विति । एवकारेण संस्कारज्ञानयोः खण्डतत्त्वेर्ध्ववच्छेदः । उक्तस्थले—सुखं
प्राप्नोतीत्यादौ । दूषयति तन्मन्दमिति । संस्काराप्रतीतेरिति, आनुभवि-
कत्वादिति शेषः । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह लाघवेनेति । अधिकावच्छेदककल्प-
नापेक्षयेत्यादिः । ननु ज्ञाधातोरकर्मकत्वापत्तिभयेनैव संस्कारस्य शक्यतावच्छेदक
त्वमावश्यकं प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यतो दोषान्तरमाह—घटस्येत्यादि ।
तथाचागत्या सकर्मकत्वमपि पारिभाषिकमत्र वाच्यमिति भावः । ज्ञान इति सप्तम्यर्थो
विषयत्वं, तच्च प्रयोगान्वयि । अप्रसङ्गात्—अभावप्रसङ्गात् । उपेक्षायाः स्वातन्त्र्येण
संस्कारादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वे तज्ज्ञानस्यापि संस्कारस्वरूपयोग्यत्वादाह नि-
र्विकल्पके वेति । संस्कारजनकज्ञानस्य समानप्रकारकत्वादिनियमस्य सर्वसिद्धत्वा-

ज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्तृतेति भट्टमतमप्यनादेयम्, ज्ञानविषयतातिरिक्तार्या ज्ञाततायां मानाभावात्, अन्यथा ज्ञातताया इव कृततादेरप्यतिरिक्तार्याः कल्पनापत्तेः (१) । 'बहिमनुमिनोम्यापादयार्मा'त्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः, 'पर्वतो बहिमानित्या'द्यनुमितावापत्तौ वा 'पर्वतमनुमिनोमात्या'द्यप्रयोगात् । विषयतावच्छेदकत्वाभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति ।)

'घटं पश्यति, शब्दं शृणोत्यनुभवता'त्यादौ दर्शनाद्यर्थकघातुयोगे साक्षात्कारनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं, घटादेरुपनीतचाक्षुषादौ तादृशप्रयोगात् । 'आकाशं न पश्यती'त्यादौ पुनरन्वयो वक्ष्यते । 'तण्डुलपाकं करोती'त्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन 'तण्डुलं करोती'त्यादिको न प्रयोगः । पाकदशाया 'मोदनं करोती'त्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वे

कृष्णकान्तोटीका ।

दिति भावः । तुतादितौतात्तिक (१) भट्टमतं दूषयति अत एवेति । वक्ष्यमाणदोषादेवेत्यर्थः । तत्र-घटं जानातीत्यत्र । तत्त्वं—धात्वर्थत्वम् । ज्ञानविषयतारूपज्ञाततायाः सर्वसम्मतत्वादतिरिक्तार्यामित्यन्तम् । मानाभावादिति । ज्ञातो घट इत्यादिप्रतीतेर्ज्ञानविषयत्वावगाहित्वादिति । ननु विनिगमनाविरहो (२) ऽतिरिक्तपदार्थकल्पनागौरवस्य तु सकर्मकत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणसिद्धत्वादित्यत आह—अन्यथेति । मुख्यसकर्मकत्वानुपपत्तिप्रमाणसिद्धगौरवस्यादोषत्वे, कृततादेरपीत्यादिना अनुभूततद्विशिष्टत्वादपिरिग्रहः । विषयताप्रभेद इति । तथाच विधेयतात्वं विषयतात्वव्याप्योऽतिरिक्तपदार्थ इति भावः । अतिरिक्तत्वे हेतुमाह—पर्वत इति । इत्यादौत्यादिपदात् हरे धूमाभावः इत्याद्यनुमितिपरिग्रहः । अग्रे चादिपदात् हृदमनुमिनोमीत्याद्युपग्रहः, तथाच व्यावृत्तिच्छेदेनैव विधेयत्वस्यातिरिक्तत्वं सप्रमाणीकृतमिति भावः । 'वदन्तो'त्यन्तं सुखं प्राप्नोतीत्यादि क्रोडपत्रम् ॥ ७४ ॥

(१) अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।

क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ इति न्यायकुसुमाञ्जलिस्थपञ्चमस्तवकीयचतुर्थकारिकाव्याख्यायामुदयनाचार्यैरप्येतास्त्रयीकृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(२) ज्ञातता ज्ञानविषयस्वरूपाऽतिरिक्त वेत्यत्र नियामकाभावे एव मानमिति शेषः ।

लक्षणा, तण्डुलादिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात् । बद्ध-
मानस्तु “उक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यत इति तत्रौदनस्य
मुख्यमेव कर्मत्वमत एव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया, यथा
‘घटाय यतत’ इत्यादावि”त्याह । तत्र, कृत्यादिपदाद् यत्तमानप्रतीत्या
यत्तत्वावाच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात् ।

मीमांसामहर्णवे तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविषयेव फलविष-
यौदनादेरपि विषयत्वमुक्तम्, यदाह वत्सेश्वरः—

सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्तेर्विषयस्त्रिधा ।

तत्र सिद्धमुपादानं, क्रिया साध्यं, फलं सुखम् ॥

इति । तथा च तन्मते तण्डुलपक्वत्वदशाया ‘मोदनं करोतीत्या’दि-
प्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः । ‘मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति,
गोदोहं तिष्ठति, कुरुन् क्रीडती’त्यादावधिकरणत्वरूपं गौणमेव कर्मत्वं
मुपादनुभाव्यते,

(१) कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि ।

आधारता प्रौढ्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषया ॥

इति स्मृतेः । अत एव ‘मासश्चैत्रेण जीव्यते, जीवित’ इत्यादौ
कर्मतार्थकातिष्ठादयः, तथाच मासाधिकरणताकजीवनवाञ्छेत्रः, चैत्रकर्तृ-
कजीवनाधिकरणतावान् मास इत्यादिक्रमेण तत्र बोधः । ‘सन्ध्यायां
पचती’त्यादौ तु न प्रौढ्यस्य धातोरर्थेन योगः, किन्तु सकर्मकस्य ।
‘दिवसं सुप्यते, सुन्दरीभिः, क्रोशं तत्सेनया स्थितमि’त्यादौ तु द्विती-
यया कालाध्वनोरभिन्यासिरेव बोध्यते, न त्वधिकरणत्वम् । नीवृत्-जन-
पदः । ‘शय्यामधिशेते(२), अध्यास्ते, अधितिष्ठती’त्यादावप्यधिकरणत्वमेव
कर्मत्वं द्वितीयार्थः, तथैव ‘शय्याविशयते, अधिशयिते’त्यादौ कर्मतार्थं
कयोराख्यातकृतोः सम्भवात्, “प्रौढ्याणामधिशिष्टासस्थानां कर्मत्वमेव”

(१) अत्र ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेति (१।३।५) पा० सूत्रम् ।

(२) अत्र ‘अधिशिड्स्थानां कर्म’ (१।३।४६) ‘उपान्वध्याङ्त्वसः’ (१।३।४८) इति च
पा० सूत्रं दृष्टव्यम् ।

तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम् । 'अत्राधिष्ठानं कुर्वि'त्यादौ त्वधिष्ठानस्या-
धारत्वं नैतस्य भासते किन्तु कृतः, तदलामस्थले तु 'एतस्याधिष्ठानं कु-
र्वि'त्यादिकमेव प्रमाणम् । 'काशीमनुवसति, काश्यनुष्यते' इत्यादावप्य-
धिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याग्यते, अनुपाध्याडो वसतेराधारस्य
कर्मतातिदेशात् । 'गृहेऽनुवस्ते' इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः । 'शय्या-
मुपवसती'त्यादौ तूपवसतेर्निवासार्थकत्वं एव तदाधारस्य कर्मत्वं तत्रैव
तदनुशासनात् । अनशनार्थकत्वेऽधिकरणत्वमेव, अत एव 'गृहेऽप्यु-
पवसेद्रङ्कः प्रान्तरेऽपि नृपः सुखी'त्यादिकः प्रयोगः ॥ ७४ ॥

कर्तृत्वकारकं लक्षयति—

तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः ।

स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कर्तृत्वं तदिहोच्यते ॥ ७५ ॥

सविकरणेन यद्धानुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्था-
प्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं (१)
कारकमित्यर्थः । कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न
विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः । 'पचति जानाती'त्यादौ स्वोपस्थाप्य-
कृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बो-
ध्यत इति पाकस्य यत्नवत्त्वं ज्ञानस्याश्रयत्वम्, एवं 'नश्यती'त्यत्र नाश-
स्य प्रतियोगित्वम्, 'प्रतिबिम्बत' इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्व-
मेव कर्तृत्वम् । कर्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिक एव
न तु शक्तः प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात्, निरुद्धलक्षणया शक्यैव
वाऽऽश्रयस्य तृचा प्रत्यायनात् । 'घटस्य कर्त्त'त्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः,

कृष्णकान्ताटीका ।

कर्तृत्वकारकावतरणिकामाह—कर्तृत्वकारकं लक्षयतीत्यादिना । सगमत्वा-
लक्षणं न व्याख्यातम् । अनुकूलत्वं षष्ठ्यर्थ इति । कृत्यर्थकधातुयोगे उद्देश्यत्वा-

(१) तत्तत्क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियाकर्तृत्वम् अनुकूलकृतिमत्त्वं वा कर्तृत्वमित्यन्ये । यत्तु-
'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पाणिनीयसूत्रानुसारेण कारकांतरप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृ-
त्वम्, सत्यन्ताच्च छेयसंयोगादिरूपव्यापारजनके कुठारादौ नातिव्याप्तिरिति, तत्र, ईदवरप्रयोज्यान्
संस्मरिणां तत्तत्क्रियास्वकर्तृतापत्तेरितिद्विप्रेषाच्चेति तत्रेत्यादिना ।

फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् । घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्य-
नुकूला प्रमाणाभावात्, अतो न घटादिभोक्तृत्वस्तत्कर्तृत्वप्रसङ्गः । “क्रिया-
श्रये कर्तृशब्दो रूढस्तेन रथादेर्गत्यादिकर्तृत्वमपि मुख्यमेवे”ति तु न
युक्तम्, क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनस्य पाककर्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डु-
लादेरेव तथात्वापत्तेः, नापि धात्वर्थमात्रम् तत एव, नापि स्पन्दानुकूल-
व्यापारः, चलनानुकूलव्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः ॥७५॥

‘अत्ति जुहोती’त्यादावप्यदादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने
भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति मतेनेदं, तदप्रतिसन्धानेऽपीति मते (१)त्वाह-

यगन्तमिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते ।

लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते ॥७६॥

यगन्तमिन्नधातुपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधार्मिकान्वयबोधं प्रति
लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातुपस्थाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वम् । ‘पच्यते’
इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्तमिन्नस्य,
‘पच्यते तण्डुल’ इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिष्ठैव स्वार्थः कर्म-
त्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तद्व्युदासः ॥ ७६ ॥

अथापादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य
द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह—

धात्वर्थस्य धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते ।

यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥७७॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं, तद्वि-
शेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वम् । न तु धातुसाकाङ्क्षप्रत्ययस्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

रूपविषयत्वमेव द्वितीयया प्रत्याप्यते । अन्यथा पाककर्तृत्वदृशायां तण्डुलं करोतीति
प्रयोगापत्तेरित्युक्तमेव । कृत्यविषयत्वात्-कृत्यनुद्देश्यत्वात्, स्वतः प्रयोज्य एवोद्देश्य-
त्वाख्यविषयत्वस्वीकारात् फलं मुख्यमित्युक्तेः ॥ ७५—७६ ॥

(१) क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति वैयाकरणमत इत्यर्थः ।

भिषेयत्वमात्रमुक्तत्वं 'तण्डुलं पचति' इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः ।
 'पचति, पच्यत' इत्यादौ तिङ्गा 'पाचकः, पच्यमान' इत्यादौ च कृता
 कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते, तथा 'पचनं काष्ठं, दा-
 नीयो द्विजः, भीमो गजः, शयनं गृहमि'त्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्यु-
 त्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् ।
 "सेवितुं साम्प्रतं विज्ञैर्गुरुः परुषवागपि" "विषवृक्षोऽपि संवर्च्छ स्वयं छे-
 तुमसाम्प्रतमि(१)"त्यादौ निपातेन कचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम् ॥७७॥

धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह—

दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यं कर्मत्वमुच्यते ।

णिजन्तेभ्यः कर्तृताख्यं तदसत्त्वेऽन्यकर्मता ॥७८॥

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदे-
 वोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । तेन 'गौः पयो दुहते, दुग्धा वे'-
 त्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः ।
 तत्र मोचनावाच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थ-
 तावच्छेदकफलत्वात् । वहिप्रभृतेर्गत्यवाच्छिन्नव्यापारः, कृषेश्च गत्यव-

कृष्णकान्तोटीका ।

कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेरिति । कर्मत्वस्यापि धातुसाकारुक्षप्रत्ययाभिषेयत्वात्,
 अस्मन्मते च तत्र धात्वर्थप्रकारककर्मत्वबोधाभावात् नापत्तिरिति भावः । यथा-
 क्रमं करणत्वादि, कृधात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते इति योजना । आदिना
 सम्प्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्व-परिग्रहः । तथाच पचनमित्यत्र करणत्वं, दानीय
 इत्यत्र सम्प्रदानत्वं, भीम इत्यत्रापादानत्वं, शयनमित्यत्राधिकरणत्वं, यथाक्रममनुभा-
 व्यते इति भावः । ननु पाचक इत्यादौ एकदेशान्वयभयेन धात्वर्थवत्तया कर्तृत्वान्वया-
 सम्भवात् तत्र तस्योक्तत्वापुपत्तिरित्यत आह—व्युत्पत्तीति । प्रत्ययं विनापि
 कर्मकारकस्योक्तत्वं दर्शयति—सेवितुमित्यादि । परुषवागपि—निष्ठुरवागपीत्यर्थः ॥७७॥

कारिकापूर्वप्रतीकं विवृणोति दुहाद्युत्तरप्रत्ययेनेत्यादि । मोचनस्य सा-
 क्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वं कृत इत्याकांक्षायामाह—मोचनावच्छिन्नेति । वहिप्र-
 भृतेरिति । प्रभृतिपदात् नोप्रभृतेः परिग्रहः । उदीच्यवाच्यमित्यस्य लिङ्गव्यत्ययेना-

च्छिन्नविकर्षणं वाच्यम्, अतः साक्षात्तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्व्यष्टकं संयोगादि, तथा च 'भारो भवनमुद्यते, नयिते' इत्यादौ 'शाखा ग्रामं कृष्यते' इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः, ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुक्तव्युत्पत्त्यैव सम्पत्तौ "दुहादेर्गौणकं कर्म नीवहादेः प्रधानक"मित्याद्युक्तिभेदेन विचिद्व्यं शाब्दिकानामनादेयम् ।

णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायां कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते, यथा 'चैत्रो ग्रामं गम्यते, गमितो वे'त्यादौ ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते, यथा 'औदनः पाच्यते, खाद्यते, वा भृत्येन भर्त्रे'त्यादौ, तत्र भर्तृकर्तृव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते । 'मैत्रेण पूगं खाद्यमानश्चैत्रो व्रजती'त्यादौ कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ॥ ७८ ॥

अथ 'भिद्यते, अभेदि वा कुशूलः स्वयमि'त्यादौ भेदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुशूलादावन्वयः, भिदादेः परस्मै-

कृष्णकान्तादाका ।

न्वयः(१) । विकर्षणमिति विकर्षणत्वं जातिविशेषः । संयोगादिति । गतिव्यष्टकसंयोगादीत्यर्थः, न साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकमिति योजना । उक्तव्युत्पत्त्यैवेति । साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलस्योक्तत्वाभिधानेनैव ।

कारिकापरप्रतीकं व्याचष्टे णिजन्तोत्तरमिति । तादृशमेव-मूलधातोः कर्मत्वादिकमेव । इत्यादीति, बोध इति शेषः । तदसत्त्वे अन्यकर्मतेत्यस्यार्थमाह यत्रेति । न तदतिदेशः-मूलधातोः कर्मतायाः कर्मत्वातिदेशः । तैस्तिङाद्यैः, उच्यते-धात्वर्थविशेष्यतया बाध्यते । ननु कर्तृतायाः कर्मत्वातिदेशाभावस्थले कथं शानजादिना मूलधातोः कर्तृत्वकत्वमित्याशङ्क्यं परिह रति मैत्रेण पूगमिति । पूगं-गुवाकम् । प्राक्परिचिन्तित इति । पूर्वोक्तभर्तृहरिकारिकायाम् । क्वचित्तिङादि-त्विति कथनात् शानजादिषु ण्यन्तकर्तुः कर्मत्वं न निषिद्धमिति भावः ॥ ७८ ॥

(१) व्यापार इत्यत्र वाच्य इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः कर्तव्य इत्यर्थः ।

पदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात्, यगिचोर्वि-
गुणत्वाच्चेत्यत आह—

एकक्रियाधर्मितया कर्तृताकर्मतोभयोः ।

बोधने कर्मताकाङ्क्षापक्षयोत्सर्गतो भवेत् ॥ ७९ ॥

कर्मताकाङ्क्षा कर्मत्वान्वयस्यैवानुकूला, आत्मनेपदयगादिसमभिव्या-
हाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया, न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मै-
पदविकरणादिसन्दंशरूपा । यद्येवं 'तण्डुलचैत्रौ पच्येते' इत्यपि प्रयोगः
स्यात्, न स्यात्, सामग्र्योर्मिथो विरोधेन विभिन्नधर्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां
युगपत्कर्तृताकर्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात्, अत एव 'पचेलिमौ
मैत्रतण्डुलावि'त्यादिको न प्रयोगः,

आत्मने प्रौढ्यघातुनां सनन्तप्यन्तयोः किरः ।

अन्धिग्रन्थोस्तथा ब्रूजः कर्तृकर्मत्वबोधने ॥

यगिचौ न दुहेर्नो यगजन्तस्य च तस्य च ।

इच् वा स्यादुक्तघातुनां नित्यं तत्रात्मनेपदम् ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

पदान्तरस्य—आत्मनेपदस्य । असामर्थ्यादाकाङ्क्षारहितत्वादित्यर्थः । ननु कर्तृ-
विहितस्यात्मनेपदस्यापि कर्तृत्वबोधजनकत्वात् कुतोऽसामर्थ्यमित्यत आह—यगि-
चोरिति । विगुणत्वात्—तद्वोधप्रतिबन्धकत्वात् ।

कर्मताकाङ्क्षा इत्यस्यार्थमाह—आत्मनेपदयगादीत्यादि । उत्सर्गत इत्य-
स्यार्थमाह व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । एवकारव्यवच्छेदमाह न तु कर्तृत्वा-
न्वयस्येति, अनुकूलेति पूर्वणान्वयः । सैव का इत्याकाङ्क्षायामाह—पर-
स्मैपदेत्यादि । सन्दंशः—समभिव्याहारः । शङ्कते यद्येवमिति । एवं—
यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्यापि कर्तृत्वकर्मत्वोभयबोधकत्वे । प्रयोगः स्या-
दिति । तण्डुले कर्मत्वस्य, चैत्रे कर्तृत्वस्य क्रियाविशेषतया बोधमादाय
इत्यादिः । सिद्धान्तव्यति न स्यादिति । सामग्र्योः—विभिन्नधर्मिकर्तृत्वकर्मत्व-
बोधकसामग्र्योः, विरोधेन—एककालावृत्तित्वेनेत्यर्थः । तथा च परस्परभावस्य परस्प-
रसामग्रीघटकत्वादिति भावः । तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनबोजमाह—विभिन्नधर्मा-
वच्छिन्न इति । तादृशानुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वे युक्तिमाह—अत एवेति । इद-
मन्वावधेयम्—तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिककर्तृत्वबोधं प्रति तदन्यधर्मावच्छिन्नधर्मिककर्मत्वबोध-

इति वृद्धस्मृतेः । 'स्वयं विकुरुते युवे'त्यादौ, 'स्वयं चिकीर्षते कट' इत्यादौ, 'स्वयं कटः कारयते, गौरुत्पुच्छयते, चोरयते' इत्यादौ, 'स्वयम-
वकिरते करी'त्यादौ, 'स्वयं श्रथनीते, ग्रथनीते वा मालिके'त्यादौ, 'स्वयं
ब्रूते, कथे'त्यादौ, 'स्वयं दुग्धे गौरि'त्यादौ धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये
कर्मत्वान्बयानुकूलस्य यको नापेक्षा, तथा, 'स्वयं व्यकृत युवा, स्वयम-
चिकीर्षते कट' इत्यादौ इचोऽपि, एवं 'स्वयमलवि, अलविष्ट वा केदार'
इत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः । 'स्वयमदुग्ध, अदोहि वा गौरि'त्यादौ दुहे-
श्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्वमत उक्तमुत्सर्गत इति । 'वि-
कारहेतौ सति विक्रियन्ते, येषां न चेतांसि त एव धीरा'(१) इत्यादौ तु
यको गतिश्चिन्त्या ॥ ७९ ॥

कृष्णकान्तोटीका ।

कसामग्रयाः, तादृशकर्मत्वबोधं प्रति च तथाविधकर्तृत्वबोधकसामग्रयाश्च प्रतिबन्ध-
कत्वे 'चत्रस्तण्डुलं पचति' इति प्रयोगो न स्यात्, यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदज-
न्यतद्धर्मावच्छिन्नधर्मिककर्तृत्वबोधं प्रति तादृशात्मनेपदजन्यधर्मावच्छिन्नधर्मिककर्मत्व-
बोधसामग्रयाः तादृशकर्मत्वबोधं प्रति च तादृशकर्तृत्वबोधकसामग्रयाश्च प्रतिबन्धकत्वे
च 'तण्डुलः पच्यते, स्वयं ग्रामो गम्यते' इति समूहालम्बनबोधो न स्यात्, परन्तु त-
द्धर्मावच्छिन्नधर्मिकयगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदजन्यतद्धातूपस्थाप्यार्थधर्मितया कर्तृ-
त्वबोधं प्रति तदन्यधर्मावच्छिन्नधर्मिकतादृशात्मनेपदजन्यतद्धातूपस्थाप्यार्थधर्मितया
कर्मत्वबोधसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वम्, एवं तादृशकर्मत्वबोधं प्रति तादृशकर्तृत्वबोध-
कसामग्रयाश्च प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्रैकबोधं प्रति अपरबोधसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वकल्पनेनैवोक्तप्रयोगवारणसम्भवे किं मिथः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेति । आत्मने
धौव्यधातूनाम्—अकर्मकात्मनेपदिधातूनामित्यर्थः । प्राचीनकारिकायाः स्वयमर्थमाह—
स्वयं विकुरुते युवा इत्यादिना । अत्राश्रयत्वमेव कर्मत्वं, तदनुकूलव्यापारश्च
कर्तृत्वं, तथाच विकाराश्रयो विकारानुकूलव्यापारवान् युवेति बोधः । एवमग्रेऽपि ।
धात्वर्थकर्तृत्वकर्मत्वबोधयोर्युगपदन्वये इचोऽपि नापेक्षेति योजना, दुहेवेति का-
कास्य'तस्य' चेत्यस्यार्थः । अर्थस्य तदुभयभानार्थ—दोहनादिरूपक्रियायाः कर्तृत्वकर्म-
त्वभानार्थम् । नावश्यकत्वमित्यनेन छडतो दैकलिपकत्वमुक्तम् । चिन्त्येति ।
अनुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वबोधस्यल एव तदनुशासनमित्युक्तौ न दोष इति भावः ॥ ७९ ॥

(१) 'प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने' इति पूर्वार्धमस्य कुमारसम्भवे
इष्टम्यम् ।

ननु 'शाकः पचता पश्यता वा भुज्यते' इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः, सुवर्थस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्मिणि साकाङ्क्षत्वादत आह—

स्वकर्मकैकधात्वर्थकर्तृकापरकर्मता ।

यत्रान्वेत्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते ॥ ८० ॥

स्वकर्मताकत्वावशिष्टैकधात्वर्थकर्तृ-कर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्मिणि अन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते, येन शाकः स्वकर्मताकपाककर्तृ-कर्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयव्यतिरिक्तं न स्यात् । अत एव "प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते" इति पठन्ति । "शक्तिः कारकमिति" शाब्दिकाः । कर्मतामात्रं नु ज्ञायः, तेन 'हस्तेन पचता भुज्यते शाक' इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिः ॥ ८० ॥

कृष्णकान्तोदोका ।

कारिकान्तरावतरणिकामाह—नन्वित्यादिना । विवृणोति स्वकर्मताकत्वेत्यादि । कारिकास्यापरपदस्य धात्वर्थपरत्वे सेवितुं साम्प्रतमित्याद्युक्तस्थलद्वये प्रथमा न स्यात्, निपातार्थपरत्वे च प्रकृतानुपपत्तितादवस्थम्, अतो व्याचष्टे—धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्येति । 'अस्य कर्मत्वे' इत्यस्यार्थमाह—तदीयत्वेनेति । तदीयत्वेन कर्मत्वे प्रथमेति यथाश्रुतमयोग्यं स्यात्, अतोऽनुभवान्तर्भावः । तद्विषयतानिरूपिततादृशकर्मताविषयताशाल्यनुभवजनिका प्रथमाविभक्तिसमविद्याहाररूपाकाङ्क्षा एवेति भावः । अत्र शाब्दिकानां स्वरसं व्यञ्जयति—अत एवेत्यादिना । प्रधानेति । विशेष्यभूतक्रियाकारकस्याभिधाने उक्तत्वे, गुणशक्तिः—विशेषणीमूलक्रियाकारकम्, अभिहितवत्—उक्तवत् प्रकाशते इत्यर्थः । अभिहितवदित्यनेन अनभिहिताधिकारीयद्वितीयाया अप्रसक्तिः सूचिता । शक्तिपदस्यार्थमाह—शक्तिः कारकमिति । स्वयं शक्तिशब्दार्थमाह—कर्मतेति । कारकमात्रपरत्वे दोषमाह—तेनेति । शक्तिपदस्य कर्मत्वमात्रपरत्वेनेत्यर्थः । प्रथमाशक्तिः—प्रथमाप्रसक्तिरित्यर्थः । तथा च शक्तिपदस्य कारकमात्रपरत्वे उक्तस्थले हस्तपदोत्तरं प्रथमा स्यादिति भावः । इदमापाततः प्रधानान्वयियादृशशक्तेरभिहितत्वं गुणान्वयितादृशशक्तेरपि तथात्वम् इति शाब्दिकाभिप्रायात्, अन्यथा 'हस्तः पचतः भोजन' इत्यादौ हस्ते पाककरणत्वे गम्यमाने प्रथमा न स्यादिति । कर्मतामात्रपरत्वन्तु न ज्ञायः इति ध्येयम् ॥ ८० ॥

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधानभावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारीभूय एकविधस्यैव कर्मत्वादिकारकस्य भानं तत्र तन्न स्यात्, यथा “पक्त्वाऽन्नस्य दाता, भोक्तुमन्नस्य पाचकः, पुरस्य गत्वा गन्ता, भुक्त्वा चैत्रस्य स्थितिः, पक्त्वा सूदस्य गमनमि”त्यादौ क्त्वादे-
र्निष्ठादित्वेन तदन्तधात्वर्थे षष्ठ्याः कर्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् ।
एवं यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधकर्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकारस्तत्रापि तथा,
यथा “ब्राह्मणाय ह्य ददाति, वृक्षात् आरुह्य पतती”त्यादौ, कर्मत्वादौ
चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह—

गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारीभूतकारके ।

एकस्मिन् वाऽपि भिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः ८१

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारीभूयैकविधमनेकविधं वा यदी-
यत्वेन कारकं भासते तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव स्थितिः कारकविभक्तेर्ब्यव-
स्थितिः न तु गौणक्रियाम्, तथाच ‘पक्त्वाऽन्नस्य भोक्ता’ इत्यादौ अन्नकर्म-
ताकपाकोत्तरान्नकर्मताकभोजनत्वादिना, ‘ब्राह्मणाय आहूय ददाती’त्यादौ
च ब्राह्मणकर्मताकाहानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदानत्वादिना बोधने व्युत्प-
त्तिवैचित्र्यादेव पचनाहानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्मत्वादेर्भान-
मिति भावः ॥ ८१ ॥

ननु ‘शत्रवे कुप्यती’त्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादा-

कृष्णकान्तोका ।

कारिकान्तरावतरणिकामाह—नन्वित्यादिना । तन्न स्यात्—कर्मत्वभानं न
स्यात् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—यथेत्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—क्त्वादे-
र्निष्ठादित्वेनेत्यादि । एकविधकारकस्य तादृशभानस्थलमुक्त्वाऽन्यविधस्य तथाभा-
नस्थलमाह—एवमित्यादि । तथा—कर्मत्वादिभानं न स्यात्, कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—
यथेत्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—कर्मत्वादाविति ।

विवृणोति—यथेत्यादि । एवकारव्यवच्छेदमाह—व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेवेति ।
तत्र तत्रार्थं षष्ठीचतुर्थ्यादेः सामर्थ्यादिति भावः ॥ ८१ ॥

कारिकान्तरावतरणिकामाह—नन्वित्यादिना । कोप इति, कथमन्वयधी-
रिति धोचना । एवमप्येऽपि । द्वेषानुकूलव्योपारः कोपः । अपादानसम्प्रदानत्वबोधस्थ-

नत्वसम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे, 'पुत्रेण ददाती'त्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकर-
णत्वाभ्यां दाने, 'पात्र्यां भुङ्क्ते' इत्यत्र पात्र्याः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां
भोजने, 'ग्रामं गच्छती'त्यत्र ग्रामस्याधिकरणत्वकर्मत्वाभ्यां गमने, 'चैत्रस्य
चलनमि'त्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ, युगपत्क-
थमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह—

एकस्यैकाक्रियायान्तु कारकद्वयबोधने ।

यत्परं कारकं तत्र विहिता सुबपेक्षिता ॥ ८९ ॥

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्रैकनामार्थनिरूपितयोः कारकद्वयोर्युगपद्बोध-
स्तत्र लक्षितक्रमेण यत्परं कारकं तत्र विहिताऽनुशिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानि-
र्वाहिका, न तु पूर्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यर्थः । 'ब्राह्मणायाऽऽहूय ददा-
ती'त्यादावेकनिरूपितमपि नैकाक्रियायां, 'दण्डेन गामभ्याजे'त्यादावेक-
क्रियायामपि नैकनिरूपितं कारकद्वयमन्वेति ।

अत्र —

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् ।

कर्तृश्रोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

लभुक्त्वा सम्प्रदानकरणत्वबोधस्थलमाह—पुत्रेण ददातीति । पुत्रसम्प्रदानकदाने
पुत्रकरणकत्वं सम्भवत्येवेति भावः । करणाधारत्वबोधस्थलमाह—पात्र्यां भुङ्क्ते
इति । आधारकर्मबोधस्थलमाह—ग्रामं गच्छतीत्यत्रेति । एकस्मिन् कर्तृत्वकर्म-
त्वयोर्युगपद्भानं प्रायशो न सम्भवतीति । आधारत्वकर्तृत्वबोधस्थलमाह—चैत्रस्ये-
त्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—अपादानत्वादिबोधने इति ।

विवृणोति एकस्मिन् धात्वर्थे इति । एकस्यां क्रियायां नामार्थद्वयनि-
रूपितयोः कारकयोर्युगपद्बोधने द्वयस्यैवापेक्षितत्वात् । पूरयति एकनामार्थनिरू-
पितयोरिति । ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वस्य ध्वंसवृत्तित्वरूपस्य वा परत्वस्य सर्व-
त्रैव कारके सत्त्वात् । पूरयति लक्षितक्रमेणेति । अनुशिष्टक्रमेणेत्यर्थः । 'विहिता'
इत्यस्य साधारणत्वं विना स्ववन्तव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्यत आह अनुशिष्टै-
वेति । एवकारव्यवच्छेदमाह न त्विति । अनुशिष्टा वसाकांक्षानिर्वाहिका इत्य-
न्वयः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । शाब्दजनकाका-
ङ्क्षया विलक्षणत्वादिति तदर्थः । एकस्मिन् धात्वर्थे इत्यस्य व्यावृत्तिमाह ब्राह्म-
णायाहूयेत्यादि । एकनामार्थनिरूपितत्वव्यावृत्तिमाह दण्डेन गामभ्याजेति ।

इति भर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरैकदा अन्वयस्थलेऽधिक-
रणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः । करणत्वार्थिकैव तथेति काला-
पाः, तैराधारत्वं निरुक्त्यैव करणत्वस्य निर्वचनादिति ध्येयम् ॥८२॥

कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयाऽन्वयबोधोपयुक्तविभक्तौर्वक्तुमुपक्रमते—

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका ।

तृतीया कर्मनायास्तु द्वितीयोत्सर्गतो भवेत् ॥८३॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया, कर्मत्वस्य च द्वितीया
वत्सर्गतो हेतुः । 'सत्ताऽस्ति, ग्रहो गृह्यते' इत्यादौ वस्तुगत्या धात्व-
र्थेऽपि कर्तृत्वकर्मत्वाद्यन्वयो न धर्मिणो धातुजन्यामुपस्थितिमपेक्षते
किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभिचारः ॥ ८३ ॥

सामान्यविधिरुत्सर्गः, स चापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्त्तते
इति कर्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति—

(१) कर्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि ।

अर्थे दयेशाः संज्ञश्च नाद्यर्थशंसने स्मृतौ ॥

पणि व्यवहृदीव्यर्थ-क्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यपि ।

कृजर्थप्रतिगते च हिंसने चाप्यपेक्षिता ॥८४—८५॥

कृष्णकान्तोदीका ।

तथेति- । तादृशस्थले विभक्तिरपेक्षितेत्यर्थः । कथमित्याकांक्षायामाह—तरिति ।
कालापैरित्यर्थः । इति ध्येयमिति । एतच्च न वृत्तिकारस्य सम्मतम्, तेन कां-
स्यापात्र्यां भुङ्क्त इत्यधिकरणमेवेत्युक्तेः ॥ ८२ ॥

कारिकान्तरावतारणिकामाह कर्तृत्वकर्मात्वयोरिति । विवृणोति धात्वर्थं
इति । धातुलभ्यायामित्यस्य व्यावृत्तिमाह—सत्ताऽस्तीति । धर्मिणो-धात्वर्थस्य ।
अपेक्षत इति । तथा च धातुजन्योपस्थितिसहकारेणेति तदर्थं इति भावः । तत्र-
तादृशबोधे, न व्यभिचारः—तृतीयारूपकारणस्य न व्यभिचारः ॥ ८३ ॥

कारिकास्थ'उत्सर्गत' इत्यस्यार्थमभिधान एव कारिकान्तरमवतारयति
सामान्यविधिरिति । इति-हेतोः, हेतुता च स्वप्रयोजकाकाङ्क्षोत्थापकतारूपा

(१) गतौ कर्मत्वबोधे द्वितीयावच्चतुर्थी, दय ईशयोरर्थे संपूर्वस्य ज्ञाधातोराशंसार्थकनाथधातोः
स्मृधातोरेव च द्वितीयावच्चतुर्थी, पणि-व्यवहृदीव्यर्थ-क्रयाद्यर्थकधातुषु प्रतीयत्पार्थक्यसोपसर्गकृधातो
हिंसार्थकधातौ च षष्ठ्यपि अपेक्षितेति कारिकाद्वयार्थः ।

‘ग्रामं गच्छती’त्यादित इव ‘ग्रामाय गच्छती’त्यादितोऽपि गतौ ग्रामादि कर्मताकृत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्मत्वस्य बोधे द्वितीयावचनतुल्यपेक्षिता ।

तथा ‘दीनं दयते, ईष्टे’ इत्यादित इव ‘दीनस्य दयते, ईष्टे, संजानीते, चिन्तयति, स्मरती’त्यादितोऽपि दयादौ, ‘पुत्रस्य नाथते’ इत्यादित आशंसायाम्(१) ।

‘शतस्य पणायते, व्यवहरति, दीव्यती’त्यादितः पणत्वोपगमक्रय-विक्रयादिव्यवहारेषु ।

‘स्वर्णस्योपस्कुरुते’ इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रतियोगे, ‘चौरस्य हिनस्ती’त्यादितो हिंसायाञ्च कर्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यपि । ‘मैत्रमनुनाथती’त्यादौ नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिर्नाशंसनम् । ‘नृपं पणायति, बन्धुं व्यवहरति, दिवं दीव्यती’त्यादौ पण्यादेरर्था अपि स्तुति-तोष-गत्यादयो न क्रयादिरूपाः ॥ ८४-८५ ॥

धात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्बोधने द्वितीयातृतीयादेर्नित्यापवादमाह—

निष्ठाद्यन्यकृदन्तार्थे कर्तृत्वस्यान्वयं प्रति ।

कर्मत्वस्य च षष्ठ्येव हेतुर्बाधविधिं विना ॥ ८६ ॥

निष्ठादिभिन्नं कृन्मात्रमन्ते यस्य न तु तदुत्तरप्रत्ययान्तरं, तादृशधातोरर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वाऽन्वये नाम्नः षष्ठ्येव तन्त्रं न तु

कृष्णकान्तोटीका ।

इत्यर्थः । विवृणोति ग्रामं गच्छतीत्यादित इवेति ।

प्रथमकारिकापराद्धं विवृणोति तथेत्यादि । स्मृतौ इत्यस्योदाहरणद्वयं चिन्तयति स्मरतीति । कारिकान्तरं व्याचष्टे शतस्य पणायत इति । पणत्वोपगमेति पणेरर्थः । कारिकाशेषाद्धं विवृणोति स्वर्णस्योपस्कुरुते इति । नाथ्यार्थाशंसन इत्यत्राशंसनपदव्यावृत्तिमाह नृपमित्यादि । क्रयादिरूपा इति । क्रयविक्रयव्यवहाररूपा इत्यर्थः । ८४-८५ ।

कारिकान्तरमवतारयति धात्वर्थ इति । विवृणोति निष्ठादिभिन्नमिति । कृदन्तशब्दस्य यथाश्रुतार्थं चैत्रेण दृष्टचर इत्यादौ तृतीया न स्यात् अतस्तदर्थमाह—कृन्मात्रमिति । तथा च कृदेवान्ते यस्येति मध्यपदलोपी समास इति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—न तु तदुत्तरेति । निरुक्तव्युत्पत्तेः फलमाह—चैत्रेणेत्यादि । कृन्मा-

(१) षष्ठ्यपि अपेक्षितेति अन्वयः, एवमप्येति ।

तृतीयादिः । (१) यथा 'चैत्रस्य गतिः, ग्रामस्य गमनमि'त्यादौ । 'चैत्रेण दृष्टचरः, तण्डुलं पाचकतर' इत्यादौ तु धातोरुत्तरं न कृन्मात्रम्, अत एव निष्ठादिभिन्नयोरपि (न) जित्त्वणोर्नित्यं तद्वितान्तत्वात् 'अज्ञानि व्या-
त्युक्षी, घनानि सांग्राहिणमि'त्यादौ कर्मतायां न षष्ठीप्रसङ्गः, प्रापका-
भावात् । 'ग्रामस्य गन्तृमान् देशः, चैत्रस्य गतिमद्गृहमि'त्यादौ तु
गतिश्चिन्त्या । अत्र गन्त्रादावेव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते न तु धात्वर्थे
कर्मत्वादिरित्यपि कश्चित् । 'चैत्रेण भुक्तो, भैत्रेण दत्त' इत्यादौ 'सुकरः
कटो मया, दुष्करः पटस्त्वया' इत्यादौ 'सुपानः सोमो मया, दुष्पानः
सोमस्त्वये'त्यादौ च कर्तृत्वस्य 'तेमनं पचन्, ग्रामं गतवान्, पारायण-
मधीयन्, उपनिषदं धारयन्मि'त्यादौ 'घटं विद्वान्, तण्डुलं पेचिवान्'
इत्यादौ 'भक्ष्यं भुञ्जान' इत्यादौ 'सोमं पवमानः, कवचमुद्रहन्'
इत्यादौ 'कटं चक्राण' इत्यादौ 'दधिघटं, चक्रिः कटमि'त्यादौ 'शत्रुं
जिष्णुरि'त्यादौ 'स्त्रियमलङ्कारिण्युः कष्टं सहिष्णुरि'त्यादौ, 'घनं गृध्नुः
शरं क्षिप्नुरि'त्यादौ 'कटं चिकीर्षुः, पुंयोगमाशंसुः, तण्डुलं भिक्षुरि'-
त्यादौ 'कटं दायी'त्यादौ 'ग्रामं ग्रमी, ग्राममागामी'त्यादौ 'कटं
कारको व्रजती'त्यादौ 'तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते' इत्यादौ 'पयः पायं
पायं व्रजती'त्यादौ 'पटं कर्तुं गच्छती'त्यादौ 'वदिता जनापवाद-
मि'त्यादौ 'ग्रामं कामुकः, सुखमभिलाषुक' इत्यादौ च कर्मत्वस्य
धात्वर्थे विनैव षष्ठीमन्वय इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ॥ ८६ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

त्रमितीति । तत्र न षष्ठीप्रसंग इति शेषः । अतएव—निरुक्तधातोरर्थे कर्तृत्वकर्तृत्वान्वये
षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादेवेत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—प्रापकाभावादिति । षष्ठीवि-
धायकानुशासनाभावादित्यर्थः । गतिश्चिन्त्येति । तत्र गमधातोः कृन्मात्रान्तत्वाभा-
वादिति भावः । अलुक्स्मासस्वीकारेण कथंचिदुपपादनीयमिति निर्गमः ।

निष्ठादिभिन्नेत्यस्य फलमभिधान एव निष्ठादिपदप्रतिपाद्यान् दर्शयति चत्रेण
भुक्त इत्यादिना । कर्तृत्वबोधस्थलमुक्त्वा कर्मत्वबोधस्थलमाह—तेमनमित्यादि ।
तेमनं—व्यञ्जनम् ॥ ८६ ॥

(१) अथ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति (१।३.६५) पा० सूत्रं दृष्टव्यम् ।

निष्ठादिकं विवृणोति—

सम्प्रत्याधारवाच्यन्यः क्तः क्तवन्तुश्च शन्तृङ् ।
वन्सुरान-ज्ञान-कानाः किःष्णुगिष्णुकनुरुस्तथा ॥
ऋण्यर्थकणिनिर्भावित्वार्थकेन् वुण् तुमर्थकम् ।
खल् खलर्थकयुः क्त्वा णम् तुमौ तृणुकञ्चपि ॥
निष्ठादिः कथितः कृत्सु प्रत्ययानामर्थं गणः ।
कमेरुकञ् गणे नास्मिन् द्विषः शन्तृङ् विभाषया ॥८७-८९॥

वर्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थैक-
कर्तृत्वकर्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा (१) 'भीतं मृगाणां, मतः
साधूनाम्, इष्टः प्रजानां, पूजितो जनानामि'त्यादौ, (२) 'सुप्तमरणं पथि-
कानां, गतं नभो नक्षत्राणां, पीतमागारं पयस' इत्यादौ 'भुक्ता पात्री
करम्भस्य मित्राणामि'त्यादौ च, अत उक्तं सम्प्रत्याधारवाच्यन्य इति ।
'धनस्य ग्राही'त्यादावृण्यर्थे न णिनिः, 'ओदनस्य पाचक' इत्यादौ च
न तुमर्थे वुण् । 'स्त्रियाः कामुक' इत्यादिदर्शनान्नात्र गणे कमेरुकञ्
ग्राह्यः । तथा द्विषः शन्तृङ् विभाषया 'चौरं द्विषन्ति'तिव'चौरस्य द्विष-
न्ति'त्यपि प्रयोगादिति ॥ ८७-८९ ॥

कृदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वाऽन्वये षष्ठ्येव बाधकं विना

कृष्णकान्तिका ।

निष्ठादिगणविधायककारिकात्रयावतारणिकामाह—निष्ठादिकमिति । सम्प्रत्या-
धारवाच्यन्यः—वर्तमानत्वाधिकरणत्ववाचकान्य इत्यर्थः । एतन्निवेशव्यावृत्तिमाह—
वर्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको य इत्यादिना । वर्तमानत्वबोधक-
प्रत्ययस्थलमुक्त्वाऽधिकरणत्वबोधकस्थलमाह—सुप्तमरणमित्यादि । ऋण्यर्थक
इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—धनस्येति । वुणस्तुमर्थकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—ओद-
नस्य पाचक इति । 'कमेरुकञ् गणेनास्मिन्नि'त्यस्यार्थमाह—स्त्रियाः कामुक
इत्यादि ॥ ८७-८८-८९ ॥

(१) 'क्तस्य च वर्तमाने' (८।३।६०) इति पा० सूत्रोदाहरणान्येतानि दृष्टव्यानि ।

(२) 'अधिकरणवाचिनश्चेति' (२।३।६८) पा० सूत्रमस्य लक्ष्यम् ।

तन्त्रमित्युक्तं तत्र बाधकमाह—

स्थधिकारोक्तभावान्यकृदन्तस्याधर्मिके ।

द्वयोर्बोधे कर्मतायामेव षष्ठी न कर्तरि ॥ ९० ॥

स्थधिकारविहिताः ये भावप्रत्ययाः तदन्यकृदन्तस्य धातोरर्थे कर्तृ-
त्वकर्मत्वयोर्युगपद् बोधने कर्मतायामेव षष्ठी तन्त्रं न तु कर्तृत्वे । यथा
'ओदनस्य पाकश्चैत्रेण, दोहः क्षीरस्य गवां गोपेन' इत्यादौ । स्थ-
धिकारोक्तभावान्तस्य धातोरर्थे तु कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपदन्वये द्वयोरपि
षष्ठ्येव, यथा 'भिदा तमसामर्कस्य, छिदा वृक्षाणां दात्रस्य' इत्यादौ
'चिकीर्षा पुण्यानां पुरुषस्य, ईशा धनानां दीनस्य' इत्यादौ 'मम भोजिका
शक्तुनां, तव शायिका रात्रीणामि' इत्यादौ यथा वा 'तीर्थानां गतिरास्ति-
कस्य, गुरूणां परिचर्या शिष्यस्य, पितृणामुपासना सन्तानस्य, रजनानां-
जागर्त्या चौरस्य, पुण्यानामकरणिर्जातमस्य, जन्तूनां हत्या व्याधस्य,
हानिरर्थानां विरक्तस्य' इत्यादौ चेति । "हा-ज्या-ग्ला-ग्लाभ्यः
क्त्यर्थे निः" ।

उक्तकिन्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपद्वोधे कर्तृत्वांशे
तृतीयाषष्ठ्योर्वैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ॥ ९० ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

कारिकान्तरावतरणिकामाह—कृदन्तेति । विवृणोति—स्थधिकारविहिता
ये इत्यादि । उदाहरति—ओदनस्य पाकश्चैत्रेणेति । द्विकर्मकस्थलेऽप्युदाहरति—
दोहः क्षीरस्य गवां गोपेनेति । स्थधिकारोक्तभावान्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—
स्थधिकारोक्तेति । कुत्रेत्याकांक्षायामाह—यथेत्यादि । व्युत्पत्तिवैशद्यायानेको-
दाहरणप्रदर्शनम् ।

मनु हानिशब्दः प्रकृत्यन्तरमिति कथं हानिरर्थानां विरक्तस्येत्युदाहरणमि-
त्यत आह—हाज्याग्लाग्लाभ्यः क्त्यर्थे निरिति । 'हानिरर्थानां विरक्तस्य विर-
क्तेन वा, तीर्थानां गतिरास्तिकस्य आस्तिकेन वा' इति प्रयोगद्वयस्वीकर्तृणां मत-
माह—इत्तकिन्याद्यन्तस्येति ॥ ९० ॥

षष्ठ्येव तन्त्रमिति प्रागुक्तबाधकं विशेषविध्यन्तरमाह—

कृत्यान्तधातोरर्थे तु कर्तृत्वस्यैव बोधने ।

षष्ठी वा स्याद्, द्वयोर्बोधे न द्वयोरपि सा भवेत् ॥९१॥

कृत्यप्रत्ययान्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत् तृतीया-
पि तन्त्रम् । ‘कर्त्तव्यः, करणीयः, कृत्यः, कार्यः, प्रदेयो वा पठश्चैत्र-
स्ये’तिवच्चैत्रेणेत्यपि साकाङ्क्षत्वात् । तादृशधात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्द्वयो-
र्बोधने तु न द्वयोरपि षष्ठी । यथा ‘नेतव्यः, प्रापणीयो वा ग्रामं गौगो-
पेने’त्यादौ, ‘गन्तव्यं ग्राममनेने’त्यादौ च । “तद्व्यानीयौ क्यप् ध्यण्यौ
पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः” ॥ ९१ ॥

ननु ‘स्थितं चैत्रस्ये’त्यादौ कर्तृत्वस्य, गतं ग्रामस्ये’त्यादौ कर्मत्व
स्य ‘गतं ग्रामस्य चैत्रस्ये’त्यादौ च कर्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियायां कथमन्वयः,
निष्ठाद्यन्यकृदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वाद्यन्वयं प्रति षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादत आह—

द्वितीययेव कर्मत्वं कर्तृत्वं वा तृतीयया ।

षष्ठ्यापि बोध्यते भावक्तान्तधात्वर्थधर्मिणि ॥९२॥

भावक्तान्तस्य धातोरर्थे कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वाऽन्वये द्वितीयादिवत्
षष्ठ्यपि तन्त्रम् उभयधैव प्रयोगात्, सर्वत्रैव कार्यतावच्छेदकसङ्कोचान्न
व्यभिचारः ॥ ९२ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

कारिकान्तरावतारणिकामाह—षष्ठ्येवेति । प्रागुक्तस्य बाधकमित्यर्थः । विवृ-
णोति—कृत्यप्रत्ययान्तस्येति । चैत्रेणेत्यपीति, प्रयोगः साधुरिति शेषः ।
साकाङ्क्षत्वात्—शाब्दबोधजनकीभूता साक्षात्वादित्यर्थः, तादृशाकाङ्क्षाया अपि शाब्द-
बोधनकत्वादिति भावः । द्वयोर्बोधे इत्यादिकं विवृणोति—तादृशधात्वर्थ इत्यादि ।
कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—यथा नेतव्य इति । ननु कृत्यप्रत्ययाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—
तद्व्यानीयाविति ॥ ९१ ॥

कारिकान्तरमवतारयति—नन्वित्यादिना । ननु तादृशान्वये किं बाधकमि-
त्यत आह—निष्ठाद्यन्यकृदन्तस्यैवेति । विवृणोति—भावक्तान्तस्येति । उभ-
यधैवेति । द्वितीयाषष्ठीभ्यामेव प्रयोगादित्यर्थः । ननु यत्र यत्रोभयोस्तन्त्रत्वमुक्तं
तत्राकाङ्क्षाद्वयस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मिथो व्यभिचार इत्यत आह—सर्वत्रैवेति ।
यत्र यत्रोभयोस्तन्त्रत्वमुक्तं सर्वत्र तत्रेत्यर्थः । कार्यतावच्छेदकसंकोचात्—स्वाद्यवहि-
तोत्तरशाब्दं प्रति तत्तदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

करणत्वादेरनुकृताप्रयोजकाः सुपः संक्षेपेणाह—

तृतीया च चतुर्थी च पञ्चमी सप्तमी तथा ।

धात्वर्थे करणत्वादेर्बोधिकोत्सर्गतो मता ॥ ९३ ॥

‘शतेन शताय वा परिक्रीणीत’ इत्यादौ चतुर्थ्या, ‘सर्पिषा सर्पिषो वा पूर्णः, फलेन फलस्य वा तृप्त’ इत्यादौ च षष्ठ्या करणत्वस्य, ‘दास्यै दास्या वा सम्प्रयच्छते मालामि’त्यादौ च तृतीयया सम्प्रदान-त्वस्य बोधनादत उक्तमुत्सर्गत इति ॥ ९३ ॥

कारकार्था सुपं निरूप्य तदन्यार्था निर्वक्ति—

यत्सुपो यादृशार्थो न प्रकारिभूय भासते ।

धात्वर्थे, तादृगर्थे सा कारकान्यार्थसुब्भवेत् ॥ ९४ ॥

[१] प्रथमादीनां सप्तानामपि विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे प्रकारिभूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे । ‘पाक’ इत्यादावपि सुबर्थसंस्या न प्रकारः, परन्तु पचनादिस्वरूपे नामार्थ इत्युक्तप्रायम् । समासनिविष्टस्य

कृष्णकान्तोटीका ।

कारिकान्तरमवतारयति—करणत्वादेरिति । सगमत्वात् कारिकामव्याख्या-यैवोत्सर्गत इत्यस्य व्यावृत्तिमाह करणत्वस्येति (दास्यै इति ?) । उत्सर्गत इतीति । विशेषविधिं विदेति तदर्थः ॥ ९३ ॥

उपपदविभक्तिलक्षणमभिधातुं तत्प्रतिपादककारिकावतारणिकामाह—कारकार्थ-मित्यादि । विवृणोति—(लक्षयति?) यत्सुप इत्यादि । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रका-रकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकयादृशत्वात्प्रकारकशब्दजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीम-त्सुप्त्वं तादृशार्थे कारकभिन्नार्थकसप्तमिति निष्कर्षः । स्वपदं लक्ष्यपरम् । लक्ष्ये ल-क्षणं संगमयति—प्रथमादीनामित्यादि । असम्भवमाहं क्य निराच्छे—पाक इत्या-दावपीति । तदा कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—परन्त्विति । स्वोक्तेः प्रामाण्यार्थमाह—इत्युक्तप्रायमिति । प्रत्ययलक्षणे भावविहितवजादिप्रत्ययेऽव्याप्तिमाहं क्य समाधान-मुखेन स्तोक इत्यत्र स्वरूपार्थे स्तोकस्यान्वय इति न द्वितीया इत्युक्तेरुक्तप्रायमि-ति । भावविहितकृतप्रत्ययस्य स्वरूपार्थकत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—समास इति । ननु ‘स्तोकः पाक’ इत्यादिप्रयोगोपपत्त्यर्थे भावकृतः स्वरूपार्थकत्वस्य तादृशार्थे स्तोकादेरन्व-यस्य स्वीकारेऽपि अत्र धात्वर्थं संख्याद्यन्वये बाधकाभाव इत्यत आह—समासनिविष्ट-स्येति—इति वस्तुमतिः । तथा च लक्षणे धात्वर्थगतिधर्मिक इत्यत्र समासवटकधात्-प्रत्याप्यार्थधर्मिकत्वं निविष्टमिति भावः । तन्निवेशेऽपि कथं नासम्भव इत्यत आह—

घातोरथे इति वा वक्तव्यम्, नहि 'ग्रामगत' इत्यादौ घात्वर्थे कर्मत्वादिरि-
वैकत्वादिरपि सुबर्थः प्रकारः, अत एव 'प्रासादात् प्रेक्षते' इत्यादौ ल्यव-
र्थस्य घात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः, 'प्रासादप्रेक्षक'
इत्यादौ समासनिविष्टस्य घातोरथे ल्यवर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् ।
'शलाकापरी'त्यादौ समासनिविष्टस्य नाम्नोऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं
न घातोरथे । न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादतिप्रसक्तिः, उपाधि-
यसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्क्यार्त् । 'चैत्र ! व्रजे'त्यादौ एकत्वादिसंख्यावत् स-
म्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः, तच्च क्रियाकरणाय वक्त्रभिप्रेतत्वं, वक्तृनिष्ठ-
विलक्षणबोधविशेष्यत्वं वा, तथा च तादृशसम्बोध्यत्ववाञ्छेत्रोऽनुमत-
व्रजनवानित्याकारकस्तत्र बोधः, संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

न ह्येति । अत्र युक्तिमप्याह अत एवेति । कारकभिन्नल्यवर्थस्य समासवटक-
घात्वर्थऽप्रकारत्वादेवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु समाधानान्तरबीजं स्वयमेवाह—अत एवेति ।
एतादृशार्थकरणादेवेत्यर्थः । अप्रकारत्वादिति । तादृशप्रयोगस्यैवाभावादित्यर्थः ।
घात्वर्थधर्मिकत्वनिवेशनवृत्तिमाह—शलाकापरीत्यादि । एकस्या शलाकाया द्यूते-
ऽन्यथापातनमित्यर्थेऽव्ययीभावविधानात् (पृ० २४०) तृतीयायाः समासनिविष्टशलाका-
धर्मिकैकत्वप्रकारकत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते—न चेति । उपाधिः का-
रकान्यार्थकमुपलक्षणकारकार्थकमुपलक्षणस्य चासाङ्क्यार्त् इत्यर्थः । ननु 'चैत्र व्रजे'त्यादौ
सुबर्थसम्बोध्यत्वस्य घात्वर्थे एव प्रकारत्वमवश्यं वाच्यं न प्रकृत्यर्थे, संख्यातिरिक्तल्यवर्थ-
स्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वनियमात्, तथा च सम्बोध्यत्वार्थकप्रथमाविभक्ताव्याप्तिर-
त्यत आह—चैत्र व्रजेत्यादाविति । तच्चेति । सम्बोध्यत्वञ्चेत्यर्थः । क्रिया-
करणायेति । तथा च गमनरूपक्रियासम्बन्धप्रयोजिका या 'चैत्रस्य गमनं भवत्व'-
त्याकारकवक्तुरिच्छा तद्विषयत्वयित्यर्थः । ननु वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वेन
लाघवादावश्यकत्वाच्च तादृशज्ञानविशेष्यत्वमेव तथास्तु इत्यत आह—वक्तृनिष्ठे-
त्यादि । श्रोतृनिष्ठतादृशज्ञानस्य शाब्दबोधप्रागसम्भवित्वादाह—वक्तृनिष्ठेति ।
तच्च बोधविशेषणम् । ननु 'चैत्र व्रजे'त्यत्रावश्यं भासमानवस्तुवन्तरेऽपि तादृशसम्बो-
ध्यत्वमानापत्तिः, तादृशवस्तुनोऽपि विशेष्यतया ज्ञानस्य यदाकदाचित् वक्तृनिष्ठ-
त्वसम्भवेनायोग्यत्वासम्भवादतो विलक्षणोति, फलतो विशेष्यताविशेषणं, तथा च
स्वप्रयोजकतावच्छेदकत्ववक्तृबोधीयविशेष्यत्वं स्वजन्यशाब्दबोधविषयसम्बोध्यत्व-
मिति निष्कर्षः । स्वपदं सम्बोध्यत्वबोधकवाक्यपरमिति नातिप्रसङ्गः । अनुमतव्र-

त्वानियमात् । 'छत्रिन् ! तुष्टो ब्रजे'त्यादौ तु छत्रिण्येव तुष्टस्याभेदो भासते न तु तुष्टे छत्रिणः, प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यक एव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात्, अन्यथा 'छत्री दण्डी'त्यत्रेव 'छत्रिन् दण्डिन्'त्यत्रापि छत्रिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः, तदुपयुक्तस्य नाम्नोः सामानविभक्तिकत्वस्याविशिष्टत्वात्, 'छत्रिन् ! तुष्टो ब्रजतु' इतिवत् 'छत्रिन् दण्डी ब्रजतु' इत्यपि प्रयोगापाताच्च । 'हे चैत्रे'त्यादौ तु सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम् । "सुमित्रामात ! नैतत्ते विचित्रं चित्रयोधिन" इत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपामर्थः, तत्रैव मातृकस्य ऋका-

कृष्णकान्तीटीका ।

जनवानिति । स्ववक्त्रनुमतब्रजनवानित्यर्थः । लोटस्तादृशार्थकत्वस्य च स्ववक्त्रनुमतत्वस्य धात्वर्थान्वयबोधने ।

अनुकूला यादृशी विह्वलैव लोट् परिभाष्यते ॥

इत्यनेन स्वर्थं वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेतावता उक्ताव्याप्तेरनिरासेऽपि व्युत्पत्तिभङ्ग-
रूपदोषोऽस्त्येवेत्यत आह—सङ्ख्यातिरिक्तेति । तथा च फलानुरोधित्वात् कल्पना-
यास्तादृशव्युत्पत्तेरत्र सङ्कोचादिति भावः । ननु निरुक्तसम्बोध्यत्वविशेष्यत्वं मुख्यवि-
शेष्यत्वं वक्तव्यम्, अन्यथा विशेष्यतात्वेन निवेक्षस्याव्यावर्तकतापत्तेः, तथा च
'छत्रिन् तुष्टो ब्रजे'त्यादौ तादृशसम्बोध्यत्वान्वयो न स्यादयोग्यत्वादित्यत आह—
छत्रिन्नित्यादि । सामर्थ्यादिति । तथा चायोग्यत्वमेव नास्तीति भावः । अन्यथा-
इतरविशेषणतापन्नेऽपि प्रकृत्यर्थं स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यं ।
अविशिष्टत्वादिति । असमन्मते चोभयत्र सम्बोध्यत्वान्वयबोध एव विशेष्यविशेष-
णभावे बाधक इति भावः । ननु तादृशान्वयबोधे उक्ताकाङ्क्षाया अप्रयोजकत्वकल्प-
नादेव तादृशवाक्यादभेदान्वयबोधापत्तिर्न सम्भवति, कथमन्यथा घटं करोतीति
वाक्यादिव घटं यत्ते इत्यादिवाक्यात् न घटकर्मताकृत्यविबोध इत्यत आह—छत्रिन् !
तुष्टो ब्रजस्वित्यादि । इत्यपि प्रयोगापाताच्चेति । नाम्नि प्रयुज्यमाने प्रथ-
मानुशासनादिति भावः । ननु सम्बोध्यत्वस्य प्रथमार्थत्वे 'हे चैत्र !' इत्यादौ हे शब्दा-
र्थसम्बोध्यत्वविशिष्टे प्रथमार्थस्य तस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वेन शाब्दबोधः क-
थं स्यादित्यत आह हेचैत्रेत्यादौ त्विति । सम्भेदे—एकार्थकबोधकपदद्वयसमवधाने,
नान्यतरवैयर्थ्यं—न तादृशपदद्वयान्यतरवैयर्थ्यमित्यर्थः, अन्यथा करोतीत्यादौ
शाब्दबोधो न स्यादिति भावः । सुमित्रामातेति । हे सुमित्रामात ! लक्ष्मण !
चित्रयोधिनस्तव एतन्न चित्रमाश्रयमिति योजना । तत्रैव—तादृशार्थ एव,
मातृकस्य—मातृकभागस्य, ऋकारादेः—ऋकारादिवर्णत्रयस्थाने, अकारोद्देशादकारादे-

रादेरकारोद्देशात् । “धृतिः स्वाहे”त्यादौ प्रथमादेश्वतुर्थ्याद्यनादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः ।

[२] ‘दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पन्थानमि’त्यादौ एनप्रत्ययान्तस्य योगे ग्रामस्यादूरदक्षिणदिशीत्याद्याकारिका धीः, “दक्षिणोत्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या” इत्यनुशासनात्(१) । ‘तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय’-मित्यादौ तु ‘कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्ग’ इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात्-पञ्चम्यपि(२) । (३) ‘वृक्षमभि परि प्रति अनु वा द्योतते विद्युदि’त्यादा-वभ्यादेः कर्मप्रवचनीयस्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, तेन वृक्षं लक्ष्यीकृत्याश्रित्य प्रकाशते विद्युदित्येव वाक्यार्थ इत्याश्रितत्वान्वायिनिरूपितत्वमेव तत्र द्वितीया बोध्यते । अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थं निरूपितत्वादिसम्बन्धेन वृक्षा-देरन्वयधियं प्रत्येव वा तदर्थकपदात्तरं द्वितीयाऽपेक्षिता । ‘प्राज्ञं प्रतिभोऽ-यमर्थः, प्राज्ञं प्रतिभाय वर्तते’ इत्यादौ, प्रतिभातेस्त्वरया स्फुरणमर्थः

कृष्णकान्तीटीका ।

शादित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । ‘धृतिः स्वाहे’त्यादौ चतुर्थीस्थाने प्रथमादेशो येन स्वीक्रियते तन्मतेऽनुपपत्त्यभावादाह—चतुर्थ्याद्यनादेश इति । तस्या एव—प्रथमाया एव ।

उपपदविभक्तिकथनप्रस्तावे प्रथमामभिधाय द्वितीयामप्याह—दक्षिणेन ग्राम-मित्यादि । ननु एनप्रत्ययान्तयोर्द्वितीयानुशासनात् कथं ‘तत्रागारं धनपतिगृहा’दिति पञ्चमीत्यत आह—तत्रागारमित्यादि । उत्सर्ग इति । सामान्यविधिर्त्सर्गः, विशेषविधिरपवादः, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्यापि समावेश इति न्यायादिति शेषः । बोध्यते इति । तथा च वृक्षनिरूपिताश्रितत्ववती विद्युत् प्रकाशते इत्यर्थः । अभ्यादेर्वीप्सायस्थले द्वितीयायास्तदर्थकत्वसम्भवात् कल्पान्तरमाह—अभ्यादेरिति । तथा च निरूपितत्वादेः संसर्गमर्यादया भानं द्वितीया तु तात्पर्यग्राहिकेति भावः । ननु प्राज्ञप्रतिभोऽयमर्थ इत्यादौ प्रतिशब्दस्य लक्ष्यीकरणार्थकत्वे उपसर्गत्वाभावेन उप्रत्ययो न स्यात्, उपसर्गत्वे तु कर्मप्रवचनीयताविरहेण द्वितीया न स्यादित्यत आह—प्राज्ञ-

(१) अत्र ‘एनपा द्वितीया’ इति पा० सूत्रानुशासनं द्रष्टव्यम् ।

(२) पाणिनीयपतेन त्वत्र ‘धनपतिगृहान्तिके मदीयं गृहमिति विवक्षया ‘दूरान्तिकार्थः षष्ठ्य-न्यतरस्याम्’ (२।३।३४) इत्यनुशानेन तादृशप्रयोग इति विभावनीयम् (उ० मेघ० १४) ।

(३) ‘लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः’ (१।४।९०) इति पा० सूत्रोदाहरणान्या-ह वृक्षमित्यादिना ।

न तु प्रतेर्लक्षणीकरणम्, उपसर्गे त्वातो ङस्य क्तवो ह्यपश्च विधाना-
नुपपत्तेः, परन्तु प्रतिभातेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीययापि तदर्थः सम्बन्धो-
ऽनुभाव्यते, 'षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभाते' रित्यनुशिष्टेः, तेन प्राज्ञस्य
या प्रतिभा झटितिस्फूर्तिस्तद्विषयतावानयमर्थ इत्येवं तत्र बोधः । 'वृक्षं
वृक्षमभि परि प्रति अनु वा वायसा' इति वीप्सास्थलेऽपि प्रतिवृक्षवृ-
त्तयो वायसा इत्यर्थः । 'पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र' इत्यत्र इत्य-
भूतार्थकैरभ्यादिभिः 'पितरीत्यभूतश्चैत्र' इत्यन्वयबोधः । 'यन्मां प्रति
रि वा तद्देही'त्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया
बोध्यते, तेन 'यो मदीयो भागस्तं देहीत्ये'वं तत्र बोधः । 'कारीरीमनुवृ-
त्तिरि'त्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात् कारीरीनिष्ठहेतुताका वृष्टिरि-
त्यर्थः, कारीरी-यज्ञविशेषः । 'शूरमनुयुध्यते, दरिद्रमनु याचते' इत्यादौ
तस्य सहायत्वात् शूरेण सह युध्यते इत्यादिरर्थः । 'उपार्जुनं क्षत्रियाः,
नु देवं दानवा' इत्यादिवुपानुभ्यां हीनबलस्याभिधानात्(१) क्षत्रिया अ-
नाद्धीनबला इत्याद्याकारकस्तत्र बोधः । तदुक्तमभियुक्तैः—

लक्षणवीप्सेत्यभ्यावेष्वाभिभागे परिप्रती ।

अनुरेषु सहायै च हीने उपश्च कथ्यते ॥ इति ?)

कृष्णकान्तीटीका ।

यादि । अनुपपत्तेरिति । धात्वर्थद्योतकत्वाभावे उपसर्गत्वाभावादिति भा-
ननु तर्हि कथं द्वितीया इत्यत आह—परन्त्विति । शाब्दबोधं दर्शयति—तेने-
दि । प्रतिवृक्षवृत्तयो वायसा इति । तथा चाधेयतासम्बन्धेन तत्तद्वृक्षत्व-
का वायसा इत्यर्थः । पितरीत्यभूत इति । इत्यभूतत्वं—साधर्म्यम् । कारी-
भागविशेषः । हेतुतावाचित्वादिति । न च

लक्षणवीप्सेत्यभूतेष्वभिभागे च परिप्रती ।

अनुरेषु सहायै च हीने उपश्च कथ्यते ।

इत्यत्रानोर्हेतुतार्थं कर्मप्रवचनीयत्वस्याकथनात् नेदं युक्तमिति वाच्यम् ।
लक्षणशब्दादेरहेतुताया अपि प्राप्तेः ।

‘नरमधि गुणदोषयोश्चिन्ता, निशाद्धं वा पूजा समयमधि वा यस्तु पठती’त्यादिप्रयोगात् लक्ष्यीकृत्यार्थकस्याधिशब्दस्यापि योगे द्वितीयामिच्छन्ति । समया निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकं, तेन तद्योगे (१) ‘समया ग्राममि’त्यादौ च ग्रामस्य समीपमित्यन्वये ग्रामाद्यवधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया बोध्यते । (२) ‘विद्यामृते, अन्तरेणाऽन्तरा विना वा नरः शोच्य’ इत्यादौ ऋतेप्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं वाऽर्थ इति विद्यात्यन्ताभाववान्नरः शोच्य इत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रति-योगित्वम् द्वितीयार्थः । ‘गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदि’त्यादौ तूक्ताऽव्ययानां भेदोऽप्यर्थः, तेन गगनाभिन्नं द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः । ‘हा पुत्रमि’त्यत्र हाऽव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते । ‘धिक् पुत्रमि’त्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्रविषयित्वम् । ‘हा पितः कासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स’ (३) इत्यादौ स्वगतमेव कष्टं हाशब्देन बोध्यते, न तु पित्रादिगतम् । ‘पुत्रस्य धिक्कार’ इत्यादौ तु न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः किन्तु धिक्कारादिपदस्य । एवं ‘पुत्रेण विनाकृत-

कृष्णकान्तोदीका ।

अधिशब्दस्यापि कर्मप्रवचनीयतामाह—नरमधीति । महाकालः हितोक्त-कालिकास्तवमपि प्रमाणयति—निशाद्धं वेति । समयमथवेति पाठस्तु ग्रामा-दिकः । वाकारेणैव कल्पान्तरमाह—तद्वैशिष्ट्यं वेति । प्रयोजकरूपपात्यन्ताभा-वावैशिष्ट्यं वेत्यर्थः । इत्याकारकस्तत्र बोध इति । अत्रात्यन्ताभावबोधने अवच्छेदकावच्छेदेन तादृशबोधो न स्यादयोग्यत्वादिति भावः । बोध्यते इति । तथा च पुत्रसमवेतं कष्टमिति बोधः । कष्टं—दुःखम् । पुत्रविषयित्वमिति बो-ध्यते इति पूर्वेणान्वयः, तथा च पुत्रविषयकद्वेषानुकूलव्यापार इति बोधः । नन्वेवं ‘हा पितः कासि हे सुभ्रु’ इत्यादौ कथं न द्वितीयेत्यत आह—हा पितरित्यादि । स्वगतमेवेति । तथा च पितृगतकष्टस्याबोधनात् न द्वितीयेति भावः । ननु ‘पुत्रस्य धिक्कार’ इत्यादौ कथं न द्वितीयेत्यत आह—पुत्रस्येति । कुत इत्याकाङ्क्षायामा-ह—किन्त्विति । तथा च पुत्रकर्तृकं धिक्करणमित्यर्थः । विनाकृतपदस्येति । तथा

(१) अत्र ‘अमितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेपि’ इति वार्तिकं पा० मतेन दृष्टव्यम् ।

(२) इदं ‘अन्तरान्तरेण युक्ते’ (२।३।४) इति पा० सूत्रस्योदाहरणं बोध्यम् ।

(३) भट्टिकाव्यस्थपञ्चम्याय ११ श्लोकः ।

श्चैत्र' इत्यादौ न विनेत्यस्यार्थे, परन्तु विनाकृतपदस्य । विनाव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्यावपीच्छन्ति 'घटेन विना, घटादिना' इत्यपि प्रयुक्तेः । 'उपर्युपरि गृहं पताके'त्यत्र द्विरुक्तस्योपरिनिपातस्य सन्निकृष्टाऽर्द्धभागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टार्द्धभागे पताकेत्यर्थः । 'अधोऽधो मेघमन्मः, अध्यधि शिखरं घन' इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः, द्विरुपर्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः ।

सर्वेषां मध्यमम्लानामुपर्युपरि वर्त्तते ।

अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेः ॥

इत्यादौ द्विरुक्तस्याप्युपर्यादेर्न सामीप्यमर्थः परन्त्वतिशयः । 'गृहमभितः पुरतरुणा' इत्यत्र अभितःशब्दस्य खण्डशो वृत्त्या सर्वावच्छेदेनेत्यर्थः, तदेकदेशे च सर्वस्मिन् गृहावग्रवत्त्वं द्वितीययाऽनुभाव्यते । 'गृहं परितः सर्वत उभयतो' वा इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः । 'नदीं यावन्मम पुरं, गृहं यावद्धनं तव' इत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिश्च क्रमेणार्थः, तेन नदीपर्यन्तं मत्पुरं, गृहाभिव्याप्तं त्वद्धनमित्या-

कृष्णकान्तोटाका ।

च पुत्रकर्तृकं यदत्यन्ताभावविशिष्टीकरणं तदाश्रयश्चैत्र इति बोध इत्यर्थः । परमता-नुसारेणाप्युपपादयति—विनाव्ययस्येति । प्रयुक्तेरिति । तथा च एतन्मते पुत्रविनाकृत इत्यादिकं यथाश्रुतमेव सम्यगिति भावः । उक्तदिशैवेति । जलधरस्य सन्निकृष्टाधोभागे अम्भः, शिखरस्य सन्निकृष्टाधोभागे घन इति भावः । तद्योगे—उपर्यधोऽधीनां योगे । द्वितीयानुशिष्टेरिति । "उपर्यधोऽधीनां सामीप्य एव" इति वृत्तिकारोक्तेरिति भावः । अन्यत्र न भवतीत्याह—सर्वेषामिति । सर्वेषामम्लानामुपर्युपरि मध्यमिति योजना । शरणं यातं प्रति अत्राता यः स दुर्गतेरधो यातीत्यर्थः । इत्यादावित्यादिपदेन "उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" इत्यादिपरिग्रहः । परन्त्विति । तथा च सामीप्यार्थकत्वाभावाच्च द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः । अखण्डस्य व्यापकत्वस्य तत्र वृत्त्यसम्भवात् खण्डशो वृत्त्या इति । अनुभाव्यते इति । तथा च गृहस्य सर्वावयवावच्छेदेन पुरतरुणा इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—पताहसार्थेऽभितःशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वाभावेऽपि द्वितीयानुशिष्टैर्वैकव्यत्वमिति । एवमग्रेऽपि । उक्तरीत्यैवेति । परित इत्यादिशब्दानां खण्डशो वृत्त्या सर्वावयवावच्छेदेनेत्यर्थ इत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । क्रमेणार्थ इति । नदीं यावदित्यत्र मर्यादा, गृहं यावदित्यत्राभिविधिरिति-

कारस्तत्र बोधः । तत्पर्यन्तत्वञ्च तदवाधिकाविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्स
त्रिकृष्टत्वम् । तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन
तत्संयुक्तत्वम् । 'मासं सुप्यते, क्रोशं गम्यते' इत्यादौ "कालाध्वनोरत्य-
न्तसंयोगे" (२।३।३) इत्यनुशिष्टेद्वितीययाऽभिव्याप्तिरुच्यते, तेन मासाभि-
व्याप्तः स्वापः, क्रोशाभिव्याप्तं गतेः कर्मत्वमित्यादिकस्तत्र बोधः । तत्र

कुष्णकान्तीटीका ।

त्यर्थः । शाब्दप्रकारमाह—तत्पर्यन्तत्वञ्चेति । सामान्यतः पर्यन्तत्वस्याप्रसिद्धया
तदिति विप्रकृष्टेऽपि आपेक्षिकसन्निकृष्टत्वसत्त्वात् सत्यन्तम् । गगनगुणादावतिव्याप्ति-
वारणाय विशेष्यद्वयम् । न च मूर्तत्वनिवेशेऽपि एतद्व्योषवारणसम्भवात् किं विशेष्यद्वय-
मिति वाच्यम् । तथासति क्रियायां तत्सत्त्वानुपपत्तेः । क्रियायां तन्नास्त्वेषेति तु न दे-
ह्यम्, "संचारो रतिमन्दिशवधि सखीकर्णावधि व्याहृतम्" इत्यादेरलरनकतापत्तेः । ननु
अभिव्यक्त्याभिव्याप्तत्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह—तदभिव्याप्तत्वमपीति । प्रथि-
त्यनिरूपितत्वं व्यापकत्वमसिद्धमित्यत आह—तदिति । गृहस्य यत्किञ्चित्प्रदेशगत-
धनतात्पर्येण तादृशप्रयोगवारणाय निष्कृष्टमाह—प्रकृते इत्यादि । गृहं यावद्भनमि-
त्यत्र गृहारम्भकावयवव्यापकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकं धनमित्यन्वय-
बोध इत्यर्थः । व्याप्यतावटकसम्बन्धः समवायः । यद्यप्येकगृहावयवावच्छिन्नधनाधिकर-
णतानामव्यापकत्वम्, तथापि यत्किञ्चिद्गृहावयवव्यापकत्वं विवक्षितम् । व्यापकता
च धनाधिकरणतात्वेन बोध्या, अतो धनानां तदधिकरणतानां च नानात्वेऽपि न क्षतिः ।
'मासं सुप्यते, क्रोशं गम्यते' इत्यादौ द्वितीययाऽभिव्याप्तिरुच्यते इत्यत्रान्वयः । कुत इ-
त्यकाङ्क्षायामाह—कालाध्वनोरित्यादि । एतद्व्यन्यस्य पश्चात्कथने सौष्ठवं सम्भवेऽपि
लाघवात्पूर्वमेवाभिधानम् । शाब्दप्रकारमाह—तेनेति । गतेः कर्मत्वमिति । प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः, आख्यातार्थकर्मत्वस्य गतिमुख्यविशेष्यतयैव
भानमिति भावः । 'क्रोशं गम्यते ग्राम' इत्यादौ क्रोशाभिव्याप्यगतिकर्मत्ववान् ग्राम
इत्यादिबोधोऽवसेयः । यदुक्तं परिशिष्टकृता—“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (इति ?) द्विती-
याविधानन्तु सकर्मके कर्मणि वाच्ये द्वितीयार्थम्, अकर्मके च कर्मसंज्ञाव्याघातार्थमु-
क्तनिषेधार्थमिति—यावत् इति(?) । नन्वेकदिनशयनेऽपि मासं सुप्यते इति प्रयोगापत्ति-
रित्यत आह—तत्रेति । तत्र—तादृशप्रयोगस्थले, मासवृत्तिर्याऽधिकरणता तदवच्छेदकी-
भूतं यथावत्त्वं तत्पर्याप्त्यधिकरणेत्यर्थः, तथा चैकदिनस्य तादृशयावत्त्वपर्याप्त्यधिकर-
णत्वाभावात् नातिप्रसङ्ग इति । न च मासवटकदिनत्रयादिपर्याप्तयावत्त्वस्यापि तथा-
त्वेन दिनत्रयशयनस्थले तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशदिनत्रयस्य तथाविध-
यावत्त्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनधिकरणत्वात् । न च मासद्वयपर्याप्तयावत्त्ववारणाय तथाविध-

मासादेरभिग्यासिर्मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वं वा, क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वं यथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वं वेति मन्तव्यम् ।

[३] 'अक्षणा काण' (१) इत्यत्र चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षुर्गोलकवान् काणः प्रसवान्धस्य काणत्वाभावात्, गोलकार्थकाक्षिपदोत्तरतृती

कृष्णकान्तीटीका ।

यत्किञ्चिद्यावत्त्वस्य पर्याप्त्यधिकरणत्वमवश्यं निवेशनीयं, तथा चोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । मासवृत्तिपदेन यत्किञ्चिन्मासत्वव्याप्या याऽधिकरणया तदवच्छेदकयावत्त्वादेरुक्तत्वात् मासद्वयवृत्त्यधिकरणतायां यन्मासत्वव्याप्यत्वाभावात्, मासद्वयवृत्त्यधिकरणतायां मासत्वव्याप्यतया तद्वारणाय यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न चैवं यत्किञ्चिन्मासत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ किमधिकरणतावच्छेदकयावत्त्वनिवेशेन, यदि च प्रत्येकपर्याप्तिस्वीकारे कतिपयदिनानामपि तथात्वे नातिप्रसंग इति तद्वारणायैव तन्निवेश इत्युच्यते, तदा तन्निवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थं तादृशयावत्त्वस्यापि मासघटककतिपयदिनपर्याप्तत्वादिति वाच्यम् । तादृशयावत्त्वव्यापकत्वस्यैव निवेद्यत्वात् । अत एव तत्कल्पापेक्षया लाघवात् कल्पान्तरमाह—तथाविधेति । मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकेत्यर्थः । प्रकृतस्थलेऽपि मासद्वयवृत्तियावत्त्वस्यापि तथात्वेन व्यापकत्वासम्भवात् यत्किञ्चिदिति यावत्त्वविशेषणम् । दिनत्रयवृत्तिशयनेऽपि यत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वसत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकेति तादृशयावत्त्वविशेषणम् । अत्र यत्किञ्चिन्मासत्वव्यापकत्वोक्तौ न कोऽपि दोष इति चेत् । मासपदोत्तरद्वितीयार्थस्य मासपदार्थानन्वितत्वे प्रकृत्यर्थान्वित इत्यादिव्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गः, तादृशव्यापकत्वघटकमासत्वे आधेयतया मासपदार्थान्वयो न सम्भवति घटवति घटत्वमित्यादिवज्जिराकाङ्क्षत्वात् । 'क्रोशं गम्यत' इत्यादिव्युत्पत्तिव्यापकत्वमाह—क्रोशादेस्त्विति । अत्रापि प्रत्येकपर्याप्तिस्त्वे तादृशयावत्त्वव्यापकत्वत्वेनावश्यं निवेशनीयतया लाघवात्कल्पान्तरानुसरणं बोध्यम् । व्यावृत्तिस्तु पूर्ववत् स्वयमूह्या ।

उपपदविभक्तिषु तृतीयामाह—अक्षणा काण इत्यत्रेति । इत्यानुपूर्वीप्रकारकवाक्ये घटकत्वं ससम्पत्त्यर्थः, अन्वयइचास्य काणपदार्थघटककाणपदे, तथा च चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षुर्गोलकवान् काणपदार्थः । ननु विशेष्यदर्लं किमुपाहं ? चक्षुःशून्यगोलकवत् एव काणत्वे क्षत्यभावादित्यत आह—प्रसवान्धस्येति । प्रसवकाली

(१) 'येनाङ्गविकार' इति (२।२।३०) पाणिनीयसूत्रोदाहरणीयस्थलेषु शब्दबोधप्रकारमाह अक्षणेति ।

यायास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः, तत्रार्थं सम्बोध्यत्वमिव प्रकृत्यर्थं विशेषणविधयान्वितम्, काणत्वैकदेशे च चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थानिरूपितं चरमम्, तथा च विकृतगोलकवृत्तिस्वाविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः, पाणिनेरपि “येनाङ्गविकार” (२।३।२०) इति सूत्रस्योक्तार्थ एव तात्पर्यात् । विकृतत्वन्तु विरूपत्वम-यथासंस्थानवत्त्वपर्यवसितं “कुत्सितेऽङ्गे” इति कलापस्यैकवाक्यत्वात् । यद्वा स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यश्चक्षुर्विनाशस्तद्वान् सचक्षुष्कः काणपदस्यार्थस्तादृशे (इति) च विनाशे अक्षिपदस्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते, तथा च गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षुर्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः, विकारस्तु कनीनिकाद्यपगमरूपो ग्राह्यः । ‘पादेन खञ्ज’ इत्यत्र सहजसंस्थानशून्यचरणवान् खञ्जः, तथा च तत्राप्युत्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्वविशिष्टं यत्सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान्, चरणविका-

ङ्गणकान्तोटीका ।

नान्धस्य जन्मकालीनसञ्चुर्गोलकशून्यतावत् इति यावत्, पश्चादन्धस्य सचक्षुर्गोलकवत्त्वविशेषणेन वारणसम्भवात्, तत्र काणत्वस्येष्टत्वादिति भावः । अत एव सिद्धान्तवागीशेनापि कारकचक्रे—‘जातप्रसवान्धस्य काणत्वे चक्षुष्मद्गोलकवत्त्वे सतीति विशेषणं देयमि’त्युक्तम् । तत्रार्थं—तृतीयार्थयोर्मध्ये आद्यं विकृतत्वम् । सम्बोध्यत्वमिवेत्यनेन यथा चेन्न इत्यादौ प्रकृत्यर्थाविशेष्यतथैव स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः सङ्कोचः तथाऽत्रापीत्यावेदितम् । ननु वृत्तिस्वरूपचरमार्थस्य तदा कुत्रान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह—काणत्वैकदेशे इति । चरममिति अन्वितमिति पूर्वणान्वयः । शाब्दबोधप्रकारमाह—तथा चेति । सचक्षुष्क इति । सचक्षुर्गोलकवानित्यर्थः । ननु “कुत्सितेऽङ्गे” इति कालापसुत्रात् एतादृशाद्यंलाभेऽपि पाणिनिसुत्राच्च तादृशाद्यंलाभ इत्यत आह—पाणिनेरपीति । यथाश्रुतशब्दादुक्तार्थस्यालाभादाह—तात्पर्यादिति । नन्वेवं महाचक्षुर्नाशेऽपि काणत्वापत्तिरतः कल्पान्तरमाह—यद्वेति । स्वाधिष्ठानेति अधिकरणे ल्युट्, तथा च स्वाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावविशिष्टो यश्चक्षुर्नाशस्तद्वान् सचक्षुष्कः इत्यर्थः । तथा च महाचक्षुर्नाशेऽपि तादृशानाशस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुरत्यन्ताभाववत्तत्वाभावात् न काणत्वापत्तिरिति भावः । चक्षुःशून्यो—चक्षुर्विनाशः । उपसंहरति—तथाचेति । चक्षुर्नाशाश्रयत्वं पुरुषे स्वाश्रयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन । उक्तीत्येति । पादपदोत्तरतृतीयाया विकृतत्वं चार्थः, तत्रार्थं प्रकृत्यर्थविशेषणतया-

रप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानैवधुर्यस्याश्रयीभूतचरणवानिति वा तत्र बोधः । 'श्रोत्रेण बधिरः' 'कायेन वामन' इत्यादावप्युक्तैव रीतिः, अङ्गपदस्य प्रयत्नावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति ।

(१)'मुखेन त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्र' इत्यादौ तु यदि लोचन-त्रयादिमत्तया मुखादिवैकृत्यमवबुध्यते तदा विकार एव तृतीया नोचेद्वैशिष्ट्यमात्रे । 'जटाभिस्तापस' इत्यादितो जटाविशिष्टस्तापस इत्याद्यनुभवेन विशेषणेऽनुशिष्टतृतीयाया वैशिष्ट्यवाचितायां पर्यवसितेः । वैशिष्ट्य-ञ्चात्र नाधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा, 'मेयत्वेन घट' इत्यपि प्रयो-

कृष्णकान्तीटीका ।

ऽन्वितं, द्वितीयं खञ्जपदार्थैकदेशे सहजसंस्थानशून्यत्वे प्रकृत्यर्थनिरूपितमन्वितमिति-रीत्या । अथ वा पादपदार्थस्य चरणस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया खञ्जपदार्थैकदेशे सहजसंस्थानशून्यत्वे बोध्यत इति रीत्येत्यर्थः । अत एव शाब्दबोधप्रकारद्वयमपि दर्शितम्, वैधुर्यनिष्ठप्रयुक्तत्वं क्षैमिकम् । खञ्जपदार्थस्य नाशवदितत्वे अजातसहजसंस्थानपादकस्य खञ्जत्वानुपपत्तेरिति भावः । उक्तैव रीतिरिति । सहजसंस्थानशून्य-कर्णवान् बधिरः । अजातसंस्थानशून्यदेहवान् वामनः । तत्र विकृतकर्णवृत्तित्वविशिष्टं यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वत्कर्णवान्, कर्णविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानैवधुर्य-स्याश्रयीभूतकर्णवानिति वा बोधः । ननु सूत्रस्थाङ्गपदेन हस्तादिरेव बोध्यते, तत्कथं कायेन वामन इति प्रयोग इत्यत आह—मुखेनेत्यादि । तथा च प्रयत्नावच्छेदकत्वमेव प्रकृतेऽङ्गत्वमिति भावः । स्वमतेऽङ्गपदं शरीरपरं, शरीरत्वन्तु चेष्टावन्मात्रत्वम्, अतो 'वदन्ती'त्युक्तम् ।

ननु अधिकाङ्गसद्भावेऽपि प्रकृतसंस्थानवत्त्वात् कथं 'मुखेन त्रिलोचन' इत्यादिकः प्रयोग इत्यत आह—मुखेनेत्यादि । तदा विकार एवेति । तथा चाविकृतमुखवृत्ति यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वत्मुखवांछिलोचन इति, एवं विवृत-कायवृत्ति यत् सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वत्कायवान् दशवक्त्र इति बोधः । तत्र सहजसंस्थानशून्यत्वे निप्रतिपन्नं प्रत्याह—नो चेदिति । तथा च मुखवृत्तित्रिलोचन-वान्, कायवृत्तिदशवक्त्रवानिति बोधः । ननु तृतीयाया वैशिष्ट्यवाचित्वं कुत इत्यत आह—जटाभिस्तापस इति । पर्यवसितेः—पर्यवसानात् । ननु किं नाम वैशिष्ट्यमित्यत आह—वैशिष्ट्यं चात्रेति । आत्मनि जटासंयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वात् जटाभिरिति तृतीया न स्यात् अतः सम्बन्धितामात्रं वेति । प्रयोगापत्तेरिति ।

(१) 'इत्थंभूतलक्षणे' (२।३।२१) इति पा० सूत्रोदाहरणान्याह मुखेनेति ।

गापत्तेः, परन्वतद्व्यावृत्तत्वम्, तथाच अजटव्यावृत्तिर्मास्तापस इत्या-
कारस्तत्र फलितार्थः । इदन्तु बोध्यम्—प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं
यदि वर्तमानतया तथा प्रत्याख्यते तदेदं विशेषणत्वेन, यदि चावर्तमानत्वे-
न तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते, यथा 'शिल्प्या परित्राजको वर्त्तत' इत्यादौ
यथा वा 'गुरुणा टीका, कुरुणा क्षेत्रमि'त्यादौ ।

'पुत्रेण सहागतः, सूपेन सार्द्धं भुक्तः, चक्रेण सार्द्धं दण्डेन जनितः,
पुत्रेण समं मित्राय दानमि'त्यादौ स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छि-
न्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालनित्वरूपं साहित्यं सहाद्यव्यय-
स्यार्थः, तदेकदेशे च कर्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया
बोध्यते, तेन पुत्रवृत्तिकर्तृताकाऽऽगतिकालीनाऽऽगतिकर्तृतावान्, सूपनिष्ठ-
कर्मताकभोजनकालीनभोजनकर्मतावान्, चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनद-
ण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान्, पुत्रसम्प्रदाताकदानकालीनं मित्रसम्प्रदानताकं

कृष्णकान्तोटाका ।

मेयत्वाधिकरणत्वादेः पटादावक्षतत्वात्, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधादिति भावः । तदा
किमित्याकांक्षायामाह परन्त्विति । अतद्व्यावृत्तत्वं—तदभावाभाववत्त्वम्, अजट-
व्यावृत्तिमान्—जटाभावाभाववानित्यर्थः । तथा च मेयत्वस्याव्यावृत्तेरप्रसिद्ध्या न ता-
दृशप्रयोग इति भावः । निरुक्तेति—अतद्व्यावृत्तिरूपेत्यर्थः । तथा—तृतीयया, इदं-
तृतीयाप्रकृतिप्रतिपाद्यजटाशिखादिकं, विशेषणत्वेन व्यपदिश्यत इति परेणान्वयः, सा-
क्षाद्भावावर्तकत्वेन व्यवहियते इत्यर्थः । अवर्त्तमानत्वेनेति, तथा प्रत्याख्यते इति
पूर्वेणान्यः । उपलक्षणत्वेन—धर्मान्तरोपस्थितिद्वारा व्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । विशेषण-
तया व्यपदेशस्थलस्य जटामित्यादिना दर्शितत्वात्, उपलक्षणत्वेन व्यपदेशस्थलं
दर्शयति—यथा शिख्येति । इत्यादावित्यादिपदेन कावैर्हमित्यादिपरिग्रहः । तत्रो-
द्गतशिखामूलवत्त्वोद्गततृणवत्त्वादिधर्मान्तरोपस्थितिद्वारा काकशिखादेर्व्यावर्तकत्वा-
दिति भावः । व्युत्पत्तिवैशद्याय स्थलान्तरमपि दर्शयति—गुरुणा टीकेत्यादि ।
गुरुपलक्षिता टीका, कुरुपलक्षितं क्षेत्रमित्यर्थः ।

स्वान्वयीत्यादि—स्वं—समभिव्याहृतक्रिया, तथा च यादृशक्रियान्वयि यत्र
यत्कारकं तत्र तत्कारकावच्छिन्नतादृशक्रियाकालीनत्वं सहार्थं इत्यर्थः । तेने-
ति, इत्याकारकस्तत्र बोध इति परेणान्वयः । नन्वेवं 'वृत्त्यवदेकक्रियान्व-

दानमित्याकारकस्तत्र बोधः । “तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्य”मिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्ययोरेकेजातीयक्रिययोरन्वयित्वं समानकालनित्वमित्यत्र तात्पर्यात् । ‘पुत्रेण सह गत’ इत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न कर्मत्वादिनाऽन्वयिनी, किन्तु निष्पत्त्यर्थकर्तृत्वेनेति पुत्रकर्मकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः । ‘पुत्रेण सह गतं चैत्रेण’ इत्यादावपि तृतीयार्थ एव कर्तृत्वे गतिक्रियाऽन्विता । यत्तु—‘पुत्रेण सहागत’ इत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकालीनत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीयालम्ब्यस्य पुत्रनिष्ठकर्तृत्वस्यान्वयादेव पुत्रकर्तृकगतेर्लाभात्—इति । तन्न, तृतीयार्थकर्तृत्वस्य घात्वर्थ एव साकाङ्क्षत्वेन सहाद्यर्थे तदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । ‘पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्र’ इत्यादौ तु तात्पर्यवशात् पुत्रकर्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रकर्मकप्राप्तिकर्तृत्वं, कदाचिच्च पुत्रकर्मकप्राप्तिकालीनमित्रकर्मकप्राप्तिकर्तृत्वं चैत्रस्य बुध्यते, समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः कर्तृत्वे इव कर्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादिकालीनत्वबोधने सहाद्यव्ययस्य सामर्थ्याप्रचयवात् । न चान्यकर्तृकध-

दुष्प्रकाशनीयिका ।

यित्वं साहित्यमिति प्राचीनप्रवादासंगतिरित्यत आह—तुल्यवदेकेति । तात्पर्यादिति—उक्तार्थस्य शब्दादभानादिति भावः । कर्तृत्वादौ समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वव्यावृत्तिमाह—पुत्रेणेति । न कर्मत्वादिनाऽन्वयिनीति । कर्मत्वस्य तत्राभानादिति भावः । तदा किमवच्छिन्नेत्याकांक्षायामाह—किन्त्विति । उपसंहरति—इतीत्यादि । यदि सान्वयित्वं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं तदा भावप्रत्ययस्थलासंग्रह इति विषयतात्वेन तन्निवेशयन्नाह—पुत्रेण सह गतं चैत्रेणेति । कर्तृत्व इति सप्तमीनिर्देशात् तस्य विशेष्यत्वं व्यञ्जितम् । स्वान्वयित्वस्य यथाश्रुतार्थवादिनां (१) मतमुपन्यस्य दूषयति—यत्त्विति । ननु यत्र तादृशक्रिया उभयकारकान्वयिनी तत्र किं नाम कारकावच्छिन्नतादृशक्रियाकालीनत्वं सहार्थ इत्याकांक्षायामाह—पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्र इत्यादौ त्विति । तात्पर्यवशादिति प्राचीनमतानुसारेण, स्वयं तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारात्, स्वमते तु प्रकरणज्ञानवशादिति बोध्यम् । कु-

नप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमत्यपि मैत्रे 'धनेन सहाऽयं ग्रामं प्राप्त' इति प्रयोगापत्तिः, तस्य धनकर्मकप्राप्तिकालीनग्रामकर्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादिति वाच्यम् । 'घटत्वेन सह घटमवगाहते बुद्धिरि'-त्यादौ क्वचित् कर्तृत्वावच्छिन्नायाः समानकर्तृकत्वस्येव सर्वत्र कर्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वस्येव समानकर्तृकत्वस्यापि सहार्थे निवेद्यत्वात् । यत्तु—स्वान्वयिकर्मत्वाद्यवच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्वत्र सहाद्यव्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वैककर्तृत्वोभयसम्बन्धेनैव समभिव्याहृतक्रियायामन्वयाजोक्तदोष—इति, तत्तुच्छम्, 'शाकस्य भोजनं न सुधया सहे'त्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन सुधाकर्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाण्यापत्तेः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः ।

'पटः पटत्वेन सह भासते' इत्यादौ पटत्वनिष्ठविषयतायाः समान-

कृष्णकान्तीटीका ।

त इत्याकाङ्क्षायामाह—समभिव्याहृताया इति । शङ्कते—न चेति, वाच्यमिति परेणान्वयः । दृष्टान्तपूर्वं समाधत्ते—घटत्वेन सहेत्यादिना, सहार्थे निवेद्यत्वादित्यन्तेन । क्वचिदिति । तथाच यथा क्वचित् कर्मसमभिव्याहारस्थले कर्तृत्वावच्छिन्नक्रियासमानकालीनत्वमिव समानकर्तृकत्वमपि सहार्थे निवेद्यते, तथा सर्वत्रैव तादृशस्थले कर्मत्वावच्छिन्नक्रियाकालीनत्वमिव समानकर्तृकत्वमपि सहार्थे निवेद्यत इत्यर्थः, अन्यथा विभिन्नज्ञाननिरूपितविषयतामादाय घटत्वेन सह घटमवगाहते इति प्रयोगापत्तेः । पुत्रेण सहागतश्चैत्र इत्यादावेककर्तृकत्वाभावेऽपि क्षतिविरहात् क्वचिदित्युक्तमिति भावः । उक्तापत्तौ समाधानान्तरत्वादिनां मतसुपन्यस्य दूषयति—यस्त्विति । स्वान्वयीति । स्वं—विशेष्योभूता क्रिया । सर्वत्रेति । कर्मसमभिव्याहारस्थले इति शेषः । तस्याः—स्वान्वयिकर्मत्वावच्छिन्नक्रियायाः । नोक्तदोष इति । अन्यकर्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामकर्मकप्राप्ते सत्यपि मैत्रे धनेन सहार्थं ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । दूषयति तत्तुच्छमिति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह वृत्त्यनियामकेति । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः, अन्यथा सिद्धयसिद्धिवाधात्तापत्तेः । अस्मन्मते च समानकर्तृकसुधाकर्मकभोजनाकालीनत्वबोधानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु कर्मसमभिव्याहारस्थले समानकर्तृकत्वभाननियमेऽपि तदसमभिव्याहारस्थले पटः पटत्वेन सह भासते इत्यादौ विभिन्नज्ञानीयविषयतामादाय

कालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः, विभिन्नज्ञानीयविषयतायां तादृ-
शाप्रयोगात् । 'पुत्रेण सह गतिरि'त्यादौ कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहा-
रविरहेण शक्यता पुत्रकर्तृकगतिकालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादन-
न्यगत्या सहादेस्तादृशार्थे निरुद्धलक्षणा । 'पुत्रेण सह स्थूल' इत्यादावपि
समभिव्याहृतनामार्थतावच्छेदकीभूतस्थौल्यादिसमानकालीनत्वे, तथा च
पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानित्याकारस्तत्र बोधः । 'पत्न्या सहाग्नि-
मादध्यादि'त्यादौ पत्नीकर्तृकस्याभ्याधानस्यालीकत्वेन तत्समानकाली-
नत्वस्य प्रमापयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरण्यपर्यवसितसहभावमात्रं
तत्र सहस्यार्थः, यथा 'घटेन सह पटवद्गृहमि'त्यादौ । एतेन 'यत्कर्त्तव्यं
तदनया सहे'त्यादिको विधिरपि व्याख्यातः । 'पुत्रेणागत' इत्यादौ विना-
पि सहादिप्रयोगं तदर्थस्य प्रतीतिस्तृतीयाया एव तत्र कर्तृत्वाद्यवच्छिन्ना-
गतिसमानकालीनत्वादिकमर्थः, तन्निविष्टे च कर्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रा-
देशाच्चेत्येनान्वयः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तादृशप्रयोगापत्तिरित्यत आह—पटः पटत्वेन सह भासत इत्या-
दाविति । पटत्वनिष्ठविषयताया इति । भासधातोर्विषयतार्थकत्वादिति
भावः । समानप्रतियोगिकत्वमपीति । तथा च विषयत्वार्थकधातुयो-
गित्वमेव कर्तृत्वमिति भावः । ननु विभिन्नज्ञानविषयतामादाय ता-
दृशप्रयोग इष्ट एवेत्यत आह—विभिन्नेत्यादि । तादृशाप्रयोगात्—तादृ-
शप्रयोगस्यानुभवासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु कर्तृबोधकपदासमभिव्याहारस्थले
कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियाया अभावात् तत्र का गतिरित्यत आह—पुत्रेण सह
गतिरित्यादाविति । स्थौल्यादिसमानकालीनत्व इति, निरुद्ध-
लक्षणेति पूर्वणान्वयः । प्रमापयितुमिति । प्रमां प्रतिपादयितुमित्यर्थः । अमा-
त्मकज्ञानजनने बाधकाभावादिति भावः । ननु सामानाधिकरण्यस्य सहार्थत्वं न दृ-
ष्ट्वरं कुत्राप्येत्यत आह—यथेत्यादि । एतेन—सहशब्दस्य क्वचित् सामानाधिक-
रण्यार्थकत्वेन, कर्त्तव्यं—कृतिसाध्यत्वेन विधिबोधितम्, अनया—पत्न्या । व्याख्यात
इति । तत्रापि सहशब्देन लक्षणया सामानाधिकरण्यस्यैव बोधनादिति भावः । ननु
यत्र सहशब्दप्रयोगो नास्ति तत्र का गतिरित्यत आह—पुत्रेणागत इत्यादाविति ।
समानकालीनत्वादिकमर्थं इत्यादिना प्राक्तनादिपदग्राह्य—पटत्वेन पटमवगाहते बुद्धिरि-

‘घनेन कुलं, दण्डेन घट’ इत्यादौ व्यापारगर्भस्य करणत्व-
स्याप्रतीतावपि हेतुत्वप्रत्ययात् ‘अभिघातेन क्रिये’त्यादौ करणत्वस्य बा-
धाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थः, तथा च घननिष्ठहेतुताकं
कुलमित्याकारस्तत्र बोधः । न च ‘गोत्वं न घनेने’तिवत् ‘कुलं न घनेने’-
त्यपि स्यात्, निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तदवच्छिन्ना-
भावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । ‘कुले घनस्य हेतुत्वं, गावे द्विज-
स्य सम्प्रदानत्वं, पतने वृक्षस्यापादानत्वं, वह्नौ धूमस्य ज्ञापकत्वं, घने चैत्र-
स्य स्वामित्वं, घटे भूतलस्याधिकरणत्वमि’त्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि
सम्बन्धस्य कचिद्वृत्तिनियामकत्वात्, न हि कुलादिनिरूपितं हेतुत्वादि-
कमेव घनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते घनादिनिष्ठहेतुत्वादेः सम्बन्धविशेषेण
कुलादिवृत्तिताया अप्यनुभावकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात् । वृत्त्यनियामकस-

कृष्णकान्ताटाका ।

त्यादिस्थलीयसमानकर्तृकत्वादिपरिग्रहः । सन्विभक्तेरानुशासनिकातिरिक्ते न लक्षणा
इत्यस्य प्रवादमात्रत्वादिति भावः ।

हेत्वर्थतृतीयास्थलं दर्शयति—घनेन कुलमिति । करणत्वप्रत्ययस्यात्यन्ता-
सम्भवस्थलमभिप्रेत्याह अभिघातेन क्रियेति । अत्र व्यापारासम्भवेन करणत्व-
प्रत्ययस्याप्रसक्तेरिति भावः । शाब्दबोधप्रकारमाह—तथा चेति । शङ्कते—न
चेति । तदवच्छिन्नाभावस्येति । तदवच्छिन्नप्रतिषेधिताकाभावस्येत्यर्थः ।
अशक्यत्वादिति । सतरां संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतव्यत्वात्
इति भावः । परिहरति—कुले घनस्येति । व्युत्पत्तिवैशद्यायानेकस्थलप्रदर्श-
नम् । ननु कुले घनस्य हेतुत्वमित्यादिषु सर्वत्र दर्शितस्थलेषु ससम्यर्थो
निरूपितत्वं, षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं, तथा च कुलनिरूपितं हेतुत्वं घननिष्ठमित्यन्वयबोधो न
तु दैपरीत्येन घननिरूपितं हेतुत्वं कुलवृत्तीत्यन्वयबोधः, तथा च कुतो निरूपकत्वसम्ब-
न्धस्य वृत्त्यनियामकतेत्यत आह—नहीति । तासु—उक्तशब्दप्रतीतिषु । शङ्कां
परिहरति—घनादिनिष्ठहेतुत्वादेरिति । सम्बन्धविशेषेण—निरूपकतासम्बन्धेन, (अनु-
भावकत्वेन—(?) अनुव्यवसायसिद्धत्वेन, दुष्करत्वात् इति । तात्पर्यादिवशात्
क्वचित् घननिष्ठस्य कचित् कुलनिष्ठत्वादौ बोध इति प्रकृताक्षतेरिति भावः । ननु घने
कुलस्य हेतुत्वमित्यादिप्रतीतिभिरिति निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वं व्यव-
स्थापयितुमर्हति, तासामन्यार्थकत्वसम्भवात्, कथमन्यथा सत्तार्था गुणे न द्रव्यत्वसामा-
नाधिकरण्यमिति प्रतीत्या गुणवच्छेदेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोऽपि सत्तार्था न

म्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे 'पतनमिदं वृक्षान्न तु गृहात् , गमनमिदं ग्रामस्य न तु गृहस्थे'त्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च, तत्र पञ्चम्यादिलक्षितस्य विभागाद्यनुकू-
लत्वस्यैव नञा विरहबोधने 'गोत्वं न घनेने'त्यादावपि तृतीयादिलक्षणाल-
ब्धस्य घनादिनिष्ठहेतुतानिरूपकत्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् । अ-
स्तु वा हेतुत्वादिविहिततृतीयादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थः, तथा च
कुलं घनजन्यतावदित्याकार एवास्तु तत्र बोधः । 'धूमेन वह्निर्गुप्तेन द्र-
व्यत्वमित्यादौ तु बह्यादेर्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादिनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वा-
दनायत्या ज्ञापकत्वलक्षणं गौणमेव हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थः, तेन धूमनिष्ठ
यज्ज्ञापकत्वं तद्वान् वह्निरित्याकारस्तत्र बोधः । तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिवि-
षयत्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् । न च धूमादेर्वह्न्यादिमानजनकत्वं बाधितं,
लिङ्गस्यानुमितावहेतुत्वादिति वाच्यम् । वह्न्याद्यवगाहिनि स्वसा-

कुलक्षान्तीटीका ।

सिद्ध्येदित्यत आह—वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति । प्रत्ययायोगाच्चेति । तथा च
निरूपकत्वादिसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् नो-
क्तातिप्रसंग इति भावः । 'पतरमिदं वृक्षान्न गृहादि'त्यादौ पञ्चम्या लक्षणया विभा-
गाद्यनुकूलत्वाभाव एव बोध्यत इति कुतो वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकतास्वीकार इत्याशङ्कने समाधानस्य तौल्यमित्याह तत्रेत्यादि । ननु समभि-
व्याहारस्थलमात्र एव लक्षणास्वीकारोऽनुभवविरुद्ध इति लक्षणाग्रहस्यासार्वात्रिकत्वेन
यत्र लक्षणाऽग्रहस्तत्र शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यत आह—अस्तु चेति । ननु लक्षणाया
असार्वात्रिकत्वे धूमेन वह्निरित्यादौ कथं शाब्दबोध इत्यत आह—धूमेनेत्यादि । ननु
जन्यसामान्यं प्रति कालत्वेन जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति च द्रव्यत्वेन हेतुत्वात् तत्र कथं न
लक्षणा इत्यतः स्थलान्तरमाह—अणुद्वेनेति । अणुत्वस्यापि क्वचिदनुमित्यादौ
जन्यत्वसम्भवात् अत्यन्तासम्भवाभिप्रायेण द्रव्यत्वमित्युक्तम् । अजन्यत्वेनेति—
अनिरूपकत्वादित्यत्र हेतुः, जनकतानिरूपकत्वस्य जन्यत्वनियतत्वादिति भावः ।
अनायत्येति । तथा चागत्या लक्षणास्वीकारेऽपि गत्यन्तरसत्त्वे तत्स्वीका-
रोऽनुचित इति भावः । ननु ज्ञापकत्वं जनकत्वम्, तस्य धूमपदलक्षितयूम-
ज्ञाननिष्ठत्वेऽपि कुतो वह्न्यादिनिष्ठत्वमित्यत आह—तद्वत्त्वं चेति । स्वनिरूपकानु-
मितिविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । शङ्कते—न चेति, वाच्यामिति परेणान्वयः ।
शंकां परिहरति—वह्न्याद्यवगाहिनीति । स्वसाक्षात्कारे—धूमसाक्षात्कारे । विष-

क्षात्कारे विषयविधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्ष-
घटकतया धूमादेर्जनकत्वसम्भवात् । 'धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूम-
ज्ञाने, अणुत्वेनेत्यादौ च स्वादिप्रत्ययस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन
ज्ञापकत्वमुक्तस्थले तृतीयया बोध्यत' इति तु चिन्तामणिकृतः । यद्यप्यु-
क्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च बह्व्यादेरपि धूमादिज्ञापकत्वमस्त्यतो वह्निना धू-
मवानित्योदरपि प्रामाण्यापत्तिः, तथापि तत्तदर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थ-
व्यापकनिष्ठैर्नैव स्वप्रतियोगिविषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेर-
न्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् धूमादेश्च बह्व्याद्यव्यापकत्वान्न तथा । न च
धूमादेरपि द्रव्यत्वादिरूपेण बह्व्यादिद्रव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थं,
धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निद्रव्यापकत्वस्य सम्बन्धत्वे च धूमो न वह्निनेत्यादेरप्रा-
माण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या, तेन वह्निनिष्ठज्ञापकत्वाभावस्य नञा
बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । धूमत्वादिविशिष्टे तृतीयार्थस्य बह्व्यादि-
ज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणबह्व्यादिमन्निष्ठाभावीधूम-

कृष्णकान्तोदीका ।

यविध्ययेति । धूमादेर्जनकत्वसम्भवादिति परेणान्वयः । तथा च लौकिकप्रत्यक्षे वि-
षयस्य हेतुतया धूमजन्यज्ञानविषयत्वं बह्व्यादेरक्षतमिति भावः । अणुत्वेन द्रव्यत्व-
मित्यादौ अणुत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवाद् विषयविधया जनकत्वासम्भव
इत्यत आह—स्वनिष्ठत्वेनेति । अभावप्रत्यक्षे इति बह्व्याद्यवगाहि-
नीति पूर्वेष्वान्वयः । धूमादिनिष्ठविशेषणताया धूमादिस्वरूपत्वादिति भाव
इति केचित् । वस्तुतस्तु लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य हेतुतायामविवादत्वादाह—
स्वनिष्ठत्वेनेति । अर्थस्तु पूर्ववत् । अणुत्वादौ अभावलौकिकप्रत्यक्षासम्भवात्
चिन्तामणिकृन्मते निर्भरं व्यञ्जयन्नाह—धूमेनेत्यत्रेति—त्वादिप्रत्ययस्येति ।
अणुत्वस्य वाक्यतया लक्षणाया असम्भवादिति भावः । चिन्तामणिकृत इत्यनेन
निर्भरः सूचितः । शङ्कते—यद्यपीत्यादि । उक्तदिशा—वह्निपदस्य वह्निज्ञानलक्षणया ।
व्याप्तिभ्रमेण शङ्कां परिहरति—तथापीत्यादीना । स्वप्रतियोगीत्यादि । स्वनि-
रूपकनिरूपितविषयत्वादीत्यर्थः । तथाहेतुत्वेऽपि कथं तादृशप्रयोगवारणमित्यत आह
धूमादेश्चेति । न तथेति । न वह्निना धूमवानित्यादेः प्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । शङ्कते
न चेति । सम्बन्धत्वे—व्यापकतायाः सम्बन्धघटकत्वे, निरुक्तसंसर्गस्य—धूमत्वा-
वच्छिन्नव्यापकताविशिष्टस्य स्वप्रतियोगिनिरूपितविषयत्वस्य । शङ्कां निरस्यति—

त्वान्यधूमवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपाया एव बह्यादिव्यापकतयाः संसर्गत्वेन घटादावैव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वात् । निरुक्तप्रतियोगिताद्वयोरभावश्च साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः, तेन व्यधिकरणसम्बन्धद्वयावच्छिन्नयोर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वह्नौ सत्त्वेऽपि बहिर्धूमेनेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

यत्तु—बह्यादिपदोत्तरयोः तृतीयापञ्चम्योर्बह्यादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं बह्यादिज्ञाप्यत्वमेवार्थः, तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षत्वात् बहिना धूम इत्यादिको न योग्यः, किन्तु बहिना न धूम इत्यादिरेव बह्यादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नस्य बह्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात्—इति, ताच्चिन्त्यम्, 'बहिना धूम' इत्यादौ बह्यादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया भानेऽनुभवविरो-

कृष्णकान्तीटीका ।

धूमत्वादिविशिष्ट इति । धूमेन बहिरित्यादौ धूमाधिकरणे शिखराद्यवच्छेदेन बह्यभावसत्त्वात् बह्यादेर्धूमाद्यव्यापकतापत्तिरतो विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणेति व्यापकताविशेषणम् । जात्या (गुणो १) विशिष्टसत्तावानित्यादेः प्रामाण्यापत्तिवारणाय विशिष्टेति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वार्थः । धूमवति बह्यादेर्द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् अनवच्छिन्नान्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशप्रतियोगित्वस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादावैव सर्वत्र व्यापकताप्रसिद्धयर्थं द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वनिवेशनम् । अन्यत्स्वयमूह्यम् । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नयोस्तित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । तादायातम्, व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नयोस्तित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

बहिना धूम इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यं प्रकारान्तरेण वास्त्यतां मतमुपन्यस्य दूषयति—यत्त्विति । न योग्य इति । धूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य बह्विव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नबह्निज्ञाप्यत्वस्य व्यधिकरणत्वादिति भावः । इत्यादिरेवेति । बह्वित्वावच्छिन्नप्रकारत्वीयस्वरूपसम्बन्धस्य तादृशधूमज्ञाप्यतायाः समानाधिकरणत्वादिति भावः । बह्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्येति, बह्यादिपदस्य स्वज्ञानत्वाक्षणिकत्वाभिप्रायेणोक्तम्, अन्यथा बह्निज्ञानविषयस्य बह्निज्ञाप्यत्वरूपत्वाभावात् असंगत्यापत्तेः । क्वचिद्बह्यादिज्ञानजन्यज्ञानवि-

धादिति दिक् । धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वह्न्यादे-
धूमादिमदनुयोगिकेनैव तद्यापकतावटकसंयोगादिसम्बन्धेन मतुवाद्यर्थे सा-
काङ्क्षत्वा'दयःपिण्डं धूमेन वह्निमदि'त्यादिको न प्रयोगः । 'दण्डाद्वटो धूमा-
द्वहिरि'त्यादौ च हेतुतार्थिकायाः पञ्चम्या अप्युक्तदिशैवाऽन्वयो द्रष्टव्यः ।

‘घटेन शून्यो, विधुरो, रहित’ इत्यादौ घटत्वाद्यवाच्छिन्नप्रतियोगि-
गित्वमेव शून्यत्वाद्यन्वयि तृतीयार्थः । ‘प्रकृत्या कृपणः, स्वभावेन सरल’
इत्यादौ प्रकृत्यादिपदं यावदाश्रयवृत्तिवर्धपरं, तृतीयार्थश्चाभेदस्तादात्म्यं
वा, “प्रकृत्यादिभ्यश्चे”ति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानात्, एवञ्च स्वाश्रयाधि-
करणयावत्कालवृत्तिकार्पण्यवानित्याकारस्तत्र बोधः । ‘सुरथो नाम राजे’-
त्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यः, तदकेदेशे च शब्दे लुप्ततृतीयाकेन संज्ञा-
र्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादात्म्यस्यान्वयः, तेन संज्ञातादात्म्यवत्
सुरथशब्दवाच्यो राजेत्यर्थः । ‘नामेत्यव्ययार्थः सम्भाव्यत्वं, तच्च सुरथे
ऽन्वितमि’ति कश्चित् । ‘नाम्ना चन्द्रमुखी’त्यादौ अनव्ययेनापि नाम-
पदेनोक्तदिशैवान्वयः । ‘धान्येन धनं, घटत्वेन साजात्यं, वाजपेयेन यज

कृष्णकान्तीटीका ।

षयत्वस्येत्येव पाठः । दूषयति—तच्चिन्त्यमिति । स्वयमेव चिन्ताबीजमाह—वह्नि-
ना धूम इति । यद्यपि धूमेन वह्निरित्यत्रापि व्यापकत्वस्य प्रकारतया भानमनुभव-
विरुद्धम्, तथापि तत्र संसर्गविधया व्यापकताभानस्वीकारेऽपि क्षत्यभावात्, वह्निना
धूम इत्यादेः प्रामाण्यवारणस्य एतेषामुद्देश्यत्वात् तन्मात्रोक्तिः, अत एव ‘वह्न्यादिपदो-
त्तरतृतीयापञ्चम्योरित्यादिना तन्मतं दक्षितम् । अनुभवविरोधादिति । व्यापक-
त्वस्याखण्डस्याप्रसिद्ध्या तदन्तर्भावेण तृतीयापञ्चम्योर्वृत्तिकल्पनासम्भवात् खण्डशो
वृत्तिकल्पनापत्तिरिति भावः । ननु धूमेन वह्निमदयोगोलकमित्यादेः प्रामाण्यापत्तिः
वह्निधूमादिज्ञापकत्वस्यायोगोलके च वह्निमत्त्वस्याबाधादित्यत आह—धूमादिनिष्ठेति ।

तृतीयार्थ इति । तथा च घटत्वावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभाववान् इत्यादि-
कस्तत्र बोध इति भावः । स्वकार्पण्यादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येणैकदेशान्वयस्वीकारादिति
भावः । लुप्ततृतीयाकेनेति । तथा च नामेत्यव्ययस्य संज्ञा इत्यर्थः । तृतीयायास्तादा-
त्म्यमर्थ इति भावः । मतान्तरमाह—नामेतोति । तच्च—सम्भाव्यत्वं च । क्वचित्त-
त्रेति पाठः, तादृशप्रयोगस्थले इति तदर्थः । सम्भाव्यत्वं—ज्ञानार्हत्वं, तथा च ज्ञानार्हः
सुरथो राजा इत्यन्वयबोध इति भावः । नामेत्यस्य सम्भाव्यत्वार्थकत्वेऽनुशासना-

नभि'त्यादावपि धनाद्यन्वयी धान्यादेरभेद एव तृतीयार्थः । 'तत्र धूमेन वह्निरित्यादाविव ज्ञापकत्वं तथे'त्यपि वदन्ति । 'जात्या ब्राह्मण' इत्यादौ ब्राह्मणपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्यभेदस्यान्वयः, स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मण्ये तदन्वयायोगात् । 'घटत्वेन जन्यत्वं, प्रकारकत्वमि'त्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं वा तृतीयार्थः । 'चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य' इत्यादौ भिन्नत्वे सति धर्मवत्त्वं तुल्यता, तन्निविष्टे च भेदे तृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्मे चाधेयत्वस्यान्वयात् चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवानित्यर्थः । 'चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमि'त्यादावपि तथैवान्वयः । "तुलोपमयोर्योगे तृतीया नेष्यत" इति पाणिनीयाः(१) । 'तुलामधारेण शरद्वधनेन, केनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रम-

कृष्णकान्तीटीका ।

भावात् कश्चिदित्युक्तम् । उक्तदिशैवेति । नामपदस्य संज्ञार्थः, चन्द्रमुखी—चन्द्रमुखीशब्दवाच्या, तृतीयार्थस्तादात्म्यं, तथा च संज्ञातादात्म्यवच्चन्द्रमुखीशब्दवाच्या इत्यन्वयः । अभेद एवेति । तथा च धान्याभिन्नं धनं, घटत्वाभिन्नं साजात्यं, वाजपेयाभिन्नं यजनम् इत्यादयोऽन्वयबोधा इति भावः । धनान्तरतात्पर्येण तादृशप्रयोगस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वाद्'वदन्ती'त्युक्तम् । ननु तृतीयाया अभेदार्थकत्वे जात्या ब्राह्मण इत्यादेरपार्थकत्वापत्तिः उद्देश्यविधेययोरैक्यादित्यत आह—जात्या ब्राह्मण इति । तथा चोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्वैलक्षण्याच्चापुपत्तिरिति भावः । ननु स्वरूपतो ब्राह्मणत्वे जातित्वेन तदन्वये न किञ्चिद्वाधकमिति लक्षणास्वीकारोऽनुचित इत्यत आह—स्वरूपत उपस्थित इति । तदन्वयायोगात्—जातित्वेन ब्राह्मणत्वाव्यायोगादित्यर्थः । निर्धर्मितावच्छेदककक्षाब्दानभ्युपगमादिति भावः । नन्ववच्छेदकत्वस्य तृतीयार्थत्वे घटत्वेन जन्यत्वं न पटत्वेन इत्यादावन्वयबोधापुपत्तिरतोऽवच्छेद्यत्वं वेति । चैत्रेऽपि चैत्रप्रतियोगिकभेदसत्त्वात् चैत्रेण तुल्यश्चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यादतस्तृतीयाद्यर्थप्रतियोगित्वे त्ववृत्तिचैत्रत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य सम्बन्धो वाच्यः, इति तदेवाह—चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नान्यत्वे इति । तथैवान्वय इति । चैत्रान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यन्वय इत्यर्थः । पाणिनिमतमुपन्यस्य च्छलतो दूषयति—तुलोपमयोरित्यादि । ननु तुल्यपदस्योक्तार्थकत्वे 'गजेन तुल्यगमन' इत्यादौ गमने गजवृत्त्यसाधारणधर्मवत्ताभावादयोग्यत्वापत्तिरिति तत्रत्यतृती-

(१) 'तुल्यार्थेऽपि तुलोपमाभ्यां तृतीयाभ्यतरस्याम्' इत्यत्र पा० सूत्रेऽतुलोपमाभ्यामित्युक्तिरिति भावः ।

स्य' इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । 'गजेन तुल्यगमनो, वृषस्य सदृशेक्षणः' इत्यादौ तु गत्यादिकं तृतीयार्थः, तेन गजगतिस्तुल्यगतिमान्, वृषेक्षणस्तुल्येक्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः । 'भोगेषु प्रसितः, उत्सुकः' इत्यादौ सप्तम्या इव, 'भोगैः प्रसितः, उत्सुक' इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वमर्थः, तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं तत्र बोधः । 'पुण्ये स्नायादि'त्यादौ पुण्यादितः कालार्थकताद्वि-
तस्य लुकि ततः सप्तमीवत् 'पुण्येण स्नायादि'त्यादावपि तादृशार्थकतृती-
याया अधिकरणत्वं बोध्यते, तथा च पुण्ययुक्तकाले स्नायादित्येवं तत्र बोधः । 'पुण्ये रूपमि'त्यादौ, रूपादेः पुण्यवृत्तित्वं प्रतीयते न तु तद्यु-
कालवृत्तित्वम्, अतः पुण्येण रूपमित्यादिको न प्रयोगः ।

[४] मन्यतेः (१) कर्मणो यस्मादयुक्तैवापकृष्टता ।

नञ्बोध्याऽस्मात् द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्जितात् ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

याया अर्थान्तरपरतयाऽयोग्यत्वं वारयति—गजेन तुल्येत्यादि । अधिकरणत्व-
मर्थ इति, अधिकरणसप्तमीत्यावेदनाय । तेनेति । तथा च भोगविषयकानुरागवा-
नित्यर्थः । तादृशार्थकेति । कालार्थकेत्यर्थः । अधिकरणत्वं—अधिकरणकालवृत्ति-
त्वम् इति यावत् । क्वचिदधिकरणवृत्तित्वमिति पाठः, स चोक्तार्थक एव । ननु पुण्ये
स्नायादित्यादौ सप्तम्या अपि तादृशार्थकत्वमावश्यकम् अर्थान्तरस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिति पुण्ये रूपमित्यादेरयोग्यत्वापत्तिः, पुण्याधिकरणकालसमवेतत्वस्य रूपेऽसत्त्वा-
त् । न च जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तदधिकरणघटादिसमवेतत्वस्य कालिकसम्बन्धेन
वृत्तित्वस्य रूपादावबाधात् कथमनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथापि समवायेन पुण्ये रूप-
मित्यादेरयोग्यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह—पुण्ये रूपमित्यादाविति । पुण्य-
वृत्तित्वं—पुण्यसमवेतत्वम् । तादृशसामानाधिकरण्याप्रतीतौ युक्तिमप्याह—अत इति ।
पुण्यवृत्तित्वप्रतीतेः । न प्रयोग इति । अन्यथा निरुक्तसामानाधिकरण्यस्य रूपादाव-
सत्त्वात् तादृशप्रयोगः प्रमाणं न स्यादिति भावः ।

उपपदविभक्तिकथनप्रस्तावे तृतीयापर्यन्तप्रयोगं सन्दर्श्य चतुर्थीप्रयोगं दर्शयितुमु-
पक्रमते—मन्यतेरित्यादि । विवृणोति—मन्यतेरिति (?) । द्वितीयावदित्यनेन
द्वितीयाप्रसक्तिस्थल एव चतुर्थीविधानस्य प्राप्तत्वात् कर्मणोनुक्तत्वमर्थयातमिति

(१) 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु' (२।३।१७) इति पा० सूत्रोदाहरणानि प्रदर्शयितुमाह
मन्यतेरित्यादिना ।

इति भाष्यस्मृतेर्मन्यतेरनुक्तकर्माणि यदवधिकापकृष्टत्वं नञा बोध्यं तत्र द्वितीयावचनुर्थ्यापि प्रमाणम्, तेन 'न त्वा तृणं मन्ये' इत्यादाविव 'न त्वा तृणाय मन्ये' इत्यादावपि त्वां तृणादपकृष्टं मन्ये इत्यर्थः । 'द्रौ-णिर्मर्ध्यादयो हीनो ब्राह्मणो नैष दुर्मति' इत्यादावसमस्तस्यापि नञोऽपकर्षप्रत्यायकत्वात् । 'न त्वं कीटो मतो ममे'त्यादौ मन्यतेः कर्मापि त्वदादिकं नानुक्तम् । 'जारजं न द्विजं मन्ये' इत्यादौ जारजादेर्द्विजा-द्यपकृष्टत्वं नायुक्तमबाधितत्वात् ।

न नावं मन्यते योऽश्वं न काकं मन्यते शुक्रम् ।

नान्नं स मन्यते सर्पिर्न शृगालं स मानुषः ॥

इत्यादौ तु नावाद्याः प्राणिन एव—

नौकाकान्शृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः ।

'न तृणाय युवां मन्ये, न त्वा तृणाभ्यां मन्ये' इत्यादिकस्तु न प्रयोगः, भेदस्येवापकर्षस्याप्यसमस्तनञाबोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तदेव रूपयति—अनुक्तेति । कर्मणीति सप्तमीनिर्देशात् कारिकास्थकर्मपदो-त्तरपष्ठ्या आधेयत्वमर्थ इति व्यञ्जितम् । यस्मादिति पञ्चम्या अवधित्वमर्थ इति व्यञ्जयन्नाह—यदवधिकेति । प्राणिवर्जितयदवधिकेत्यर्थः । अपकृष्टत्वमिति । अनुक्तमिति शेषः । आकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं पुरयति—प्रमाणमिति । तेन—द्वितीयावचनुर्थ्याः प्रमाणत्वेनेत्यर्थः, उदीच्येनार्थ इत्यनेनान्वयः । ननु असमस्तस्य नञोऽपकृष्टार्थकत्वं न दृष्टव्यम्, इत्यत आह—द्रौणिरिति । एष-दुर्मतिः अश्वत्थामा, न ब्राह्मणः ब्राह्मणादपकृष्ट इत्यर्थः । अनुक्तत्वनिवेश-व्यावृत्तिमाह—न त्वं कीट इत्यादि । अपकृष्टतानिष्ठायुक्तत्वनिवेशव्या-वृत्तिमाह—जारजमिति । अबाधितत्वादिति । तथा च बाधितत्वमेवायुक्त-त्वमिति भावः । प्राणिवर्जित इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—न नावमित्यादि । ननु प्रा-णिपदपरिभाषिताः के इत्याकाङ्क्षायामाह—नौकाकेत्यादि । 'अन्येभ्यो ब्राह्मणो यस्तु शूद्राणामन्नपाचक' इत्यादौ प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनान्तत्वाभावेऽपि तथा-बोधादसमस्तनञेत्युक्तम् । तन्त्रत्वादिति । प्रायस्तन्त्रत्वादित्यर्थः । अतो 'वेदा नष्टा न शूद्राणामवैवाचारभाजिनाम्' इत्यादौ तथान्वयबोधनेऽपि न क्षतिः । ननु नञा

सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्मण्यनुक्तं ।

द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदि ॥

इत्यापिश्लेर्मतम्, तेन 'तृणाय त्वां मन्यते' इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते इत्यर्थः । तन्मत एव—

तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत् ॥

इति भट्टिः (स० २ श्लो० ३६) । प्रधनं—युद्धम् ।

(१) 'पुष्पमिदं विष्णवे नम' इत्यस्य विष्णुप्रीत्युद्देश्यकमन्त्रकरणत्यागस्य कर्मदं पुष्पमित्यर्थः, तत्र चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे बोध्यते, प्रकृत्यर्थस्य च विष्णवादेः प्रीतौ तदिच्छायां वाऽन्वयः । ब्राह्मणप्रीत्युद्देश्यकस्य च गवादेत्यागस्य मन्त्रकरणकत्वे प्रमाणाभावाद् 'ब्राह्मणाय नम' इत्यादिको न प्रयोगः । 'ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य'मित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरेवेति तत्र विषयत्वं (च) चतुर्थ्या बोध्यते । 'पुष्पमिदं परमात्मने नम' इत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारेकच्छासम्भवान्न तत्प्रीत्युद्देश्यकत्वाप्रसिद्धिः । स्वस्वकरणको हविस्स्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः, तेन 'हृदं पित्रे

कृष्णकान्तीटीका ।

तादृशार्थबोधने यदि चतुर्थी तदा "तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ" इत्यादिभट्टिप्रन्थानुपपत्तिरित्यतस्तदुपपादयति सदृशत्वमिति । तथा च तन्मते नबोऽनपेक्षणादिति भावः । आपिशलिः ग्रन्थकारः, तस्य मतमित्यर्थः, तेन—सादृश्यार्थेऽपि द्वितीयावच्चतुर्थीविधानेन, इत्यर्थ इत्यनेनास्यान्वयः । तन्मत एव (इत्यर्थः?) कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—तत्रेत्यादि । तदिच्छाधीनत्वरूपमिति—'हृदं पुष्पं विष्णुस्वत्ववज्रवतु' इत्याकारकनमःपदार्थोपायेच्छायां फलेच्छाविधया विष्णुप्रीतीच्छायाहेतुत्वादिति भावः । प्रीताविति, आवेयतयेत्यादिः । तदिच्छायां—विष्णुप्रीतीच्छायां, विषयतयेत्यादिः । मन्त्रकरणकत्वनिवेशनावृत्तिमाह—ब्राह्मणप्रीत्युद्देश्यकेति । 'ब्राह्मणाय नमः अयं गौरित्यादिः, तथा च तदनिवेशे तादृशप्रयोगः स्यादिति भावः । नतिरेवेति । स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारो नतिपदार्थस्तदेकदेशे ज्ञाने विषयत्वस्यान्वय इति भावः । तत्प्रीतित्वप्रकारेकच्छासम्भवादिति । फलत्वावच्छेदकरूपेणैव फले-

(१) 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालम्बषडूयागाच्च' (१।१।१६) इति पा०सूत्रोदहरणस्य ह पुष्पमिदमिति ।

स्वधा, अग्नये स्वाहे'त्यादौ पित्रुद्देश्यकस्य स्वधापदकरणकस्य हविस्त्या-
गस्य कर्मेदमित्याकारकस्तत्र बोधः । पैतृके त्यागे स्वाहादेवैविके च स्व-
धादेर्न करणत्वं तद्ग्राहकप्रमाणाभावादतः 'पित्रे स्वाहा, अग्नये स्वधे'-
त्यादिको न प्रयोगः । 'वषडिन्द्राये'त्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः । 'स्वस्ति प्रजा-
भ्य' इत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशलमित्यर्थः, स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् ।
कुशलस्याशंसास्थले तु 'स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्य' इतिवत् 'स्वस्त्यस्तु प्रजा-
नामि'त्यपि प्रमाणम् "आशंस्यैर्धनकुशलायुष्यार्थैर्यौगे चतुर्थी वेति"
भागुरिस्मृतोरित्यपि वदन्ति(१) । 'चैत्रस्य सुखं, मैत्राय हितमि'त्यादित
इव 'चैत्राय सुखं मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन
सुखादेर्वीधात्तत्राप्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । 'सुखायालं समर्थो योग्यं
वा भोजनमि'त्यादावलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्यं सुखादिनिरूपितत्वं
चतुर्थ्या बोध्यते । 'अलमनेने'त्यादौ वैफर्यमेवाल्मपदस्यार्थो न तु
सामर्थ्यम् । 'यूपाय दारु, रन्धनाय स्थाजी'त्यादौ तु यूपाद्यनुकूल-
त्वरूपं तादर्थ्यमेव दार्वीदौ, 'पाकाय व्रजती'त्यादावपि पाकाद्युद्देश्यकत्वं
तदिच्छार्थान्तररूपं व्रजनादौ, भावकृदन्तात् तुमर्थे चतुर्थ्यनुशिष्टः ।
अत एव परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे 'पक्तुं व्रजती'त्यादिक इव 'पाकाय
व्रजती'त्यादिको न प्रयोगः, समानकर्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् ।

कृष्णकान्तोदका ।

च्छाया उपायेच्छाजनकत्वात् प्रीतित्वप्रकारतानिवेशस्यावश्यकत्वात् विसंवादीच्छा-
मादायैव तत्र प्रसिद्धिरिति भावः । पित्रादेरुद्देश्यत्वं प्रीतिद्वारा बोध्यम् । उक्तदि-
शेवेति । इन्द्रोद्देश्यकमन्त्रकरणकहविस्त्यागस्य कर्मेदमित्यर्थः । प्रजानिष्ठमित्या-
दि । तथा चाधेयत्वं चतुर्थ्यर्थे इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—आशंस्यैरि-
त्यादि । वदन्तीत्यनेन निजासम्मतत्वं व्यञ्जितम् । सुखादिनिरूपितत्वमिति । तथा
च सुखनिरूपितप्रयोजकत्वाभाववदिति बोध इति भावः । न तु सामर्थ्यमिति ।
तथासति चतुर्थ्यापत्तेरिति भावः । दार्वीदाविति, चतुर्थ्या बोध्यत इति पूर्वेणा-
न्वयः । एवमग्रेऽपि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—भावकृदन्तादिति । अत एव-
चतुर्थ्यास्तुमर्थोद्देश्यत्वरूपार्थकत्वादेवेत्यर्थः । न प्रयोग इति । ननुद्देश्यत्वस्य

(१) पाणिनिमते तु 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमश्नद्रकुशलसुखार्थाहेतै' इति सूत्रेण पक्षे
पक्षी बोध्या । एवमग्रे चैत्रस्य सुखमित्यादौ दृश्यम् ।

‘पटाय व्रजती’त्यादौ च पटादेर्भावकृदन्तानुपस्थाप्यत्वान्न तदिच्छाधीन-
त्वादेर्व्रजनादाववगमः, तुम इव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थ एव स्वार्थे
साकाङ्क्षत्वाच्च । ‘पाकाय स्थाली’त्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थात्यादौ ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तत्राविशिष्टत्वात् कथं न तादृशप्रयोग इत्यत आह—समानकर्तृकत्वस्या-
पाति । “इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम्” इत्यनुशासनादिति भावः । समानकर्तृकत्वं-
विशेष्यभूतक्रियाकर्तृकत्वं, तच्च विशेषणीभूतक्रियायामन्वितम् । अथ वा स्वकर्तृ-
कर्तृकत्वं स्वोद्देश्यकत्वसुभयमेव चतुर्थर्थः, तच्च विशेष्यभूतव्रजनादिक्रियायामन्वितं,
तथा च पाकोद्देश्यकपाककर्तृकव्रजनानित्याकारकस्तत्र बोध इति, परकीयपाको-
द्देश्यकव्रजने नान्तरीयकपाककर्तृकव्रजने च तादृशोभयस्य बाधात् तादृशव्रज-
नतात्पर्येण न तादृशप्रयोग इति भावः । व्रजनादौ पाकेच्छाधीनत्वन्तु तदिच्छा-
धीनेच्छाविषयत्वरूपं, फलेच्छाया उपायेच्छाजनकत्वात्, तथा च परकीयेच्छा-
स्थले न तादृशप्रयोगापत्तिः, स्वकीयेच्छायां परकीयेच्छाया अहेतुत्वात् । न च
नान्तरीयकपाकस्थलेऽपि ‘अस्य पाको भवतु’ इतीच्छात एवास्य व्रजनं भवतु
इतीच्छा यत्र तत्र तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । पक्तुं व्रजतीत्यादौ स्वसम-
वेतपाकेच्छावान् व्रजतीत्याकारकशोधस्यानुभवविरुद्धतया इच्छासामानाधिक-
रण्यस्यापि उद्देश्यत्वान्तर्गत्वात् । केचित्तु स्वकर्तृकत्वं स्वेच्छासामानाधिकरण्य-
मित्युभयमेव चतुर्थर्थः, तथा च नोक्तापत्तिरित्याहुः । तन्न, पाकेच्छावति भोजनार्थं
गच्छति पुरुषे पाकाय व्रजतीति प्रयोगापत्तेः, अस्मन्मते तु तत्रत्यगमनस्य पाके-
च्छानधोनत्वान्नापत्तिरित्यास्तां विस्तरः । भावकृदन्तोपस्थाप्यस्यैवोद्देश्यत्वं चतुर्थ्या
प्रत्याख्यते (१) “तुमर्थाच्च भाववाचिन” इति सूत्रात्, तत् किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह-
पटायेत्यादि । तदिच्छाधीनत्वादेरित्यादिना एककर्तृकत्वेच्छासामानाधिकरण्या-
द्युपग्रहः । न च पटादेरेककर्तृकत्वाप्रसिद्ध्या न तथा, किं सूत्रे भाववाचिन इत्यनेनेति
वाच्यम् । आदिपदेन छत्राय व्रजतीत्यादिप्रसिद्धात्, तत्र समवायिसमवेतत्वरूपसमा-
नकर्तृकत्वबोधाद् व्रजनादाववगम इति तादर्थ्यावगाहितयैव पटाय व्रजतीत्यादौ प्रा-
माण्यसम्भवाद्वाधाभावेन तदापत्त्यसम्भवादिति भावः । ननु पाकाय स्थालीत्यादौ
कथं तादृशार्थावगमः ? न च स्थाल्यादौ पाकसमानकर्तृकत्वपाकेच्छासामानाधिक-
रण्ययोर्बाधात् न तथेति वाच्यम् । तथापि पाकायादृष्टमित्यादौ तथावगमापत्तेर्दु-
र्वात्वादित्यत आह—पाकाय स्थालीत्यादित इति । स्थात्यादाविति । अव-
गम इति पूर्वेणान्वयः, प्रथमादिपदात् पाकायादृष्टमित्यादेः, द्वितीयादिपदात् समान-

(१) ‘तुमर्थाच्च भाववाचिन’ इति (२।६।१५ पा० सूत्रम् ।

‘फलेभ्यो व्रजती’त्यादेः ‘फलान्याहर्तुं व्रजती’त्यादिसमानार्थकत्वानुरोधात्तत्र फलकर्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्तरचतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते, रीतिरुक्तैव ।

[५] ‘पूर्वो (१) ग्रामादि’त्यञोदयाचलसन्निकृष्टरूपस्य पूर्वपदार्थस्यैकदेशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते, ‘ग्रामादुत्तरो दक्षिण’ इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्यवसितोत्तरत्वादौ, ‘ग्रीष्मात् पूर्वो वसन्तः, कृष्णात् पूर्वो हलायुध’ इत्यादौ तु प्रागभावक्षणेत्पन्नत्वादिपर्यवसन्नस्य पूर्वत्वादर्घटकं प्रागभावादौ ग्रीष्मादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम्, ‘घटादन्यो भिन्नः, पृथगि’त्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नमवधित्वं प्रतियोगित्वं वा अन्याद्येकदेशे भेदे निरूपितत्वसंसर्गेण, तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः । ‘गृहाद्गङ्गा मम परा, काश्याः सैवापरा मम’ इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्देशिकपरत्वापरत्वयोरान्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः, स च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा,

कृष्णकान्तीटीका ।

कर्तृकत्वादेः, तृतीयादिपदाददृष्टादेः परिग्रहः । बोध्यत इति । तादर्थ्यस्य प्रयोजकतारूपत्वेनात्र स्वकर्मकाहरणेच्छाद्यधीनेच्छाविषयत्वरूपप्रयोजकत्वं चतुर्थ्या बोध्यते इति फलबलात् कल्प्यत इति भावः । ननु यस्य पुरुषस्य फलकर्मकाहरणमप्रसिद्धं तत्र तादृशेच्छाप्रसिद्धया कथं तादृशबोध इत्यत आह—रीतिरुक्तैवेति । फलकर्मकाहरणत्वप्रकारकेच्छाया निविष्टत्वादिति भावः ।

पञ्चम्या बोध्यत इति । तथा च ग्रामावधिकं यदुदयाचलसन्निकृष्टत्वं तद्वानिति तत्र बोधः । कैलाससन्निकृष्टत्वादित्यादिना विप्रकृष्टत्वादिपरिग्रहः । उत्तरत्वादाविति । ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । आदिना दक्षिणत्वपरिग्रहः । प्रागभावक्षणेति । प्रागभावाधिकरणक्षणेत्यर्थः । क्वचित् ‘प्रागभावप्रतियोगिक्षणे’ति पाठः, स च ग्रामादिकः । प्रतियोगिपदमधिकरणपरमित्युच्छृङ्खलाः । प्रतियोगिताकत्वमिति, पञ्चम्या बोध्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । एवमग्रेऽपि । अभावनिरूपितावधित्वस्य प्रतियोगित्व एव पर्यवसानात् तदेवाह—प्रतियोगित्वं वेति । आश्रयतया भेदेऽस्तत्वात् निरूपकत्वसंसर्गेणेति,

(१) क्रमप्राप्तं पञ्चम्युपपदस्थलेषु शब्दबोधप्रकारं दर्शयितुम् ‘अन्यारादितरर्तेदिक्छाशब्दाच्चूत्तरपदाज्जादियुक्ते’ इति पा० सूत्रोदाहरणान्याह पूर्व इत्यादिना ।

तेन गृहापेक्षया मद्धिप्रकर्षवती गङ्गा, काश्यपेक्षया मत्सज्जिकर्षवती गङ्गे-
त्याकारस्तत्र बोधः । (१) 'परिगृहादतः, अपगृहादमुक्त' इत्यादौ पर्य्यपयोः
परित्यज्येत्यर्थः, स च धात्वर्थ एव साकाङ्क्षस्तेन गृहात्परि चैत्र इत्यादिको
न प्रयोगः । 'आदेहाद्वृत्तिं, आगृहादुद्यानमि'त्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्यादा
वाऽऽङ्कोऽर्थः, तेन देहव्याप्तं वासो, गृहमर्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र
बोधः, तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक् ।

वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः, शूदेभ्यो धनिनो विशः ।

इत्यत्र वैश्यशौर्यादधिकशौर्यवन्तः क्षत्रियाः, शूदधनादधिकधन-
वन्तो वैश्या इत्यर्थः, सजातीयाधिक्यरूपे व्यतिरेकेऽपि पञ्चम्या अनुशि-
ष्टे । शौर्यादेवैश्यशौर्यादधिकत्वञ्च वैश्यशौर्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामा-

कुष्णकान्तीटीका ।

इदं प्राचीनमतानुसारेण । नव्यमते तु प्रतियोगितानिरूपकत्वमेव तदर्थः, अतः 'पठो
वडाङ्गिन्नो न पठादि'त्यादौ नानुपपत्तिरिति । परित्यज्येत्युक्त्यागार्थकः, तथा च गृहं
परित्यज्य गतः इत्याकारकस्तत्र बोध इति भावः । स चेति । तादृशार्थश्चेत्यर्थः ।
तेनेति । तादृशार्थस्य धात्वर्थमात्रसाकाङ्क्षत्वेनेत्यर्थः । न प्रयोग इति प्रामाणिक
इति शेषः । मर्यादा चेति । तथा च निरुक्तस्थलद्वये यथाक्रमेणार्थद्वयमिति भावः ।
शाब्दबोधप्रकारमाह—तेनेति । ननु किं नामाभिव्याप्तत्वं मर्यादा चेत्यत आह—
तदुभयञ्चेति । अभिव्याप्तत्वमर्यादोभयञ्चेत्यर्थः । निरुक्तं प्रागिति । 'नर्दी
यावन्मम पुरं, गृहं यावद् धनं तमे'त्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिश्च
क्रमेणार्थ इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । तत्पर्यन्तत्वं तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निह-
ष्टत्वरूपं मर्यादापदार्थः । तदभिव्याप्तत्वं तदारम्भकावयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वमि-
त्यादेः स्वयमेवोक्तत्वादिति भावः । वैश्यशौर्यादिमात्रवृत्तोति । वैश्यशौर्यत्व-
व्यापकेत्यर्थः । तथा च वैश्यशौर्यत्वव्यापकसङ्ख्यात्वव्यापकत्वं भेदे लभ्यते, तच्च न
निविष्टम्, अनतिप्रयोजनकत्वात्, अपि तु वैश्यशौर्यवृत्तिसंख्यात्वव्यापकत्वमेव भेदे
निवेद्यते, तत एव क्षत्रियस्य यत्किञ्चिच्छौर्यसंख्याया वैश्यशौर्यसंख्याभेदसत्त्वेन 'न
क्षत्रियेभ्यो वैश्याः शूरा' इत्यादिप्रयोगवारणसम्भवात् तादृशभेदस्य क्षत्रियशौर्यवृ-
त्तिसंख्यात्वाव्यापकत्वात् । केचित्तु तन्मात्रवृत्तित्वं तत्पर्याप्तत्वं, तदनिवेशे तत्प्रयोगा-
पत्तेरित्याहुः । तन्मन्दम्, व्यापकत्वादन्वयस्य सामान्यत्वस्य दुर्बलतया निरुक्तव्या-

(१) अपपरीवर्जने, आहमर्यादावचन, पंचम्यपाङ्परिधि (१।१।१०) इति पा०सूत्राण्यत्र
इष्टव्यानि ।

न्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमत्संख्यापर्याप्त्याधिकरणत्वम् ।
तच्छौर्यपर्याप्तसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्-
हुत्ववत्त्वन्तु न तथा, यस्यैकमेव शौर्यं यस्य च शौर्यद्वयमेव तद्वत्तः
'स शूर' इत्यादेरयोग्यतापत्तेः, तदुभयशौर्ययोः पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोरप्र-
सिद्धेः । इदन्तु बोध्यम्—'निरुक्तवैश्यादिशौर्याधिक्ये वैश्यादेः प्रकृतिल-
भ्यत्वादितरभागः खण्डशो वृत्त्या पञ्चम्या प्रतिपाद्यत' इति ।

[६] 'चैत्रस्य(१) घनं, वृक्षस्य शाखाः, स्फटिकस्य लौहित्यमि'त्यादौ

कृष्णकान्तोका ।

पकतानिवेशेनैवोपपत्तेः । न च तत्तत्संख्यात्वव्यापकत्वमेव भेदे निवेद्यते वृत्त्यन्तं परि-
चायकमेवेति वाच्यम् । अनन्तव्यापकतायाः पञ्चम्यर्थकल्पने गौरवात् । न च यस्य
कस्यचिद् वैश्यस्य क्षत्रियापेक्षयाऽधिकशौर्यसमशौर्यवत्त्वे तादृशप्रयोगो न स्यादित-
त्वात् । तादृशसंख्यात्वव्यापकत्वन्तु संख्यानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपम्,
अतो वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । 'न पच-
ती'त्यादौ अन्वयबोधानुरोधेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाः सर्वैः स्वीका-
रात् । न्यूनशौर्यवत्यपि समवायेन तादृशसंख्यावत्त्वात् पर्याप्तनिवेशः । केचित्तु तादृ-
शजातिमत्संख्यात्वेनानन्तसंख्यायास्तदर्थप्रवेशे गौरवात् बहुत्वत्वेन तन्निवेशनमुचि-
तमित्याहुः, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—तच्छौर्यपर्याप्तेति । अत्रापि पर्याप्तेति
सम्पातायात्, तत्तत्संख्यात्वव्यापकतानिवेशे च प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेरिति श्रेयम् ।
वस्तुतः स्वमते वृत्तित्वमात्रं निविष्टम्, एतन्मते पर्याप्तत्वम्, अत एव 'पर्याप्तसंख्या-
बहुत्वयोरप्रसिद्धेरित्यनेन पर्याप्तनिवेशनमपि दूषयिष्यतीति । तद्वत्—एकविधशौर्यवतः,
स—शौर्यद्वयवान्, तदुभयशौर्ययोः—तयोरेकविधद्विविधशौर्ययोः । पर्याप्तसंख्याब-
हुत्वयोरिति । तथा एकविधशौर्यं पर्याप्तसंख्याया द्विविधशौर्यं च बहुत्वस्य चाप्रसि-
द्धेरित्यर्थः । यद्यपि तदुभयेत्यसंगतम्, तथापि तत्तद्वृत्तित्वेनोभयत्वमुक्तम् । केचित्तु
तदुभयोरिति यथाश्रुतार्थकं, पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोरित्यत्र पर्याप्तबहुत्वसंख्याया इति
कल्पयन्ति, अत एव 'एकत्वं एकस्मिन्नेव पर्याप्तं न तु द्वित्वे' इति प्रतीतिबलादेकत्व-
संख्यायाः पर्याप्तिसत्त्वेऽपि ग्रन्थसंगतिरित्याहुः । प्रकृत्यर्थस्य प्रकृतिलभ्यत्वेन अवशि-
ष्टस्यार्थस्याप्रसिद्धया तत्र पञ्चम्या वृत्तिकल्पनमसम्भवीति प्रकृतेस्तात्पर्यग्राहकत्वे
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमो भज्येतेति पञ्चम्यास्तादृशविशिष्टार्थवृत्ताभावप्र-
तियोगित्वाधिकरणत्वजातिसंख्यादिषु खण्डशो वृत्तिमभ्युपगच्छति इदन्तु बोध्य-

स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विकरूपेणैव पण्ड्यर्थः, सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्थे परधने नेदं चैत्रस्थेत्यादेरयोग्यतापत्तेः, सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं, तच्च समुदितं न पण्ड्यर्थः, सामान्यतन्निष्ठधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात्, किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तत्वं च, विशेषस्तु समभिव्याहृतः क्षत्रियादिविशेष्यग्राह्यः, व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वम्, तथा च 'नराणां क्षत्रियः शूरतम' इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया पण्ड्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयलब्धस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे, शूरतमस्य च क्षत्रिये तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वव-

कृष्णकान्तीटीका ।

मित्यादिना । इतरभागः—शौर्याधिकरणत्वान्तभागः ।

समवेतत्वादिकमित्यादिना च स्वाश्रयसंयुक्तत्वादिरूपपरम्परादिपरिग्रहः । ननु किमेतत् सकलानामेव सम्बन्धानामेकत्रैव पण्ड्यर्थत्वम् ? इत्याकांक्षायामाह—प्रातिस्विकरूपेणेति । प्रत्येकमात्रवृत्तिस्वत्वादिनैव न तु सम्बन्धत्वाद्दृशान्यतमत्वादिनेत्यर्थः । केचित्तु प्रातिस्विकरूपेण क्रमिकत्वेन क्रमेणेति यावदित्याहुः । तन्मन्दम्, तथासत्येवकारव्यवच्छेदे दोषदानस्य समुचितत्वेन 'सम्बन्धत्वेन तथात्वे' इत्यादिग्रन्थस्यानुपपत्त्यपत्तेः अर्थान्तरकरणे च उदक्षरत्वापत्तेश्च । अयोग्यतापरोरिति । आधेयत्वरूपस्यैव चैत्रसम्बन्धस्य तद्धने सत्त्वादिति भावः । ननु तदादिपदशक्यतावच्छेदकानुगमकबुद्धिविषयत्ववत्सम्बन्धत्वमप्यनुगमकम्, अतो नैष दोष इत्यत आह—सम्बन्धत्वस्येति । दुर्वचत्वाच्चेति । इदमुपलक्षणम्—तादृशान्यतमतत्वाद्देर्दुर्ज्ञेयत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

निर्द्धारणस्थले शाब्दबोधप्रकारमभिधातुं भूमिकामाह—विशेषस्येति । तच्च तादृशधर्मवत्त्वञ्च । तन्निष्ठेति । सामान्यनिष्ठेत्यर्थः । स्वपदोपात्तत्वात्—सामान्यवाचकपदोपात्तत्वात् । ननु विशेष(त्व)स्य सार्वत्रिकत्वात् 'नराणां न क्षत्रियः शूरः' इति प्रयोगः(स्यात्?) यत्किञ्चिद्विशेषान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य क्षत्रियेऽसत्त्वात्, विशेषसामान्यभेदनिवेशे च 'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यपि प्रयोगो न स्यात् तादृशभेदस्यासिद्धेरित्यत आह—विशेषस्त्विति । तथा चेति, इत्याकारस्तत्र बोध इति परेणान्वयः । तादृशनरत्वावच्छिन्नेति । क्षत्रियान्यनरत्व-

च्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः । क्षत्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये 'नराणां क्षत्रियः सुन्दर' इत्यपि प्रयोगापत्तेः, क्षत्रियान्य-
 कुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात्, एवञ्च नरत्वावच्छिन्न-
 वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरतः ष-
 ष्ठ्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः । न च 'घटानां
 क्षत्रियः शूर' इत्यपि स्यात्, क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य स-
 त्त्वादिति वाच्यम् । 'राहोः शिर' इत्यादाविव प्रकृतेऽपि क्षत्रियान्वयिनः
 स्वप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । न च संख्यान्यसुबर्थस्य
 प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यस्वरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे
 प्रकारत्वायोग इति वाच्यम् । सम्बोध्यत्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः
 प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । न च 'नराणां क्षत्रियो द्रव्यमि'त्यपि स्यात्,
 क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति
 वाच्यम् । द्रव्यत्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियो-
 गित्वस्य बोधेन निर्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात् । यद्यपि भेदः प्रतियोगित्व-
 ञ्च द्वयमेव निर्धारणषष्ठ्यर्थः, क्षत्रियशब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य
 षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे पुनर्भेदस्य च प्रतियोगित्वे-
 ऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्व-
 यसम्भवात्, तथापि क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोक्त-

कृष्णकान्तीटीका ।

व्यापकाधेयत्वस्यार्थः । संसर्गघटकव्यापकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—क्षत्रियान्यनरस्ये-
 ति । नरत्वव्यापकत्वसुपेक्ष्य विशिष्टनरत्वव्यापकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—एवञ्चेति ।
 नरत्वव्यापकत्वनिवेशे चेति तदर्थः । उक्तवाक्यस्य—नराणां क्षत्रियः शूर इति वाक्य-
 स्येत्यर्थः । अयोग्यत्वापत्तिरिति । क्षत्रियभेदाधेयत्वस्य नरत्वव्यापकत्वादिति
 भावः । घटत्वावच्छेदेनेति कथनात् तादृशाधेयत्वं न प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धः, परन्तु
 स्वनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव लाघवादिति व्यञ्जितम् । बोध्यत्वादिति । तथा च
 घटाभेदस्य क्षत्रिये बाधात् न तादृशप्रयोग इति भावः । शङ्कते—न चेति । व्यभिचा-
 रेणेति । सम्बोध्यत्वस्य तत्र प्रकृत्यर्थप्रकारतयैव मानादिति भावः । शङ्कते—न
 चेति । समर्थत्वादिति । फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः । ननु क्षत्रिय-

रविभक्त्यर्थ एव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वया-
सम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो, न त्वन्यतामात्रम् । न च
'नरस्य क्षत्रियः शूर' इत्यपि स्यात्, 'पाणिपादस्य पाणिः पवित्र' इत्यत्रे-
वान्यत्राप्येकवचनस्य निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्यभावात्, अत एव 'द्वन्द्वः
सामासिकस्य चे'ति गीतापि सङ्गच्छते, एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठासप्तयो-
रुक्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा । ननु 'पाथःपृथिव्योर्जलं स्ने-
हवदि'त्यादौ जलभिन्नयोः पाथःपृथिव्योरप्रसिद्धेः पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभे-
दप्रतियोगित्वस्य स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । न च द्विपदद्वन्द्वोत्तरनि-
र्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रतियोगित्वमेवार्थः, तन्निष्ठे चान्यतरस्मिन्नेक-
पदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः, तथा च जलान्यो यः
पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्तत एवेति
वाच्यम् । तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्य-
स्यायोग्यतातादवस्थ्यात्, 'पाथःपृथिव्योस्तेज उष्णमि'त्याद्यप्रयोगेन निर्द्धार-
णषष्ठ्यास्तादात्म्यवाचिताग्नौव्याद्, 'घटतद्विन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादिमानि'-

कृष्णकान्तीटीका ।

पदादेव क्षत्रियलामसम्भवे किं षष्ठ्यर्थमव्ये तन्निवेशेनेत्याशङ्क्य समोचते—यद्यपी-
त्यादिना । ननु निर्द्धारणस्थले एकवचनप्रयोगोऽपि स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—न
चेत्यादि । तथाप्रयोगे साधकमप्याह—अत एवेति । सामासिकस्येति स्वार्थे
इकण् । ननु 'पाणिपादस्य पाणिः पवित्र' इति प्रयोगोऽसिद्ध एव पाणिपादोभयत्वा-
वच्छिन्ने पाणिभेदासत्त्वात्, तत्समाहारे पाणिभेदसत्त्वेऽपि समाहारभेदस्य पाणाव-
भावात्, किन्तु सम्बन्धे षष्ठी, एतेन गीताग्रन्थोऽपि व्याख्यात इत्यत आह—
एकवचनेति । अप्रसिद्धेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदे-
शभेदास्वीकारादिति भावः । शङ्कते—न चेति । तन्निष्ठे चेति । तथा चान्यतर-
त्वस्याव्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्ने एकदेशभेदसत्त्वे बाधकाभाव इति भावः ।
तादात्म्यस्येति । तस्यापि षष्ठ्यर्थत्वस्योक्तत्वादिति भावः ॥ तादवस्थ्यादिति ।
अन्यतरभेदस्य षष्ठ्यर्थत्वे 'नरघटयोः क्षत्रियः शूर' इति प्रयोगापत्तेरिति भावः ।
ननु 'घटेषु क्षत्रियः शूर' इति प्रयोगवारणाय तत्रत्यषष्ठ्यास्तादृशार्थकत्वेऽपि पाथः-
पृथिवीतिद्वन्द्वोत्तरषष्ठ्यास्तादृशार्थकत्वं न वाच्यमित्यत आह—पाथःपृथिव्योस्तेज

स्यादौ घटतद्विज्ञान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोधयितुम-
शक्यत्वाच्चेति चेन्न । द्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्याः पर्याप्तसंख्याश्रयेऽपि श-
क्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्वत्वरूपनिर्द्धार्यभेद-
स्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् । 'पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवादि'त्यादौ जलमि-
न्नो यः पाथःपृथिवीपर्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिस-
स्नेहाभिन्नं पाथःपृथिवीपर्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकाभावात् ।
'घटपटमठानां घटः कम्बुग्रीवादि'मानित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयधीः ।

इदन्तु बोध्यम्-यःोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्येनान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धार-
णषष्ठ्या भेदप्रतियोगित्वमर्थः, यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वमतो 'नराणां क्षत्रिये शौर्यमि'त्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृ-
त्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्यादौ प्रतीयते न तु तादृशभे-
दस्य, 'नराणां क्षत्रिये रूपमि'त्यपि प्रयोगापत्तेः । 'नराणां मध्ये क्षत्रियः
शूर' इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह
सम्भेदे 'हेचैज !' इत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । 'नरेषु क्षत्रियः शूर'
इत्यादौ निर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत्तु- 'नराणां
क्षत्रियः शूरतमः' इत्यादौ 'राहोः शिर' इत्येवाभेद एव षष्ठ्यर्थस्तादा-
त्म्यं वा, तथा च नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

इत्यादि । ननु तथाप्युच्चारणभेदेन षष्ठ्यादिभिन्नतले तत्रत्यषष्ठीव्यक्तेस्तादृशार्थ-
कत्वं न वाच्यम् इत्यत आह—घटतद्विज्ञानयोरिति । समाधत्ते—चेन्नेति ।
बाधकाभावादिति । तादृशसंख्याया द्वित्वरूपत्वेऽपि संख्यात्वस्य व्यासज्यवृ-
त्तितानवच्छेदकत्वादिति भावः । उक्तरीत्यैवेति । तत्रापि घटभिन्नो यः घटपटम-
ठपर्याप्तसंख्याश्रयः तदवच्छिन्नवृत्तिकभेदस्य प्रतियोगिकम्बुग्रीवादिमदभिन्नो घटपट-
मठपर्याप्तसंख्याश्रयः कम्बुग्रीवादिमानित्यन्वयधीरित्यर्थः ।

न तु तादृशभेदस्येति । प्रतियोगित्वं शौर्यादौ प्रतीयत इति पूर्वेष्वान्वयः ।
कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—नराणामित्यादि । सम्भेदे—समभिव्याहारे । इत्यादा-
विवेति । तत्रापि प्रथमाया इव हेतुशब्दस्यापि सम्बोध्यार्थकत्वादिति भावः । मता-
न्तरमुपन्यस्य दूषयति—यस्त्विति । लाघवादाह—तादात्म्यं वेति । वाक्यार्थ

र्थः, तेन 'नराणां क्षत्रियोऽर्जुन' इत्यादिको न प्रयोगः, नराभिन्नक्षत्रिय-
त्वावच्छेदेनार्जुनाभेदस्यासत्त्वात्, न वा 'नराणां वानरः पशुरि'त्यादिकः,
कीशे(१) पश्वभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहात्-इति । तत्तुच्छम्, नरा-
'णां क्षत्रियः प्राणी, क्षत्रियाणां नरः शूर' इत्यादिवाक्यस्य दुर्बारापत्तेः ।

केचित्तु 'नराणां क्षत्रियः शूर' इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः शूरभिन्नो न-
राभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्येवमन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छेदेन धियमुररीकु-
र्वन्तो भेदमभेदञ्च निद्वारिणवाचिषष्ठासप्तम्योरर्थमाहुः । तच्चिन्त्यम्, ना-
मार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः,
स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्याशून्यमुबर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वेन पृथ्वर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः ।

'क्षितौ घटस्तन्तुषु पटः, स्फटिके लौहित्यामि'त्यादौ दौशिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमभिव्याहृतसमस्या
बोध्यते, तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा क्रियायां मूर्तान्यद्रव्ये वा

कृष्णकान्तौटीका ।

इत्यनेनावच्छेद्यावच्छेदकभावो वाक्यार्थमर्थ्याद्या भासत इति व्यञ्जितम् । तेन-
अवच्छेदकभाननियमेन, न प्रयोग इत्यत्र हेतुमाह-नराभिन्नेति । अर्जुनाभेदस्य
नराभिन्नक्षत्रियत्वाव्यापकत्वादिति भावः । दुर्बारापत्तेरिति । क्षत्रियाभिन्ननर-
त्वावच्छेदेन प्राण्यभेदस्य नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूराभेदस्य सत्त्वादिति भावः ।

मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति-केचिद्विचिन्तयति । परित्यागापत्तेरिति । तथा च
नरस्य मुख्यविशेष्यत्वानुवपत्तिरिति भावः । ननु क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकः
शूरभेद इत्यादिबोधे न किञ्चिद्वाधकमित्यत आह-स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैवेति ।

कथमित्याकाङ्क्षायाह । तथैवेति । नन्वाधेयतामात्रस्य तादृशसम्यर्थत्वे
क्षतिविरहात् किं सप्तमीविशेषस्याधेयताविशेषबोधकत्वमुक्तमित्यत आह-अन्यथेति ।
क्रियायामिति । ननु कालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबोधकत्वोक्तौ
नैव दोष इत्यत आह-मूर्तान्यद्रव्य इति । मूर्तौ इत्यस्यैव सम्यक्त्वाद्द्रव्यपदं गोब-
लीवर्देन्यायादविरुद्धम् । क्वचिन्मूर्तान्येति पाठः, स च प्रामादिकः, मूर्तस्यैव दिगुपाधि-
तया मूर्तान्यस्मिन् दिक्कृतविशेषणतया वृत्त्यसम्भवात् । न च कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नाधेयताबोधसम्भावनायां स्थलद्वयमुक्तं दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयताबो-
धस्थलन्तु ग्रन्थकृता नोक्तमित्युक्तौ न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । तथापि मूर्तान्य-

(१) वानर, मर्कटो वानर' कीश' इत्यमरसिंहोक्तेः ।

पटत्वमित्यपि प्रयोगपक्षेः, क्रियादावपि कालिकादिसम्बन्धेन पटत्वादेवृ-
त्तिमत्त्वात् । 'घटे कालिकेन दिक्कृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमि'त्यादौ
तादृशसम्बन्धवाचिशब्देन समभिव्याहृतैव सप्तमी । एवञ्च कालत्वान्त-
र्भावेन शक्तिमद्भ्यः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नाधेयत्वस्य बोधनाय "कालभावयौः सप्तमी" इति विध्यन्तरमपि सङ्ग-
च्छते, अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहात् । तथा च 'शरदि पुष्पन्ति
सप्तच्छदा' इत्यत्र शरस्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वन्तः सप्तच्छदा इत्यर्थः,
पुष्पतेरुत्पादरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोपस्थापनात्, तत्रैव च तिङर्थे व्यु-
त्पत्तिवैचित्र्येण सुबर्थस्याधेयत्वस्यान्वयादत एव पलाशादेः शरस्कालीन-
पुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनोत्पत्तिमत्त्वेऽपि 'शरदि पुष्पन्ति पलाशा' इत्या-

कृष्णकान्तीटीका ।

त्वोपादानवैयर्थ्यापत्तेः, व्यावर्त्तनीयसकलाप्रदर्शनेन न्यूनत्वापरेऽवेति सम्प्रदायविदः ।
नव्यास्तु-ननु क्रियायां पटत्वमित्यस्येदानीं पटत्वमित्यादिभिः समानविषयकतया
सप्तमी न निरुक्तरूपाक्रान्तेत्याधेयताविशेषोपादानव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्यतः स्थला-
न्तरमाह—मूर्त्तान्यद्रव्य इति । तत्र 'मूर्त्ते पटत्वं, द्रव्ये पटत्वमिति प्रयोगद्वयं युज्यत
एव पटस्य मूर्त्ततया द्रव्यतया च समवायेन पटत्वस्य तत्र वृत्तेः मूर्त्तान्यस्मिन्नपि
ज्ञानादौ विषयितया पटत्वस्य वृत्तेर्मूर्त्तान्यद्रव्य इत्युक्तम् । मूर्त्तान्यद्रव्य इति पाठः
ग्रामादिकः, द्रव्य इत्यस्य वैयर्थ्यात्, वाकारासंगतेश्च । इत्यपीत्यपिकारात् स्वासमा-
नकालीने पटान्यमूर्त्ते पटीयरूपमित्यादिप्रयोगसंग्रहः, क्रियादावित्यादिपदात् स्वा-
समानकालीनपटान्यमूर्त्तस्यापि संग्रहः । कालिकादीत्यादिना दिक्कृतविशेष-
णतापरिग्रहः । पटत्वादेरित्यादिपदात् पटीयरूपादेः परिग्रह-इति सम्भक् व्या-
चक्रुः । सप्तमोविशेषणसमभिव्याहृतान्तव्यावृत्तिमाह घटे कालिकेनेत्यादि ।
एवञ्च—निरुक्तसप्तम्याः कालिज्ञानसम्बन्धावच्छिन्नज्ञाधेयताबोधकत्वे चेत्यर्थः,
संगच्छत इति परेजान्वयः । तदनिर्वाहात्—कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-
बोधानिर्वाहात् । शाब्दबोधप्रकारमाह—तथा चेति । ननु पुष्पत्वात्त्वर्थस्यो-
त्पादावदितत्त्वात् कुतप्तादृशार्थ इत्यत आह—पुष्पतेरित्यादि । ननु शरदि
पुष्पन्ति पलाशा इत्यपि प्रयोगः स्यात्, वसन्तोत्पत्तिकस्य पलाशपुष्पस्य
शरत्कालेऽपि सत्त्वादित्यत आह—तत्रैव चेति । तिङर्थं उत्पाद एव चेत्यर्थः, सुव-
र्थसप्तमीरूपस्य तिङर्थद्वयार्थयोरन्वयबोधास्वीकारात् व्युत्पत्तिवैवित्र्येणेत्युक्तम् । अत एव-

दिको न प्रयोगः । 'शरदि पुष्पन्ति पद्मिन्य' इत्यादिकस्तिव्ययत एव ।
'शरदि सुन्दरश्चन्द्रमा' इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधिका सप्तमी
कालसप्तम्येव ।

'शरदि पुष्पन्ती'त्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्तिरर्थः तिङ्स्त्वारम्भकत्वम्, त-
थाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यारम्भकाः सप्तच्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति
तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ।

(१) 'गोषु दुह्यमानासु आगत' इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्षं कालार्थक-
कृदन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकृदन्तनामप्रवृत्तिनिमित्तीभूतं वर्त-
मानकालवृत्तित्वमर्थः, पाचकत्वमित्यादाविव प्रकृतेऽपि शब्दबोध्यताव-
च्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात्, तथाच गवाभिन्नानां वर्तमानदोहनकर्मणां
सम्बन्धिनि वर्तमानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः, गवां तत्कालवृत्ति-
दोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु फलितार्थः । सर्वसाधा-

कृष्णकान्ताटीका ।

तादृशाधेयत्वस्योत्पत्तावन्वयादेव । इत्यत एवेति । शरत्कालेऽपि तत्पुष्पोत्पत्तेरिति ।
ननु शरदि सुन्दरश्चन्द्रमा इत्यत्रापि काले सप्तमी स्यात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधे-
यताबोधकैत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत्रेष्टापत्तिमाह शरदि सुन्दर इति ।

प्राचाम्मतमुपन्यस्यति शरदि पुष्पन्तीत्यत्रेति । आरम्भकत्वमिति, अर्थ
इत्यन्वयि । तच्चिन्त्यमिति । तस्य तिङर्थत्वे प्रयोजनाभावेनाधेयत्वापेक्ष्योत्पत्तेर्गुणत्व-
ञ्जेति चिन्ताबोजम् । तादृशेत्यादि । गवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्षकालार्थकैत्यर्थः । प्रवृ-
त्तिनिमित्तीभूतं-तज्जन्यबोधविषयतावच्छेदकीभूतम्, इदञ्च वर्तमानकालान्वयि । आन-
शादेर्धर्तमानकाले विधानात्तत्कालस्य दुह्यमानपदबोध्यतावच्छेदककाल एव प्रकृते भाव-
पदार्थ इति भावः । ननु शब्दबोध्यतावच्छेदकस्य भावपदार्थत्वमपसिद्धान्तं, भावपदेन
क्रियायाः शक्यतावच्छेदकस्य बाधोचनात्, दुह्यमानोद्वेग्यत्वेन शक्यभावात्, काल-
स्य क्रियात्वाभावाच्चेत्यत आह पाचकत्वमित्यादि । तस्य-तादृशकालस्य भाव-
त्वादिति । तथा च "तत्त्वौभावे" इति सूत्रस्य भावपदस्य तादृशार्थपरत्वेऽत्रापि
भावपदस्य तादृशार्थकत्वं नापसिद्धान्तमिति भावः । तत्र शब्दबोधप्रकारमाह—
तथा चेति । गवाभिन्नानामिति । तथा च गोष्विति विशेषणपदं आगत इति । ननु
तत्तत्प्रयोगाधिकरणकालत्वरूपवर्तमानत्वं नानुगतम्, अत आवश्यकतत्तद्ब्यक्तित्वेन त-
न्निवेशयति गवामित्यादि । सर्वसाधारणस्येति । सकलतत्तत्प्रयोगाधिकरणसा-

(१) अथ 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति (२।२।३७) पाञ्चश्लोकभावसप्तम्यर्थोदाहर-
णान्याह गोष्विति ।

णस्य वर्तमानत्वस्यासत्त्वाद् 'गोषु दुग्धास्वागत इत्यत्र' गवाभिन्नानां वर्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति बोधः, 'गोषु दोग्धव्यासु आगत' इत्यत्र च गवाभिन्नानां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तादृशकाले आगत इत्याकारः । 'नष्टेषु गोषु आगत' इत्यादौ वर्तमानकालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्सम्बन्धित्वमक्षतमेव । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' । 'भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्वपेत्' इत्यादावप्युक्तदिशैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः । पाचकादिकं कूदन्तमपि न कालार्थकतदन्तम्, कालार्थकप्रत्ययान्तमपि दृष्टचरादिकं न तदर्थककूदन्तम्, अतश्चैत्रेषु पाचकेषु व्रजति, मैत्रेषु दृष्टचरेषु पश्यती'त्यादिको न प्रयोगः । 'स्तोकं मैत्रस्य गते तिष्ठती'त्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य मैत्रीयातीतगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयबोधे कारककूदन्तबोध्यतावच्छेदक एव वर्तमानकालो भावपदार्थो वाच्यः । निरुक्तश्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति न तु नामाद्यर्थे,

कृष्णकान्तीटीका ।

धारणस्यैत्यर्थः । तत्काले—वर्तमानकाले इत्यर्थः । न च वर्तमानकालस्य दुग्धादिपदबोधकतावच्छेदकत्वाभावात् कथं तादृशकालवृत्तित्वं सप्तम्या बोध्यत इति वाच्यम् । अतीतत्वविवक्षित्वयोरपि वर्तमानकालवृत्तित्वात् । तादृशकाले—वर्तमानकाले इत्यर्थः । अधिकरणत्वमपहाय सम्बन्धित्वनिवेशव्यावृत्तिमाह नष्टेष्विति । यथाकथञ्चिदिति । स्वप्रतियोगिकनाशसम्बन्धिन (त्वम्?) इत्यर्थः । उक्तदिशैवेति । वर्तमानध्वंसप्रतियोगिदर्शनविषयपरमात्मसम्बन्धिवर्तमानकालवृत्तिक्षयप्रतियोगीनि अस्य जीवात्मनः कर्माणीत्यर्थः, विप्राभिन्नवर्तमानध्वंसप्रतियोगिभोजनकर्तृसम्बन्धिवर्तमानकालवृत्तिपिण्डकर्मताकदर्भाधिकरणकनिर्वाप इष्टसाधनमित्यर्थश्च क्रमेण बोध्यः । कालार्थकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह पाचकादिकमिति । ननु कालप्रत्ययान्तत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ किं कृत्पर्यन्तनिवेशेनेत्यत आह कालार्थकप्रत्ययान्तमपीति । न तदर्थकेति । न कालार्थकेत्यर्थः । ननु तयोस्तथात्वे का क्षतिरित्यत आह अत इति । न प्रयोग इति । तथा च तदनिवेशे तादृशप्रयोगः प्रामाणिकः स्यादिति भावः । अन्वयबोध इति । आनुभविके सतीति शेषः । वाच्य इति । भावविहितकप्रत्ययान्तस्य कारककूदन्तत्वाभावादिति भावः । ननु गोषु दुग्धमानाद्य वद इत्यपि प्रयोगः स्यात्, वटादेरपि तादृशकालवृत्तित्वादित्यत आह—निरुक्तश्चायम्

तथैव साकाङ्क्षत्वात् , अत एव घटादेर्दुह्यमानगवाद्यधिकरणवर्तमानकाल-
वृत्तित्वेऽपि 'गोषु दुह्यमानासु घट' इत्यादिको न प्रयोगः । यत्तु — 'गोषु
दुह्यमानासु आगत' इत्यादौ पूर्वस्याः सप्तम्याः कर्मत्वं, परस्यास्तु कालवृ-
त्तित्वं, शानजादिकृताञ्च भावविहितत्वाद्दर्शमानादिकालमात्रं तादृष्येणार्थः,
तेन गोकर्मकवर्त्तमानदोहनकालवृत्त्याऽऽगतिमानित्याकारस्तत्र बोध—इति ।
तत्तुच्छम्, गोदुह्यमानयोरभेदबोधस्यापलापापत्तेः, भावक्तान्तान्मनो नपुंस-
कत्वनियमात् 'गोषु दुग्धासु' इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः, 'गोषु चैत्रेण दुग्धा-
स्वागत' इतिवद्गोषु चैत्रस्य दुग्धासु आगत' इत्यपि प्रयोगापत्तेर्भावक्तान्तस्य-
कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठ्या अग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात्, सप्तम्याः कर्मादिवा-
चितायामनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात्, 'गोषु यान्तीषु गच्छती'त्यादौ
कर्त्तर्येवानुशिष्टस्य शतृप्रभृतेर्भावे विधानायोगाच्चेति दिक् ।

हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् ।

चतुर्थीवाधिका माहुश्चूर्णि—भागुरि—वाग्भटाः ॥

इति भर्तृहरिस्मरणात् 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यत्र चर्म प्राप्तुं द्वीपि-
नं हन्तीत्यर्थः । 'चर्मणे द्वीपिनं बध्नाति, हिनस्ती'त्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न
हन्तेः कर्म, 'वित्ताय विप्रं हन्ती'त्यादौ हन्तेः कर्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि
वित्तादिकं न तदुपष्टब्धं, दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुष्टम्भाख्यसंयोगस्यो-

कृष्णकान्तीदाका ।

मिति । कुत इत्याकांक्षायामाह तथैवेति । मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—यस्त्विति ।
अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—भावक्तान्तेति । सम्पदादिशब्दवत् कथञ्चिदुपपादनेऽपि
दोषान्तरमाह गोषु चैत्रेणेति । इष्टापत्तावग्याह सप्तम्या इत्यादि । प्रमा-
णाभावादिति । सन्निभक्तरानुशासनिकातिरिक्ते न लक्षणेति नियमादिति भावः ।
ननु तादृशनियमोऽप्रामाणिकः, तथासति तृतीयाथोऽवच्छेदकत्वमित्याद्यभिधानस्य
ग्रन्थकर्तृणांमुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरित्यत आह गोषु यान्तीष्वित्यादि । कारिका-
यामुपष्टम्भादित्यस्योपष्टम्भकसंयोगाश्रयादित्यर्थः । हिसार्थकघातमुपेक्ष्य हनघातनिवे-
द्यावृत्तिमाह चर्मणि द्वीपिनं बध्नातीति । उपष्टम्भनिवेद्यावृत्तिमाह
वित्तायेति । अत एव—दन्तादिष्वेव तादृशसंयोगस्वीकारादेवेत्यर्थः । कथमित्याका-
ङ्क्षायामाह समवायिनेति । तदभावात्—उपष्टम्भाख्यसंयोगास्वीकारात् ।

पगमात् , अत एव शृङ्गं प्राप्तुमित्यर्थे 'शृङ्गे हरिणं हन्ती'त्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात्(१) ।

मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।

का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर ! शाखासृगे जरति यस्तव षाणमोक्षः ॥

इत्यादौ तु करिण्युपपृच्छमपि मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वा-
हर्तुमित्यादि ।

‘उपरोगे स्नानं, विवाहे श्राद्धमि’त्यादौ स्नानादातुपरागादिजन्येष्टज-
ष्टजनकवलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते, ‘गोवधे प्रायश्चि-
त्तमि’त्यादौ तु दुरितनाशकत्वेन विहितत्वरूपस्य प्रायश्चित्तस्यैकदेशे दुरि-
तादौ गोवधादिजन्यत्वलक्षणं तन्निमित्तकत्वम् ॥ ९४ ॥

॥ * ॥ इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्तिप्रकाशिकायां

कारकप्रकरणं समाप्तम् ॥ * ॥

(६) आख्यातप्रकरणम् ।

तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तां तिङं लक्षयति
विभजते च—

स्वेतरप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे बोधनक्षमाः ।

प्रत्ययाः स्वार्थसंख्यायास्तिङो दशविधाश्च ताः ॥९५॥

कृष्णकान्तटीका ।

निमित्तसप्तमीत्यलमाह—उपरोगे स्नानमि’त्यादि । ननु निमित्तसप्तम्या
उक्तार्थकत्वे गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ का गतिः, इष्टे तादृशगोवधजन्यत्वासम्भवात्
तत्रार्थान्तरमाह गोवध इत्यादि । दुरितनाशकत्वेनेति—दुरितनाशमात्रजनकत्वे-
नेत्यर्थः । विहितत्वं—विधिबोधितत्वम् , अत एव पापक्षयमात्रसाधकत्वेन विधि-
बोधितं कर्म प्रायश्चित्तमिति तु स्मार्ताः ॥ ९४ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृत—कारकार्थतरार्थनिरूपणशब्दशक्ति-

प्रकाशिकाटीका समाप्ता ॥ * ॥

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः प्रत्य-
यास्तिके उच्यन्ते । प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधि-
कापि न स्वेतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः । 'चैत्रस्तथे'त्यादौ स्वार्थैक-
त्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः । ताश्च तिङो-लङ्१ लोट्२ लिङ्३
लङ्४ लुङ्५ लिङ्६ लुङ्७ आशीर्लिङ्८ लङ्८ लङ्१० भेदेन दशविधाः ।

ननु 'चैत्रः पचती'त्यादौ प्रथमयैवान्यत्र क्लृप्तशक्तिकया चैत्रादेरे-
कत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः, 'चैत्रो मैत्रश्च गच्छत'
इत्यादावपि चेनैव निपातेनोपस्थितस्य द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावनुभवात् । न च
तसाद्युपस्थाप्यस्य धात्वर्थावच्छिन्नकृत्यादेर्विशेष्यविधयाऽन्वयबोधं प्रत्यवश्यं
तसादिसमानवचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा 'पचतः, पचन्ति

कृष्णकान्तीटीका ।

विवृणोति—स्वभिन्नेत्यादि । स्वं-लक्ष्यत्वेनाभिमतं, तथाच स्वभिन्नप्रत्यया-
न्तनामार्थधर्मिकस्वार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयाणुपूर्वमत्-
प्रत्ययत्वं तिङत्वमिति पर्यवसितम् । तत्र प्रथमायां स्वेतरस्त्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—प्रथ-
मा त्विति । न स्वेतरप्रथमान्तस्येति, नाम्नोऽर्थे इति पूर्वैणान्वयः । तद्व्युदासः—
प्रथमाव्युदासः । प्रत्ययत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—चैत्र इत्यादि । दशविधाश्च ता इति
विभागग्रन्थं विवृणोति ताश्चेति । सप्तम्या (तृतीयाय?) अपि संज्ञा लिङ्, अतो वैलक्ष-
ण्याशीर्लिङ् इत्युक्तम् । शङ्कोते—नन्विति । विनिगमनाविरहं निराकरोति—अन्यत्रे-
ति । आख्यातासमभिव्याहारस्थले चैत्र इत्यादौ एकत्ववाञ्छैत्र इत्याद्यन्वयबोधात् इति
भावः । मानाभाव इति । तथा च स्वार्थसंख्याऽप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति भावः । ननु
'चैत्रो मैत्रश्च गच्छत' इत्यादौ द्वित्ववाचकप्रथमाया अभावात् तत्रागत्या आख्यात-
स्य संख्यावाचिताप्रौढ्ये आख्यातत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वमुपेयते इत्यतिप्रसक्तिभङ्गाय
संख्यात्वस्यैव तच्छक्यतावच्छेदकत्वात् नाख्यातैकवचनेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्काम् निराक-
रोति—चैत्र इत्यादि । अनुभवादिति । तथा च कथमाख्यातस्य संख्यावाचिता-
प्रौढ्यमिति भावः । ननु तादृशप्रयोग एवासिद्धः कुतस्तदनुरोधेन निपातस्य संख्यार्थक-
त्वकल्पनमित्याहुं क्व निषेधयति—न चेत्यादि, उपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वाद्दि-
त्यन्तेन । कृत्यादेरित्यादिना आश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः । अन्वयबोधं प्रतीति ।
तादृशकृत्यादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधं प्रतीत्यर्थः । नन्वेतावता 'चैत्रो मै-
त्रश्च गच्छत' इत्यादौ तादृशकृतेरभाने का क्षतिः, संख्याभाने बाधकाभाव इत्यत इ-

वा 'चैत्र' इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्तृत्वादेरन्वयबोधोपत्तेः, तथा चोक्तस्थले तिङ्र्थसंख्याया अन्वयधीरेव न, भावनाविशेष्य एव तिङ्ः स्वा-
र्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यम् । द्वित्वाद्यनवच्छिन्न एव ना-
मार्थे तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वयबोधने तत्समानवचनान्तनामोप-
स्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्तदवच्छिन्ननामार्थे तु तसादिना तादृशस्वार्थबोधने
प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् । अत एव 'स च त्वञ्च
गच्छथः, स च त्वञ्चाहञ्च गच्छाम' इत्यादौ युगपन्नानापुरुषेष्वपि एक-
क्रियान्वयस्थले सुबाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः । अस्तु वाऽऽख्यातस्य द्विव-
चनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वम्, तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं मानाभावा-
त्, सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशार्थां तिपा चैत्रादावेकत्वानुभवस्य सन्दिग्ध-
त्वात्, अन्यथा तिङ्ः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वधीदशायामपि 'चैत्रः पचती'त्या-
दितः पाककर्तृत्वादेश्चैत्रादावन्वयानुभवानुरोधेनाभिहिताधिकारीयप्रथमायाः

कृष्णकान्तिका ।

पसंहरति—तथा चेति । भावनाविशेष्य एवेति । आख्यातार्थविशेष्य एवेत्यर्थः ।
अपचन्न चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगोपापत्तेरिति भावः । वाच्यत्वादिति । तथा च आ-
वनाया अभाने संख्यामानासम्भवात् 'चैत्रो मेत्रश्च गच्छत' इत्यादौ तिङ्र्थसंख्याभा-
नप्रसक्तिरेव नास्ति कुतस्त्वदनुरोधेन तिङ्ः संख्यावाचकत्वं कुतो वा तन्निराकरणमिति
भावः । तन्त्रत्वादिति । तथा च तत एव 'चैत्रो मेत्रो गच्छत' इति प्रयोगवारणा-
दिति भावः । तन्त्रत्वादिति । तथा च चकारद्वयेनैव द्वित्वबोधनात् तादृशप्रयोगः
प्रामाणिक एवेति भावः । अत एवोक्तस्थले प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वा-
देवेत्यर्थः । अनूक्तस्थले चकारस्य द्वित्वादिवाचकत्वं न दृष्टव्यम्, अस्तु वा तस्य तथा-
त्वं विनिगमनाविरहात् तसादेस्तत्त्वं सिध्यतीत्यत आह—अस्तु वेति । मानाभा-
वादिति । तथा आख्यातलक्षणस्यैकवचनतिवादावग्याप्तिरिति भावः । ननु सुपामे-
कत्वाद्यशक्तत्वग्रहदशायामपि तिपा चैत्रादावेकत्वाद्यनुभवादवैक्यवचनस्यैकत्वे शक्तिरा-
वयकीत्यत आह—सुपामित्यादि । सन्दिग्धत्वादिति । तथा आख्यातैकवचनं
एकत्वशक्तं तादृशशक्तत्वग्रहकालीनैकत्वानुभवजनकत्वादित्यनुमानं न सम्भवति, सा-
ध्यव्याप्यतया प्रकृतहेतुसत्तानिश्चयाभावादिति भावः । तादृशानुभवस्य सन्दिग्धत्वे
विप्रतिपन्नं प्रति प्रतिबन्धिमाहान्यथेति । 'सन्दिग्धस्याप्येकत्वे आहान्यथेति' इत्य-
प्याहुः । प्रथमाया इति । पचतीत्यादेरसमभिग्राहारेऽपि तादृशवाच्यवारणाय ज्ञापदेव-

शपादेर्वा कर्तृत्वादिवाचितापत्तेः । न चाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्त्यान्येक-
कवचनादित्येवमनुमानं मानम्, अप्रयोजकत्वात्, स्वमृदादिसप्ता-
न्यतमत्वं सुत्वादिदिसप्तानां प्रत्येकं वा धर्ममपेक्ष्यातिपुरोस्तिवा-
दिसप्तषष्ठ्यन्यतमत्वरूपस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वात् सुत्वादिप्रत्येकरूपेण
ज्ञानादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शाब्दमतावनुप्रवेशाच्च ।
वतु—केवलादपि 'पचती'त्यतः पक्तैकत्ववानित्यनुभवादाख्यातैकवच-
नस्यापि संख्यावाचित्वं शक्यता निरूढलक्षणया वा तिपा कर्तु-
रुपस्थापनात्—इति । तत्तुच्छम्, आख्यातस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्व-
र्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थसंख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात्, अन्यथा
'चैत्रः पचती'त्यादौ सुपा चैत्रादौ तिपा च पक्त्यर्थैकत्वबोधनेऽनुभववाचि-
तस्य द्विविधैकत्वभानस्य दुर्वारतापत्तेः ॥ ९५ ॥

अस्तु वा तत्र यथा तथा तथापि 'मत्स्यण्डी फाणितं खण्डवि-
कारौ, देवो विप्रश्च विबुधावि'त्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि मत्स्यण्डीप्रभृतौ

कृष्णकान्तोटीका ।

ति । इकते—न चेति । अप्रयोजकत्वादनुकूलतर्कविरहात् । निरुक्तसप्तान्यतमत्ववदकमे-
दानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविहेण तादृशसप्तानामन्यतमत्वानां शक्यता-
च्छेदकत्वापेक्षया छप्त्वादिसप्तानामेव तथात्वमुचितमिति तदेवाह—सुत्वादि-
दीति । शक्ततानवच्छेदकत्वादिति । ननु तादृशान्यतमत्वस्यैकत्वशक्ततानवच्छे-
दकत्वेऽपि प्रत्येकधर्माणां तथात्वे बाधकाभावः, एवं छत्वादिपदज्ञानविरहदशार्थां ति-
प्त्वादिना पदज्ञानादेकत्वोपस्थित्या शाब्दबोधोदयावश्यकत्वेनापि प्रत्येकधर्माणां तथात्वं
स्वीकरणीयम् ? नेत्यत आह—सुत्वादीति । तथाच तथाविधैकत्वोपस्थित्यनन्तरं शा-
ब्दबोध एव न जायते इति भावः । मतान्तरमुपन्यस्य निरस्यति—यत्त्विति । सं-
ख्यावाचित्वमिति । ननु कर्तृरुपस्थापकपदाभावात् कथं तादृशबोध इत्यत आह—
शक्त्येत्यादि । वैयाकरणमतानुप्रवेशभयादाह—निरूढेति । व्युत्पत्तेरिति ।
तथा चोक्तस्थले पाककर्तृरन्वयिनोऽभावात् न तादृशान्वयबोध इति भावः । अन्यथा—
उक्तव्युत्पत्त्यनादरे । दुर्वारतापत्तेरिति । निरुक्तव्युत्पत्तिलोकारे एकधर्मावच्छिन्ने
एकमेवैकत्वं भासते 'सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात् ॥ ९६ ॥

ननु तिप्त्वादिना पदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दज्ञानकत्वे मानाभावः, विनि-
गमनाविहेणापि तस्यास्तथात्वं सेतुस्यतीति अत आह—अस्तुवेति । द्वित्वादि-

सुपो द्वित्वादिबोधकत्वात् तस्यामतिव्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह—
स्वेतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यके ।

शाब्दे स्वरूपायोग्यो वा प्रत्ययस्तिङिति स्मृतः ॥९६॥

तिबाद्याः साक्षीतिशतं (१८०) पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छि-
न्नावगाहितार्कं शाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः, 'पचंश्चैत्रो गच्छती'त्यादित इव
'पचती चैत्रो गच्छती'त्यादितो जात्यपि पक्तृत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकान्वयम-
तेरनुत्पादात्, धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेयताके तत्तुल्ययोगक्षेम एव चा-
न्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वात् । अत एव 'चैत्रः पचती'त्यत्रेव 'चैत्रो न
पचति, पचत्येव, पचतीवे'त्यादौ निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन
तिङर्थस्य कृत्यादेर्बोधो न तु सर्वत्र, 'चैत्रः पचति पुरुष' इत्यादितश्चै-
त्रादौ पचतः पुरुषादेरबोधात् । सुबाद्यास्तु प्रत्ययाः 'पीतः पाराशर्यः,
पाचकः पिप्लुर्वा पुरुषस्तिष्ठती'त्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टे तादात्म्यापस्था-
दिस्वाथैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्मिताके एव शाब्दे स्वरूपयोग्याः । चादयस्तु

कुष्णकान्तोटीका ।

बोधकत्वादिति, पदनिष्ठेत्यादिः । तस्यां—प्रथमाद्विवचनात्मकस्यपि । अतिव्याप्ति-
रेवेति । तत्र एतौ खण्डविकारवाचकौ एतौ विवृण्वशब्दप्रतिपादौ इति शाब्दबोधोदया-
त् विकारादिपदोत्तरस्यार्थस्य द्वित्रस्य स्वमिन्नप्रथमान्तरपदोपस्थाप्यमत्तुल्यण्डीपददे-
वादिपदप्रभृतिषु स्य्यतिव्याप्तिरिति भावः । स्वेतरार्थयुतेत्यादि । तथा च
यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं स्वाश्रयार्थमिन्नार्थावच्छिन्नस्वाश्रयार्थावच्छिन्नविशेष्यक-
शाब्दबोधजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्प्रत्ययत्वं तिङत्वमिति पर्यवसितम् ।
लक्ष्ये लक्षणं संगमयन्नाह—तिबाद्या इत्यादि । ननर्थं हेतुमाह—पचन्नि-
त्यादि । ननु कृत्युद्देश्यकतावच्छेदकशाब्दबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वं कथमित्याकांक्षा-
यामाह—धात्वर्थवच्छिन्नेति । प्रायेणेत्यादिः । अथ वा शाब्दबोधे स्वार्थप्रका-
रकत्वमपि विशेषणम्, अतो 'यो यः शुद्धस्यान्नं पचति सोऽतिनिन्दित' इत्यादेश्चैत्रः प-
चति चैत्रत्वादित्यादिन्यायस्य साधुत्वेऽपि न क्षतिः । तुल्ययोगक्षेम इति । तुल्य-
सम्बन्धावगाहिनीत्यर्थः, न स्वेकविशिष्टेऽपरावगाहिनीति यावत् । ननु धात्वर्थाव-
च्छिन्नस्वार्थविधेयकान्वयबुद्धावेव तिङः स्वरूपयोग्यत्वे विधेयतावच्छेदकत्वेन तद्विधानं
न स्यादित्यतस्तादृशबोधं प्रत्येव तिङः स्वरूपयोग्यत्वमाह—अत एवेति । प्रायश-
स्तद्विधेयताकान्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वादेवेत्यर्थः । अलक्ष्ये लक्षणगमनं स्पष्टः

निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नविषयताकबोधं प्रति असमर्था अपि न प्रत्ययाः ॥ ९६ ॥

‘यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित’ इत्यादौ वी-
प्सादिसमभिव्याहाराद् यदि शूद्रान्नपक्वद्विजत्वाद्यवच्छेदेन निन्दितत्वा-
देरन्वयस्तदोक्तानिरुक्तेरसम्भवापात्तेरत आह—

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने ।

समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाऽऽख्यातमुच्यते ॥९७॥

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वाऽऽ-
ख्यातं, तदेव च तिङित्यर्थाल्लभ्यते, तिङ्गख्यातयोः पर्यायत्वात् । ‘पाकश्चै-
त्रस्ये’त्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादिको
न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य । ‘चैत्रः पचती’त्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्न-
स्य विधेयतया बोधकावपि नामवात् न स्वार्थस्य । ‘चैत्रः पाचक’इत्यादौ
तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्तृत्वे, कृतां धर्मिश-
क्तत्वादन्यथा ‘पाचको मुक्ते’ इत्यादिकमयोग्यं स्यात्, स्याच्च ‘गुणः
पाचक’ इत्यादिकं योग्यमिति, प्रातिपदिकार्थयोः प्रत्ययचैत्रयोर्भेदेनान्व-
यस्यान्युत्पन्नतया कृदर्थकृतश्चैत्रादावन्वयायोगाच्च । ‘अयं पक्तुं काल’

कृष्णकान्तीटीका ।

यति—सुवाद्यास्त्विति । प्रत्ययत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—चादयस्त्विति ॥९६॥

ननु तिङां प्रायेण तादृशबोधाजनकत्वेऽपि कदाचित् तादृशबोधस्यापि जनकत्वा(जन-
ना?) दसम्भवः, लक्षणघटकशब्दबोधे स्वार्थप्रकारकत्वानिवेशो च वक्ष्यमाणापेक्षया गौर-
वमित्यभिप्रायेणावतरणिकामाह—यो य इत्यादि । विवृणोति—धात्वर्थावच्छिन्ने-
ति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थावच्छिन्नस्वाश्रयार्थविधेयकान्वयबोधज-
नकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छेदत्वं तिङ्त्वमित्यर्थः । ननु तिङ्लक्षणप्रस्तावे आ-
ख्यातलक्षणाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमित्यत आह—तदेव चेति । इतार्थावच्छिन्नत्वमप-
हाय धात्वर्थावच्छिन्नत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—पाकश्चैत्रस्येति । स्वार्थनिवेशव्यावृ-
त्तिमाह—चैत्रः पचतीत्यादाविति । विधेयत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—पाचक इत्यादौ
त्विति । न विधेयत्वमिति । विधेयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकादिव्यावृत्तत्वादिति भावः ।
ननु कृतमपि कृतौ शक्तिरित्यत आह—अन्यथेति । अयोग्यं स्यादिति । पाककृतौ
भोजनासम्भवादिति भावः । अयोग्यस्यापि योग्यत्वापत्तिमाह—स्याच्चेति । अन्वया-

इत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः, 'इयं चिकीर्षे'त्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यत इति न तेष्वतिप्रसङ्गः ।

अत्रेदं तत्त्वम्—जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकम्, न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्यावच्छेदक-
तया सिद्धं प्रवृत्तित्वम्, चैत्रो निःश्वसिती'त्यादितोऽपि निःश्वासाद्यनुकूल-
प्रयत्नस्य प्रतीतिः । तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य 'तं करोमी'तिप्रतीतिनियामकः
साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्तादृशेषु फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा
संसर्गमर्थ्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षत्वादतो गत्यादिगोचरानिवृत्तिदशा-
यां 'गच्छती'त्यादिको न प्रयोगः । तत्र निःश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रय-

कृष्णकान्तीटीका ।

योगाकृतेति । इदमुपलक्षणम्—चैत्रः पाचकौ इत्यपि प्रयोगापत्तेः, अमेदान्वयबोध एव
समानवचनकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः । यत्नत्वनिवेशन्यावृत्तिमाह—अयमित्या-
दि । इच्छादिरेवेति । न तु यत्न इत्यर्थः ।

तिङः शक्यतावच्छेदकं विवेचयति—अत्रेदं तत्त्वमिति । ननु शरीरक्रिया-
त्मकचेष्टां प्रति न प्रवृत्तित्वेन हेतुत्वं, जीवनयोन्यादितोऽपि चेष्टोत्पत्तेशानुभविक्त्वा-
दित्यत आह—चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्येति । कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिवारणाय
तं प्रति चिकीर्षात्वेन हेतुतायाः सर्वसिद्धत्वादिति भावः । नवर्थे हेतुमाह—
चैत्र इत्यादि । प्रयत्नस्य जीवनयोनिरूपप्रयत्नस्येत्यर्थः । तथा च प्रवृत्तेर्नि-
श्चासानुकूलत्वेन प्रवृत्तित्वस्य तिङः शक्यतावच्छेदकत्वे तादृशप्रयोगो न स्यादिति
भावः । कृतौ चेति चकारो भिन्नक्रमे, तथा च साध्यत्वानुकूलत्वैतदुभयसम्बन्धेन यत्ने
मर्थादया भासत इति परेणान्वयः । तथा च साध्यत्वानुकूलत्वैतदुभयसम्बन्धेन यत्ने
धात्वर्थस्यान्वय इति भावः । लाघवादाह—तद्विशिष्टमिति । साध्यत्वविशिष्टमि-
त्यर्थः । स्वरूपयोग्यत्वस्यावर्तकत्वादाह—फलोपधायकत्वलक्षणमिति । कथ-
मित्याकाङ्क्षायामाह—तथैवेति । अतः—फलोपधायकत्वनिवेशात्, अन्यथा
यत्नत्वेन निवृत्तेर्गमनस्वरूपयोग्यतया तत्र तादृशप्रयोगो दुर्वार एवेति भावः । ननु
प्रवृत्तित्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं, धात्वर्थस्य स्वरूपयोग्यत्वमेव सम्बन्धः,
निवृत्तेर्गमनस्वरूपयोग्यत्वविरहादेव न तत्र तादृशप्रयोगः । इदमुपलक्षणम्—साध्य-
त्वानिवेशे च नान्तरीयकफलाय पाकस्थले 'फलाय पचती'ति प्रयोगापत्तेः विषयता-
मात्रनिवेशे पाकं करोतीत्यत्र भोजनं करोतीति प्रयोगापत्तेः, पाककृतेरपि भोज-
नविषयत्वादित्यपि बोध्यम् । निःश्वसितीत्यादौ निःश्वासाश्रयत्वमेव भासते न

ज्ञत्वमेव तिङः शक्यं न तु प्रवृत्तित्वम्, 'पचती'त्यतः पाककृतिमानित्येव प्रतीतेः, न हि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वम्, 'पाके निवृत्तोऽस्मी'त्यस्येव 'पाके प्रवृत्तोऽस्मी'त्यस्याप्यनुभवस्य 'प.कं करोमी'त्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात्, नित्यकृतौ रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधा 'दीश्वरः करोती'-त्यादिवाक्यस्यायोग्यतापाताच्च । निबिडनिखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्र 'अयमुत्तिष्ठती'त्यादिको न प्रयोगः । न चैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात्, तस्यापि पाकानुकूल-प्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यम् । तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थेऽऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाद् 'अङ्गुली पचती'त्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादन्त्यावयविनिष्ठा-वच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ्गर्थकृतेः संसर्गत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । नित्यप्रय-

कृष्णकान्तीटीका ।

तु तदनुकूला कृतिरिति यदि ब्रूयाच्चदाप्याह--तत्रेति । शक्यं-शक्यतावच्छेदकम् । इत्येवेति । न तु पाकप्रवृत्तिमानित्यर्थः, तथा च शाब्दबोधे कृतित्वेन मानस्यानुभवसिद्धतया यत्नत्वमेव, शक्यतावच्छेदकमिति भावः । शङ्कते--न हीति । सर्वसिद्धत्वादिति । यथा पाके निवृत्तोऽस्मीत्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतो वैलक्षण्यं तथा पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । कृतित्वस्य प्रवृत्तिरूपत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह--नित्यकृताविति । रागप्रयोज्यस्येति । तथा चेश्वरकृतेनित्यतया इच्छाप्रयोज्यत्वासम्भवात् तन्नियतप्रवृत्तित्वस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः । ननु गमनादौ यत्नत्वेन न हेतुत्वमपि तु प्रवृत्तित्वेन तस्यातिप्रसक्तत्वात्, तथा घात इत्यादिग्रन्थोक्ता फलोपधायकत्वनिवेशव्यावृत्तिरसङ्गता निवृत्तेः स्वरूपयोग्यत्वाभावात् अतः स्थलान्तरं तद्व्यावृत्तिमाह निबिडेत्यादि । तादृशप्रयत्नस्यापि प्रवृत्तित्वेन नेात्थानस्वरूपयोग्यत्वादिति (योग्यतेति(१) सम्प्रदायविदः । नव्यास्तु अत इत्यादिग्रन्थे न तद्व्यावृत्तिदानपरः किन्तु साध्यत्वनिवेशस्य, (१) निवृत्तेस्तादृशविषयत्वे मानाभावात्, अत एव 'तं करोमीति प्रतीतिनियामक' इत्युक्तम्, अतोऽत्र उपधायकत्वनिवेशव्यावृत्तिरभिहिता इति प्राहुः । शङ्कते--न चैवमिति । एवं-नित्यकृतिसाधारणप्रयत्नत्वस्य तिङः शक्यतावच्छेदकत्वे, इदं च नित्यकृतेरपि साध्यत्वाख्यविषयतामभ्युपेत्योक्तम् । व्युत्पन्नत्वादिति । तथा च शरीरस्यैव तदवच्छेदकत्वात् ईश्वरकृतेरवच्छेदकासत्त्वात् न तथा प्रयोग इति भावः । ननु चैत्रः पचतीत्यादिव अङ्गुली पचतीति प्रयोगः स्यादिति तत्रेष्टापत्तिमाह--अङ्गुलीति । नन्वेवमनुभवविरोध इत्यतः

सन्ध्यावृत्तस्यैवानुकूलत्वविशेषस्य तिष्ठर्थकृतौ चास्वर्थस्य संसर्गत्वमित्य-
प्याहुः ।

‘ईश्वरो जानाती’त्यादौ ‘रथो गच्छती’त्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्र-
प्रतीतेः समवायित्वे ‘चैत्रो जानाती’त्यादाववच्छेदकत्वे ‘बुद्धिरवगाहते’
‘घटो भासते’ इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे, ‘नश्यती’त्यादौ च प्रतियोगित्वे ति-
ष्ठो निरूढलक्षणा । कृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि तिष्ठः
शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादे-
रपि प्रमाणाभावादतः ‘करो जानाती’त्यादिको न प्रयोगः, प्रागुक्तैव वा
रीतिरत्रापि । ‘पयः पतति, स्यन्दते’ इत्यादावपि पतनादेः समवायि-
त्वमेव तिष्ठानुभाव्यते न तु तदनुकूलगुरुत्वद्र-त्वादि, येन कृतितुल्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

आह—अन्त्यावयवीति । तत्रा बाहुल्यादेरसमवायिद्रव्यस्वरूपान्त्यावयवित्वविर-
हात् नातिप्रसङ्ग इति भावः । आहुरित्यस्वसंयुचनय । स च चैत्रः पचतीति प्रयो-
गानुरोधेनावच्छेदकतायाः कृतिसम्बन्धत्वमावश्यकमिति । न च चैत्रादिपदं चैत्रश-
रीरावच्छिन्नत्वपरमिति वाच्यम् । तथासति आत्मा पचतीति प्रयोगापत्तेः । इष्टाप-
त्तावनुभवविरोधादित्यलमनुकूलत्वविशेषस्य संसर्गत्वस्वीकारेणेति । ननु कृतेस्तिष्ठशक्य-
त्वे ईश्वरो जानातीति प्रयोगो न स्यात्, ज्ञानानुकूलकृतेरप्रसिद्धेरित्यत आह—
ईश्वरो जानातीत्यादि । चैत्रो जानातीत्यादौ अवच्छेदकत्वस्यैव तिष्ठर्थत्वात्
समवायित्वस्य तिष्ठर्थस्थलत्वासम्भवादीश्वरेति । निरूढेति । अनादितात्पर्यमूलक-
लक्षणेत्यर्थः । प्राचीनमतानुसारेणाह—कृतित्ववदिति । ननु हस्तादेरपि अवच्छेदक-
ज्ञानाश्रयत्वात् चैत्रो जानातीतिवत् करो जानातीति प्रयोगः स्यादित्यत आह—
हस्तादिकस्त्विति । ननु खण्डशरीरनाशोत्तरक्षणे जानातीति प्रयोगस्येष्टत्वेऽपि ई-
श्वरे ज्ञानज्ञानवारणाय ज्ञानज्ञानं प्रति शरीरस्य हेतुताया आवश्यकत्वम् इत्यत आह—
प्रागुक्तैव वेति । तद्व्यावृत्तमवच्छेदकत्वमेव संसर्ग इति भावः । ननु पचतीत्यादौ
कृतेरिव पचतीत्यादौ गुरुत्वे कथं न शक्तिः, तुल्यशरीरत्वात् अनुकूलत्वविशेषाच्च
इत्यत आह—पयः पततीति । ननु यदि पतप्रभृतिसहचारतितिष्ठः समवायित्वमर्थः,
तदा पदानां शतं पचतीति प्रयोगो न स्यात्, संख्ययाः पतनत्वसमवायित्वविरहादि-
त्यत आह—पदानामित्यादि । न क्षतिरिति । तथा च शतशब्दस्य यदि गुणि-
वाचकत्वं तदा गुणवाचकत्वं न स्यात्, इत्यत आह—पदानां शतं संख्येति ।

शरीरेषु तेष्वपि तिष्ठः शक्तिरापद्येत । 'पटानां शतं पतती'त्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेश एव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्याप्तिरन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः, 'पटानां शतं संख्ये' त्याद्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

ननु कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च, तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात्, 'चैत्रः पचति, रथो गच्छती'त्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिमत्त्वस्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् । 'मैत्रः पच्यते' इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना, 'तण्डुलः पचती'त्यादौ तण्डुलदेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थे एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य । न चैवं 'ज्ञानं चैत्र' इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्गः, तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।

तदसत्, धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायामेव लङादेः स्वोपस्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिष्ठर्थत्वं विना तदनुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव तिष्ठां स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावक-

कृष्णकान्तीटीका ।

प्राभाकरमतमुपन्यस्य निरस्यति—नन्विहत्यादिना । तयोः कालसंख्योरेवेति सावधारणम् । प्रकारान्तरालभ्यत्वादिति । विना शक्त्या ज्ञानद्विषयत्वासम्भवात् । नन्वेवं कृत्यादिकं कथं भासते इत्याकाङ्क्षायामाह—चैत्रः पचतीति । प्रकारत्वादिति । तथा च संसर्गतयैव कृत्यादेर्भानसम्भवादिति भावः । ननु कर्तृत्वादेराख्यातार्थत्वाभावे मैत्रकर्तृकपाकस्थले मैत्रः पच्यते इति प्रयोगापत्तिः, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन तद्वारणे चैत्रः पचतीत्यादावपि शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यत आह—मैत्र इत्यादि । न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्येति । तथा च चैत्रः पचतीत्यादौ न शाब्दबोधानुपपत्तिरिति भावः । शङ्कते—न चैवमिति । एवं नामार्थधर्मिकतादृशबोधस्याव्युत्पन्नत्वाभावे । समाधत्ते—तत्र ज्ञानादिपदस्येति । तदसम्भवात्—तादृशबोधसम्भवात् ।

तन्मतं दूषयति—तदसदिति । तदनुपपत्तेः—स्वोपस्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुपपत्तेः । अतिप्रसङ्गादिति । पाककृतेरतीतत्वस्थलेऽपि पचतीति प्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः ।

त्वनियमः, पाकं निष्पाद्य क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे 'पचतीति' प्रयोगापत्तेः, तदानीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् । तिवाद्यन्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमानकृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे साकाङ्क्षत्वात् नैवमिति चेत्, किं कालस्यापि तिङ्र्थत्वप्रत्याशया ? संसर्गविधयैव तस्य लब्धत्वात्, 'पचती'त्यादितो वर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतेरानुभविक्त्वाच्च । किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे 'नायं पचती'ति प्रयोगप्रसङ्गः, संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात्, कर्तृत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।

एतेन-मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवऽऽख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यत इति कृतेस्तिङ्र्थत्वाभावादुक्तलक्षणमसम्भवि-इत्यपि प्रत्युक्तम् । फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुण इतिवत्, गतिगुणोऽनेकाश्रित इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च, न हि भावकृतामपि क्रियार्थः, प्रमाणाभावात् । ननु यदि स्वार्थकर्तृत्व एव लङादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यत इति नियमः, कथं तर्हि केवलात् 'पच्यत' इत्यादितः पाकादौ

कृष्णकान्तीटीका ।

पुनः शङ्कते—न चेति । ननु क्रियान्तरारम्भकाले पाक एव नास्ति, कुतस्तस्य वर्त्तमानत्वमित्यत आह—तदानीमिति । वर्त्तमानत्वं कृत्यादिरूपसंसर्गोश्चे भासत इत्युक्तौ तु न कोपि दोष इत्याशङ्कते—तिवाद्यन्त इति । तस्य लब्धत्वादिति । पदोपस्थाप्यस्य संसर्गतया भानानङ्गीकारात्, अङ्गीकारेऽपि तस्य प्रकारान्तरालभ्यत्वाभावेन शक्तिरूपनाया असम्भवादिति भावः । नन्विष्टापत्तिरित्यत आह—पचतीत्यादि । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—किञ्चेति । पचत्यपि-पाककृतिमित्यपि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—संयोगादीति । ननु कृतिसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव तद्विषय इत्यत आह—कर्तृत्वादेरिति ।

मण्डनमिश्रमतं दूषयति—एतेनेति । पचतीत्यादौ कृतिप्रकारकबोधस्यानुभविक्त्वेनेत्यर्थः । केचित्तु वक्ष्यमाणदोषेणेति तदर्थमाहुः । तन्मद्, तथासति चकारासङ्गतेः । ननु तत्र गमधात्वर्थः संयोगः, किप्रत्ययार्थः क्रिया इति नातिप्रसङ्ग इत्यत आह न हीति । प्रमाणाभावादिति । भावप्रत्ययस्य स्वरू-

वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् । क एवमाह, तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्या-
तोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषो—यत्
कर्तृविहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य विशे-
षणत्वेन स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते, तथैव साकाङ्क्षात् । एतेन—‘चैत्रेण
पकामि’त्यादाविव ‘चैत्रेण पच्यते’ इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभा-
व्यते न स्वाख्यातेन, तिङ्मत्कृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वानियमात्—इति दीधि-
तिङ्मन्तमप्यनादेयम्, एकपदोपात्तत्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे श्रुतशानजा-
देरिव लङादेर्वर्त्तमानत्वबोधकतया सुबर्थकृतौ तदन्वयासम्भवात्, सुबर्थे
तिङ्मर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति ।

शाब्दिकास्तु—‘चैत्रः पचती’त्यादितः पाकादिकृतिमत्तयेव तत्कर्त्रभे-
देनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविक्त्वात् कृतिरिव कर्तापि तिङ्मर्थः । कृति-
त्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु
रिक्तं वचः, लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्ते-
रसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां
शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च ।

कृष्णकात्तीटीका ।

पार्थक्यतायाः सर्वसिद्धत्वादिति भावः । क एवमाह इति । अपि तु न
कोऽपीति भावः । तदा तत्र कुत्र वर्त्तमानत्वधीरित्यत आह—तत्रेत्यादि ।
ननु यदि कर्माख्यातस्यापि कर्तृत्वमर्थस्तदा कर्तृविहितकर्मविहिताऽऽख्यातयोः समा-
नार्थकत्वेन शाब्दलक्षणं न स्यादित्यत आह—इयान् परमिति । विशेष्यत्वेनेति ।
स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यत इति परेणान्वयः । कर्मविहितेनेति, न चेति पूर्वोक्तान्वयः (१) ।
तस्य—धात्वर्थस्य । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—तथैवेति । दीधितिकृन्मतमुपन्यस्य नि-
रस्यति—चैत्रेणेति । ननु सुबर्थकृतौ तदन्वये किं बाधकमित्यत आह—सुब-
र्थे तिङ्मर्थान्वयस्येति ।

कृतिमत्तयेवेति, न्यायमतानुसारेण । एवमग्रेपि । कर्त्रभेदेन—कर्तृविशेषेण । ति-
ङ्मर्थः—तिङ्मशक्यः । शङ्कते—कृतिस्त्वमिति । इति केचित् । वस्तुतः शाब्दिक्रमते उ-
भयत्रैव शक्तिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति । तत्—कर्तृत्वम् । शक्यतावच्छेदकमिति ।

(१) कर्मविहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वे न नच स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यत इति पूर्वोक्तान्वय
इति कथं चिदयं टीकाग्रन्थो योजनीयः ।

न च कर्त्रनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव तिङामप्रसि-
द्धम्, कर्त्रन्वयानुभवजनकतासम्भवे तत्प्रकारकेश्वरसङ्केतस्य तत्रावश्यम्भा-
वादीश्वरेच्छायाः सदर्थवगाहित्वनियमात्, अन्यथा कर्त्रनुभवस्वरूपा-
योग्यत्वादेव तिङां कर्त्तृशक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्या-
सस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्व-
यानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि षटशक्तं स्यात् ।
न स्यात् 'पटपदं घटे न शक्तिमि'त्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादि-
पदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य षटशक्तित्वात्, इह
त्वाख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात्, प्रत्युत पाणिन्यादि-
प्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् । एतेन गुणवचनस्य नीला-
देर्गुण्यशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु—'यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन
तिङा स्वार्थः कर्त्ताऽनुभाव्यते, तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं, यस्य
च नाम्नोऽर्थे विशेष्यविधया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानु-
क्तस्थलीयसुपो व्यवस्थार्थमवश्यं कर्तुराख्यातवाच्यता—इति । तत्र, यस्य
नाम्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशाऽनुभाव्यते तत्रैव प्रथमातृतीययोरपेक्षे-
त्येवमभिहिताधिकारियसुपां व्यवस्थासम्भवादिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः ९७
तिङ्सु लटं [१] लक्षयति, विभजते च—

स्मयोगाभावतः स्वार्थातीतत्वानवबोधिका ।

कृष्णकान्ताटीका ।

तथा च कर्तृत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति भावः । अकिञ्चित्करत्वादिति । अन्यथा
गुरुत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वप्रसङ्गादिति भावः । शङ्कते—न चेति । शङ्कां निरस्य-
ति—कर्त्रन्वयानुभवेति । अन्यथा—तिङां कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वे । शङ्कते—अ-
थेति । तदपि—पटपदमपि । समावृत्ते—न स्यादिति । एतेन—गुणत्वापेक्षया गुणित्व-
स्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः, नीलादेः पदस्येति शेषः । व्याख्यातमिति ।
तथा च नीलादिपदस्य नीलगुणविशिष्टेऽपि शक्तिरिति भावः । कर्तुः शक्यत्वे युक्त्य-
न्तरमुपन्यस्यतां मतमुत्थाप्य निराकरोति—यस्त्विति । दूषयति तन्नेति । उक्तदिशा-
विशेषणतया विशेष्यतया वा ॥ ९७ ॥

लट् विभक्तेर्लक्षणविभागयोः प्रतिपादिकां कारिकामवतारयति—तिङ्सु इति ।

लङि पदभेदे द्विविधान्या अपीदृशः ॥ ९८ ॥

यादृशतिङः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्वबोधकत्वा-
भावस्तादृशी तिङ् लङुच्य । इयञ्च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्विविधा ।
अन्या लोडाद्या अपि लिङ्गदृशो द्विविधा इत्यवान्तरभेदः संक्षेपार्थमे-
कग्रन्थेनोक्तः । 'जानाति, जीते, पचति, पचते' इत्यादौ तिबादीना-
मष्टादशानामपि स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्मिकातीतत्वबोधस्य
फलोपधायकत्वाभावः, तदुपधाने 'जानाति स्मे'त्यादितस्तथानुभवात्,
'जानीयादि'त्यादौ लिङ्गदेर्लौादिना स्वोपस्थाप्यस्यातीतत्वस्यानुभावक-
त्वाभावो न स्मशब्दसन्दर्शाप्रयुक्तः, सत्यपि तत्सान्निध्ये 'जानीयात्
स्मे'त्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः द्विरुक्तात्त्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थे परो-
क्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन वा विशेषा, 'नातो बुभुजे, बुभुजाते' इत्यादि-
स्थलोलिख्यतिप्रसङ्गः । आसामान्यस्य च वर्तमानत्वमर्थः, तद्धि
'पचती'त्यादौ धात्वर्थे तदनुवार्थकृत्यादौ वा लडादिनाऽनुभाव्यते ।

इन्तीदीका ।

विवृणोति—यादृशतिङ इत्यादिषां च यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ननिष्ठत्वाश्रयार्थध-
र्मिकातीतत्वप्रकारकान्वयबोधजनकाकरणत्वं स्मशब्दसमभिव्याहाराभावप्रयो-
ज्यं तादृशानुपूर्वमितिहत्वं लट्त्वर्थवसितम् । अनुभवसिद्धिश्चायं स्वरूपसम्ब-
न्धरूपप्रयोज्यप्रयोजकभावः । परप्रभाकुस्ते—इयञ्चेति । अन्या अपि ईदृश
इत्यस्य व्याख्यामाह—लोडाद्या । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयन् अलक्ष्ये तद्वारय-
ति—जानातीत्यादि । अतीतत्वशब्दस्य द्योतकतया स्वरूपप्रयोज्यतानिवेशे-
ऽसम्भवः स्यात् इति फलोपधायकात् एव लक्षणे निविष्ट इत्यभिप्रायेणोक्तं फलो-
पधायकत्वाभाव इति । कथमित्याः सत्यपोति । तत्सान्निध्ये—स्मशब्दसम-
भिव्याहारे । तादृशबोधानुत्पत्तेः प्रयोज्याभावस्यैव प्रयोजकाभावप्रयुक्तव-
नियमादिति भावः । ननु परोक्षार्थे इतिवचनद्वयस्य वर्तमानायास्तादृश-
वचनद्वयाददौलक्षणेन तत्रातिव्याप्ति आह—द्विरुक्तेति । जुहोति इत्यादौ
तिङः संप्रदाय प्रकृत्यर्थ इति । धात्वं परोक्षत्वं तन्निराकाङ्क्षत्वेनेत्यर्थः । विशो-
षणीयेति । तिङ् इति शेषः । वै च्छलतो दूषयन्नाहाख्यातसामान्य-
स्य चेति । तद्धि—वर्तमानत्वं हीनात्वर्थ इति कृत्यबोधस्थलाभिप्रायेण ।
कृतिबोधस्थलाभिप्रायेणाप्याह—सिदाविति । ध्वंसादाविति । तदनु-

‘अपचत्, पक्ष्यती’त्यादौ तु लङ्लुङादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभाव-
प्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ, अन्यथा वर्तमानध्वंसाद्यन्तर्भावेन तासु
शक्त्यन्तरकरूपने महागौरवापत्तेः । ‘सम्प्रतिपचती’त्यादौ सम्प्रति-लटोः
सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम् । इदन्तु बोध्यम्—वर्तमानत्वमत्र न कालवृत्तित्वं,
कृतपाकेऽपि ‘अयं पचती’ति प्रयोगापत्तेः, परं तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव,
गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यञ्च प्रागुक्तस्य पटुच्चार्यस्य च पचतीत्यस्य
भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभाववानुरोधाद्भटस्तत्र शक्तेरा-
वश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि ‘पचती’त्यः भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन
पाकाद्यनुभावकरत्वापात्तिरतस्तत्तदाख्यातजन्य तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रिया-
द्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य तत्तत्कालोच्चरितं, तत्तदाख्यातवर्भिकतत्त-
त्कालवृत्तित्वज्ञानं वा नियामकं वाच्यम् त एव श्रूयमाणाख्यातव्य
क्तेरेवातीतादिकालोच्चरितत्वमदशायामिदतनादपि ‘पचती’ति प्रयो-
गादतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेः स्नासिद्धौ बोधः सङ्गच्छते ।
न च पचत्यपि चैत्रे ‘नायं पचती’ति प्रयोस्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेर-

कृष्णकान्तीदोः

भाष्यते इति योजना । अतीतत्वस्य वर्त्तमानध्वंगित्वरूपत्वात् भविष्यत्वस्य
च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वादिति मन्मथान्यथा—केवललटो वर्त्तमानार्थ-
कत्वे । ननु संप्रति पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वस्यानप्रसंग इत्यत आह—संप्र-
तीत्यादि । एतन्मते संप्रति पचतीत्यादिवत् स्वच इत्यादिप्रयोगवारणप्रकारा-
न्तरश्चिन्तनीयः । नन्वाख्यातसामान्यस्य वर्त्तमानत्वे ‘सम्प्रति वर्त्तमाना’ इत्याद्य-
भियुक्तानुशासनविरोध इत्यभिप्रायेणाह—इदन्मिति । चेत् यस्य मतं दूषि-
तं तदुक्तानुशासनविरोधो नास्माकं क्षतिकरः । अपत्तेरिति । तत्पाककृतेरती-
तकालवृत्तित्वेन कालवृत्तित्वानपायात् । इदमुप, भविष्यत्यपि तादृशप्रयोग-
पत्तिर्द्रष्टव्या । प्रयोगत्वस्याननुगततया प्रयोगकालवृत्तित्वमपहाय पर्यवसि-
तार्थमाह—तत्तदिति । तत्तत्कालोच्चरिते, नियामकमिति परेणा-
न्वयः, तथा च इदानीन्तनाख्यातातुभूतवृत्तित्वेन पाकाद्यन्वयबोधः,
तन्निग्रामकस्य भूतभाविकालोच्चरितत्वस्य तद्वेति भावः । कल्पान्तर-
माह—तत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं वेति । खे । द्वितीयकल्पादरणादेव ।
शङ्कते—न चेति । तदसम्भवात्—तादृशप्रवात् । न च तथापि षटा-

भावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र नञर्थ एव लङ्निर्गुणत्वान्वयेन वर्तमानकालावच्छेदस्य पाककृत्यभावस्य चैत्रे बाधेन तदसम्भवात् । गुरुमते 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यादावस्मन्मतेऽपि 'अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णाति' इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । एतेन—'भाविदिने चैत्रो नापाक्षीत्, अतीतदिने चैत्रो न पक्षयती'त्यपि स्यात् भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वात्—इ-
त्यपि समाहितम्, तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ एवान्वयेनातीतादिका-
लावच्छेदत्वाविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रा-
दावसत्त्वादेव तादृशप्रयोगात् । अत एव च 'निष्पन्नान्नं न पक्षयती'त्या-
दौ निष्पन्नान्नकर्मकाविकृतेरप्रासिद्धावपि न क्षतिः, भाविप्यत्कालावच्छे-
देन तादृशान्नकर्मकापाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

काचिद्वर्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः, तच्च द्विविधं—वर्तमानक्ष-
णाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदत्वं तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेदत्वञ्च,
तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीति जिज्ञासायामेष गच्छतीत्युत्तरस्य वर्तमान-
क्षणोत्तरकालावच्छेदगतिमाश्चैत्र इत्यर्थः । चैत्रः कदा समागत

कृष्णकान्तीदीका ।

द्यवच्छेदेन कृत्यभावसत्त्वात्तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । देशविशेषावच्छेदत्वास-
म्भवेनापत्त्यसम्भवात् । वर्तमानकालस्य तदवच्छेदकत्वे वर्तमानकाले घटाद्यव-
च्छेद्यतादृशकृत्यभावासत्त्वप्रसंगात् । ननु नञर्थ कृत्यतिरिक्ततिङर्थान्वयस्याव्युत्पन्न-
त्वात् कथमेतदित्यत आह—गुरुमत इत्यादि । तत्र कलञ्जभक्षणं बलवदनिष्ठाननुद-
न्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति बोधस्य सम्मतत्वादिति भावः । न्यायमते तु
तत्राभावे एव विध्यर्थबोधात् स्थलान्तरमाह—अस्मन्मत इत्यादि । अत्र तादृशप्र-
हणाभावव्येष्टाजनकतया नञर्थे विध्यर्थान्वयासम्भवेन धात्वर्थ एव विध्यर्थान्वितन-
ञर्थान्वयस्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । एतेनेति । तत्तत्कालस्य नञर्थेऽन्वयेनेति
तदर्थः । समाहितमिति । तत्र तदन्वयेऽपि कुतस्तादृशप्रयोगवारणमित्याकाङ्क्षाया-
माह—तत्रापीत्यादि । अत्र तदन्वये युक्त्यन्तरमप्याह—अत एवेति ।

तच्च—वर्तमानसामीप्यञ्च । द्विविधमिति, प्रागभावस्य प्रतियोगिसाम-
ग्रीनाद्यत्वमतमवलम्ब्य, अन्यथा वर्तमानक्षणाव्यवहितत्वमेव तत्सामीप्यमेकविधमेव
बोध्यम्, अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति प्रागभावध्वं-

इति जिज्ञासायामेष आगच्छतीत्युत्तरस्य वर्तमानक्षणाव्यवहितप्राका-
लावच्छेद्यागमनवान् इति न प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः ॥ ९८ ॥

लडादेः पदभेदेनोद्दिष्टं द्वैविध्यं निर्वक्ति—

धातोरर्थस्य कर्तृत्वबोधकं क्यज्ज्यङन्तयोः ।

परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च ॥ ९९ ॥

क्यजन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमे यादृशमा-
ख्यातं तत्परस्मैपदम् । 'पुत्रीयती'त्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्रयत्व-
क्षणं बोध्यते, न तु 'पुत्रीयते' इत्यादौ । इच्छार्थस्य क्यचो निवेशात् 'चि-
त्रीयते' इत्यादौ आत्मनेपदे नातिप्रसङ्गः सम्पद्यते । धातिता; 'धातितारावि-
त्यादावात्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न प्रसङ्गः ।

यङन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वबोधनक्षममाख्यातमात्मनेपदम् । 'चैत्रः
पापच्येते' इत्यादिकमेव पौनःपुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्वं 'बोधयति,
न तु 'पापच्यती'त्यादिकम् । 'बोभवीती'त्यादौ तु यङो लुकि धातोर्न त-
दन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य । 'पचते'त्यादौ परस्मैपदस्य वारणं

कृष्णकान्तीटीका ।

सान्यतरसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वं तादृशाधिकरणत्वं वेति ॥ ९८ ॥

परस्मैपदादिलक्षणप्रतिपादकारिकावतारणिकामाह—लडादेरित्यादि । विवृ-
णोति क्यजन्तस्येति । तथाच यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयार्थकर्तृत्वधर्मिक-
क्यजन्तधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधजनकं तादृशानुपूर्वीमदाख्यातत्वम् । लक्ष्ये लक्षणं सं-
गमयति—पुत्रीयतीत्यादावेवेति । एवकारेणात्मनेपदस्य स्वरूपयोग्यत्वशङ्का निरा-
कृता । यथाश्रुतकर्तृत्ववाक्यात् कृतिमत्त्वप्रत्यायनात् निरुक्तधात्वर्थस्य तादृशकर्तृत्वम-
सम्भवोति तत्तात्पर्यार्थमाह—आश्रयत्वलक्षणमिति । एवकारव्यवच्छेदं स्वयमेवा-
ह—न त्विति । ननु आश्रयं चित्रं करोतीत्यर्थं चित्रीयधातोश्च भवपदित्वात् आत्म-
नेपदस्यापि तादृशस्वरूपयोग्यतयातिव्याप्तिरित्यत आह—इच्छार्थस्येति । तादृशस्य क्य-
च इच्छार्थत्वाभावात् नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु परस्मैपदात्मनेपदयोस्ता ता-
रौ तारस् इत्येतेषां समानानुपूर्वीकतया तादृशात्मनेपदेष्वतिव्याप्तिरित्यत आह—
बोभवीतीत्येताविति । लुकोति शेषः । श्रुतोति । तथाच श्रूयमाणयङन्तत्वं
लक्षणे निविष्टमिति भावः । ननु पञ्चमीमध्यमपुरुषबहुवचनतत्कारस्य ह्यस्तन्यात्मनेपद-
तत्कारसमत्वात् तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह—पचतेति । पूर्ववदिति । तत्तद्व्यक्ति-

पूर्ववत् । अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदम्, यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु “स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” (१।३।७२) इति सूत्रेण कर्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्धे क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अत एव —

स्वरिज्भिण्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले ।

आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे पदान्तरम् ॥

इत्यापिशलीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ‘दे’ इत्येवं परगते तु ‘ददानी’त्येव वाक्यं प्रयुज्यते वृद्धाः । ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव ‘शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठतरी’ति मीमांसयोःसर्गतस्तथाकल्पनादिति प्राञ्चः । चिन्तामणिकृतस्तु — यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे ‘यजन्ति याजकाः, पठन्ति पाठकाः’ इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु ‘यजन्ते याजका इत्यादिकः’ साधुरेव प्रयोगोऽत एव ‘पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत’ इत्यादावप्यात्मनेपदम्, ‘धनकामो गणपतिम् मोक्षकामोऽर्चयेद्भरिमि’त्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छत — इत्याहुः ॥ ९९ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

भेदनिवेशेनेत्यर्थः । ननुभयपदिधातूनां क्वचित् परस्मैपदं क्वचिदात्मनेपदमित्यत्र किं नि-
यामकं स्वार्थकर्तृत्वादिविषयोभयत्राविशेषादिति तन्नियामकमाह — अत्रेति । ननु
‘स्वरितजितः’ इत्यादिपाणिनिसूत्रात् तादृशायांप्रतीतेः कथमेतदित्यत आह — स्वरित
इति । स्वोक्तार्थं प्रमाणयति — अत एवेति । तदनुसृत्यैव — उक्तार्थमनुसृत्यैव । न-
न्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र कथमात्मनेपदमित्यत आह — स्वर्गकाम इति । कर्तृनि-
ष्ठमेवेति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह — शास्त्रदेशितमिति । उत्सर्गतः — बाधकं विनेत्य-
र्थः । तथाकल्पनात् — कर्तृनिष्ठत्वकल्पनात् । चिन्तामणिः कृतमाह — चिन्तामणिकृत-
स्त्विति । सूत्रार्थः — स्वरित इति सूत्रार्थः । परस्मैपदमिति । तत्र क्रियाफलस्य स्व-
र्गादियोजकाद्यभिप्रायाविषयत्वादिति भावः । ननु परगतेऽपि फले यत्र कर्तृनिच्छा त-
त्रापि आत्मनेपदं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह — परगतस्यापीति । अत एवेति ।
इदं सूत्रस्य तादृशार्थकरणादेव । आत्मनेपदमिति, सङ्गच्छते इति परेणान्वयः ।

लोढं लक्षयति—

स्ववक्त्रनुमतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।

अनुकूला यादृशी तिङ् सैव लोढ् परिभाष्यते ॥१००॥

[१] 'करोतु, कुरुतां, कुर्वन्तु' इत्यादौ तु ताम्रप्रभृतयश्चैत्राद्युक्तत्वधी-
सहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोधयन्ति, न तु तिबाष्ठाः ।
'अर्थापत्तिर्गुणामि'त्यादौ षष्ठ्यनुमतत्वं न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु
कृदर्थे, नवा स्ववक्तृत्वेन ज्ञातस्य । [२] 'पत्नी पचास्वि'त्यादौ अनुज्ञैव

कृष्णकान्तोदीका ।

कर्तुरिच्छायास्तत्र सत्त्वादिति भावः । परस्मैपदमिति । कर्तुरिच्छायास्तत्रास-
त्त्वादिति भावः ॥ ९९ ॥

लोढलक्षणप्रतिपादककारिकामवतारयितुमाह—लोढं लक्षयतीति । लोढलक्ष-
णानुकूलव्यापारवान् ग्रन्थकर्तेति तदर्थः । इदञ्चावधारणार्थमुक्तं, स्ववक्त्रनुमतत्वस्ये-
ति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयवक्त्रनुमतत्वप्रकारकधात्वर्थविशेष्यका-
न्वयबोधजनकं तादृशानुपूर्वीमदाख्यातत्वं तत्त्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं
सङ्गमयन् अलक्ष्ये तदभावं व्यञ्जयति—करोतु कुरुतामित्यादि । ननु
शाब्दबोधे स्ववक्तृत्वेन चैत्रादेर्न भानम् अनुभवविरोधात्, किन्तु चैत्रत्वादिनैवेति
चत्रोच्चरिततादृशवाक्यात् कथं न भैत्रत्वानुमतबोधः भैत्रेऽपि तद्वृत्तेरावश्यकत्वात्,
अतस्तेन तदनुमतत्वबोधे तत्र तद्वक्तृत्वबोधोः सहकारिणोति वाच्यम्,
न च तद्वक्तृत्वभ्रमेऽपि तदनुमतत्वबोधः स्यादिष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह—चैत्रा-
द्युक्तत्वधीसहकृता इति । धात्वर्थविशेष्यकत्वनिवेशव्यावृत्तिं छलतः प्रकाशय-
ति—अर्थापत्तिरित्यादि । तदा कुत्रेत्याकांक्षायामाह किन्तिवति । कृदर्थे—
स्वरूपादौ, तथा च षष्ठ्यां नातिव्याप्तिरिति भावः । वस्तुतः तादृशग्रन्थो
न व्यावृत्तिपरः, तथा सति नवेत्यादिग्रन्थासंगतेः किन्त्वाशंकासमाधानपरः ।
न च तथापि लक्षणे आख्यातत्वनिवेशसत्त्वादुक्ताशंकावै नावतरति इति वा-
च्यम् । कारिकास्थतिङ्पदस्य विभक्तिमात्रार्थपक्षत्वमित्यभिप्रायात् । अर्थापत्तिर्गु-
णामस्ति इत्यत्र तिपि अतिव्याप्तिः समाधानपरत्वात् तत्तिङ्पदस्यैव यथाश्रुततादृ-
शबोधानुकूलत्वात् । गुरुविप्रतपस्वात्यादाविव यदि धात्वर्थेऽपि षष्ठ्यन्वयः स्वीक्रियते
तदाप्याह—न वेति । ज्ञातस्येति । तथा च तद्विषयवार्तायैव स्ववक्तृत्वेन ज्ञातं
यत् तदनुमतत्वप्रकारकत्वं लक्षणघटकशब्दबोधे निवेशनीयमिति । एतत्तत्सर्वमापा-
ततः, विवक्षितविवेके न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । निष्कृष्टे तु यत्र चैत्राद्यनुमतगमना-
दौ गमादिघातोर्लक्षणा, तत्र तिबादावतिव्याप्तिवारणाय धात्वर्थविशेष्यकत्वनिवेशः ।

लोटाऽर्थः, सा च कर्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वं, तेन चैत्रवक्तृकताद-
शवाक्याच्चैत्रानुमतत्वेष्टस्य पाकस्य कर्त्री पत्नीत्येवं बोधः । [३] शूलं
विश, विषं मुक्ष्वे'त्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः, शूलप्रवे-
शादौ कर्तुरिष्टत्वाभावात् किन्त्वाज्ञैव, सा च वक्त्रनुमतत्वे सति कर्तु-
रनिष्टहेतुत्वम्, तथा च राजानुमतत्वानिष्टहेतुशूलप्रवेशकर्तृतावांस्त्वमित्या-
कारस्तत्र बोधः । [४] 'पर्वतमप्युत्पाटयानि, समुद्रमपि शोषयाणो'त्यादौ
लोटाः समर्थना अर्थः, सा च पराशक्यधर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायः, तथा
च स्वतराशक्यं यत् पर्वतोत्पाटनं तद्धर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायवानहम्
इत्येव तन्नाम्न्यबोधः । स्वीयैकार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वायिस्वार्थान्तरबोधक-
त्वञ्च प्रत्ययस्य नाव्युत्पन्नमिति वक्ष्यते । अस्तु वा निपातस्यैवापेक्षास्वार्था-
न्वितं पराशक्यत्वमर्थः, तिष्ठस्तु स्वशक्यताध्यवसायमात्रम् । अध्यव-
सायोऽवधारणम् । [५] कचिद्वक्त्राशंसनमपि लोट्यर्थेतेन चैत्रोक्ता 'ज्जीवतु
भवान्'ति वाक्यात् चैत्राशंसाविषयवर्तमानजीवनवांस्त्वमित्येवं तत्र बो-
धः । 'घटो नीलो भवतु, भवान् सुखी भवतु' इत्यादौ तु घातुनैव ल-

लक्षणान्तीटीका ।

स्ववक्तृत्वेन ज्ञातत्वन्तु न निविष्टं प्रयोजनाभावात्, अपि तु वक्तृत्वोपलक्षितधर्मा-
वच्छिन्नानुमतत्वमेव निविष्टमिति युक्तमुत्पत्त्यामः । शाब्दबोधप्रकारमाह—तेनेत्या-
दि । अनुज्ञाया एतद्रूपत्वेनेत्यर्थः । रुद्रेष्टस्येति । अत्र स्वपदार्थः पत्नी । अनुज्ञापदार्थ-
घटकसत्यन्तव्यावृत्तिं छलतो दर्शयितुं आज्ञास्थलीयशाब्दबोधप्रकारमाह—शूलमि-
त्यादि । कर्तुरिष्टत्वाभावादिति । तथा चानुज्ञात्वशरोरे सत्यन्तानिवेगे आज्ञा-
या अपि अनुज्ञात्वापत्तिरिति भावः । तदाऽत्र कः प्रत्ययार्थ इत्याकाङ्क्षायांमाह—कि-
न्त्विति । सा च—आज्ञा च । शाब्दबोधप्रकारमाह—तथा चेति । समर्थनात्स्थलमा-
ह—पर्वतमित्यादि । साच—समर्थना च, स्वशक्यत्वाध्यवसायः—स्वशक्यत्वप्रकार-
कावधारणात्मकज्ञानम् । शाब्दप्रकारमाह तथा चेति । ननु प्रत्ययानामेकस्वार्थ-
विशिष्टप्रकृत्यर्थेऽपरस्वार्थान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमित्यत आह—स्वोयैकार्थेति । न
न्वेकप्रत्ययार्थयोः कृतिवर्तमानत्वयोः परस्परमन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि एकार्थविशिष्ट-
प्रकृत्यर्थेऽपराथान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमेवेत्यत आह—अस्तु वेति । अध्यवसायपदार्थ-
स्वयमेवाह—अध्यवसाय इति । वक्त्राशंसनमपीति । आशंसनमिच्छाविषय-
कः शब्दः । ननु घटो नीलो भवतु इत्यादौ नामार्थस्य नीलादेः कथं भेदेन धात्वर्थ-
उत्पत्तावन्वय इत्यत आह—घट इत्यादि । लक्षणां विनाप्युपपादयति—अस्तु

क्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ तिङ् आशंसनीयत्वं प्रतीयते, नामार्थ-
स्य नीलादेर्वात्त्वर्थोत्पत्तौ भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, एवञ्चाशंसाविष-
यवर्त्तमाननीलोत्पत्तिमान्निलो घट इत्याकारस्तत्र बोधः । अस्तु वा
नीलादिपदसन्दंशवशां नीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयध्वंसान-
धिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः ॥ १०० ॥

[३] लिङं लक्षयति—

लङ् लोट् लृट् विधेर्बोधे समर्था तिङ् लिङ् लुच्यते ।

प्रवर्त्तकचिकीर्षायां हेतुधीविषयो विधिः ॥ १०१ ॥

विध्यन्वयबोधं प्रति समर्था लटो लोटश्च भिन्ना तिङ् लिङ् लुच्यते ।
विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात्, किन्तु
प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसा-
ध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव, यागपाकादे-
धर्मिकतन्निश्चयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः, एवञ्च
'यजेत पचेते'त्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी च
इत्याकारको बोधः । 'पटमानय' इत्यादौ 'सप्तमं पदं गृह्णाती'त्यादौ च

कृष्णकान्तीटीका ।

वेति । सन्दंशवशात्—समभिव्याहारवशात् । तत्र धात्वर्थ इति । तथा च नीलपदं
तात्पर्यग्राहकमिति भावः ॥ १०० ॥

अथ विधिः । लिङं लक्षयतीति । लिङ्लक्षणा नुकूलवर्त्तमानव्यापारवान् ग्रन्थ-
कर्त्तव्यर्थः । विवृणोति—विध्यन्वयबोधं प्रतीति । तथा च लङ् लोट् भिन्नत्वे सति या-
दृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं विध्यन्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्वतिङ्त्वं लि-
ङ्त्वमिति पर्यवसितम् । ननु केा नाम विधिपदार्थ इत्याकांक्षायामाह—विधिस्त्व-
ति । आख्यातमात्रस्येति । तथा च लङ् लोट् भिन्नाख्यातमात्रस्य लिङ्त्वापत्तिरिति
भावः । किन्तिप्रति । तथा च प्रवर्त्तकचिकीर्षाजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं विधित्व-
मित्यर्थः । तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनविरोधा विधित्वस्य व्यासज्य-
वृत्तिस्त्वापत्तिश्चातस्तदनिवेशयन् विधित्वस्याव्यासज्यवृत्तित्वमाह—तादृशञ्चेति ।
चिकीर्षाजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषाश्रयञ्चेत्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । तथा च वि-
धित्वं न व्यासज्यवृत्तोति भावः । विधौ विधिलक्षणं सङ्गमयति—यागपाकादौति ।
तन्निश्चयादेव—कृतिसाध्यत्वनिश्चयादेव । लक्ष्ये प्रकृतलक्षणं संगमयति—एवञ्चेति ।

विधिं बोधयन्त्यावपि लोड्लटौ न ताभ्यां भिन्ने, 'यष्टव्यं, देयमि'त्यादौ तु तव्यादिकं कार्यत्वादिकं बोधयदपि न लिङ् । भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च 'पच्यादि'त्यादावाशीर्लिङि न प्रसङ्गः । यद्यपीदानीन्तनस्वकृति-साध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीणायाः परस्य चेदा-नीन्तन्याः कृतेः साध्यताग्रहादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथापि इदानीन्तनस्वकृ-त्यन्तर्भावेणापि लिङः शक्यत्वापत्तिरतः प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्राप्रयोजकम् । तथापि 'पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदि'त्यादौ नञादिना समुद्रतरणादेः पङ्क्तुप्रभृ-तिसकृतिसाध्यत्वविषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः । तथा 'तृ-प्तिकामो जलं न ताडये'दित्यादौ तृप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य 'न कलञ्जं मुञ्जीते'त्यादौ च कलञ्जभक्षणोदेर्बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्या

कृष्णकान्तीटीका ।

यजैतेत्यादौ कृतिसाध्यत्वादेर्विधित्वे चेत्यर्थः । अन्यान्तव्यावृत्तिमाह-पटमानय, स-समं पदं गृह्णातीत्यादाविति । आदिपदादग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिपरिग्रहः । तिङ्त्व-निदेशव्यावृत्तिमाह-यष्टव्यमित्यादि । ननु आशीर्लिङ् 'यात्' इत्यादेः समानानुपूर्वी-कत्वात् तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह--भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेनेति । शङ्कते--य-द्यपीत्यादि । तत्राप्रयोजकमिति । तत्र-कृतिसाध्यत्वे, तथा च तन्निष्ठादृशप्रकार-त्वं विधित्वाप्रयोजकमित्यर्थः । तद्विहाय इष्टसाधनत्वादकं विधिरिति फलितम् । समाधत्ते--तथापीति । नञोऽसमभिव्याहारस्थले इष्टसाधनत्वादिमात्रबोधेनाप्युप-त्तेर्नैव समभिव्याहारस्य नानुधावनम् । कृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादिति । इष्टसाधनत्वाभावादेस्तत्र बाधादिति भावः । लिङर्थ इति । तथा चेदानीन्तनकृति-साध्यत्वस्य गुरुत्वेऽप्यगत्या तत्र लिङः शक्तिरावश्यक्येति भावः । ननु तन्मात्र एव तच्छक्तिरावश्यकत्वाद्वास्तु किमपरयोर्द्वयोस्तत्कल्पनेनेत्यत आह-तृप्तिकाम इति । इ-ष्टसाधनत्वस्येति, निषेधानुपपत्त्येति परेणान्वयः । तथा च जलताडने कृतिसाध्य-त्वाभावस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वाभावस्य च बाधादगत्येष्टसाधनत्वेऽपि तच्छक्तिरा-वश्यक्येति भावः । न कलञ्जमिति । विषाक्तबाणहतमृगपक्षिमांसं शुष्कमांसं वा क-लञ्जम्, तदुक्तम्--

विषाक्तेनैव बाणेन हतौ यौ मृगपक्षिणौ ।

तयोर्मांसं कलञ्जं स्याच्छुष्कमांसमथापि वा ॥ इति ।

बलवदनिष्टाजनकत्वस्येति । तद्भक्षणे इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्य-त्वस्य च सत्त्वादगत्या बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वेऽपि तच्छक्तिरावश्यक्येति भावः ।

इष्टसाधनत्वादिकमपि । न चाहोरात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्थोपवासस्य कृत्यसाध्यत्वात् 'अष्टम्यामुपवसे'दितिविधेर्बाधः, कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-रूपस्य धैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात्, तादृशप्रयोगे भोजना-दिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् । 'पाकं कुर्यादि'त्यत्र कृतिसाध्य-त्वस्य, 'जलं ताडयेदि'त्यत्रेष्टसाधनत्वस्य, 'श्येनेन यजेते'त्यादौ च बल-वदनिष्टाजनकत्वस्य धात्वर्थे बाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङा प्रमाण्यते, तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः ।

यत्तु—कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं लिङ-र्थ इति तदूबोधकतया 'जलं ताडयेदि'त्यादेरप्रामाण्यमेव—इति । तत्र, कृति-साध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरशक्तिषट्कापत्तेः, 'श्येने-नाभिचरन् यजेते'त्यादिश्रुतेरप्रामाण्यापत्तेश्च, श्येनस्य वैरिवचकामकर्तृ-व्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरितस्यानुबन्धित्वात् । न च तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा त्वन्मतेऽपि 'अगम्यां गच्छे'दित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः,

कृष्णकान्तीटीका ।

इष्टसाधनत्वादिकमपीति, लिङर्थ इति पूर्वोक्तान्वयः, आदिना बलवद-निष्ठाननुबन्धित्वपरिग्रहः, अपिकारात् कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः । शङ्कते—न चेति । समाधत्ते—कृत्यधीनेति । नित्यस्य समयसम्बन्धे यदि कृत्यधीनत्वं न स्वोक्तियते त-दाग्याह—तादृशेति । धात्वर्थत्वादिति । तथा च तादृशव्यापारे कृतिसाध्यत्वस्य बोधितत्वेन तत्र तादृशबोधो न भ्रम इति भावः । ननु पाकं कुर्यादित्यादौ कृतिसाध्य-त्वबाधात् कथं तादृशवाक्येऽप्रामाण्यमित्यत आह—पाकमिति । इष्टसाधनत्वा-दिकमेवेति । तथा च उक्तविध्यर्थानां यत्र योऽबाधितस्तत्र तदवगाहिबोधजनकत्वेनैव तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः । नन्वेकतराभावमादायापि तत्राप्रामाण्यव्यव-हारः स्यादित्यत आह—तदप्रामाण्यव्यवहारस्त्विति । तथा च यादृशवाक्येन यादृशविध्यार्थवगाहिज्ञानं जन्यते तादृशवाक्यविषयकाप्रामाण्यव्यवहारस्यापि तादृश-विध्यर्थे भ्रमजनकत्वमेव विषय इति तत्र तादृशव्यवहारो न प्रामाणिक इति भावः ।

विशिष्टस्येष्टसाधनस्य विध्यर्थतावादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति—यस्त्विति । इत्यादिरित्यादिपदात् पाकं कुर्यात् श्येनेन यजेतेत्याद्युपग्रहः । शक्तिषट्कापत्तेरिति । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—श्येनेनाभिचरन्निति । कथमित्याकाङ्-क्षायामाह—श्येनस्येति । शङ्कते—न चेति । ननु लक्षणास्वीकार एवदोष इत्यत आह—त्वन्मत इति । प्रत्येकशक्तिवादिनस्तत्र मतेऽपीत्यर्थः । दुर्वारत्वापत्तेरिति । तथा

‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च । ननु बलवदनिष्टा-
जनकत्वविशिष्टेऽपीष्टसाधनत्वे लिङ्गः शक्तिग्रहादिष्टसाधनतामात्रस्य श्येना-
दावनुभावकत्वसम्भवात् न तत्र लिङ्गे लक्षणा, यद्रूपेणान्वयधीस्तन्मात्र-
प्रकारकशक्तिज्ञानत्वापक्षया लघुत्वेन तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतु-
त्वादत् एव—‘श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः’ इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्द-
त्वेन शक्तमपि श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृतौ बोधयन्न लाक्षणिकम्,
अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशब्दत्वेन मुक्तिहेतुत्वे नियमाद-
दृष्टकल्पनापत्तेः—इति पक्षधरमिश्रैरप्युक्तमिति चेन्न । पश्चादिपदस्यापि ला-
ङ्गूलादिमत्तया मूषिकादिबोधने मुख्यत्वापत्तेः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमात्रबोधानुरोधेन भवन्मतेऽपि लक्षणास्वीकार आव-
श्यक इति भावः । समाधत्ते—न विधाविति । तथा च विधिवाक्यघटकपदार्थः परो
न—शब्दयादन्यः न, शक्यार्थ एव विधिवाक्यविषय इति यावत्, इति नियमव्यावाता-
पत्तेरित्यर्थः । अस्मन्मते च ‘अगम्यां गच्छेदि’त्यादौ फलबलाद्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-
वद्विशेष्यकबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यैव प्रामाण्यव्यवहारविषयत्व-
कल्पनान्न तत्र लक्षणेति भावः । पुनः शङ्कते—नन्वित्यादि । बलवदिष्टाजनकत्वे सति
कृतिसाध्यत्वेत्यादिः, ‘बलवदनिष्टाजनकत्वादिविशिष्टेऽपी’त्यपि क्वचित् पाठः । तत्रा-
दिपदात् कृतिसाध्यत्वादिपरिग्रहः । प्रकृतानुपयोगितया कृतिसाध्यत्वानुकिरित्यपि क-
श्चित् । अनुभावकत्वसम्भवादिति । शक्तिग्रहनिष्ठजनकतावच्छेदकप्रकारतायाः
पर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । ननु विशिष्टशक्तिज्ञानात् प्रत्येकशब्दबोध
वारणमेव प्रयोजनमित्यत आह—यद्रूपेणेति । तत्र हेतुत्वादिति । तत्प्रकारकशा-
ब्दबोधहेतुत्वादित्यर्थः । निरुक्तकार्यकारणभावे मिश्रोक्तयुक्त्यन्तरमप्याह—अत एवेति ।
विशिष्टशक्तिग्रहस्यैकतरप्रकारकानुभवजनकत्वादेवेत्यर्थः । न लाक्षणिकमिति । स्मृ-
त्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वप्रकारकश्रुतिपदशक्तिज्ञानादपि केवलप्रमाणशब्दत्वेन शब्दबो-
धोदयात् श्रुतिपदस्य प्रमाणशब्दे न लक्षणेति भावः । ननु तत्र विशिष्टानुभवजनने का
क्षतिरित्यत आह—अन्यथेति । नियमाददृष्टकल्पनापत्तेरिति । वेदजन्यशब्द-
बोधाभावे दुरदृष्टजनकत्वकल्पनापत्तेरित्यर्थः । यथा ‘ऋतौ भाव्यामुपेया’दित्यादौ
तादृशभावागमनाभावे दुरदृष्टजनकत्वं बोध्यते तथेहापीति भावः । श्रुतिजन्यबोधस्यैवा-
दृष्टजनकत्वापत्तेरित्यर्थ इत्यपि कश्चित् । समाधत्ते चेन्नेति । मुख्यत्वापत्तेरिति ।
तथा चैतद्वैधर्म्यैव तत्प्रकारकशब्दबुद्धौ तत्पर्याप्तप्रकारकशक्तिज्ञानस्यैव हेतुतया ‘इये-
नेनाभिचरन् यजेते’त्यादिश्रुतेः प्रामाण्यानुरोधेन तव मतेऽपीष्टसाधनत्वे लिङ्गे लक्षणा-
ऽऽवश्यक इति भावः ।

स्यादेतत्, इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा 'स्वर्गकामः पचेते'त्यादे-
रपि प्रमाणतापत्तेः, स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादेरोदनादिरूपेष्टसाधन-
त्वादिति चेन्न । स्वर्गकामादिसमभिव्याहृतविधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसा-
धनत्वान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिमत्त्वेऽप्युक्तविधे-
स्तद्वबोधकत्वासम्भवात् । इयांस्तु विशेषो-यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्य-
वान्तररूपेणैव यदि विधिवाक्याद्वबोधस्तदा तादृशवान्तररूपेणैवेष्टं
विधेः शक्यतावच्छेदकं नो चेदिष्टत्वेनैव, अत एव 'विश्वजिता
यजेते'त्यादौ इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्तकस्येष्ट-
विशेषसाधनत्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः फलं कल्प्यते ।
यत्तु-साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिफलसाधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसम-
भिव्याहारलभ्यम्-इति । तत्तुच्छम्, पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वे-
ऽन्वयायोगात्, स्वर्गकामादिवृत्तिशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये नि-

कृष्णकान्तोटीका ।

एतावता निवृत्ते विशिष्टशक्तिवादिनि स्वमते दोषमुद्धाटयन् परिष्कुर्वते स्या-
देतदिति । ननु स्वर्गादेरिष्टत्वेन विधिशक्यतावच्छेदकत्वे स्वर्गत्वव्याप्यदैजात्यपुर-
स्कारेण विधिवाक्यात् स्वर्गादिबोधो न स्यादित्यत आह-इयांस्तिवति । नो चे-
दिति । यदीष्टत्वेनैव विधिवाक्याद्वबोधस्तदेत्यर्थः । विधिवाक्यादिष्टत्वेनैवेष्टबोधे यु-
क्तिमप्याह-अत एवेति । इष्टत्वेनैवेष्टसामान्यस्य विधिशक्यतावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः ।
स्वर्गादिफलच्छुक्रवृक्तेः स्वर्गादिसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वर्गादेः फलत्वं
कल्प्यते इति भावः । नन्वेः स्वर्गत्वावान्तररूपेण विधिशक्यतावच्छेदकतास्वीकारा-
त्तन्मते नानुपपत्तिरिति प्राच्यैरुक्तम् । मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति यत्त्विति । ननु
पदानुपस्थितसंसर्गस्यैव बाधाभावरूपयोर्यताबलात् प्रकाशतयापि स्वर्गादिभानं
भविष्यतीति चेन्न । तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकवृत्तिज्ञानेहेतुत्वाया आवश्यकतया
पदानुपस्थितस्य प्रकारतया शाब्दबोधे भानासम्भवात्, अत एव 'ह्यारमि'त्यादौ
'पिधेही'ति पदं कल्प्यते तार्किकैरिति । ननु 'स्वर्गकाम' इत्यादिस्वर्गपदेनैव स्वर्गो-
पस्थापनात् कुतस्तस्य पदानुपस्थितत्वमित्यत आह-स्वर्गकामादीति । निरा-
काङ्क्षत्वादिति ।

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥

राकाङ्क्षत्वात्, फलाव्यवहितनियतपूर्ववर्तित्वविशेषात्मनः कारणत्वस्य फलार्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च । नन्वेवं स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावती व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्धर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धोऽन्यथासिद्धानिरूपकस्तद्धर्म एव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं, तच्च यागादौ बाधितमप्रसिद्धं वा यागत्वादेर्निरुक्तस्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात्, दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः, सत्त्वगुणत्वादेश्च तादृशस्य स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धानिरूपकत्वादतः कथमिष्टसाधनत्वं विधेः शक्यमिति चेत् । सत्यम्, स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात्, तस्य च स्वर्गवृत्तिवैजात्यविशेषावाच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिवच्छेदकीभूताश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात् । न चैवं वैध एव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य

कुल्लणकान्तोद्योका ।

इतिप्राचीनानुशासनादिति भावः । यदि च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तत्र तदन्वयः स्वीक्रियते तदाप्याह—फलाव्यवहितेति । अशक्यवचनत्वाच्चेति । कारणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे न कोऽपि दोष इति व्येयम् । बाङ्गते नन्वेवमित्यादि । यत्किञ्चित्स्वर्गसाधनस्य स्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति साधनत्ववारणाय यावती व्यक्तिरिति । यावतामेकाधिकरणाप्रसिद्धया तत्प्रत्येकेति । स्वर्गत्वावच्छिन्नाव्यवहितप्राक्कालसत्त्वमप्रसिद्धमतस्तत्प्रत्येकेति । काल इति सम्बन्धप्राक् इत्यन्वयि, तथा च तादृशकालवृत्तिर्यद्धर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्ध इत्यर्थः । तच्चेति । स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वञ्च । बाधितमिति । यागस्य स्वर्गाव्यवहितप्राक्काले स्वर्गाधिकरणावच्छेदेन यागीयसमवायसम्बन्धत्वासत्त्वादपूर्वादौ प्रसिद्धस्य तादृशसाधनत्वस्य च यागादावभावादिति भावः । यदि चापूर्वसम्बन्धेन यागः कारणमित्युच्यते, तदा न बाध इत्यत आह—अप्रसिद्धं चेति । तत्र हेतुमाह—यागत्वादेरिति । कुत इत्याकांक्षायामाह—दानादितोऽपीति । ननु सत्त्वगुणत्वादेरेव तादृशधर्मस्य तत्र सत्त्वात् कुतोऽप्रसिद्धिरिति सत्त्वगुणत्वादेस्तादृशत्वमेव खण्डयति—सत्त्वगुणत्वादेरिति । आदिनेच्छात्वपरिग्रहः । समाधत्ते—चेत् सत्यमित्यादि । तस्य चेति । विजातीयस्वर्गसाधनत्वस्य चेत्यर्थः । तस्य सत्त्वादिति परेणान्वयः । तथा च वैजात्यविशेषावच्छिन्नं प्रत्येकाव्यवहितत्वादिना हेतुत्वमिति भावः । बाङ्गते—न चैवमिति । वैध एवेति ।

मानादग्रकल्प्यत्वव्याकोपः, स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्मत्वेन गृहीतस्यापि
 वैजात्यस्य यागविशेषजन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्यो-
 दीच्यत्वात् । यदि च—जातित्वसामान्यलक्षणया निखिलजात्युप-
 स्थित्यनन्तरं जातिमत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे
 सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्वैजात्येन विशिष्टस्य वैजात्यादौ स्वर्गादेः स्मृतौ
 बाधकाभावः, संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेनाग्रहसम्भवात्,
 समानप्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं, न तु समानप्रकारताव-
 च्छेदकत्वेन गौरवात्, यदि वा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितस-
 मवायेन सुखादिमत्तज्ञानानन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं
 प्रामाणिकं संसर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधीहेतु-
 तुत्वात्, इत्थमेव च शुद्धमनस्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनःपदादेः
 शक्तिग्रह—इति विभाव्यते, तदा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्यैव स्वर्गस्य निरु-

कृष्णकान्तीटीका ।

विधिवाक्यजन्य एव, कल्प्यवैजात्यस्य विधिवाक्यादेव भाने किमर्थमग्रे तदनुमीयते
 इति तस्याननुमेयत्वे प्राचीनसिद्धान्तभङ्ग इति भावः । उदीच्यत्वादिति । तथा च
 जातित्वेन कल्पन एव तेषां तात्पर्यमिति भावः । शुद्धवैजात्यावच्छिन्नस्वर्गसाधनत्वे वि-
 धिवाक्तिरिति व्यवस्थापयितुं शुद्धवैजात्यावच्छिन्नस्वर्गसाधनत्वे वाक्तिग्रहं सम्पादयन्नाह—
 यदि चेति । ननु स्मृतौ जातित्वं तदा कथं न भासत इत्यत आह—संस्कारस-
 त्वेऽपीति । अग्रहसम्भवादिति । ननु तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकस्मृतौ तादृशावनुभवस्य
 हेतुतया कथं जातित्वावच्छिन्नप्रकारकानुभवात् स्वरूपतो जातिप्रकारकस्मृतिरित्यत
 आह—समानप्रकारकत्वेनैवेति । गौरवादिति । तथा च जातित्वेन जाति-
 प्रकारकानुभवात् स्वरूपतो जातिप्रकारकस्मृतौ बाधकाभावः । नन्वेवं प्रमेयत्वसामा-
 न्यलक्षणया निखिलप्रमेयज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वपटत्वादिस्मृत्युत्पत्त्या सार्वज्ञापत्तिरिति
 समानप्रकारकत्वेनैव स्मृत्यनुभवयोर्हेतुहेतुमज्ञाव आवश्यक इत्यत आह—यदि चे-
 त्यादि । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणनिष्ठसंसर्गावच्छिन्नविषयताकज्ञानस्य हेतुतया कथं
 तद्वैजात्यसंसर्गकज्ञानात् तद्वैजात्यप्रकारकोपनीतभानमित्यत आह—संसर्गतासाधा-
 रणेति । निरुक्तकार्यकारणभावे युक्तिमप्याह—इत्थमेव चेति । निरुक्तकार्यकारण-
 भावस्वीकारेणैव चेत्यर्थः । शक्तिग्रह इति । अन्यथाऽन्तीन्द्रियतया स्वरूपतो मन-
 स्त्वादिविशिष्टस्य पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्र मनःपदशक्तिग्रहो न स्यात्, अष्टुना तु जातित्व-
 सामान्यलक्षणया मनस्त्वज्ञानोत्तरं मनस्त्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगसम्बन्धेन द्रव्यवत्ता-

क्तसाधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति तदेव यागादौ लिङ्गवैरनुभाव्यताम्, अनुभाव्यतां वा स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्व-
लक्षणमेव स्वर्गसाधनत्वम् तच्च वैजात्यावाच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव
स्वर्गाभावस्य प्रयोजकीभूतो योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगि-
त्वेन यागादेः सुघटमेव, कारणाभावस्यैव कार्य्याभावप्रयोजकत्वात् ।
साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्मात्रस्य न लिङ्गत्वम् 'जलं न ताड-
ये'दित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेः, परन्तु स्वर्गादिनिरूपितस्येति
सम्प्रदायविदः ।

रत्नकोषकृतस्तु — पाकादिकृतिस्त्वाच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पा-
कादिक्रीर्षात्वात् सैव पाकादौ प्रवर्तितेति, तस्याश्च पाकादिकृतिस्त्वा-
वच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कृतिगतमेवेष्टसाधनत्वं लि-
ङ्गर्थः, तादृशचिक्रीर्षायां क्रियाधर्मिकायाः कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य
वा धियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयोस्तयोरविध्यर्थत्वात् । 'पाको म-

कृष्णकान्तीटीका ।

ज्ञानोत्तरं वा स्वरूपतो मनस्त्वविशिष्टज्ञानसम्भवात्तत्र शक्तिः शक्यग्रहेति भावः ।
प्रयासबाहुल्यं विनाप्युपपादयति अनुभाव्यतां वेति । तच्च-तादृशसंसर्ग-
साधारणत्वञ्च, सुघटमिति परेणान्वयः । कुत इत्याकांक्षयामाह-कारणा-
भावस्यैवेति । ननु साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमते केवलसाधनत्वे विधिक-
रूपनेऽपि व्युत्पत्तिद्वैचित्र्येण स्वर्गादिपदोपस्थापितस्य स्वर्गादेः साधनत्वेऽ-
न्वयादेव विशिष्टलाभो भविष्यतीत्यत आह--साधनताया इति । अप्रामा-
ण्यापत्तेरिति । दुःखसाधनत्वस्य तत्र सत्त्वेन साधनत्वसामान्याभावस्य बाधादिति
भावः । स्वर्गादिनिरूपितस्येति । साधनत्वस्य लिङ्गत्वमिति पूर्वोक्तान्वयः ।

रत्नकोषकृतस्त्विति । प्रवर्तकचिक्रीर्षाजनकज्ञानविषयस्यैव विधित्वात्
कृतिगतेष्टसाधनत्वे तादृशविषयत्वं सम्पादयन् तस्य लिङ्गत्वमाह-पाकादी-
ति । सैव-पाककृतिर्मवत्वित्याकारिकेच्छैव । तस्याश्च-तादृशेच्छायाञ्च, क्रिया-
निष्ठकृतिसाध्यत्वमेष्टसाधनत्वयोर्न निरुक्तविधित्वमित्याह-तादृशचिक्रीर्षायामि-
ति । ननु पाकधर्मिककृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया अपि प्रवर्तकतया तस्याञ्च
पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतया क्रियानिष्ठकृतिसाध्यत्वस्यापि निरुक्त-
विधिलक्षणाक्रान्ततया विध्यर्थत्वमावश्यकमेवेत्यत आह-पाको मत्कृत्येति ।

कृत्या साध्यताम्' इतिच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्यां पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं मानाभावात्, किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव, इष्टस्य ताद्रूप्येण इच्छां प्रति तदवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वविधयः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्, अन्यथा स्वगृहवृत्तित्वादिविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्मिकस्वगृहवृत्तित्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः। एवञ्च 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादाविष्टसाधनीभूतयागकृतिमान् स्वर्गकाम इत्याकार एव बोध इति भावनाविशेष्य एव स्वर्गकामादौ लिङादिना स्वार्थः संख्याऽनुभाव्यते, अन्यथा यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्यन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः, 'स्वर्गकामौ यजेते'त्यपि प्रयोगापत्तिश्च। स्वार्थभावनाविशेष्य एव लिङः सङ्ख्याभिधायित्वेन स्वर्गकामस्यातथात्वे तत्र तिङर्थसङ्ख्याया उदासीनत्वात्। बलवदानिष्टाजनकत्वन्तु लिङर्थः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशेषणत्वेनाऽन्वेतुमर्हति, प्रत्ययानामेकस्वार्थान्वयिपदान्तरार्थान्वयित्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वानियमस्य 'जानाती'त्यादावेव व्यभिचारात्। इत्थञ्च 'पङ्कः समुद्रं न तरेदि'त्यादाविष्टसाधनीभूतायाः समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्कुरिति, 'तृप्तिकामो जलं न ताड-

कृष्णकान्तीटीका ।

ननु तादृशकारणत्वस्याक्लृप्तत्वेऽपि फलबलात्तद्वन्मविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छायां तदधर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमित्यत आह—अन्यथेति । अनन्तहेतुतापत्तेरिति । तथा च गौरवान्न तादृशहेतुत्वकल्पनमिति भावः । तन्मते शाब्दबोधप्रकारमाह—एवञ्चेति । कथञ्चित्तादृशव्युत्पत्तेः स्वीकारेऽप्याह—स्वर्गकामाविति । स्वर्गकामद्वयकृतिसाध्ययागस्यैकत्वादिति धापः । ननुकापत्तिवारणाय स्वर्गकाम एव स्वार्थसंख्याऽन्वयः स्वीकरणीयः, परन्तु यागमुख्यविशेष्यक एव बोधः शाब्दबोधः इत्यत आह—स्वार्थभावनाविशेष्य एवेति । अतथात्वे—स्वार्थभावनाया अविशेष्यत्वे । तत्र—स्वर्गकामे, उदासीनत्वात्—तद्विशेष्यकनियतशब्दबोधाप्रकारत्वात् । क्रियानिष्ठबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्यापि पुनरेतन्मते विध्यर्थत्वमाह—बलवदनिष्टाजनकत्वमिति । ननु प्रत्ययानामेकस्वार्थान्वयिपदार्थान्तरे स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमो भङ्ग्येतेत्यत आह—प्रत्ययानामिति । व्यभिचारादिति । आशयस्वरूपकस्वार्थान्वयिनि ज्ञाने वर्त्तमानत्वरूपस्वार्थान्तरयोधनादिति भावः । उपसंहरति—

येदि'त्यादावपि इष्टसाधनत्वशून्याया जलताडनकृतेराश्रयस्तृप्तिकाम इति, 'परदारान्न गच्छेदास्तिक' इत्यादौ बलवदनिष्टाजनकत्वशून्यायाः पर-
दारगमनकृतेराश्रय आस्तिक इत्यर्थ—इत्याहुः ।

इदन्तु बोध्यम्—बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वम् ब-
ह्याससाध्ययागादौ तस्य बाधात्, नापि बलवदद्वेषविषयदुःखाजन-
कत्वम् दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवदद्वेषविषयत्वेनाव्यावर्तकतापत्तेः,
तज्ज्ञानस्याप्रवर्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च, यत्र च बलवान् द्वेष-
स्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवदद्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रति-
बन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा, तद्विरहस्यैव कल-
ञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात् । 'ज्वरार्त्तो ना(म्ल)न्नमश्नीयात्' इत्या-
दिलौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्ताद्विजातीयदुःखाजनकत्वे लिङो
लक्षणा । तथा 'अष्टमचन्द्रे न गच्छे' इत्यादावपि घातोर्गतिहेतुदु-
रिते, तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतुदुरितं तत्तदनिष्टाजनकं नेत्येवं तत्र

कृष्णकान्तीटीका ।

इत्युच्येति । आहुरित्यस्वरसमुचनाय, स च 'पङ्कः समुद्रं न तरेरित्यादौ कृति-
साध्यत्वाभावबोधस्यापलापप्रसङ्गः, कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिवारणाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवृत्तिं प्रति हेतुताया आवश्यकत्वेन तस्यापि विध्यर्थकल्पनस्यौचित्याच्चेति ।

बलवदनिष्टाजनकतापदार्थं निर्वक्ति—इदन्तु बोध्यमित्यादिना । तस्य
बाधादिति । तथा च यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । अव्यावर्तकता-
पत्तेरिति । यागादिजन्थदुःखस्यापि तादृशत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति भावः । बल-
वदन्यद्वेषविषयदुःखाजनकत्वोक्तौ नोक्तदोष इत्यतो दोषान्तरमाह—तज्ज्ञानस्येति ।
विधित्वायोगाच्चेति । प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव विधित्वादिति भावः । ननु तज्ज्ञा-
नस्याप्रवर्तकत्वे बलवदद्वेषविषयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिष्टापत्तावनुभवविरोधादित्यत आह—
यत्र चेति । लाघवादाह—बलवदद्वेषविषयत्वेन वेति । लाघवादाह—पापाजनक-
त्वं वेति । तद्विरहस्यैवेत्येवकारेण बलवदनिष्टाजनकत्वत्वावच्छिन्नाभावव्यवच्छेदः । ननु
ज्वरार्त्तो ना(म्ल)न्नमश्नीयादित्यादेरप्रामाण्यापत्तिः, नरकाजनकत्वादेस्तत्र सत्त्वादित्यत
आह—ज्वरार्त्त इति । लङ्गणेति । तथा च ज्वरप्रयुक्तविजातीयदुःखजनकत्वाभाव-
वद्(म्ल)न्नभोजनमिति तत्र बोध इति भावः । गतिहेतुदुरित इति, लङ्गणेति पूर्व-
णान्वयः । शाब्दबोधप्रकारमाह—तेनेति । यथाश्रुतार्थस्तु न सम्भवतीत्याह—अन्य-

बोधः, अन्यथा तथाविधगतेः पापाजनकत्वे तद्द्वारा कालान्तरभाविदुःखा-
जनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्यापत्तेः, 'गोचरे वा विलम्बे वा ये
ग्रहा रिष्टसूचका' इत्यादिवचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात् ।
एतेन 'स पापस्तुलां नारोहे' इत्यादिपरीक्षाविधयोऽपि व्याख्याताः,
तत्रापि धातोरास्यरोहणहेत्वदृष्टलक्षकत्वात्, अत एव —

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्य समवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥

(न्या० कु० १ स्त० १३ का०) इत्याचार्यैरप्युक्तमिति वदन्ति ।

परे तु साध्यताविशिष्टमेव विध्यर्थः, तत्राप्येवकारस्थल इव निय-
तोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्तालक्षणसाध्यताघटकप्रत्येकवस्तुन्येव लिङादेः
शक्तिः, विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्यादया लभ्यम्, अत एव सामान्यतो निय-
तोत्तरवर्तित्वस्य दुर्बलत्वेऽपि न क्षतिः, एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूल-
कृतिमान् यागसाध्येष्टवांश्च इत्याकारक एव 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ
बोधः, तेन भावनायाः प्रथमान्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते, सम्पद्यते
च 'शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी'त्यादिकः प्रवादः । यागादौ स्वर्गादिसा-
धनत्वस्य विधिविध्यत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्तुं-
रौदासीन्याद्भावनाविरहाच्च, धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्गर्थस्यैव तथात्वादिति ।

कृष्णकान्तीटीका ।

येति । धातोर्निहकार्यं लक्षणाया अस्वीकार इति तदर्थः । प्रमाणाभावमेव स्पष्टयति-
गोचरे वेति । एतेन-धातोर्लक्षणास्वीकारेण । लङ्गकत्वादिति । तथा च तुला-
रोहणहेत्वदृष्ट मेषसाधनमिति तत्र बोधः । अत एवेति । धातोस्तादृशादृष्टलक्षकत्वा-
देवेत्यर्थः । परीक्ष्य समवेतस्यैवेत्यनेनादृष्टस्यैव कथनादिति भावः ।

मतान्तरमाह-परेति । ननु साध्यत्वं नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तच्च
नानुगतमिति कथं तद्विशिष्टे विधिशक्तिरित्यत आह-अत एवेति । दुर्बलत्वेऽप्येति,
अनुगतस्येत्यादिः । एतन्मते स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ शाब्दबोधप्रकारमाह-एवञ्चे-
ति । एतादृशार्थे युक्तिमप्याह-तेनेति । तदुभयमेवेति । उक्तनियमप्रवादोभयमि-
त्यर्थः । औदासीन्यात्-अन्वयानिरूपकत्वात्, भावनाविरहाच्चेति । प्रथमार्थस्य
कर्तुंरित्यादिः, तथा च भावनायाः प्रथमार्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति भावः । शङ्कते-

न चैवं 'पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्या'दित्यादिविधेर्बाधः, तत्र स्वाश्रयपितृत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्तर्यन्वयात्, इतरगतत्वे प्रमाणासत्त्वस्थले एव साक्षात्सम्बन्धेन कर्तरि तदन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं विध्यर्थोऽस्तु, स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्मानसम्भवात्, 'विश्वजिता यजेत राजन्य' इत्यत्रापि विश्वजिद्यागसाध्यवान् क्षत्रियः इत्यन्वयबोधोत्तरं साध्यविशेषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्प्यत्वात्, तथापि 'तृप्तिकामो जलं न ताडयेदि'त्यादौ तृप्तिकामादेर्जलताडनसाध्यसामान्याभावस्य बोधने बाधादिष्टत्वेन तद्वान्तरस्वर्गत्वादिना वाऽन्वयबोधस्यानुभाविकत्वाच्च ताद्रूप्येण शक्तिः, अन्यथेष्टमात्रं शक्यं, स्वसाध्यत्वसंसर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न रोचयेतः । अत एव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्तिर्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः ।

प्राभाकरास्तु—'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ यागः स्वर्गकामस्य कृतिसा-

कृष्णकान्तोदीका ।

न चैवमिति । बाध इति । अनुष्ठातरि फलाभावादिति भावः । समाधत्ते—तत्रेति । ननु कुत्र साक्षात्सम्बन्धेनैष्टान्वयः, कुत्र वा परम्परयैत्याकाङ्क्षायामाह—इतरगतत्व इति । कर्तृभिन्नगतत्व इत्यर्थः, तदन्वयस्य—इष्टान्वयस्य । पुनः शङ्कते—यद्यपीति । अस्तिवति । नामत्वादित्यादिः । ननु तदा कुतो यागस्य साध्यत्वेन स्वर्गादेर्मानसित्यत आह—स्वर्गकामादीति । ननु विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गादिबोधकपदाभावात्तत्र कथं तादृशयागसाध्यत्वेन स्वर्गादिबोध इत्यत आह—विश्वजितेत्यादि । तथात्वेन—तादृशयागसाध्यत्वेन, कल्प्यत्वात्—अनुमेयत्वात् । समाधत्ते—तथापीति । बाधादिति । जलताडनसाध्यदुःखस्यैव तत्र सत्त्वादिति भावः । अत्र 'इष्टत्वेनेति'—प्राचीनमतानुसारेण, 'तद्वान्तरे'ति नव्यमतानुसारेण । अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—अन्यथेति । किन्न रोचयेरिति । तथा च साध्यत्वस्य प्रकारतया भान्त्या नुभवसिद्धत्वं एतदपि तथेति भावः । अत एवेति—साध्यत्वविशिष्टत्वेन फलस्य विधिज्ञाप्यत्वादेवेत्यर्थः, प्रत्युक्तमिति परेणान्वयः ।

प्राभाकरमतमुपन्यस्यति—प्राभाकरास्तिवति । नञर्थे हेतुमाह—तत्कामकार्यत्वस्येति । स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, तत्साधनतया—स्वर्गसाधनतया । लाव-

ध्यतावानित्याकारकः प्रथमं न बोधः, तत्कामकार्यत्वस्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञातत्वस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्वं यागेऽगृहीतत्वात्, साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वात् स्वर्गपर्यन्तस्थाधिस्वव्यापारस्वत्वस्य तादृशव्यापारानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात्, 'स्वर्गकामः पचेते'त्यादावप्रामाण्यानुरोधेन उक्तरीत्या योग्यताधियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात्, नित्यस्य कर्मणः फलाभावेन 'प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीते'त्यादिविधेरप्रामाण्याभिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात् । अत एव स्वर्गकामनियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः कार्यतावान् इत्यपि नादिमो बोधः, स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं हि न तत्कृतिसाध्यत्वम् स्वर्गकामकार्म्यताविशिष्टे यागे लिङ्गकार्म्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः, नापि तदीयकृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वम् 'स्वर्गकामः पचेते'त्यादेः प्रमाणतापत्तेः, परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्म्यताज्ञानस्य विशेष्यत्वम्,

कृष्णकान्ताटीका ।

वादाह-तत्साधनत्वस्येति । स्वर्गसाधनत्वस्येत्यर्थः । अगृहीतत्वादिति । एतस्मिन्ने अन्वयप्रयोजकरूपत्वं योग्यत्वम्, तदन्वयप्रयोजकत्वञ्च तदभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वम्, घटेन जलमाहरेत्यादौ जलाहरणसाधनत्वान्वयप्रयोजकं चिद्धेतत्त्वमिव स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वाभावप्रयोजको य इष्टसाधनत्वाभावः तत्प्रतियोगीष्टसाधनत्वं तत्र योग्यत्वमिति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—साक्षादिति । व्यापारमद्वारीकृत्येति तदर्थः । ग्रहासम्भवादिति । तथा चेष्टसाधनत्वान्वययोग्यत्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्थाधिव्यापारत्वस्य ग्रहो न सम्भवति तादृशव्यापारस्यापूर्वस्य पूर्वमग्रहादिति भावः । ननुक्तयोग्यत्वज्ञानं न हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह—स्वर्गकामः पचेतेत्यादि । आवश्यकत्वादिति । अन्यथा स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्य पाकादावभावात् तादृशविधेः प्रामाण्यापत्तेः, अधुना च स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वान्न तथेति भावः । न इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव तदप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह—नित्यस्येति । विध्यर्थत्वाभावादिति । तस्मत् इत्यादिः, तैर्यथादानां प्रामाण्यानुपगमेन सम्बन्धोपासनाजन्यफलास्वीकारादिति भावः । अत एवेति । वक्ष्यमाणदोषादेवेत्यर्थः, हिन्नास्मात्, तत्कृतिसाध्यत्वं—स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वम् । निराकाङ्क्षत्वापत्तेरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेयोरैक्यादिति भावः । प्रमाणतापत्तेरिति । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोध एव हेतुतया कृतिसाध्यतत्रज्ञानसामान्ये इष्टसाधनत्वज्ञानस्यानपेक्षितत्वादिति भावः । परन्त्विति । स्वर्गकामनिष्ठा या स्वर्गसाधनत्वधीस्तज्जन्य

तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य यागादेः स्वर्गपर्यन्त-
स्थायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन साधनत्वग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रह-
मेवेति । तस्मात् कार्य एव लिङ्गः शक्तिः, अतस्तत्रैव धात्वर्त्रयागस्य
स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च युगपदन्वयात् यागस्य कार्यं स्वर्गकामनि-
योज्यताकं स्वर्गकामकृतिसाध्यं वेत्याकारक एव प्रथमं बोधः, स्वर्गका-
मनियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शर्चासम्पर्कादिके
कार्ये पूर्वं गृहीतत्वात्, उत्तरकालन्तु यागकार्यस्य स्वर्गकामकृतिसा-
ध्यत्वं स्वर्गनियोज्यताकत्वं वा यागस्य तथात्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपप-
त्तिर्चासहकृतादुक्तवाक्याद् यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्याकारकः
स्वर्गकामनियोज्यताको यागः कृतिसाध्य इत्याकारको वा प्रवृत्त्यौपाधिक
औपादानिको बोधः, स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्वमुपस्थि-
त्या स्वर्गकामनियोज्यत्वाद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे सुग्रह-
त्वात् । न च 'तृप्तिकामो मुञ्जीते'त्यादिलौकिकस्थले लघुनि कार्यत्वे
शक्तस्य लिङ्गादेः 'स्वर्गकामो यजेते'त्याद्यलौकिकस्थले कार्यत्वविशिष्टे ल-
क्षणैवाऽस्तु तावतैव स्वर्गकामनियोज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यम् ।
तथासति अपूर्वस्य ताद्रूप्येण विध्यनुभाव्यत्वानुपपत्तेः, कार्यत्वावाच्छि-

कृष्णकान्तीटीका ।

यत्कार्यताज्ञानं तद्विशेष्यत्वमित्यर्थः—तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं, दुर्ग्रह-
मिति परेणान्वयः । उपसंहरति—तस्मादिति । तत्रैव—कार्य एव, स्वर्गकामनियोज्य-
ताकं—स्वर्गकामनिष्ठस्वर्गसाधनताधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानविशेष्यताकमित्यर्थः । लाघ-
वादाह—स्वर्गकामकृतिसाध्यं वेति । ननु स्वर्गकामनियोज्यतान्वयप्रयोजकस्य सा-
क्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य प्रागग्रहात् कुतः प्रथमं तादृशबोध इत्यत आह—शर्चास-
म्पर्कादिक इति । इन्द्राणोसहयोगे साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य यथाकथञ्चिद्ग्रहस-
म्भवादिति भावः । तथात्वं विना—स्वर्गसाधनत्वं विनेत्यर्थः । इत्याकारक इति,
प्रवृत्त्यौपाधिक इति परेणान्वयः । औपादानिकबोधे स्वर्गकामनियोज्यत्वस्यापि
भानसम्भवात् तदभिप्रायेण बोधप्रकारमाह—स्वर्गकामनियोज्यताक इति । तत्र हे-
तुमाह—स्वर्गाव्यवहितेति । शङ्कते—न चेति । कार्यत्वं—कृतिसाध्यत्वम् । एवमग्रेऽपि ।
अशक्तस्य लक्षणाया असम्भवात् शक्तस्येत्यन्तम् । समाधरो—तथासतीत्यादि ।
ताद्रूप्येण—कार्यस्वरूपेण । अनुपपत्तेरिति । ननु कार्यत्वविशिष्टे लक्षणाग्रहादेव तदु-

अशक्तत्वेन पदज्ञानस्य तदवाच्छिन्नानुभावकत्वात् । न चैवं 'गङ्गायां घोषो दृश्यतामि'त्यादौ लक्ष्यस्य तीरादेरन्वयधीविषयत्वं न स्यात्, इष्टत्वात्, शक्तपदान्तरस्यैव तत्रोपस्थिततीरादिसाकाङ्क्षस्वशक्त्यर्थानुभावकत्वात्, पाकं करोतीत्यादिप्रत्यक्षे पाकादेरिव तत्रापि तीरादेस्तदस्थज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात्, अत एव—न तावद्विशिष्टधीविषयस्यैव विशेषणत्वम्, क्वचि-
त्तदभिनिवेशस्तु सामग्रीवशात्—इत्याचार्यैरप्युक्तम्, लौकिकलिङ्क्रियायां कार्यत्वानुभावकत्वे तु तादृशल्लिङ्त्वावच्छेदेन कार्यत्वे शक्यन्तरं वाच्यं, नो चेत्तत्रापि उक्तैव गतिः । अत एव 'लोके लिङ् लाक्षणिकी'ति गुरूणां सिद्धान्तः सङ्गच्छत—इत्याहुः ।

कृष्णकान्तीटीका ।

पपत्तिः सम्भवतीत्यत आह—कार्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेनेति । एवकारेण लाक्षणि-
कत्वव्यवच्छेदः । न चेति, न स्यादिति परेणान्वयः । ननु तदा तत्र कथमन्वयबोधः
इत्याकाङ्क्षायामाह—शक्तपदान्तरस्येति । घोषादिपदस्येत्यर्थः । अनुभावक-
त्वादिति । तेषां मते पदजन्ययत्किञ्चित्पदार्थोपस्थितिसंवलितानां यथाकथञ्चित्सक-
लार्थोपस्थितोनामेवान्वयबोधहेतुत्वादिति भावः । अत एव तै'द्वारमि'त्यादौ 'पिधेही'ति
पदं नाध्याह्नियते परन्तु पिधानरूपार्थं पृथेति केचित् । तन्न, तीरादेर्विशेषणत्वसम्पाद-
कात्तरग्रन्थासङ्गतेराशङ्क्या एवानवतारादिति । वस्तुतस्तादृशज्ञानं तीरांशे स्मरणा-
त्मकमित्यत्रैव तात्पर्यम्, तेषां मते गुणगतजातेरभावेन ज्ञानद्वययोगपक्षस्वीकारे क्षत्य-
भावात् । ननु तीरादेः कथं शब्दबोधे बोधांशे विशेषणत्वम् इत्यत आह—पाकमि-
त्यादि । तदस्थज्ञानविषयत्वमैव—स्वतन्त्रज्ञानविषयत्वमैव । विशेषणत्वादिति ।
तैर्विभिन्नज्ञानविषययोरपि परस्परमाकाङ्क्षास्वीकारात्, आकांक्षा चातिरिक्तः पदार्थः,
निरूप्यनिरूपकभावस्थलातिरिक्त इति भावः । अत एव तादृष्येणैव ज्ञानद्वयात्मक
भ्रमज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तैः स्वीक्रियत इति तात्पर्यार्थः । एतादृशविशेषणत्वे
आचार्यसंवादमप्याह—अत एवेति । तदभिनिवेशस्तु—स्थितिविशिष्टधीविषयत्वरूप-
विशेषणत्वन्तु इत्यर्थः । ननु वृत्तिकामो भुञ्जीतेत्यादौ लौकिकलिङ्गप्रत्ययस्थले का ग-
तिरित्यत आह—लौकिकलिङ्गिति । तादृशेति । लौकिकेत्यर्थः । उक्तैव गतिरिति ।
गङ्गायां घोष इत्यादिस्थलोक्ता गतिरित्यर्थः । अत्र प्रमाणतया प्राचीनसंवादमप्या-
ह—अत एवेति । लौकिकलिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यत्वे शक्तयभावादवेत्यर्थः । लाक्षणि-
कीति । शक्तिं विनाप्यन्वयबोधजनिकेति तदर्थः ।

नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे 'प्रत्यहं सन्ध्यामुपासीते'त्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः,

तच्चिन्त्यम्, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव 'स्वर्गकामः पचेत्'त्यादेरप्रा-
माण्यसम्पत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्य तत्कामनियो-
ज्यताकत्वस्य वाऽन्वये स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे मानाभावात्, 'प्र-
त्यहं सन्ध्यामुपासीते'त्यादिनित्यविधेरपि 'सन्ध्यामुपासते ये तु' इत्य-
र्थत्वादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचित्वात् विविशेषीभूतार्थत्वा-
दस्य गुरुणापि प्रामाण्योपगमात् । न च नित्यकर्मणां काम्यत्वे नित्यत्व-
विरोधः, न हि फलकामनां विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्ति-
सामान्यं प्रत्येव काम्यसाधनताधियः कारणत्वात्, किन्तु यदकरणात्
प्रत्यवायस्तत्त्वम्, तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धम्, नियोज्यानवयस्य प्रामाणिकत्वे-
ऽपि साक्षात्परम्परासाधारणस्वर्गसाधनतामात्रस्य तद्योग्यताविधया प्रागेव
यागादौ सुग्रहत्वाच्च, स्वर्गादिनियतपूर्ववर्त्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताका-
न्यथासिद्धयनिरूपकधर्मवत्तारूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्ग-
धनत्वस्य व्यापारत्वाद्यद्यदित्येन तद्ग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक् ।

कृष्णकान्तीटीका ।

नित्यकर्मणः फलाभावादित्यत आह—प्रत्यहमिति । सन्ध्यामुपासते इत्यादीनि ।

सन्ध्यामुपासते ये च नियतं संसितव्रताः ।

विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

इत्यर्थवादोपस्थितेत्यर्थः । ननु गुरुमते अर्थवादस्याप्रामाण्यात् कथमेतत् ? विधि-
शेषीभूतार्थत्वात्वेति, आकांक्षोत्थाप्यविध्यात्मकार्थत्वात्वेत्यर्थः । अन्यथा 'भुंक्ते यस्तु
निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डित' इत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । शं-
क्यते—न चेति । तत्त्वमिति । तथा च प्रत्यवायप्रयोजकभावप्रतियोग्यनुष्ठानकत्वं
नित्यत्वमिति पर्यवसितम् । तच्च—तादृशनित्यत्वञ्च । अविरुद्धमिति । अत एव दु-
र्गात्सवादौ तदुभयोः समावेश इति भावः । ननु नियोज्यानवयस्य गुरुणामनुभवसि-
द्धतया तन्मते कार्ये शक्तिरावश्यकीत्यत आह—नियोज्यानवयस्येति । सुग्रहत्वा-
च्चेति । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—स्वर्गादिनियतेति । स्वर्गादिनियतपूर्ववर्त्तिनी
त्वावच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धवत्ता यस्य, तत्त्वे सति अन्यथासिद्धयनिरूपको यो धर्मः
यागत्वादिरूपः तद्वत्त्वं स्वर्गसाधनत्वमित्यर्थः । यदि चाव्यवहितपूर्वत्वस्य स्वस्वग-
मंतया अननुगतत्वात् स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वञ्चाप्रसिद्धमित्युच्यते, तदाप्याहातिरि-
क्तरूपस्य वेति । बाधकाभावादिति । तथा च कथं कार्यं लिङ्गः शक्तिरिति भावः ।

‘श्राद्धे भुज्जीत भवान् , इह भुज्जीथास्त्वमि’त्यादौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितो भवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव[४] तत्र लिङर्थः तच्च स्वकर्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं, तदेकदेश एव च कर्तव्यत्वबोधे सात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति, तथा च श्राद्धभोजनधर्मिकस्वकर्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्याकारस्तत्र बोधः, तादृशधीजनकस्य ‘भवताऽत्र भोक्तव्यमि’त्यादिवाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् , अत एव ‘यस्य प्रत्याख्यानं प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रण’मिति वृद्धस्मरणात् निरुक्तधीजनकवाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयम्, तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वम् , श्राद्धमुपक्रम्य ‘अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छे’दिति श्रुतेः । एवञ्च ‘पुत्रोत्सवे भवान् भुज्जीते’त्यादौ न निमन्त्रितत्वं लिङर्थः, तत्प्रत्याख्याने प्रत्यवायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव(२), तच्च स्वकर्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्याख्यानार्हवाक्यप्रतिपाद्यत्वम् , प्रत्याख्यानार्हत्वञ्च प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वम् , ‘यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणमिति’ स्मृतेः, ‘बालं युद्धात्तारयेस्त्वं जलाद्विप्रं समुद्धरे’रित्यादावप्युक्तरित्यैवान्वयो द्रष्टव्यः ।

‘धेनुं दद्यास्त्वमस्मभ्य’मित्यत्र प्रार्थना [५]लिङर्थः, तच्च स्वसम्प्रदानकदानधर्मिकसम्बोध्यकर्तव्यत्वप्रकारकवक्त्रच्छाविषयत्वम्, तेन चैत्र-

कृष्णकान्तोटीका ।

अत एवेति । तादृशवाक्यस्य निमन्त्रणरूपत्वादेवेत्यर्थः । तच्च—अप्रत्याख्येयत्वं च, प्रत्याख्यानस्य प्रत्यवायजनकत्वे श्रुति प्रमाणमिति—नापगच्छेदिति । न प्रत्याख्यानं कुर्यादित्यर्थः । एवं च—तत्र तादृशविशेषणदाने च । तच्च—आमन्त्रितत्वं च । अत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणमिति यत्रेति । उत्तरीत्यैवेति । आमन्त्रितत्वमेव यत्र लिङर्थस्तच्चेत्यर्थः । तथाच युद्धाद्बालकतारणधर्मिकजलाद्विप्रगमन (समुद्धरण ?) धर्मिस्वकर्तव्यत्वप्रतिपाद्यो भवानिति तत्र बोध इति भावः ।

तच्च—प्रार्थनञ्च, स्वसम्प्रदानकदानधर्मिका या स्वसम्बोध्यकर्तव्यत्वप्रकारिका स्वेच्छा तद्विषयत्वमित्यर्थः । स्वपदेन तादृशवाक्योच्चारयिता चैत्रादिधर्तव्यः । शाब्दबोधप्रकारमाह—तेनेति । स्वसम्बोध्यत्वन्तु स्वनिविष्टमित्यावेदयितुं युष्मदित्युक्तम् ।

वक्तृकतादृशवाक्यस्थले वेनुकर्मकचैत्रसम्प्रदानत्वावाच्छिन्नधर्मिका या यु-
ष्मत्कर्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यभूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमां-
स्त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः ।

‘भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य’ इत्यादौ कचिल्लोटोऽपि निरुक्तप्रार्थनाऽर्थः,
तत्र च भिक्षा भिक्षणीयं ‘कृद्विहित’ इति न्यायात् । ‘हृदो यदि धूमवान्
स्यादि’त्यादौ घातोर्निरुद्धलक्षणया भेदोऽर्थः, तदुत्तरलिङ्गश्रयत्वम् [६],
यदि शब्दस्तु लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पत्तये, तेन धूमवद्भेदाश्रयतावान् हृद
इत्यर्थः । ‘धूमवानि’त्यत्र निपातार्थ इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्ब-
न्धेन नामार्थस्य धूमवदादेः कचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये क्षत्यभावात् ।
‘हृदो यदि धूमवानि’त्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः । इत्यञ्च
‘हृदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यात्’ इत्यत्रापि धूमवद्विज्ञो हृदो
धूमव्यापकवह्निमद्भेदवानित्याकारको बोधः, ‘स वह्निमान्, यो धूमवानि’-
त्यादौ ‘यो धूमवान् स वह्निमानि’त्यादौ च यद्योगप्राथम्यादिवशादिव प्रकृ-
तेऽपि स्याद्योगप्राथम्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वह्न्यादेर्मानसम्भवात् ।
अत एव ‘हृदो यदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादि’त्यादिको न प्रयोगः,

कृष्णकान्तीटीका ।

कृद्विहित इति । कृद्विहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायादित्यर्थः ।
तथा च चैत्रवक्तृकतादृशवाक्यस्थले भिक्षणीयकार्यसंप्रदानकदानत्वावच्छिन्नधर्मिका या
युष्मत्कर्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यभूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमांस्त्वमित्या-
कारकस्तत्र बोधः । शब्दबोधप्रकारमाह—तेनेति । ननु नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयस्या-
व्युत्पन्नतया कथं धात्वर्थे भेदे प्रतियोगितया नामार्थस्य धूमवदादेरन्वय इत्यत आह—
निपातार्थ इवेति । तथा च तन्नियमवटकनाम्नि निपातभेदस्येव फलानुरोधेन तत्तद्धा-
तुभेदस्यापि निवेशनीयत्वमित्यावेदनाय तदुक्तिरिति भावः । ननु यत्र घातुसमभिव्या-
हारो नास्ति तत्र का गतिरित्यत आह—हृदो यदीति । इत्यञ्च—असधातोस्तादृशार्थे
लक्षणास्वीकारे च । धूमव्यापकेति । वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणेति भावः ।
ननु वह्निपदस्य तादृशवह्नौ लक्षणाया निरुद्धत्वसंपादकं किमित्याकांक्षायामाह—स
वह्निमानिति । यद्योगस्थलमुक्त्वा प्राथम्यस्थलमाह—यो धूमवानित्यादि । प्रकृते-
ऽपि—हृदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यात् इत्यत्रापि । अत एव—वह्निपदस्य धूम-
व्यापकवह्नौ लक्षणाया निरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । ननु धूमवद्भेदाश्रयतावान् हृदो घटवद्भेदा-

घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् । हदो यदि धूमवान् स्यात् यदि घटवान् स्यादित्याद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो योग्य एव, तत्र धूमस्योद्देश्यकुक्षावनि-
क्षेपात् । यद्योगः प्राथम्यञ्च प्रत्येकमेव व्यापकताग्रहे तन्त्रं न तु यद्यो-
गस्य प्राथम्यम्, 'स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि ! वीक्षित'
इत्यादौ 'न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलम्' इत्यादौ च विनापि
यद्योगप्राथम्यं तन्मात्रादेव शौर्यादौ लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् ।
'गुणत्वं यदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादि'त्यादौ तु घातोरत्यन्ताभाव एवार्थः,
तदुत्तरलिङ्गस्तु पूर्ववदाश्रयत्वम्, तथाच घटवृत्तित्वाभाववद्गुणत्वं घटवृ-
त्तित्वव्यापकीभूतस्य द्रव्यवृत्तित्वस्याभाववादित्येवं तत्र बोधः ।

परे तु 'हदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यादि'त्यादौ तु प्रथमस्य
स्याच्छब्दस्यापादकत्वं द्वितीयस्य चापत्तिरर्थः, तेन धूमवत्तापाद-
कताकतादृशवह्निमत्तापत्तिविशेष्यो हृद इत्याकारकस्तत्र बोधः, यदि
शब्दस्तु तादृशार्थतात्पर्यग्राहकः । 'यद्ययं धूमवान् वह्निमानपि स्यादि'-
त्यादौ तु यदिशब्दस्यैवापादकत्वमर्थ इत्याहुः ।

'यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातया(य)दि'त्यादौ च 'हेतु-

कृष्णकान्तोटीका ।

श्रयतावांश्चेत्यर्थे तादृशप्रयोगो युक्त एवेत्यग्रेष्टापत्तिमाह—हदो यदीति । कुत इ-
त्याकांक्षायामाह—तत्रेति । अनिच्छेपादिति । विधेयवाचकपदस्योद्देश्यतावच्छेदक-
व्यापकविधेय एव लाक्षणिकत्वादिति भावः । ननु स वह्निमान् यो धूमवान् इति नि-
श्चित्यते यद्योगस्य प्राथम्याभावात् कुतस्तत्र तस्य निरुद्धत्वसम्पादकत्वमुक्तमित्यत
आह—यद्योग इति । तन्त्रं नियामकमित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदं स्वयमेवाह—
न त्विति । ननु किं राज्ञामाज्ञा इत्यतः प्रमाणमाह—स शूर इत्यादि । तन्मात्रा-
देवेति । यद्योगमात्रादेवेत्यर्थः । व्यापकत्वग्रहादिति । एवं षट्पदभिन्नत्वादौ
कलमुज्ज्वलनत्वाभावव्यापकत्वग्रहादित्यपि बोध्यम् । व्युत्पत्तिवैज्ञानाय स्थलांतरमपि
दर्शयति—गुणत्वं यदीति । शब्दबोधप्रकारमाह—तथा चेति ।

मत्तान्तमाह—परे त्विति । ननु यदिशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यत आह—यदिश-
ब्दस्त्विति । ननु यत्र स्याच्छब्दो नास्ति तत्र का गतिरित्यत आह—यद्ययमिति ।
आहुतिस्त्वरसत्त्वनाथ, स च स्याच्छब्दस्यातिरिक्तस्याभावात् सक्रियापदस्य
तादृशार्थकत्वं न सम्भवतीति ।

हेतुमतो लिङ्गः (३।३।१५६) इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतुब्राह्मणावगो-
रणवान् तदीयशतयातनं ब्राह्मणावगोरणजन्यम् इत्याकारको बोधः ।
ब्राह्मणायावगोरणं हन्तुमुद्यमः । पौर्वापर्यमात्रं तत्र लिङ्गार्थः न हेतुहेतु-
मद्भावः, पश्चात्तस्य कल्प्यत्वात्, अन्यथा दुरितापूर्वस्य वाच्यत्वापत्ते-
रिति तु प्राभाकराः । 'यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्मशाश्वत'-
मित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः ।

'ऋतौ स्वदारानुपेया'दित्यादौ च स्मृतौ न स्वदारगमनादेरिष्ट-
साधनत्वे विधेस्तात्पर्यम्, दारगमनादिलौकिकप्रमाणावगतेष्टसाधनताकत्वे-
नाविधेयत्वात्, प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापकस्यैव श्रौतविधित्वात्, किन्त्वयोग्य-
वच्छेदपर्यवसिते नियमे [७], स च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपः,
तेन तदेकदेश एवाभावे ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालाव-
च्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगिस्वदारगमनमि-
कारकस्तत्र बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वमभावश्च द्वयं तत्र लिङ्गार्थस्तेन
प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिनि अभावे लिङ्ग।
प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्य-
वायहेतुरित्याकार एव तत्र बोधः । न च येषां दाराणां गमनमलीकं तेषां
मृतावगमने प्रत्यवायो न स्यात्, उक्तवाक्यात्तदलाभादिति वाच्यम् । स्वदा-
रपदस्य स्वदारभिन्नो यः स्वसमानकालीनस्तदन्यस्त्रीपरतया उक्तस्मृत्यैव

कृष्णकान्तोका ।

प्रभाकरमतमुपदर्शयति पौर्वापर्यमात्रमिति । अर्थथा—हेतुहेतुमद्भावस्य लि-
ङ्गत्वे । वाच्यत्वापत्तेरिति । शतयातनादौ अवगोरणस्य साक्षाद्धेतुत्वासम्भवेन
दुरदृष्टेऽपि लिङ्गः शक्तिरूपमापत्तेरिति भावः । उक्तरीत्येति । अत्रापि लिङ्गो हेतुहेतु-
मद्भावोऽर्थ इति भावः ।

श्रौतविधित्वादिति । 'अप्राप्तप्रापको विधिरित्यभियुक्तस्मृतेरिति भावः ।
नियम इति । विधेस्तात्पर्यमिति पूर्वोक्तान्वयः । स च—नियमश्च । ननुकार्ये स्वदा-
रगमनप्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यवायजनकत्वलाभाभावात् तदानीं स्वदारगमने प्रवृ-
त्तिर्न स्यात् स्वदारगमनसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिकाभावसत्त्वे बाधकाभावादित्यत आह—
यद्वेति । ऋतुतेन चेति, वाच्यमिति परेणान्वयः । समाधत्ते स्वदारपदस्येति ।

तत्र स्वदारतुं कालावच्छेदस्य स्वदारमित्रस्वसमानकालीनेतरस्त्रिगमना-
भावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात्, स्वसमानकालीनेतरस्त्रिगमन एव तादृशग-
मनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । एतेन श्राद्धदिने 'पितृशेषं भुञ्जीते'त्यादिकोऽपि
नियमविधिव्याख्यातः ।

'पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीते'त्यादिलिङोऽपि नेष्टसाधनत्वे तात्पर्यं
भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्, नापि प्रागुक्तनियमे पञ्चनखानां
पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे मानाभावात्, 'ऋतावुपेयात् स्वां
भार्यामन्यथा भ्रूणहा भवे'दित्यादिनिन्दार्थवादवलात् ऋतौ स्वदारगम-
नाद्यभावस्य दुरितहेतुत्वव्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वकरूपनात्, किन्त्व-
न्ययोगव्यवच्छेदपर्यवसन्नायां परिसंख्यायाम् [८] । सा च यद्यपि न शशा-
दिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारा पञ्चनखमित्रस्य ओदनादेर्भोज-
नस्य निषिद्धत्वे प्रामाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा, तेन
शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येव तत्र वाक्यार्थ इति,
तत्रस्थलिङा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्याख्यते प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया श-
शादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात् । ननूक्तलिङा परिसंख्याया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां
भोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्यापि लक्षणापत्तिरतः शशादिपञ्चप-
ञ्चनखभोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्त्रियमविधिरैवायमुचितः,
भोजनतदभावयोरैकस्यापि प्रमाणान्तरेण प्रत्यवायहेतुत्वस्यावल्लसत्वादिति

कृष्णकान्तोदाका ।

एतेन—नियमविधेरैतादृशार्थकत्वेन, व्याख्यात इति परेणान्वयः । श्राद्धदिनावच्छेद्य-
त्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगिपितृशेषभोजनमित्याकारः, श्राद्ध-
दिनावच्छेद्यः पितृशेषभोजनाभावः प्रत्यवायहेतुरित्याक्षरो वा तत्र बोध इति भावः ।

परिसंख्यास्थलमाह—पञ्च पञ्चेत्यादि । मानाभावादिति । ननु ऋतावुपेया-
दिति । परिसंख्यायामिति, लिङस्तात्पर्यमिति पूर्वेणान्वयः, सा च—परिसंख्या च ।
पञ्चनखानेव भुञ्जीत—पञ्चविधपञ्चनखातिरिक्तं न भुञ्जीत इत्यर्थः । शब्दबोधप्रकारमाह—
तेनेति । कथमित्याकांक्षायामाह—तत्रस्थलिङेति । शङ्कते नन्विति । पञ्चपदस्या-
पीत्यपिकाराल्लिङः परिग्रहः, तथा च न केवलं लिङः पञ्चपदस्यापीत्यर्थः । ननु अप्राप्त-
प्रापकत्वाभावादेव न तस्य नियमविधिपरत्वसम्भव इत्यत आह—भोजनतदभावयो-

चेन्न । प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे पञ्चनखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, 'शशादिपञ्च भूजीत' इत्यत्रैव पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवात्, श्वाविधं शल्यकं गोषां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्श्वैकतो दतः ॥

इति मनुवचने (५।१४) पञ्चनखेष्विति निर्द्धारणसप्तम्या शल्य-
कादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतुतायाः क्लृप्तत्वाच्च, श्वा-
विधमित्यस्य शल्यकविशेषणत्वात् । एवञ्च 'याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो
घनमर्जये'दित्यादावपि लिङः परिसंख्यैवार्थस्तेन याजनादिभिन्नैर्ब्राह्म-
णस्य घनार्जनं प्रत्यवायहेतुरिति वाक्यार्थः, 'न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो
घनमर्जये'दित्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणां घनार्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्य
स्फुटत्वात्, न तु याजनाद्यैर्ब्राह्मणो घनमर्जयेदेव इति नियमविधिर्याजना-
दिना घनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः ॥ १०१ ॥

लङं लक्षयति—

या स्मयोगे विना धातोः शबन्तस्यार्थधर्मिके ।

अतीतत्वग्रहे हेतुस्तादृशी तिङ् लङुच्यते ॥ १०२ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

रिति । समाधत्ते चेन्नेति । व्यर्थत्वापत्तेरिति । कुत इत्याकांक्षायामाह—शशा-
दीति । ननु पञ्चनखपदं तत्र तात्पर्यग्राहकमित्यत आह—श्वाविधमिति । अक-
ण्टकसकण्टकभेदेन द्विविधशल्यमित्यर्थः । शल्यकमिति निष्कण्टकतालाभाय । श्वावि-
धमिति । कुक्कुरसदृशमित्यर्थः । अनुष्टुप्श्वैकतो दत इति । उष्ट्रभिन्नानेकदन्तपङ्क्ति-
मत इत्यर्थः । क्लृप्तत्वानि । प्रमाणान्तरसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च सकलमनुव-
चनस्यापि तादृशश्रुतिमूलकतया तादृशश्रुतेः परिसंख्यापरत्वमावश्यकमिति भावः ।
ननु श्वाविधशब्देन कुक्कुरसदृशजन्तवन्तरस्य बोधात् कुतः पञ्चत्वमित्यत आह—
श्वाविधमित्यस्येति । एवञ्च—उक्तलिङः परिसंख्यापरत्वे च, नियहपरतयोपपादनात्-
सम्भवे चेति यावत् । शब्दबोधप्रकारमाह—तेनेति । ननु तादृशोपार्जनस्य प्रत्यवा-
यहेतुत्वे किं मानमित्यत आह—न कृष्याद्यैरिति । अनापन्नः—आपच्छून्यः । निरुक्त-
विधेर्नियमपरत्वं न सम्भवतीत्याह—न त्विति । कुत इत्याकांक्षायामाह—याजना-
दिनेति । इति विधिविचारः ॥ १०१ ॥

लङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति लङं लक्षयतीति । ननु कारि-

स्मशब्दस्य योगं विना शब्दन्तस्य घातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वयधीहेतुर्या-
दृशी तिङ् तादृशी तिङ् लङ् उच्यते । “सुखादिभ्यस्त्विनेव स्यादि”-
त्यत्रेव द्विकृतेरनित्यत्वम् । लङोच्यते इति वा पाठः । तिबादिश्च स्मश-
ब्दोपसन्धानं विना घातोरर्थे नातीतत्वं बोधयति । ‘पपाचे’त्यादौ लिङा-
दिरतीतत्वं बोधयन्नपि न शब्दन्तस्य, ‘अपचदि’त्यादौ तु विनापि स्मशब्द-
योगं लङ्स्तथात्वम् । ‘अदीव्यदि’त्यादौ शब्दन्तस्य घातोरर्थे स्वार्थमबोध-
यन्नपि दिवादिस्तत्सजातीय एव । ‘तण्डुलमपचत्’इत्यादावमो निरुक्त-
त्सजातीयत्वेऽपि न तिङ्स्वमतस्तद्बुदासः । प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वा-
द्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणाच्च ‘पच्यतां, पच्येतां, पचतामि’त्यादावपक्तां,
अपज्ञातमि’त्यादौ च लोटो लुङ्स्तामाताप्रभृतौ न प्रसङ्गः ।

कृष्णकान्तीटीका

कार्या लङुच्यते इत्यत्र कुतो न द्विर्भावः “कृणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्वि”रित्यनुशास-
नादित्यत आह—‘सुखादिभ्यस्त्विनेव स्यात्’ इति । इदमुल्लक्षणं “यणाशिषोर्य”
“सनन्ताशसिभिक्षासुः” “चण्परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु” इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् । ननु
सूत्रे द्विर्भावनित्यत्वेऽपि अत्रानित्यत्वे किं मानमित्यत आह—लङोच्यत इति
वा पाठ इति । लङा इत्यानुपूर्व्या उच्यते इत्यर्थः । तथा च स्मशब्दसमभिव्याहा-
राभावविशिष्टयादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं शब्दन्तधात्वर्थधर्मिकातीतत्वप्रकारकशब्द-
धीजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमतिङ्त्वं लङ्त्वमिति पर्यवसितमिति भावः । स्म-
शब्दसमभिव्याहाराभावनिवेशव्यावृत्तिमाह—तिबादिरिति । तथा च तदनिवेशे
तिबादावतिव्याप्तिरिति भावः । शब्दन्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—पपाचेत्यादि ।
बोधयन्नपि अतीतत्वमिति पूर्वणान्वयः । तथा च लिङादावतिव्याप्तिवारणाय शब्द-
न्तनिवेश इति भावः । लङ्ये लक्षणं सङ्गमयति—अपचदित्यादौ त्विति । तथात्वं-
अतीतत्वग्रहहेतुत्वम् । स्वरूपयोग्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—अदीव्यदिति । अबोधयन्नपि-
बोधानुपधायकोऽपि । तत्सजातीय एव—तादृशबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमानेव, तथा
च फलोपधायकतानिवेशे तत्राव्याप्तिः स्यादिति स्वरूपयोग्यत्वं निवेशितमिति भावः ।
प्रत्ययत्वमुपेक्ष्य तिङ्स्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—तण्डुलमपचदित्यादाविति । निरु-
क्तत्वसजातीयत्वेऽपि—तादृशबोदस्वरूपयोग्यत्वेऽपीत्यर्थः । ननु लोट्-लुङोस्तामाताप्र-
भृतावतिव्याप्तिः समानानुपूर्वीकत्वादित्यत आह—प्रकृत्यर्थ इति । तथा च प्रकृत्य-
र्थनिष्ठं यदनुमतत्वं अद्यतनत्वञ्च तदनाकाङ्क्षत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लक्षणवि-
शेषणाव्याप्तिरिति भावः । प्रभृताविति प्रभृतिपदेन ‘तै-त’ परिग्रहः ।

अत्र 'अपचदि'त्यादौ लङोऽतीतः काल इव तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वमप्यर्थः, तच्च पूर्वदिनवृत्तित्वमिति कौमाराः । ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः किन्त्वद्य-
तनभिन्नत्वम् "अनद्यतने लङे"ति [३।२।१११] पाणिन्यनुशिष्टेरि-
त्यपरे । तथा च वर्तमानध्वंसप्रतियोगिपूर्वदिनवृत्तिपाककृतिमान्, तादृ-
शप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिपाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः । प्रायि-
कञ्चेदम्, तेन ह्यस्तनत्वादिशून्येऽपि काले कचिल्लङादेः प्रयोगाः ।
'ह्योऽपचदि'त्यादौ ह्यःपदाख्याताभ्यमेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते,
सम्भेदस्यायात्, अन्यथा 'पक्ता, पचती'त्यत्रेव निराकाङ्क्षतापत्तेः ॥१०२॥

लुङं लक्षयति—

हन्तेः कृतवधेरर्थे याऽतीतत्वस्य बोधिका ।

सिजन्तस्याथ वा धातोस्तादृशी तिङ् लुङोच्यते १०३

कृतवध्यादेशस्य हन्तेरर्थे किंवा सिजन्तस्य धातोरर्थे याऽतीत-
त्वस्य बोधिका तादृशी तिङ् लुङा लुङ्शब्देनोच्यते । 'जघान, हन्ति-
स्म' इत्यादौ लिङ्लङादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधकोऽपि न कृतव-

कृष्णकान्तीटीका ।

प्रकारान्तरेणैतदतिव्याप्तिं वारयतां मतमाह—अत्रापचदित्यादाविति । तच्च-
ह्यस्तनत्वं च । मतान्तरमाह—ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः इति । परमतद्वये क्रमेण बोध-
द्वयमाह—तथा चेति । नन्वतीतसामान्येऽपि लङः प्रयोगादिदम उक्तमित्यत आह—
प्रायिकञ्चेदमिति । लङादेः प्रयोगा इति । 'सर्व एवाहनत् पृथगित्यादावित्या-
दिः । ननु ह्योऽपचदित्यादौ ह्यःशब्देन ह्यस्तनत्वबोधाय पुनरुक्तिरित्यत आह—ह्योऽप-
चदित्यदाविति । सम्भेदस्यायादिति । "सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति" न्यायादि-
त्यर्थः । तदर्थस्तु सम्भेदे—एकार्थकपदद्वयसमवधाने इत्यर्थः । अन्यथा—ह्यस्तनत्वंद्वय-
भावे, निराकाङ्क्षतापत्तेरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति भावः ॥१०२॥

लुङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति लुङं लक्षयतीति । विवृणोति—कृत-
वध्यादेशस्येति । लाघवादाह—किं वेति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञान-
त्वं कृतवध्यादेशहन्त्यर्थधमिकस्य सिजन्तधात्वर्थधमिकस्य वाऽतीतत्वप्रकारकबोधस्य
जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमतिहृत्वं लुङ्त्वमिति पर्यवसितम् । कारिकास्थलुङा
इति तृतीयासङ्गमनार्थमाह—लुङा लुङ्शब्देनेति । कृतवध्यादेशात्वनिवेगान्नावृत्ति-

ध्यादेशस्य, न वा सिजन्तस्य, 'अवधीत्, अवधिष्टां, अवधिषुरि'त्यादौ तु लुङ्मात्रम्(१)। तथा 'वध्यात्, वध्यास्तां, वध्यासु'रित्यादौ कृतवध्या-देशस्य तस्यार्थे स्वार्थानुभाविकापि आशीर्नातीतत्वस्य बोधिका । अत्राप्यनुमतत्वद्वयस्तनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् न 'पच्यतां, अपचत्, अपचता'मित्यादौ लोडाद्यतिप्रसङ्गः । अत्र 'अपाक्षीदि'त्यादौ अतीतः काल इव तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङ्गामर्थः । तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्य-द्यतनपाककृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः, रीतिरुक्तैव ॥ १०३ ॥

लिटं लक्षयति—

द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने ।

या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते ॥१०४॥

'आशिष्रियत्, अदुद्रुवदित्यादौ' द्विरुक्तस्यैव, 'अपाक्षीदि'त्यादौ त-

कृष्णकान्तीटीका ।

माह—जघान हन्तिस्म इत्यादाविति । लक्षणान्तरेऽप्येतद्बोधं वारयति—न वेति । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—अवधीदिति । अतीतत्वनिवेद्यवृत्तिमाह—वध्या-दित्यादि । न च परलक्षणेऽतीतत्वप्रकारकत्वनिवेशनमनर्थकं सिजन्तधात्वर्थविषयका-न्वयबोधजनकत्वस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यम् । तल्लक्षणे तस्यानिवेशेऽपि क्षत्यभावात्, ग्रन्थकर्तृव्यावृत्तिदानस्य पूर्वलक्षणाभिप्रायकत्वादित्यतोऽपि च लाघवात् परलक्षणाभिधानमिति । न च लक्षणद्वये एव कथं तिङ्त्वनिवेश इति वाच्यम् । बाधुमवधोरित्यादौ अमादायतिव्याप्त्यापत्तेः । ननु एतल्लक्षणद्वयस्यापि लोङ्लङोस्तांप्रभृतावतिव्याप्तिः, समानानुपूर्वीकत्वादित्यत आह—अत्रापीति । परमतमुपदर्शयन्नाह—अत्रेति, रीतिरुक्तैवेति परेणान्वयः । कौमारमते शाब्दबोधप्रकारमाह—तेनेति । रीतिरुक्तैवेति प्रायिकञ्चेदम्, तेनाद्यतनत्वादिशून्येऽपि क्वचित् लुङादि—'अभून्नृपो विबुधसखः परन्तप' इत्यादौ, अद्यापाक्षीदित्यादौ अद्यपदाख्यातपदाभ्यामेवाद्यतनत्वं बोध्यते "सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायादिति रीतिरित्यर्थः ॥ १०३ ॥

लिङ्लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति—लिटं लक्षयतीति । एषा तु कारिका स्रगमत्वान्न विवृता । यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं द्विरुक्तान्यधर्मिकत्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकतानवच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लिट्त्वमिति पर्यवसितार्थो बोद्धव्यः । ननु अभावद्वयनिवेशनं व्यर्थं द्विरुक्तधात्वर्थधर्मिकत्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वस्यवसम्यक्त्वादित्यत आह—अशिष्रियदिति । लुङाद्य इत्यादिना लङ्परिग्रहः,

(१) अतीतार्थत्वबोधक इति पूर्वेणान्वयो बोध्यः ।

दन्यस्यापि धातोरर्थे लडादयः स्वार्थान्वयबोधं जनयन्ति, लिट्स्तु 'ज-
घान, जन्नतुरि'त्यादौ द्विरुक्तस्थैव धातोः स्वार्थे । 'पिपक्षति, पापच्यते'
इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न लिङः । अत्रापि प्रकृत्यर्थे वर्तमानत्वा-
द्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् 'पचे, पचाबहे, पचाव' इत्यादौ न लडाद्य-
तिप्रसङ्गः ॥ १०४ ॥

'कासाञ्चके, लोढयामास, ईक्षाम्बभूव' इत्यादावाम इव कृजादे-
रप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रपरत्वादसम्भवापत्तेरन्यथा निर्वक्ति—

द्विरुक्तस्य यजेरर्थं चकास्तेराभ्युतस्य वा ।

या स्वार्थस्यान्वये हेतुः सा वा तिङ्कथ्यते लिटा ॥१०५॥

'जुहोती'त्यादौ द्विरुक्तस्य धातोरर्थे स्वार्थ(स्य) बोधकोऽपि लडादिर्न यजे-
रर्थे । 'चकास्ती'त्यादौ चकासधातोरर्थे तादृशोऽपि नाऽऽमन्तस्य तस्य ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तस्या अपि अजुहोदित्यादौ तादृशबोधजनकत्वात् । लडादावतिव्याप्तिस्तु स्मशब्दयो-
गं विना अतीतत्वप्रकारकत्वनियोगेनापि शक्यवारणेति भावः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति
लिट्स्त्विति । स्वार्थ इति, स्वार्थान्वयबोधं जनयन्तीति पूर्वणान्वयः ।
तिङ्स्त्वनियोगव्यावृत्तिमाह पिपक्षतीत्यादि । तादृशा अपि—द्विरुक्तान्वयात्त्वर्थ-
मिकस्वार्थान्वयबोधका अपि । नन्वेतल्लक्षणस्यापि लडादेः "५" "बहे" प्रभृतावति-
व्याप्तिरित्यत आह अत्रापीत्यादि । प्रकृत्यर्थ इति । अर्थस्तूक्तप्रायः(१) ॥१०४॥

लिटो लक्षणान्तरप्रतिपादिकां कारिकामवतारयितुं भूमिकामाह—काशाञ्चक्र
इत्यादि । पदसाधुतामात्रपरत्वादिति । तथा च द्विरुक्तमित्रधात्वर्थान्वयबोधज-
नकत्वमेतेन प्रतिपादितमिति(२) भावः । लिटा—लिट्शब्देनेत्यर्थः । तथा चद्विरुक्तयज-
धात्वर्थधर्मिकस्य आमन्तचकासधात्वर्थधर्मिकस्य वा स्वार्थप्रकारकान्वयबोधस्य जन-
कतावच्छेदकं यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लिट्त्वमिति पर्यव-
सितम् । पूर्वलक्षणे यजधातुनियोगव्यावृत्तिमाह—जुहोतीत्यादाविति । यजेरर्थ
इति, स्वार्थस्य बोधक इति योजना । परलक्षणे आमन्तत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—च-
कास्तीत्यादाविति । तादृशोऽपि—स्वार्थबोधकोऽपि, लडादिरिति पूर्वणान्वयः,
क्वाञ्चिद् 'तादृश्यपी'ति पाठः, स च न सन्दर्भसिद्धः, लङ्गित्यस्याव्याहार्यत्वापत्तेः । न

(१) जुलीस्थाभ्यारोपणदिबुल्लयवरोहणान्तः क्रियाकलापरूप इत्यर्थः ।

(२) तथा च कासाञ्चके इत्यादौ लक्षणागमनादव्याप्तिरिति भावः । 'जघान' इत्यादौ लक्षणग-
मनादसंभवस्तु जगद्दीशेको विभावनायः ।

‘मनश्चाल, सुरभिभाग आजगाम’ इत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः, तच्चातीन्द्रियत्वम्, तेनातीतकालवृत्त्यतीन्द्रियचल-
नवन्मन इत्याद्याकारकस्तत्र बोधः । ‘चैत्रश्चारु पपाच’ इत्यादौ तु लिट्प-
स्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयोऽयोग्यत्वात् । एतेन ‘व्या-
तेने किरणावलीसमुदयन्’ इत्यादि व्याख्यातम् । शेषं पूर्ववत् ॥१०५॥

लुटं आशीर्लिङ्च क्रमेण लक्षयति—

धात्वर्थे इवस्तनत्वस्य बोधिका तिङ् लुङ् च्यते ।

आशीर्लिङ्गाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका ॥१०६॥

‘श्वः पश्यती’त्यादौ घात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न

कृष्णकान्तीटीका ।

च लङ्वादिर्ह्येति व्युपन्या लङादिरिति स्त्रीलिङ्गमिति वाच्यम् । तथासति स्वा-
र्थबोधकोऽपीति पूर्वग्रन्थासङ्कते, तत्र स्वार्थबोधिकापीति पाठकल्पने तु न वयं विव-
दामह इति । तस्य—चकास्तेरिति योजना । अतीन्द्रियकर्तृकस्थले परोक्षत्वमपि लिङो
ऽर्थ इत्याह—मनश्चञ्चाल इत्यादि । सरभिभागः—सरभेरंशः । ननु किन्नाम परो-
क्षत्वमित्यत आह—तच्चेति । परोक्षत्वञ्चेत्यर्थः । अतीन्द्रियत्वमिति । ‘अक्षणां
परं परोक्षमिति ब्राह्मिदकस्मृतेरिति भावः । मन इति । इदमुपलक्षणम्, अतीन्द्रियाग-
मनवान् सरभेरंश इत्यपि बोध्यम् । अयोग्यत्वादिति । चैत्रपाकस्यातीन्द्रियत्वाभा-
वादिति भावः । एतेन—परोक्षत्वस्यासार्वत्रिकत्वेन, व्याख्यातमिति परेणान्वयः ।
शेषं पूर्ववदिति । प्रकृत्यर्थनिष्ठवर्तमानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावदे
इत्यादौ न लङाद्यतिप्रसङ्ग इत्यादिकं पूर्ववदित्यर्थः । केचित्—प्राथिकञ्चेदं इत्यादि
कम्—इत्याहुः । तन्मन्दम्, परोक्षत्वभानस्यासार्वत्रिकत्वस्य स्वयमुक्तत्वेन पुनरुक्त-
तापत्तेरिति ॥ १०५ ॥

लुब्धक्षणाभाशीर्लुब्धक्षणाभिधातुं भूमिकामाह—लुटमित्यादिना । तथा च बाह्यशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकश्चस्तन्त्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशशानुपूर्वीमत्तिहत्वत्वं श्वस्तन्त्वमिति पर्यवसितम्, एवं बाह्यशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकस्यांशानुप्रकारकस्य भावित्वप्रकारकस्य च बोधजनकतावच्छेदकं तादृशशानुपूर्वीमत्तिहत्वमाशीर्लुब्धत्वमिति पर्यवसितम् । लुब्धक्षणे तिहत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—श्वः पश्यतीत्यादाविति । न तिङिति । प्रत्ययस्य विभक्तित्वस्य वा निवेश एतद्वेषस्य वारणसम्भवेऽपि ओदनं श्वः पश्यतीत्यादौ अमादावतिव्याप्तिवारणाय तिहत्वनिवेशानं बोध्यम् । ननु लुङादेरपि धात्वर्थश्वस्तन्त्वबोध

तिङ्, लृडादयस्तु घात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न श्वस्तनत्वमपि ।
‘जीवतु भवानि’त्यादौ तु तुवादिकं आशंसनीयत्वस्य । बोधकमपि न भा-
वित्वस्य, बोधकोऽपि लृडादिनांशंसनीयत्वस्य ‘भूयात् भूयास्तामि’त्यादौ
पुनरष्टादशैवाशीर्लिङ्गः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वञ्चानुभावयन्ति ।

अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तद्गोचरपरकृतेरतीतत्वाद्भाविष्य-
त्वाच्च ‘तदानीमयं पपाच, पक्ष्यती’त्यादिप्रयोगप्रसङ्गः, पाककृतित्वावच्छे-
देनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्वारणे तु ‘पपाच पक्ष्यती’त्यादेरयोग्यत्वापत्तिः,
एतदवच्छेदेनातीतत्वमविष्यत्त्वयोर्बाधादिति चेन्न ।

पाककृतित्वावच्छिन्नधर्मिकायां तत्तत्पाकगोचरकृतित्वावच्छेद्यस्वरू-
पसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्थक्यतात्तरलिङ्गत्वादिना हेतुतयैव
उक्तदोषव्युदाससम्भवात् । चुल्लीस्थाल्यारोपणादिकं हि न प्रत्येकं पा-

कृष्णकान्तीटीका ।

कतया तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह—लृडादयस्त्विति । आशीर्लिङ्गलक्षणे भावित्व-
प्रकारकत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—जीवतु भवानित्यादाविति । बोधकोऽपीति ।
भावित्वस्य बोधकोऽपीति योजना, नाशंसनीयत्वस्येति किन्तु भावित्वस्यैवेति
शेषः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—भूयादित्यादि । अत्रापि तिङ्त्वनिवेशव्यावृत्तिः
पूर्ववत् ।

अथेत्यादि । तद्वारणे तु—वर्तमानकृतिदशायामपि पपाच पक्ष्यतीति प्रयोगवारणे तु
इत्यर्थः । पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य भावित्वस्य च बाधादिति भावः ।
यत्र च पाकादिकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वं तत्रैवातीतत्वबोधिका तिङ्, यत्र च तथावि-
धमविष्यत्वं तत्रैव भावित्वबोधिका तिङिति फलबलाद्वाच्यमिति भावः । अयोग्य-
त्वापत्तिरिति । तथा च पपाच पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति भावः । अत एव
पचतीत्यादेरयोग्यत्वं नापादितं तत्र तादृशविवक्षाया निर्बीजत्वादिति । केचित्तु पक्ष्य-
तीत्यादिना पचतीत्यादिपरिग्रह इत्याहुः, तच्चिन्त्यम् ।

समावृत्ते—चेन्नेत्यादि । उक्तदोषव्युदाससम्भवादिति । यत्र पचतीति
प्रयोगः साधुः तत्रापि पपाच पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिरूपदोषव्युदासादित्यर्थः । तत्र
निश्चयसम्बन्धेनातीतत्वादिमाने शाब्दबोधस्य अमतया तज्जनकप्रयोगस्य न प्रामा-
ण्यम्, अतीतादिकृतिस्थले च पपाच पक्ष्यतीत्यादेर्नायोग्यत्वम्, तत्र पाककृतित्वा-
वच्छेदेनातीतदेर्बोधोऽपि पाककृतित्वावच्छेद्यस्वरूपसम्बन्धेनातीतादेः सत्त्वादिति
भावः । ननु चुल्लीस्थाल्यारोपणादेः प्रत्येकं पाकपदार्थतया पचतीत्यत्र पपाचेत्यादि-

कपदार्थः, किन्तु स्थात्यारोपणाभिवेशनतुषप्रक्षेपाद्यनुप्रस्फोटनपर्यन्तस्त-
त्तत्क्रियाकलाप एव, यदाह दुर्गः—“क्रियते इति क्रिया, सा च पूर्वापरीभू-
तावयवैवेति”, तथा च तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभ-
विष्यत्त्वयोर्वाधात् अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशार्था ‘पपाच, पक्ष्यती’त्यादिको
न प्रयोगः । न चैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि ‘अयं पपा-
च’ इति स्यात्, निष्पन्नपाकगोचरयावत्कृतेरतीतत्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात्,
‘तण्डुलं पपाचे’त्यादिप्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात्, अन्यथा ‘सूपमपाक्षी-
दि’त्यादिकः प्रयोगो भवत्येव, परन्तु ‘अद्य सूपमपाक्षीदि’त्यादिरेव न तत्र
प्रयोगः, सूपकर्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वस्य बाधादिति
युक्तमुत्पश्यामः ॥ १०६ ॥

लृटं लृङ् च लक्षयति—

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च ।

वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिने ॥

कृष्णकान्तोदीका

प्रयोगो दुर्वार एव, प्रथमपाकानुकूलकृतौ निरुक्तसम्बन्धेनातीतत्वस्य सत्त्वादित्यत
आह—चुल्लोस्थात्यारोपणादिकमिति । तत्तत्क्रियाकलाप इति । तादृशत-
त्तत्पाककृतित्वावच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धेनातीतत्वादेस्तत्र बाधान्नापत्तिरिति भावः ।
पाकस्य क्रियाकलापरूपत्वे प्रमाणमाह—दुर्ग इति । पाकस्य क्रियाकलापरूपत्वे
प्रमाणमाह—दुर्ग इति । पाकस्य क्रियाकलापरूपत्वे उक्तापत्तिर्नास्तीति स्वयमेवाह—
तथा चेति । बाधादिति । निरुक्तसम्बन्धेनेत्यादिः । शङ्कते—नचैवमिति ।
समाधत्ते—इष्टत्वादिति । ननु तदा तण्डुलं पपाच इत्यपि स्यादित्यत आह—त-
ण्डुलमिति । अन्यथेति । पपाचेति प्रयोगस्य तत्रास्वीकार इत्यर्थः । कथं स्या-
दिति । पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरसत्त्वादिति भावः । अत एव—यत्किञ्चित्पाक-
मादाय तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः, कुत इत्याकांक्षायामाह—सूपकर्मका-
द्यतनेति ॥ १०६ ॥

लृट् लृङ् लक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति—लृटं लृङ् च लक्षयतीति ।

या तिङ् क्रियाया चात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्य-
त्वस्य बोधिका तादृशी लृट्, या त्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी
लृङ् । 'तण्डुलञ्चेत् प्राप्स्यत्योदनमपि पक्ष्यति चैत्र' इत्यादौ स्य-
तिप्रभृतयश्चैत्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्वमनुभावय-
न्ति, तथा 'एधांश्चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यपक्ष्यत्' इत्यादावतीतका-
लावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वम्, तथा च भाव्यतीतकालाविव क्रिया-
प्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः ।

वस्तुतस्तु भाव्यादिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्त ओदन-
पाकाद्यभाव एव उक्तस्थले लृडादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्र-
युक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात्, अत एव 'चैत्रश्चेदपठि-
ष्यत् ग्राममप्यगमिष्यदि'त्यादिको न प्रयोगः । 'तीर्थश्चेदगमिष्यत् स्वार्थ-
मप्यलप्स्यत्' इत्यादिकस्तु चिन्त्यः, स्वार्थलाभाद्यभावस्य तीर्थगत्याद्य-

कृष्णकान्तीटीका ।

विवृणोति या तिङिति । अतीतकालावच्छेद्यत्वस्येति, बोधिका इति पृवणा-
न्वयः । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थविगमधर्मिकभाविकालावच्छेद्य-
त्वप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लृट्त्वमिति पर्यवसितम्, एवं
यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकातीतकालावच्छेद्यत्वप्रकारकबोधजनकताव-
च्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लृङ्त्वमिति पर्यवसितञ्चेति भावः । लक्ष्ये लक्षणं
सङ्गमयति तण्डुलञ्चेति । ननु क्रियाविगमः कुतो लभ्यत इत्यत आह—
तथा चेति । तयोरर्थः—लृङ्लृङोरर्थः, तथा च तण्डुलञ्चेदित्यादौ तण्डुले कर्मत्वाप्रा-
प्तेर्भाविकालावच्छेदेनाभाववान् ओदनकर्मकपाकस्य तादृशकालावच्छेदेनाभाववांश्चेदत्र
इत्याकारको बोधः । पृथरीत्या(१) पृथांश्चेदित्यादावपि शाब्दबोध उहनीयः ।

समूहालम्बनबोधे विप्रतिपत्तेराह—वस्तुतस्त्विति । ननु निरुक्तार्थस्य कुतो
लाम इत्यत आह—क्रियाविरहप्रयुक्तस्येति । क्रियातिपातत्वादिति । तथा च
प्रत्ययलम्ब्य एव तादृशार्थ इति भावः । अत एव—प्रत्ययस्य एतादृशार्थकत्वादेव ।
न प्रयोग इति । पठाभावस्य ग्रामगमनाभावाप्रयोजकत्वादिति भावः । चिन्त्य

(१) पृथः कर्मत्वाप्राप्तेरतीतकालवच्छेदेनाभाववान् ओदनकर्मकपाकस्य तादृशकालावच्छे-
देनाभाववांश्चेति इति शिष्येत्यर्थः ।

भावाप्रयुक्तत्वादिति । 'तण्डुलञ्चेत् पचेदोदनमपि भुञ्जीते'त्यादौ तु क्रियातिपतनस्य वर्तमानत्वमेव लिङ्गा प्रत्याख्यते न तु भावित्वमतीतत्वं वेति तद्व्युदासः ॥ १०७ ॥

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति—

सुबर्थानन्वितस्वार्थे तिङन्तप्रत्ययस्तु यः ।

स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा ॥ १०८ ॥

सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङ्ग्यः प्रत्ययः स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः । 'पुत्रीयती'त्यादौ व्यजाद्यर्थस्येच्छादेर्न सुबर्थेऽन्वयः किन्तु तिङ्ग्ये । 'पचती'त्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थकोऽपि तिवादिर्न तिङ्ग्यः । 'पिपक्षया कुरुते' इत्यादौ तु भावकृलभ्यस्य इच्छास्वरूपस्यैव सुबर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थपाकेच्छामात्रस्य ।

अस्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयवरूप एव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात् सनादिप्रत्ययस्य ॥ १०८ ॥

कृष्णकान्तीटीका ।

इति । कुत इत्याकांक्षायामाह—स्वार्थालाभाद्यभावस्येति । पूर्वलक्षणे भावित्वनिवेशस्य परलक्षणेऽतीतत्वनिवेशस्य च व्यावृत्तिमाह—तण्डुलञ्चेति ॥ १०७ ॥

धात्वंशलक्षणप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति—क्रमप्राप्तमिति । विवृणोति सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थक इति । तथा च यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं सुबर्थविषयतानिरूपितयादृशस्वार्थविषयताकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमस्तिङ्ग्यप्रत्ययत्वं तादृशस्वार्थे धात्वंशप्रत्ययत्वमिति पर्यवसितम् । लक्ष्ये लक्षणं सङ्क्रमयति—पुत्रीयतीत्यादाविति । तिङ्ग्यत्वनिवेशव्यावृत्तिमाह—पचतीत्यादाविति । ननु पिपक्षया कुरुते इत्यादौ सनर्थस्य करणत्वादावन्वयात् सन्प्रत्ययेऽप्यासिरित्यत आह—पिपक्षया कुरुत इत्यादाविति । इच्छास्वरूपस्यैव इत्येवकारव्यवच्छेदं स्वयमेवाह—न त्विति । पाकेच्छामात्रस्येति । तथा च तत्र भावविहिताम्प्रत्ययार्थस्वरूपस्य सुबर्थान्वितत्वेऽपि सनर्थस्य तदनन्वितत्वेन सन्प्रत्यये नाव्यासिरिति भावः ।

परलक्षणावतरणिकामाह—अस्तु वेति । सनर्थपाकेच्छायामेव सुबर्थान्वयोऽस्तिवत्यर्थः । एतल्लक्षणे पूर्वोक्तामव्याप्तिं निरस्यति—पिपक्षादिति ॥ १०८ ॥

विभजते—

नामप्रकृतिकश्चायं धातुप्रकृतिकस्तथा ।

तन्नादिमः क्यच्क्यङादिरपरः सन्यजादिकः ॥१०९॥

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति द्विविधः ।
तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्यच्क्यङादिः, अपरो धातुप्रकृतिकः सन्यजा-
दिः । 'चैत्रः पुत्रीयती'त्यत्र क्यजर्थेच्छायां तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूत-
पुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेस्तस्याश्च तिङर्थ आश्र-
यत्वे निरूपकत्वेनान्वये साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्र-
यत्ववच्छिन्न इत्येवमन्वयधीः, अत एव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छाद-
शायां 'पुत्रीयती'त्यादिको(१) न प्रयोगः किन्तु 'मानुषीयती'त्यादिरेव ।
अत एव 'आत्मनः पुत्रीयती'त्यादेरात्मपुत्रत्वप्रकारकेच्छाबोधन एवासाम-
र्थ्यम् आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात्, आत्मसम्बन्धी यः
पुत्रः पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने तु तस्य सामर्थ्यमेव, 'चैत्रस्य गुरु-
कुलमि'त्यादाविव वृत्तिशब्दैकदेशेऽपि पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविध-

कृष्णकान्तीटीका ।

धात्वंशप्रत्ययविभागप्रतिपादिकां कारिकामवतारयति—विभजत इति । धातु 'श-
प्रत्ययमित्यादिः । विवृणोति—अयमित्यादि । ननु मनुष्यत्वेन पुत्रेच्छादशायां
चैत्रः पुत्रीयतीति प्रयोगः कथं न स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—चैत्रः पुत्रीयतीत्यत्रेति ।
न प्रयोग इति । तादृशेच्छायां पुत्रत्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन पुत्रस्य बाधादिति
भावः । ननु तथासति तदानीं कीदृक् प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह—किन्निवृत्ति ।
निरूपकविषयतायाः संसर्गत्वे युक्तिमप्याह—अत एवेति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छि-
न्नविषयतायाः प्रकृत्यर्थसंसर्गत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—आत्म-
पुत्रत्वादेरिति । प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात्—प्रकृत्यर्थातावच्छेदकत्वास्वीकारात्, पुत्र-
त्वमात्रस्यैव तत्र पुत्रत्वात्वेनोपपत्तेरिति भावः । ननु पुत्रत्वेनेच्छास्थले पुत्रीयतीत्यने-
नात्मनोऽन्वये कथं न तादृशप्रयोग इत्यत आह—आत्मसम्बन्धी य इति ।
ननु वृत्तिशब्दैकदेशान्वयास्वीकारात् न तादृशप्रयोग, इति तु न देख्यमित्याह—
चैत्रस्येति । व्युत्पन्नत्वादिति ।

(१) अत्र 'सुप आत्मनः' क्यच्, (१११८) 'क्यचिचे'ति (७४११) च पः सर्वं दृष्टव्यम् ।

याऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । 'आत्मपुत्रीयती'त्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं पश्यामः । एतेन 'पुत्रं काम्यति, इदं काम्यती'त्यादौ काम्यस्याप्यर्थो व्याख्यातः । 'पुत्रीयति माणवकमि'त्यादौ तु आचारसदृशाचारः क्यजर्थः, तद्विशेषणीभूते आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते च माणवकादेः कर्मत्वेनान्वयः, तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृशं यन्माणवककर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र बोधः, पुत्रकर्मकाचरणञ्चेहान्तदनादिना संवर्द्धनतोषणादि । 'सर्पीयति शत्रुमि'त्यादौ सर्पकर्मकाचरणत्वरूपं यच्छत्रुकर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः, सर्पकर्मकाचरणञ्चात्र सर्पकर्मकताडनमारणादि ग्राह्यम् । 'प्रासादे कुटीयती'त्यस्य कुट्यधिकरणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः, कुट्यधिकरणकाचारश्चेह कुट्यधिकरणकशयनादिरूपो द्रष्टव्यः । कर्माधिकरणयोरेव सदृशाचारे क्यचो विधानात् वह्निकण इवाचरति धूलिः दण्डेनेवाचरति चक्रेणेत्याद्यर्थे च न क्यच् (तेन!) 'धूलिर्वह्निकणीयति, चक्रेण दण्डीयती'त्यादिकः कर्तृकरणादेः सदृशाचारे अप्रयोगः । "मान्ताव्ययाभ्यां न स्या"दित्यनुशिष्टे 'रिदमिच्छति स्वरिच्छती'त्याद्यर्थे इदमिवाचरतीत्याद्यर्थे च न क्यच् (१) । 'गव्यति नाव्यती'त्यादावपि गामिच्छति, गामिवाचरति इत्यादिरर्थः, औदोद्भ्यां कृद्यस्वरवद्भावादवाद्यादेशः (२) ।

कृष्णकान्तोदाका ।

प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥

इति परिशिष्टानुशासनस्य सत्त्वादिति । आत्मपुत्रीयतीति प्रयोगो भवत्येव इत्याह—आत्मपुत्रीयतीत्यादाविति । व्याख्यात इति । तत्रापि तादृशविषयतया प्रकृत्यर्थस्यान्वय इत्यादिकं सर्वं ज्ञेयमिति भावः । नन्वेवं धूलिर्वह्निकणीयतीत्यादिप्रयोगो न स्यादित्यत आह—वह्निकण इवेति । ननु अत्र कथमवादेश इत्यतः

(१) पाणिनीयमतेनात्र 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' इति वार्तिकं द्रष्टव्यम् ।

(२) पा०मते त्वत्र 'वान्तो यिप्रत्यये' इत्यनेनावादेशः ।

नमस्तपोवरिवसां कर्तृत्वेऽपि क्यचो विधानात्(१) 'नमस्यति देवानि'त्यस्य देवनति 'तपस्यति शत्रुमि'त्यस्य शत्रुसन्तापं 'वरिवस्यति गुरुनि'त्यस्य च गुरुणां परिचर्यां करोतीत्यर्थः । 'श्येनायते काक' इत्यादौ, क्यङो-
ऽपि आचारसदृशाचारोऽर्थः, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्तृत्वेनैव साकाङ्क्षत्वात् श्येनकर्तृकाचारसदृशाचारवान् काक इत्येव तत्र बोधः, श्येनकर्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्विशिष्य ग्राह्यः । श्येनी इवाचरतीत्यर्थे 'श्येनायते काकी'त्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्यङि पुंस्त्वावः । गार्ग्यमिच्छ-
तीत्याद्यर्थे 'गोर्ग्यायती'त्यत्र क्यचीव गार्ग्य इवाचरतीत्याद्यर्थे 'गार्गायते' इत्यत्र क्यङ्यप्यपत्यप्रत्ययस्य लोपः, तथा 'राजीयती'त्यादौ नस्य । 'ओजायते, अप्सरायते, पयायते, पयस्यते, गर्दभति, अश्वती'त्यादा-
वप्युक्तरीत्यैवान्वयः ।

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसः सो विभाषया ।

क्यङोऽपि लोपो द्रष्टव्यो गर्दभस्यश्चतीत्यतः ॥

इति वचनादेषु सादेर्लोपः । अत्रौजःपदस्यौजस्विपरस्वमिति निव-
न्धारः । 'गव्यते, नाव्यते' इत्यादेरपि गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः, पूर्ववद-
वादेशः(२) । पूर्वमनुमना उन्मनावदाचरति इत्यर्थेऽपि 'उन्मनायते दुर्मना-
यते' । अवेहत् वेहदिवाचरतीत्यर्थे 'वेहायत' इत्यादौ तस्य लृक्, गौ-
र्गर्भोपघातिनी-वेहत् । अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थे 'लोहितायति,
लोहितायते' स्वरितेत्त्वादुभयपदम् । सुखमनुभावयतीत्यर्थे 'सुखायते' एवं
'दुःखायते, अलीकायते' इत्यादि । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दायते' एवं

कृष्णकान्तीटीका ।

आह-अौदोद्भयामिति । न स्येति, लोप इति पूर्वणान्वयः । क्यङोऽपीत्यपि-
कारात् सकारस्य परिग्रहः । ननु ओजसः प्राणित्वाभावात् आचरणमसिद्धमिति कथं
तादृशप्रयोग इत्यत आह-अत्रेति । इत्यादिरर्थ इति । उपमानादाचार
(३।१।१०) इत्यनुशासनादिति भावः । वेहच्छब्दस्यार्थमाह-गौर्गर्भोपघातिनी

(१) प.०मते 'नमोवरिवविचवङः क्यच्' इत्यनुशासनमत्र बोध्यम् ।

(२) औदोद्भयां कृद्यस्वरवद्भावादित्युक्तरीत्येति भावः ।

‘वैरायते, कलहायते’ । गिलितस्य पुनश्चर्वणं रोमन्थः, तं करोतीत्यर्थे
‘रोमन्थायते गौः’ ।

मुण्डादेस्तत्करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थे कृतादितः ।

वक्तीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गादेस्तन्निरस्यति ॥

इति भागुरिस्मृतेः ‘नरं मुण्डयती’त्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं ‘जलं मिश्रयती’त्यत्र
जलनिष्ठमिश्रणं, ‘वासः शिथिलयती’त्यत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम्, ‘अन्नं
मधुरयती’त्यत्रान्ननिष्ठमाधुर्यं, ‘चैत्रं मित्रयती’त्यत्र चैत्रनिष्ठमित्रत्वं, क-
[रोतात्सीदिको नामप्रकृतिकस्य णेरर्थः । तत्र मुण्डादिपदस्य धर्मपरत्वात्
मुण्डादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकमितफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्मत्वमिति
सम्प्रदायविदः । वासः पृथु सृदु भृशं वा करोतीत्यर्थे ‘वासः प्रथयति,
अदयति, अशयति’ इत्यादावृतो रेफादेशः, तथा ‘चैत्रं परित्रयति’
इत्यत्रापि । कण्ड्वादिभ्यस्तत्करोतीत्यर्थे यञ्वे(१) न तु णिः, तेन ‘गात्रं
कण्डूयति, कण्डूयते’ वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डुं करोतीत्यर्थः जित्त्वादुभ-
यपदम् । एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करोतीत्यर्थे, ‘स्वर्गलोके
महीयते’ ङानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदम्, शब्दादिभ्यः करोतीत्यर्थे क्यङि
वेत्युक्तम् । ‘कृतयति, वर्णयती’त्यादौ कृतं गृह्णातीत्यादिरर्थः । ‘सत्यापयति,
अर्थापयति’ इत्यत्र च सत्यं वक्तीत्यादिरर्थः, सत्यादित्रिकादावावागमश्च ।

कृष्णकान्तीटीका

वेहदिति । भागुरिस्मृतेरिति पञ्चम्यन्तस्य नामप्रकृतिकस्य णेरर्थं
इत्यत्रान्वयः । पञ्चम्यन्तद्वितीयान्तानि करोतीत्यत्रान्वितानि । ननु मुण्डादिपदस्य
मुण्डनादिविशिष्टपरतया नरादेर्मुण्डादिधात्वर्थतावच्छेदकफलवत्त्वाभावात् कथं कर्मत्व-
मित्यत आह-तत्रेति । फलवत्त्वाच्चेति । मुण्डनानुकूलकृतेधात्वर्थ-
तया तज्जन्यफलस्य मुण्डनस्य नरादौ सत्त्वादिति भावः । ऋतो रेफादेश
इति । “रशब्दः कृतो लघोर्व्यञ्जनादे”रित्यनुशासनादिति(१) भावः । जित्त्वात्-
व्यनुबन्धत्वात् । ननु अत्र कथं नोभयपदमित्यकाङ्क्षायामाह-ङानुबन्धेष्विति ।
अत एव ‘महीङ् महीयते’ इति दुर्गसिंहः । वक्तीत्यादिरिति, अर्थ इति पूर्वणा-

(१) पा० मते तत्र ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ (३।१।३७) इति सूत्रेण यक् द्रष्टव्यः ।

(२) अत्र ‘रश्मत्तो हलादेर्लघोः’ (६।४।१६१) इति पा० सूत्रे बोध्यम् ।

प्रियं स्थिरं वा वक्तीत्यर्थे 'प्रापयति, स्थापयति' इत्यादौ प्रियास्थिरादेः प्रस्थाद्यादेशोऽपि । अश्वतरं वदतीत्यर्थे 'अश्वयति' इत्यत्र तरप्रत्ययलोपश्च । गोमन्तमाचष्टे इत्यर्थे 'गवयति' गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे 'गुणयति' सग्विणमाचष्टे इत्यर्थे 'सज्जयति' इत्यादौ तु मन्तुवन्तुविनां लुगपि, तथा कर्त्तारमाचष्टे इत्यर्थे 'कारयती'त्यत्र तृचः । अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे 'नेदयति' वाढमाचष्टे इत्यर्थे 'साधयति' इत्यत्र च "अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ, च" (१) । युवानमरुपं वा वदतीत्यर्थे 'कनयति' "युवालयोः कन्वे"-त्यनुशिष्टेः (२), पक्षे 'यवयति, अरुपयती'त्यपि स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे "स्थूल-दूर-युव-क्षिप-क्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चे" (३)त्यनुशिष्टेः क्रमेण 'स्थवयति, दवयति, यवयति, क्षपयति, क्षोदयति' इत्येव प्रयोगः । बहूनाचष्टे इत्यर्थे 'भूययति' "बहोर्भूयादेशश्च" (४) । हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि णिः, तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे 'स्तयते, पादयते' इत्यादि, पूर्ववदात्मनेपदम् ।

तूस्ताद्विधाते संच्छादेर्वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा ।

उत्क्षेपादौ कर्मणो णिस्तत्तदव्ययपूर्वतः ॥

इति भागुरिस्मृतेः (५) तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे 'वितूस्तयति', तूस्तं-केशजटा, वस्त्रं संच्छादयतीत्यर्थे 'संवस्त्रयति' पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थे 'उत्पुच्छयते गौः' एवं 'परिपुच्छयते' । भाण्डानि साञ्चिनोतीत्यर्थे 'संभाण्डयते

कृष्णकान्तोदोका ।

स्वयः । प्रस्थाद्यादेशोऽपीत्यपिकाराच्च णिप्रत्ययः, रतयारेफतकारयोः (१) लुगपीत्यपिना णिपरिग्रहः । तृच इति, लुगपाति पूर्वोणान्वयः । पूर्ववदिति । ङानुबन्धेषु पाठादित्यर्थः । तूस्तशब्दार्थमाह--तूस्तं केशजटेति । आदिपदग्राह्यान् आह--भाण्डानीति । कर्मवाचकपदादित्यर्थककर्मण इत्यस्य व्यावृत्तिमाह--कर्मण

(१) अनेन सूत्रेण अन्तिकादिस्थाने नेदायादेश इत्यर्थः । इदमेव चकारादिते (५।३।६३) पाणिनीये सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

(२) अत्र 'युवालयोः कन्वेत्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति पा० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

(३) 'स्थूलदूरयुवक्षिपक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः' (६।४।१५६) इति पा० सूत्रम् ।

(४) 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति (६।४।१५८) पा० सूत्रम् ।

(५) 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' (३।१।१०) इति पा० सूत्रोदाहरणत्याह तूस्तमिति ।

भिक्षुः' चीवरं सम्मार्जयतीत्यर्थे 'सञ्जीवरयते' । कर्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः, 'तूस्तयति प्रतूयस्तयति' इत्यादितः कथिता-
र्णानामप्रतीतेस्तत्तदव्ययपूर्वकत्वानियमः ।

वीणात उपगाने स्याद्धस्तितोऽतिक्रमे तथा ।

सेनातश्चाभियाने णिः श्लोकादेरप्युपस्तुतौ ॥

इति भागुरिस्मृतेरत्रापि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते, तथा च वीणया उपगायतीत्यर्थे 'उपवीणयति यशः' हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे 'अति-
हस्तयति गृहं' सेनयामिमुखं यातीत्यर्थे 'अभिसेनयति समरं' श्लोकैरुप-
स्तौतीत्यर्थे 'उपश्लोकयति शिवमि'त्यादिकः प्रयोगः । कर्मप्रत्यये तु 'उप-
वीणयते यश' इत्यादिः । वीणादेः करणतास्थल एवायं विधिरिति वीणा-
यामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः साधुः । अशनघनाभ्यामाय उदकान्यः
कलोपश्च तदिच्छतीत्यर्थे, तेन 'अशनायति, घनायति, उदन्यती'त्यादाव-
शनमिच्छतीत्यादिरर्थः । अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति ।

'चैत्रं भावयति, आत्मानं गमयति' इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य णेरप्य-
नुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वाऽर्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलताया संसर्गवि-
धयापि भानसम्भवात्, तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् आत्मग-
त्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः । क्वचिज्ज्ञानानुकूलव्यापारोऽपि प्यर्थः,
यथा 'कथकः कंसं घातयति' इत्यादौ अभिनयादिरूपः । चुरादिभ्यस्तु

कृष्णकान्तोदीका ।

इत्युक्तेरित्यादि । तत्तदव्ययपूर्वत इत्यस्य व्यावृत्तिमाह 'तूस्तयति प्रतूस्तयती-
तीत्यादिना इति । मतान्तरमाह अशनायादिकमिति ।

नामप्रकृतिकान् प्रयोगानुक्त्वा धातुप्रकृतिकान्स्तानाह—चैत्रं भावयतीत्यादि ।
लाघवादाह—व्यापारमात्रं वेति । ननु तथा सत्यनुकूलत्वस्योपस्थापकपदाभावेन
भानं न स्यादित्यत आह—तत्रेति । धात्वर्थस्येति निरूपितत्वं पष्ठयर्थः, तथा च
धात्वर्थनिरूपितानुकूलताया इत्यर्थः । भानसम्भवादिति । तथा च तदुपस्था-
पकपदाभावेऽपि संसर्गतया भाने बाधकाभाव इत्युक्तमधस्तादिति भावः । शाब्द-
बोधप्रकारमाह—तेनेति । स च कोदशो व्यापार इत्याकाङ्क्षायामाह—अभिनया-
दिरूप इति—तदर्थः । तथाच कंसहननज्ञानानुकूलव्यापारवान् कथक इति तत्र

स्वार्थिकस्य णेः स्वरूपमर्थः, तेन 'चोरयति, चिन्तयति' इत्यादौ स्तेया-
दिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः ।

(१) गुप्धूपविच्छिपणपनेरायः कमेस्तु णिङ् ।

ऋतेरीयङ् चतुर्लेषु नित्यं स्वार्थे परत्र वा ॥

इति भागुरिः । स्वार्थे-स्वरूपार्थे, तेन 'गोपायतीत्यस्य रक्षणस्वरूपं
'धूपायती'त्यस्य सन्तापस्वरूपं 'विच्छायती'त्यस्य गतिस्वरूपं 'पणायते'
इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः । 'आकर्णयामास
न वेदनादान्न चोपलेभे वाणिजां पणायान्' इति व्यवहारार्थे मट्टिः (स०
३ श्लो० २७) । 'पणायते' इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्येवार्थः
स्वरूपार्थकत्वात् । 'अरूपापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा भवेत्' इत्या-
दिकः प्रयोगः अरूपादेः, क्रियाविशेषणत्वे क्लीबत्वापत्तेरित्युक्तप्रायम् । 'स्वर्गं
कामयते' इत्यस्य स्वर्गगोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः, छातुबन्धत्वादात्मनेप-
दम् । 'ऋतीयते' इत्यस्य धृणास्वरूपं करोतीत्यर्थः । 'परत्र वे'त्युक्तेश्चतु-
र्लकारादन्यत्र 'गोप्ता, गोपायिता, कमिता, कामयिता, अर्चिता, ऋती-
यिता' इत्यादिको द्विविधः प्रयोगः ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायाञ्च तथा तिजः ।

प्रतीकारार्थकाच्च कितः स्वार्थे सनो विधिः ॥

इति भागुरिः । तेन 'जुगुप्सते बीभत्सते' इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य

कृष्णकान्तोदीका ।

बोधः । चतुरिति । चतुर्षु लकारेषु, सार्वधातुकेष्विति यावत् । परत्र-सार्वधातुक-
भिन्ने वेति, आय इति पूर्वैणान्वयः । स्वार्थं इत्यस्यार्थमाह--स्वार्थं इति ।
व्यवहारार्थं पणेशयप्रत्यये प्रमाणमाह--आकर्णयामासेति । ननु स्वार्थशब्देन
धात्वर्थस्यैव बोधनादायप्रत्ययस्य स्वरूपार्थकत्वे मानाभाव इत्यत आह--पणायत
इत्यस्येति । उक्तप्रायमिति । स्वरूपार्थकत्वे प्रत्ययार्थविवक्षेणत्वात् न तदाप-
त्तिरिति भावः ।

(१) 'गुप्धूपविच्छिपणपनिभ्य आय' (६।१।२८) इति पा०सूत्रोदाहरणानि दर्शयितुं प्राची-
नसम्बादमाह गुप् इति ।

कर्ता इत्यर्थः, अत एव 'जुगुप्सा स्वस्यापि क्षपयाति महत्त्वं परिषदी'-
 त्यादिकः प्रयोगः । 'तपस्तितीक्ष्णते' इत्यस्य तपःकर्मकसहनस्वरूपस्य
 कर्त्तृत्वस्यार्थः । 'चिकित्सत्यातुरामि'त्यस्यातुरकर्मकप्रतीकारस्वरूपं करोती-
 त्यर्थः । 'रिपुं विचिकित्सती'त्यस्य रिपुकर्मकानिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः, वि-
 चिकित्साति मन्मनः' इत्यादौ च मन्मनः सन्देहस्वरूपवादित्यर्थः । एषाम-
 र्थान्तेर तिङो नाभिधानमिति भागवृत्तिः, तेन सङ्गोपन-निशान-निवासा-
 दर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्यादिकमेव प्रत्युदाहरणम् । "मानदानशान्भ्य
 ऽपि स्वां सन्" तेन मान पूजायां विचारे वा इत्यस्य 'मर्मांसते'दान
 अवखण्डने इत्यस्य 'दीदांसते' शान तेजने इत्यस्य 'शीशांसते' इत्यत्रा-
 प्युक्तदिशैवान्वयः । 'पाकं चिकीर्षति, ओदनं बुभुक्षते' इत्यादाविच्छेद-
 सनोऽर्थः, तस्याश्च द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविशेष्यताकत्वस्य स्व-
 रूपसम्बन्धेन धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारिनिष्ठस्वसमानक-
 र्तृकत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्मिका निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमती य
 इच्छा तद्वानित्यादिरर्थः । समानकर्तृकत्वस्य निवेशात् अन्यदीयकृतिपा-
 कादाविच्छावति 'अयं चिकीर्षति, पिपक्षति' इत्यादिको न प्रयोगः इति
 चिन्तामणिकृतः ।

सोन्दडस्तु—'पाकं चिकीर्षती'त्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूल-
 धात्वर्थ एवान्वयः, तदर्थस्य तु समानकर्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थ-

कृष्णकान्तोटीका ।

अत एव-स्वरूपार्थकत्वादेव । परिषदि-समायाम् । प्रयोग इति । अन्यथा
 क्रियाविशेषणत्वेन क्लीबत्वापत्तेरिति भावः । उक्तदिशैवान्वय इति । तथाच पूजा-
 स्वरूपं विचारस्वरूपं वा खण्डनस्वरूपं वा करोतीति (आदि ?) क्रमेणार्थ इति
 भावः । स्वरूपसम्बन्धेनेति, अन्वयादिति परेणान्वयः । स्वसाध्यत्वादि-
 प्रकारिनिष्ठेति । स्वसाध्यप्रकारतानिरूपकेच्छानिष्ठेत्यर्थः । निरुक्तेति । स्व-
 साध्यत्वप्रकारित्वेच्छासमानकर्तृकत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । समानकर्तृकत्वनिवेशव्यावृत्ति-
 माह--समानकर्तृकत्वस्येति । न प्रयोग इति । अत्र कृतीच्छयोः पाकेच्छयोश्च
 समानकर्तृकत्वादिति भावः ।

तदर्थस्य-तादृशार्थस्य, पाकान्वितमूलधात्वर्थस्येति यावत् । शाब्दयोः

च्छायाम्, तथा च पाकविषयताककृतिसमानकर्तृकतद्गोचरेच्छावान् इत्या-
दिवैवार्थः, कारकविभक्तेः क्रियायामेव स्वार्थबोधकत्वात्, अत एव 'गृहं
तिष्ठासती'त्यादिको न प्रयोगः, स्थितेर्गृहकर्मकत्ववाधात्, अन्यथा गृह-
धर्मिकां स्थितिप्रकारेच्छां बोधयन्नयमेव प्रमाणं स्यात्, न तु 'गृहे
तिष्ठासती'त्यादिः—इति प्राह ।

चिकीर्षादिः प्रवृत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वेन तदोचरेच्छासत्त्वेऽपीच्छार्थ-
कसनन्तात् न सन्प्रत्ययः, "सनन्तान्न सनिष्यते"(१) इत्यनुशिष्टेरत-
श्चिकीर्षिषती'त्यादिको न प्रयोगः ।

'पापच्यते' इत्यादौ यजः पौनःपुन्यमर्थः, तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय-
क्रियोत्तरतादृशक्रियानन्तर्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनाऽन्वेति, तेन पाको-
त्तरपाकानन्तर्यवत्पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः । द्विःपत्तरि पुनः
पक्तृत्वेऽपि न निरुक्तं पुनःपुनः पक्तृत्वम्, अतो न तत्र 'पा-
पच्यते' इति प्रयोगः । पाकोत्तरत्वादिकञ्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं बो-
ध्यम्, अतः पुमन्तरीयपाकानुत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । 'तण्डुलं
पापच्यते' इत्यादौ यजन्तधातूपस्थाप्ये सर्वत्रैव पाकादौ तण्डुलः

कृष्णकान्तोटीका ।

प्रकारमाह—तथा चेति । अत्र हेतुमाह—कारकविभक्तेरित्यादि । क्रियाया-
मेव—मूलधात्वर्थ एव, स्वार्थबोधकत्वात्—स्वार्थबोधकत्वनियमात् । अत्र युक्तिमप्याह—
अत एवेति । उक्तनियमादेवेत्यर्थः । अयमेव प्रमाणं स्यात्—तादृशप्रयोग एव
प्रमात्मकबोधजनकः स्यात् । एवकारव्यवच्छेदं स्वयमेवाह—नस्त्विति । उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति भावः ।

तद्गोचरेच्छासत्त्वेऽपि—विकीर्षाङ्गोचरेच्छासत्त्वेऽपि, कुत इत्याकाङ्क्षयामाह—
सनन्तादिति ।

तच्च—पौनःपुन्यञ्च । तेन—तादृशपौनःपुन्यनिर्वचनेन । तत्र—द्विःपत्तरि । ननु
पुमन्तरीयपाकानुत्तरत्वमादाय पापच्यत इति प्रयोगः स्यादित्यत आह—पाकोत्तर-
त्वादिकञ्चेति । नातिप्रसङ्ग इति । ननु यत्र सुदृग्पाकारन्तरं मापपाकः,

(१) शेषिकान्मतुवर्थ्याच्छेषिको मतुवर्थियः ।

सरूपप्रत्ययो नैष्ठः सनन्तान्न सनिष्यते ॥ इति सि० कौमुद्याम् ।

कर्मत्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, नातः क्रमेण मुद्रमाधौ पक्त्वा तण्डुलस्य पक्तरि तथाविधप्रयोगः । 'तुषेण पापच्यते' इत्यादौ कारकान्तरमध्येतेन व्याख्यातम् । 'जङ्गम्यते, चक्रम्यते' इत्यादौ घात्वर्थगतं पौनःपुन्यामिव कौटिल्यमपि यजोऽर्थः, "गत्यर्थात् कौटिल्य एव" (१) तद्विधानात्, तेन पुनःपुनः कुटिलगतिमान् इत्येवं तत्र बोधः । शेषं पूर्ववत् । (२) 'लोलुप्यते चञ्चल्यते, जङ्गप्यते, दंदश्यते, निजेगिल्यते' इत्यादौ निन्दितत्वमपि, तेन पुनःपुनर्गर्हितं लुप्पति चरतीत्यादिकस्तत्रार्थः । अत्रोत्सर्गत एव एकाचो हलादेरेव घातोर्यञ्जविधानात् (३) पुनःपुनः कथयति, जागर्ति दरद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यञ्, नापि पुनःपुनरेति एजते इत्यादाविण्प्रभृतेः, "ऋप्रभृतिभ्यश्चेति" विशेषविधेस्तु पुनःपुनरिर्गति, अश्नाति, अटतीत्याद्यर्थे 'अराग्यते, अशाश्यते, अटाश्र्यते' इत्यादिकः प्रयोगः । "शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात्" पुनःपुनः शोभते रोचते इत्यर्थे

कृष्णकान्तीटीका ।

तदनन्तरं तण्डुलपाकः तत्र तण्डुलं पापच्यत इति प्रयोगः स्यादित्यत आह--तण्डुलमित्यादि । तथाविधेति । तण्डुलं मुद्रगं माषं वा पापच्यते इति प्रयोग इत्यर्थः । एतेन व्याख्यातमिति । यत्र तुषेण पाकानन्तरं करीषेण पाकः तदनन्तरं काष्ठेन पाकः तत्र तथाविधप्रयोगवारणाय तुषादिकरणकत्वस्येति, यदन्तर्धात्पृथग्ये सर्वत्रैव पाके व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयो वाच्य इति भावः । आतुविशेषोत्तरयजोऽर्थविशेषमप्याह--जङ्गम्यत इत्यादि । शाब्दबोधप्रकारमाह--तेनेति । शेषं पूर्ववदिति । कुटिलं जङ्गम्यते इत्यादौ एकमेव कौटिल्यं भासते 'सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति' न्यायादित्यर्थः । निन्दितत्वमपीति, यजोऽर्थ इति पूर्वेणान्वयः । शाब्दबोधप्रकारमाह--तेनेति । उत्सर्गतः--विशेषविधिं विना, एकाचो हलादेरेव--एकस्वराद्वयजनादेरेवेत्यर्थः । एकाच इत्यस्य व्यावृत्तिमाह--पुनः पुनः कथयतीत्यादि । हलादेरित्यस्य व्यावृत्तिमाह--पुनःपुनरेतीत्यादि । उत्सर्गत इत्यस्य व्यावृत्तिमाह--ऋप्रभृ-

(१) अत्र पा० मते 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति क्रमेणैयङ्यविधान बोध्यम् ।

(२) 'लुपसहचरजपजपददृशगृभ्यो भावगर्हायाम्' । ३।१।२४ । इति पा० सूत्रोदाहरणान्याह लोलुप्यत इति ।

(३) अत्र 'घातोरैकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति पा० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

‘शोशुभ्यते’ इत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादिति वदन्ति ॥ १०९ ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतौ शब्दशक्ति-

प्रकाशिकायामाख्यातप्रकरणं समाप्तम् ॥

(६) तद्धितप्रकरणम् ।

(१) तद्धितं लक्षयति—

विभक्त्यादित्रिकादन्यः प्रत्ययस्ताद्धितं मतम् ।

नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥ ११० ॥

विभक्तिधात्वंशकृद्भयोऽन्यः प्रत्ययस्ताद्धितम् । ‘वृक्षक’ इत्यादौ द्व-
स्वाद्यर्थकः कादिर्पि तद्धितमेव । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये ।

कृष्णकान्तीटीका ।

तिभ्यश्चेत्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—पुनःपुनः शोभन इत्यादि ॥ १०९ ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृतायां शब्दशक्तिप्रकाशिका-

टीकायामाख्यातप्रकरणं समाप्तम् ।

तद्धितस्य न्यायासंवलितार्थकत्वेन विचारविधुरतया अतिवृत्तमतया च तद्दे-
वाकरणे मदीयप्रवृत्तिर्नोत्पन्ना इति समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशभट्टाचार्यविरचिता

शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका समाप्ता ॥

शाके रामाक्षिशैलक्षितिपरिगणिते (१७३२) कर्कटे याति भानौ

विशाहे विश्वनाथार्षितपदयुगलं दयामलं मोक्षबोजम् ।

ध्यायन्नध्यापकानां निखिलपदपदार्थादिचिन्तापहन्त्री

तेने श्रीकृष्णकान्ताह्वय इह स्रज्जती दिव्यर्णी गूढभावाम् ॥ १ ॥

धीरश्रीकृष्णकान्तेन विद्यावागीशसंज्ञिता ।

कृता स्रज्जिधीराणां शक्तिसन्दीपनी मुदे ॥ २ ॥

(१) २८३ पृष्ठे ‘विभक्तिश्चेवे’ति ६० कारिकायां प्रतिज्ञातं तद्धितप्रत्ययं निरूपयितुमाह तद्धित-
मिति । विभक्तिधात्वंशकृद्भिः प्रत्ययस्तद्धितप्रत्यय इत्यर्थः । अतिव्याप्त्यादिदोषणद्वयवित्पात्रा-
म-प्रकृतिकप्रत्ययत्वं न तद्धितत्वमिति कारिकार्थः ।

नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणम्, विभक्तौ क्यजादौ चा-
तिव्याप्तेः, 'पचतितरामि'त्यादौ तरतमाद्यव्याप्तेश्च ॥ ११० ॥

(१)विभजते—

तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्वक्षेण युतेन्दुमान् ।

कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽथ वेत्ति तत् ॥ १११ ॥

अधीते वा देवताऽस्य सैवमादीन् यथायथम् ।

बोधयन्विबिधानर्थास्तद्धितं स्यादनेकधा ॥ ११२ ॥

तस्यापत्यस्य विशेषो गुर्वायत्तत्वप्रथमत्वादिः ॥ १११-११२ ॥

(१)अपत्यार्थकतद्धितप्रकरणम् ।

अपत्यार्थकं तद्धितं व्याकुरुते—

अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये षष्ठ्यन्ताद्बाधकं विना ।

अदन्तादिण् निषादादेरन्त्याचोऽङ् चण्णपेक्षितः ॥ ११३ ॥

(२)षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये अण्
इत्युत्सर्गः । स च मरीचेरपत्यं 'मारीचः, काश्यपिरि'त्यादौ, अपत्यविशे-
षमाने तु तद्धितमेदो वक्ष्यते, मरीचिना अपत्यमित्यर्थे तु न षष्ठ्यन्तं
नाम ।

(३)अणो बाधकमाह अदन्तादिति । अदन्तान्नाम्नो बाधकं विना
इणेव, दक्षस्यापत्यं 'दाक्षिः' अस्यापत्यम् 'इः' इत्यादौ । तत्रापि निषादा-
देरिणा अपत्यबोधने तदन्तिमाचोऽगादेशोऽपेक्षितः, यथा 'नैषादकिः,
वैयासकिः, चाण्डालकिरि'त्यादौ ॥ ११३ ॥

इणोऽपवादमाह—

शिवादिभ्यस्त्वणेव स्यात् पयोगर्गादेर्गणत्तथा ।

कुञ्जादेरायनण् प्यश्च तस्मान्नैष स्त्रियामिति ॥ ११४ ॥

(१) तद्धितप्रत्ययान् अपत्यार्थकचातुर्यिकशैषिकाख्यान विभज्य दर्शयतीत्यर्थः । अपत्याये
तद्विशेषगुणयत्त्वादौ चापत्यार्थकस्तद्धितप्रत्ययाः, तद्विशेषगुणैश्चादिमति काले, तेन रक्तं तेषां समूह
इत्याद्यर्थेष्वगादयश्चातुर्यिकास्तद्धितप्रत्ययाः, तस्येदमिति सम्बन्धिन्यादावर्थे च शैषिकास्तद्धितप्रत्यया
अनेकविधा भवन्तीति कारिकाद्वयार्थः ।

(२) पूर्वार्धे व्याचष्टे षष्ठ्यन्तादिति । अत्र 'तस्यापत्यम्' (४।१।९५) इति पा० सूत्रम् ।

(३) उत्तरार्धे व्याख्यामवतारयति अण इति । अत्र 'अत इञ्' (४।१।९५) इति पा० सूत्रं बोध्यम् ।

(१) शिव-वरुण-ककुत्स्थ-पुत्र-प्रभृतिभ्योऽणेव, न त्वदन्तादिण् । मुनिषु वशिष्ठादिः, वृष्णिषु वसुदेवादिः, कुरुषु नकुलादिश्च शिवादौ पाठ्यः, तेन 'वाशिष्ठा, वासुदेवः, साहदेवः, नाकुल' इत्यादिरेव तत्र प्रयोगः । 'शतानीकस्तु नाकुलिरि'त्यादौ कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः, प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः ।

(२) गर्गस्यापत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् ण्यः, यथा 'गार्ग्यः, काठ्यः, वात्स्यः, पाराशर्यः, कार्तवीर्यः, जामदग्न्यः' इत्यादौ । अत्र गणादित्युक्तेर्गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव, एवमग्रेऽपि ।

(३) कुञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनण्, तदुत्तरं ण्यश्चास्त्रियाम्, यथा 'कौञ्जायन्यः ब्राह्मणायन्यः' इत्यादौ, स्त्रियान्तु 'कौञ्जायनी'त्येव न तु ततो ण्यः, सुमङ्गलादित्वात् ङीप् । अत्रास्त्रियामित्यबहुत्वस्याप्युपलक्षकम्, तेन 'कौञ्जायनः पुमांस' इत्यत्रापि न ण्यः । 'गार्गिः कौञ्जिरि'त्यादौ नापत्यत्वेन बोधः, किन्तु प्रथमापत्यत्वेनेति वक्ष्यते ॥ ११४ ॥

अदन्ताच्छिल्पिनो ण्यो वा सेनान्तलक्षणादपि ।

नडादेर्णायनो नित्यं बाह्वादेस्त्विण् विधीयते ॥ ११५ ॥

(४) 'तान्त्रवाय्यः, तान्त्रवायिः, कौम्भकार्यः, कौम्भकारि'रित्यादौ शिल्पिवाचकात्, 'महासैन्यो, महासैनि'रित्यादौ च सेनान्तात्, 'लाक्ष-ण्यो, लाक्षणि'रित्यादौ लक्षणशब्दादिणि प्राप्ते विभाषया ण्यः ।

(५) तथा नडादेर्णायनो नित्यम्, तेन 'नाडीयनः चारायण' इत्यादौ कुञ्जाद्यन्तर्गतो नडादिः । (६) बाह्वादेस्त्विण्, यथा बाहोरपत्यं 'बाहविः' । सुमित्राप्रभृतयस्तु बाह्वादिगणे द्रष्टव्याः ॥ ११५ ॥

(१) अत्र प्रथमपादं व्याचष्टे शिवेति । अत्र शिवादिभ्यो अण् (४।१।१२२) 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।०५) 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च यञ्' (४।१।९८) इति पा० सूत्राणि क्रमशो लक्ष्याणि बोध्यानि ।

(२) द्वितीयं पादं व्याचष्टे गर्गस्येति ।

(३) उत्तरार्धं व्याचष्टे कुञ्जादेरिति ।

(४) सोदाहरणं पूर्वार्धं व्याचष्टाण आह तान्त्रवाय्य इति । अत्र 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चेति' (४।१।१९) पा० सूत्रम् ।

(५) उत्तरार्धं व्याचष्टे तथेति । अत्र 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति पा० सूत्रम् ।

(६) आकृतिगणोऽयमिति पाणिनीयाः ।

अणोऽपवादान्तरमाह —

स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादेरप्येण् पारिभाषिकात् ।

न नदीमानुषीनाम्न आदावाद्द्विवर्जितात् ॥ ११६ ॥

(१) विनतायाः सौपर्ण्याः कमण्डल्वाः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे 'वैनतेयः, सौपर्णेयः, कामण्डलेयः, यौवतेय' इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तादेय-
ण्येव नत्वण् । अत्रैरपत्यमित्यर्थे 'आत्रेयः' । अत्रिपदमप्रत्ययेदन्तद्विस्वरो-
पलक्षितनाम्नि परिभाषिकम् (२), तेन 'शौचेयः, हारेयः, आग्नेयः'
इत्यादिकः प्रयोगः । 'विध्या'दिकं द्विस्वरमपि नाप्रत्ययेदन्तम् । मरीच्या-
दिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतो 'वैवो मारीच' इत्यादौ न प्रसङ्गः ।

(३) स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावाद्द्विवर्जितात् नदीमानुषीनाम्नो नैयण्,
यथा 'यामुनः, सप्रः, सारस्वतः' इत्यादौ, यथा वा 'सौभद्रः, कौशल्य'
इत्यादौ । आदावाद्द्विवर्जितस्तु तादृशनाम्नो यथाप्राप्तमेयण्येव, यथा
'जाह्नवेयः, द्रौपदेयः, कौशलेय' इत्यादौ ॥ ११६ ॥

तथा —

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्त्यस्यैयणि नित्यशः ।

कुलदाया विकल्पेन सती यदि भवत्यसौ ॥ ११७ ॥

(४) सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्त्यस्वरस्य नित्यमिनादेशः, यथा सुभगाया
अपत्यमित्यर्थे 'सौभागिनेयः, दौर्भागिनेयः, पारस्त्रैण्य' इत्यादौ, सौहार्दव-
दिहोभयपदस्य वृद्धिः ।

सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री बन्धकी तथा ।

मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः ॥

(१) सोदाहरणं पूर्वार्धे व्याचक्षाण आह विनताया इति । अत्र 'अभ्यो ढक्' (४।१।१२०)
इति पा० सूत्रम् ।

(२) अत्र ('व्यच') (४।१।१२१) इति पा० सूत्रं दृष्टव्यम् ।

(३) उत्तरार्धे व्याचष्टे स्त्रीप्रत्ययान्तादपीति । 'तद्धितेष्वचामादेरित्यनेनादिवृद्धिवर्जितादेयण् न
भवतीत्यर्थः । 'अबुद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तत्रामिकाभ्यः' (४।१।१२२) इति पा० सूत्रमव दृष्टव्यम् ।

(४) पूर्वार्धे व्याचष्टे सुभगेति । अत्र 'द्विगुणित्वान्ते पूर्वपदस्य च' (०।३।१०) 'कुलदाया वा'
(४।१।२।१०) इति सूत्रस्य लक्ष्यं बोध्यम् ।

(१)कुलटा तु यदि सती तदा तदन्यस्वरस्यैयणि विभाषया इना-
देशः, यथा 'कौलटिनेयः' इत्यादौ, यदि त्वसती तदा 'कौलटेय' इत्येव
प्रयोगः ॥ ११७ ॥

तथा—

शीलेनाङ्गेन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा ।

एरण् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरण् स्त्रियान्तु लृक् ॥ ११८ ॥

(२)शीलेन हीनानां दास्यादीनाम्, अङ्गेन हीनानां काणादीनाञ्च
स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् । यथा दास्या अपत्यं 'दासेयः, दासेरः'
यथा वा काणाया अपत्यं 'काणेयः' काणेरः' । कुलटाप्यङ्गहीना
चेत् 'कौलटेर' इति ।

(३)चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे नित्यमेरण् न त्वेयणपि, यथा 'चाट-
केरः' चटकास्त्वपत्ये तु तस्य लृक्, तेन 'चटके'त्येव तत्र प्रयोगः ॥ ११८ ॥

तथा—

तिकादेरायनिण् नित्यं तदादेस्तु विभाषया ।

ईयः स्वसुः स च व्यश्च भ्रातुर्यः इवशुराङ्गवेत् ॥ ११९ ॥

(४)तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिण् । यथा 'तैकायनिः, कौशल्या-
यनिरित्यादौ, 'कौशल्यायनिवल्लभामि'ति भट्टिः । स च तदादेः सर्वनाम्नो-
वैकल्पिकः । यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनिः, तादः, तादेयः,
यादायानिः, यादः, यादेय' इत्यादौ ।

(५)स्वसुरपत्यमित्यर्थे 'स्वस्त्रीयः, भ्रातुरपत्यमित्यर्थे 'भ्रात्रीयः, भ्रा-
तृव्यः' । द्वेष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो रूढ एव, तदुक्तम्—'भ्रातृव्यौ भ्रातृ-
ज-द्विषा'विति । श्वसुरस्यापत्यमित्यर्थे यः 'इवशुर्यः' ॥ ११९ ॥

(१) उत्तरार्धे व्याचष्टे कुलटेति ।

(२) पूर्वार्धे विवृणोति शीलेनेति । 'लुब्राभ्यो वा' (४।१।१३०) इति पा० सूत्रमत्र बोध्यम् ।

(३) 'चटकाया एरक्' (४।१।१२८) इति पा०सूत्रस्य लक्ष्यसुत्तरार्धव्याख्यया विवृणोति
चटकाया इति ।

(४) 'फेकल्व' [४।१।१४९] इति पा०सूत्रव्याख्यानव्याजेन पूर्वार्धे व्याचष्टे तिकस्येति ।

(५) उत्तरार्धे व्याचष्टे स्वसुरिति । अत्र 'स्वसुरक्तः' ४।१।१४३ 'भ्रातृव्यव' [४।१।१४४]
'न्यन्तप्रत्ने' [४।१।१४५] इति सूत्राणि क्रमशो दृष्टव्यानि ।

तथा—

कुलाद्य एयकणीनः सपूर्वात् केवलादपि ।

महाकुलादणीनण् च दुष्कुलादेयणो विधिः ॥ १२० ॥

(१) कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एयकण् च स्यात्, यथा 'कुल्यः, कौले-
यकः,' । सपूर्वात् केवलाच्च कुलादानः स्यात्, यथा 'आढ्यकुलीनः'
कुलीन' इत्यादौ । महाकुलादण् ईनण् च स्यात्, यथा 'महाकुलो, म-
हाकुलीनः' । दुष्कुलादेयण्, यथा 'दौष्कुलेयः' ।

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ।

हृतां महाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयम् ॥

इति भट्टिः । कथं 'महाकुलीनो दुष्कुलीनः' ? सपूर्वादीनः । महदादेः
कुलीनेनान्वय इत्यन्ये ॥ १२० ॥

देशक्षत्रिययो रूढाद्राजापत्येऽप्यणो विधिः ।

नद्वेः कुरोः कोशलाच्च एयस्तथेदन्ततोऽप्यसौ ॥ १२१ ॥

देशे क्षत्रिये च शक्तान्नाम्नो राजन्यपत्यार्थे च अणो विधिः ।
यथा पञ्चालानां राजा अपत्यं वा इत्यर्थे (२) 'पाञ्चालः षेदेहः' एवं
'पेक्ष्वाकः' । (३) क्वचिदगादावप्युवर्णस्य लोपः ।

नकारादेरुक्तरूढात् कुरुतः कोशलाच्च तादृशार्थे एय एव,
यथा 'नैषध्यः कौरव्यः कौशल्यः' (४) इत्यादौ । कथं 'हि-
रण्यं हंसमबोधि नैषधः, परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः' इति ? तस्ये-
दमित्यण् (५) । इदन्तादप्युक्तरूढात् एयः, यथा 'कौन्त्यः' इत्या-
दौ । कथं कौन्तेयः ? कुन्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण् । स्त्रियान्तु

(१) 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्वकजौ' (४।१।१४०, 'कुलात्त्वः' (४।१।१२९) 'दुष्कुलाद्वक्' इति
पा० सूत्राणामुदाहरणलक्ष्यकारिका व्याचष्टे कुलस्येति ।

(२) 'जनपदशब्दात्त्रियादश्च' [४।१।१९८] 'कुरुनादिभ्यो एयः' [४।१।२०२] इति पा० सूत्र-
योदाहरणान्याह पाञ्चाल इत्यादि ।

(३) ननु कथमिक्ष्वाकुरिःपुवर्णस्यावर्णत्वमत आह क्वचिदिति ।

(४) अत्र 'वृद्धेः कोशलाजादाव्यह' (४।१।२०१) इति पा० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

(५) शेषिक इत्यर्थः ।

कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यो ण्यस्य लुगेव, यथा कुन्तीनां स्त्र्यपत्यमित्यर्थे 'कुन्ती'
एवमवन्ती, कुरूः' (१) । कम्बोजादेरपि रूढादपत्ये राजानि च विहितस्याणो
लुगेव, यथा कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे 'काम्बोजश्चोलः केर-
ल' इत्यादौ (२) ॥ १२१ ॥

संख्या-षड् भद्र-पूर्वाया दुरण् मातुः स्त्रियाश्च डीप् ।

गौर्यो ण्यस्तु यमादित्यादितिभ्यः स्यादितेरपि ॥ १२२ ॥

(३) द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यर्थे 'द्वैमातुरः, त्रैमातुरः, षण्मातुरः शक्तिधरः
कुमार' इत्यमरः, 'षण्मातुरः आद्रमातुरः' । स्त्रियान्तु तदन्तात् डीप्
'द्वैमातुरी'त्यादि ।

गोरपत्यमित्यर्थे य एव, 'गठयो, वत्सः' । एवं यमस्यापत्यं
'याम्यः' आदित्यस्यापत्यं 'मादित्यः' अदितेरपत्यमित्यर्थे 'आदित्यः'
दितेरपत्यं 'दैत्य' इत्यादौ ण्य एव । कथमादित्यो 'दैतेयः' ? अदि-
तिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तात्वादेयण् ॥ १२२ ॥

नापत्यप्रत्ययान्तात्स्यादपत्यप्रत्ययः पुनः ।

गुर्वायत्ते त्वपत्ये स्यात् पुनर्युनीति तद्धिधेः ॥ १२३ ॥

(४) उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्यप्रत्ययः, अत
एव "एको गोत्रे" (४।१।९३) इति पाणिनिरप्याह । एकः केवलोऽ-
पत्यप्रत्ययं विनाकृत एव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहितप्रत्ययस्य
साकाङ्क्ष इति तदर्थः । "पुनर्युनीति" (५) विध्यन्तरसत्त्वादेव चौपगवस्य
गुर्वायत्तादपत्यमित्यर्थे 'औपगविः, गार्ग्यायण' इत्यादौ पुनरपत्यप्रत्ययः ।
'गुर्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यत' इति वृद्धाः ॥ १२३ ॥

ण्यान्तेणन्तादायनण् स्यात् कौञ्जायन्यादिवर्जितात् ।

गुर्वायत्ते केवलाच्च द्रोणादेष विभाषया ॥ १२४ ॥

(१) इदं 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेत्यस्य (४।१।९३) पा० सूत्रस्योदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

(२) अत्र 'कम्बोजाल्लुकू' इति पा० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

(३) 'मातुरुः संख्यासम्भद्रपूर्वस्येति (४।१।११५) 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः' (४।१।८५)
इति च पा० सूत्रोदाहरणप्रदर्शनव्याजेन कारिका व्याचक्षाण आह इयोरिति ।

(४) पूर्वार्धे व्याचष्टे उपगोरिति ।

(५) अत्र 'गोत्रायन्यस्त्रियाम्' इति (४।१।१४) पा० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

प्यान्तादिणन्ताच्च गुर्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनण स्यात्, यथा गार्ग्यस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे 'गार्ग्यायणः, वात्स्यायनः, दाक्षायण' इत्यादौ । प्यान्तदापि कुञ्जादिगणान्नासौ, तेन तत्र 'कौञ्जायन्योऽय(१)मि'त्यादिरेव प्रयोगः ।

केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादपि द्रोणादायनण्, यथा द्रोणस्य प्रश-
स्तापत्यमित्यर्थे 'द्रौणायनोऽश्वत्थामा' । विभाषयेत्युक्तेः पक्षे 'द्रौणि-
रि'त्येव ॥ १२४ ॥

गर्गादेरपि कुञ्जादेः प्रथमापत्यबोधने ।

इणेव स्यान्न तु ण्यः स्यान्नायनण् स्यादिति स्थितिः ॥ १२५ ॥

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे 'गार्गिः, वात्सिरि'त्यादौ न ण्यः, कि-
न्त्विणेव । तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे 'कौञ्जिमौञ्जिरि'त्यादावपि नाय-
नण् अपत्यविशेषः ॥ १२५ ॥

(२)चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

(२)तद्वक्षेणेन्दुमत्काले तन्नक्षत्रादणो विधिः ।

नक्षत्रद्वन्द्वतस्त्वीयः कथितः र्थे विधीयते ॥ १२६ ॥

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे 'पौषं दिनं, पौषी रात्रिः' । एवमाश्विनं,
श्रावणं, कार्तिकमि'त्यादौ । तद्वक्षेणेन्दुमत्काल इत्येव, नातः पुष्येण
सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे 'पौषं पुरमि'त्यादिकः प्रयोगः ।

(३)नक्षत्रद्वन्द्वात् कथितार्थे अणो बाधक ईय एव, यथा पुष्यपुनर्व-
सुभ्यां सहेन्दुमद्दिनं 'पुष्यपुनर्वसवीयम्', एव 'मश्विनीभरणीया रात्रिरि'-
त्यादिप्रयोगः । नक्षत्रेण युतेन्दुमत्(४) ॥ १२६ ॥

तद्वागयुक्तमित्यर्थे तस्मादण् स्यादिकण् पुनः ।

लाक्षातो रोचनातश्च शकलात्कर्दमात् स वा ॥ १२७ ॥

(१) अत्र 'वातचक्रजोरक्षयामि'ति (५।१।१३) पा० सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

(२) तदिति । नक्षत्रविशेषविशिष्टेन्दुमत्कालबोधने तन्नक्षत्रादण् इत्यर्थः । अत्र 'नक्षत्रेण युक्तः
काल' इति ४।१।३ पा० सूत्रम् ।

(३) उत्तरार्धे व्याचष्टे नक्षत्रद्वन्द्वादिति । अत्र 'द्वन्द्वाच्छ' [४।२।६] इति पा० सूत्रम् ।

(४) समाप्तमिति शेषः ।

(१) हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थेऽण्, यथा 'हारिद्रं वासः' एवं 'कौसु-
म्भम्' । लाक्षया रोचनया वा रक्तमित्यर्थे नित्यमिकण्, यथा 'लाक्षिकं,
रौचनिकम्'(२) । शकलकर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे विभाषयेकण्, यथा
'शाकलिकः शाकलः, कार्दमिकः, कार्दमः' इत्यादौ ॥ १२७ ॥

तथा —

नीलादेः कस्तथा पीतात् त्रिलिङ्गादपि नित्यशः ।

स्वभावरक्ते गौण्या तु वृत्त्या तद्धितमुच्यते ॥ १२८ ॥

(३) नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यमप्रत्ययो, यथा 'नीलः पटः'
इत्यादौ । पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो, यथा 'पीत-
कः पट' इत्यादौ । 'हारिद्रः कुक्कुटपादः, लाक्षिकमधुरं, पीतकं स्वर्ण-
मि'त्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गौणवृत्त्या हरिद्राद्यै रक्तसदृशे तद्धितं
प्रयुज्यते । तेन रक्तम्(४) ॥ १२८ ॥

तेषां समूह इत्यर्थेऽप्यण् पाशादेस्तु यः स्त्रियाम् ।

मर्गादिगोत्रादुक्षादेश्चाकणीयस्तु वा इवतः ॥ १२९ ॥

(५) काकानां समूहः 'काकम्', एवं शुकानां समूहः 'शौकं' मि-
क्षाणां समूहः 'भैक्षम्' । युवतीनां समूह इत्यर्थे 'यौवतमि'ति(६) जयादि-
त्यः । तद्धितानपत्यस्वरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः, अत एव-
यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम् ।

सरसं नित्यशस्तन्वि ! सफलं तस्य यौवनम् ॥

(१) 'तेन रक्तं रागादिति' (४।२।१) पा० सूत्रोदाहरणप्रदर्शनद्वारा पूर्वार्धे व्याचष्टे हरिद्राया इति ।

(२) अत्र 'लाक्षारोचनादृक्' (४।२।२) इति पा० सूत्रमग्रे च 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्'
इति वार्तिकं च लक्ष्यं पाणिनीयमतेन बोध्यम् ।

(३) समासमित्यर्थः एवमग्रेपि ।

(४) पाणिनीयमतेन 'नील्या अन्' 'पीतात्कम्' 'हरिद्रामद्वारजनाभ्यामञ्ज्' इति वार्तिकत्रयोदाहर-
णकारिकां व्याचष्टे नोलेनेति ।

(५) 'तस्य समूहः' ४।२।२० 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।२८) 'इनप्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति
पा० सूत्रत्रयोदाहरणानि प्रदर्शयन् कारिकां व्याचष्टे काकानामिति ।

(६) शत्रुतादनुदात्तादेराजि यौवतमिति भट्टोजीदीक्षिताः ।

इति तन्मते प्रयोगः । पाशानां समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो य एव,
तदन्तश्च लीलिक एव, यथा 'पाश्या, धूल्या, वात्या, वन्या शस्यति'(१)।
खलरथावपि पाशादौ पठन्ति, यथा 'खल्या, रथ्या' इति ।

(२) तथा गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहेऽकण्, 'गार्गकं, दाक्षकमि'त्यादौ ।
उक्षाणां समूह इत्यर्थेऽप्यसौ यथा 'औक्षकम्, औष्ट्रकमि'त्यादौ ।

उक्षोष्टोरभ्रवत्साजा राजा राजन्यकस्तथा ।

राजपुत्रो मनुष्यश्च वृक्ष उक्षादिको गणः ॥

अश्वानां समूह इत्यर्थे त्वीयो विभाषया, यथा 'अश्वीयम् आश्व-
मि'ति(३) ॥ १२९ ॥

धेनोरनजः कण् निर्यं कैदाराद्याणिकणकम् ।

पिष्टात् कवाचि हस्तिभ्याश्चैकण् केशादिकण्-यणौ ॥ १३० ॥

(४) धेनूनां समूहो 'धैनुकम्', अधेनोस्तु 'आधेनवमि'त्यणवेव । अस्मा-
देवानज इति निषेधात् सामूहिप्रत्ययेषु तदन्तविधिरष्टव्यः, तेन सुन्दर-
गर्गाणां समूह इत्यर्थे 'सौन्दरगर्गकमि'त्यादि साध्विति शाब्दिकाः । के-
दाराणां समूह इत्यर्थे यणि 'कैदार्यम्' इकाणि 'कैदारिकम्,' अकाणि
'कैदारकम्' इति त्रिधा प्रयोगः । पिष्टार्थकात् कवाचितो हस्तितश्चै-
कण्, यथा पूपानां समूहः 'पौपिकं, शाष्कुलिकम्' तथा कवाचिनां
समूहः 'कावचिकं' हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो 'हास्तिकम्' । के-
शानां समूहे त्विकण् यण् च, 'कैशिकं, कैश्यम्' ॥ १३० ॥

हनिः खलोलूकवाद्रथात् कज्यः स्त्रियामिमौ ।

गणिकातो ब्राह्मणाच्च भाणवाद्वाडवाच्च यण् ॥ १३१ ॥

(१) अत्र 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) इति 'खलपो रयाद्' (४।२।९०) इति च पा०सूत्रं
ब्रष्टव्यम् ।

(२) अत्रापि 'गोत्रोक्तोष्टोरभ्रवराजराजपुत्रवत्समनुष्याद्भुज्' (४।२।३९) 'युवोरनाकौ'
(४।२।१) इति च पा० सूत्रद्वयं योजनीयम् ।

(३) 'केशाद्व्याभ्यां यञ्छावन्त्यतरस्याम्' (४।२।४८) इति पा० सूत्रोदाहरणमिदं बोध्यम् ।

(४) 'अचिचहस्तिधेनोष्ठकृ' (४।२।४७) 'कैदारार्थं च' (४।२।४०) 'ठञ् कवाचिनश्च'
(४।२।४१) 'केशाद्व्याभ्यां यञ्छावन्त्यतरस्याम्' (४।२।४८) इति पा०सूत्रोदाहरणप्रदर्शनव्याजेन
व्याचष्टे धेनूनामिति ।

(१) खलादित्रिकादिभिः समूहे, यथा 'खलिनी, उल्लिकिनी, पद्मिनी' ।
तथा रथात् कड्यः, यथा 'रथकड्ये'ति । इमौ च प्रत्ययौ स्त्रियामेव ।
गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण्, यथा 'गाणिक्यं, ब्राह्मण्यं, माणव्यं, वाड-
व्यमि'ति ॥ १३१ ॥

गज-बन्धु-जन-ग्रामसहायेभ्यस्तुतः स्त्रियाम् ।

पृष्ठाद् यत् क्लीबलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्मेवत् ॥ १३२ ॥

(२) 'गजता, बन्धुता, जनता, सहायता' इत्यत्र गजादीनां समूहेऽर्थे
तप्रत्ययः, स च क्लीबलिङ्ग एव । पृष्ठात् समूहे यत्, यथा 'पृष्ठ्यं', तच्च
क्लीबलिङ्गमेव, अत एवास्य पाशादिषु अनन्तर्भावः । चरणेभ्यस्तु समूहे
धर्म इव प्रत्ययाः स्युः, यथा कठानां धर्मः 'काठकं' तथा समूहोऽपि, एवं
'छान्दोग्यं, आथर्वणमि'त्यादि तत्समूहः ॥ १३२ ॥

(३) तद्वेत्ति तदधीते वेत्यर्थेऽप्यण् क्रतुवाचिनः ।

सूत्रान्तादप्यकल्पादेरुक्त्यादेशचेकणो विधिः ॥ १३३ ॥

निमित्तं वेत्तित्यर्थे 'नैमित्तः', एवं 'औत्पातः, औद्वृत्तः' । छन्दो
वेत्त्यधीते वेत्यर्थे 'छान्दसः, वैयाकरणः' । क्रतुवाचिनोऽग्निष्टोमादे-
स्त्विक्कण्, यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा 'आग्निष्टोमिकः' । अक-
ल्पादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इक्कण्, यथा 'वार्त्तिकः, सौत्रिकः, सांख्य-
सूत्रिकः' कल्पादेस्तु सूत्रात् 'काल्पसूत्रम्' इत्यणोऽपि । उक्तं वेत्त्यधीते वा
वा इत्यर्थेऽपि 'औक्थिकः, नैयायिकः, पातञ्जलिकः, लोकायतं-बौद्धशास्त्रं
तद्वेत्त्यधीते वा 'लौकायतिक' इत्यादि ॥ १३३ ॥

(१) 'इनित्रिकक्यकच' (४।२।११) 'खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य' (वा०) 'ब्राह्मणमाणववाड-
वायव' (४।२।४१) 'गणिकाया यज्ञ इति वक्तव्यम्' (वा०) इति पा० मतेनाषातुशासनानि
दृष्टव्याणि ।

(२) 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) 'गजस्रहाभ्यां वेति वक्तव्यम्' (वा०) पृष्ठादुपसं-
ख्यानम्' (वा०) 'चरणेभ्यो धर्मेवत्' (४।२।४६) इति पा० सूत्रोदाहरणान्याह गजतेति ।

(३) 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५५) 'क्रतुव्यादिसूत्रान्ताट्ठक्' (४।२।६०) इति पा० सूत्रद्वया-
नुसारेण लक्ष्यमाह तद्वेत्ति इति ।

विद्यान्तादङ्गधर्मत्रिक्षत्रानुत्तरवर्तिनः ।

तथेकण् शत-षष्टिभ्यां परस्य तु पथष्टिकः ॥ १३४ ॥

(१) वायसविद्यां वेत्यधीते वा 'वायसविधिकः, सर्पविधिकः, चारवि-
धिकः' । अङ्गाद्यनुत्तरवर्तिनः किम् ? 'आङ्गविद्यः, ज्योतिर्विद्यः, गा-
न्धर्वविद्यः, धार्मविद्यः, क्षात्रविद्यः' इत्येवम् । विद्या त्रिविद्या, तां वेत्ति
अधीते वा 'त्रैविद्य' इति कर्मधारयादण् । 'त्रैविद्या मां सोपपाः पूतपा-
पा' इति गीता । तिस्रो विद्या वेत्तीत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि
'त्रिविद्य' इत्येवम् । शतपथं षष्टिपथं वेत्तीत्याद्यर्थे टिकः—'शतपथिकः,
षष्टिपथिकः' । स्त्रियान्तु 'शतपथिकी'त्यादि ॥ १३४ ॥

क्रमादिभ्यः क एव स्यात् पदात् कः स्यादिकस्तथा ।

सर्वादिरथ साद्यादेर्वेत्तीत्याद्यर्थकस्य लुक् ॥ १३५ ॥

क्रमं वेत्तीत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः क एव, यथा (२) 'क्रमकः, सामकः,
शिक्षकः, मीमांसक' इत्यादौ । पदात्तु कः स्यादिकोऽपि, यथा 'पद-
कः, पादिकः' । सर्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्यधीते वेत्यर्थकस्य
तद्धितस्य लुगेव, यथा सर्वं वेदं वेत्तीत्याद्यर्थे विहितस्याण्प्रभृतेः, 'सर्व-
वेदः, सर्वतन्त्र' इत्यादौ, 'सादिबार्तिक' इत्यादौ चेति ॥ १३५ ॥

(३) अष्टाध्यायादितः कः स्यादध्यायस्य च लुक् तथा ।

अध्यायसंख्यार्थककाद्वेत्त्याद्यर्थस्य लुक् परे ॥ १३६ ॥

अष्टावध्याया यस्य 'तदष्टाध्यायं सूत्रम्' । तद्वेत्ति अधीते वेत्यर्थे कः,
अध्यायपदस्य च लुक्, यथा 'ऽष्टकाः पाणिनयाः, पञ्चकाः गौतमीयाः,
दशकाः व्याघ्रपदयाः, द्वादशका जैमिनीयाः' । परे पुनराष्टावध्यायसंख्या
यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं कृत्वा तद्वेत्त्याद्यर्थकस्य तद्धितस्य लोपमाहुः ।
तद्वेत्त्यधीते वा ॥ १३६ ॥

(१) 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेत वक्तव्यम्' 'अङ्गक्षधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम्' 'इकन्
पदोत्तरपदाच्छतषष्टेश्चिकन्पथः' इति पा०वार्तिकोदहरणान्याह वायसेति ।

(२) 'क्रमादिभ्यो लुक्' (४।२।६१) 'सर्वादिरथ साद्यादेर्वेत्तीत्याद्यर्थकस्य' (वा०) इति पा०मतेनोदाहरति
क्रम ६ इति ।

(३) 'सूत्राच्च कोपधादिति' (४।२।६५) पा०सूत्रमुदाहरणाह अष्टेति ।

(३) शैषिकप्रकरणम् ।

(१) तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादणो विधिः ।

स्व-राज-पर-देवभ्यः कादिरीयो जनादपि ॥ १३७ ॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्सर्गः, यथा वृक्ष-
स्येदं 'वार्क्षम्' एवं 'दार्शदमि'त्यादि । स्वस्येदमित्याद्यर्थे तु स्वराजादि-
भ्यः कादिरीयः, यथा 'स्वकीयं, राजकीयं, परकीयं, देवकीयं, जनकी-
यमि'ति । स्वतः कस्यानित्यत्वम्, अत एव 'स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पद'-
मिति मणिदीधितिरिति वदन्ति ॥ १३७ ॥

ईयस्त्यदादेर्भवतस्तत्र तोद इकण्णपि ।

पराचरादितोऽप्यर्द्धात् यदियण्णपि दिक्परात् ॥ १३८ ॥

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः, यथा (२) 'त्यदीयं, तदीयं, म-
दीयं, इदमीयमि'त्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य दादेशोऽपि,
यथा 'भवदीयम्' "न ये स्वरे तद्धित" इति एदान्तविधेर्निषेधादस्य विधिः,
शत्रन्तस्य तु भवतस्तस्येदमित्यर्थे भावतमित्यणेष्वेव ।

पराद्युत्तरवर्त्तिनोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात् परार्द्धस्येदमित्यर्थे य-
देव, यथा 'परार्द्ध्यं, अवराध्यं अर्ध्यम्, आदिपदात् उत्तरार्ध्यं, अधमा-
र्ध्यम्' । दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धात् यदिकण्णपि, यथा 'पूर्वार्ध्यं, पौर्वार्द्धि-
कं, दक्षिणार्ध्यं, दाक्षिणार्द्धिकमि'त्यादि ॥ १३८ ॥

(३) युष्माकास्माकभावान्ते वाणीनण् युष्मदस्मदोः ।

तवेत्यस्मान्ममेत्यस्मादण्णीनण्णपि कादिमः ॥ १३९ ॥

युवयोर्युष्माकं वा इदं, आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्मदस्मदो-
र्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण् च वा स्यात्, यथा 'यौष्माकम्, यौ-

(१) 'तस्येदम्' (४।३।२०) इति पा०सूत्रानुसारेण लक्ष्यमाह तस्येदमिति । 'कुक् जनस्य
परस्य च' 'देवस्य च' 'स्वस्य च' इति वार्त्तिकान्प्रत्ययव द्रष्टव्यानि ।

(२) 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) 'भवतष्टकृत्सौ' (४।२।११५) 'अधीयच्च' (४।३।४) 'परावराधमो-
त्तमपुर्वाच्च' ४।३।५ दिक्पूर्वपदादृज् च' (४।३।६) इति पा०सूत्रोदाहरणान्याह त्यदीयमिति ।

(३) 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्' (४।३।१) 'तस्मिन्नि च युष्माकास्माकौ' (४।३।२) तवक-
ममकोवेकवचने' (४।३।३) इति पा०सूत्रनवयानुगामिलक्ष्यमाह युष्माकेति ।

ष्माकीणम्, आस्माकम्, आस्माकनिम् । 'आस्माकदन्तिसान्निध्यवा-
मनीभूतमूढः' (शि०स० २ श्लो०) । पक्षे त्यदादिवादीयो, यथा
'युष्मदीयं, अस्मदीयमि'ति । तवेदं ममेदमित्यर्थे तव ममेत्यनयोरणनिष्ण-
पि कादिकः स्यात्, यथा 'तावकं, तवकीनम्'स्वरूपानिर्देशात् त्वदादेशः ।
अपिना त्यदादिवादीयोऽपि, यथा 'त्वदीयं, मदीयमि'ति ॥ १३९ ॥

कण्णारण्याद्धस्तिवर्त्मविहाराध्यायमानुषे ।

नित्यं वा गोमयेऽन्यत्र णः सदा स्यादिति स्थितिः ॥ १४० ॥

अरण्यस्यायं हस्तित्याद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कण्, यथा (१) 'आरण्यकः
करी, पन्थाः, विहारो, मानुषश्च' । अध्यायस्त्वरण्यगतित्वा 'दारण्यकम्' ।
गोमये स्वरण्यस्येदमित्यर्थे 'आरण्यकम्, आरण्यं वा गोमयमि'ति द्विधा
प्रयोगः । कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽरण्यान्नित्यं णप्रत्यय एव, यथा अरण्य-
स्येयमित्यर्थे 'आरण्या लता, आरण्यः पशुरि'त्यादि । तस्येदम् ॥ १४० ॥

(२) अण् तत्र भव इत्यर्थे पदादुत्सर्गतो भवेत् ।

ग्रीवात् एयण् वा तत्र ग्रैवं ग्रैवेयमित्यपि ॥ १४१ ॥

भव इत्यस्य उत्पत्ति-वर्तमानत्वे ह्यर्थो यथायथम् ॥ १४१ ॥

आदेर्मध्यात्तादृशार्थे भोऽधसः सत्य लुक् तथा ।

डिमोऽग्रपश्चादन्तेभ्यः कालार्थात्तु पदादिकण् ॥ १४२ ॥

आदौ भवः (३) 'आदिमः' 'भवो-वर्तमान' इति वर्द्धमानवृत्तिः ।
'मणिर्विराजते तन्नि तवायं हारमध्यमः' । अघो भव इत्यर्थेऽधसः सलो-
पा 'दधमः', 'यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावह'मिति स्मृतेः ।
अग्रे भव इत्यर्थे 'डिमः अग्रिमः' एवं 'पश्चिमः, अन्तिमः' । कालार्थ-
कान्मासादिशब्दात्तु तत्र भव इत्यर्थे इकण् यथा 'मासिकं, सावत्स-

(१) अत्र 'अरण्यन्मनुष्ये' (४.२।१२९) इति सूत्रे 'अरण्यण्यः' 'पथ्याध्यायन्यायविहारमनुष्य-
हस्ताब्धिति वक्तव्यम् वा गोमयेषु' इति वार्तिकानि च द्रष्टव्यानि ।

(२) 'तत्र भवः' ४।३।५३ 'ग्रीवाभ्योऽण् च' ४।३।५७ इति पा०सूत्रद्वयलक्ष्यमाह अणिति ।

(३) 'अन्तात्पूर्वपदाट्टञ्' इति (४.३।६०) पा०सूत्रस्याध्यात्मादिगणानां काशिकाकोनो
'अन्ताच्च' वा० 'मध्यान्म' (४.३।८) इति सूत्रस्य 'अमादिपश्चाद्धिम्' चेति वार्तिकस्य चोदाहरणान्याह
आदिम इति ।

रिकं, मौहार्त्तिकं, पौर्वाहिकम्, आपराहिकमि'त्यादि(१) ॥ १४२ ॥

(२) शरदः श्राद्ध एवाऽयं वा तु रोगे तथातपे ।

निशातश्च प्रदोषाच्च वायं तादिस्तथा इवसः ॥ १४३ ॥

अयमिकण्प्रत्ययः तथार्थे शरच्छब्दात् श्राद्ध एव साकाङ्क्षः, यथा 'शारदिकं श्राद्धम्', अन्यत्र 'शरदश्चन्द्रमाः' । रोगातपयोस्त्वर्थयोरयं वैकल्पिकः, यथा 'शरदः शारदिको ज्वरः, आतपश्च' । निशायां प्रदोषे वा भव इत्यर्थे 'नैशिकं नैशं वा, प्रादोषिकं प्रादोषं वा तम' इत्यादि । श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा विकल्पेनेत्यर्थः । तेन श्वोभवमित्यर्थे 'शौवस्तिकं, धनम्' । 'शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादि'ति भट्टिः । पक्षे 'श्वस्त्यं, श्वस्तनमि'ति त्य-तनौ वक्ष्येते ॥ १४३ ॥

सन्ध्यादेर्ऋतुनक्षत्रप्रभेदाच्चाण् फले पुनः ।

संवत्सरात् पर्वणि च प्रावृषस्त्वेण्यमीरितम् ॥ १४४ ॥

सन्ध्यादिगणात्तत्र भवमित्यर्थे अणव, यथा (३) 'सान्ध्यं, सन्धिवेलं, आमावस्यं, त्रायोदशं, चातुर्दशं, पाञ्चदशं, पौर्णमासं, प्रातिपदं वा तमः' इति । अत्र ऋतुभेदो ग्रैष्मादिः, तस्मात्तत्र भवमित्यर्थे 'ग्रैष्मं, शैशिरं' तदन्तविधिना पूर्वग्रैष्मम्, अवयवाद्दतूनामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्रप्रभेदात्तु पुष्ये भवं 'पौषं औषधं, तैषं रौहिणमि'त्यादि । संवत्सरात्तु फले पर्वणि च भवार्थेऽणव, यथा 'सांवत्सरं फलं, पर्वं वा' । अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण्, यथा 'सांवत्सरिकं कर्म' । प्रावृषि भव इत्यर्थे एण्यः, यथा, 'प्रावृषेण्यं तृणम्' । 'प्रावृषेण्यं पयोवाह'मिति रघुकाव्यम् ॥ १४४ ॥

(१) अत्र 'कालाहन्' (४।३।११) इति सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

(२) 'श्राद्धे शरदः' (४।३।१२) 'विभाषा रोगातपयो' (४।३।१३) 'निशाप १।४।१४' 'इवसस्तुट् च' (४।३।१५) इति पाठसूत्राणां लक्ष्यमाह शरद इति ।

(३) 'सन्धिवेलाद्दतुनक्षत्रेभ्यो अण्' (४।३।१६) 'संवत्सरात्कलकपर्वणोः (वा०) 'प्रावृषे एण्यः' (४।३।१७) इति पाठसूत्राण्युदाहरति सान्ध्यमिति ।

(१)वर्षातः स्यादिकण् हेमन्तादणप्यत्र वा तल्लुक् ।

सायं चिरं प्रगे प्राहे कालार्थाव्ययतस्तनद् ॥ १४५ ॥

वर्षाणु भवं 'वार्षिकं वृणम्' । हेमन्ताद्भवार्थे यथेकण् तथा अणपि, परन्वाणि तकारस्य वा लुक्, तेन 'हैमन्तिकं, हैमनं, हैमन्तमि'ति त्रिविधः प्रयोगः । तदन्तविधिना 'पूर्वहैमनमि'त्यादिरपि प्रयोगः । साय-
मादिभ्यस्तु 'सायन्तनं, चिरन्तनं, प्रगेतनं, प्राहेतनं, दिवातनं, दोषात-
नमि'त्यादौ भवार्थे तनद्, टानुबन्धत्वात् 'सायन्तनी तिथिः' ॥ १४५ ॥

परुतश्च परारेश्च चिराश्च लो विभाषया ।

पुराशब्दात्तथा नो वा मध्याह्नादेश्च वा तनद् ॥ १४६ ॥

(२)'परुतं, परारितं, चिरतं, पक्षे परुतनं, परारितनं चिरतनम्' । पुरा
शब्दादपि भवार्थे वा नाः, तेन 'पुराणं पुरातनमि'ति ॥ १४६ ॥

(३)तदापदभ्यान्तु कालात्स्यादिकण् ङीप् वा स्त्रियां ततः।
मनुष्ये पर्वतादीयणीयोऽन्यत्र विभाषया ॥ १४७ ॥

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण्, 'तात्कालिको बोधः',
एव'मापत्कालिकः' । तदन्तस्य स्त्रियां वा ङीप्, यथा 'तात्कालिकी,
तात्कालिका मतिरि'त्यादौ । पर्वते भवो मनुष्य इत्यर्थे पर्वतादीयण्,
'पार्वतीयो नरः' ततोऽन्यत्र तु 'पर्वतीयं, पार्वतं वा फलमि'त्यादाव-
णपि ॥ १४७ ॥

(४)दिगादिभ्यो यदेव स्याच्छरीरावयवादपि ।

दृति-वस्त्यस्थि-कुक्षिभ्य एयण् स्यात्कलसादहेः ॥ १४८ ॥

(१) वर्षाग्रहकृ' (४।३।१८) 'हेमन्ताच्च' (४।३।२१) 'सर्वत्राणु च तलोपश्च' (४।३।२२) 'सायं
चिरं प्रगेव्येभ्यस्तुल्यौ तुद् च' (४।३।२३) इति पा०सूत्राणि लक्षयति वर्षात इति ।

(२) चिरपरुतपरारिभ्यस्तो वक्तव्यः' इत्यादिवातिकोदाहरणान्याह परुतमिति ।

(३) 'कालाटुञ्ज' (४।३।१९) 'पर्वताच्च' (४।२।१४३) विभाषा मनुष्ये (४।२।१४४) इति पा०सूत्र-
लक्ष्यमाह तदेति ।

(४) 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।९४) 'शरीरावयवाच्च' (४।३।९५) 'दृतिकुक्षिकलत्रिवस्त्यस्थि-
हेर्दञ्ज' (४।३।९६) इति पा०सूत्रोदाहरणानि लक्षयन्ति दिगिति ।

दिशि भवमित्यर्थे 'दिश्यम्', एवं 'आद्यम्', अन्त्यं, रहस्यं, दिव्यं, उदर्यं, यूथ्यं, वश्यं, दण्ड्यमि'त्यादौ यत् । शरीरावयवादिषु, यथा दन्ते भवमित्यर्थे 'दन्त्यम्', एवं 'कर्ण्यम्', औष्ठ्यं, मूर्द्धन्यं, मुख्यम्, उरव्यम्' इत्यादौ । दृत्तौ भवमित्यर्थे तु दृत्त्यादेरेयणेषु, यथा 'दात्र्यं', वास्तेयम्, अस्थेयं, कौक्षेयम्' । 'असि कौक्षेयमुद्यम्य चकारापत्तं मुख'मिति भट्टिः । 'कालसेयम्, आह्वयमि'ति ॥ १४८ ॥

चतुर्मासादयज्ञे यणव्ययीभावतस्तथा ।

अन्तःपूर्वादिकण्णेवं समानात्तत्परादपि ॥ १४९ ॥

(१) चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे 'चातुर्मास्यं व्रतम्' चतुःपदस्याषाढादिचतुःकत्वेन लक्षकत्वात्तत्र द्विगुरतः 'पञ्चकपालश्चरि'त्यत्रेव द्विगो-स्तद्धितस्य न लुक् । यज्ञे तु 'चातुर्मासो यागः' इत्यण्वेव । अन्तः-पूर्वादव्ययीभावाद्भवार्थे इकण्, यथा 'आन्तर्दैहिकम्', आन्तर्गणिकम्' । अव्ययीभावादित्येव, तेनान्तःकरणे भव'मान्तःकरणं दुःखमि'त्यण्वेव । समानात्तत्पराच्च, यथा समाने भवं 'सामानिकम्' । 'सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः' । समानदैशिकम् ॥ १४९ ॥

(२) काच्यन्तवर्गादीयः स्याज्जिह्वामूलाङ्गुलेरपि ।

मित्राद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावयि एव च ॥ १५० ॥

कवर्गे भवः 'कवर्गीयो वर्णः' इतीयः । एवं 'चवर्गीयः', टवर्गीयः' इत्यादि । जिह्वामूलाङ्गुलेश्च 'जिह्वामूर्लीयः', अङ्गुलीयः' । मित्राद्युत्तरव-र्गात् तु यत् ईन ईयश्च, यथा मित्रवर्गे भव इत्यर्थे 'मित्रवर्गीयः', मित्रवर्गीयः, मित्रवर्गीयः' इत्यादि ॥ १५० ॥

(३) स्त्रीपुंभ्यां नण्-स्नणौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः ।

(१) 'चतुर्मासादण्' (वा०) 'अन्तःपूर्वपदाङ्गश्च' (४।१।६०) इति पा०सूत्रोदाहरणान्याह चातुर्मास्यमिति ।

(२) 'वर्गान्ताच्च' [४।१।६१] 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्च' (४।६।६२) 'अशब्देयत्वावन्यतरस्याम्' [४।१।६४] इति पा०सूत्राणि लक्षयति वादीति ।

(३) 'स्त्रीपुंभ्यां नञ्सन्तौ भवनात्' (४।१।२७) 'गौरजादिप्रसङ्गे यत्' (वा०) इति पाणिनी-यमतेन लक्षयति स्त्रीपुंभ्यामिति ।

स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गोर्यदेव विधीयते ॥१५१॥

स्त्रियां भवः 'ल्लैणः' । 'ल्लैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना' इति भट्टिः ।
पुंसि भवः 'पौंसनः' । स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नण्-स्नणौ विकल्पेन
स्यात्ताम्, तेन स्त्रियो भावः 'ल्लैणं, स्त्रीत्वञ्च' । गोपदात्तु यद्यदर्थे स्वरा-
दितद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव साकार्क्षम्, तेन गोरपर्यं, गौर्देवता यस्य,
गवा चरति, गोः समूह इत्याद्यर्थे 'गव्यमि'त्येव प्रयोगः । गोत्वं गोव-
दित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः । तत्र भवः ॥ १५१ ॥

ये भवार्थे यतः प्रोक्तास्तद्धितप्रत्ययाः पुरा ।

जातेऽर्थेऽपि ततस्ते स्युर्विशेषविधिना विना ॥ १५२ ॥

मथुरायां भव इत्यर्थे इव मथुरायां जात इत्यर्थेऽप्यणोऽतिदेशः ।
एवं 'ल्लैणः पौंसनः, ग्राम्यः, ग्रामीणः' इत्यादौ । गणादेरपि प्रावृष एण्य-
प्रासादिकः, प्रदोषादेरिकण्णादिप्रासौ च कादिर्विशेषविधेर्वक्ष्यते ॥१५२॥

(१) प्रावृषस्तत्र जातेऽर्थे स्यादिकः शरदस्त्विकञ् ।

संज्ञायां विहितः पूर्वाह्णापराह्णादितस्तु कः ॥ १५३ ॥

प्रावृषि जातमित्यर्थे 'प्रावृषिकं पत्रं, प्रावृषिका वृष्टिः' । शरदि
जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकञ्, यथा शरादिकाः मुद्गप्रभेदाः,
शरदमन्त्रम् । पूर्वाह्णे जातमित्यर्थे तु पूर्वाह्णादिभ्यः कः, यथा 'पूर्वाह्निकं,
अपराह्निकं, मध्याह्निकमि'त्यादि । एवमाद्र्यायां मूलायां जातमित्यर्थे 'आ-
र्द्रकं, मूलकं' 'के सममस्ये'ति ह्रस्वः ॥ १५३ ॥

(२) अण्णकः स्यादमावास्याशब्दात्तद्विकृतादपि ।

स्थानान्तादथ गोशालखरशालाच नित्यशः ॥१५४॥

जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

(१) 'प्रावृषष्ठप्' (४।३।२६) 'संज्ञायां शरदो वुञ्' (४।३।२७) 'पूर्वाह्णापराह्णादौ मूलप्रदोषावस्करा-
द्वुञ्ज्' ४।३।२९ इति पा० सूत्रोदाहरणान्याह प्रावृषीति ।

(२) 'अमावास्यायां वा' [४।३।१०] 'अच' (४।३।११) 'स्थानान्तगोशालखरशालाच' (४।३।१५)
वत्सशालामिजिदश्वयुक्कतमिषजो वा' [४।३।१६] इति पा० सूत्रोदाहरणानां लक्ष्यं निर्दिशति
अण्णक इति ।

अमावास्यायां जात इत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात्, यथा 'आमावास्याः, अमावास्याको बालकः' । तद्विकृतादमावास्याशब्दादपि, यथा च 'आमावास्याः, अमावास्याकः' । स्थानान्ताद्विहितस्य जातार्थकतद्धितस्य नित्यं लृक् स्यात्, यथा गोस्थानं जातमित्यर्थे 'गोस्थानं पत्रम्' । एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ । गोशालायां जातमित्यर्थे 'गोशालं, खरशालम्' इत्यत्राप्येवम् । नित्यमभीषां क्लीबत्वम्, एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्विवानात् । अश्विन्यादितो जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते, अत एव "मघातोऽणो न लुगमेव इत्यग्रे निषेधः सङ्गच्छते" इति निबन्धकारः । वत्सशालादितस्तु जातार्थस्य वा लृक्, यथा वत्सशालायां जात इत्यर्थे 'वत्सशालो, वातशालश्च वृक्षः' । एवमभिजित् आभिजितो वा बालकः । वत्सशालाभिजिच्चित्रा रेवती रोहिणी तथा ।

अश्वयुद्धमृगशीर्षश्च वत्सशालादिको गणः ॥

मृगशिरसि भवं जातम् इत्यर्थे तु न तद्धितमनभिधानात् ॥ १५४ ॥

अनुराधा तिष्यपुष्यौ हस्त-स्वाती पुनर्वसु ॥ १५५ ॥

विशाखाबहुलैतेभ्यो नित्यं जातार्थकस्य लृक् ।

अविष्ठाषाढयोरेयण् उण् वा शतभिषक्पदात् ॥ १५६ ॥

(१) अनुराधायां जातो 'अनुराधः' बीप्रत्ययस्य लृक् तद्धितलुकीति लृक् । एवं 'तिष्यः, पुष्यः, हस्तः, स्वातिः, पुनर्वसुः, विशाखो, बहुलः' । कथं बाहुलेयस्तारकजिदिति ? बहुलो कृत्तिका तत्र जात इति संज्ञायामेयण् ॥ १५६ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीजगदीश-तर्कालङ्कार-भट्टाचार्यकृतौ

शब्दशक्तिप्रकाशिकायां ।

तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

शिवम्

(१) 'अविष्ठाकस्तुनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलालृक्' [१।३।४] इति पाठोऽत्रोदाहरण्यहं अनुराधायामिति ।

इस कार्यालय द्वारा “काशीसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी
३ सीरिज यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज”
“हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थमालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों
के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा
अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ
विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, बनारस सिटी ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
सार्वभौम	सिद्धान्तवागीश	१	१५	नयाया	नपाया	४५	२५
रधिकस्येति	रप्यधिकस्येति	६	१५	वच्छिन्न	नवच्छिन्न	५१	१
हेतुस्वसं	हेतुस्वाप्तं	६	१७	तत्स्थस्थल	तत्स्थल	५२	१७
नैव	नेव	८	२	परतयाः	परतायाः	५५	२६
शब्दस्व	शाब्दस्व	११	९	स्यलक्ष्य	स्यालक्ष्य	११	३२
लभ्यस्येति	लब्धस्येति	११	२२	विवेक्ष्य	निवेक्ष्य	५६	१२
स्त्वन्तरस्य	वस्त्वन्तरस्य	९	३१	व्यर्थे	वैयर्थ्ये	११	१५
स्वव	त्वाव	१०	४	वतां जातौ	वत्यां जातौ	५७	१५
त्वाकङ्क्षा	त्वाकाङ्क्षा	१२	४	त्वादि	स्यादिः	५७	१८
निश्चस्यैव	निश्चयस्यैव	१२	२२	तयानान्वय	तयाऽन्वय	५९	२७
असिद्धे	असिद्धेः	१३	७	तुल्यस्यैव	तुल्यस्यैव	६१	२७
चक्षुरादौ	चक्षुरादौ च	१४	४	द्वय	द्वयी	६४	३१
वशेषिक	वैशेषिक	१६	८	स्तथैवो	स्तथैवो	६७	७
प्रतिबन्धकत्वात्	प्रतिबन्धकत्वा-			१३	१४	६८	३
	भावात्	१८	१०	काविशिष्टतया	कविशिष्टतया	७१	२७
यथायति	यथार्येति	२१	२३	परणा	परेणा	७८	२२
द्वितीयः	द्वितीयः	२२	१५	गोत्वकर्म	गोत्वादिकर्म	८०	१४
नवे	नैवे	११	१२	पत्तरिति	पत्तेरिति	८४	१३
शब्दप्रा	शब्दाप्रा	२३	१९	भव	मेव	८६	२७
प्रकाटक	प्रकारक	२४	२५	रान्वयनाद्यनया	रान्वयनाद्यन्वया	९०	३१
मन्तर्भाव्य	मन्तर्भाव्य	२५	२०	जर्मिक	धर्मिक	९१	२५
प्रवेश्य	प्रवेश्य	२८	१५	तानवच्छेदक	तानवच्छेदक	९२	५
यैवेति	यैवेति	११	१८	त्वाच्छिन्न	त्वावच्छिन्न	९३	३
वाक्यना	वाक्याना	२९	१	व्यक्तीना	गोव्यक्तीना	९४	२५
नुभावो	नुभवो	११	३	निर्विकल्पकस्य	निर्विकल्पकस्य	११	२९
क्ताथ	क्ताथे	३१	१८	नैव	नैष	११	३१
शब्दाप्रयोऽय	शब्दप्रयोऽय	३०	१३	रूपरामर्श	रूपपरामर्श	१००	३०
रभेदेना	रभेदेना	३९	५	सामान्यजनक	सामान्याजनक	१००	३२
स्यार्थ	स्वार्थ	४०	३७	वयति	वयति	१०३	१३
विषयकताक	विषयताक	४२	५	प्रकार	प्रकारक	१०४	२३
लक्षणया	लक्षणया	४४	७	स्तिङ्ग्य	स्तिङ्ग्य	१०८	२८

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
स्यादिना	स्यादीनां	१०७	१०	स्म	स्य	१४४	१
न्यत्वा र्थक्य एव	न्यत्वार्थ एव	१०९	२९	वात चट	वात आह चट		
षयस्या	षयस्या	११०	७		चटेति चट	१४४	८
तृतीय	तृतीय	११२	६	गोय	योग	१४५	३०
धिकञ्चेति	धिकीञ्चेति	११७	१४	ग्राहकत्व	ग्राहकत्व	१४७	१
ऽहयि	ऽहनि	१२३	८	दग्धैर्विवि	दग्धैर्विवि	१४७	१७
गवयादिति	गवयादिति	११	१७	वम्बन-मेत्र	वलम्बन-मेत्र	१४७	२१
यत्रार्थः	यत्रार्थे	११	१७	तत्र ल	तत्तत्फल	१४७	११
स्त्री कृतेकारे	स्त्रीकृतेकारे	१२४	२३	का॥त्	कारात्	१४८	२३
दोषा न	दोषो न	१२५	२०	शल	शैल	१४८	२५
तस्या	तस्य	१२६	२८	स्यातुः	स्याहुः	१५०	१८
तति	तित	१२६	६	बाधिका	बाधिका	१५१	१२
च्छेदत्व	च्छेदकत्व	१२७	१२	लक्षणा	लक्षणा	१५४	२२
निदशो	निर्देशो	१२८	६	त्वेत	त्वेन	१५६	२०
त्युप्युक्तम्	त्युप्युक्तम्	१२	१२	योधजनकं	यबाधजनकं	१६०	२२
नचवैशिष्ट्ये	वैशिष्ट्ये	१२	२०	लपक्ष	लैर्यक्ष	१६२	११
वशिष्ट्य	वैशिष्ट्य	१२	२२	यत	गत	१६३	११
शक्यत्वा र्थक	शक्यत्वा र्थक्य	१३१	२५	णत्वमिति	णमिति	१६४	३५
बोध	बोधे	१३२	१३	न्यतः पङ्कजप.	न्यतः पङ्कजपदोप.		
विष्णा	विष्णवा	१३	१६	दोत्तरपदोप.	स्थाप्याथान्वयबोधं		
जिह्वीर्षुलं	जिह्वीर्षुणाल	१३	२२	स्थाप्यत्वस्य	प्रति सामान्यतः		
शक्यत्वेन	शक्यत्वेन	१३३	३		पङ्कजपदोत्तरपदोप.		
धम	धर्मे	१३४	२९		स्थाप्यत्वस्य	१६४	१९
तद्व्याप्य	तद्व्याप्य	१३५	२९	भक्तिपङ्क	भक्तिकपङ्क	१६५	६
प्रयुक्तम्	प्रत्युक्तम्	१३६	२६	पदयो	पद्मयो	१६८	१३
वने	वेने	१३६	३०	पङ्कजादि	पङ्कादि	१६९	४
क्षणकत्व	लक्षकत्व	१३७	४	पङ्कजादि	पङ्कादि	१७०	८
तेन	एतेन	१३७	१४	रन्वय	रनन्वय	१७५	५
पाताच्च	पातात्	१३७	५	तद्विषयितावत्व	तद्विषयिताव्यापक.		
स्यापूर्व्या	त्यानुपूर्व्या	१३९	१६		विषयिताकत्व	१७७	३
वाक्यस्यापि	वाक्यमपि	१४०	९	जनिकर्तु	जननकर्तु	१८०	९
अन्वयापत्तेः	अनन्वयापत्तेः	१४०	१८	तत्रापि	तत्रापि	१८१	८
पकताऽन्वये	पकतयाऽन्वये	१४२	६	शक्यति	शक्यवृत्ति	१८५	१७
काङ्क्षाश	काङ्क्षाश	१४२	२७	यत	यते	१८५	७

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
वप्रसङ्गो	नप्रसङ्गो	१९१	२८	द्वौ च चोभे	द्वौ च द्वेचेत्यत्र		
तृणां	तृणानां	१९२	३१	द्वौ उभौ चोभे	द्वौ उभौ चोभे	२६८	८
लक्षणाथ	लक्षणया	१९६	३४	बोधक	बोधक	२६८	१८
के इति	केते	१९६	१४	आत्वा	आत्वा	२६८	२७
वजात्या	वैजात्या	१९७	१०	पदान्य	पदान्य	२६९	१३
सर्वं	सत्वं	१९८	१२	वशु	पशु	२६९	२०
घनक्ष	जनक	२०४	३०	विति	इति	२७०	२५
णप्रयु	णाप्रयु	२०८	३१	क्तस्तत्पूर्वं	क्तस्तत्पूर्वं	२७१	२३
विभक्तयु	विभक्तयु	२०९	२६	अत	अत	२७२	१४
येति	येरिति	२१०	१७	अंस	अंस	२७२	२९
स्थानधि	स्थानाधि	२१३	१५	यादृशा	यादृशा	२७४	३०
वृत्त्यैक	वृत्त्येक	२१४	५	विषयता	विषयता	२७५	१९
दाहो	राहो	२१६	११	क्षवि	अक्षवि	२७६	१३
कक्षिष्पन्नं	कृन्निष्पन्नं	२१६	१९	भवोर्थ	भवार्थ	२७७	७
नामोत्तर	पदोत्तर	२१७	१५	ववितेन	वितेन	२८१	२८
लीत्यात्यादिवाङ्मना	लीत्यादिवाङ्मना	२२४	२९	शुरनाङ्	श्रुरनाङ्	२८३	२३
वत्तयव	वत्तयैव	२२७	१७	थमा	प्रथमा	२८६	२१
गाम्भीर्यादि	गाम्भार्यादि	२२८	४	सुवेषु	सुवेव	२८८	२
नकारक	नाकारक	२२८	२३	धित्वकरणं	धिकरणत्वं	२९३	२
सामान	समान	२२९	१	दिप्रेत्य	दिप्रये	२९३	११
अत्र च	अत्र च	२३३	२९	मापाय	मपाये	२९८	३०
गाढी	नाडी	२३४	१४	समयसम्बन्ध	समयध्वंसानधिक		
अधाने	आधाने	२३५	१६		रणसमयसम्बन्ध	३०२	९
पदोपदापस्था-	पदोपस्थाप्येन			सम्भवदीति	सम्भवदिति	३०२	२९
प्येन		२३९	४	स्तत्समय	स्तत्समय	३०२	१८
मुक्तौ	भक्तौ	२५०	१५	मति	यति	३१७	८
रूपव	रूपैव	२५०	३०	परम्पया	परम्परया	३१७	२९
ताया	तायां	२५१	१२	नन्वेवं	नचैवं	३२२	१०
चित्र	चित्र	२५३	१६	कुट	कुत	३२२	२९
बाह	माह	२५५	१६	भ्यन्त्यत्वा	भ्यन्तत्वा	३२३	१३
निष्कृष्टार्थ	निष्कृष्टार्थ	२५७	२४	नच्छिन्ने	वच्छिन्ने	३२३	१५
त्रिपदि	त्रिपद	२६०	१८	त्याध्याहारे	त्यध्याहारे	३२३	१४
त्वाद्वन्द्वा	त्वाद्वन्द्वा	२६६	१८	मस्त	मतस्त	३२८	९
पुंस्त्व	पुंस्त्वं	३६७	१०	ती इत्यत्र	तीत्यत्र	३३२	८

अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०	पृ०	पं०
तथैव	तथैव	३३४	१६	शपादे	शपादे	३९३	२९
तात्यादौ	तीत्यदौ	३३५	८	थमान्तरपद	थमान्तरपद	३९४	१७
तत्तक्रिया	तत्तत्क्रिया	३३७	२५	काङ्क्षायामाह	काङ्क्षायामाह	३९६	२४
बोधसा	बोधकसा	३४२	१५	सहचारतितिङः	सहचारतितिङः	३९८	२६
एवमप्रेपि	एवमप्रेपि । इचो.			संख्योरेवेति	संख्योरेवेति	३९९	१८
काकास्थ	पीति	३४२	२४	सम्भववेना	सम्भववेना	४०५	१८
द्वयो	कारिकास्थ	३४२	२६	योजका	योजका	४०७	२६
बसुकाक्षः	द्वययो	३४५	८	विषेध	विषेध	४११	८
कजामि	सुबाकाक्षा	३४५	३७	इत्यादि	इत्यादे	४१२	२५
तरिति	कजापि	३४६	५	च्छायाश्चय	च्छायाश्च	४१७	२५
प्रमी	तैरिति	३४६	१८	घापः	भाघः	४१८	२२
चत्रेण	गमी	३४८	१५	शब्दवाचा	शाब्दवाचा	४१८	२७
रजनानां	चैत्रेण	३४८	२५	तेररि	तेरदि	४१९	१५
त्वयित्यर्थ	रजनानां	३५०	११	मेष्ट	नेष्ट	४२०	२५
पदात्तरं	त्वयित्यर्थ	३५३	११	अतएवेति	अत इति	४२०	२४
विषयित्वं	पदात्तरं	३५५	११	स्वर्गसाधनत्वस्य	स्वर्गसाधनत्वस्य	४२५	१२
वावैशिष्ट्यं	विषयित्वं	३५७	११	कलसत्त्वाति	कलसत्त्वादिति	४३१	२१
रणया	वावैशिष्ट्यं	३५७	१९	नियह	नियम	४३१	२४
सान्वयि	रणता	३६०	९	मपज्ञात	मपज्ञाता	४३२	१०
न्यनिनी	सान्वयि	३६०	२१	दायति	दावति	४३४	१९
	न्यनिनी	३६०	२४	प्रतुयस्तयति	प्रतुस्तयति	४४६	२
विस्तृतत्वं चार्थः	विस्तृतत्वं वृत्तित्वं			तीतीत्यादि	तीत्यादि	४४६	२१
	चार्थः	३६१	३०	यिता	यिता	४४७	१४
णान्यः	णान्वयः	३६३	२०	न्भ्यऽपि	न्भ्योऽपि	४४८	७
हागतः	हागतः	३६४	७	ताया	तीया	४४८	१३
मन्यथा	मन्यथा	३६७	२९	र्षदि तदो	र्षदिः तद्गो	४४९	६
मपदलक्षितयूम	मपदलक्षिधूम	३६८	२७	आतु	धातु	४५०	१८
त्याजीना	त्यादिन	३६९	२५	काह	माह	४५०	२१
द्वयो	द्वययो	३७०	३	नण	नण्	४५८	१
शुक्काल	शुक्काल	३७३	९	कक्षा	कपक्षा	४६०	२०
च्छब्द	च्छब्द	३७८	२८	ते वावाह	ते वाह	४६१	१८
च्छिन्न	च्छिन्न	३८१	१०	सोपपा	सोमपा	४६२	६
तृतीयाय ?	तृतीयाया ?	३९१	१७	श्लो०) । पं	श्लो० १९) प	४६४	२
				गोशाख	गोशालख	४६८	२५

सोसकाक्षराणामत्यन्तं घृष्टत्वाद्दृष्टिपातमात्रबोध्यनामशुद्धीनामप्यत्र प्रायशः समावेशो-
शोऽशुद्धिबाहुल्यार्थं पाठकैः क्षन्तव्यम् ।